

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST

Uredili:

Irena Šumi in Hannah Starman

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

Slovenski JUDJE

Zgodovina in HOLOKAVST

Pregled raziskovalnih tematik

Uredili:

Irena Šumi in Hannah Starman

Maribor 2012

Pogled na sinagogo s severne strani, stanje pred pričetkom obnovitvenih del (Arhiv Sinagoge Maribor, Dokumentacija ZVKD Maribor)

SLOVENSKI JUDJE:
ZGODOVINA IN HOLOKAVST
Pregled raziskovalnih tematik

Urednici: Irena Šumi, Hannah Starman

Uredniški odbor: Oto Luthar, Hannah Starman, Irena Šumi, Marjan Toš

Avtorji prispevkov: Boris Hajdinjak, Damjan Hančič, Klemen Jelinčič Boeta, Damir Josipovič, Oto Luthar, Andrej Pančur, Renato Podbersič, Hannah Starman, Irena Šumi, Maja Toš, Marjan Toš, Marko Zajc

Jezikovni pregled in prevodi: Irena Šumi

Oblikovalka: Anja Premk

Izdajatelj: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Zanj: Marjan Toš, direktor

Naklada: 300

Tisk: Grafika LD, Ljubljana

Copyright © 2012 Avtorske pravice pridržane avtorjem prispevkov

Izdajo zbornika sta sofinancirala Mestna občina Maribor in ZRC SAZU Ljubljana. Zbornik je bil pripravljen v okviru projekta Šoa - spominjajmo se 2011, ki ga je finančno podprla ITF – Projektna skupina za mednarodno sodelovanje na področju izobraževanja, spominjanja in raziskovanja holokavsta (ITF – Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst : pregled raziskovalnih tematik / [avtorji prispevkov Boris Hajdinjak ... [et al.] ; urednici Irena Šumi, Hannah Starman]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012

ISBN 978-961-93361-0-6

1. Hajdinjak, Boris 2. Šumi, Irena, 1959-
263247104

Fotografija na naslovni strani:

Pogled na sinagogo z južne strani, stanje pred pričetkom obnovitvenih del (Arhiv Sinagoge Maribor, Dokumentacija ZVKD Maribor)

Vsebina

Marjan Toš	5
Knjigi na pot	
Irena Šumi, Hannah Starman	10
Uvod: beseda urednic	
Irena Šumi	14
Naloge za znanost: preučevanje Judov v Sloveniji	
Prvi del	27
Judje v slovenskem historičnem prostoru	
Maja Toš	29
Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne	
Klemen Jelinčič Boeta	49
Judje v srednjeveškem Mariboru	
Boris Hajdinjak	60
Judje srednjeveškega Ptuja	
Drugi del	87
Razrast antisemitizma	
Andrej Pančur	89
Slovenski antisemitizem in protijudovski nemiri na Spodnjem Štajerskem v letu 1883	
Marko Zajc	108
Jud kot Nемеc, liberalec, kapitalist: o slovenskem antisemitizmu v zadnjih desetletjih habsburške monarhije	
Tretji del	119
Genocid	
Renato Podbersič	121
Preganjanje Judov na Goriškem med drugo svetovno vojno	
Boris Hajdinjak	133
Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora	

Irena Šumi, Oto Luthar	241
Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja	
Četrto del	281
Žrtve in preživeli po letu 1945	
Renato Podbersič, Damjan Hančič	283
Povojne zaplembe judovskega premoženja	
Hannah Starman	293
Boj za povrnitev lastnine: zgodba Yoela Shacharja	
Damir Josipovič, Irena Šumi	344
Socialni in kulturnoekonomski prostor pred in po holokavstu: zgodovina in projekcije za Prekmurje	
Podatki o avtorjih	375
Bibliografija	377

Knjigi na pot

Marjan Toš

Spomin na tragedijo genocida Judov med 2. svetovno vojno naj ne bo zgolj spomin na žrtve, pač pa tudi na tiste, ki so največjo tragedijo iz prve polovice 20. stoletja preživeli. Dolžnost sedanjih generacij in tudi naloga zgodovinopisja je, da 66 let po koncu holokavsta in zaradi odbajajočih generacij preživelih prepremo izgubo spomina na to najtemnejšo plat zgodovine minulega stoletja.

Zgodovinarji vedno znova potrjujejo verodostojne ocene, da je bila med 2. svetovno vojno glede na številčnost tedanjega prebivalstva na Slovenskem uničena znatna, gospodarsko prominentna in organizirana judovska skupnost. To je bilo eno najtemnejših poglavij v zgodovini judovstva na Slovenskem. Takrat je bila najmočnejša judovska skupnost v Prekmurju, predvsem v Lendavi in v Murški Soboti. Leta 1944 je doživela usodni udarec in množično uničenje v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Največ Slovenskih Judov je dočakalo smrt v zloglasnem Auschwitzu, tam, »kjer so sežigali svojce v krematorijih in govorili, da pečejo kruh za taboriščnike.« Izraz šoa (Sho'ah), biblični termin za katastrofo, uničenje, v mednarodnem zgodovinopisju, zlasti evropskem in izraelskem, nadomešča izraz holokavst, s katerim označujemo množično uničevanje oz. iztrebljanje Judov v nacističnih uničevalnih taboriščih med 2. svetovno vojno (pri starih Grkih in Rimljanih je bil holokavst žgalna daritev, pri kateri so daritveno žival popolnoma sežgali).

Šoa je bila možna znotraj kontinuitete antisemitizma, ki je dosegel tragičen vrh z najbolj radikalnim množičnim uničenjem Judov v znani zgodovini in jo je treba umeščati v širši kontekst antisemitizma 20. stoletja, ko so bili »Judje kot veliki drugi« v Evropi večkrat žrtve oziroma poglavitni krivci za vse v kriznih družbenih in gospodarskih situacijah. Zdi se, »da izraz holokavst postavlja enačaj med predajo svetemu in smrtjo v plinskih celicah, med biblijsko šoa in Auschwitzem.«¹ Lev Kreft opozarja, da

... holokavst presega kakršnokoli individualno ali kolektivno krivdo ali sramoto in zanj so predobro vedeli že tedaj, ko se je začel, da bi lahko govorili o skritosti. Konec koncev je šlo za dolgo načrtovan in dovolj očitno izpeljan načrt. Holokavst je usojena vloga nenapisane zgodovine, ker se ga ne da spremeniti v zgodovino; iz holokavsta se ne da izpeljati zgodovinskega smisla in napredka.

Po njegovem se zgodbe o holokavstu ne da povedati: kakorkoli bi jo pripovedovali, »bi ne mogli spraviti s sveta dejstva, da ste lahko vsak trenutek žrtev hladnega, načrtnega in vendarle okrutno izpeljanega iztrebljanja, ki sovraži v vas nekaj, na kar nimate nikakršnega vpliva, tisto, s čimer ste se rodili, celo če sami niste niti vedeli za

¹ Marta Verginella, Zgodovina žrtev in krvnikov, v: Wolfgang Benz, Holokavst, Ljubljana 2000, 123.

Slovenski Judje so trpeli kot vsi drugi, ki so krvavo občutili nacistični škorenj po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 pa vse do propada nacistične Nemčije leta 1945. Govorimo torej o posledicah ideologije, ki je hotela sredi Evrope imeti etnično, rasno in kulturno čisto družbo. In resnično moramo vedno znova poudarjati, da spominjati se holokavsta zahteva pogum; zahteva odkrito soočenje s prikazom tega zla brez milosti; pomeni trpeti zaradi neutolažljive žalosti otrok in staršev; občutiti praznino in izgubo; brati nedoumljiva pričanja o izprijenem in zlobnem človeškem umu; povleči se v senco suma, ki jo holokavst poskuša vreči na moralo vseh ljudi in narodov.

Da bi izgubljena življenja milijonov imela trajno vrednost, se moramo spominjati tega zla in biti budni. Šele takrat resnično lahko pričakujemo, da bodo pepel in neoznačeni grobovi milijonov žrtev, tudi nedolžnih otrok, lahko postali posvečena tla, iz katerih vedno znova rastejo človeško upanje, spoštovanje in moralni pogum. Zgodovinarjem in drugim zato ostaja – in to kljub številnim študijam in dokumentom, ki so sprva služili ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja – naloga, da nam pojasnijo vzroke in namen zločina: je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; je bil sestavina politike moči, premišljeni račun z vštetim premeščanjem prebivalstva; je bil to od samega začetka Hitlerjev namen, ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospodstva, ali kratko malo rezultat ponujenih možnosti? O dejstvih holokavsta ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma.³

Kljub majhnosti slovenskega ozemlja in maloštevilni predvojni judovski populaciji na Slovenskem lahko in celo moramo slovensko zgodovino holokavsta opisati kot mikrokozmos zgodovine holokavsta v srednji Evropi. Spomin na holokavst in na tragedijo genocida pa ne sme biti le spomin na žrtve, pač pa tudi na tiste, ki so to največjo tragedijo iz prve polovice 20. stoletja preživeli. Dolžnost zdajšnjih generacij in tudi naloga zgodovinopisja je, da 67 let po koncu holokavsta in zaradi odhajajočih generacij preživelih, preprečimo izgubo spomina na eno najtemnejših plati zgodovine minulega stoletja.

Tematika holokavsta je ena od stalnic v programskem delovanju Sinagoge Maribor.⁴ Ta tematika je bila prvič celovito predstavljena v okviru sodelovanja s Centrom Simona Wiesenthala iz Jeruzalema v letih 2004 in 2005. Takrat je Sinagoga Maribor

2 Lev Krefc, Šo'ah, v: Wolfgang Benz, Holokavst, Ljubljana 2000, 7–13.

3 Wolfgang Benz, Holokavst, Ljubljana 2000, 107–108.

4 Od 2011 Sinagoga Maribor deluje kot samostojni javni zavod Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, katerega poglavitne naloge so tudi preučevanje holokavsta in antisemitizma na Slovenskem. Kot specializirani center je novi zavod, ki ga je ustanovila Mestna občina Maribor, sprejel naloge nacionalnega koordinatorja za področje preučevanja, dokumentiranja in spominjanja na holokavst na Slovenskem.

gostila sporočilno izjemno bogato in odmevno razstavo *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, in z njo opozorila na vse razsežnosti tragedije genocida. Razstava je nato gostovala še v Pokrajinskem muzeju na Ptujju, na Prvi gimnaziji Maribor, na Srednji ekonomski šoli lani, na OŠ Draga Kobala in januarja letos na OŠ Pesnica pri Mariboru. Gre za ganljivo pričevanje o zelo mračnem poglavju človeške zgodovine, za katero je komaj verjeti, da se je zgodilo v prvi polovici 20. stoletja. Nacisti so v nekaj letih množičnega kršenja človekovih pravic in strahovlade pomorili 6 milijonov Judov in tudi na milijone drugih: Rome, Sinte, Slovane, politično drugače misleče, vojne ujetnike, homoseksualce, telesno slabotne in mentalno prizadete. V peklju koncentracijskih taborišč je našlo smrt tudi veliko ljudi iz območja današnje Slovenije. Med slovenskimi Judi je bila večina žrtev iz Prekmurja in le maloštevilni so imeli srečo, da so »ta pekel na zemlji« preživeli in se vrnili na domove, kot večinoma neme, a vendarle žive priče tega nizkotnega zločina. Večina jih je končala v največjem koncentracijskem taborišču, v Auschwitzu. Ta kraj nesrečnega imena je bil zadnja pot za Jude iz vsaj dvanajstih evropskih držav. A ker niso bili vsi, ki so prispeli v taborišče pobiti ob prihodu, jih je kakšnih sto tisoč vendarle preživelo, od več kot milijon in sto tisoč deportiranih. Nacisti so uničili tudi Jude iz Trsta in Gorice, žrtve genocida so bili tudi ljubljanski in mariborski Judje. Trpljenje in mučenje je bilo strahotno in tisti redki preživeli se ga dolgo niso želeli javno spominjati. Tudi omenjali so ga redko, čeprav je treba poudariti, da je spominjati se teh tragičnih dogodkov velik pogum. Z objektivno zgodovinsko sliko in dokumentarnim pričevanjem, pa tudi z načrtnim ohranjanjem spomina lahko največ storimo, da se kaj takega ne bo nikoli več ponovilo.

Od leta 2007 je Sinagoga Maribor aktivno vključena v posebno projektno skupino Ministrstva za zunanje zadeve v okviru mednarodnega sodelovanja na področju izobraževanja, spominjanja in raziskovanja holokavsta.⁵ Posebno bogastvo te mednarodne skupine je celovit pristop k obravnavanju genocida, saj se ne omejuje le na holokavst Judov, pač pa že v izhodiščih zajema tudi Rome, Sinte in ostale žrtve rasnega preganjanja in množičnega uničevanja prebivalstva na okupiranih območjih med 2. svetovno vojno. To je pomembno tudi za slovenske razmere. Zelo koristna je ciljna usmeritev skupine – namreč hkratna naslonitev na ustanove države in civilne družbe, med njimi na izobraževalne in znanstvene. Ta vidik smo v Sinagogi Maribor zadnja štiri leta zasledovali v okviru široko zastavljenega projekta *Šoa – spominjajmo se*. V Mariboru smo v letih 2010 in 2011 prvič celovito znanstveno predstavili holokavst na Slovenskem, s posebnim poudarkom na preganjanju Judov v Ljubljanski pokrajini, na Goriškem, na Štajerskem in v Prekmurju.

S projektom *Šoa – spominjajmo se*, ki je bil zasnovan v Sinagogi v okviru sodelovanja s

5 Slovenija je 1. decembra 2011 postala polnopravna članica mednarodne projektno skupine za preučevanje holokavsta in spominjanja nanj. Skupina, donedavna imenovana Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research (ITF Holocaust), ima tako od decembra 2011 dalje 29 držav članic, med njimi tudi 22 iz Evropske unije. Ustanovljena je bila s Stockholmsko deklaracijo (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-ift/stockholm-declaration.html?lang=sl>) pred enajstimi leti z namenom bolj poglobljenega preučevanja in širjenja znanja o holokavstu in genocidih. Od decembra lani se organizacija imenuje IHRO (International Holocaust Remembrance Organization).

Prvo gimnazijo Maribor, Inštitutom za novejšo zgodovino v Ljubljani in Študijskim centrom za narodno spravo v Ljubljani,⁶ smo želeli zajeti kompleksnost pristopa k obravnavi posameznih tematskih sklopov o holokavstu. Prvenstveno nas zanimajo zgodovinopisno gledano slabo obdelane plati tega poglavja 20. stoletja na slovenskih tleh, predvsem pa nekateri zgodovinopisni in interpretativni nastavki, ki smo se jih začeli lotevati in smo jih takole sistemizirali:

- zgodovina holokavsta: predpogoji (vzpon fašizma in nacizma, rasno čiščenje nemškega rajha, družbena diskriminacija, brezpravnost, razlastitve in izsiljena emigracija Judov iz nemškega rajha; judovski begunci med leti 1938–1944; koncentracija v geta, množične usmrtitve na zasedenih vzhodnih ozemljih, koncentracijska taborišča;
- rasizmi in antisemitizem: strukture drugačnosti v človeških odnosih (konflikti, vojna in množično nasilje);
- holokavst: kako se spominjati in učiti o holokavstu; holokavst v kontekstu povojnih evropskih političnih procesov; antinacizem in antifašizem kot ideološka temelja združene Evrope; travma preživelih; medgeneracijska travma množičnega nasilja;
- historiografska, sociološka, psihološka analiza nacističnega uničevalnega sistema: odnos perpetrator-žrtev; zlorabe znanosti v množičnem uničevanju in zatiranju; industrializacija tehnologij množičnega umora; individualna in kolektivna krivda; zanikanje holokavsta.

Vsa ta preučevanja in debate seveda predstavljajo tudi problem najprimernejše prezentacije javnostim. Ena od oblik je gotovo muzejska oz. muzeološka, pri čem pa ocenjujem, da je klasični tip razstav s statičnim gradivom potrebno nadomestiti z modernejšimi načini in tehnologijo. Multimedijske tehnologije postajajo nepogrešljivi del vizualnih predstavitev in edukativnim ciljem in učinkom dodajajo nove dimenzije. Glede klasične postavitve muzejskih razstav pa je treba povedati, da je ohranjenih klasičnih muzejskih artefaktov v Sloveniji zelo malo in da večina tovrstnih razstav sloni na arhivskem gradivu: s tem je še poudarjena potreba po virtualizaciji prezentacijskih gradiv.

Strinjam se s tezo, da zgodovina holokavsta v Sloveniji doslej še ni bila v celoti izpovedana. Treba jo bo raziskati, rekonstruirati, napisati neobremenjeno in celovito, tako, da jo bo mogoče jemati kot del zgodovine holokavsta v srednji oz. jugovzhodni Evropi. Tega dela se lahko mirne duše lotimo – imamo dovolj strokovnjakov, ki bodo ta segment še vedno spregledane nacionalne zgodovine ustrezno in strokovno obdelali. To smo kot nacija dolžni spominu na slovenske Jude, žrtve holokavsta, redkim preživelim in njihovim potomcem in vsem slovenskim Judom, pa tudi celotni naciji, ki je dolžna ohranjati spomin na holokavst: še posebej to velja za mlade, učence, dijake in študente. Kot priča tudi zbornik, ki ga držite v rokah, imajo

⁶ K sodelovanju smo pritegnili tudi ZRC SAZU, Inštitut za multikulturne in judovske študije Evropskega središča Maribor in Mariborsko knjižnico.

slovenski znanstveniki veliko prispevati k evropskim in svetovnim preučevanjem holokavsta, izpolniti morajo delček mozaika, ki se še vedno gradi. To je velika strokovna in moralna zadolžitev, ki jo uspešno in predano izpolnjujemo.

Knjigi želim srečno pot med slovensko publiko, vsaki bralki in bralcu, še posebej mladim, pa tole: berite, zapomnite si, zato, da se nikoli več ne ponovi.

Maribor, januar 2012

* * *

FOREWORD

Marjan Toš

Summary: No historiography account of the history of Jewry in any European locale can escape the centrality of the Holocaust in both the timeline and the interpretation. Therefore, Toš is reflecting on the meaning of the Holocaust in the entire European context, and in Slovenian context in particular. Quoting the philosopher Lev Kreft as saying that the Holocaust is a void in determining the historical meaning and progress, Toš reflects on the realities of the Holocaust on present-day Slovenian soil, presents the programme of the Centre Synagogue Maribor as the central remembrance, archive and museum institution in Slovenia dedicated to Slovenian Jewish history and present, and the specific position of denial, suppression, and re-emergence of Jewish life within Slovenian historiography.

Ključne besede: holokavst, Sinagoga Maribor, preučevanje holokavsta, učenje holokavsta, ITF holokavst

Keywords: Holocaust, Synagogue Maribor, Holocaust research, teaching on Holocaust, ITF Holocaust

Uvod: beseda urednic

Irena Šumi, Hannah Starman

Pričujoči zbornik je vsebinsko razdeljen v štiri dele, ki so prvenstveno kronološko urejeni glede na prispevke, ki jih prinašajo. Prvi del je posvečen srednjeveštvu. Drugi zgodovinskemu času 19. stoletja, v katerem se je v Srednji Evropi utrjen sklop predsodkov do Judov kristaliziral v politično artikuliran antisemitizem. Tretji del je posvečen poteku holokavsta na tleh sedanje Slovenije, četrti pa posledicam holokavsta po vojni.

Takoj je treba reči, da prinešeni prispevki seveda nimajo ambicije, da bi te tematike dokončno obdelali. Namen zbornika je predvsem predstaviti stanje in dosežke v raziskovanju problematike Judov in judovstva na sedanjih slovenskih tleh, kot se kažejo v tem trenutku. Slednjega je potrebno uvodoma označiti: čeprav je pred letom 1990 kar nekaj ljudi pisalo o tem, tako v smislu historiografije kot tudi beletristike, se je raziskovalno polje oblikovalo in začelo konsolidirati okrog leta 2000. V preteklem ducatu let smo raziskovalci, ki smo se posvetili tematiki zgodovine in sodobnosti Judov v Sloveniji, lahko organizirali prve mednarodne konference na to tematiko, ustanovljena je bila Sinagoga Maribor kot osrednji spominski, arhivski in muzealski center za slovensko judovstvo, ustanavljali so se prvi centri in inštituti, ki so se tematiki posvečali, dosegli smo sicer institucionalno razpršeno, vendarle solidno skupino strokovnjakov različnih disciplin, ki so prispevali temeljne raziskovalne napore. Vsekakor smo tudi, skozi raziskovanje, identificirali in zbrali arhivske vire za zgodovino slovenskega judovstva, ki so kot začetni nabor tovrstnega gradiva že zbrani in dostopni med arhivskimi zbirkami Spominskega muzeja holokavsta Združenih držav (USHMM), kmalu pa bodo, upamo, tudi del zelo koristne in mednarodno priznane slovenske elektronske baze SISTORY. Raziskovalska, kakor tudi politična arena se je v preteklem desetletju soočila tudi z mednarodnimi zavezami, obveznostmi in forumi, ki poudarjajo edinstveni pomen preučevanja in poučevanja holokavsta ter nuje poprave zgodovinskih krivic. Prav dejstvo, da so se slovenski državi postavile zahteve za restitucijo državljskih in premoženjskih pravic slovenskih Judov, žrtev in preživelih holokavsta, je bilo močna instigacija, da se je opravil pregled in nabor ključnih zgodovinskih virov. Od lanskega decembra pa je Slovenija tudi polnopravna članica mednarodne akcijske skupine ITF Holocaust.

Maja Toš je avtorica prvega prispevka, zgodovinskega pregleda slovenskega judovstva vzdolž časovnic od najzgodnejšega dokumentiranega poseljevanja Judov na tleh današnje Slovenije pa vse do konca 2. svetovne vojne. Ta pregledni prispevek predstavlja okvir zbornika in je neke vrste vsebinski uvod, ki tematike uokvirja in vstavlja v nujno časovnico. Sledi prispevek **Klemena Jelinčiča Boeta**, ki sva ga posebej prosili, naj svojo razpravo o srednjeveški judovski mariborski skupnosti, ob svojem času eni najpomembnejših v Srednji Evropi, oblikuje kot retrospektivno oz. rekonstrukcijsko etnografijo, poskus vživljanja v ta davni vsakdan. Avtor je sugestiji sledil in izrisal sliko, v kateri je lahko posebej izpostavil vloge podjetnih

in močnih žensk, ki so skupnost vitalno vzdrževale, kakor tudi okolnosti, v katerih se je formiral in deloval rabin Isserlein, morda, naj rečeva, absolutno najslavnejši slovenski Jud, katerega moralna in teološka avtoriteta v njegovem času ni imela para. Sestavek **Borisa Hajdinjaka**, prvi od njegovih dveh v tem zborniku, to srednjeveško sliko dopolni z izrisom srednjeveškega Ptuja in njegovih sicer neštevilnih, a očitno vplivnih Judov. Med Hajdinjakovim in sledečim sestavkom **Andreja Pančurja** se nam izrišejo tudi okoliščine pogromaštva proti Judom na Štajerskem, do sedaj nemara zelo pozabljena epizoda iz slovenske zgodovine, ki razločno priča, da slovenske dežele v zgodovinski formaciji srednjeevropskega antisemitizma niso izostale, temveč so bile tem procesom sinhrono. Vpogled v razvoj te formacije prinaša sestavek **Marka Zajca**, ki orisuje vsebine zrelega političnega in medijskega antisemitizma v slovenskem tisku v času bližajočega se konca avstro-ogrske monarhije, torej v času, v katerem se je izoblikovalo tudi politično slovenstvo. Da je bil antisemitizem kontrolni ali kontrastni mehanizem tega oblikovanja, je dejstvo, ki smo ga v zgodovinopisju, in poučevanju slovenske zgodovine, tudi zanemarili in bolj ali manj načrtno pozabili. Zajčeva razgrnitev samoumevnosti stereotipnega, hkrati generaliziranega in proti posameznikom uperjenega sovraštva do Judov ter tematske naložbe v Juda kot kategoričnega etničnega in socialno-slojnega tujca ter družbenega škodljivca in izkoriščevalca se bere kot uvod v tretji del zbornika, v katerem **Renato Podbersič** prinaša kratko, razumljivo, nesentimentalno predstavljeno zgodovino preganjanja goriških Judov, skupaj s portretom enega od prominentnih slovenskih nacistov, Odila Globočnika. Sledi drugi prispevek **Borisa Hajdinjaka**, kontekstualizirana zgodovina uničenja dveh mariborskih judovskih družin, Singerjevih in Kohnsteinovih. Ta najdaljši, najbolj detajliran sestavek zbornika je hkrati tudi najbolj pretresljiv. Ker sva za preverjanje razumljivosti vsebin zbornika pridobili več laičnih bralcev, ki se jim na tem mestu prisrčno zahvaljujemo za trud, se je pokazalo tudi, na katere načine je znanje in poučevanje o holokavstu v Sloveniji pomanjkljivo ali zavajajoče. Splošen in poznan je npr. širom Evrope problem vtisa, da je bil holokavst v bistvu stvar nemškega rajha in da so vsi Judje pomrli v nemškem uničevalnem stroju koncentracijskih taborišč. Vendar vemo, da je bila vsaj polovica judovskih žrtev v Evropi pomorjena neposredno, s strelnim in hladnim orožjem, zunaj taborišč, zlasti v Ukrajini in na Poljskem. Podobno sva lahko skozi presoje svojega laičnega bralstva ugotavljali, da je tudi predstava o vlogi in funkcioniranju koncentracijskih taborišč zožena na načrtno uničevanje ljudi, medtem ko je šlo v resnici tudi za suženjske, ogromne konglomerate vojaško podporne industrije. Usoda članov obeh mariborskih družin je predstavljena tako detajlno in v tolikšni kontekstualizaciji, in s tolikšno skrbnostjo, da sva prof. Hajdinjaku dolžni posebno hvaležnost. Tretji del zbornika zaokroža pripoved **Ota Lutharja in Irene Šumi**, ki predstavlja izsek, kronološko strnjen, a po vsebini dogajanj ostro diskontinuirani čas med dogajanjem v Prekmurju v usodnem letu 1944, in njihovem nadaljevanju po letu 1945, ki je utemeljilo sistematični, učinkoviti, tudi ideološko poprdti izbris prekmurskih Judov iz javnega spomina. Preživeli Judje so bili tam prisiljeni v vlogo lastnega skupinskega eksekutorja.

Četrty in zadnji del zbornika tematsko uvedeta avtorja **Renato Podbersič** in **Damjan Hančič**, ki pregledujeta proces povojnih zaplemb in montiranih političnih procesov

proti Judom, in slednjega ponazorita z nekaj konkretnimi primeri. Izrisujeta sliko politično decidiranih in ideološko podprtih legalističnih uničenj, ki jim detajlirani in faktografski sestavek **Hannah Starman** o življenju danes zadnjega preživelega holokavsta iz Lendave, Yoela Shacharja, dodaja zakasnel epilog, ob katerem ne moremo mimo vtisa, da sodobne legalne procedure domnevne restitucije prava in pravičnosti ohranjajo duha in temeljne intence mučnih povojnih sodnih dogajanj, in sistemsko ignoranco posebnega žrtvenega statusa preživelih Judov tako 2. svetovne vojne kot tudi povojnega režima. Prispevka izrisujeta kontinuirano realiteto, ki je Slovenija v svoji demokraciji, naj rečemo tako, očitno ideološko in pravno še ni preseгла. Četrto del, z njim pa zbornik, zaključuje sestavek **Damirja Josipoviča** in **Irene Šumi**, ki obrazlaga in testira retrospekcijsko raziskovalno metodo presoje kontekstualnih zgodovinskih virov, predvojnih zemljiškoknjižnih razmerij v Prekmurju, in predvojnega ter povojnega šolanja judovskih otrok in mladine, slednjega skozi ohranjene šolske dokumentacije. Članek tudi spekulativno projicira stanje slovenskih Judov, kakršno bi bilo, če se ne bi dogodile temeljne socialnopolitične diskontinuitete in tragedije 2. svetovne vojne, holokavsta, povojne revolucije lastninskih pravic in razmerij. Prispevek metodološko namenoma preizkuša meje možne fiktualne spekulacije, pri čemer pomemben rezultat ni "če" projekcija, temveč potencial retrospekcijsko razgaljenih informacij, ki razgrinjajo nepričakovana dejstva in razmerja, ki jih zgodovinsko sosledna organizacija perspektive nujno reducira, in glede učinka in posledic, nujno oži na logiko izvršenega dejstva.

Zbornik ni mogel imeti namena predstaviti vsega potekajočega raziskovanja in rezultatov raziskovanja slovenskega judovstva, niti vseh avtorjev, ki v tem problemskem polju delujejo raziskovalno in pedagoško. Mnoge odlične avtorje in sijajno ekstrapolirane tematike sva morali izpustiti. Ima pa zbornik namen predstaviti osrednje problematike in interpretativne probleme tega raziskovalnega početja. Zato sva se zelo zgodaj v uredniškem postopku odločili, da avtorjem ne bova stavili omejitev glede dolžine prispevkov, ker je, prvič, tovrstno poenotenje bistveno bolj primerno za periodični tisk kot za antologije, in ker, drugič, nisva hoteli vplivati na vsebine in poudarke prispevkov, kar omejitev dolžine nujno povzroči. Iz enakih nagibov tudi nisva uveljavili uredniškega poenotenja sistemov citiranja, temveč sva reproducirali, kar so avtorji vzpostavili, zaradi ekonomičnosti pa sva se odločili zgolj za poenoten in strnjen bibliografski aparat. Sva pa tudi, zaradi razumljivosti za tujejezične zainteresirane publike, poenotili dolžino angleških povzetkov, ki so v taki, močno asimetrični dvojezični organizaciji tako ali tako zgolj temeljna, ne vsebinsko razodevajoča informacija. Ker sva ohranjali avtorske zapise posameznih imen in pojmov (tako npr. nekateri avtorji *Reich* pišejo v izvirniku, nekateri ga fonetično slovenijo, če izpostaviva le en primer, ki odslikava tudi avtorska načelna stališča do takih variant poimenovanj), sva se odločili tudi proti indeksaciji tekstov, ki je morda sicer vedno dobrodošla naprava za preglednost in instantno uporabnost kake knjige, ne bi pa, kot je to pri monografijah, realistično odslikala frekvenc omemb in vsebinskih obravnav posameznih imen in pojmov, s tem pa težišč vsebinske obravnave, ker gre pač za knjigo tolikernih avtorjev s tako različno dolgimi in različno zastavljenimi prispevki.

Končno sva dolžni zahvalo piscu predgovora, kolegi **Marjanu Tošu**, ki je projekt zbornika zasnoval in omogočil, prizanesljivo spremljal in vztrajno in konstruktivno podpiral, ter sočlanom uredniškega odbora, pa vsem avtorjem, oblikovalki in drugim, ki so knjigo napolnili in oblikovali in realizirali.

Glede na njeno tematiko bralstvu pač ne moreva v dobri vesti zaželeli prijetnega branja pričujoče knjige; želiva pa jim branje, ki širi razumevanje, premaguje ideološke in druge samozaverovanosti v korist poučnih in kritičnih dejstev in presoj, ki so mestoma grozotni, in njihovih morda nepričakovanih, a realističnih in včasih hudo daljnosežnih, katastrofalnih posledic. Vsakdanjemu zavedanju je tuje mišljenje, da vsak dan, še danes, živimo z vsemi posledicami globalne katastrofe, ki ji rečemo 2. svetovna vojna. In vendar je oblikovala vse, kar vemo in ne vemo, da počenjamo. Bolj kot te posledice poznamo, razkrinkavamo in znamo predvideti, več možnosti imamo, da prispevamo k rasti vsega, kar nas, konec koncev, zares dela ljudi, to slednje pa pomeni neko vsaj hipotetično presežno kategorijo živega inventarja na planetu. Če ta knjiga govori o časih, ko so ljudje morda globalno, v zgodovini, ki jo dandanes pomnimo, vsaj v Evropi najgloblje padli, bodisi kot storilci, podporniki, opazovalci, ali pa domnevni nevtralci, so morda prinešene zgodbe o tem vendarle najboljše, kar imamo, da se primerljivih padcev ubranimo v času, za katerega smo v svoji sodobnosti, danes, vsi soodgovorni. Nič in nihče nas od te odgovornosti ne more odvezati: v tem smislu pričujoča knjiga sploh ni zgodovinska, in prav gotovo ni prijetno branje, je pa nagovor, za katerega upava, da bo zaslišan.

Urednici

* * *

EDITORS' FOREWORD

Irena Šumi, Hannah Starman

Summary: The editors bring a short description of each contribution to the anthology, specifying also the intent of the volume as a presentation of current state-of-art research on Slovenian Jewry. The volume is organised into four sections, each dedicated chronologically to: the early documented mediaeval presence of the Jews in the Slovenian lands, and the expulsions in early 16th century; the rise of politically informed anti-Semitism during the 19th century, its contours and media presentations; the Holocaust in Slovenia; and the aftermath in the hands of the post-WWII regime, with legal and social consequences. The authors detail their editing principles, and describe the apparatus of the book.

Ključne besede: Judje na slovenskem ozemlju; slovenska historiografija; znanje o holokavstvu; raziskovanje Judov na slovenskem ozemlju; ideologizacija spomina

Keywords: Jews on Slovenian territory; Slovenian historiography; knowledge on Holocaust; research on Jewry in Slovenia; ideologisation of memory

Naloge za znanost: preučevanje Judov v Sloveniji

Irena Šumi

Nekaj pojmovnih nastavkov

Preučevanje Judov na ozemlju današnje Slovenije je najprej obdano s problemom več desetletne popolne amnezije in sistematičnega izbrisa spominjanja¹ na vseh ravneh, od politične do lokalnih. Tukaj moramo takoj predlagati koristno konceptualno razločnico: ko govorimo o izbrisu spominjanja v političnih arenah, govorimo o ideološki, politično režimski intencionalnosti, in slednje nikakor ne omejujemo na kak povojni totalitarni režim, temveč tudi na režime resnice in smisla v domnevni demokraciji zadnjih dvajset let. Vsaka država, tudi demokratična, ima pač režime resnic, ki so po svoji naravi redukcionistične; v dvajset letih slovenske neodvisnosti pa so bile, in so še, tovrstne ideološke intervence še posebej pogoste in volatilne. V nadaljevanju bomo skušali pokazati, zakaj in kako.

Ko pa govorimo o amneziji, mislimo predvsem na samocenzurni molk zgodovinskih sopotnikov in prič, ljudi, ki jim angleško govoreča členitev akterjev holokavsta pravi *bystanders*, za razliko od žrtev (*victims*) in storilcev (*perpetrators*). Nabori etnografij na terenu v Sloveniji, zlasti v Prekmurju,² kjer so bili Judje do deportacij v letu 1944 najštevilčnejši in kot skupina najbolj prepoznavni, vedno znova pričajo o tem, da so priče molčale tako zelo, da cele povojne generacije Prekmurcev o Judih sploh nič niso vedele. Na vprašanja o tem, da so vendarle poznali npr. judovsko pokopališče v Lendavi, pa lendavsko sinagogo in stavbo judovske šole, so sogovorniki demonstrirali tisti primarni mehanizem amnezije, ki ljudem vsaj v evropskih kulturnih krogih, privajenih linearnemu mišljenju, omogoča distanciranje: izpovedali so vtis, da so se jim te materialne ostaline vedno zdele "prastare," "od zdavnaj," kot zapuščeni, singularni, dekontekstualizirani pričevalci tako oddaljenega časa, da za sodobnost niso več relevantni. S tako konstruirano pradavnostjo, ideološko poglobitvijo preteklega časa, so bili ti pričevalci in njihovi družbeni nosilci izločeni iz "globokega vodnjaka časa," ki ureja organizacijo memorije in ljudske teorije pri etnični skupinskosti (Šumi, 2000), in s tem iz občestva slovenstva, kot bomo razložili v nadaljevanju.

1 Tule upoštevam razločevanje med spominjanjem (*souvenir*), memorijo (*mémoire*) in zgodovino, ki sta jih ob členitvah Halbwachsove teoretizacije zgodovinske memorije izdelala Braco Rotar (2007) in Taja Kramberger (2009). Tule kategorijo memorije, se pravi oblastno prisvojitev spomina prič in preživelih in njeno prevedbo v kategorični molk, označujem kot politiko spominjanja, torej v bistvu prepoved tako memorije, spomina kot tudi zgodovine.

2 Medtem ko je bilo do danes izvedenih več nacionalnih in mednarodnih raziskovalnih projektov na tematiko slovenskih Judov in holokavsta ter njegovih posledic, katerih razvidu se moram na tem mestu odpovedati, se v tem članku referiram predvsem na gradivo in izsledke raziskovalnega projekta Slovenski Judje na Štajerskem in v Prekmurju: preživetje, spomin in revitalizacija. 1 maj 2009 - 30. april 2012. Vodja: Irena Šumi. Sodelavca: Damir Josipovič in Oto Luthar. Financer: ARRS.

Najprej pa velja obrazložiti še preostali pojmovni aparat, s katerim se bomo tukaj okoristili.³ Po definiciji je agregat prič številčno največja akterska skupina udeležencev v dogajanjih skrajnega masovnega nasilja, ki je hkrati tudi pod največjim pritiskom in grožnjo, da bo postala naslednja množična žrtev, če ne bo upoštevala prepovedi perpetratorja. Na ta pritisk večinsko reagira na tri primarne načine, ki jih bomo tule prigodno konceptualizirali (in v oklepajih ponudili angleške prevode), in sicer z zanikanjem dejstev in pomena opazovanih dejstev (*object denial*), s samocenzuro glede zaznanega dogajanja (*self-denial*), in s samoodrekanjem sporočanja o njem (*social denial*), kamor spada tudi posplošena amnezija *ex post facto*. Pričam masovnega nasilja kljub tako sestavljenemu zanikanju in samoodrekanju sporočanja smisla v socialno areno ne pripisujemo aktivnega sodelovanja s perpetratorjem v masovnem zločinu, ker razpoznavamo, kot rečeno, da so priče vedno potencialne žrtve in tako rekoč rezervoar žrtev, in da reagirajo prisilno, kot venomer možna naslednja žrtev perpetratorja.

Tistim skupinam prič pa, ki perpetratorjevo početje podpirajo tako, da s pozicij take ali drugačne moči izumljajo apologije in racionalizacije njegovega početja in pozivajo k pasivnosti ali celo aktivnemu sodelovanju s perpetratorjem in z njim tudi tako sodelujejo, prepoznavamo za sokrive, njihovim racionalizacijam lastnega in perpetratorjevega početja odrekamo legitimnost, njihovim ideologizacijam pripisujemo zločinskost v koroboraciji storilčevega početja. Nekoliko pomensko romantizirana kategorija, ki se je v viktimologiji, zlasti v njenih političnih in poljudnih legah ali rabah, za to zvrst prič uveljavila, je izdajalci (*traitors*) tudi, kadar jim ni mogoče dokazati dejavne podpore početju perpetratorja. Bolj nevtralnno jim rečemo kolaboranti, vendar je stvar pomenljiva: kolaborant/izdajalec je v zadnji instanci prepoznan za bolj krivega od penetratorja samega zato, ker je v tako členjeno razumevanje akterstva všteto prepričanje, da je bila kolaboracija zavestna izbira, medtem ko je storilstvo kategorija, ki ne predpostavlja razmisleka o svobodni volji in izbiri: domneva se, da je perpetrator *a priori* želel in uresničeval svoje ravnanje kot edino možnega, kot stvar enoznačnega prepričanja in cilja, kolaborant pa je svojega izbral oportunistično.

Še več: če se iz agregata prič ne bi izločili kolaboranti kot dejavni podporniki in apologeti perpetratorja, slednji ne bi mogel uspeti niti, če bi bili vsi neperpetratorji povsem pasivni. Kolaborantje so tisti, ki torej perpetratorju šele omogočijo totalno zlorabo moči in začasno totalno monopolizacijo smisla. In še, z obrnjeno organizirane perspektive: brez kolaborantov je razmerje perpetrator-žrtev-priča proces čistega nasilja, ki je samo sebi namen. Je zlo *ex machina*, kjer je ločnica dobro/zlo kristalno jasna, je sicer masaker in nezaslišan zločin, ni pa pristna človeška tragedija, v kateri sta masaker in zločin posledici vojne mentalitet, verjetij, smislov in ciljev. Še drugače rečeno: kolaborant razširi dejanski in virtualni prostor perpetratorjevega početja, odpira mu možnosti invazije smislov in verjetij, ne le teles in življenj, njegov prostor razširi iz dvodimenzionalnega v globinskega, sezida mu 3D oder, na katerem zločin postane tragedija, uničenje človeških življenj pa uničenje smisla obstoja, družbenosti,

3 Tale kratka klasifikacija akterjev masovnega nasilja je avtorski poskus, oprla pa sem se predvsem na tale dela: McBroom, 2002; Hilberg, 1993.

človeškosti. Šele kolaborant perpetratorja transsubstancira iz enostavnega zla v tragedijo.

Retrospektivno je enostavno, mehanično zlo, ki je doseglo transsubstanciacijo v tragedijo, ki po učinku in posledicah daleč presega število fizičnih žrtev ali domiselnost repertoarjev nasilniške okrutnosti, najlažje diagnosticirati, če je subsekventno izkazano totalno zanikanje. Pa ne le monumentalno tragično zlo: vsa velika, transformativna, ultimativno memorabilna dogajanja morajo doseči tudi totalno zanikanje, da se lahko fiksirajo v zgodovinski spomin, in da je njihova veličina izkazana. Vzemimo za primer fenomen Shakespeara: nenaden, slabo socialno kontekstualiziran pojav ene same osebe, ki v relativno kratkem življenju realizira tako obsežen literarni opus, dosega v njem tako prestižne filozofske in etične diskurze in glede na sodobnike tako presežno umetniško kvaliteto, in hkrati definira vrhunski jezikovni slog, je tako edinstven, da obstaja dokaj prepričljiva racionalizacija, ki pravi, da sploh ni bil mogoč. Teorije zarote in zanikanja obsegajo domneve, da je šlo za skupino oseb, politično motiviranih, in da oseba William Shakespeare sploh ni resnična, da je bila njena identiteta že ob svojem času povsem izmišljena, fantomska in konstrukt.⁴ Enako velja za tisti standardni repertoar standardne ezoterike in *new-agea*, ki fantazira o zunajzemeljskih, visokotehnoloških, in seveda prapradavnih graditeljih egiptovskih piramid in drugih megalitskih spomenikov; če navedemo še en, močno ideologiziran incident, tudi 9/11, ki ga je tedanja administracija ZDA izkoristila za svojo dobrodošlico svetu v “prvo vojno novega tisočletja,” je medtem doživel totalno zanikanje v teorijah notranjepolitične zarote in inscenacije terorističnih napadov.

Obrat v zanikanje torej šele povratno izriše, kako je kak zaznani fenomen zgodovinsko singularen in ogromozanski: šele zanikanje, v nasprotju z vsemi intencami svojih producentov in vernikov, tak fenomen v resnici potrди tako, da njegove dimenzije označi za prevelike, da bi bile lahko resnične. Zanikanje skozi predstavo o neverjetnosti torej šele ustanovi in legitimira resnico o fenomenih, ki so tako ogromni, daljnosežni in vsedoločujoči, da je njihove posamezne učinke nemogoče razpoznavati, ker enostavno ni mogoče doseči dovolj “oddaljene” perspektive, ki bi tako zagledanje omogočila. Zanikanje je prvo, kar jih obmeji tako, da lahko vsaj ugibamo o njihovi ogromnosti in nepreglednosti učinkov.

Zanikanje holokavsta je vzorčen, klasičen primer negacije zaradi neverjetnosti in obvezne komplicitnosti zanikanja s teorijami zarote. Je v sodobnosti morda tudi edinstven fenomen tovrstnega zanikanja zato, ker je širom sveta tarča največ organiziranega civilnega odpora, izobraževalnih in osveščevalnih akcij in poglobljenega akademskega analiziranja; označen je bil, med drugim, kot totalen, poslednji “napad na resnico in spomin” (Lipstadt, 1994). Zanikanje holokavsta je hkrati razpoznano kot del zgodovinskega procesa političnega antisemitizma, podloženega s tisočletno dokumentirano evropsko tradicijo protijudovskega rasizma, tega prototipa vseh rasizmov, ki je s takim zgodovinskim ozadjem gojišče multipliciranih teorij zarote in zanikanja, ki pa nikoli ni samo sebi namen, temveč

⁴ Za odličen, pregleden vir o shakespeareologiji in teorijah zarote gl. Shapiro, 2010.

vedno vkomponira tak ali drugačen ekspliciten namen “zgodovinskega revizionizma za sodobne ideološke in politične namene.”⁵

Zanikanje holokavsta, kot vsako zanikanje zgodovinskih megafenomenov, je potemtakem sicer utemeljeno na nezmožnosti verjetja, ima pa vedno tak ali drugačen teleološki cilj, ki je v interpretativnem redukcionizmu. Domnevamo lahko, da slednji kot obvezne elemente vključuje disperzijo in izničenje agensa, odgovornosti in krivde skozi zanikanje viktimizacije, in je torej posebej orientiran k etičnemu redukcionizmu, ne zgolj dejstvenemu in vzročno-posledičnemu. Je torej kreacija epifenomenalne socialne resničnosti, ki najbolj okrajša etične dimenzije zato, da ohranja smisel, da lahko zanika neznanskost, s tem pa ignorira nezagledljivost učinkov megafenomena. Še drugače rečeno, zanikanje holokavsta ima ta namen, da ohranja zdravorazumsko varnost smisla in preprečuje vsako identifikacijo s storilcem. V dojetju zanikovalca holokavsta je slednji nemogoč na sebi, tisti, ki trdi, da se je zgodil, pa zlohотно in zarotniško pervertirajo zdravorazumski občutek za možno, varno in spodobno.

Če naj bežno navedemo še eno ilustracijo, ki je za fenomen zanikanja pri formaciji zgodovinskega spomina in memorij posebej poveden: namreč načelna nazorska dilema, ki se je dandanes vsaj v zahodnem svetu izkristalizirala v dualizmu kreacionizem - darvinizem. Sama na sebi je, naj rečemo tako, le en vidik trenutnega zgodovinskega razmerja med verujočimi v nadnaravne silnice obstoja in neverujočimi in institucijami moči na obeh straneh, kakršne poznamo danes, vendar najbolj razločno izrisuje vse konture funkcioniranja zanikanja. Povejmo to še enkrat: medtem ko ima zanikanje strukturo zdravorazumskosti (četudi se lahko pri tem sklicuje tudi na nadnaravno, kar je lahko zaznano kot kontraintuitivno in ironično), je njegova nepogrešljiva funkcija v socialnem predstavnem svetu urejajoča tako, da izriše konture megafenomenov, ki jih bi bilo sicer v izrednosti njihovega obsega, strukture in učinkovanja težko ali nemogoče zagledati. S tem zanikanje zariše mejo, znotraj katere megafenomen šele postane trajno socialno relevanten, ali preprosteje rečeno, resničen in kot tak usidran v kolektivni spomin.

Čeprav torej razpoznavamo, da je zanikanje nujni socialni mehanizem, ki šele začrta obrise megafenomenov in je s tem kot orodje prepoznavanja kontur in učinkov takega fenomena koristno ali celo neobhodno, s tem nikakor ne mislimo, da je v svojih vsebinah in strukturi validno. Nasprotno: šele v pobijanju imaginarija zanikanja lahko sestavimo agendo evidence in argumentacij, pri čemer dejansko razgrinjamo poslednjo naravo človeškosti. Ta pa je poznavni predmet, ki nam je najtežje dostopen, saj ga gledamo z nam edino dostopne pozicije identičnosti spoznavnega predmeta in spoznavalca. Poslednje vprašanje preučevanja holokavsta, kakorkoli je že obsežno, kakorkoli je že razkrilo nepregledne verige motivacij, dogajanj, posledic, še vedno nima odgovora: kako se je kaj takega sploh moglo zgoditi? Kljub svoji ultimativni etični obremenjenosti vprašanje predvsem naslavlja meje možnega v (samo)spoznavnem procesu.

5 Recentno delo, ki se podrobno in informativno ukvarja s strukturo zanikanja holokavsta, je Grobman in Hertzberg, 2009.

Iz teh razlogov upravičeno trdimo, da je preučevanje holokavsta v naši sodobnosti spremenilo vse protokole spominjanja. Holokavst zagotovo ni edini genocid v zgodovini človeštva, celo ne v tistem primeroma drobnem kosu zgodovine, ki se ga kolikor toliko verodostojno spominjamo, in tudi ni edinstven le zaradi svoje načrtnosti in tehnologiziranosti izvedbe, temveč je izreden tudi zato, ker je proces spominjanja in zanikovanja sproduciral edinstven izris funkcioniranja, strukture in meja spoznavne in spominjanja. Zadeva ima praktične posledice. Misleci na tem področju si danes postavljajo mnoga vprašanja o tem, kako nauke holokavsta trajno uveljaviti kot vsebino univerzalnega etičnega in, naj rečemo, politično programskega vodila “nikoli več,” predvsem skozi izobraževanje, kategorično obsodbo, skratka, skozi destilacijo trajnega etičnega načela. Tehnično pa se jim postavlja predvsem vprašanje, kako ohraniti pristnost spominjanja tudi v času, ki bo kmalu dopolnjen, v katerem neposrednih pričevanj preživelih žrtev in prič ne bo več. Spominjanje na holokavst je bilo vse od konca 2. svetovne vojne, in še posebej od začetka 1960. let, ko je proces proti Adolfu Eichmannu globalno razkril detajle in učinke, ki poprej niso dosegali široke javne presoje, kritično odvisno prav od teh pričevanj. Ker poznamo načine, kako se človeško spominjanje na ravni posameznika in diskurzivnih skupnosti krči, prevrednoti, pozablja, izkrivlja, se danes preučevalci holokavsta in izobraževalci o njem sprašujejo, kako tovrstne redukcije in izmaličenja preprečiti. Kaj varuje in nedotaknjena ohranja smisel in nauk megafenomena pred izmaličenjem, zlorabo in pozabo? Ali je to npr. umetniško kodificiranje (ki ga predlaga in razčlenjuje npr. Bigsby, 2006), ali pa je to le del komodifikacije holokavsta, katere poslednja nevarnost je pravzaprav komedizacija, oboje pa posledica “rutinizacije in institucionalizacije” spomina na holokavst (Alexander, 2009:60-61)?

Medtem ko bi gornja vprašanja zahtevala posebno obravnavo, ki se ji moramo na tem mestu odreči, lahko glede tega provizorno sklenemo, da je holokavst edinstven megafenomen naše sodobnosti predvsem zato, ker je odprl vsa gornja vprašanja na načine, ki nikoli prej niso bili mogoči. V nadaljevanju pa se želimo posvetiti procesom spominjanja, pozabljanja in zanikanja, ki jih opazujemo in preučujemo v diskurzivni skupnosti, kakršna je Slovenija, in njihovim specifikam.

Zanikanje holokavsta v okolnostih mentalitete etničnega kreacionizma

S povedanim smo implicitno postavili tudi, da je realiteta holokavsta v različnih socialnih okoljih močno različno dojeta, kot izvršena izkušnja pa zelo različno sporočana in socialno upravljana. Tukaj lahko takoj dodamo dve opombi: prvič, da obstoječa literatura o holokavstu, pač zaradi omnioznosti svojega subjekta, vidik lokalizacije tega spominjanja zanemarja oz. ga je šele pred kratkim začela odkrivati: šele v zadnjih letih smo dobili nekaj memoarske literature s podaljški v nas čas, in študij o lokalnem poteku in interpretacijah holokavsta (npr. Khune in Lawson, 2011; Glajar, 2011; Cassedy, 2012), nekako vzporedno s študijami, ki so holokavst kontekstualizirale širše, npr. v konec politik evropskega kolonializma (npr. odlična študija Michaela Rothberga, 2009). Vodilna misel pri teh delih je v vprašanju, kako so lokalne, provincialne in sploh parohialne lokalitete doživele in se spominjale holokavsta, in kako so se te lokalne zgodbe generativno obnašale celo kot vir in

navdih vseevropskemu dogajanju v obdobju 1938 - 1945. Ob kratkem, vsa ta dela naslavlja še eno v vrsti vprašanj o pretokih med domnevnimi metropolami in provincami, pri katerih enosmerna izmenjava, ali izmenjava, ki prvo postavlja v položaj generatorja drugo pa v položaj receptorja, nikakor ni izkazano pravilo.

Drugič, v zvezi s konceptualno zastavitvijo zgoraj je kazno, da je kakršnokoli sintetsko ali holistično organizirano perspektivo na holokavst (ali katerikoli drug megafenomen) zelo težko doseči, ker manjka, kot rečeno, dovolj "oddaljeno" gledišče; vsekakor pa se najprej ponuja gledišče progresivne časovne oddaljenosti. Ne zato, ker bi količina pretečenega časa sama na sebi zagotovila interpretativno distanco, temveč zato, ker je lokalni potek holokavsta mogoče za nazaj deducirati iz dejanskih lokalnih posledic, mogoče je pa na ta način tudi sklepati tudi o tem, kakšne neposredne lokalne učinke je holokavst imel ob času dogajanja.⁶ Sledeč taki metodični retrospekciji se moramo torej vprašati dvoje: kakšna je torej struktura zanikanja holokavsta v Sloveniji, in kakšnim eksplicitnim ciljem služi?

Medtem ko so nam vedno bolj poznane zgodovina in konture slovenskega, zlasti strankarskega, medijskega in literarnega antisemitizma pred 2. svetovno vojno (še posebej gre med novejšimi deli omeniti Godeša 2011),⁷ imamo za čas med in po vojni bistveno manj virov in študij: gotovo ena od prihodnjih nalog za znanost.⁸ Vendar bi tukaj radi postavili tezo, da se slovenski antisemitizem zlasti v času neodvisne Slovenije koncentrira okrog dveh nanašalnosti: prvič, da antisemitizma v Sloveniji ni, ker Judov pač ni ali pa jih je zelo malo, in jih je tudi vedno bilo zelo malo; in drugič, da problematika holokavsta v Sloveniji ni prioriteta, ker da je bistveno vprašanje še živeče, pač "polpretekle" slovenske nacionalne zgodovine vprašanje odnosa med partizanskim uporom proti okupatorjem v 2. svetovni vojni in povezano izvedbo komunistične revolucije med vojno, in kolaborantstvom, katerega racionalni aspekt naj bi domnevno bila borba proti tedaj grozečemu komunizmu kot vrhovnemu sovražniku slovenstva; in celo, da zgodovina slovenskih Judov ni del slovenske nacionalne zgodovine.⁹

6 S tako perspektivo in metodološko reverzijo glede populacijskega deleža judovske populacije v Prekmurju sva se v tem zvezku okoristila s kolegom Damirjem Josipovičem, v zadnjem prinesenem poglavju.

7 V tem zvezku se s tematiko eksplicitno ukvarjata Andrej Pančur in Marko Zajc, delna razprava o tem je tudi v Šumi in Luthar. - Našteti gre še vsaj Štepec 1994; Fujs 1998; Zibelnik 2007; Pančur 2011; Toš 2012, in v teh delih uporabljene vire.

8 Pregledna začetna obravnavna tematike je v Luthar in Šumi, 2004; za Prekmurje pa posebej Toš 2012. Problematiko načelne slovenske medijske propalestinske držve in ustrezno ideologiziranih predstavljanj države Izrael pa smo začetno naslovili v Luthar, Starman in Šumi, 2005.

9 Čeprav je političnega antisemitizma (zlasti tistega tipa, ki povečuje in občuduje državo Izrael, je pa hkrati protijudovsko razpoložen) v Sloveniji v javnih govorih ogromno, se tukaj zanašam predvsem na svojo izkušnjo soudeleženke v procesu pristopanja Slovenije k mednarodni akciji ITF Holocaust vse od leta 2008 dalje. Oba gornja argumenta sta na ogorčenje mnogih kolegov in kolegic v domačem odboru za ITF, ki ga koordinira slovensko zunanje ministrstvo, nenehno nastopala celo v debatah s komisijami ITF, ki so v januarju 2011 Sloveniji pomagale pri sestavi načelnih okvirov t.i. temeljne študije, ki je bila pristopni pogoj, in s predsedujočim ITF v septembru istega leta. Nimam izrecnega pooblastila, da bi zavedno dokumentacijo navajala in uporabljala, pa to zaenkrat prepuščam sledečim nalogam za znanost.

Z nanašalnostjo tukaj označujemo dejstvo, da v slovenskem javnem diskurzu vseh leg obe problematiki, antisemitizem in kolaboracija, nista zagledani kot enoznačni deviaciji od načelnega ideala demokratičnosti in prav tako načelno državljskega - za razliko od biologističnega - razumevanja nacije. Nasprotno: obe sta zagledani kot načelna in apriorna grožnja/podpora samemu bistvu slovenstva. Deviantni pojavi, kot so virulentni antisemitizem (ali rasizem katerekoli vrste), kolaboracija z okupatorjem v času vojne, izvensodni pregoni in pobijanja v rokah totalitarne oblasti... sploh niso zagledani kot to, kar so, namreč deviacije in družbena patologija, ki lahko le za kratek čas monopolizira ideološko polje in zlorabi naprave moči, nato pa je kot taka razpoznanana in obsojena. Nasprotno, vse te deviacije dandanes nastopajo kot pripadniške izbire v domnevnem zgodovinskem reševanju istega, povsem fantomskega fenomena, ki ga zagovorniki in zanikovalci iz obeh bregov gledajo kot kategorijo omnioznosti in svetosti, namreč slovenstvo. Le tako se lahko deviantni, kriminalni fenomeni preselijo iz margin družbene patologije v samo jedro presoje družbenih identitet, kontinuitet in ideologij. V analogiji s psihiatričnim inventarjem osebnostnih motenj gre torej dejansko za nanašalno blodnjo, interpretativno patologijo, pri kateri oboleli z njim samim povsem nepovezane dogodke interpretira tako, kakor da se nanašajo nanj osebno.

Za naše izvajanje je pomembno, da v teh diskurzih slovenstvo nastopa kot megafenomen. Ni pojmovano preprosto kot konstruirana družbena zavest o pripadnosti, podprta z zgodovinskim spominom, temveč kot fenomen na sebi, ki je tako velik, da niti ne "živi" v svojih človeških nosilcih, temveč nekako nad njimi in zunaj njih, in proti kateremu se zgodovinsko nenehno formirajo in razodevajo notranje in zunanje zarote, kompleti, sovražne sile. To nam najprej pove, da je ideologija slovenstva, katere osrednja emanacija je vera v t.i. avtohtonost, strukturirana kot kreacionizem (Šumi in Janko Spreizer, 2012).

Slovenski avtohtonizem je torej več kot le ideologija o staroselskosti neke kulturne kontinuitete ali njenem prostorskem primatu v geografskem prostoru; govori v bistvu o nekako zunajčloveškem izvoru slovenstva. Utemeljena je v načelni veri, da kulturne formacije - jeziki, kulturne prakse, nacije - morajo imeti nekakšno podloženo psevdobiološko realnost, ne zgolj podloženih zgodovinskih procesov. Slednji so v etničnem kreacionizmu zagledani kot preveč banalni, preveč pritlehni, da bi lahko producirali megafenomen slovenstva. Zato je slovenstvo pojmovano kot obstoječe, "ustvarjeno" dolgo pred kako svojo razločno socialno in politično manifestacijo, in sicer tako, da so se ljudje, potencialni ali proto-Slovinci, posedovanja te eterične substance zgodovinsko progresivno vedno bolj "zavedali." In zato so živeči nosilci, ki v tej optiki niso soustvarjalci slovenstva, temveč so z njim nekako navdahnjeni, kakor v krščanstvu verniki s svetim duhom, nujno razpoznavni le preko bioloških, krvnih določevalcev, ker se substanco slovenstva lahko deduje in prenaša samo preko "krvi." In ker nihče ni soustvarjalec slovenstva, temveč je lahko zgolj njegov vernik in začasni (biološki) nosilec, socialna in ideološka deviantnost in kriminaliteta nista spoznani kot taki, temveč bodisi kot odrešilna teologija slovenstva, bodisi kot blasfemija, razmerje med nosilci enega in drugega pa je konstituirano kot vzajemno zanikanje.

Kot sem obrazlagala na drugem mestu (Šumi 2004), je tovrstna ideologija našla mesto tudi v slovenskem ustavnopravnem redu, pa imamo tako ustavno kategorijo avtohtonije, in poseben zakon¹⁰ in ministrstvo, ki ščitita ne državljane Slovenije, temveč osebe širom sveta, ki lahko izkažejo “slovensko poreklo,” torej pravno potrjeno “dejstvo,” da se substanca slovenstva deduje krvno in s tem ni kulturni fenomen.

Nadalje smo to situacijo večkrat primerjali pokolonialnemu ustroju kolonialnega sebstva (Šumi in Janko-Spreizer, 2011; Šumi, v tisku). Poleg paralelne socialne simptomatike med slovenstvom in takimi pokolonialnimi situacijami je bistvena vzporednica v analitskem dejstvu, da vsaj na sodobni politični sceni v Sloveniji ni dejanske razločnice levica-desnica, in to iz povsem drugačnih razlogov kot so tisti, zaradi katerih je, zaradi virulentnega globalnega neoliberalizma od 1980. let dalje, ta razločnica padla v zahodnih demokracijah. Tradicionalno levičarstvo pač zahteva nazorsko podstat, ki kategorično ne verjame v kreacionistične megafenomene “rodingrudovstva” (Rotar 2007), ki o etničnih mejnostih misli kot o kulturnih kontinuitetah, o naciji pa kot o skupnosti državljanov, ne čistokrvnih plemenskih pripadnikov. Dokler pa domnevna “levica” in “desnica” vero v kreacionistični megafenomen slovenstva delita kot neprevprašano podstat, kot prednazorsko in predteoretsko danost, ne moremo govoriti o političnem levičarstvu in desničarstvu, temveč kvečjemu o shizmi med tradicionalisti in progresivisti, kar je običajna in univerzalna politična delitev v postkoloniji. Obe namreč za svojo nezdvojljeno podstat jemljeta prav krvno, megafenomenalno plemensko skupnost in njene domnevne svetinje, ki da so nenehno ogrožene v svojem obstoju in čistosti in nenehno predmet napada blasfemij (jezik, narodovo bistvo, esenca, genski bazen, sveta zgodovina itd.). Bistvo te pozicije je, naj rečemo še enkrat, da sodobnosti ne gleda kot aktersko soudeležbo v socialnem procesu (re)kreiranja etničnosti kot kulturne produkcije, temveč akterje presoja glede na njihov bolj ali manj reverentni odnos do svetega in predobstoječega, kreacionistično pojmovanega skupinstva, ki je na sebi nadzgodovinskega značaja.

Za razumevanje povedanega lahko navedemo drobno, aktualistično ilustracijo. Državna proslava dneva neodvisnosti je v letošnjem letu (2012) izzvenela kot provokacija in poskus revidiranja zgodovine 2. svetovne vojne; detajlno je predstavila tradicionalistično (“desničarsko”) vizijo slovenstva s svojimi osrednjimi tematizacijami: moralna večvrednost (katoliško) verujočih, povzdiga kolaboracije v početje, ki je bilo prekinjeno, vendar vektorsko-memorijsko kongruentno z megafenomenalnim slovenstvom, kar naj bi se izkazalo ob slovenski osamosvojitvi, in obsodbe komunistične revolucije kot temu svetemu, kreacionistično pojmovanemu megafenomenu sovražne zgodovinske etape. Vsebinska napolnitev tega sporočila je skozi paradno scenografijo uveljavila amaterske folkloristične skupine, ki so domnevno predstavile avtohtono slovenstvo po vseh konstitutivnih lokalizacijah, ta performans pa je bil označen kot povzdigovanje pristnega, izvornega, ljudskega, resničnega bistva slovenstva.

10 Gre za Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (ZORSSZNM), sprejet leta 2006, ki ga je v celoti najti tule: <http://www.uradni-list.si/1/content?id=73044>.

V svojih kritikah sporočil proslave so "levi," progresivistični komentatorji po vrsti hiteli zatrjevati, da folklorne skupine niso nič krive, da so bili njihovi nastopi celo prijetni in ganljivi; kritika se je vsula le na verbalno eksplicirano politično provokacijo v registru vzajemnega zanikovalstva. Prav to je drža, ki dokazuje, kako lokalna "levica" nikakor ne prestopa meja vere v megafenomen slovenstva, samo zanikanje argumentativno izvaja drugače kot "desnica;" skratka, ena in druga se vzajemno legitimirata skozi zanikanje, podstat vere pa ostaja skupna. Ponovno: šele zanikanje megafenomen vzpostavi kot legitimnega in dejanskega. Avtentična levičarska pozicija bi pač morala opaziti, da je bila scenografija proslave utemeljena v nezdvojljeni rodingrudovski veri v avtohtonost, ljudskost in avtentičnost, ki s civilnim praznikom nastanka države nima nič skupnega, temveč je rasistično ekskluzivistična, saj državo enači z občestvom krvnega slovenstva. "Leva" kritika bi morala opaziti, da folkloristični spektakel ni razumljen in prikazan kot kritično, distancirano, čeprav morda ljubeče in umetniško kvalitetno poustvarjanje ikonografije etničnih nacionalizmov 19. stoletja, ki so si v svojem političnem projektu gladko, iz nič, izmislili narodne noše, narodne pesmi in narodne ples; namesto tega je pohitela z izjavami o soglašanju s primitivnim avtentizmom performansa in njegovo eskulpacijo iz provokacije, ali celo zlorabljenostjo za politično provokacijo. Če že ne s stališča levičarske ideologije, bi pa vsaj s stališča estetike lahko zaznala neposredovano razkazovanje plemenskega kreacionizma, ki nikakor ni politično nedolžen. Z drugimi besedami: slovenski folkloristični amaterji žal pač niso nikakršni *Riverdance*.¹¹

Čeprav je torej ideologija slovenstva kot kreacionističnega megafenomena razpeta v dinamiko dveh komplementarnih eshatologij zanikanj, v realiteto megafenomena samega vsaj na glas ne dvomi tako rekoč nihče. Nenazadnje zato, ker je vsem izkušensko poznano, da manifestno in eksplicitno preseganje te ideologije s seboj nosita izobčenje. Človeku, ki taka stališča izraža, ni nujno pripisano, da nima prav, da se moti, da ni kompetenten; odrečena mu je slovenskost, njegova stališča pa so zaznana ne nujno kot napačna, temveč kot nemoralna.

Sam zgodovinski diskurz in z njim vsi diskurzi spominjanja so v teh razmerah vzpostavljeni, kot bi rekel Loïc Wacquant (1997: 222) kot logika sojenja (*logic of trial*), ki je obsedena z izvornostjo fenomenov, ne kot analiza procesov. Logika sojenja ima vrhovni kriterij: kaj je zares slovensko in kaj ne, kdo je bil zares Slovenec in kdo ne, posledično pa spominjanje izbrisuje vse, kar je retrospektivno razpoznano kot ne- ali proti-slovensko, torej vse, kar krši vero v megafenomenalnost, ekstra-akterskost in kreacionistično stvarstvenost slovenstva.

Kot sem na drugem mestu podrobneje razpravljala (Šumi: v tisku), gre za nazorskost, ki je neposredna posledica vztrajne zgodovinske enoslojnosti. Slovenski narod se je

11 Čeprav je bilo komentatorjev s tako pozicijo veliko, kot vzorčno navajam le argumentacijo sicer sijajne in prodorne kolumnistke Tanje Lesničar Pučko: "In potem so sledili folkloristi. Nadvse simpatični. Nič krivi. Popolnoma nič krivi. Zgolj na napačnem mestu v napačnem kraju. Zlorabljeni za veliko ideološko razkuževanje, pljusknjeno državljanom v obraz." - "Kalkulirana tragedija." *Dnevnik*, 26. 6. 2012, elektronska izdaja: <http://dnevnik.si/debate/kolumne/1042538238>.

zgodovinsko oblikoval kot osamosvojen, hierarhično nizek socialni sloj,¹² ki se nato zgodovinsko ni uspel hierarhično notranje razslojiti, periodično pa emergentne višje sloje tudi uničuje prav z referiranjem na "slovenstvo" kot predmet kreacionistične vere. Zadeva je spet tesno paralelna s postkolonijo, katere problem je v tem, da je kolonizator najprej izničil domačinske elite in slojno hierarhijo in vse kolonizirane podredil v enoten, pavperiziran populacijski segment.¹³

Mehanizem odrekanja slovenstva in članstva v moralnem občestvu je seveda monopol vsakokratne dominantne politične opcije, ki si izključno upleni interpretacijo megafenomena slovenstva. Če so kritični intelektualci, publicisti in sploh ljudje, ki se izvzemajo iz verskega občestva slovenskega etničnega kreacionizma, zgodovinsko venomer na udaru (in so lahko kvečjemu posthumno posvojeni "nazaj" v to srenjo in ikonizirani s pomočjo ideološkega pervertiranja njihovih političnih stališč, kot npr. sam France Prešeren, prim. Rotar 2007), so pa Judje v tej zgodbi vsekakor tako rekoč idealne žrtve.

Naloga za znanost: nauki iz zgodovine slovenskih Judov

Nemara najbolj razviden primer tovrstnega množičnega, arbitrarnega odrekanja slovenstva skupini prebivalstva in državljanskega korpusa je tisto, ki je zgodovinsko zadelo slovenske Jude v času po 2. svetovni vojni in holokavstu. V teku 19. stoletja so se priseljevali, večinoma kot izvirno nemško govoreči, predvsem iz prostorov današnje Avstrije in Češke. Nekateri so med obema vojnama uspešno zasedli lokalne ekonomske niše nastajajoče mednarodne trgovine in industrije. Mnogi so se ideološko in politično močno angažirali v procesu slovenske narodne emancipacije in s stališč različno formiranih pozicij visokega meščanstva dejavno podpirali nastajanje slovenskih nacionalnih ustanov, univerze, akademije znanosti in umetnosti, lokalnih kulturnih ustanov: posebej velja omeniti mariborskega tekstilnega industrialca Marka Rosnerja, ki ni bil le med največjimi zaposlovalci v mariborski regiji, temveč tudi simpatizer socialističnih gibanj, pa je tako angažirano skrbel za socialne in upokojske fonde svojih zaposlenih, na območju svojih treh tovarn pa vzdrževal celo rekreacijski bazen in telovadnico zanje. Bil je tudi ustanovni donator leta 1938 nastale Slovenske akademije znanosti in umetnosti in navdušen slovenski nacionalist. Marko Rosner je holokavst po dolgi in mučni begunski izkušnji preživel in umrl v Izraelu v petdesetih letih (Hajdinjak 2011; Starman in Šumi 2008).

12 S to trditvijo pervertiramo in kot analitski spregled izpostavljam klasično oceno npr. Hannah Arendt (1951), ki je temeljila na nekritično privzetem truiizmu, da je avstrijska dvojna monarhija razpadla po narodnem ključu. Ker etnično vedno nastopa kot maska in apologija za dejanske družbene napetosti, ki so slojne in razredne, upravičeno postavljamo, da so se, nasprotno, v procesu etnogeneze v stari Avstriji v narode politično organizirali v resnici razločeni družbeni sloji.

13 Čeprav mnogi avtorji in žurnalisti o tem spekulirajo, so mi osebno najbolj pri srcu tovrstna sijajno literarizirana izvajanja pisatelja in antropologa Mihe Mazzinija, npr. "Slovenski odnos do ustvarjalnosti. Kako iz Slovencev spraviti srednji vek?" *Delo, Sobotna priloga*, 10. oktober 2009; in "Slovinci in negativna selekcija." *Delo, Sobotna priloga*, 5. junij 2010. Še druge njegove družbenokritične spise je najti na: <http://www.mihamazzini.com/index.html>

Jugoslovanske oblasti so dediščino okupatorjev (medvojne razlastitve, t.i. "arianizacijo" judovskega premoženja) in starojugoslovanske antisemitske zakonodaje izkoristile tako, da so preživele Jude opredelile kot osebe nemške narodnosti: Judje so bili s tem postavljeni v položaj, v katerem so morali svoje nenemštvo dokazovati na domnevno "biološki" ravni, in hkrati na ideološki, ker sta kategoriji kolabirali v enotno: absurdna, a rutinska obtožba o kolaborantstvu in kulturbundovstvu je bila enako avtomatična kot pripis nemštva, slovenstvo pa je bilo izenačeno s politično primernostjo. Taki so bili tudi jedrni argumenti montiranih političnih procesov pred vojaškimi sodišči tik po vojni, ki so te industrialce razglasili za narodne izdajalce. V jedru te argumentacije, ki je seveda služila kot instrument razlastitve in odvzema državljanstva, pa je tičalo prav izobčevanje iz slovenstva, ne le iz državljanstva, nad katerim je povojni režim nastopil svoj monopol.

Za primer naj navedem oznovsko "karakteristiko" Hermine Löser, žene industrialca Oskarja Löserja in njunega sina, tedaj dijaka Henrika. Potem ko se ugotavlja, da je Hermina češkega porekla in njen mož Nemeč (čeravno sta bila oba Juda), njun pogovorni jezik pa da je bil nemški, in čeravno žena govori tudi "perfektno slovenščino," dokument nadaljuje:

Njeno [Herminino] zadržanje med okupacijo je bilo popolnoma korektno, to se pravi, da ni nikomur škodovala, o kakem sodelovanju v OF pa seveda ni govora. Sedaj je član OF, se udeležuje tudi naših prireditev. Kje je in kakšen je Henrik Löser ni znano. Menda je v Švici. Slovenec pa prav gotovo ni. Škode ni napravil nobene, koristi pa tudi ne!¹⁴

Obema je bilo v letu 1946 poleg premoženja odvzeto tudi jugoslovansko državljanstvo. - Primer je konkretizacija sesedanja ideoloških kategorij državljan/Neslovenec/tujec/razredni sovražnik v eno samo, t.j. (ne)slovenskost. Žal so poosamosvojitveni procesi spremembe režima, kot rečeno, megafenomenalno slovenstvo ne le samoumevno reproducirali, temveč so ga tudi pravno kodificirali, z že omenjenim ustavnim načelom avtohtonije in zakoni, ki državo Slovenijo postavljajo za skrbnico in servis ne prvenstveno svojih državljanov, temveč vseh ljudi, ki lahko dokažejo "krvno" slovenstvo. Ne le to; domnevno ekonomska doktrina "nacionalnega interesa" je bila znamenito in kriminalno izrabljena za nezaslišan rop javnih sredstev, ki ta trenutek konservativno dosega 30 milijard evrov; principi državljanske demokracije so bili zlorabljeni za kreiranje pokolonialistične plemenske srenje, katere najočitnejše, ne pa edine žrtve so tisoči "izbrisanih." In prav kakor v času po komunistični revoluciji je v osamosvojeni Sloveniji zacvetel posel povelečevanja megafenomenalnega kreacionističnega slovenstva ne le v strankarski politiki, kar bi bilo demokratično sprejemljivo, in ne le v rumenem žurnalizmu, kar bi bilo razumljivo, temveč predvsem v produkciji, ki je uzurpirala in malone uničila znanstveno polje v obliki strokovnjaštva (Šumi 2004).

Da so Judje bili in so še vedno žrtve specifičnega lokalnega etničnega kreacionizma, danes nikjer ni bolj očitno kot v sistemskem političnem antisemitizmu in zanikanju holokavsta pod plaščem argumentov o pretekli in sedanji maloštevilnosti Judov,

14 Dosje Dr. Oskar Löser, SI ZAL LJU 486, 28/2, 391/46.

njihovi nesignifikanci in izločenosti iz zgodovine slovenstva, in v odsotnosti vsake civilne in politične moči, ki bi zagotovila vsaj načelni preklic razsodb montiranih političnih procesov. Namesto tega se je država Slovenija odločila za pravno kontinuiteto revolucionarnega prava, individualizacijo primerov in načelno sodno kontestacijo restitucije državljskih in premoženjskih pravic slovenskih Judov, preživelih in potomcev žrtev holokavsta. Videti je, da ideologija kreacionističnega slovenstva raje plačuje denarne odškodnine, kot da bi žrtve holokavsta zagledala kot del svojega nacionalnega korpusa, svoje nacionalne skupnosti in njene zgodovine, in jim restavriral državljanstvo.

Kdo bo dajal naloge znanosti? se v svojem uvodnem poglavju k prevodu Bourdieujevega dela *Znanost o znanosti in reflektivnost*¹⁵ sprašuje Braco Rotar. V tem sestavku, ki si je njegov naslov sposodil s parafrazo, smo skušali pokazati, da si mora znanost naloge najprej postaviti sama, šele potem lahko oporeka tistim, ki ji naloge skušajo diktirati. Dokler temu ni tako, raste zgolj hagiografija etničnega kreacionizma v svoji odločilni, a klavrni vlogi kolaborantke.

* * *

TASKS FOR SCIENCE: RESEARCHING THE JEWS IN SLOVENIA

Irena Šumi

Summary: This chapter critically reviews the course of historical memory on the Slovenian Jews within the trajectory of 1944 to present. The specific local circumstances of ideologically driven erasure of the memory post-WWII are inspected in the larger context of Slovenian nation-building processes in the relevant periods. The ideological opportunism is described in detail. The particular resulting dysfunctional synchronicity of ideological and politically functional national self-representations is discussed at length. The author concludes with a tentative agenda of tasks for a critical social science and its much overdue intervention into Slovenian nationhood's makeup. An anatomy of victimised Slovenian national ideology turned unproductive is analysed in detail. Within this framework, the ideological interventions into national memory fund characterised by amnesia about Slovenian Jews are closely inspected in terms of postsocialism/postcolony phenomena.

Ključne besede: Slovensko narodno vprašanje in historiografija; zgodovinska amnezija; ideološka intervencija viktimizacije; kategorično tujstvo; psevdokolonija

Keywords: Slovenian national question and historiography; Slovenian historiography; historical amnesia; ideological intervention of victimisation; categorical alieness; pseudo-colony

Prvi del

Judje v slovenskem historičnem prostoru

Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne

Maja Toš

Uvod

Danes je Štajerska ena izmed devetih zveznih dežel Republike Avstrije, toda do leta 1918 je bila skupaj s svojim južnim delom, tako imenovano Spodnjo Štajersko (Untersteiermark), habsburška dedna dežela (vse od leta 1282), ki je skupaj s številnimi drugimi deželami od leta 1867 sestavljala srednjeevropsko državno tvorbo, Avstro-Ogrsko. Po koncu prve svetovne vojne je južni del dežele pripadel Državi, kasneje Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji in danes predstavlja precejšen del površine Republike Slovenije. Štajerska je torej tako zaradi svoje geografske lege kakor preteklih političnih dogajanj lokacija in predmet zgodovine, kulture in tradicije (vsaj) dveh sodobnih evropskih nacij, avstrijske in slovenske, toda njun značilni večkulturni značaj so med drugimi sooblikovali tudi Judje, o katerih pisni viri pričajo od 13. stoletja naprej.

Naselitev Judov na Štajerskem v srednjem veku ter njihov izgon leta 1496

Judje so se na Štajerskem začeli stalno naseljevati predvsem v 13. stoletju, čeprav je njihova prisotnost v nekaterih krajih izpričana že prej oziroma jo je mogoče razbrati iz krajevnih imen. Tako je na primer Judenburg, ki velja za prvi v listinah imenovani trg Štajerske, prvič omenjen leta 1074, kraj Judendorf pri Gradcu pa je z listino izpričan za leto 1080.¹

Za leto 1261 je v virih prvič omenjena “judovska skupnost” v Gradcu, ki je s tem tudi najstarejša dokumentirana judovska skupnost Štajerske.² V Mariboru prve pisne omembe Judov segajo med leti 1274 in 1296, na Ptujju so prvič omenjeni leta 1286, v Radgoni leta 1338, v Slovenski Bistrici 1374. leta,³ v Celju leta 1340 in Ormožu leta 1352.⁴ Vsi ti kraji so bili tedaj mesta ali večje naselbine s statusom trga, zato ne

1 Evi Fuchs (ur.), *Minhag Styria, Jüdisches Leben in der Steiermark*, Graz 2006, 8. – Sicer pa najstarejši dokaz o prisotnosti Judov na današnjem avstrijskem ozemlju predstavlja t. i. “Zollordnung von Raffelstätten” iz leta 906.

2 Sicer so bili v avstrijsko-štajerskih krajih Judje omenjeni v Judenburgu prvič leta 1305, v Fürstenfeldu leta 1312, v Brucku na Muri leta 1327, v Leobnu leta 1369, in v Voitsbergu leta 1358. Gerhard W. Salzer-Ebenstein, *Die Geschichte des Judentums in Südostösterreich von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, v: *Geschichte der Juden in Südost-Österreich*, Gedenkschrift. Israelitische Kulutsgemeinde in Graz (izd.), Graz 1988, 27–149, tukaj 60–66.

3 Jože Mlinarič, *Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496*, v: *Judovski zbornik, ČZN 1/2*, Maribor 2000, 49–70, tukaj 50. (V skrajšani obliki glej tudi: Jože Mlinarič, *Mariborski Judje do izгона iz mesta leta 1496*, Rokopis, Arhiv Sinagoge Maribor, Maribor 2002, 1–4.), in Klemen Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, Ljubljana 2009, 193.

4 Markus J. Wenninger, *Die Bedeutung jüdischer Financiers für die Grafen von Cilli und vice versa*, v: Rolanda Fugger (ur.), *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova*

preseneča, da so se Judje, ki so živeli predvsem od trgovanja in denarništva, naselili ravno tukaj, kjer so imeli dobre pogoje za razvoj svoje gospodarske dejavnosti in eksistence. Da so se tako intenzivno ukvarjali z denarnimi posli, izhaja iz dejstva, da so bili kot nekristjani izvzeti iz cerkvene prepovedi posojanja denarja za obresti. Prav tako gre pri večini omenjenih krajev z judovsko naselitvijo za deželnoknežja mesta, kar pomeni, da so spadala pod oblast deželnega kneza, ki je, kot mestni gospod, moral zagotoviti varnost tamkaj živečih Judov; ti pa so mu – s pravne perspektive gledano – kot njegova lastnina za to zaščito plačevali visoke davke ter mu nudili ugodne kredite.⁵

Judje znotraj meščanskih naselij niso imeli statusa meščanov – bili so brez meščanskih pravic, že navzven so se morali razlikovati od drugih (*Kleiderordnungen*) in nositi posebne znake, kot na primer na suknji prišito rumeno krpo ali zvezdo ali t. i. judovske klobuke, smeli pa so živeti po svojih verskih običajih in so bili temu primerno tudi organizirani.⁶ Judovske občine srednjeveških mest so bile praviloma avtonomne; na Štajerskem je imel sodno oblast v sporih znotraj judovskega prebivalstva predstojnik judovske občine, t. i. judovski mojster (*Judenmeister*), ki so ga, kakor tudi ostale svoje funkcionarje, Judje imenovali sami. Za spore med Judi in kristjani (spori glede premoženja, kazenske zadeve) je bilo pristojno judovsko sodišče, ki so ga sestavljali predstavniki tako Judov kot Nejudov, vodil pa ga je judovski sodnik (*Judenrichter*), ki ga je imenoval deželni knez oziroma mestni gospod. Judovski sodnik je za Judenburg v virih prvič izpričan leta 1305, za Ptuj leta 1333, za Maribor leta 1364 in za Gradec leta 1382.⁷

Prav v Gradcu se je tekom srednjega veka razvila številčno največja judovska skupnost na Štajerskem, medtem ko je bil srednjeveški Maribor središče judovskega izobraženstva na Štajerskem in bil med drugim večkrat sedež vrhovnega rabinata za Štajersko, Koroško in Kranjsko. Prvi mariborski rabin, čigar ime nam je ohranjeno v pisnih virih, je bil Abraham, ki je umrl leta 1379; njegov nagrobnik se je ohranil vse do današnjih dni.⁸ Zaradi tega podatka se tudi mariborska sinagoga, ki je v virih prvič

spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1988, 143–162, tukaj 145.

5 Fuchs (ur.), *Minhag Styria*, 8; Boris Hajdinjak in Polona Vidmar, *Gospodje Ptujski, Srednjeveški vitezi, graditelji in mecenji*, Ptuj 2008, 34–35. Vire za srednjeveško zgodovino Judov na Štajerskem je objavil Arthur Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich*, zvezek 6, Wien/Leipzig 1914.

6 Za pregled razvoja pravnega statusa Judov na današnjem avstrijskem območju, torej tudi na Štajerskem, glej temeljno delo: Klaus Lohrmann, *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich, Köln/Wien 1990*. Za spoznavanje judovskega vsakdana, običajev, kulture oblačenja, prehrabnenih navad ter uporabnih predmetov glej: Martha Keil, *Alltag und Repräsentation bei Juden und Christen im Spätmittelalter*, v: *Aschkenas, Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden*, 14/2004, zv.1, 51–81, ki s stališča zgodovine vsakdana najde mnogo vzporednic med Judi in njihovimi krščanskimi sosedi, kar je med drugim indic, da Judje znotraj srednjeveških mest niso živeli izolirano, temveč da so bili Judje in kristjani v nenehnem kontaktu. Vsakodnevno so se srečevali pri najrazličnejšem dogajanju v mestu, med seboj komunicirali, gojili ideacije drug o drugem, negovali najrazličnejše vsakodnevne stike in se v marsičem vzajemno posnemali.

7 Fuchs (ur.), *Minhag Styria*, 8, 9.

8 Vladimir Travner, *Mariborski ghetto*, v: *Kronika slovenskih mest II / 2* (1935), 154–159, tukaj 154 in 156. Travnerjev prispevek že zaradi časa, v katerem je nastal, sodi med najzanimivejša poročila o srednjeveški judovski skupnosti v Mariboru.

omenjena leta 1429, šteje za starejšo, kajti predpostavlja se, da je obstajala že v času, ko je bil v mestu prisoten rabin. Najslavnejši mariborski rabin in hkrati veliki rabin Štajerske je bil Israel Isserlein ben Petachia (1390–1460),⁹ eden najpomembnejših halahistov in talmudistov v Svetem Rimskem cesarstvu prve polovice 15. stoletja, ki naj bi v Mariboru deloval med letoma 1427 in 1445, ko se je vrnil v Dunajsko Novo mesto, Wiener Neustadt.¹⁰

Ptuj za razliko od Maribora ni bil deželno knežje mesto, temveč je spadal pod oblast salzburškega nadškofa, ki je v vlogi mestnega gospoda od Judov prejemal visoke zneske v zameno za zagotavljanje varnosti, zaradi česar jih je v mestu tudi toleriral. Na Ptujju se že v 14. stoletju omenjajo judovsko pokopališče, sinagoga, judovska ulica in tudi ptujski judovski sodnik, iz česar lahko razberemo razvoj tamkajšnje judovske skupnosti in njen gospodarski razcvet. O Judih je govor tudi v Ptujskem mestnem statutu iz leta 1376.¹¹

V Celju živeče Jude se prvič omenja v začetku leta 1340, kar časovno sovpada s prvimi omembami Judov v večini štajerskih in koroških mest. Toda naselitev Judov v Celju ima prav posebno zgodovino, kajti priselila se je najverjetneje ena sama judovska rodbina, in sicer bratov bančnikov Muša in Hačima, ki je bila od vsega začetka zelo aktivna v velikih finančnih poslih. Med njunimi strankami so bile predvsem plemiške družine, najbolj znani med njimi Celjski grofje, ki so se v začetni fazi izgradnje svoje oblasti zelo zanimali za finančno močne Jude in jim zato ponudili ugodne pogoje za naselitev v mestu svoje rezidence. Od tega sta kmalu imeli obe strani veliko korist; grofje Celjski in njihove stranke so prejeli želene finance, za rodbino Muša in Hačima pa so posli tekli tako dobro, da so se kmalu povzpeli v eno najpomembnejših bančniških družin v vzhodnoalpskem prostoru – njihovi stiki so potekali od Ogrske, preko Dunaja, Štajerske in vse do Trsta. Sodelovanje je trajalo, dokler jih Herman II. ni dal izgnati. Kljub temu pa v svojem odnosu do Judov prav Celjski grofje ostajajo zelo nazoren primer, kako so kot plemiška družina na vzponu svoje politične moči znali izkoristiti Jude in njihova finančna posojila za izgradnjo in utrditev svoje oblasti.¹²

9 O njegovem življenju in delovanju glej: <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=365&letter=I>; dostop 18. jan. 2010; in http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0010_0_09760.html; dostop 18. jan. 2010.

10 Marjan Toš, *Achtjähriges erfolgreiches Bestehen der Synagoge Maribor / Mariborska sinagoga zaključila osemletko*, v: *Signal. Jahresschrift des Pavelhauses / Letni zbornik Pavlove hiše, Winter / zima 2009/2010, Bad Radkersburg 2010, 297–313, tukaj 297*. V času obnove mariborske sinagoge je nastal zapis odgovornega konservatorja o rezultatih urbanistične in zgodovinske raziskave širšega območja nekdanje judovske četrti v Mariboru, predstavljene pa sta tudi stavba sinagoge in analize njenih gradbenih faz. Glej Janez Mikuž, *Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru*, v: *Judovski zbornik, ČZN 1/2, 2000, 159–171*.

11 Vidmar in Hajdinjak, *Gospodje Ptujski*, 34. Skoraj stoletje prej kot na Štajerskem so bili Judje leta 1404 izgnani s salzburških teritorijev. Izgon je ukazal salzburški nadškof; zaradi domnevne skrutitve hostije in ritualnega umora so na grmadi sežgali skoraj vse salzburške Jude, pogrom pa se je razširil tudi na Ptuj, kjer so Jude sprva priprli, nato pa izpustili in pregnali. Njihovega premoženja se je polastil salzburški nadškof. Sinagoga je postala cerkev Vseh svetih.

12 Weininger, *Die Bedeutung jüdischer Financiers*, 144, 146. Herman II. naj bi sicer dal Jude pregnati iz verskih razlogov, toda razloge za to dejanje je potrebno iskati tudi drugje; gospodarska moč Judov je v zadnjih desetletjih 14. stoletja precej usahnila, saj jih je po eni strani prizadelo veliko črtanje

Od kod so prišli Judje, ki so se naselili v Radgoni (Radkersburg), zaradi pomanjkanja virov ne moremo določiti, toda prvi v virih dokumentirani dokaz o naseljenosti Judov v tem kraju sega v leto 1338. Tudi Radgona je bila deželno knežje mesto, zato so bili tamkajšnji Judje pod zaščito deželnega kneza. Zaradi ohranjenih zadolžnic (*Schuldbriefe*) je moč sklepati, da je večina radgonskih Judov živela od denarnih poslov, kar pa seveda ne pomeni, da niso bili aktivni tudi na drugih področjih. Iz zadolžnic ne beremo le o zneskih, ki so se posojali oziroma vračali, temveč iz njih razberemo tudi imena dolžnikov. Za Radgono se raziskovalci dolgo niso mogli zediniti, kje točno je bil radgonski *vicus judeorum* – tega se namreč ni dalo določiti na osnovi ohranjenih virov – toda danes prevladuje mnenje, da se je judovsko okrožje nahajalo na območju današnje Frauengasse in okoliških stranskih uličic.¹³ Radgona je bila še v poznem 15. stoletju poleg Maribora, Gradca in Judenburga eno od štirih štajerskih mest z rabinatom.¹⁴

V času srednjega veka je na območju današnje Avstrije izpričan obstoj več kot 30 sinagog, od tega kar devet na Štajerskem,¹⁵ kar je zgovoren podatek o številčnosti judovskega prebivalstva prav v tej deželi. Poleg Gradca in Maribora, dveh najpomembnejših gospodarsko-strateških mest srednjeveške Štajerske, so obstajali tudi številni manjši kraji, ki so imeli sinagogo ali celo judovskega sodnika. Med temi je treba omeniti Radgono, Voitsberg, Ptuj, Hartberg, Murau, Celje, Ormož, Fürstenfeld in Slovensko Bistrico.¹⁶

Zaradi gospodarske krize, konkurence krščanskega prebivalstva v trgovanju in denarnih poslih, ter raznih restrikcij, ki jih je štajerski deželni knez izdal za Jude na pobudo tamkajšnjih meščanov in plemstva, se je od sredine 15. stoletja položaj Judov na Štajerskem precej poslabšal. Sorazmerno s tem se je tudi v tej deželi stopnjevalo sovraštvo do Judov, ki je bilo del odziva na gospodarske, socialne in verske razmere tedanjega časa; pri Judih so se zadolževali skoraj vsi sloji prebivalstva, ki so nemalokrat zaradi neporavnanih obresti prišli ob svoje premoženje. Prav tako se je meščanstvo, ki je v veliki meri živelo od trgovskih poslov, počutilo ogroženo od judovske konkurence.¹⁷

dolgov, ko niso dobili povrnjenega svojega denarja, na drugi strani pa je krščanski višji sloj premogel vedno več kapitala in ni bil več tako odvisen od judovskih posojil. Tako so tudi Celjskim, kot eni izmed najbogatejših plemiških družin v deželi, Judje postali odveč. *Ibid.*, 160–161.

13 Hermann Kurahs, *Zur Geschichte der Juden in Radkersburg*, v: Gerald Lamprecht (ur.), *Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung–Auslöschung–Annäherung*, Innsbruck 2004, 59–91, tukaj 59–61, 63.

14 Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, 193.

15 Pierre Genée, *Synagogen in Österreich*, Wien 1992, 13.

16 Zaradi nadaljnjih dogajanj je bila večina teh sinagog na prelomu iz 15. v 16. stoletje uničenih, v mnogih mestih je bil vsak spomin na judovsko prisotnost izbrisan, zato je v nekaterih od njih tamkajšnje naselitev Judov možno dokazati le še s pomočjo listin. Fuchs (ur.), *Mínhag Styria*, 11. – Kjer so ostanki sinagog preživeli izgon Judov, nam kot ostanki materialne kulture pripovedujejo lastno zgodbo. Prav obstoj sinagog je tisti, v katerem se najjasneje odseva judovska zgodovina – če imamo v nekem kraju izpričano sinagogo, to pomeni, da je (bila) tukaj prisotna judovska skupnost; če je bila uničena ali spremenjena v cerkev, je to znak za pregon in izgon Judov iz nekega kraja.

17 Mlinarič, *Judje na slovenskem Štajerskem*, 62, 63, 67. Tudi sicer se je verska nestrpnost do

Na Štajerskem so bili deželni stanovi tisti, ki so pritiskali na deželnega kneza Friderika III. (hkrati cesarja Svetega Rimskega cesarstva 1452–1493), naj ukrepa zoper Jude. Judom niso, kakor v drugih habsburških deželah, očitali le skrutitve hostije in ritualnih umorov, temveč so jih obtoževali tudi za gospodarske težave dežele.¹⁸ Tovrstne obtožbe in zahteve za izgon so se pod novim habsburškim vladarjem Maksimilijanom I. (kralj od 1493, cesar od 1508–1519) še okrepile, tako da so štajerski deželni stanovi na zboru stanov v Mariboru 27. aprila 1494, ter v Gradcu leta 1495, Maksimilijanu I. v zameno za izgon Judov ponudili visoko odškodnino. Ta je stanovom ugodil – 18. marca 1496 je ukazal izgon Judov iz Štajerske. Za rok odhoda iz dežele je bilo določeno leto 1497, Judje pa so svoje pravne zahtevke oziroma denarne terjatve smeli uveljavljati do leta 1502.¹⁹

V zgodovinisju obstaja več diskurzov o tem, kako neutemeljeni so bili očitki in obtožbe Judov, s katerimi so štajerski deželni stanovi apelirali na Maksimilijana, da bi dosegli njihov izgon.²⁰ Kljub temu je do izгона prišlo s soglasjem vladarja deželnim stanovom. Avtor Stephan Laux poudarja, da je pri izgonu Judov s Štajerske nenazadnje šlo za velik “posel,” o čemer pričajo ohranjeni viri, po katerih izgon ni

Judov, ne glede na to, v katerem geografskem okolju se je odvijala, krepila predvsem v času naravnih katastrof (na primer ob epidemijah kuge) ter gospodarskih, socialnih in duhovnih kriz. *Ibid.*

18 Leta 1493 je bilo na iniciativo tamkajšnjega magistrata prijetih več v Gradcu živečih Judov, ki so pod pritiskom mučenja priznali najrazličnejše obsodbe proti njim. Sicer pa so deželni stanovi Štajerske in tudi Koroške v svoji organizirani kampanji za izgon Judov javno razglašali – ne da bi pri tem svoje izjave utemeljili s konkretnimi primeri – kako so se Judje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem v času po pričetku Maksimilijanove vladavine znašali nad hostijami in krščanskimi otroci. Prim. Stephan Laux, Dem König eine “ergetzlichkeit” v: Gerald Lamprecht (ur.), Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung–Auslöschung–Annäherung, Innsbruck 2004, 33–57, tukaj 41.

19 Zelo strnjen in nazoren prikaz izгона Judov s Štajerske, njegovo ozadje ter motive in interese Maksimilijana I. za pritrditev zahtevam deželnih stanov ter dejstvo, da je pristal na izgon kljub temu, da obsodbam deželnih stanov zoper Jude ni verjel, prinašata tale prispevka: Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, Die Austreibung der Juden aus der Steiermark unter Maximilian I., v: Rudolf Kropf (ur.), Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 92), Eisenstadt 1993, 47–64. ter Ista, Beiträge zur Geschichte der Vertreibung der Juden aus der Steiermark unter Maximilian I., v: Herwig Ebner, Horst Haselsteiner in Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber (ur.), Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 1990, 169–179. – Na ta prispevek se sklicuje tudi članek: Elisabeth Schöggel-Ernst, Die Vertreibung der Juden aus Steiermark, Kärnten und Krain am Ende des Mittelalters. Quellen und Geschichte, v: ČZN 71/2000, 299–314, v katerem so, skupaj s komentarjem vsebine, nanizane najpomembnejše ohranjene listine o izgonu Judov s Štajerske.

20 Herzog na primer razglablja o tem, kako bi lahko ravno situacija v Španiji, kjer so bili Judje krvavo pregnani leta 1492, služila kot vzor njihovemu pregonu s Štajerske, toda vseeno v ospredju Maksimilijanove odločitve vidi njegovo finančno stisko. David Herzog (ur.), Urkunden und Regesten zur Geschichte der Juden in der Steiermark (1475–1585), Graz 1934, XXV. Herzog je bil pred razpadom monarhije rabin za Štajersko, Koroško in Kranjsko ter dolgoletni profesor (do 1938) za semitsko filologijo na Univerzi Karla in Franca v Gradcu. Za Judovsko občino Gradec je pripravil izdajo listin, ki se nanašajo na štajerske Jude med leti 1475 in 1585 oz. 1614. V njej komentira starejše edicije virov (pri čemer ga večkrat zanese s smernic objektivnosti), predvsem Rosenbergovo, ki se po njegovem preveč osredotoča na gospodarske teme, premalo pa upošteva »visoko razvito kulturno življenje graške judovske skupnosti«. Herzog na več mestih poudarja, koliko topografskega materiala se skriva v omenjenih virih in kaj vse lahko v njih izvemo o judovskih družinah Štajerske.

bil spontano dejanje slepega sovraštva, podobno pogromom, temveč načrtovana kampanja s strani kralja in deželnih stanov. Tudi sicer je izgon Judov s Štajerske potekal podobno kot drugod v Evropi v poznem srednjem veku: ob zamenjavi oblasti se je namreč velikokrat zgodilo, da so novi vladarji aktivirali protijudovski sentiment, bodisi zato, da bi poudarili različnost od svojih predhodnikov, bodisi ker so se želeli priljubiti oblastni strukturi. Tako je tudi pri odločbi Maksimilijana I. zoper Jude na Štajerskem razbrati neposredni vpliv vmesnih oblastnih instanc, ki so jih v tej deželi utelešali deželni stanovi.²¹

Po opisanem izgonu Judov s Štajerske je bila pokrajina, ki so jo tako pomembno sooblikovali, povsem »očiščena« Judov. V času od konca 15. stoletja pa vse do sredine 19. stoletja razen redkim izjemam²² Judom ni bilo dovoljena stalna naselitev v krajih Štajerske (niso imeli t.i. *Siedlungsrecht*); morebitno ponovno priseljevanje je preprečeval odlok iz leta 1496, ki je svojo veljavnost razglasil za vso večnost ("*zu ewigen zeiten*").

Izgnani Judje so se umaknili v sosednjo habsburško deželo Spodnjo Avstrijo, ali pa se ustalili v krajih današnje zahodne Madžarske oziroma avstrijske zvezne dežele Gradiščanske. Judje iz južnih delov Štajerske, torej iz danes slovenskih mest, so se večinoma umaknili na Kranjsko (pretežno v Ljubljano), od koder pa so bili formalno izgnani že leta 1515, oziroma preko Kranjske na Primorsko – na Goriško in v Istro, Trst in kraje Beneške republike.²³

Terezijanske in jožefinske reforme

Po izgonu Judov iz Štajerske leta 1496 je v deželi (kakor na Koroškem in Kranjskem) vladala prepoved naseljevanja za Jude, zato tukaj več stoletij ni bilo stalno naseljenega judovskega prebivalstva, kar nazorno potrjuje tudi podatek, da je v avstrijskih deželah Habsburške monarhije v 16. in 17. stoletju izpričan obstoj več kot 20 sinagog (14 v Spodnji Avstriji, štiri na Dunaju), toda niti ena od teh ni bila na Štajerskem.

V času pregona in preseljevanj je večina izgnanih Judov obubožala; tisti, ki so živeli na podeželju (Landjuden), so se prvenstveno preživljali s krošnjarjenjem, premožnejši med njimi pa so (p)ostali zanimivi za cesarja, ki jih je osebno privilegiral ter jim dodelil pravico do naselitve na Dunaju. Bogate judovske družine so zaradi

21 Laux, Dem König eine »ergetzlichkeit«, 37–41 in 47. – K pregledu raziskovanja judovske zgodovine na Štajerskem oziroma k njegovi problematiki prim. opombo št. 2 na str. 48, kajti izgon Judov v več pogledih predstavlja posebno temo predmoderne štajerske zgodovine. Etabilirano deželno zgodovino pisje, ki se je trudilo oživeti predvsem pozitivne historične tradicije, predvsem delež, ki ga je Štajerska doprinesla k avstrijsko-habsburški državitvornosti, je te tematike dolgo zanemarjalo, če ne mogoče celo zavestno prezrlo. *Ibid.*, 33.

22 Tako je na primer štajerska deželna vlada v Gradcu 16. februarja 1678 odobrila Salomonu Viti Tedeschu in Leviju Atlasu, "Hebrejcem iz Benetk," tritedensko dovoljenje za potovanje in postanek na Štajerskem; v zameno za plačilo vseh pristojbin jima je bilo dovoljeno brez ovir prečkati vsa naselja. Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden, 105. Prim. opombo št. 25.

23 Jelinčič Boeta, Kratka zgodovina Judov, 203. Na italijansko govorečem območju precej razširjeno judovsko družinsko ime Marpurgo dopušča sklepanje o poreklu nosilcev tega priimka; gre torej za Jude iz Maribora. *Ibid.*

svojega premoženja predstavljale pomemben vir dohodka, kajti dvoru so morale plačevati visoke davke in prispevke v zameno za dovoljenje za bivanje v cesarski prestolnici. Tako razmerje z Judi na Dunaju se je Habsburžanom še posebej obrestovalo v času Tridesetletne vojne (1618–1648), ko so jim Judje služili kot radodarni posojevalci denarja. Ker so bili izredno mobilni, so ponujali raznovrstno blago tudi med vojaki, razpršenimi v širšem srednjeevropskem prostoru, in so tako cesarsko vojsko zalagali z najnujnejšim. Toda že kmalu po vojni, med letoma 1669 in 1671, so bili po ukazu Leopolda I. (cesar Sv. Rimskega cesarstva 1658–1705) vsi Judje z Dunaja, Spodnje in Zgornje Avstrije izgnani. Povod za cesarjevo odločitev so bili pritiski s strani nejudovskega trgovskega in drugih meščanskih slojev. Ti so do Judov gojili veliko nezaupanje, niso pa bili zmožni refleksije o tem, kako sami očitno niso bili dovolj fleksibilni, da bi se prilagodili situaciji na trgu in okoliščinam hitro rastoče, centralistično vodene države. K vsemu temu je ta čas v gospodarstvu prevladalo merkantilistično prepričanje, po katerem se mora spodbujati in razvijati le domačo proizvodnjo, kar je bil dodaten argument, ki je govoril proti Judom. Toda najmočnejši faktor za izgon Judov iz prestolnice je bila tesna povezava cesarske hiše s katoliško cerkvijo, ki je slednjič poskrbela, da so Judje zapustili Dunaj. Odšli so na Češko, Moravsko, v nemške dežele ali na zahodno Ogrsko. In vendar se je v času tega pregona Judov hitro izkristaliziralo, kako nepogrešljivi vir dohodkov za kritje državnih in dvornih stroškov so bili. Ker se je gospodarska situacija dvora nemudoma poslabšala, se je začelo razmišljati o ponovni vzpostavitvi judovske skupnosti na Dunaju in tako je nastala institucija dvornih Judov (Hofjuden).²⁴

V tem času tudi Štajerska kljub prepovedi naseljevanja za Jude ni bila popolnoma nedostopna; čeprav le začasno, so posamezni judovski trgovci, največ iz bližnjih judovskih skupnosti na Primorskem in Ogrskem, ves čas prihajali tudi na Štajersko in opravljali trgovske posle. Da so smeli trgovati na teh območjih, so si morali vnaprej pridobiti od oblasti posebna dovoljenja za svojo dejavnost. Judovskim trgovcem je bilo tudi sicer dovoljeno obiskovati le letne sejme v Gradcu,²⁵ zanje je veljala izrecna prepoved obiskovanja manjših trgov in krošnjarjenje (t. i. Hausiererverbot). Ker pa natančnega nadzora ni bilo, so judovski trgovci prečkali deželo mimo časa letnih sejmov. Nikoli pa se niso dolgo mudili na enem kraju, tolerirali so jih le izjemoma.²⁶

Razmere so se počasi in postopoma začele spreminjati šele v drugi polovici 18. stoletja, ko je država vnovič prepoznala morebitno koristnost judovskega velekapitala in začela spreminjati svojo judovsko politiko. V listini z dne 17. junija 1759 tako

24 Genče, Synagogen in Österreich, 17–19. Za več informacij o dvornih Judih glej Kurt Shubert, *Jüdische Geschichte*, München 2007, 91–97.

25 Predvsem za mesto Gradec se je ohranila cela vrsta listin o dodelitvi začasnega nastanitvenega dovoljenja za posamezne Jude. Glej Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden*, 97–109.

26 Andrej Pančur, *Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja*, v: *Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008, rokopis znanstvene študije, Andrej Pančur (ur.), 12–17, tukaj 13–14. – O nesoglasjih deželne politike z dvorno glede prisotnosti Judov na Štajerskem priča listina z dne 14. marca 1664: dvorna komora na Dunaju, ki je bila dunajskim dvornim Judom izstavila dovoljenja za nahajanje na Štajerskem, soglaša z mnenjem štajerskega deželnega glavarja, da cesarska vlada nima pravice do izdaje tvorstnih dovoljenj – ker s tem ne upošteva štajerskega deželnega ročina. Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden*, 105.

predsednik štajerske deželne zbornice grof Wagensperg piše višjemu kanclerju grofu Haugwitzu in mu predlaga ponovno naselitev Judov na Štajersko. Isti predlog ponovi še v pismu s 30. aprila 1760, v katerem se obveže, da bo dal na Štajersko iz nemških dežel, Ogrske in Italije pripeljati okrog 30 judovskih družin s premoženjem vsaj 6000 guldnov, da bi tako priskrbel dotok denarja ter dvignil trgovino in industrijo dežele.²⁷

Hkrati pa so se tudi judovski trgovci borili za svoje trgovinske pravice. Tako je na primer 28. januarja leta 1766 deželnoknežja oblast stanovom predala pritožbo Juda Grassima Vite Levija, trgovca iz Trsta. Ta v pritožbi navaja, da je njegovega agenta Simona Horsta, ki ga je bil kot vsake toliko let z ogromnimi vsotami denarja poslal na Ptuj in v okoliške kraje, da bi tam nabavil raznovrstno robo, pri poslih ovirala mariborska carinska služba. In ker naj bi bilo po njegovem mnenju takšno početje škodljivo tako za njegove trgovske posle kot za dobrobit dežele, je gubernij po posvetovanju določil, da se Judu Simonu Horstu dovoli dokončati njegove posle, ker da ti tako ne zahtevajo veliko časa, ter da se mu dodeli pravica začasnega zadrževanja v deželi.²⁸

Iz navedenih primerov je razvidno, da je judovsko življenje za časa vladavine Marije Terezije (1740–1780) urejalo mnogo restriktivnih določil. V tem času se je tudi že pričelo kodificirati judovsko pravo v avstrijskih deželah; judovske občine so obdržale notranjo avtonomijo, toda na organizacijskem področju niso imele nobene enotne oblike, kar je oteževalo njihovo interaktivno povezovanje in delovanje navzven.²⁹

Naslednik Marije Terezije, njen sin Jožef II. (1780–1790), je zakonodaji o Judih postavil nove temelje. Kmalu po nastopu prestola se je lotil tega vprašanja ter povprašal za mnenje tudi organe sovladanja. Stanovi so mu maja 1781 pritrdili v stališču, po katerem bi bilo smiselno Jude narediti državi bolj koristne. Jožef II. je nadalje predlagal tudi, da bi Judom dovolili obiskovati javne šole in univerze ter jim dovolili delovati v zanje dotlej nedostopnih poklicih, toda s temi idejami je cesar pri štajerskih deželnih stanovih naletel na gluha ušesa. Tako se je deželnoknežja oblast novembra istega leta trudila pojasniti stanovom, da njihov namen ni Jude ponovno pripeljati tja, kjer jih ne bodo tolerirali, temveč da bi jim dovolili prebivati tam, kjer so nekoč že bivali, in izkoristili njihov ekonomski potencial – namesto izključevanja in nasebinske ločenosti so se v tem času pojavile tendence po asimilaciji judovskega prebivalstva. Funkcija posrednikov v fevdalni družbi srednjega veka je bila za Jude nedvomno pasé.³⁰ Tovrstni obrat v odnosu do Judov in njihovega kapitala odraža cesarski Tolerančni patent, ki je izšel 2. januarja leta 1782. Vsebinsko se je nanašal na predloge, ki jih je vlada tematizirala v svoji okrožnici leto poprej. Štajerski organi vladanja so sprva ostali indiferentni, toda zadeve so se spremenile že prihodnje leto; dne 9. septembra 1783 je izšel dvorni dekret, ki je sicer vseboval zelo restriktivna

27 Vir je v celoti prinešen v: Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden, 178–180.

28 *Ibid.*, 109.

29 Andrej Pančur, Judovske verske občine v Habsburški monarhiji, v: Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju, Ljubljana 2008, rokopis znanstvene študije, Andrej Pančur (ur.), 70–73, tukaj 70.

30 Genče, Synagogen in Österreich, 21.

določila, toda Judom je – pa čeprav le v obliki začasnega bivanja – znova odprl Štajersko. Tudi Judom iz drugih dežel je bil sedaj dovoljen obisk letnih sejmov v Gradcu, kakor tudi v Linzu, Celovcu in Ljubljani. Ta določila so vsaj malo zrahljala prepreke, skozi katere so se morali prebijati Judje na svoji poti skozi Štajersko (in druge habsburške dežele). Še najbolj so novonastale razmere znali v svoj prid obrniti Judje iz bližnje zahodne ogrske regije, danes Gradiščanskega, ki so razširili svoje trgovske poti. Vseeno pa Judom še zmeraj ni bila dovoljena stalna naselitev na Štajerskem, predvsem pa ne v njeni prestolnici, Gradcu.³¹

Letni sejmi, ki so jih Judje smeli obiskovati oziroma se jih aktivno udeleževati, so se odvijali morda dvakrat letno in so trajali največ tri do štiri tedne, kar za resno trgovanje ni bilo dovolj. Mnogi so se znašli tako, da so obljubili prestop v katoliško vero, v zameno pa so prejeli večmesečna nastanitvena dovoljenja. Ko so dovoljenja potekla, so se umaknili.³² Spet drugi so znali izkoristiti že samo pot do Gradca in sejmov tako, da so spotoma ponujali in prodajali svojo robo, kar je s strani deželne vlade privedlo do številnih kritik in obtožb, da se Judje izven dovoljenega časa potikajo po deželi in ne upoštevajo odločb vlade.³³ Štajerska deželnoknežja oblast torej v svojem odnosu do Judov ni kaj prida napredovala v smeri tolerantnosti, in čeprav so tudi na Štajerskem obstajali posamezniki,³⁴ ki so si pod vplivom novega gibanja za emancipacijo Judov iz nemških dežel prizadevali za emancipacijo Judov, je množica ostala naperjena proti njim, kar se je najjasneje pokazalo po smrti cesarja Jožefa II. leta 1790. Štajerski deželni stanovi so nemudoma apelirali na novega cesarja, Leopolda II. (cesar 1790–1792), naj odpravi Jožefove reforme in Judom prepove obisk graških letnih sejmov. V svojih zahtevah so bili neuspešni, Leopold II. je vztrajal na razmerah, kot jih je bil določil njegov brat Jožef II.³⁵

Konec 18. in v začetku 19. stoletja je prišlo v evropskem prostoru do t.i. emancipacije Judov. Politično in ideološko ozadje, ki je bilo predpogoj za razvoj tega gibanja, je bila na eni strani postopna razpustitev stanovsko hierarhične družbe takratnih evropskih držav ter sekularizacija države. Na drugi strani se je v duhu razsvetljenstva v zahodnem in srednjeevropskem prostoru razširila ideja verske tolerance. Tudi sami Judje so bili naveličani svoje pasivne vloge v družbi in dejstva, da že stoletja predstavljajo tarčo družbene nestrpnosti – začeli so si prizadevati, da bi se otresli svojega “posebnega položaja” v družbi ter se integrirali kot priznani in enakopravni državljani.³⁶ Stemberger v svojem pregledu judovske zgodovine poudari, da so

31 Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden, 110–111; Genče, Synagogen in Österreich, 100.

32 Friedrich Wilhelm Kosch, Zur Geschichte der Grazer Juden 1848–1914, in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark LIX, Graz 1968, 33–44, tukaj 33.

33 Prim. okrožnico z dne 20. oktobra 1784, v: Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden, 112.

34 Rosenberg za primer omeni avtorja Kindermanna in njegov spis, ki je izšel v Gradcu leta 1780, in se dotika tudi judovske tematike. *Ibid.*, 113

35 *Ibid.*, 112.

36 Jacob Katz, Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft: jüdische Emanzipation 1770–1870, Frankfurt am Main 1986, 5–7. Avtor eksplicitno poudarja diskrepanco, ki je v prvi vrsti nastala med idejnim ozadjem tovrstnih prizadevanj Judov in njihovimi dejansko doseženimi rezultati. Prav protislovje med pričakovanji in obeti za prihodnost znotraj judovske družbe in socialno realnostjo

tovrstna prizadevanja Judov za enakopravnost predpostavljala, naj bi se Judje v vsem, kar ne spada neposredno na področje vere, podredijo državni zakonodaji. To prilagajanje duhu časa pa je množicam znotraj Judovstva povzročalo nemalo težav.³⁷

Kljub številnim spremembam, za katere si je prizadeval Jožef II. in jih deloma tudi uvedel, so se štajerski deželni stanovi takoj po cesarjevi smrti 20. februarja 1790 podvzivali preklicati njegove reforme: apelirali so na cesarja Leopolda II. (cesar 1790–1792),³⁸ češ da judovsko obiskovanje letnih sejmov posega v njihova pooblastila in predstavlja kršitev njihovih (starih) deželnih privilegijev. Toda pri svojih zahtevah so bili štajerski organi regionalne oblasti neuspešni in ostalo je pri določbah Jožefa II.; Judje iz že omenjenih območij so še naprej smeli obiskovati sejme po štajerskih mestih. S seboj so morali nositi poseben potni list, čigar izdajo pa ni bilo več tako težko doseči. Izven sejemskega časa so se Judje med drugim smeli do 24 ur zadrževati v Gradcu in njegovem širšem mestnem območju v prečkanju dežele. Takšne uredbe so na Štajerskem veljale do sredine 19. stoletja.³⁹

Devetnajsto stoletje in spremembe družbenega položaja Judov v Habsburški monarhiji

Leto 1848 je bilo prelomno v zgodovini Habsburške monarhije, kajti vstaje študentov, delavcev ter predstavnikov posameznih narodov v konglomeratu te multinacionalne države (pomlad narodov) so privedle do tega, da se je stanovsko urejena, cesarska Habsburška monarhija počasi začela spreminjati – predvsem na ustavnem področju – hkrati z razvojem v ostalih (zahodno)evropskih državah.

Že aprila leta 1848 je bila izdana prva ustava (t. i. *Pillersdorfsche Verfassung*), ki pa dejansko nikoli ni stopila v veljavo. Bistveni premik v smeri zagotavljanja enakopravnega položaja vsem prebivalcem Habsburške monarhije je bila ustava, izdana 4. marca 1849, ki jo je pripravil ministrski predsednik Schwarzenberg in se zato imenuje po njem, v srednjeevropskem zgodovinopisju pa je bolj poznana pod imenom Oktroirana ustava.⁴⁰ Z njo je bila zagotovljena enakopravnost ljudi ne glede na njihovo versko pripadnost; vsaka priznana cerkev ali verska skupnost je bila upravičena do javnega bogoslužja in samostojnega upravljanja lastnih zadev. Judom

zunaj nje je postalo vir nelagodja s strani Judov ter protijudovskih kritik in napadov, ki so se tekom časa le še zaostrovali.

37 Günther Stemberger, *Jüdische Religion*, München 2006, 63. – Tradicionalno Judje niso ločevali med verskimi in posvetnimi področji življenja, zato je bilo življenje vsakega Juda v celoti podrejeno zakonom Tore. V okviru judovske emancipacije se je tako pojavilo vprašanje, kako harmonizirati judovsko z državnim pravom. Ko se je v času Jožefa II. tudi v Habsburški monarhiji Judom odprla pot enakopravnosti, so se tudi tamkajšnje judovske skupnosti morale spoprijeti s tovrstnimi problemi. Med obema poloma, na eni strani polom popolne reforme in na drugi strani polom neprilagodljivosti, pa je obstajal širok spekter možnosti za dejansko prilagoditev danim razmeram, ki deloma še danes določajo judovsko življenje. *Ibid.*, 63–65.

38 Leopold II. je leta 1792 ustanovil t. i. Judenamti, katerega naloga je bila nadzor nad delovanjem dunajskih Judov, prvenstveno pa preprečevanje priseljevanja revnejših Judov v habsburško prestolnico. Urad je v takšni obliki obstajal do leta 1848. Genč, *Synagogen in Österreich*, 21.

39 Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte der Juden*, 113.

40 Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Dunaj 1990, 399.

je ta ustava nadalje dovoljevala svobodo gibanja znotraj monarhije in pravico do izseljevanja.⁴¹

Na te spremembe so lokalne oblasti v štajerski deželni prestolnici reagirale precej okorno – sicer jim ni preostalo drugega, kot da so ravnale v skladu z novimi zakoni, zato so prenašale tranzit in začasni postanek Judov v Gradcu, toda še vedno so vztrajale pri uveljavitvi starih deželnih privilegijev.⁴² Tudi upravni organi posameznih občin dežele Štajerske so nasprotovali novi zakonodaji, vendar so se njihove težave tako rekoč rešile same od sebe: dne 31. decembra 1851 je bila s t.i. Silvestrskim patentom ustava iz leta 1849 preklicana, ustavnost pa odpravljena. Sicer so nekatere temeljne pravice človeka in državljana, kot sta na primer svoboda veroizpovedi in bogoslužja ter enakost državljanov pred zakonom obveljali, druga ustavna načela pa so bila razveljavljena. Tako je tudi na Štajerskem ostalo pri stanju izpred leta 1848 in starih omejitvah za Jude. V kratkem času zakonske enakopravnosti za vse državljane Habsburške monarhije so namreč številni Judje izkoristili priložnost in se naselili v krajih Štajerske, kjer se prej niso smeli. Ker pa je bila z odpravo ustavnih načel konec leta 1851 znova odpravljena tudi pravna podlaga za njihovo stalno naselitev, so se tamkajšnji Judje čutili primorane, da sami ukrepajo za rešitev svojega položaja. Z različnimi intervencami so se obračali na vladne organe na Dunaju, toda njihova pisanja sprva niso ničesar dosegla. Vendar je judovska skupnost v deželni prestolnici pridobivala na pomenu – v tem času je v Gradcu prebivalo že več sto Judov.⁴³

Po skoraj deset let trajajočem obdobju neoabsolutizma se je v 60. letih 19. stoletja v Habsburški monarhiji pričela obnova ustavnega življenja, toda popolno emancipacijo judovskega prebivalstva je vpeljal šele t. i. Temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov (*Staatsgrundgesetz*) z dne 21. decembra 1867, ko je v veljavo stopila skupna ustava novonastale Avstro-Ogrske. Tako v Cislajtitaniji kot Translajtitaniji je veljalo, da državljanske in politične pravice niso odvisne o veroizpovedi, kar pomeni, da je bila slednjič tudi Judom zagotovljena enakopravnost. Člen 6 te ustave je državljanom dovoljeval gibanje po celotnem ozemlju države ter svobodno naseljevanje.⁴⁴

Na podlagi tega zakona je bila tudi judovskim občinam zagotovljena avtonomija, kljub temu pa še niso bile zakonsko urejene razmere v posameznih judovskih verskih občinah. Država je namreč želela poenostaviti zadevo in vse Jude z območja posamezne judovske verske občine vključiti vanjo – pri tem pa niso upoštevali bistvenih razlik med ortodoksnimi in reformističnimi Judi, sekulariziranimi Judi, ter med Aškenazi in Sefardi. Takšno postopanje države pri urejanju razmer znotraj judovskih občin je sprožilo nasprotovanja Judov in dolgotrajne razprave, dokler ni bil dne 21. marca 1890 izdan zakon o ureditvi zunanjih pravnih razmerij judovskih vernikov v avstrijski polovici Avstro-Ogrske⁴⁵ (*Israelitengesetz*). Ta je določal, da so

41 Pančur, Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja, 15.

42 Genče, Synagogen in Österreich, 100.

43 Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden, 114–116; Pančur, Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja, 15–16.

44 *Ibid.*, 16.

45 Glej: http://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/ME/ME_00199/index.shtml, pristop 30. nov. 2010, kjer je mogoč vpogled v vsebino zakona. Kot zanimivost velja omeniti, da je

judovske verske občine v državi krajevno omejene, kar pomeni, da je vsak Jud član tiste verske občine, na območju katere ima stalno prebivališče. Temu primerno so najprej morali določiti območja posameznih judovskih verskih občin, pri čemer je veljalo načelo, da se judovsko versko občino sme ustanoviti le tam, kjer je za to na razpolago dovolj (finančnih) sredstev in ustanov, na podlagi katerih se lahko vzdržuje versko osebje in zagotavlja reden verski pouk.⁴⁶

Že pred uveljavitvijo tega zakona je bila v Gradcu leta 1869 ustanovljena graška judovska verska občina (*Grazer Israelitische Kultusgemeinde* ali na kratko IKG Graz). Med letoma 1869 in 1880 je število njenih članov z 250 naraslo na 1200 oseb. Številka se je seveda povečala, ko je bilo verski občini v Gradcu z uredbo Ministrstva za uk in bogočastje leta 1893 naročeno, da med svoje člane sprejme vse Jude preostale Štajerske ter Koroške in Kranjske. Leto kasneje sta bili ustanovljeni še dve avtonomni verski ustanovi štajerskih Judov, in sicer v Leobnu in Judenburg-Knittelfeldu, toda tudi ti sta formalno spadali pod graško judovsko versko občino.⁴⁷

Po letu 1867, po skoraj štirih stoletjih od izгона v letu 1496, so se Judje smeli stalno naseljevati tudi na Štajerskem. Izbirali so prvenstveno večja mestna središča, kjer jim je bila zaradi možnosti opravljanja preživetvenih dejavnosti zagotovljena življenjska eksistenca. Tako ne preseneča, da jih v tistem delu Štajerske, ki danes spada k Sloveniji, ni bilo veliko, kajti tukaj je bilo razen Maribora, Ptuja in Celja le malo mestnih središč. Statistični popisi prebivalstva za avstrijski del Avstro-Ogrske⁴⁸ iz let 1880, 1890, 1900 in 1910 prinašajo naslednje podatke o številu Judov v štajerskih mestih (pri čemer je potrebno upoštevati dejstvo, da popisi izkazujejo zatečeno stanje na terenu, torej so upoštevali prisotnost vseh ljudi na dan popisa, t.j. 31. decembra, tudi nerezidente – *Staatsfremde*):⁴⁹ v Mariboru je bilo leta 1880, 37 Judov; leta 1890, 64; leta 1900, 62, in leta 1910, 66 Judov. V Celju so leta 1880 našteali 10 Judov, leta 1890 šest, leta 1900, 23

avstrijski parlament pričel v oktobru 2010 z obravnavo novele tega, zdaj že 120 let starega, zakona. O tem, katere bistvene spremembe so zapisane v noveli, je poročal tudi avstrijski časnik Der Standard: <http://derstandard.at/1288160325008/Novelle-Israelitengesetz-wird-moderner>; pristop 30. nov. 2010.

46 Pančur, Judovske verske občine v Habsburški monarhiji, 70.

47 Genče, Synagogen in Österreich, 100.

48 Redne – na razdobje desetih let – popise prebivalstva v cislajtanskem delu dualistične Avstro-Ogrske je vodila C. kr. Statistična centralna komisija na Dunaju. Pri popisih so najmanjše statistične enote predstavljali posamezni sodni okraji. Večje enote so bile okrajna glavarstva, na čigar upravni ravni so delovala tudi mesta z lastnim statutom (na slovenskem Štajerskem Maribor, Celje in Ptuj), ki pa so bila v statistiki obravnavna posebej. Ker statistike niso poznale kategorije narodnosti, so Judje zajeti v kategoriji veroizpovedi. Marko Zajc, Judovsko prebivalstvo v območja današnje Slovenije v avstrijski polovici Habsburške monarhije, v: Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju, Ljubljana 2008, rokopis znanstvene študije, Andrej Pančur (ur.), 22–29, tukaj 22. – Rezultati popisov prebivalstva v omenjenih letih so na volju v delu Österreichische Statistik, K.k. statistische Central-Commission (izd.), zvezki I–XCIII, Dunaj 1882–1916.

49 Nadaljnje se postavlja vprašanje, koliko izmed v obravnavanem kraju naštetih ljudi z judovsko veroizpovedjo tukaj dejansko živi, torej dlje časa, oziroma koliko se jih tukaj nahaja zgolj prehodno (da so na primer na obisku pri sorodnikih, opravljajo le kakšen posel ipd.). Dva parametra, ki pri analizah tovrstnih statističnih podatkov pomagata sklepati na ustaljenost Judov v določenem kraju, sta število tamkajšnjih judovskih porok in število rojenih v judovsko vero, ki jih je mogoče razbrati v matičnih knjigah posameznih judovskih verskih občin. *Ibid.*, 25, 27–28.

in leta 1910, 25 Judov. Na Ptujju je bilo leta 1890 ob štetju prebivalstva izjavljenih 54 Judov, leta 1900, 37, in leta 1910 prav tako 37 Judov. Peščico Judov so v imenovanih letih našli tudi v nekaterih drugih slovensko-štajerskih mestih: v Laškem, Gornji Radgoni, Ljutomeru, Slovenski Bistrici, Ormožu in Brežicah. Če primerjamo te številke s številom Judov v štajerski deželni prestolnici, vidimo, da je največ Judov na Štajerskem prebivalo prav v Gradcu. Tukaj je bilo Judov leta 1880, 1211; leta 1890, 1255; leta 1900, 1620 in leta 1910, 1971. Sicer pa je največ Judov v avstrijskem delu Avstro-Ogrske živelo na Dunaju, konkretno leta 1910 skupaj 182 700.⁵⁰

V konec 60. let 19. stoletja gre umestiti tudi ponovno naselitev Judov v Radgoni, ko so se tukaj najprej usidrali manjši judovski trgovci s svojimi družinami. Sorazmerno z demografskim razvojem in porastjo prebivalstva v 80. letih 19. stoletja se je tudi judovsko prebivalstvo v okraju Radgona (*Bezirk Radkersburg*) med letoma 1881 in 1890 več kot potrojilo, in sicer s ponovno naselitvijo Judov od drugod. Cilj priseljencev je bilo glavno mesto okraja, torej mesto Radgona, kjer je oktobra 1890 živelo 57 Judov, šest pa jih je prebivalo v Cmureku/Mureck. Situacija pa se je kmalu spremenila, kajti že konec leta 1890 so se Judje začeli odseljevati, kar se je v prihodnjih letih še stopnjevalo. Istega leta v občini Cmurek ni bilo nobenega Juda več – edina tamkaj živeča judovska družina se je izselila v Gradec. Razlogi za odseljevanje so bili najverjetneje v primeroma omejenih gospodarskih možnostih za priseljence. V istem času je število judovskega prebivalstva na Dunaju in v Gradcu naraščalo, kar pomeni, da se je judovska populacija pospešeno urbanizirala in se koncentrirala v velikih mestih monarhije.⁵¹

Na primeru Radgone je mogoče ponazoriti, katera mesta so v tem času večinsko privlačila judovsko prebivalstvo. Mesto Radgona je v zadnji tretjini 19. stoletja doživelo gospodarski razcvet. Leta 1885 je bila dograjena železniška proga Špilje/Spielfeld – Radgona, ki je bila pet let kasneje podaljšana do Ljutomera. Predvsem železnica je dala odločilni impulz za gospodarski razvoj mesta in v Radgoni razmahnila trgovsko dejavnost. Judje, ki so se tedaj priselili, so vsi prišli iz ogrskega dela Avstro-Ogrske. Šlo je za manj premožne, podeželske Jude, večji del iz Prekmurja. V Radgoni so se večinoma ukvarjali s tradicionalno malo obrtjo in trgovanjem – bili so krojači, krošnarji, trgovci s tekstilom in konji. Večina si je služila kruh s trgovanjem širom radgonske regije, predvsem v Prekmurju. Pomemben predpogoj za uspešno opravljanje trgovskih poslov je bilo tudi znanje jezikov; večjezičnost – poznavanje madžarščine, slovenščine, hrvaščine, nemščine in tudi italijanščine – je odlikovalo številne judovske trgovce tega območja.

Situacija judovskega prebivalstva v 19. in zgodnjem 20. stoletju na Štajerskem in celotni Habsburški monarhiji je bila precej antagonistična; zaradi zapoznelo pridobljene enakopravnosti (v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi državami) so bili Judje sredi 19. stoletja venomer v prekarnem položaju. V različnih delih te multinacionalne⁵² države so jih do nastopa dualizma zadevali kontradiktorni posebni

50 *Ibid.*, 22–23.

51 Kurahs, *Zur Geschichte der Juden in Radkersburg*, 65–67.

52 De iure so v Avstro-Ogrski imeli vsi narodi enakopraven položaj. Člen 19 Ustave iz leta

zakoni, ki so jim življenjske izgleda nenehno spreminjali. Z zakoni zavarovano enakopravnost je Judom prineslo šele leto 1867. Toda dolgotrajni diskriminatorni status, vztrajna življenjska negotovost in vsenavzoč antisemitizem⁵³ v svojih različnih oblikah, ki se je proti začetku 20. stoletja močno krepil, so avstro-ogrske Jude spravljali v položaj večnih tujcev v lastni domovini.⁵⁴

Prva svetovna vojna in povojni čas

Dosežena enakopravnost je avstro-ogrske Jude spodbudila v veliko prostorsko mobilizacijo – večina se jih je priselila na Dunaj in s tem izkazala svojo težnjo po metropolizaciji. Dunaj se je v drugi polovici 19. stoletja razvil v središče srednje- in vzhodnoevropskega Judovstva, proti začetku 20. stoletja je bil za Budimpešto tretje največje judovsko mesto v Evropi. V manjšem obsegu je val priseljevanja doživljala tudi Štajerska, predvsem Gradec; več kot polovica tamkajšnjih Judov se je priselila iz ogrskega dela monarhije, največ iz zahodne Ogrske.⁵⁵

V prvem desetletju 20. stoletja je judovska skupnost v Gradcu doživela razcvet. Kot glavno mesto dežele je bil Gradec poglobilni priseljevalni cilj judovskega prebivalstva na Štajerskem, zato so se tukaj formirale tudi vse pomembne(jše) judovske organizacije. Kot edino štajersko “velemesto” je bil Gradec lokalno središče živahnih intelektualnih in političnih gibanj takratnega časa.⁵⁶

Začetki graške judovske verske občine segajo v 60. leta 19. stoletja: tamkajšnji Judje so se začeli organizirati potem, ko jim je bilo dovoljeno zadrževanje na graškem mestnem območju tudi čez noč. V letih 1861/62 je, sicer šele v zametkih in z le

1867 se glasi: “Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache.” Citirano v Zöllner, *Geschichte Österreichs*, 414.

53 V drugi polovici 19. stoletja se je zaradi uspešne rasti judovskega gospodarstva razvil predvsem ekonomsko motivirani antisemitizem. O pojmu in razvoju (evropskega) antisemitizma 19. stoletja glej Schubert, *Jüdische Geschichte*, 103–112.

54 Gerald Lamprecht, *Fremd in der eigenen Stadt. Entstehung und Entwicklung der modernen jüdischen Gemeinde von Graz bis zum Ersten Weltkrieg*, Dissertation (Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz), Graz 2005, 7. Delo se ukvarja z judovskimi identitetami v Gradcu z upoštevanjem permanentnih vzajemnih odnosov med tamkajšnjim judovskim in nejudovskim prebivalstvom. Časovno zajema čas od konca 18. in začetka 19. stoletja, ko se je razsvetljenska evropska družba začela “gibati” in je v Habsburški monarhiji tolerančna politika Jožefa II. sprožila proces emancipacije Judov. Drugi časovni mejnik Lamprechtove disertacije pa je prva svetovna vojna oziroma njen konec, ko je Avstro-Ogrska razpadla in so zaradi posledic vojne zamrla številna področja judovskega življenja v Gradcu. *Ibid.*, 8.

55 John Michael, *Die jüdische Bevölkerung in Wirtschaft und Gesellschaft Altösterreichs (1867–1918). Bestandaufnahme, Überblick und Thesen unter besonderer Berücksichtigung der Süd-Osteregion*, v: Rudolf Kropf (ur.), *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 92), Eisenstadt 1993, 197–244, tukaj 198–199. Članek se geografsko naslanja predvsem na območje današnjega Gradišanskega oziroma bivše “zahodne Ogrske”, ki je do leta 1918 upravno spadalo k Deželam krone sv. Štefana, zaradi česar so tam, kakor v Prekmurju, obstajale drugačne tradicije v sobivanju Judov in Nejudov. Za opis življenja Judov na Gradiščanskem glej strani 226–239.

56 Lamprecht, *Fremd in der eigenen Stadt*, 325.

deloma urejenim pravnim statusom, že obstajala graška judovska skupnost, ki je dobila večji zagon za svoje delovanje potem, ko je bilo z zakonom z dne 15. novembra 1867 v Habsburški monarhiji pravno urejeno ustanavljanje društev. Leto kasneje je sledil zakon, s katerim so bili judovski rojstni in poročni listi ter mrliške knjige priznani kot javne in veljavne listine – vse do takrat so namreč morali matične knjige Judov pregledovati katoliški duhovniki – kar je dodatno izboljšalo pravni status judovske občine oziroma ga izenačilo s statusom krščanskih far. Tako so 17. maja 1869 graški Judje sprejeli statute Judovske verske občine Gradec kot nedeljive verske skupnosti, ki si prizadeva k ohranitvi in upravljanju obstoječih ter v bodoče ustanovljenih bogoslužnih, izobraževalnih in dobrodelnih ustanov. Območje verske občine je prvotno obsegalo mesto Gradec ter njegovo okolico, kmalu pa so ji bili priključeni vsi Judje, ki so prebivali na Štajerskem, pa tudi vsi Judje Koroške in Kranjske. Pravice in dolžnosti članov so bile za vse enake; člani so bili razvrščeni v tri davčne razrede, ki so morali plačevati 12, 24 oziroma 36 guldnov letnega davka svoji verski občini.⁵⁷ V zameno je graška judovska verska občina v Celovcu in Ljubljani prevzela vodenje verskega pouka, matičnih knjig in liturgičnih opravil in se je upravičeno lahko ponašala s plodnim sodelovanjem treh judovskih skupnosti – graške, celovške in ljubljanske.⁵⁸

Za potrebe razvijajoče se in številčno naraščajoče judovske skupnosti so v Gradcu zgradili novo sinagogo, ki je bila posvečena 15. septembra 1892 in jo je leta 1895 obiskal tudi sam cesar. Leta 1906 je mesto vrhovnega rabina graške judovske verske občine prevzel Dr. David Herzog iz Prage, ki ga je leta 1910 doletela čast, da je skupaj s takratnim prosvetnim ministrom držal svečano pridigo ob priliki obhajanja 80. rojstnega dne cesarja. V njej je opozoril na vzpon Judov v času vladanja Franca Jožefa (1848–1916), predvsem na Štajerskem – deželi, ki je bila skoraj 400 let brez Judov. Toda v pridigi opevani čas miru in kontinuiranega družbenega razvoja, ki je vključeval tudi Jude, se je iztekal, pred vrati je bila vojna.

Na začetku prve svetovne vojne je v Gradcu obstajala judovska skupnost, ki je po štetju prebivalstva iz leta 1910 imela 1971 članov, kar je predstavljalo 1,3% celotnega prebivalstva mesta. Judje so se takrat povečini izrekli za “Avstrijce judovske veroizpovedi” (Österreicher jüdischen Glaubens). Temu primerno se je ob vseh judovskih praznikih v sinagogah molilo tudi za cesarja, za cesarjevo družino in za celotno deželo. Leta 1914 je moška judovska mladina graške verske občine v starosti splošne vojaške obveznosti za svojo domovino šla tudi v vojno, kjer jih je veliko izgubilo življenje, še več jih je bilo ranjenih.⁵⁹

Tik pred pričetkom prve svetovne vojne je graška judovska občina zabeležila številčni

57 Kosch, Zur Geschichte der Grazer Juden 1848–1914, 36.

Za nastanek in razvoj graške judovske verske občine glej tudi Gerald Lamprecht, Das Werden der Gemeinde. Von ersten jüdischen Händlern in der Steiermark bis zur Gründung der israelitischen Kultusgemeinde Graz 1869, v: Gerald Lamprecht (ur.), Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung–Auslöschung–Annäherung, Innsbruck 2004, 127–169.

58 Otto Rendi, Zur Geschichte der Juden in Graz und in der Steiermark, in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark LXII, Graz 1971, 157–177, tukaj 158.

59 Kosch, Zur Geschichte der Grazer Juden 1848–1914, 43.

priliv judovskih beguncev iz Galicije in Bukovine, ki so bežali pred pogromi v caristični Rusiji ter rusko zasedbo teh avstrijskih provinc; tamkajšnji Judje so se zavedali nevarnosti ruskega antisemitizma in predvsem od poznih 90. let 19. stoletja bežali pred njim.⁶⁰ Med 1000 in 2000 teh ubežnikov je prišlo tudi v Gradec. Po večini je šlo za zelo revne ljudi, katere oskrbo je prevzela judovska verska občina ter posamezne graške judovske družine. Toda bolj kot je vojna trajala, vedno manj je bilo hrane, oskrba pribežnikov pa problematična. Slednjim je bilo sila težko shajati z minimalno pomočjo, ki so jo prejeli s strani države; veliko jih je bilo primoranih delati na črno. To je seveda zbudilo nejevoljo in nestrpnost ter stopnjevanje antisemitizma. Prihod beguncev je namreč imel tudi posledice druge vrste: če je bilo dotlej vodstvo graške judovske verske občine pretežno v rokah t.i. asimilantov,⁶¹ pa so priseljenci v Gradec in na Štajersko prinesli versko ortodoksnost, nacionalizem in cionizem.

Po letu 1918 je bilo demografsko stanje celotne Evrope zastrašujoče – prva svetovna vojna je terjala mnogo življenj. Upad števila prebivalstva na ozemljih razpadle Avstro-Ogrske v 1920. letih pa je imelo še druge razloge in ga je mogoče pojasnjevati tudi z obsežnimi migracijami, ki so bile posledica slabih pogojev na delovnem trgu po koncu vojne in preoblikovanja državnih meja ter oblastnih sistemov. Tako se je na primer tudi že sicer upadlo število radgonskih Judov po koncu vojne še razpolovilo.⁶² Podobne procese kažejo številke tudi za Jude, naseljene na območjih, ki so po prvi svetovni vojni pripadla novoustanovljeni Državi SHS oziroma Kraljevini SHS. Zanje je dodatni problem predstavljalo dejstvo, da so bili po letu 1918 z državno mejo ločeni od svojega verskega središča v Gradcu. Judje s slovenske Štajerske so se tako priključili judovski verski občini v Varaždinu, večina ljubljanskih (kranjskih) Judov pa si je prizadevala za priključitev k judovski verski občini v Zagrebu, kar jim je uspelo leta 1921.⁶³

Medvojni čas

Iz Štajerske in drugih bivših dežel Avstro-Ogrske so se ob koncu prve svetovne vojne odseljevali predvsem Judje, ki so se semkaj priselili pred vojno, največ iz Galicije. Ti so se povečini odločali za transmigracijo, predvsem v ZDA. Maloštevilni Judje so se odločili ostati v novi Republiki Avstriji. Avstrijski Judje, tudi štajerski, so se po končani vojni znašli pred problemom ponovne izgradnje svoje eksistence; če so se pred vojno lahko ponašali z zglednim premoženjem, so zdaj imeli v žepih le ničvredna vojna posojila in ničvredne krone.⁶⁴

60 Michael, *Die jüdische Bevölkerung in Wirtschaft und Gesellschaft Altösterreichs (1867–1918)*, 201.

61 Zaradi pravnega izenačenja Judov in libertarnih gibanj se je v Evropi tega časa razmahnila asimilacija Judov, ki je bila zaznana tudi v Gradcu in na Štajerskem. Prostovoljna asimilacija je imela za posledico številne izstopе iz judovstva, kar se je dogajalo vse do leta 1938. Rendi, *Zur Geschichte der Juden in Graz und in der Steiermark*, 157.

62 Kurahs, *Zur Geschichte der Juden in Radkersburg*, 67.

63 Andrej Pančur, *Judovske verske občine v jugoslovanski državi*, v: Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008, rokopis znanstvene študije, Andrej Pančur (ur.), 73–81, tukaj 73–74.

64 Rendi, *Zur Geschichte der Juden in Graz und in der Steiermark*, 160.

Na ozemlju mariborske oblasti so v povojnem času že obstajale tri judovske verske občine s sedeži v Murski Soboti in Lendavi, torej na ozemlju današnje Slovenije, ter v Čakovcu na Hrvaškem. Še vedno pa je za judovska vprašanja veljal zakon iz leta 1890, kar pomeni, da je morala včlanjenje štajerskih in kranjskih Judov k judovskima verskima občinama Varaždin in Zagreb najprej odobriti pristojna državna oblast, ki je želje Judov sicer tolerirala, toda zadev ni zakonsko uredila, zato so se zavlekle. Za priključitev judovskih vernikov iz mariborske in ljubljanske oblasti se je namreč vztrajno zavzemala judovska verska občina v Murski Soboti, ki je s tem verjetno želela povečati tudi svoje finančne prihodke in s tem moč in vpliv. Toda štajerski in ljubljanski Judje so tej priključitvi nasprotovali, prav tako tudi verske občine v Varaždinu, Lendavi in Čakovcu. Pogajanja in razprave naj bi se končale leta 1928, ko so bili tudi ljubljanski in mariborski Judje (z argumentom, da jih je premalo za samostojno versko občino) z odločbo ministra za vere priključeni murskosoboški verski občini, toda štajerski in ljubljanski Judje so še naprej vztrajali in si prizadevali za ustanovitev samostojne judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Po vseh prošnjah in razpletih pristojno ministrstvo za vero njihovim prošnjam naposled ni ugodilo – vse do konca prve jugoslovanske države oziroma v času do druge svetovne vojne sta tako na območju Dravske banovine obstajali dve judovski občini (in dve sinagogi), in sicer v Murski Soboti in Lendavi.⁶⁵

Prvi popis prebivalstva v novi jugoslovanski državi je bil izveden leta 1921. Po vzoru Habsburške monarhije je bilo tudi tukaj popisano prisotno in ne zgolj stalno prebivalstvo, kar pomeni, da so dobljene številke zaobjemale tako dejanske jugoslovanske državljane kot na datum popisa v državi prisotne tujce. Judovsko prebivalstvo Jugoslavije je v statističnih podatkih prikazano le v kategoriji verske pripadnosti, kajti tudi jugoslovanske oblasti niso priznavale judovske narodnosti. Glede na dobljene statistične podatke je leta 1921 na takratnem slovenskem območju prebivalo, natančneje, se nahajalo 936 Judov. V zadnjem avstro-ogrskem popisu prebivalstva iz leta 1910 je na območju današnje Slovenije prebivalo več kot 1350 Judov, kar kaže na upad števila judovskega prebivalstva v časovnem obdobju dobrih desetih let. Dve tretjini celotnega slovenskega judovskega prebivalstva sta še vedno prebivali v Prekmurju, toda ravno tam se je število Judov najbolj zmanjšalo: zaradi novih političnih mej in nastale ekonomske situacije, kakor tudi že zaradi tradicionalne povezanosti z madžarskim prostorom se je mnogo prekmurskih Judov po nastanku Jugoslavije odločilo odseliti v novonastalo madžarsko državo. Za razliko od Prekmurja pa se je število Judov nekdanje Štajerske in Kranjske v vojnih in povojnih letih zmanjšalo le za nekaj oseb. V Mariboru je bilo leta 1921, 64 Judov; na Ptuj, 28, in v Celju, 26 Judov; ostali Judje so večinoma raztreseno prebivali še v drugih krajih slovenske Štajerske.⁶⁶

Leta 1929 so bile v Jugoslaviji uvedene upravne spremembe – slovenski teritorij je bil konsolidiran v Dravsko banovino, znotraj katere je bilo po letu 1931 združeno celotno

65 Pančur, Judovske verske občine v jugoslovanski državi, 74–81.

66 Andrej Pančur, Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi, v: Inštitut za novejšo zgodovino (izd.), Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju, Ljubljana 2008, rokopis znanstvene študije, Andrej Pančur (ur.), 29–43, tukaj 30–32.

slovensko ozemlje v Jugoslaviji. Kar se tiče zakonodaje na področju judovske veroizpovedi, so leta 1930 judovske verske občine v Jugoslaviji dobile svojo krovno organizacijo, t. j. Zvezo judovskih veroizpovednih občin, v katero so bile včlanjene vse jugoslovanske judovske verske občine (razen ortodoksnih), ki so spadale pod enotno zakonodajo.

V okraju Brežice so leta 1921 našli 12 Judov, leta 1931, 8, in leta 1937, 2 Juda. Na širšem celjskem območju se je leta 1921 nahajalo 26 Judov, leta 1931, 30, in leta 1937, 21 Judov; v Laškem pa leta 1921, 7 Judov, leta 1931, trije in leta 1937, 8 Judov. V Mariboru, pri čemer se številka nanaša na mesto ter desni in levi breg, je bilo leta 1931 Judov 92 in leta 1937, 80, medtem ko se je na Ptujju (mesto in okolica) leta 1921 nahajalo 59 Judov, leta 1931, 42, in leta 1937, 40 Judov. Ne smemo pozabiti, da za vsemi temi številkami stojijo konkretni ljudje, osebe, imena, toda o teh nam statistični podatki ničesar ne povedo, je pa mogoče o njih mogoče izvedeti kje drugje, iz evidenc članov judovskih verskih občin, ki so jih vodile posamezne občine in so bile s strani države uradno priznane matične knjige; vsi Judje določenega ozemlja so morali biti člani judovske občine, ki je bila pristojna na tem ozemlju. Ker pa se nekateri Judje zaradi davka, ki so ga morali kot polnoletni in gospodarsko samostojni člani plačevati svoji verski občini, ali pa iz kakih drugih razlogov, niso hoteli prijaviti v pristojni judovski verski občini ali državnim oblastem, tudi evidence posameznih judovskih verskih občin niso natančne.⁶⁷

Ne glede na statistiko in dejansko številčno prisotnost Judov v posameznih krajih Štajerske, katere teritorij je bil po letu 1918 razdeljen med dve državi, je v času med obema vojnoma tudi tukaj antisemitizem dosegel zastrašujoče razsežnosti. Za njegov obstoj in razvoj število dejansko prisotnih Judov ni bilo pomembno, kajti kjerkoli že so prebivali in kolikor koli jih je bilo, Jude se je sovražilo.⁶⁸ Tako je bilo tudi na območju Radgone in okolice, kjer so tamkajšnji trgovci in kmetje, ki so ububožali zaradi vojne in njenih posledic, vzpostavitev novih meja (te so za Radgono pomenile izgubo desnega brega Mure in gospodarske dejavnosti na njem) ter finančnega kolapsa celotne Prve Republike Avstrije, ki je morala plačati visoke vojne reparacije, za svoje frustracije hitro našli krivca – Juda. Vedno znova odvijajoči se napadi na radgonske Jude kažejo, da so tukaj antisemitski izbruhi predstavljali del političnega in vsakdanjega mišljenja. Z leti so se le še stopnjevali, kar je slednjič privedlo do tega, da je nemško prebivalstvo teh krajev nacistične izbruhe nad Judi po letu 1938 štel za nekaj samoumevnega.⁶⁹

67 *Ibid.*, 32–37.

68 To izjavo bi se dalo časovno umestiti tudi v čas (seveda med in) po drugi svetovni vojni. Paul Lendvai, avtor znamenite sintagme “antisemitizem brez Judov,” poskuša v svojem istoimenskem delu najti razloge za antisemitizem v državah vzhodne in jugovzhodne Evrope, pri čemer se časovno koncentrira na povojna leta, posebej na pozna 60. leta 20. stoletja. Posebej izpostavi dejstvo, da v nobenem časovnem obdobju in obstajalo vzajemne povezave med številko Judov in stopnjo antisemitizma na nekem območju oziroma državi. Glej: Paul Lendvai, *Antisemitismus ohne Juden. Entwicklungen und Tendenzen in Osteuropa*, Wien 1972, 32–33. Angleška originalna izdaja iz leta 1971 ima naslov “Antisemitism without Jews.” – O sodobnem slovenskem antisemitizmu, njegovih koreninah in pojavnih oblikah glej: Oto Luthar in Irena Šumi, *Living in Metaphor: Jews and Anti-Semitism in Slovenia*, v: *Jews and Anti-Semitism in the Balkans*, Wolf Moskovich, Oto Luthar, Irena Šumi (ur.), Ljubljana 2004, 29–48.

69 Kurahs, *Zur Geschichte der Juden in Radkersburg*, 69–76. Za zločin, ki so ga nacisti zagrešili

Za Jude, ki so pred drugo svetovno vojno prebivali na današnjem slovenskem Štajerskem, je na podlagi historičnih dejstev, ki so nanizani v pričujočem prispevku, mogoče trditi, da so bili do leta 1918 del judovske populacije celotne dežele Štajerske, in jih je doletela ista usoda kot njihove sovornike v preostalih krajih te habsburške dežele. Njihove predhodnike je leta 1496 doletel izgon iz dežele, potem se Judje več stoletij na Štajerskem niso smeli za stalno naseliti. Vse do leta 1867 je bila njihova prisotnost na Štajerskem urejena s številnimi restrikcijami, tako s strani deželne kot državne oblasti. Od leta 1867 pa vse do konca prve svetovne vojne se Judje gravitirali na Gradec, glavno mesto dežele in hkrati sedež judovske verske občine, katere člani so bili oziroma morali biti vsi Judje s Štajerske, pa tudi Kranjske in Koroške. Ta "enotnost" zgodovine štajerskih Judov se konča z razpadom Avstro-Ogrske leta 1918, ko se številčno večji del štajerskih Judov znajde v (Prvi) Republiki Avstriji, Judje v danes slovenskih delih Štajerske pa postanejo prebivalci Kraljevine Jugoslavije, kjer njihov položaj postane odvisen od pravne ureditve nove jugoslovanske države.

Dvajseta leta preteklega stoletja so minevala v znamenju ponovnega vzpostavljanja življenjskih eksistenc – tako političnih, skupinskih kot individualnih. V Avstriji in Nemčiji je prišlo že desetletje kasneje do radikalnih sprememb v političnem vrhu in načinu vodenja držav ter skrbi za njene državljane. Antisemitsko razpoloženje se je strahotno stopnjevalo. Leta 1933 je Hitler v Nemčiji prevzel oblast. Samo pet let je trajalo, da si je priključil tudi Avstrijo.

Judje na avstrijskem teritoriju so se med letoma 1933 in 1938 smeli legalno izseliti.⁷⁰ Vendar se je sorazmerno veliko Judov raje kot za izselitev odločilo za izstop iz judovske vere – očitno v (zmotnem) prepričanju, da je antisemitizem nacistov usmerjen proti judovski religiji in njenim privrzcem ter da jim bosta izstop iz vere ter krstni list služila kot varščina pred preganjanjem. V noči na 12. marec 1938 so nemške čete vkorakale v Avstrijo. Kmalu zatem je bilo vodstvo graške judovske verske občine postavljeno pod nadzor gestapa. V izložbah graških trgovin sta visela kljukasti križ ter napis "arijska trgovina," pred judovskimi trgovinami so stale nacistične milice, ki so kupcem preprečevale vstop v trgovino. Gestapo je marca leta 1938 najprej aretiral člane vodstva judovske verske občine in vodilne v judovskih združenjih in društvih, lastnike večjih judovskih trgovin, kakor tudi nadrabina Herzoga. Z "ustreznimi" zasliševalnimi metodami naj bi prisilili graške Jude k izselitvi, ki naj bi jo spremljala odpoved njihovi dejavnosti in premoženju. Veliko Judov so deportirali v Dachau ali Buchenwald, marsikateri Jud si je v tem brezizhodnem položaju sam segel po življenju, veliko Judov pa se je (šele) tedaj odločilo za izselitev, ki pa je bila zaradi številnih restrikcij, ki so jih uvedle države, v katere so se Judje izseljevali (v prvi vrsti evropske države Anglija, Italija, Švica, Nizozemska, takratna Jugoslavija,

nad judovsko družino Neumann iz Cankove glej strani 76–83.

70 *Ibid.*, 161. – Ob prikazu dogajanja med judovskim prebivalstvom v Gradcu med letoma 1933 in 1938 se avtor, tudi sam Jud, poda v ostro analizo: presenečen je nad tem, da v času Hitlerjevega vzpona na oblast med judovskim prebivalstvom v Gradcu ni bilo glasov, ki bi opozarjali na pretečo nevarnost, pozivali k pravočasni odselitvi v tujino, dokler je bilo to še mogoče. Po avtorjevem mnenju gre ta molk pripisati pomanjkanju vodilnih osebnosti v graški judovski občini v tem času – enostavno ni bilo ljudi, ki bi bili zmožni avtoritativno pojasniti situacijo. Rendi ostro kritizira nerazumnost in pomanjkanje razsodnosti med judovskim prebivalstvom Gradca in Štajerske v medvojnih letih.

prekooceanske države – predvsem ZDA, ter seveda Palestina), precej otežena.

Marca 1938 so nacistične oblasti v Avstriji odstavile vse judovske uradnike, aprila so izpisale vse judovske otroke iz javnih šolskih ustanov, po končanem šolskem letu 1938/39 pa je bil sploh vsakršen pouk judovskih otrok prepovedan. Dne 26. aprila 1938 je bila ustanovljena Služba za nadzor prometna (Vermögensverkehrsstelle), ki je nadzorovala judovske trgovine in skrbela za njihovo arianizacijo. Cene, ki jih je določala prodajanemu blagu, nikakor niso ustrezale njegovi dejanski vrednosti. Leta 1939 je sledil odlok o prisilni predaji vseh dragocenih predmetov v lasti Judov, nato izgon večine Judov iz njihovih stanovanj, pri čemer jim je bilo strogo prepovedano s seboj vzeti karkoli dragocenega. Oktobra 1939 so se začele “selitve na Poljsko” (“Umsiedlung nach Polen”), kakor so nacisti evfemistično poimenovali deportiranje Judov v taborišča smrti.

Od približno 2500 Judov, ki jih je marca 1938 živelo v Gradcu, se jih je 417 do 4. novembra istega leta izselilo v Palestino, ostali so se skušali preseliti v sosednje države – toda Jugoslavija in Češkoslovaška sta zaprli svoje meje za Jude. Veliko judovskih deklet je z lažnimi porokami poskušalo pridobiti za izselitev potrebne dokumente.

V Avstriji se je druga svetovna vojna začela že leta 1939. Leta 1940 so se morali vsi v Gradcu oziroma v Avstriji preostali Judje izseliti na Dunaj. Sredi leta je bil cilj dosežen – Gradec in Štajerska sta bila “judenrein”.⁷¹

* * *

JEWES IN STYRIA UP TO WWII

Maja Toš

Summary: The author presents a condensed history of Jewish settlement, legal regulative history, and interpretive problems of Jewish populations and their migration to, from and through the historical Austro-Hungarian province of Styria which includes also its present-day Slovenian portion. The historic parameters testified to in the preserved documentation of the 13th century and beyond are presented and interpreted. The specific bordering history and its impact on the population and economy of the territory of Styria is detailed, consequential to the partitions under various consecutive political regimes. Special attention is given to the growth and decline of the Graz Jewish community, and its decimation following the *Anschluss*.

Ključne besede: zgodovina Štajerske; Judje na srednjeveškem Štajerskem; antisemitizem; graška judovska skupnost; medvojna zgodovina Štajerske

Keywords: History of Styria; Jews in medieval Styria; anti-Semitism; the Graz Jewish community; interwar history of Styria

71 *Ibid.*, 162–165, 168. – Za kratek pregled judovske zgodovine v času II. svetovne vojne glej Schubert, *Jüdische Geschichte*, 116–121.

Judje v srednjeveškem Mariboru

Klemen Jelinčič Boeta

Začetki

Jude srečamo v Judenburgu že med letoma 1074 in 1087, vzdolž Mure poleg Gradca v dveh judovskih vaseh pred letom 1100 (Jelinčič Boeta 2009: 185), ter v Gradcu samem že v času omembe severne od teh dveh vasi leta 1147 (Brunner 2000: 77). Iz Dravske smeri se Judje v Beljaku nahajajo že v poznem 10. stoletju; tudi za Ždovlje, Ždinjo vas na Koroškem ter Ždovše pri Gospe Sveti lahko sprejmemo, da so nastali med letoma 970 in 980 (Krawarik 2004: 420–439). Za Velikovec vemo, da je med letoma 1105 in 1125 imenovan *forum iudeorum*; iz leta 1130 je celo ohranjen nagrobnik vodje judovske občine po imenu Šabtai (Jelinčič Boeta 2009: 188–189). Poleg tega, da se je na vzhodni meji frankovske države, tudi v Porabju, razvila celotna mreža judovskih vasi in krajev (Jelinčič Boeta 2009: 183–192), v zapisih Ibrahima Ibn Jakuba vidimo, da so Judje tudi na Madžarskem prebivali že okoli leta 965, kar nam potrjujejo tudi viri iz srede 11. stoletja (Jelinčič Boeta 2009: 176–183). Nekaj judovskih naselbin na Madžarskem na trgovskih poteh z Avstrijo, kar vključuje tudi vezi s Ptujem, Velikovcem in Judenburgom, je bilo osnovanih že vsaj v 12. stoletju (Berend 2001: 113). Glede na to bi bilo nadvse smiselno domnevati, da so se prvi Judje v “Gradu v Marki,” torej Mariboru, pojavili že takoj, ko je bila na stičišču poti s Koroške in Gradca zgrajena prva utrdba, kaj šele grad, gotovo pa vsaj takrat, ko je Maribor leta 1208 prvič omenjen kot *forum* (GZM¹ I/47). Ko je leta 1254 Maribor omenjen kot *civitas* (GZM I/85), smo lahko prepričani, da so se tam Judje že nahajali.

Ko med letoma 1274 in 1296 srečamo prvo izrecno omembo mariborskega Juda, ta že proda vinograd opatu iz Admonta, kar glede na to, da je bilo treba vinograd najprej pridobiti (verjetno preko zastave), pomeni, da je ta Jud prebival v mestu že nekaj časa pred tem. Prvo izrecno posojanje denarja je omenjeno že leta 1281 (Jelinčič Boeta 2009: 264). Tudi dejstvo, da lahko prvo izmed treh gradbenih faz mariborske sinagoge datiramo v pozno 13. stoletje (Mikuž 2000: 164–165) nam pove, da je morala takrat v mestu biti že sorazmerno močna skupnost, ki je tam živela že nekaj časa, saj lahko brez strahu domnevamo, da si prvi Judje v mestu niso že takoj začeli graditi zidane sinagoge, sploh ker je bila ta zgrajena iz finančnih prispevkov članov judovske občine, ki so že morali posedovati dovolj sredstev, da so si lahko tudi privoščili zidano sinagogo. V tem smislu lahko Mlinaričevo (2000: 54) navedbo, da je lahko govora o *Judengoç* že okoli leta 1300, povsem sprejmemo. Glede na to, da je v tem času velika večina mestnih hiš še vedno lesenih, je bila zidana sinagoga ena redkih zidanih stavb v mestu in je zato še posebej izstopala. V mestu takrat ni moglo biti več kot nekaj sto prebivalcev, morda okrog 500, zato so poleg aristokratskega elementa (pripadniki svobodnega in ministerialnega plemstva s spremstvom), ki je bilo osredotočeno na grad in nekaj mestnih rezidenc, Judje

1 Skozi celotno besedilo kratico GZM uporabljam za Gradivo za zgodovino Maribora. Mlinarič, J. Maribor: Pokrajinski muzej, 1975 sl.

predstavljali ključen del mestnega prebivalstva. Glede na maloštevilnost stavb v takratnem mestu bi lahko zidano sinagogo in okoli nje postavljene judovske hiše do neke mere označili celo kot neke vrste *štetl* – sploh ker je skupnost razvila vse attribute samostojnega judovskega naselja v talmudskem smislu, ki govori o idealnem mestu z zgolj judovskimi prebivalci, ki imajo pravico do organiziranja, volitev uradnikov, izdajanja odredb in ustanavljanja sodišč (bBB² 8b) – in ves Maribor vsaj na začetku skorajda kot meščansko-plemiško-judovsko urbano naselbino, v kateri so si bili vsi trije socialni elementi številčno precej izenačeni. Politično so bili Judje v mestu v skladu s takratno prakso po celotnem Cesarstvu podrejeni neposredno deželnemu knezu in ne mestni upravi.

Prav to zgodnje obdobje je po vsej verjetnosti tudi čas, ko pride znotraj avstrijskega (*minbag Ostrajb*) in nato štajerskega obreda (*minbag Štajern*) do razvoja mariborskega liturgičnega obreda oziroma celo do njegovega oblikovanja, ki je bilo do 15. stoletja že zaključeno, saj Isserlein že nasprotuje uvajanju novih običajev (TD³ 20), njegov učenec, avtor knjige Leket Jošer (LY⁴), pa obstoječe lokalne običaje že navaja kot ustaljene. Isserlein avstrijski običaj že navaja kot običaj Koroške, Kranjske in Štajerske. Dejstvo, da se je razvil ločen mestni običaj, nam ne priča zgolj o številnosti lokalnih Judov, se pravi o kritični masi, ki je potrebna, da se razvije lokalna liturgična posebnost, temveč tudi o starosti naselbine ter večgeneracijski in neprekinjeni prisotnosti lokalnih, se pravi nepriseljenih Judov v mestu. Glede na to, da knjigo Or Zarua iz prve polovice 13. stoletja še štejemo znotraj kanaanske tradicije in da je Maribor geografsko spadal na področje Zahodnega Kanaana, je mogoče, da je katera mariborska posebnost povezana prav s to tradicijo, ki je do 15. stoletja že asimilirana v različice aškenaške tradicije. Vemo, da so nekatere kanaanske posebnosti vstopile v Češko, Poljsko in še kakšno drugo različico (Jelinčič Boeta 2009: 332–341).

Od leta 1300 naprej se izrecne omembe mariborskih Judov v virih kar vrstijo in vse do izгона leta 1496 imamo teh izrecnih omemb več kot 150 (Jelinčič Boeta 2009: 263–283), če pa vključimo še posredne opise, ki se lahko nanašajo tudi na opis življenja v Mariboru, na primer o prehrani, oblačenju ali odnosih s krščanskimi sosedi, pa seveda še dosti več. V prvih treh stoletjih obstoja Maribora Judje nedvomno predstavljajo pomemben in neločljiv del urbanega življenja.

Fizični opis in organizacijska struktura srednjeveške judovske občine v Mariboru

Če si poskušamo predstavljati, kaj je v mestu videl judovski prišlek, na primer leta 1422, torej dve leti po preganjanjih na Dunaju in ožji Avstriji, ko se znotraj avstrijskih

2 Skozi celotno besedilo kratico bBB uporabljam za Baba Batro, babilonski Talmud.

3 Skozi celotno besedilo uporabljam kratico TD za delo mariborskega rabina in talmudista Isserleina, po tejle izdaji: Israel bar Petachia Isserlein, Trumat Ha-Deshen, 1: Trumat Ha-Deshen, 2: Psakim U-Chtavim, 3: Tshuvot Hadashot. Jerusalem 1991: Shmuel Avitan. Kratico za Psakim U-Chtavim prinašam posebej, gl. op. 7.

4 Skozi celotno besedilo uporabljam kratico LY za delo Isserleinovega učenca bar Mošeja v tejle izdaji: Josef Jossel bar Mosche, Leket Yosher, Berlin: Freimann 1903; Jerusalem: 1964.

dežel vse do leta 1496 resnično da govoriti o zgolj notranjeavstrijski ali “slovenski”⁵ judovski diaspori, lahko izrišemo zelo bogato sliko. Če se je naš hipotetični popotnik spravil na pot iz Mester pri Benetkah, je sicer resda naletel na judovske skupnosti v Furlaniji, med njimi na staro skupnost v Čedadu, ki je obstajala vsaj že na začetku 13. stoletja, in nato v Piranu, Izoli, Kopru, Trstu ter Gorici, odvisno seveda, kje je potoval, ter kasneje na poti čez Kranjsko v Ljubljani in že na Štajerskem šele v Slovenski Bistrici, saj je skupnost v Celju izginila najkasneje leta 1410, vendar je šele s prihodom v Maribor – ali po takratnih judovskih virih *Morpurk* ali *Marpurk* – lahko zatrdil, da je prišel v pomembno skupnost. Enako velja, če je iz italijanske smeri prišel čez Trbiž in nato naprej ob Dravi, kjer je našel skupnosti v Št. Vidu ob Glini ali v Velikovcu, ali pa s severa iz dežel češke krone, na poti od koder je naletel na judovske skupnosti v Dunajskem Novem mestu ali Sopronu ter Gradcu, če navedemo le tri najpomembnejše judovske naselbine. V prostoru med Benetkami in Prago na eni strani ter Madžarsko in Salzburgom na drugi strani je bil v drugi polovici 15. stoletja Maribor brez dvoma najpomembnejša judovska skupnost. Eden izmed dokazov za to je, da so bili leta 1471 po mnenju rabina Kolona iz Mester mariborski rabini in njihovo rabinsko sodišče nadrejeni Salzburgu in Gradcu (Keil 2006: 70–71), ter da je mariborsko judovsko sodišče leta 1477 po nalogu cesarja Friderika III. posredovalo med rabinoma iz Trsta in Regensburga (GJ⁶ III 2: 834).

Že ob prihodu v mesto je bilo popotniku jasno, da gre v Mariboru za veliko, uspešno in dobro organizirano judovsko skupnost. Če se je mestu približal z bistriške strani, je najprej opazil Judovska mestna vrata (*Judentor*), ki se omenjajo leta 1358 (GZM IV/79); leta 1465 je bil na obzidju poleg sinagoge zgrajen Judovski ali današnji Židovski stolp (Keil 2006: 23); leta 1497 pa je omenjen tudi Judovski stolpič ali *Judentiirll* (GZM X/70). Judje so sodelovali pri popravljanju obzidja in za leto 1465 vemo, da so prispevali 40 funtov, ki so bili porabljeni za les, prevoz lesa in zidarje (GZM XVII: 42).

Gledano s koroške strani se je judovska naselbina začela ob Dravi od konca Glavnega trga naprej z *Judengasse* in sinagogo ter nato od tam levo v smeri Gradu, pri čemer je vključevala tudi današnjo Ključavničarsko ulico, del Ulice Kneza Koclja, spodnji del Vetrinjske ulice in sosednjega Glavnega trga (Mlinarič 1996: 7). Če je samo v Judovski ulici s sinagogo vred stalo največ 20 hiš (GJ III: 832), lahko morda govorimo o skupno približno 40 hišah v judovski četrti. Tretja četrt, v kateri so večinoma prebivali Judje, od drugih četrti ni bila ločena ne z zidom ne z ločenim vhomom, tako da nikakor ne moremo govoriti o getu, in je dobila ime “Judovska četrt” ne zato, ker bi Judje morali prebivati v njej, ampak zato, ker so se tam Judje naselili že na začetku oblikovanja mesta. Judje so prebivali ali posedovali hiše tudi izven III. četrti, na primer leta 1462 gospodar Jekel v I. četrti (GZM XVII: 17) in leta 1463 Gerstel iz Gradca v IV. četrti (GZM XVII: 36, 63, 90, 97, 100), če

5 Če upoštevamo prostorsko razširjenost alpskoslovenskih narečij do okoli leta 1200.

6 Skozi celotno besedilo kratico GJ uporabljam za: Germania Judaica, Bd. I: Von den ältesten Zeiten bis 1238, Tübingen 1963: Elbogen, I., Freimann, A. & Tykocinski, H. Bd II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, Tübingen 1968: Zvi Avneri. Bd III: 1350–1519, Tübingen 1995: Breuer, M., Guggenheim, Y. & Maimon, A.

navedemo le dva primera. Poleg tega vemo, da so Judje prebivali tudi izven mestnega obzidja in sicer že leta 1330, ko slišimo za Juda z Melja (GZM III/115), ali pa zaradi posojanja obrtnikom in kmetom celo na podeželju samem (TD 108, 243, PK⁷ 243). Lahko bi rekli, da je na svojem višku judovska skupnost v mestu dosegla tudi kakšno četrtno stalnega mestnega prebivalstva in dosegla številko 150–200 ali tudi več posameznikov. Nadaljni dokaz za to, da Judje v mestu niso bili getoizirani, je tudi to, da so v III. četrti živeli tudi kristjani in sicer v letih 1488, 1492 in 1494 dokumentirani neki Jörglitsch, ki je stanoval “*bey der Juden gassen*” (GZM XVII: 179, 188, 200).

Mariborska judovska naselbina je bila tako razvita, da je posedovala vse institucije judovske občine. Sinagoga je bila prezidana ali obnovljena pred letom 1400 in nato še enkrat v prvi polovici ali sredi 15. stoletja (Mikuž 2000: 164–165). Sinagoga je bila poleg ulice najbolj javno prizorišče judovskega življenja in so v njej poleg običajnih obrednih slovesnosti opravljali tudi pravne posle, na primer leta 1429, ko je govora o naznanitvi zadev z zadolžnicami (GZM VI/34). V sinagogi je bila tudi učilnica oziroma *bet midraš* vsaj do leta 1477, ko je govora o gradnji *Judenschul*, torej judovske šole (Jelinčič Boeta 2009: 278). Domnevamo lahko tudi, da je bila bogata mariborska judovska knjižnica, v kateri je rabin Isserlein našel knjigo Or Zarua, ki je v knjižnici v Dunajskem Novem mestu ni bilo, pred gradnjo ločenega *bet midraša* prav tako v sinagogi (LY II: 14, PK 112). Pokopališče, ki je že leta 1367 omenjeno kot locirano v bližini špitalskega mlina (GZM IV/112), je bilo novejšo pokopališče, saj je bilo nekaj drobcev nagrobnikov najdenih poleg sinagoge (Mikuž 2000: 170). Slednje pokopališče je moralo biti gotovo majhno in omejeno zgolj na eno stran sinagoge, saj so morali I zaradi prepovedi približevanja mrtvim in grobovom, ki velja zanje, omogočiti varen dostop do sinagoge. Obredno kopalnišče ali *mikve* je bilo locirano pod obzidjem ob Dravi; umivalno korito tega kopalnišča naj bi bilo odstranjeno šele v 18. stoletju. Tako pokopališče kot *mikve* sta imela tudi plačano moško in žensko osebje, ki je skrbelo za te dve instituciji. V mestu je seveda obstajalo tudi judovsko sodišče, katerega slava in pomen sta, kot rečeno, presegala deželne meje Štajerske. Da je mariborsko občino vodil izmed davkoplačevalcev – se pravi poglavarjev družine moškega ali ženskega spola, ki so imeli volilno pravico – izvoljeni občinski svet, je samoumevno, saj je to veljalo za vse judovske občine po vsem svetu in tudi iz Maribora so nam znani različni občinski funkcionarji. Na primer, leta 1459 slišimo za Arama, ki je bil *parnas*, se pravi, vodja občine, ki je med 1469 in 1478 skrbel za pobiranje davkov med člani občine in njih predajo osrednji oblasti, se pravi, deželnemu knezu oziroma cesarju. Ta Aram je bil svak rabina Isserleina in sin Izmaela Mesnerja (Jelinčič Boeta 2009: 279), “mežnarja” oziroma v judovskem smislu *šamaša*, funkcionarja, ki je med drugim skrbel za stike s krščanskim sodnikom za Jude (*Judenrichter* ali *Iudex Iudaeorum*), sodnikom, ki je razsojal o sporih med Judi in kristjani v mestu (Jelinčič Boeta 2009: 375). Pomembnost judovske skupnosti v mestu in s tem potreba po tej sodniški funkciji se kaže že v tem, da je funkcija sodnika za Jude v Mariboru prvič omenjena že leta 1333. Vse do leta 1492 nam je znanih kar 30 različnih tovrstnih sodnikov (Jelinčič Boeta 2009: 276–277). Očitno je bila skupnost sredi 15. stoletja tako močna, da knjiga Leket Jošer omenja *šamaše* in *bazane*, se pravi kantorje, ki so

7 Skozi celotno besedilo kratico PK uporabljam za delo rabina Isserleina z naslovom Psakim u-htavim.

skrbeli za sinagogo in njeno obredje, kar v množini (Jelinčič Boeta 374–375; LY 55). Enako velja za mariborske rabine, ki so v prvi polovici istega stoletja v knjigi Psakim U-htavim prav tako navedeni v množini (PK 86).

Institucija, po kateri se je v judovskem svetu *Marpurk* še najbolj proslavil, pa je bila gotovo *ješiva* rabina Isserleina (1390–1460). Dejstvo je, da so se v *ješivah* in *bederjih* učili zgolj ljudje moškega spola, vendar to še ne pomeni, da Judinje niso prejemale nobene izobrazbe. Poleg tega, da so vse znale pisati in brati, so se morale naučiti poznavanja molitev, domačih opravil in številnih verskih zakonov, ki so urejevali domače življenje. Ob številnih ženskah, ki so blestele v poslih, so nekatere obvladale tudi verske predpise. Isserleinova žena Šondlajn je celo odgovarjala na pravna vprašanja (Jelinčič Boeta 2009: 424–429). Maribor je bil vsekakor povezan tudi z drugimi središči judovske intelektualne dejavnosti, kar lahko, na primer, vidimo že iz Iserlajnovih sorodstvenih in intelektualnih povezav. Israel Iserlajn bar Petahja je bil rojen v Mariboru rabinu Petahji iz Maribora in materi z Dunaja ali Kremsa. Po zgodnji očetovi smrti se mati in sin preselita v Krems k njenemu bratu rabinu. Kmalu po dunajski *gzeri* leta 1421, v času katere umreta tako njegov stric kot mati, se Isserlein preseli v Maribor, kjer je že leta 1425 izpričano njegovo dopisovanje z drugimi rabini, med drugim z Anšlom Marpurkom, ki je v mesto prišel s severa prav tako po dunajskem pokolu, vendar je že pred letom 1427 odšel v Treviso. Anšel Marpurk, torej iz Maribora, je poleg Isserleina, ki je včasih naveden kot Israel Marpurk, drugi učenjak, ki je poimenovan po mestu Mariboru. Že samo dejstvo, da so Judje dobivali priimke po mestu, nekaj pove o moči in ugledu skupnosti. Isserlein je bil v sorodu tudi z rabinom Šalomom iz Dunajskega Novega mesta in velja za najvplivnejšega rabina Cesarstva druge tretjine 15. stoletja in zadnjega velikega rabina srednjeveške Avstrije. V njegovo *ješivo* ali versko akademijo, ki jo je imel v Mariboru do leta 1450 in nato do smrti leta 1460 v Dunajskem Novem mestu, so prihajali učenci iz Avstrije, Češke, Moravske, Madžarske, Šlezije, Bavarske in Porenja. Tajnik te *ješive* je bil Isserleinov sin rabin Kachil (Khatschl, Petahja). V Gradcu se leta 1489 in 1493 omenja Isserleinov vnuk Nasan, sin Hačla iz Maribora. Rabin Isserlein je vključen v *Šulban Arub*, znan je tudi pod imenom svoje knjige Trumat A-dešen, ki so jo skupaj s knjigo Psakim U-htavim v Benetkah natisnili že leta 1519, kar pomeni, da je Isserlein prvi Mariborčan v znani zgodovini, ki so mu natisnili knjigo (Jelinčič Boeta 2009: 283, 404–407).

Prebivalstvo in njegova struktura

V Mariboru pa v prvi polovici 15. stoletja judovski prišlek ni srečal zgolj mednarodnih študentov in sorodnikov lokalnih Judov od drugod, temveč tudi Jude, ki so prihajali od vsepovsod po poslih, naj bo to iz drugih mest Notranje Avstrije (Št. Vid ob Glini, Velikovec, Gradec, Celje, Radgona, Ptuj, Ljubljana in Slovenska Bistrica), drugih mest znotraj Cesarstva, ali tudi od še dlje (Jelinčič Boeta 2009: 263-283, 327–328).

Iz Maribora nam je do leta 1496 – večinoma iz krščanskih listin – skupno znanih 148 posameznikov, poimensko ali vsaj toliko, da lahko določimo posameznikovo geografsko-kulturno poreklo (Jelinčič Boeta 2010a: 616–633). Kar morda nekatere

preseneča je, da pri kar 109 posameznikih (73,6 %) izmed teh ne moremo reči nič drugega, kot da so lokalni, mariborski Judje. Nadaljnih 19 (12,8%) lahko opredelimo kot Jude iz drugih krajev današnje slovenske Štajerske, 15 (10,3%) iz današnje avstrijske Štajerske, iz Koroške in Ljubljane 8 (5,4%) ter od povsod drugod le 4 ali 2,7 %. To pomeni, da je bilo lokalnih Judov v širšem smislu kar 144 ali 97,3 % vzorca. Odličen primer za zabeleženo večgeneracijsko prisotnost iste družine je prav družina Isserleina, saj vemo za štiri generacije, od katerih so trije posamezniki iz Maribora (Petahja, Iserlajn, Petahja) Isserleinov vnuk Nasan, Petahjin pravnuk pa je omenjen v Gradcu, čeprav to še ne pomeni, da je tam tudi stanoval.

Za razliko od manjših skupnosti, ki so v drugi polovici 14. stoletja na področju Beneške republike nastajale pogosto kar okoli zgolj ene ali nekaj bančniških družin, je naš imaginarni popotnik v Mariboru srečal celo paletu poklicev, tako tistih, ki so povezani z izključno judovskimi dejavnostmi, kot tistih, ki to niso bili. Kljub temu, da Isserlein izrecno pravi: "*Zdaj v našem času, se nas večina preživlja s posojanjem na obresti,*" (TD 342), je bila judovska skupnost v Mariboru dovolj številna, da lahko znotraj nje govorimo tudi o razredni razslojenosti, ki se je deloma izražala tudi preko posameznikovega poklica. Zgolj zaradi specifično judovskih potreb so bili v Mariboru oskrbniki/oskrbnice obrednega kopaljšča, umivalci/umivalke trupel, *hazani*, *šamaši* in *rabini*, ki so za opravljene storitve prejeli plačilo. V skupnosti so morali biti pek, mesar in krojač, bili pa so tudi učitelji otrok, ki so pogosto prihajali iz manj premožnih družin, ali pa so bili revni študenti od drugod, ki so študirali na *ješivi*. Premožnejše bančniške, trgovske in rabinske družine so seveda imele tudi služinčad obeh spolov, najsiho hlapce, dekline, dojilje, stražarje, pomočnike ali pomočnice. Verjetno je kakšna judovska gospa, na primer iz premožne družine Arama, sina Seldmana, imela tudi svojo spletično. Poleg posojanja denarja tako plemstvu, duhovščini in meščanstvu kot podložnikom, trgovine z vinom, zemljo, vinogradi, hišami in celimi posestmi ter izvajanjem obrednih ali občinskih funkcij kot rabin, *hazan*, *parnas* ali *šamaš*, s čimer vsem so se ukvarjali pripadniki judovske elite, pa srečamo v judovskih virih tudi poklice, ki jih v krščanskih virih ni moč izslediti. Iserlajn pravi (PK 129, 130, 167), da so Judje v bližini Maribora sami ali preko krščanskega posrednika vzgajali koze, in celo, da so izdelovali sir, ki so ga razpošiljali po vsej deželi (TD 206). Očitno je tudi, da so Judje delali kot fizični delavci: »*Reuven je najel Šimona, da mu pelje velike blode iz vode v mesto s Šimonovim konjem...*« piše v Trumat a-dešen (318).

Vse do leta 1496 lahko v Mariboru, prav tako večinoma v krščanskih listinah, najdemo 146 judovskih posameznikov, od tega 23 žensk in 123 moških, ki jih lahko identificiramo poimensko oziroma o njih vemo dovolj, da jih lahko umestimo v poklicno/razredno shemo. Glede na to, da je večina ohranjenih listin posojilnih ali prodajnih, je povsem jasno, da veliko podatkov o nižjih slojih, ki so imeli manj kot 5 funtov dunajskih pfenigov dohodka letno, v njih ne bomo mogli najti. V 15. stoletju je bilo med reveže, vse tiste ljudi, o katerih iz ohranjenih virov ne vemo kaj dosti, moč šteti okrog polovico judovskega prebivalstva. Ohranjene listine in drugi viri se večinoma nanašajo na pripadnike srednjega sloja, tako imenovane *beinonim* ("srednji"), ki so zaslužili več kot pet in manj kot 100 funtov letno, in tiste posameznike, ki so zaslužili več. Med pripadnike srednjega sloja lahko poleg manjših

trgovcev in posojilodajalcev štejemo tudi mlinarje, mizarje in druge obrtnike ter tudi določene občinske funkcionarje (Jelinčič Boeta 2009: 359–363).

Izmed 146 omenjenih posameznikov jih je 78 (od tega 11 žensk) opisanih kot posojevalcev denarja, 13 trgovcev (ena ženska), 12 (ena ženska) članov rabinskih družin, 10 (štri ženske) posameznikov, povezanih z družino bančnika Isserleina sina Hije, devet z družino rabina Isserleina (dve ženski), devet (tri ženske) jih je navedenih kot posestnikov hiš in vinogradov, osem (ena ženska) omenjenih v povezavi z družino sinov Seldmana, kasneje znano kot družina Morpurgo, pet jih je povezanih z družino posojilodajalca in *šamaša* Izmaela Mesnerja, eden je identificiran kot posojilodajalec in trgovec, en pa kot rabin in posojilodajalec. Skupno to pomeni 115 posameznikov (78,7 %), od tega 17 žensk, identificiranih s trgovino in posojanjem denarja, 22 (15 %), od tega tri ženske, z rabinskimi družinami, in 9 (6 %), od tega tri ženske, izključno s posedovanjem nepremičnim. Glede na to, da so se s posojanjem denarja ukvarjali tudi pripadniki rabinskih družin in posestniki nepremičnin, lahko dodamo, da celoten vzorec govori o pripadnikih srednjih in višjih slojev.

Izmed žensk v vzorcu, se pravi 23 posameznic, jih je 17 ali skoraj 74 % identificiranih izključno s posojanjem denarja ter po tri, ali 13 %, z rabinskimi družinami in posedovanjem nepremičnin. Naš popotnik je tako kot v drugih deželah Srednje Evrope tudi v Mariboru lahko videl, da ženske v javnem, še predvsem poslovnem prostoru lahko igrajo samostojno in vidno vlogo, čeprav le kot soproge in vdove. Skupno nam je iz Maribora znanih 27 posameznic, pri katerih vemo za sledeča osebna imena: Šifra, Jana, Elhina, Penditen, Šonhilt, Hercel, Rozl, Dina, Plumel, Muskat, Hadas, Priba, Milka, Judasin, Regina, Rehlen, Viola, Hindlin, Ester in Gerstl. Izmed teh, če navedemo le dva primera, leta 1333 vdova Šifra proda hubo, četrtno hiše in pol vinograda, leta 1438 pa Hindlin iz Maribora proda hišo v Velikovcu (Jelinčič Boeta 2010b).

Že v tem vzorcu 20 osebnih ženskih imen, ki jih najdemo v Mariboru, lahko vidimo ne le, da so nekatera imena po obliki in pomenu izvorno hebrejska, romanska in germanska, temveč tudi slovanska. Jana, Priba (ženka okrajšava imena Pribina) in Milka so gotovo takšni primeri. Povsem jasno je, da so mariborski Judje poleg obvezne hebrejščine in jidiša za medsebojno sporazumevanje uporabljali in obvladali tudi jezike nejudovskih sosedov, v našem primeru srednjeveških štajerskih slovenskih in nemških narečij.

Zasebno življenje

Največ podatkov o tem, kaj so takratni mariborski Judje jedli, pili, kako so se oblačili in kako so izgledala njihova bivališča, izvemo iz knjige Leket jošer, ki jo je napisal Isserleinov učenec in tajnik Josef Josel bar Moše iz Höchstädta (1420–1485). Knjigo je sicer zaključil med letoma 1470 in 1475 in to v Mestrah, vendar je iz besedila jasno, da si je zapiske delal že sproti. Njegova knjiga se bere skorajda kot terensko poročilo iz življenja Judov med Mariborom in Dunajskim Novim mestom in kot taka z vsemi subjektivnimi komentarji vred predstavlja neprecenljiv vir informacij,

resda predvsem o življenju višjih judovskih slojev, saj so bili to krogi, v katerih se je avtor gibal. Čeprav vir ne navaja izrecno, na katero mesto se nanašajo njegovi opisi obleke, prehrane in bivališč, lahko z gotovostjo sprejmemo trditev, da med Mariborom in Dunajskim Novim mestom v tem oziru ni bilo velikih razlik in lahko zatorej opise sprejmemo tudi kot veljavne za Maribor.

Večji del hiš je bil lesenih, čeprav so bile nekatere tudi zidane iz kamna (Jelinčič Boeta 2010b). Isserlein govori o “zimski hiši” in “letni hiši” (TD 106, 251), za kar Leket jošer pravi, da pomenita sobi (“v zimski hiši, ki se ji reče *štube*,” LY I: 86). Stranišča so se nahajala zunaj hiš in celo poleg sinagoge (LY I: 6–7, 48). V poletni sobi so bila okna zakrita s steklom ali papirjem, ki so ga lepili na okenske okvirje (TD 117, PK 149, 186, LY II: 12). Od pohištva se omenjajo postelje, mize, stoli, knjižne police, skrinje in klopi (TD 67, 251, 333).

Pod plašči so moški nosili dolge suknje iz lahkega materiala, ki so jih v bokih zategovali s pasom (LY I: 33). Poleg krzna pod volnenimi plašči (TD 297) so pozimi nosili krzno tudi povrh obleke (TD 69). Poleti so se nosili tudi slamniki (TD 10, LY I: 39). Pri obedih so uglednejši sedeli z velikim pokrivalom (LY II: 36) in še posebej starejši rabini tudi s svilenimi ogrinjali (LY II: 44). Leket jošer omenja nogavice (LY I: 43), rokavice (LY I: 66), čevlje in natikače (LY II: 61). Moška pokrivala so obsegala *kejpa*, ki je bila pokrita s klobukom ali kapuco, ki je padala čez ramena. Ob prihodu v hišo je na glavi ostala zgolj *kejpa* (LY I: 13). Moški so si strigli lase na kratko, čeprav so si nekateri kljub obsojanju drugih Judov puščali dolge lase kot Nejudje. Oblikovanje brade je bilo običajno in Isserleinova brada je bila kvadratna in negovana s škarjami (LY II: 17), čeprav brade niso nosili vsi Judje.

V vsakodnevem življenju so ženske nosile poleg običajnih platnenih oblek in ogrinjal tudi takšne z volnenimi rokavi (TD 296), medtem ko so si glave pokrivalo z rutami (TD 152). Za sobote in praznike so ženske pogosto nosile obleke svetlih barv, srebrne pasove in nakit (TD 210) ter obleke z zlatimi in srebrnimi nitmi (TD 320) in celo okrašene z dragim kamenjem (TD 213). Nekatere so nosile zapestnice (Schulsinger 1929: 88) in dragocene pasove (PK 200). Poročene ženske so nosile poročne prstane (LY I: 33). Količina nakita je bila seveda odvisna od posameznikovega premoženjskega stanja.

Vsakodnevni obroki pri premožnejših Judih so vključevali mleko, maslo (LY II: 6, 11), bel in črn kruh (LY I: 34), sir (TD 206), juhe (LY I: 60), zelenjavo (LY II: 6), kislo zelje (LY I: 124), riž (LY I: 32, 34, 35, 75) in slanike (TD 174, LY I: 52, LY II: 6). Vino je bilo bistvenega pomena, še predvsem zaradi nezanesljive kakovosti vode, pili so ga ob vseh jedeh in celo za zajtrk (TD 31). Kot kaže, so imeli na razpolago različne sorte vina, saj so lahko “*izbirali med močnim in šibkim ter redkim, prosojnim in sladkim*” (TD 34).

Ob svečanih priložnostih so pili iz srebrnih in steklenih vrčev, ki so bili okrašeni z vrezanimi ali obarvanimi podobami (TD 132, PK 151). Da so varili tudi pivo, potrjuje Isserlein (TD 129). Krušno peč je imela vsaka judovska hiša. Kruha, ki so ga

spekli kristjani, so se na velike praznike ogibali (LY I: 132). V Mariboru so posebno mesno pito, ki se mu "v Ostrajhu reče brajting," pozimi začeli peči že v petek zjutraj pred zoro in jo na sobotni večer že jedli, saj se v Mariboru na ta dan ni moglo dobiti rib (LY I: 47), verjetno zato, ker so jih kristjani zaradi petkovega posta že prej pokupili. Ker je bila govedina redka, so mesni obroki večinoma obsegali perutnino (LY I: 61, 65, LY II: 6). Ribe so bile kuhane ali sušene na dimu, stregli so jih na dragocenih pladnjih, kar je veljalo tudi za različne omake, paštete, golobe, piščance in gosi (TD 53, 55, 57, 161, LY I: 47, LY II: 61). Omenja se tudi ovnovo meso (TD 322). Še danes tradicionalni *čolent*, zelo gosto juho iz fižola, mesa in včasih jajc, so jedli v soboto ob poldnevu (TD 66, LY I: 64, 80). Omenja se kuhano in surovo sadje (LY I: 35). Med sladicami se tudi navaja sadje, kot na primer jabolka, bele in črne smokve, grozdje, hruške, slive, melone, lešnike in granatna jabolka, kakor tudi sadne pite (LY I: 34, 35, 41, 43). Izrecno so navedene tudi breskve (LY I: 38), mandlji in celo sladkor – *cukera* (LY I: 39). Omenjajo se seveda tudi različne vrste zelenjave, kot so to kumare in korenje (LY I: 29). Zanimivo je, da vir navaja kostanj z besedo *kisten*, kar kaže, da so tako kot v slovenščini privzeli turško besedo (LY I: 38). Judje so vzejali perutnino (LY I: 65, TD 299), drobnico in govedo (TD 271, PK 167, LY II: 64, 69), imeli so domače pse (PK 105) in tudi konje. Tudi Isserlein je imel konja (LY I: 47, 104, 140).

Poleg družinskega življenja in njegovih prelomnic, judovskega verskega ciklusa s prazniki ter obredov in javnih dogodkov, ki so povezani z judovsko ulico, sinagogo in pokopališčem, je skupnost uživala še vidike družabnega življenja. Poleg tega, da je bila ob sobotah in praznikih vsaka družina vesela gostov (TD 72), so se moški družili po molitvah in razpravljali o dnevnih dogodkih ter drugih pomembnih rečeh (TD 61, PK 155). Isserlein se je rad dolgo sprehajal po poljih (LY I: 7) in plaval v reki (LY II: 50). Ob sobotah in praznikih so se otroci igrali in družili s skakanjem in tekanjem (TD 61). Dekleta so uživala v plesanju in petju in ob sobotah je Isserlein celo kristjanom prepovedal igrati na instrumente, saj bi si judovska dekleta lahko pozelela, da bi jim potem igrali tudi Judje (LY I: 66–67).

Nejudovski Mariborčani

Čprav besedila tako Isserleina kot njegovega učenca izžarevajo samozavest judovskega življenja in opisujejo še zelo bogato in raznoliko judovsko življenje 15. stoletja, je jasno, da se je na področju Notranje Avstrije v teku istega stoletja judovski položaj začel slabšati, kar nam jasno kažejo že primeri konca določenih judovskih skupnosti, in sicer v Salzburgu ter na Ptujju leta 1404, v salzburških Brežah do leta 1410, in v Celju leta 1400 ali 1410. Že v zadnjih desetletjih 14. stoletja so izginile tudi manjše skupnosti v Gornji Beli, Celovcu, Volšperku, Strassburgu, Pliberku, Dravogradu ter Slovenj Gradcu. Tudi skupnost v Beljaku je zamrla na začetku 15. stoletja (Jelinčič Boeta 2009: 457–463).

Kot rečeno, so Judje živeli tako izven strnjene judovske poselitve znotraj obzidja kot zunaj obzidja in celo na podeželju, kristjani pa so tudi živeli na področju tako imenovane judovske četrti - kar oboje kaže na relativno varnost, ki so jo občutili

lokalni Judje. Med Judi in njihovimi sosedi so potekale številne poslovne in pravne interakcije, Vendar so odnosi Judov z Nejudi v mestu vključevali še druge vidike. Razmerja med njimi glede na ohranjanje meja skupnosti in asimilacijo zahteva analizo tako medsebojnega odnosa tako krščanskega kot judovskega prebivalstva. Deklarirana krščanska politika izključevanja ali konverzije je le en vidik tega odnosa. Vedno prisotne družbene razlike med krščanskimi in judovskimi meščani so morale tako na mnoge načine negativno učinkovati na pravni status Judov. Čeprav je bila razredna struktura v srednjeveških mestih relativno gibljiva in so se osebe nižjega rodu lahko z relativno lahkoto povzpele in dosegle položaj moči in ugleda, je razlika v veri vedno držala Jude ob strani. Samo tisti, ki so prestopili v krščanstvo, so dosegli relativno lahek vstop v večinsko družbo zase in za svoje otroke. Kjer je odnos z osrednjimi oblastmi Judom zagotavljal dodatne privilegije, kot npr. notranjo samoupravo, kar je na področju Notranje Avstrije veljalo povsod, so jim lokalni krščanski meščani to nedvomno zamerili, k čemer je potrebno dodati tudi nasprotovanje judovski konkurenci, na primer leta 1418, ko so se štajerski meščani pritožili vojvodi Ernestu zoper prelate, duhovnike, plemiče, Jude in trgovce glede sodstva, trgovine, sejmov ob nedeljah, gostiln, tovorjenja vina in opravljanja obrti, zaradi česar je ta prepovedal trgovino po mestih in izdal še nekaj odredb o posojanju (GZM XIII/5), vendar se ob vseh ohranjenih listinah o poslovnih dejavnostih v Mariboru zdi, da ta prepoved ni mogla biti strogo upoštevana. Zanimivo je, da nimamo niti enega podatka o pregonih Judov v Mariboru, temveč viri navajajo primere zelo strpnih odnosov in stikov med Judi in Nejudi.

Čeprav je bilo nasprotovanje obojestransko, judovski viri z neodobravanjem omenjajo telesne stike Judov z nejudovskimi ženskami (TD 209, 267, LY I: 121, 136, LY II: 49). Judje so skupaj s krščanskimi sosedi doživljali vse nesreče, ki so doletele mesto kot celoto. V Mariboru je bil to leta 1348 potres, požari v letih 1362, 1438, 1450 (ko je pogorelo skoraj celo mesto) in 1468, leta 1469 osvojitve Baumkirchnerja, leta 1481 obleganje Madžarov, in med letoma 1471 ter 1494 napadi Turkov. V požaru leta 1450 je izgubilo življenje več kot dvajset "kristjanov in Judov" (GJ III 2: 834); v neredih ob vstaji Andreasa Baumkirchenrja proti Frideriku III. leta 1471 je zet Arona Muskata izgubil *ketubo*, poročno pogodbo svoje žene (Jelinčič Boeta 2009: 449). Kadar je bilo skupno mesto prebivanja napadeno ali obstreljevano, so pri obrambi sodelovali pripadniki obeh veroizpovedi (TD 328). Takrat so tudi Judje pomagali pri gradnji obzidja in celo pri postavljanju straže (TD 345). Tudi v primeru požara ob sobotah se zaradi smrtne nevarnosti ni smelo razlikovati med Judi in kristjani in je bilo treba pomagati vsem (PK 156).

Prestopi v krščanstvo se v virih omenjajo na več mestih v sestavu različnih okoliščin. Tako je nek duhovnik poročil kristjana s pokristjanjeno Judinjo, ki pa se je po dveh ali treh letih zakona skesala, se vrnila v judovstvo in se poročila z Judom. Isserlein je seveda priznal zakonitost drugega zakona (TD 209). Če je soprog prestopil v krščanstvo v času zakona, je moral ženi preko glasnika poslati ločitveno pismo (TD 237). Zabeležen je primer, ko se je Rubenova žena Lea krstila in poročila s kristjanom, Ruben pa se je poročil z Rahelo, ne da bi se ločil od Lee (TD 219). Včasih so kristjani zaradi poslov poslali po Jude, včasih pa so Judje šli h kristjanom zaradi kakega dolga

ali drugih zadev, pri čemer se je Judom izkazovalo veliko spoštovanje (TD 5). Odnosi so bili tudi tako dobri, da so včasih kristjani svoje judovske sosede in poslovne partnerje ob praznikih presenetili z dragocenimi darili (TD 78, 83). Tudi ob porokah so Judje dobivali darove od nejudovskih sosedov (LY I: 61). Leket jošer celo jasno navaja, da so bili trije ali štirje sedeži v mariborski sinagogi namenjeni kristjanom, in da je Isserlein dovolil, da se kristjani usedejo tudi na kakšno drugo nezasedeno mesto, saj so bili "s kraljevskim sijajem" (LY I: 31), kar se po vsej verjetnosti nanaša na različne odposlance oblasti, na primer zaradi javnega branja listin. "V nekaterih mestih imajo Judje običaj pošiljati darila duhovnikom in oblastem na osmi dan po Božiču, ko se jim obnovi leto," pravi vir (TD 195). Judje so se pojavljali pri dostojanstvenikih osebno in nekateri izmed teh dostojanstvenikov so ob tem celo z obleko pokrili križ, ki so ga nosili na sebi, da ne bi žalili judovskih čustev (TD 196). Povsem jasno je, da so se pripadniki judovskih višjih slojev in pripadniki aristokracije med seboj tudi družili.

Izgon leta 1496, ki sta ga zahtevala tako plemiški kot meščanski element v mestu, pa je seveda prekinil in uničil vse to.

* * *

JEWIS IN MEDIEVAL MARIBOR

Klemen Jelinčič Boeta

Summary: The author inspects, on basis of historical documentation, the life of the Maribor Jews in the period between the late 13th and the early 16th centuries, and provides an ethnographic recreation of their daily courses and activities. The community, at its peak at least 200 persons strong, boasted a succession of rabbinic personages, of which the most prominent was Rabbi Isserlein ben Petachia (1390–1460), the foremost European Talmudic authority of his time. As one of the centres of Central European Ashkenazi civilization, Maribor was a model community of contemporary Jewish life and prosperity in trade, medical and rabbinical sciences, and money-lending, in which the women partook as vigorously as their male counterparts. The evictions from the Slovenian lands up to 1515 terminated and dislocated this flourishing world.

Ključne besede: srednjeveški Judje v Mariboru; rabin Isserlein ben Petachia; srednjeveške judovske ustanove; srednjeveški talmudizem; gospodarstvo srednjeveških Judov v Mariboru

Keywords: medieval Jewry in Maribor; Rabbi Isserlein ben Petachia; medieval Jewish institutions; medieval Talmudic studies; economy of medieval Jews in Maribor

Ego Hiccolaus cognominis deo rebeherol. iudex p[ro]curator officio annis p[ro]p[ri]is et fidei hanc
 licentiam p[ro]curatoris p[ro] sua delib[er]atione et unanimi voluntate mea filij Nicolaj contantini et manu d[omi]ni
 caroli mee d[omi]ni condicione. inter omnium p[ro]curator hereditum et ceterorum p[ro]curator d[omi]ni medij mee
 scophanum hausendarma. et Nicolaj pasararum. Andrej Futererum. et Bernardum iglarum
 sicutum. cum omni iure in ea et sup[er] dom[um] eidem d[omi]ni et d[omi]ni accionem p[ro]curator iudex et carolus hanc
 d[omi]ni et omnia p[ro]curator et hereditas eorum p[ro] quadraginta annis p[ro]curator iudex et carolus hanc
 condicione p[ro]curatoris annuatim p[ro]curator p[ro]curator eorum eadem d[omi]ni p[ro]curator in omni loc[is] eidem d[omi]ni p[ro]curator
 p[ro]curator vel occupacione hereditum mee vel d[omi]ni n[on]o annuatim sibi et sup[er]d[omi]ni d[omi]ni et d[omi]ni. In cuius
 rei memoriam testamur et cancelari p[ro]curator licentiam sibi d[omi]ni cum d[omi]ni p[ro]curator p[ro]curatoris
 hanc mee p[ro]curator licentiam p[ro]curator eorum qui adducunt sunt mox. Hiccolaus filius m[ei]. Cancho. Adamus colaco
 Ortolfus Jastreb et iudex hechel. Olman. Tröstel. Fraxdel. et alij plures milij. Act[us] et sig[illu]m. p[ro]curator
 Anno d[omi]ni medij d[omi]ni d[omi]ni d[omi]ni. in d[omi]ni p[ro]curator et medij d[omi]ni p[ro]curator. d[omi]ni.

Slika 1: Listina ddo. 1286, VI. 9., Ptuj (org. HHStA, fotografija: MOM): Ptujski (mestni) sodnik Nikolaj I. Weckerl z ženo Wildrono in sinom Nikolajem II. proda svojo hišo v Ptuj, ki je med hišami Štefana Hausendarma, Nikolaja pasarja, Andreja Futererja in Bernarda iglarja, Judu Jakobu in njegovi ženi Gnani za 40 mark srebra po mestnem pravu in običajih ptujskega mesta. Listina je bila pečatena s pečatom ptujskega mesta. Priče: Nikolaj, sin izstavitelja, Emko, Herman slikar, Ortolf Jastreb, Judje Hekel, Altman, Tröstel, Frojdel.

Judje srednjeveškega Ptuja*

Boris Hajdinjak

Judje so bili kot nekristjani izvzeti iz cerkvene prepovedi posojanja denarja za obresti, zaradi česar so bili pomembni¹ za razmah gospodarstva v visokem srednjem veku. Ta razmah je bil najbolj opaznen v izjemnem porastu števila mest po vsej Evropi. Ptuj se že v listini cesarja Friderika I. Barbarose (1152/55–1190) iz leta 1178 nesporno

* Za pomoč pri pripravi članka se zahvaljujem kolegi Robertu Čeponu s Prve gimnazije Maribor, dr. Poloni Vidmar in dr. Andreju Hozjanu iz Maribora, Tatjani Štefanič iz Pokrajinskega muzeja Ptuj Ormož, dr. Janezu Premku iz Ljubljane in dr. Michaelu Ronyu iz Izraela. Uporabljene kratice: ARS = Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana; BayHStA = Bayerisches Hauptstaatsarchiv / Bavarski glavni državni arhiv, München; BKStGQ = Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 1–32, Graz 1864–1902/03, nadaljevanje kot BESTG = Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichte N. F. 1 (33)–9 (41), Graz 1903–1918 in nadaljevanje kot BESTGQ = Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen N. F. 10 (42)–17 (49), Graz 1931–1970; CeKL 1 = Viri; ČZN = Časopis za zgodovino in narodopisje 1–35, Maribor 1904–1940 in (n. v.) 1(36)–, Maribor 1965–; GZM = Viri; HHStA = Österreichische Staatsarchiv / Avstrijski državni arhiv, Wien / Dunaj, Haus-, Hof- und Staatsarchiv; HKA = Österreichische Staatsarchiv / Avstrijski državni arhiv, Wien / Dunaj, Hofkammerarchiv; MGSLLK = Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Salzburg 1860/61–; MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 1851–1939; MiÖG = Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Wien 1880–; MOM = Viri; OÖLA = Oberösterreichisches Landesarchiv / Zgornjeavstrijski deželni arhiv, Linz; org. = originalna listina; PAM = Pokrajinski arhiv v Mariboru; PMM = Pokrajinski muzej Maribor; PMPO = Pokrajinski muzej Ptuj Ormož; prp. = prepis listine; RGJÖM = Viri; RH = Viri; RI-Opac = Viri; s. d. = sub dato; SLA = Salzburger Landesarchiv / Salzburški deželni arhiv, Salzburg; StLA = Steiermärkisches Landesarchiv / Štajerski deželni arhiv, Graz / Gradec; s. v. = sub voce; TKL = Viri; UBOÖ = Viri; UBS = Viri; UBSt = Viri; VHLSt = Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission oz. Veröffentlichungen der Historischen Landeskommision für Steiermark 1–, Graz 1896–, ZČ = Zgodovinski časopis 1–, Ljubljana 1947–; ZHVSt = Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 1–, Graz 1903–. Kadar obstaja več objav vira, navajam samo zadnjo ali najboljšo.

¹ Za kratko predstavitev gospodarskega pomena in pravnega položaja Judov v srednjem veku glej Vilfan, Pravna zgodovina, str. 169–171.

omenja kot urbana, neagrarna naselbina.² Zato ne preseneča, da se Judje na Ptuju³ prvič omenjajo že leta 1286, ko sta Jud Jakob in njegova žena Gnana od ptujskega mestnega sodnika Nikolaja I. Weckerla kupila hišo na Ptuju (→ Slika 1).⁴ Sodeč po imenih judovskih prič v tej listini: Hekel, Altman, Tröstel in Frojdel (*»Häkel, Altman, Tröstel, Frävdek«*) so prvi Judje na Ptuj prišli iz nemškega prostora. Čeprav iz te omembe še ne izhaja zanesljiva, temveč samo zelo verjetna stalna naselitev Judov na Ptuju, pa vsekakor sodi med najzgodnejše omembe stalno naseljenih Judov na Štajerskem,⁵ saj se stalno naseljeni Judje prvič omenjajo v Gradcu verjetno leta 1261 ali 1263, zanesljivo leta 1302,⁶ Mariboru verjetno v letih (1280/95), zanesljivo leta 1317,⁷ Judenburgu leta 1290,⁸ Brucku an der Mur leta 1327,⁹ Murauu leta 1329,¹⁰ Slovenj Gradcu leta 1334,¹¹ Radgoni leta 1338,¹² Celju leta 1340,¹³ Ormožu leta 1340,¹⁴ Fürstenfeldu leta 1342,¹⁵ Voitsbergu leta 1358,¹⁶ in Slovenski Bistrici leta

2 Za podrobno analizo razvoja Ptuja do začetka 13. stoletja glej: Kosi, *Predurbane ...* (I. del), str. 289–331 in z zemljevidi in slikami dopolnjeno Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 33–69.

3 Dosedanja dela o Judih v srednjeveškem Ptuju (izbor): Rosenberg, *Beiträge*, s. v., Herzog, *Jüdische Grabsteine ...* II., str. 61–67, 70–79 in 118–121, Vivian, *Le iscrizioni*, str. 249–260, Wadl, *Geschichte*, s. v., Wenninger, *Pettau* (za posredovanje tega dela se zahvaljujem dr. Janezu Premku), Spitzer, *Bne chet*, s. v., Gruber - Gruber, *Jewish Monuments*, str. 148–150, Weiss, *Das Städtwesen*, str. 131–133 in 136–138, Brugger, *Von den Ansiedlung*, s. v., Vidmar in Hajdinjak, *Gospodje / Lords*, str. 34–35 in Hajdinjak, *Mesto*, str. 291–294.

4 Listina ddo. 1286, VI. 9., Ptuj (org. HHSStA, Weiss, *Das Städtwesen ...* (Quellentheil), s. d., fotografija MOM).

5 Za primerjavo letnic prve omembe stalne naselitve Judov na Štajerskem po RGJÖM 1 in RGJÖM 2 glej pogosto precej drugačne podatke po tabeli v Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111.

6 V regestu listine da. 1263 se omenja *»ain haus gelegen zu Grez an der Judengassen«* (Loserth, *Das Archiv*, str. 20/88, št. 20), drugi regist te iste listine ima datacijo 1261 (UBSt 4, št. 58). Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111: 1304 po najstarejšem datiranem nagrobniku. V listini ddo. 1302, VIII. 14., Seckau, se omenja neimenovani Jud iz Gradca (RGJÖM 1, št. 110). Cf. Brunner, *Geschichte*, str. 77–79 in Brugger, *Von den Ansiedlung*, str. 180–181.

7 Po letu 1280 in pred letom 1295 nastalem deželnoknežjem urbarju za Štajersko se omenja *»Mathis indens«* kot sogornik deželnoknežjega vinograda v Šlajfi pri Mariboru (Dopsch – Mell, *Die landesfürstlichen*, str. 265, g.13.), kar navaja tudi Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111 vendar z letnico 1280. V listini ddo. 1317, (VI. 22.–VII. 14.), Rottenmann se omenjajo neimenovani Judje iz Maribora (RGJÖM 1, št. 211, fotografija Bedrač, *Sinagoga*, str. 7). Cf. Brugger, *Von den Ansiedlung*, str. 182–183.

8 V (1290) datiranem rokopisu se omenjajo neimenovani Judje iz Judenburga (RGJÖM 1, št. 72). Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111: 1305, čeprav je glede na prvo omembo *»mercatum Judinburch«* iz leta 1074 možna tudi že zgodnejša naselitev. Cf. Brugger, *Von den Ansiedlung*, str. 181–182.

9 Z listini ddo. 1327, XII. 13., Gradec, proda Jud Geršon svojo hišo v Brucku, ki jo je podedoval po svojem očetu *»Mennek«* (RGJÖM 1, št. 285). Spitzer, *Bne chet*, str. 110: 1297 po judovskem viru, ki omenja rabina Hajjima, sina rabina Mošeja iz Brucka.

10 V listini ddo. 1329, IX, 26., Gradec, se omenja Jud Merhlajn iz Muraua (RGJÖM 1, št. 313). Spitzer, *Bne chet*, str. 111: 1303 z datacijo sinagoge.

11 V listini ddo. 1334, I. 30. se omenja Jud Muš iz Slovenj Gradca (RGJÖM 1, št. 371). Spitzer, *Bne chet*, str. 111: 1331.

12 V listini ddo. 1338, XI. 8. se omenjajo Judinja Selda iz Radgone, njen mož Izak in sin Jekel (RGJÖM 1, št. 446). Spitzer, *Bne chet*, str. 111: 1339.

13 V listini ddo. 1340, I. 28. se omenja Jud Šeblajn iz Celja (RGJÖM 2, št. 468). Spitzer, *Bne chet*, str. 110: isto. Cf. Brugger, *Von den Ansiedlung*, str. 184–185.

14 V listini ddo. 1340, XI. 20. se omenja Jud Iserlajn iz Ormoža (RGJÖM 2, št. 479). Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111: ne omenja.

15 V listini ddo. 1342, XI. 24. se omenja Jud Mušlajn iz Fürstenfelda (RGJÖM 2, št. 500). Spitzer, *Bne chet*, str. 110–111: ne omenja.

16 V listini ddo. 1358, IV. 27. se omenja Jud Šalom iz Voitsberga (RGJÖM 2, št. 871). Spitzer,

1370.¹⁷ Razen morda Maribora so prve omembe Judov v slovenskih krajih mlajše:¹⁸ Ljubljana leta (1326/27), Dravograd leta 1383, Koper leta 1386, Piran leta 1390 in Izola leta 1421. Glede na to, da so Judje bili lastnina deželnih knezov in so jim Judje za zaščito plačevati tudi nemajhen davek ter dajali ugodna posojila, smemo sklepati, da so se na Ptuju naselili s soglasjem in gotovo tudi s finančnim interesom salzburškega nadškofa. Kljub temu so bili Judje v srednjeveški družbi vedno marginalna skupina, ki je bila že po zunanosti jasno diskriminirana (→ Slika 2). Vendar so tudi srednjeveški Judje, tudi na Ptuju, imeli svojo elito, ki se je ukvarjala z denarniški posli »na veliko.«

Slika 2: Juda, z značilnim judovskim klobukom in trpeči Kristus: izrez iz freske *Trpeči Kristus z arma Christi*, Humberk (Hollenburg), grajska kapela sv. Nikolaja, severna stena (ok. 1350–1360, fotografija: Polona Vidmar). Od IV. lateranskega koncila leta 1215 do 15. stoletja je bilo običajno, da so Judje morali nositi judovski klobuk ali *pileum cornutum* (= rogati klobuk) kot znak jasne diskriminacije. Juda na tej freski imata tudi za srednji vek jasno antisemitsko sporočilo: tako kot so Judje nekoč povzročili Kristusovo trpljenje, tako ga povzročajo tudi zdaj.

Na naslednjega ptujskega Juda z imenom Zuslajn (»*Suezleim*«) in z natančno opredelitvijo »iz Ptujaja« naletimo leta 1311, sicer šele po četrstoletnem molku virov, ko posodi ne prav veliko količino srebra Hartnidu (IV.) Lipniškemu.¹⁹ Leta 1319 je salzburški nadškof Friderik III. Lipniški (1315–1338), verjetno zato, da bi privabil čim več Judov, tiste, ki so se z nakupom hiše v njegovem mestu Ptuju naselili, sprejel v svojo zaščito in mir ter jim obljubi triletno popolno oprostitev od vseh dajatev.²⁰ Takoj po preteku treh let, leta 1322, se judovski davek (»*steura Judeorum*«)²¹ na Ptuju navaja v urbarju salzburške nadškofije.²² V tem času je moralo biti na Ptuju že toliko Judov, da so izoblikovali občino.²³ To posredno dokazuje judovsko pokopališče, kjer obstaja nagrobnik Judinje Pole iz leta 1327, ki ni le najstarejši datiran judovski nagrobnik, najden na Ptuju, temveč tudi na celotnem ozemlju Slovenije (→ Slika

Bne chet, str. 111: 1363.

17 V listini ddo. 1370, IX. 8. se omenja Jud Hajnko iz Slovenske Bistrice (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellentheil), s. d.). Spitzer, Bne chet, str. 110–111 ga ne omenja.

18 Cf. zemljevid Bedrač, Sinagoga, str. 4.

19 Listina ddo. 1311, XII. 7. (org. ARS, CeKL 1, št. 96).

20 Listina ddo. 1319, I. 6., Lipnica (prp. 14. st.), salzburški urbar za Spodnjo Štajersko, StLA, Hs. 1157, fol. 105r, UBS 4, št. 287).

21 O judovskem davku: Vilfan, Pravna zgodovina, str. 312.

22 Salzburški urbar za Spodnjo Štajersko, StLA, Hs. 1157, fol. 23 in 29', Kos, Urbarji, str. 100 in 105.

23 Hebrejsko *kehillah*, tudi *kehillah* ali *qahal* = sklic, zbor, shod. O srednjeveških judovskih občinah: Spitzer, Bne chet, str. 116–142 in Keil, Gemeinde, str. 39–59.

Slika 3: Zgornji in spodnji del nagrobnika Judinje Pole umrle 14. II. 1327 (PMPO), fotografija: Tatjana Štefanič. Napis: »(1) Polnost / mojib udov je usabnila / in moja žalost je velika. / Priča mi je ta kup kamenja / (5) [in priča je ta spomenik.] / Odšla je v večno bivališče moja soproga / gospa Pola, na dan / šabata, 22. dne adára / prvega, leta 87, brez tisočletja. / (10) Njena duša naj se obrani v skrinji življenja! Amen! [Amen! Na vekomaj!]*«*

3).²⁴ Natančna lokacija srednjeveškega judovskega pokopališča kljub do zdaj petim najdenim nagrobnikom²⁵ še ni znana. Sodeč po edinem dokumentiranem najdišču bi lahko pokopališče bilo izven mestnega obzidja ob Dravi²⁶ in ne znotraj obzidja

24 Vivian, *Le iscrizioni*, str. 250–254 (tudi fotografija na str. 251, za pomoč pri prevodu iz italijanščine se zahvaljujem Robertu Čeponu).

25 Do zdaj je bilo na Ptuju najdenih pet judovskih nagrobnikov: poleg treh, omenjenih zgoraj, še del nagrobnika neznane Judinje iz 14. stoletja (PMPO) z napisom: »(1) *Moja soproga je odšla v večno bivališče / na prvi dan (meseca) marhešvāna ...*« (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 65 in Vivian, *Le iscrizioni*, str. 254, fotografija na str. 255), in leta 1994 med zaščitnimi arheološkimi izkopavanji na območju nekdanjega kapucinskega samostana na Ptuju najdeni del nagrobnika (v PMPO ga nisem videl) z napisom: »(1) *tukaj je/so po[kopana]-i / Hanina (?) / gospa Hana*« (Gruber - Gruber, *Jewish Monuments*, str. 149). Del nagrobnika neznane Judinje iz 14. stoletja (PMPO) z napisom: »(1) ... *hčerka ... / umrla je na dan / nedelje, 13. dne tēveta/ševāta / leta ...*« (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 66–67 in Vivian, *Le iscrizioni*, str. 256–257, fotografija na str. 256) je bil najden na Dunaju pri gradnji Palais Herberstein v letih 1896–1897 in nato prinešen na grad Ptuj, ki je bil takrat v posesti Herbersteinskih. Za primerjavo: do zdaj je bilo najdenih v Mariboru pet srednjeveških judovskih nagrobnikov: dva v PMM (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 41–42 in Vivian, *Le iscrizioni*, str. 260–264), nagrobnik Regine, hčerke Zeracha in žene Benedikta iz leta 1371, ki je bil leta 1831 prenesen na judovsko pokopališče v Rožni dolini pri Gorici oz. Novi Gorici (Gruber – Gruber, *Jewish Monuments*, str. 143) in še dva deloma ohranjena in neobjavljena, ki sta bila najdena pri obnovi mariborske sinagoge, cf. fotografija Bedrač, *Sinagoga*, str. 21), v Brežah sedem (Keil, *Gemeinde*, str. 25–26 in Leitner, *Die Inschriften*, str. 609–611), v Weiner Neustadtu dvanajst (Kohn, *Die Inschriften*, str. 314–316 in Keil, *Gemeinde*, str. 25 in 26) in v Gradcu štirinajst, čeprav se jih večina, tudi zaradi uničenja v času holokavsta, ni ohranila (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... I.*, str. 35–41, Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 59–60 in Keil, *Gemeinde*, str. 25).

26 Edini nagrobnik, za katerega lahko sklepamo, da je bil najden blizu prvotnega mesta, je v

ob sinagogi. Drugi posredni dokaz za judovsko občino na Ptuju je Judovska ulica, danes Jadranska ulica, ki se kot »*Juden gaszzen*« (in ne »*Judenstraszzen*«, kot se običajno navaja) prvič omenja leta 1344 (→ Slika 4).²⁷ Ta omemba navaja tudi neko stanovalko Jurinovko, kar bi dalo slutiti, da območje te ulice vsaj sredi 14. stoletja ni bilo izključno judovsko. Dokaz o posebnem gospodarskem pomenu dejavnosti ptujskih Judov je v virih iz leta 1333 prvič omenjeni ptujski judovski sodnik (→ Slika 5),²⁸ ki je hkrati tudi prvi znani judovski sodnik na Štajerskem, čeprav se istega leta omenja tudi prvi mariborski judovski sodnik.²⁹ Judovski sodnik³⁰ je bil kristjan, ki je v mestih z večjim številom Judov, kar je obenem pomenilo tudi obstoj judovske občine,³¹ potrjeval pogodbe in razsojal v sporih med kristjani in Judi. Običajno je bil judovski sodnik ugleden meščan; takšen je bil leta 1333 omenjen ptujski meščan Andrej Lombard. Nekateri so bili nižji plemiči, kot npr. Oton (V.) iz Grebinja (Griffen), omenjen leta 1361,³² in Wulfing II. iz Fladnitza, omenjen leta 1375.³³

Osrednja ustanova vsake judovske občine je sinagoga, ki se na Ptuju ne omenja že leta 1344, kot se običajno navaja skupaj z Judovsko ulico: tako običajno trdijo pisci. V menih poznanih virih se vse do leta 1405,³⁴ ko se zadnjič omenja Judovska ulica, sinagoga nikoli izrecno ne omenja. To seveda ne pomeni, da je ni bilo, saj se leta 1427 (in ne leta 1429 ali šele leta 1495, kot se običajno navaja) Judovska ulica že imenuje Ulica Vseh svetih, to pa po cerkvi Vseh svetih, v katero so spremenili sinagogo. (→ Slika 6).³⁵ Če bo kdaj v prihodnosti opravljena stavbno-zgodovinska in/ali arheološka raziskava objekta, ki ima danes hišno številko Jadranska ulica 9,³⁶ se bo morda izkazalo, da sedanja zgradba temelji v srednjeveški sinagogi. To bi pomenilo, da imamo na ozemlju Slovenije poleg že obnovljene mariborske³⁷ še eno

Dravi najdeni nagrobnik gospoda (»rabina«) Davida iz leta 1343, ki ga bom opisal v nadaljevanju.

27 Listina ddo. 1344, XII. 6. (org. HHStA, RGJÖM 1, št. 529, fotografija MOM).

28 Listina ddo. 1333, II. 12., Ptuj (org. HHStA, RGJÖM 1, št. 358, fotografija MOM).

29 Listina ddo. 1333, V. 3., Maribor (GZM 3/115, RGJÖM 1, št. 358).

30 O judovskih sodiščih in sodnikih: Rosenberg, Beiträge, str. 14–30, Wilfan, Pravna zgodovina, str. 170–171, Brunner, Geschichte, str. 85–86, Weiss, Das Städtwesen, str. 150–158 in Brugger, Von den Ansiedlung, str. 149–151. Spisek judovskih sodnikov na Ptuju in v Mariboru: Weiss, Das Städtwesen, str. 239–240: za Ptuj poznamo v obdobju od leta 1333 do leta 1375 samo tri, za Maribor v obdobju od leta 1333 do leta 1492 pa kar 27 judovskih sodnikov. Sicer so bili judovski sodniki na Štajerskem (cf. Rosenberg, Beiträge, str. 122–123) še v Judenburgu: prvič omenjen 1343 (RGJÖM 2, št. 507 in ne že leta 1305, cf. RGJÖM 1, št. 132) in zadnjič leta 1492; v Gradcu: prvič omenjen leta 1380 in zadnjič leta 1492; v Voitsbergu: prvič omenjen leta 1381 in zadnjič leta 1392; v Radgoni: prvič omenjen leta 1386 in zadnjič leta 1492, ter v Brucku an der Mur: prvič omenjen leta 1393 in zadnjič leta 1447.

31 Sklepamo lahko, da je glede na omenjene judovske sodnike na Štajerskem v 14. stoletju nastalo največ sedem judovskih občin. Število se v prvi polovici 15. stoletja zmanjšalo na pet, v drugi polovici 15. stoletja (1480) pa so bili judovski sodniki, in verjetno tudi judovske občine, samo še v Gradcu, Judenburgu, Mariboru in Radgoni.

32 Listina ddo. 1361, V. 20. (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 983).

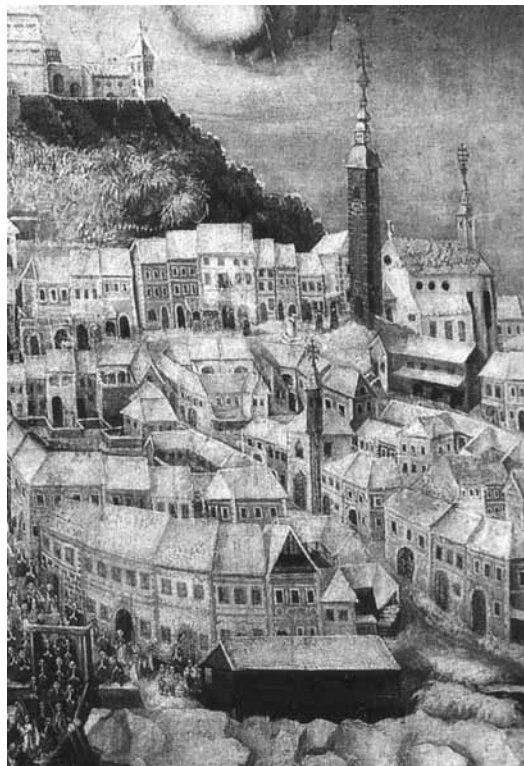
33 Listina ddo. 1375, V. 20. (org. StLA št. 3222, Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 79, št. 11).

34 Prepis listine ddo. 1405, II. 2., Salzburg (Koller, Registerum, št. 72) in listina ddo. 1405, II. 2., Salzburg (org. HHStA, fotografija MOM).

35 Prepis listine ddo. 1427, X. 9., Ptuj (Koller, Registerum, št. 289).

36 O ptujski sinagogi: Curk, Urbana podoba, str. 34–35; in Gruber in Gruber, Jewish Monuments, str. 149–150.

37 O mariborski sinagogi: Gruber in Gruber, Jewish Monuments, str. 146–148, Mikuž, Nekdanja židovska četrt, Keil, Gemeinde, str. 21–23 in Bedrač, Sinagoga, str. 14–15 in 17.

Slika 6: Ulica Vseh svetih, srednjeveška Judovska ulica in današnja Jadranska ulica, s cerkvijo Vseh svetih, do leta 1404 ptujsko sinagogo (izrez iz Franz Josef Fellner, *Led na Dravi*, votivna podoba, 1766, PMPO).

Slika 7: Nagrobnik gospoda (»rabina«) Davida, sina gospoda (»rabina«) Mošeja, umrlega 8. XII. 1343 (PMPO, fotografija: Boris Hajdinjak). Za nagrobnik je bil uporabljen rimski oltar. Napis: »(1) Ta kamen / je bil postavljen / nad vzglavjem gospoda Davida, / sina gospoda Mošeja, / (5) Odšel je / v večno bivališče v / nedeljo, 20. dne / meseca kisléna / leta 104, / (10) brez tisočletja. Njegova duša naj se obrani v skrinji življenja! / Amen. Amen. Amen. Na vekomaj!«

srednjeveško sinagogo.

Sinagoga je sedež rabina, ki je ne le versko, temveč tudi pravno izobražena oseba in običajno voditelj srednjeveške judovske občine.³⁸ To pomeni, da ptujsko sinagogo lahko posredno izpričuje listinska omemba ptujskega rabina. Sam sem bil mnenja,³⁹ da je z letnico 1343 datirani, na Ptuju najdeni nagrobnik »rabina« Davida (→ Slika 7)⁴⁰ verjetno nagrobnik prvega znanega ptujskega rabina. Vendar se naziv rabin v srednjem veku uporablja za skoraj vsakega bogatejšega ali pomembnejšega Juda, torej tudi v pomenu »gospod.« To se jasno vidi v hebrejskem delu listine iz leta 1428,⁴¹ kjer so vsi v njej navedeni družabniki mariborskega Juda Meira⁴² navedeni kot sinovi rabinov, vendar je samo eden naveden kot sin učitelja rabina, torej dejanskega takratnega mariborskega rabina Mordehaja:⁴³

... Meir, sin rabina Mošeja, naj bo posvečen njegov spomin; Ezekiel, sin rabina Natana; Macliah, sin rabina (Eli)ezerja, naj bo posvečen njegov spomin; Juda, sin našega učitelja rabina Mordehaja, naj živi dolgo in srečno, amen; in Barahi, sin rabina Natana, naj bo posvečen njegov spomin; Eliezer, sin rabina Šmuela, naj bo posvečen njegov spomin; Jožef, sin rabina Arona, naj bo posvečen njegov spomin; Jair, sin rabina Abrahama Kohena, naj bo posvečen njegov spomin; Išir, sin rabina Petahije, naj bo posvečen njegov spomin.

V listinah, napisanih v nemščini oz. delih listin, napisanih v nemščini, se dejanski rabini omenjajo kot »mojstri« (*»maister«*, tudi *»judenmaister«*), kot npr. v listini iz leta 1476 omenjeni *»Jud Aram, sin mojstra Merklajna iz Maribora«* v nemščini, oz. *»Aron, sin našega učitelja, rabina Mardobaja, naj bo posvečen njegov spomin«* v hebrejščini.⁴⁴ Primer nagrobnega napisa rabinu kot voditelju občine je nagrobnik mariborskega rabina Abrahama iz leta 1379,⁴⁵ ki je označen kot *»častiljivi rabin (in) luč skupnosti, vodja«*.

38 Podrobneje: Spitzer, Bne chet, str. 127–129 in 143–158 ter Keil, Gemeinde, str. 47–49 in 60–68.

39 Cf. Vidmar in Hajdinjak, Gospodje / Lords, str. 34–35.

40 Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 63–64 (»† 22. XI. 1103,« s prevodom besede rabin kot Herr), Vivian, Le iscrizioni, str. 257–260 (»† 7. XII. 1343,« tudi fotografija na str. 257, za pomoč pri prevodu iz italijanščine se zahvaljujem Robertu Čeponu), Gruber in Gruber, Jewish Monuments, str. 149 (»† 1303«): in Hajdinjak, Gospodje / Lords, str. 35 (fotografija in prevod napisa). Za ustreznost tukaj pojasnjene pomena besede rabin glej številne primere objavljene na spletni strani Die Datenbank zur jüdischen Grabsteinepigraphik (epidat).

41 Listina ddo. 1428, V. (17.–22.) (TKL 2, št. 107, transkripcija in prevod hebrejskega dela dr. Janez Premk).

42 O mariborskem Judu Meiru/Mairu (1418–† pred 9. X. 1443), sinu Mošeja/Muša († pred (17./23.) V. 1428), bratu Gamliela/Gemla (1418–1450) in možu Lebarine (1443): Weiss, Das Städtwesen, str. 270 in 271 ter TKL 2, št. 106, 107, 218 in 222.

43 O mariborskem rabinu Merklajnu/Murkelu oz. hebrejsko Mordehaju († pred 27. IV. 1442), ki je bil pred tem rabin v Sopronu, njegovi ženi Plumel (1442), sestrični znamenitega mariborskega rabina Izraela/Iserlajna (* ok. 1390, Maribor–† 1460, Wiener Neustadt) in njegovih sinovih mariborskem rabinu Judi Murklajnu (1428 –† 1467/70) in tukaj omenjenem Aramu iz Maribora, ki je morda isti kot rabin Aron Merher/Meister iz Wiener Neustadta (1471 in 1479): Weiss, Das Städtwesen, str. 269 in 271 in Keil, Gemeinde, str. 68.

44 Listina ddo. 1476, V. 2. (org. PAM, GZM 8/73 brez prevoda hebrejskega podpisa, Weiss, Das Städtwesen ... (Quellentil), s. d. s prevodom).

45 Nagrobnik hrani PMM, o njem: Herzog, Jüdische Grabsteine ... I., str. 42 (»† 12. IX. 1379«),

Zato tudi drugi ptujski judovski nagrobnik z omembo rabina iz 14. stoletja, to je nagrobnik »rabina« Šabetaja in neznanega moškega ali ženske,⁴⁶ (→ Slika 8) ni nagrobnik ptujskega rabina. Po sedanjem poznavanju virov torej ne moremo reči, da poznamo kakega srednjeveškega ptujskega rabina.⁴⁷

Slika 8: Del nagrobnika gospoda (»rabina«) Šabetaja (levo) in neznanega Juda ali neznanke Judinje (desno) iz 14. stoletja (PMPO, fotografija: Boris Hajdinjak), ki je bil nekoč v obliki tabel z desetimi zapovedmi. Napis: levo »(1) Ta kamen / je bil postavljen / nad vzglavjem rabina / Šabetaja ...« in desno »(1) Ta / spomenik / so postavili / nad vzglavjem ...«

Po ohranjenih virih se Judje v srednjeveškem Ptujju niso ukvarjali s trgovino,⁴⁸ očitno so bili njihov najpomembnejši vir dohodkov denarniški posli. Do srede 14. stoletja je poznanih nekaj ptujskih Judov, ki so se ukvarjali s to dejavnostjo: že omenjeni Zuslajn iz leta 1311, Salomon, ki je leta 1331 posodil Viltuškim 23 mark srebra graške teže in leta 1345 grofom Celjskim 67 mark starih graških denaričev,⁴⁹ Johanan, ki je leta 1342 posodil grofom Celjskim 100 mark denaričev in 18 mark starih graških denaričev,⁵⁰ ter neimenovani ptujski Judje, ki so pred letom 1347 posodili Rifniškim 320 mark starih graških denaričev.⁵¹ Vendar se po velikopoteznosti poslovanja ne more nobeden primerjati z Iserlom/Iserlajnom oz. Izraelom (1333–†pred 12. III.

Vivian, *Le iscrizioni*, str. 260–261 in 263 (»† 12. XI. 1379,« tudi fotografija na str. 261, za pomoč pri prevodu iz italijanščine se zahvaljujem Robertu Čeponu). Mlinarič, *Judje*, str. 61 (samo fotografija) in Bedrač, *Sinagoga*, str. 13 (fotografija). Verjetno je isti kot mariborski rabin Abraham bar Zemach ha-Levi, imenovan Abraham »Čeh,« poznanem po pisnih virih iz let 1370–1373, zato o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 268 (manjka listina ddo. 1370, X. 9., org. ARS, Weiss, *Das Städtwesen ...* (Quellentheil), s. d. brez prevoda hebrejskega podpisa) in Keil, *Gemeinde*, str. 68.

46 Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 65–66 (»† (12)86,« s prevodom besede rabin kot Herr) in Vivian, *Le iscrizioni*, str. 254–256 (»14. stoletje,« tudi fotografija na str. 261, za pomoč pri prevodu iz italijanščine se zahvaljujem Robertu Čeponu).

47 Cf. Spitzer, *Bne chet*, str. 237–238 s spiskom maistrov/judenmaistrov; in Keil, *Gemeinde*, str. 65–68 s spiskom vseh poznanih srednjeveških rabinov avstrijskih dežel (in slovenske Štajerske), kjer za Ptuj ni naveden nihče.

48 Glej op. 114, 155 in 172.

49 Listini ddo. 1331, VIII. 5., Maribor (RGJÖM 1, št. 443) in ddo. 1345, VI. 24. (RGJÖM 2, št. 540).

50 Listina ddo. 1342, VIII. 18., (Celje) (RGJÖM 2, št. 497).

51 Listini ddo. 1347, I. 21., Celje (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 76, št. 8, RGJÖM 2, št. 577) in ddo. 1347, I. 21., Celje (RGJÖM 2, št. 578).

1364),⁵² sinom Hija (»*Chijja*«) (†pred 25./29. IX. 1358),⁵³ ki je v letih 1333–1346 prebival na Ptuju, verjetno vmes leta 1340 v Ormožu, in potem od leta 1350 do svoje smrti v Mariboru. Iserlajnovi posli⁵⁴ so bili tako obsežni, da so v poslih sodelovali sorodniki,⁵⁵ tako njegovi sinovi Gerstlajn oz. Geršon (1343 in verjetno v Salzburgu 1346),⁵⁶ Tröstel/Trostlajn oz. Menahem (1343–1350),⁵⁷ in Jona (1346),⁵⁸ vnuki »Techant« (1350–1351),⁵⁹ Moše/Muš oz. Mojzes iz Maribora (1351–1384),⁶⁰ ki se je leta 1364 imenoval po Ptuju, in Jošua/Jozua iz Maribora (1355–1360),⁶¹ njegovi družinski člani in njihove žene ter mož vnučinje »Hakkim« iz Gradca (1357–1364).⁶² Med strankami Iserlajnovе družinske banke so bili tako visoki cerkveni dostojanstveniki kot salzburski nadškof,⁶³ freisinski⁶⁴ in krški škof⁶⁵ in gornjegrajski opat,⁶⁶ kot tudi vplivne plemiške rodbine, kot grofje Celjski,⁶⁷ Goriški,⁶⁸ Ortenburški⁶⁹,

52 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 271, RGJÖM 1, s. v in RGJÖM 2, s. v. Njegova prva žena Estera: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270.

53 Njegovo ime nam sporoča hebrejski podpis (»... *Izrael, sin gospoda Hija* (»*Chijja*«), *ki ga naj spomin vernih blagoslanja*. ...«) na pergamentu datiranim 1358, IX. 29., pritrjenim z visečim pečatom na listino 1358, IX. 25. (org. HHStA, Herzog, *Jüdische Grabsteine ... I.*, str. 44–45, št. I., GZM 4/82 brez prevoda hebrejskega podpisa, RGJÖM 2, št. 879 in 880 s prevodom).

54 Pregledno: Rosenberg, *Beiträge*, str. 127–128.

55 → Slika 10: Genealogija družine Iserla/Iserlajna iz Ptuja oz. Iserla/Iserlajna iz Maribora

56 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270 in RGJÖM 2, s. v.

57 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 269 (pravilno lista ddo. 1343, XI. 25. in ne ddo. 1334, XI. 25., manjka lista ddo. 1346, VIII. 10.) in RGJÖM 2, s. v.

58 Vir o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270 in RGJÖM 2, s. v.

59 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 269 (manjka lista ddo. 1351, III. 3.) in RGJÖM 2, s. v.

60 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 272 (»od 1355,« manjka lista ddo. 1351, III. 3.) in RGJÖM 2, s. v. Njegova domnevna žena Jana (cf. Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270), omenjena v listinah 1359, VI. 7. (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 904) in 1359, VI. 7. (org. HKA, GZM 4/85 (»1359, VI. 13.«), RGJÖM 2, št. 905, fotografija MOM), je Jud Jona.

61 Viri o njem: Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270–271 in RGJÖM 2, s. v. V dveh listina ddo. 1359, VI. 7. (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 904) in ddo. 1359, VI. 7. (org. HKA, GZM 4/85 (»1359, VI. 13.«), RGJÖM 2, št. 905, fotografija MOM) omenjeni Izraelov vnuk Jožef je po mojem mnenju napačno zapisano ime Jošua. V teh listinah se omenja tudi Jud Elhon/Elhin, ki so ga nekateri šteli za njegovo ženo Elhino (cf. Weiss, *Das Städtwesen*, str. 270).

62 V meni poznanih listinah prvič omenjen v listini ddo. 1357, VII. 6. (RGJÖM 2, št. 856) in zadnjič v listini ddo. 1364, III. 12., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1073, fotografija Ackerl, »*Schatzhäuser Österreichs*,« str. 21).

63 Listine ddo. 1333, II. 12., Ptuj (org. HHStA, RGJÖM 1, št. 358, fotografija MOM), ddo. 1334, IV. 3. (org. HHStA, RGJÖM 1, št. 373, fotografija MOM) in ddo. 1334, VIII. 9., Ptuj (RGJÖM 1, št. 377).

64 Listine ddo. 1364, III. 12., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1073, fotografija Ackerl, »*Schatzhäuser Österreichs*,« str. 21), ddo. 1365, X. 28., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1140 in 1141) in ddo. 1366, IV. 1. (Weiss, *Das Städtwesen ...* (Quellenteil), s. d.).

65 Listina ddo. 1365, III. 17., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1117).

66 Listina ddo. 1343, XI. 25. (RGJÖM 2, št. 510).

67 Listine ddo. 1345, VI. 26., Celje (RGJÖM 2, št. 541), ddo. 1346, VIII. 10. (RGJÖM 2, št. 568), ddo. 1360, VIII. 18. in IX. 21., Celje (RGJÖM 2, št. 958 in 960) in ddo. 1384, VIII. 15. (Weiss, *Das Städtwesen ...* (Quellenteil), s. d.).

68 Listine ddo. 1350, V. 6. (RGJÖM 2, št. 656), ddo. 1359, IV. 5., Pliberk (RGJÖM 2, št. 895), ddo. 1359, IV. 5., Pliberk (RGJÖM 2, št. 896), ddo. 1359, IV. 13., Lienz (RGJÖM 2, št. 898) in ddo. 1359, VIII. 9., Dunaj (RGJÖM 2, št. 916).

69 Listini ddo. 1346, VIII. 10. (Herzog, *Jüdische Grabsteine ... II.*, str. 75, št. 7, RGJÖM 2, št. 568) in ddo. 1355, V. 31. (RGJÖM 2, št. 793).

Pfannberški⁷⁰ in Schaunberški,⁷¹ gospodje Aufensteinski⁷², Devinski,⁷³ Ptujski,⁷⁴ ki so bili sodeč po ohranjenih virih in v primerjavi z drugimi plemiškimi rodbinami le malo zadolženi (→ Slika 9), in Wallseejski,⁷⁵ pa tudi manj vplivne plemiške rodbine, kot gospodje Čreteški,⁷⁶ Kunšperški,⁷⁷ Kraigi,⁷⁸ Liebenberški,⁷⁹ Lipniški,⁸⁰ Mariborski,⁸¹ Ostroviški,⁸² Rihemberški,⁸³ Svibenski,⁸⁴ Viltuški⁸⁵ in Vuzeniški⁸⁶ ter vitezi Kacenštajnski,⁸⁷ Kozjaški,⁸⁸ Praitenfurtski⁸⁹ in Wolfsauvski.⁹⁰ Posojene vsote so bile v razponu od 11 mark srebra leta 1334⁹¹ do 2.300 zlatnikov leta 1358.⁹² Nekatera posojila je Iserlajn dajal tudi v povezavi z družabniki, najpogosteje⁹³ sta to bila prav tako znana judovska bankirja Moše/Muš (1343–1377) in Kadšim/Hačim (1345–1381, †pred 24. III. 1387), sinova Šeblajna iz Celja (1340–1347, †pred 14. XII. 1349).⁹⁴ Potem ko se je Iserlajn odselil v Maribor, je imel na Ptujju še vedno svojega

70 Listine ddo. 1350, XI. 1. (RGJÖM 2, št. 669), ddo. 1351, VI. 24., Dunaj (RGJÖM 2, št. 688) in ddo. 1359, IV. 5., Pliberk (RGJÖM 2, št. 895).

71 Listini ddo. 1360, III. 20. (GZM 4/88, RGJÖM 2, št. 935) in ddo. 1360, III. 20. (GZM 4/89, RGJÖM 2, št. 936).

72 Listina ddo. 1359, IV. 5., Pliberk (RGJÖM 2, št. 895).

73 Listine ddo. 1360, VI. 10. (RGJÖM 2, št. 944), ddo. 1361, V. 20. (RGJÖM 2, št. 983), ddo. 1375, XII. 23. (GZM 5/20) in ddo. 1378, II. 3., Dunaj (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.).

74 Listina ddo. 1362, VII. 17. (RGJÖM 2, št. 1029).

75 Listine ddo. 1363, VIII. 5. (GZM 4/102, RGJÖM 2, št. 1058), ddo. 1363, XII. 18. (RGJÖM 2, št. 1065) in ddo. 1365, II. 13., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1114).

76 Listine ddo. 1353, VII. 1. (RGJÖM 2, št. 749), ddo. 1358, IX. 25. in 29. (RGJÖM 2, št. 879 in 880) in ddo. 1380, II. 25., Gradec (TKL 1, št. 221).

77 Listina ddo. 1358, VI. 25. (RGJÖM 2, št. 876).

78 Listina ddo. 1356, IX. 24. (org. HKA, GZM 4/78, RGJÖM 2, št. 831, fotografija MOM).

79 Listina ddo. 1357, VII. 6. (RGJÖM 2, št. 856).

80 Listina ddo. 1368, III. 29. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d., cf. Rosenberg, Beiträge, str. 128: »ddo. 1368, I. 30.«).

81 Listine ddo. 1334, II. 15., Maribor (RGJÖM 1, št. 372), ddo. 1340, XI. 20. (RGJÖM 2, št. 479), ddo. 1350, III. 17. (RGJÖM 2, št. 652), ddo. 1351, III. 3. (RGJÖM 2, št. 676), ddo. 1355, III. 15. (RGJÖM 2, št. 788), ddo. 1358, IX. 29. (RGJÖM 2, št. 881), ddo. 1366, VII. 10. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.), ddo. 1366, VII. 20. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.), ddo. 1370, X. 9., Maribor (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.), ddo. 1372, III. 7. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.), ddo. 1373, VIII. 30., Celje (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil) in ddo. 1373, XI. 23. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil)).

82 Listina ddo. 1355, VI. 24. (GZM 4/73, RGJÖM 2, št. 796).

83 Listini ddo. 1359, VI. 7. (RGJÖM 2, št. 904) in ddo. 1359, VI. 7. (RGJÖM 2, št. 905).

84 Listina ddo. 1365, IX. 29. (RGJÖM 2, št. 1137).

85 Listini ddo. 1356, III. 27. (RGJÖM 2, št. 818) in ddo. 1358, I. 1., Maribor (RGJÖM 2, št. 866).

86 Listina ddo. 1364, V. 19. (RGJÖM 2, št. 1082).

87 Listine ddo. 1355, XI. 19. (RGJÖM 2, št. 805), ddo. 1374, VI. 28., Judenburg (TKL 1, št. 198) in ddo. 1378, IX. 27. (TKL 1, št. 215).

88 Listini ddo. 1368, XI. 25., Maribor (GZM 4/116) in ddo. 1372, VI. 20., Dunaj (GZM 5/8).

89 Listina ddo. 1360, VI. 10. (RGJÖM 2, št. 944).

90 Listina ddo. 1365, IV. 8., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1120).

91 Listina ddo. 1334, II. 15., Maribor (RGJÖM 1, št. 372).

92 Listina ddo. 1358, I. 1., Maribor (RGJÖM 2, št. 866).

93 Listine ddo. 1350, XI. 1. (RGJÖM 2, št. 669), ddo. 1351, VI. 24., Dunaj (RGJÖM 2, št. 688), ddo. 1355, V. 31. (RGJÖM 2, št. 793), ddo. 1358, IX. 25. in 29. (RGJÖM 2, št. 879 in 880) in ddo. 1360, VIII. 18. in IX. 21., Celje (RGJÖM 2, št. 958 in 960).

94 O njih: Rosenberg, Beiträge, str. 128–129, Spitzer, Bne chet, str. 64, 67–68 in 145–146, Wenninger, Die Bedeutung, Weiss, Das Städtwesen, str. 269, 272 in 273 in Brugger, Von den Ansiedlung,

predstavnik Juda Izaka (1361–1369), sina Jožefa ha-Levija (†pred 20. V. 1361).⁹⁵ Po Iserlajnovi smrti je njegovo premoženje znašalo vsaj 10.000 zlatnikov (→ Slika 11),⁹⁶ kar je bilo znatno bogastvo. Za primerjavo: za ta denar se je takrat dalo kupiti vsaj 22 takšnih hiš na Dunaju, kot je bila tamkajšnja, leta 1366 kupljena hiša gospodov Ptujskih na Grabnu.⁹⁷ Kolikšen je bil Iserlajnov ugled na Ptuj, dokazujejo tudi kristjani, ki so v njegovem imenu pečatili listine: leta 1333⁹⁸ je to bil ptujski mestni sodnik Leopold Zwickel,⁹⁹ leta 1361¹⁰⁰ celo Hartnid IV. Ptujski.

Po Iserlajnovi smrti je posle¹⁰¹ vodil njegov vnuk Moše/Muš oz. Mojzes, sin Jakoba (†pred 18. XII. 1363), ki je verjetno istoveten z Jeklajnom iz Radgone (1338–1349).¹⁰² Vsaj leta 1364 se je imenoval po Ptuj.¹⁰³ Verjetno se je takrat, morda zaradi prevelike davčne obremenitve vojvode Rudolfa IV. (1358–1365), s svojo ženo, sestro Juda Paskula oz. hebrejsko Pesaha iz Trsta (1360-1364, tudi 1372?),¹⁰⁴ poslovnimi pomočniki in služabniki¹⁰⁵ želel preseliti v Gorico pod zaščito grofa Majnharda VII. Goriškega (†po 6. V. 1385). Vendar se to ni zgodilo, saj se je zatekel pod zaščito

str. 184–185.

95 Kot takšen omenjen v nemški listini 1361, V. 20. (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 993). Identiteta njegovega očeta izhaja iz pergamentne hebrejske listine, pritrjene na omenjeno nemško listino z visečim pečatom, ki jo je sam napisal: »[Jaz], podpisani, naznanjam, da sva s plemenitim (Hansom) »Feist[a]« bila prič in sva spor med odličnim gospodom Izraelom in plemenitim »Hauk Tibeiner« glede dreb od omenjenega gospoda Izraela izstavljenih dolžniških listinab za 1600 in za 700 zlatnikov odločila takole: ... Dokončano in predano v petek, 15. dne meseca [sivána] (leta) 5121 po kratkem štetju (= 1361). Napisano in izdano od Izaka, sina Jožefa ha-Levija, naj bo posvečen njegov spomin.« Vir o njem: Weiss, Das Städtwesen, str. 270 in RGJÖM 2, s. v.

96 To lahko sklepam glede na listino 1364, III. 12., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1073, fotografija Ackerl, »Schatzbäuser Österreichs,« str. 21).

97 Listina ddo. 1366, V. 16., Dunaj (org. OÖLA (nekoč arhiv knezov Starhembergov Eferding), UBOÖ 8, št. 282). Za lego hiše gospodov Ptujskih na Dunaju glej Vidmar in Hajdinjak, Gospodje / Lords, str. 25.

98 Listina ddo. 1333, II. 12., Ptuj (org. HHStA, RGJÖM 1, št. 358, fotografija MOM): »... Listino pečatita Andrej Lombard, judovski sodnik v Ptuj, in Leopold Zwickel, mestni sodnik v Ptuj, zaradi tega, ker izstavitelj nima pečata.«

99 O njem: Hajdinjak, Mesto, str. 286.

100 Listina ddo. 1361, V. 20. (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 983): »Iserli, Jud iz Maribora, njegova žena in njegovi dediči naznanjajo, da so glede 2300 zlatnikov, ki jim jih plemeniti gospod Hugo Devinski in njegovi dediči po izstavitelju izstavljenima (dolžniškima) listinama dolguje, takole dogovorili: dve leti po naslednjem dnevu sv. Jakoba naj prejemnik plača izstavitelju letno 350 tebanih zlatnikov in nobenih nadaljnjih obresti za omenjeni dve listini. Hans Vaist in Jud Izak, omenjenega Iserlajna zastopnik na Ptuj, naznanjata, da sta bila prisotna na teh pogovorih in o tem izstavlja pričujočo listino. Listino pečatijo Hartnid IV. Ptujski za imenovanega Iserla, Oton Grebinski, judovski sodnik v Ptuj, za imenovanega Izaka in Hans Vaist (za Devinskega). K temu Izak obesi judovsko listino, ki jo je izdal za zanesljivejše pričanje razsodbe.«

101 Pregledno: Rosenberg, Beiträge, str. 128–129.

102 Viri o njem: RGJÖM 1, s. v in RGJÖM 2, s. v.

103 V listini 1364, II. 27., Gorica (prp. HHStA, rokopis Weiß 594, fol. 76v–77r, RGJÖM 2, št. 1071).

104 V listini 1364, II. 27., Gorica: »Juden Paskulen dem Juden von Triest, der do haizzet judischen Peschach« - velika noč: italijansko *pasqua* oz. hebrejsko *pesah*. Prvič je omenjen v listini 1360, XI. 24. kot služabnik znanega judovskega bankirja Kadšima/Hačima iz Celja v Gorici (org. HHStA, RGJÖM 2, št. 966). Po mojem mnenju se omenja še v listini 1372, VI. 6., Celje, kot »Pasko den Juden« (org. HHStA, GZM 5/7 brez prevoda hebrejskega podpisa, Weiss, Das Städtwesen ... (Quellentheil), s. d. s prevodom).

105 V listini 1364, II. 27., Gorica: »ir gescheft diener und undertan.«

awch mit der Stat indyt auf he
 leu au yere schol dem awf wa
 ren das in euylho lyeu ist.
 Ein ampuian schol semé ampt
 awf warten vud den paueru
 awf dem weba: die yu euylhol
 lyeu sind vud schol seich dyaus
 handels vuder wunden der de pur
 gen au schaden dhou. *Jude Rich*
 Der Juden Richter schol den Ju
 den awf warten nach wu wehten
 von den Juden
 Vud schullen die Juden we buet
 die sew haben huz den jungen
 Jarlich fürtragen in die schrang

für den Statrichter vud u we
 ung dar auf melden. *Juden*
 Aber wu schreiu phaur die
 sew wunden christen haben
 die unigen sew au dem plud
 tag für wu Juden Richter für
 tragen vud wu wehten da mit
 nach waren. *Juden*
 Auf kuchen dylamed auf plu
 tigs gewant. auf noch garn
 auf ungewunden dhou. vū
 auf gesuttens gewant dar
 noch unbeit ist schullen die
 Juden indyt leyhe. *W. W. Lust*
 Ob em man oder siaw etwas

Slika 12: Ptujski mestni statut iz leta 1376 (Wolfenbüttel Cod. Guelf. 55.2 Aug. 4o, fol. 23v–24r, fotografija: ZAP); členi 96.–99. o Judih v mestu Ptuj.

kranjskega plemiča Viljema V. Svibenskega (1356–†1397).¹⁰⁶ To seveda ni bilo vseh Rudolfa IV., ki se je zato z njegovimi kreditojemalci poravnal po znižani ceni, v svojo korist in Mojzesovo škodo.¹⁰⁷ Priložnost je izkoristil tudi salzburški nadškof Ortolf Vivšniški (1343–1365) in Mojzesovo hišo na Ptujju podelil nečaku Ulriku V. Svibenskemu (1361–1381, †pred 11. III. 1385).¹⁰⁸ Zato se je Mojzes kmalu po smrti Rudolfa IV. poravnal z njegovima naslednikoma vojvodom Albrehtom III. (1365/86–1395) in Leopoldom III. (1365–1386) in se proti plačilu nizkega davka 200 zlatnikov skupaj z ženo (verjetno Pündel/Pundel, 1369–1378),¹⁰⁹ otroci, sestro Ester, Iserlajnovo vdovo Seldo, Judom Iserlajnom iz Eggenburga ter »*Judi in Judinjami, ki so pri njegovem krubuk*« vrnili v Maribor in k polnjenju vojvodske blagajne.¹¹⁰

Ob velikopoteznih poslih Iserlajnovе družine se zdijo posli preostalih treh, po virih poznanih ptujskih Judov iz druge polovice 14. stoletja skromni. Že omenjeni Izak je leta 1362 posodil sicer ne tako skromno vsoto 710 zlatnikov Wartenauvskim¹¹¹ in leta 1369 za 38 zlatnikov mariborskim minoritom prodal vinograd pri Malečniku, ki

106 O njem: Kos, Dušan, Blesk, s. v., ki sicer tega dogodka ne omenja. Dogodek je omenjen v prepisu originala, datiranjem (1365/79), ki je nastal pred koncem 14. stoletja (Universitätsbibliothek Gießen, rokopis 632, fol. 28v, RH 5/1, št. 45).

107 Listine ddo. 1365, II. 13., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1114), ddo. 1365, III. 17., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1117) in ddo. 1365, IV. 8., Dunaj (RGJÖM 2, št. 1120).

108 Z v prepisu ohranjeno listino ddo. 1365, IV. 23., Salzburg (Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 77, št. 9, RGJÖM 2, št. 1121). O njem: Kos, Dušan, Blesk, s. v.

109 Domnevno ista kot leta 1364 omenjena sestra Paskula/Pesaha iz Trsta. Prvič omenjena z imenom v listini 1369, I. 26. (org. HKA, GZM 4/117, fotografija MOM) in zadnjič v listini 1378, II. 3., Dunaj (org. HHStA, Weiss, Das Städtewesen ... (Quellentheil), s. d.).

110 Z (1365/79) datirani prepis originala, ki je nastal pred koncem 14. stoletja (Universitätsbibliothek Gießen, rokopis 632, fol. 28r–28v, RH 5/1, št. 44).

111 Listina ddo. 1362, IX. 1. (RGJÖM 2, št. 1032).

ga je zaradi nepovrnjena dolga dobil od oficijala »Stæle« iz Dupleka.¹¹² Leta 1375 sta Judel in njegov zet Eliš, oba s Ptuja, vrnila Nikolaju Lindekerju, župniku iz St. Petra pri Schwanbergu, njima zastavljeni vinograd, imenovan Schaumberger.¹¹³

Ohranjene listine o gospodarski dejavnosti ptujskih Judov v tem času niso odsev dejanskega stanja, ki ga predstavlja kar pet od 195 členov Ptujkega statuta iz leta 1376, ki govorijo o Judih (→ Slika 12)¹¹⁴. Najprej 18. člen s prepovedjo točenja vina in trgovanja v mestu Ptuj omejuje gospodarsko dejavnost ptujskih Judov, čeprav se od njih zahteva, da v primeru nevarnosti prispevajo za popravilo mestnega obzidja. S 96. členom je določen ptujski judovski sodnik kot skrbnik njihovih pravic v odnosu s kristjani. O dolgovih ptujskih meščanov do ptujskih Judov, ki so zabeleženi z listinami (*»pisma, ki jih imajo proti meščanom:«* verjetno samo neplačane, vsekakor pa večje vsote), po 97. členu letno razsoja ptujski mestni sodnik. Sicer je po 98. členu ptujski judovski sodnik vsak četrtek reševal zapadla posojila ptujskih Judov, za katere so krščanski posojilojemalci jamčili z zastavljeni premočninami in jih verjetno zaradi manjših vsot niso zabeležili v listinah. Iz tega člena izhajajoča tedenska obravnava zapadlih posojil morda kaže, da je bil obseg denarniških poslov ptujskih Judov vseeno večji, kot bi izhajalo iz ohranjenih listin. Tudi 99. člen, ki izrecno navaja predmete, ki jih ni dovoljeno zastavljati: cerkvenih dragocenosti, oblek žrtev zločinov, surove preje,¹¹⁵ pridelkov, ki so še na poljih (*»nepovezано žito«*) in nedokončanih obrtnih izdelkov (*»narezana obleka«*), mimo dveh, pogojno rečeno, tabujev (cerkveno premoženje, krvni zločin), našteva predmete, ki jih pričakujemo v posesti revnejših slojev prebivalstva in je zastavljeno v primeru skrajne nuje. Morda se prav zaradi nizke vrednosti posojil ni ohranilo več listin o poslovanju ptujskih Judov. To potrjuje ugotovitev, po kateri je za avstrijske dežele značilno, da se je proti koncu 14. stoletja vrednost posameznih judovskih posojil zmanjšala, obenem pa se je število ljudi, ki so bili zadolženi pri Judih, povečevalo.

Čeprav je iz 18. in 99. člena ptujkega statuta iz leta 1376 mogoče razbrati protijudovsko nastrojenost, do konca 14. stoletja na osnovi virov ne moremo zanesljivo ugotoviti

112 Listina ddo. 1369, VII. 12. (Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 77–78, št. 10, Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.) z njegovim podpisom v hebrejščini *»Izgak, sin gospoda Jožefa ba-Levijak«*.

113 Listina ddo. 1375, V. 20. (Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 79, št. 11, Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.), hebrejski podpis: *»Midva, podpisana, priznava pred vsemi, ki bodo to besedilo videli, da vse kar je napisano v tej listini, je najinih in najinih duš volja. Juda, sin gospoda Besalela, in Eliš, sin gospoda Kahana.«*

114 Kos, Statut 1376, členi 18. in 96.–97: *»... Mestno pravo (18) Judje v mestu Ptuj naj ne točijo (vina) in z ničmer ne kupčujajo, vendar naj prispevajo (k mestnim bremenom) s popravilom (obzidja), kadar je mesto v veliki stiski. ... Judovski sodnik (96) Judovski sodnik naj skrbi za Jude po njihovih pravicah. O Judih (97) Judje naj svoja pisma, ki jih imajo proti meščanom, letno predložijo v ograjo pred mestnim sodnikom ter naj naznanijo svoje zahtevke iz njih. Judje (98) Toda svoje premočninske zastave, ki jih imajo od kristjanov, naj v četrtek predložijo pred svojega judovskega sodnika in tako izvajajo svoje pravice. Judje (99) Na cerkvene dragocenosti, na krvavo obleko, na surovo prejo (Kos: blago), na nepovezано žito in na narezano obleko, ki še ni nared, naj Judje ne posojajo.«* Kratka predstavitev statuta: Vilfan, Pravna zgodovina, str. 166–167 in Vilfan, O Ptujkem statutu, komentar navedenih členov: Vilfan, Pravna zgodovina, str. 243–244, Wenninger, IX. 2. Zur Geschichte, str. 751, Wadl, Geschichte, str. 176–177, Dopsch, Die Salzburger Juden, str. 27, Weiss, Das Städtwesen, str. 136–137 in Brugger, Von den Ansiedlung, str. 183, cf. tudi Vidmar in Hajdinjak, Gospodje / Lords, str. 34.

115 Cf. slovenski prevod v op. 114: to se mi zdi pomensko in vsebinsko bolj ustrezen prevod za *ročz garn*.

Slika 13: Judje na grmadi leta 1349, v času pogromov, ki jim je bil povod Črna smrt: slika na začetku poglavja *De captione et destructione Judeorum* v delu *Annales Gillesa le Muisita* (*1272–†1352), opata samostana sv. Martina v Tournaiju (Belgija) (ok. 1350, Bibliotheque Royal, Bruselj, MS 13076, f. 12v)

kakšno preganjanje ptujskih Judov. Vendar ni izključeno, da je kakšen izmed pogromov,¹¹⁶ ki so se zgodili geografsko blizu Ptuja, segal tudi do njega. Prvič to lahko pomislimo ob dogodkih leta 1312, ko naj bi nek Jud v Fürstenfeldu na vzhodu avstrijske Štajerske oskrnil hostijo. To je bila ena izmed najpogostejših protijudovskih obtožb, saj naj bi Judje pri svojih obredih hostijo uporabljali na ta način. Ta pogrom je zajel Štajersko in Koroško.¹¹⁷ Leta 1338 je, ponovno zaradi domnevne skrunitve hostije, v trgu Pulkau v Spodnji Avstriji izbruhnil pogrom, ki je prizadel judovske občine v številnih krajih te dežele.¹¹⁸ Pogrom se je razširil na Češko in morda tudi na Koroško in Štajersko. Mogoče je tudi, da je bil pogrom v slednjih dveh deželah posledica obtožbe o skrunitvi hostije v Wolfsbergu, kjer je bilo ubitih 70 Judov, dosegel pa je vsaj Beljak,¹¹⁹ morda tudi Maribor.¹²⁰ Povod za najhujši val pogromov v srednjeveški Evropi v letih 1348–1351 pa

116 O srednjeveških pogromih na območju Avstrije (in Slovenije): Rosenberg, Beiträge, str. 4–5, Bne chet, str. 40–43, 52–62, 76, 79–80, 83–88 in 92–97, Brunner, Geschichte, str. 88–92 ter Brugger, Von den Ansiedlung, str. 208–227.

117 O tem poroča okoli leta 1347 napisana Kronika Anonimnega Leobenčana (RGJÖM 1, št. 188, cf. Brunner, Geschichte, str. 90); morda se na ta pogrom nanaša tudi poročilo Ambroža iz Heiligenkreuzu v Tractatus de hostia mirificata o pogromu zaradi skrunitve hostije leta 1310 v neimenovanem štajerskem mestu (RGJÖM 1, št. 171, cf. Brunner, Geschichte, str. 89–90).

118 O skrunitvi hostije v Pulkau in posledičnem pogromu: RGJÖM 1, št. 434–436 in 448–456.

119 O skrunitvi hostije v Wolfsbergu poroča Janez Vetrinjski v svoji Liber certarum historiarum (RGJÖM 1, št. 450, cf.: Wadl, Geschichte, str. 171–172), Beljak omenja Martirologija Nürnberške spominske knjige (RGJÖM 1, št. 455, cf.: Wadl, Geschichte, str. 166–167), Štajersko Kronika Henrika iz Diessenhofna (RGJÖM 1, št. 454).

120 Pred II. svetovno vojno sta bili na območju srednjeveške judovske četrti Maribora odkriti dve zakladni najdbi novcev, ki sta morda povezani s pogromom leta 1338: Prva najdba je iz leta 1931, ko je bilo na Glavnem trgu odkritih najmanj 100 zlatnikov (ali po takratni vrednosti 25 kg finega srebra). Analiziranih je bilo le polovica – 48 firenških kovanih pred letom 1329, en beneški kovan

je bila epidemija kuge, poznana pod imenom Črna smrt, ki naj bi jo povzročili Judje z zastrupljanjem vodnjakov (→ Slika 13). V mnogih krajih so se pogromi začeli še pred začetkom epidemije in v večini primerov iz gospodarskih vzrokov. Avstrijske dežele so bile sicer območje, ki ga pogromi, z izjemo Kremsa v Spodnji Avstriji, niso zajeli.¹²¹ Storilce je avstrijski vojvoda Albreht II. (1330–1358) kaznoval, poskušal pa je tudi zaščititi Jude na območju Bodenskega jezera.¹²² Povsem drugače je bilo na območju Salzburškega, kjer so Jude pregnali iz Salzburga, Laufna in Mühldorfa ter morda iz Halleina.¹²³ Pogrom je zajel tudi posesti salzburške nadškofije na Koroškem v Labotski dolini¹²⁴ in posest bamberske škofije Beljak.¹²⁵ Že omenjeni judovski bankir Iserlajn se zadnjič imenuje po salzburškem Ptuju leta 1346,¹²⁶ po deželno knežjem Mariboru pa prvič leta 1350,¹²⁷ kar morda pomeni, da je v tem času spremenil bivališče prav zaradi preganja Judov.

Položaj Judov v avstrijskih deželah se je v drugi polovici 14. stoletja poslabšal: gospodarsko zaradi manjše vrednosti posojil in posledično njihove manjše dobičkonosnosti,¹²⁸ družbeno pa zato, ker se je zaradi manjše vrednosti posojil povečalo število dolžnikov iz revnejših slojev prebivalstva in se je prav zaradi tega okreplil protijudovski sentiment.¹²⁹ Tako izobraženi pisec *Dunajskih analov*¹³⁰ opis dolgotrajne suše, ki je trajala kar enajst tednov po cvetni nedelji (torej od 15. IV.

pred letom 1328 in en češki kovan po letu 1325 ter pet denaričev, od tega trije graški kovani pred letom 1330. Vsi novci so bili najdeni v ožgani plasti, ki je posledica pogorele hiše (Baumgartner, Važna numizmatična najdba in Baumgartner, Najdbe novcev, str. 298–299 in fotografija nekaterih ohranjenih novcev: Bedrač, Sinagoga, str. 10). Druga najdba je iz leta 1938, ko je bilo v Židovski ulici odkritih okrog 420 novce. Razen dveh oglejskih denaričev kovanih pred letom 1315 so bili sami graški denariči iz leta 1315, ki so bili zakopani kmalu po letu 1315 (Baumgartner, Numizmatična najdba).

121 Krems kot kraj pogroma leta 1349 omenjajo Continuatio Zwetlensis Quarta (RGJÖM 2, št. 646), Kalendarium Zwetlense (RGJÖM 2, št. 647) in Martirologija Nürnberške spominske knjige (RGJÖM 2, št. 649). Cf. Bne chet, str. 60–61 in Brugger, Von den Ansiedlung, str. 219.

122 O tem poroča Kronika Henrika iz Diessenhofna (RGJÖM 2, št. 645).

123 Salzburg kot kraj pogroma leta 1349 omenjajo Mattseejski anali (RGJÖM 2, št. 648) in Martirologija Nürnberške spominske knjige (RGJÖM 2, št. 649). Cf.: Wenninger, IX. 2. Zur Geschichte, str. 748, Wadl, Geschichte, str. 178 in Dopsch, Die Salzburger Juden, str. 35–36.

124 V listini ddo. 1349, XI. 14., Breže se omenjajo *judenslacher* v Labotski dolini, ki jim nadškof Ortolf odreka podporo, isto prepoveduje tudi svojim podložnikom (RGJÖM 2, št. 641).

125 Beljak kot kraj pogroma leta 1349 omenja Martirologija Nürnberške spominske knjige (RGJÖM 2, št. 649), cf. tudi listini ddo. 1353, IX. 7., Ulm (RGJÖM 2, št. 755) in ddo. 1354, III. 4. (RGJÖM 2, št. 767). Cf. Wadl, Geschichte, str. 166–167.

126 Listina ddo. 1346, VIII. 10. (Herzog, Jüdische Grabsteine ... II., str. 75, št. 7, RGJÖM 2, št. 568).

127 Listina ddo. 1350, XI. 1. (RGJÖM 2, št. 669). V listinah ddo. 1350, III. 17. (RGJÖM 2, št. 652) in ddo. 1350, V. 6. (RGJÖM 2, št. 656) je naveden brez krajevne oznake.

128 Po Rosenberg, Beiträge, str. 134–140 so bile letne obresti v povprečju: 1. polovica 14. stoletja 118 %; 2. polovica 14. stoletja 56 ½ %; 1. polovica 15. stoletja 46 %; in 2. polovica 15. stoletja 42 ¼ %.

129 Tako so leta 1398 v Kamniku zaradi tatvine v krčmi, ki jo je baje kot gost zagrešila neka dekla, živo pokopali njo in njeno gospodarico, obe sta bili verjetno krščeni Judinji (Vilfan, Pravna zgodovina, str. 267 in podrobno Otorepec in Žontar, Božja sodba).

130 Pisec Dunajskih analov, morda je bil celo član dunajske univerze, poroča predvsem o dogodkih na Dunaju od leta 1348 do leta 1404 in je delo redigiral leta 1409, kar pomeni, da je bil zagotovo sodobnik opisanih dogodkov. O delu: Dunajski anali, CCCII–CCCVI, Lhotsky, Quellenkunde, str. 325–326 in Mlinar, Podoba, str. 47–48; v besedilu navedeni odlomki o letu 1397: Dunajski anali, str. 237–238, cf. Pirchegger, Die ersten Türkeneinfälle, str. 69, Opll, Nachrichten, str. 105, Bne chet, str. 76–77, Brunner, Geschichte, str. 90–91 in Brugger, Von den Ansiedlung, str. 220.

do 1. VII.) leta 1397 in se je končala z nenavadno obilnim dežjem, zaključí tako, da imenuje najverjetnejše krivce za to nenavadno vreme: »Nekateri modri so rekli, da je to bilo zaradi Judov, ki so imeli za svojo zlobo več pravic in moči v Avstriji kot kjerkoli v svetu ...« Nadaljuje, da je tega leta okoli Jezusovega vnebovzjetja (31. V.) na Štajerskem nastala združba, ki se je imenovala »die ungenanten der Juden haver.« Hoteli so pregnati vse Jude iz Štajerske in Koroške zato, ker je dal glavar v Gradcu Judom na ljubo obglaviti nekatere revne plemiče. Njihovi prijatelji so pozvali vsa mesta in trge, v katerih so živeli Judje, naj jih preženejo. Tiste, ki so jih zavrnil, so požgali. »Tako so požgali Gradec, Radgono in Ptuj, kjer niso hoteli pregnati Judov.« Združba je imela veliko privržencev, tako med plemiči kot kmeti, »zaradi Gospodovega trpljenja, in da bi se rešili svojih [zastavnih] listin in denarnih dolgov pri nesrečonosnih Judih.« Več kot tisoč Judov iz Štajerske in Koroške je pobegnilo na Dunaj, kjer so dali vojvodovim svetovalcem mnogo daril. Nato je avstrijski vojvoda, verjetno Viljem (1395–1406) in ne Albreht IV. (1395–1404)¹³¹ na Štajersko poslal (Juda) Kajfo, da bi dosegel mir za Jude, vendar se je vrnil brez uspeha, saj ni vedel, s kom naj se pogaja. Zato je vojvoda na Dunaju Judom obljubil, da bo ponovno vzpostavil mir, če mu bodo do mihaelovega (29. IX.) izplačali 16.000 zlatnikov. Ker so se Judje bali dunajske drhali, sta vojvoda in (mestni) svet napovedali kazni za tiste, ki bi jih ogrožali, in celo za sorodnike storilcev. Opis dogodkov pisec lakonično zaključí: »Torej je Avstrija Judom obljubljena in blagoslovljena dežela ...«

Čeprav je iz tega dela *Dunajskih analov* jasno razviden ne samo piščev protijudovski sentiment, pač pa tudi podroben opis pogroma, je nenavadno, da ni prav nobenega drugega vira o teh dogodkih. Prav nasprotno: nadškof Gregor Ostroviški (1396–1403) je 12. VIII. 1397 na Ptuju, torej prav v času opisanih dogodkov, izstavil listino;¹³² težko je verjeti, da bi mestni gospod Ptuja brezbrizno opazoval požig mesta, ali kar je morda verjetneje, judovske četrti v njem. Obenem je težko verjeti, da bi poseg tako pomembne osebe, kot je bil salzburški nadškof, v podrobnem opisu pogroma umanjkal. Po drugi strani pa sta morda prav zaradi tega pogroma avstrijska vojvoda Viljem in Albreht IV. dne 13. XII. 1397 izstavila privilegij za Jude v Spodnji in Zgornji Avstriji ter v Wiener Neustadtu in Neunkirchnu, ki sta takrat pripadala Štajerski, s katerim sta jim obljubila zaščito pred kakršnimkoli ogrožanjem njihovih življenj in posesti, ter jih med drugim tudi za tri leta oprostila plačevanja kakršnihkoli posebnih dajatev.¹³³ Tako ostaja vprašanje resničnosti pogroma leta 1397 na Ptuju, kot tudi na območje celotne Štajerske¹³⁴ in Koroške, za zdaj odprto.

Dogodek, ki je zapечатil usodo judovske občine na Ptuju, se je zgodil kmalu za

131 Vojvoda Viljem iz leopoldinske veje Habsburžanov, ki je od leta 1395 samostojno vladal notranjeavstrijskim deželam, je bil v letih 1395-1396 tudi sovladar Spodnje in Zgornje Avstrije namesto svojega nečaka Albrehta IV. iz albertinske veje Habsburžanov, ki pa je leta 1397 že vladal samostojno. Ker je pogrom prizadel Jude iz Viljemovih notranjeavstrijskih dežel, je mogoče, da je omenjeni vojvoda Viljem in ne Albreht IV. Vsekakor sta bila oba vojvoda v času pogroma na Dunaju oz. v Spodnji in Zgornji Avstriji: cf. Lackner, Hof, str. 370 in 373.

132 Listina ddo. 1397, VIII. 12., Ptuj (Lang, Die Salzburger Lehen ... II., št. 519–8).

133 Listina ddo. 1397, XII. 13. (UBOÖ 11, št. 733).

134 Listina ddo. 1398, III. 15. z omembo judovskega sodnika v Gradcu, kar pomeni, da so bili Judje prisotni v mestu, od koder naj bi jih poletí 1397 pregnali (org. StLA št. 3933c, Brunner, Geschichte, str. 91).

domnevnim pogromom v letu 1397. Njegov zelo verjetni pobudnik je bil mestni gospod Ptuja, salzburški nadškof Eberhard III. (1403–1427)¹³⁵ iz rodbine Dobrnskih (nemško von Neuhaus, tudi Neuhauser), ki so se imenovali po danes zapuščenem gradu Dobrna (nemško Neuhaus)¹³⁶ v istoimenski vasi severno od Celja. Potem ko je 9. V. 1403 umrl salzburški nadškof Gregor, je bil za njegovega naslednika 22. V. 1403 izvoljen dotedanji salzburški stolni prošt Eberhard Dobrnski. Takoj na začetku se je novi nadškof srečal s skoraj nepremostljivima ovirama: z ogromnimi dolgovi, ki sta jih salzburški nadškofiji zapustila njegova predhodnika Pilgrim II. Puchheimski (1365–1396) in Gregor, ter s stanovsko zahtevo plemstva in meščanov dežele Salzburške, izraženo z znamenito *Igelbundurkunde*, izdano dne 20. V. 1403, torej še v času sedisvakance.¹³⁷ Že 23. V. 1403 je Eberhard obljubil, da bo upošteval v njej izražene zahteve takoj, ko bo papež potrdil njegovo izvolitev, in je tako vsaj začasno pomiril notranjepolitično napetost. V naslednjih mesecih je začel odplačevati dolgove nadškofije, v veliki meri z zastavljanjem posesti.¹³⁸ Kmalu zatem se je Eberhardov položaj še poslabšal, saj ga papež Bonifacij IX. (1389–1404) kljub podpori rimsko-nemškega kralja Ruperta Pfalškega (1400–1410)¹³⁹ ni potrdil, temveč je 4. II. 1404, s provizijo po intervenciji avstrijskega vojvode Viljema, postavil za salzburškega nadškofa dotedanjega freisinskega škofa Bertolda Wehingerja (1381–1410),¹⁴⁰ sicer tudi Viljemovega kanclerja. V tako zaostrenem položaju so 6. VII. 1404 Jude v Salzburgu obtožili,¹⁴¹ da so najeli tatu, ki je zanje iz cerkve v Müllnu ukradel posvečene hostije. Zato so jih vse, verjetno okoli 70 ljudi, zaprli in po za tiste čase običajnem mučenju v kratkem času dosegli za obsodbo potrebna priznanja, oz. so izvedeli za še nadaljnje nakupe hostij in celo ritualni umor krščanskega dečka, kar je bila še posebej absurdna protijudovska obtožba. Oba glavna obtoženca sta v ječi naredila samomor. Že 10. VII. 1404 so na Eberhardov¹⁴² ukaz na grmadi sežgali skoraj vse Jude v Salzburgu in iz bližnjega Halleina. Prizaneseno je bilo samo 25

135 O njem (izbor): Mell, *Abhandlungen ...* (1), str. 174–178 in 360–363, Mell, *Abhandlungen ...* (2), str. 160–171 in 205–255, Wretschko, *Zur Frage*, str. 205, 246–248 in 280–282, Wagner in Klein, *Salzburger Domherren*, str. 42–43, Koller, *Registrum*, Dopsch, VIII. 2. Salzburg, str. 491–501. Bil je tretji z imenom Eberhard, tako kot član rodbine in kot salzburški nadškof: pred njim nadškofa Eberhard I. (1147–1164) in Eberhard II. (1200–1246).

136 O gradu in gospodstvu Dobrna, rodbini Dobrnskih ter o kasnejših posestnikih Dobrne (izbor): Lang, *Die Salzburger Lehen ... II.*, str. 315–316, Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 220–222, Lang - Metnitz, *Die Salzburger Lehen*, str. 206–208, Koropec, *Srednjeveška Dobrna*, str. 215–224 in Leitner, *Genealogische Anmerkungen*, str. 91–109.

137 Listina je dobila ime po ježu (nemško der Igel), na katerega spominja zaradi številnih pečatov na njej. O njej: Schopf, *Igelbund*.

138 Obseg dolgov nam nakazujejo številni vpisi v *Registrum Eberhardi* (SLA, objava Koller, *Registrum*), pa tudi številne ohranjene listine, tako mi je po MOM poznanih najmanj 20 tovrstnih listin samo od julija do decembra 1403.

139 V prepisu ohranjeni listini ddo. 1403, VI. 8., Heidelberg in ddo. 1403, (po VI. 8.) (RI-Opac).

140 O njem: Lackner, Hof, str. 299–307.

141 *Notica o pogromu: Registrum Eberhardi*, fol. 19v (Koller, *Registrum*, št. 62, cf. Wadl, *Geschichte*, str. 185). Sicer o tem pogromu: Wenninger, IX. 2. *Zur Geschichte*, str. 748–749, Wadl, *Geschichte*, str. 185–187, Wenninger, Salzburg, str. 1291 (za posredovanje tega dela se zahvaljujem dr. Janezu Premku), Weiss, *Das Städtwesen*, str. 137-, Dopsch, *Die Salzburger Juden*, str. 36 in Vidmar in Hajdinjak, *Gospodje / Lords*, str. 34.

142 Mesec in pol pred pogrom je z listino ddo. 1404, V. 25. Salzburg nadškof Eberhard potrdil nakup hiše v Judovski ulici v Salzburgu, v kateri je bila sinagoga (Koller, *Registrum*, št. 60, cf. Wadl, *Geschichte*, str. 186).

Ich Smovel ich Jaron ich Jant die Juden Guelens arden ze Henaw ick Henut ich
 ich Ludt ich frid der arachants Sun ze Henaw ich Gysfakt von arachtpung Smovels
 Sim ich Säuel von arachtpung ich wisp von wispich ich besfel sem prude ich Sa
 muel von Henaw ich abram meher pnd ich yael der betrogen lud von Henaw vor
 vichen and besenne offeill mit dem bf für die für vifer haupstau eden und all unfer
 freunt und helfer der wir von der panchthuz wozu du wir ze Henaw yure gewesen
 dem vnd auch von der hewer wegen die wir hie von Salzburg her überhat in semem
 gothaus vnd nachkomn behaln hat die ze Henaw gelegen sind und die wir in willklichet
 gegahn habn das wir darumb unfer freunt oder helfer oder her schaft darumb wir furbas
 gefissen wozu nymit mer dhanne zupfuzt ma haben sullen vnd allen den ten vor abrahm
 vus auch d'obgn unfer hewer vnd auch aller der hab die wir habn wie die genant ist so sey
 ze Salzburg ze freisach oder anderwo vnder dem Bischof ze Salzburg Also das wir darumb
 nymit sprechen trachten noch hantich sullen mit recht noch an recht an alle geued räten
 wir darumb in dhanne wegen wie das genant wir so waren wir gewalt von allen unfer recht
 vnd waren auch unfer listhaft viallen leib and gut an alle quid vnd ob wir die nicht gdwertem
 sem walm so sol uns dant halten und noten ein yder lantze hie oder ir gewalt vnd auch am
 yfent hie der uber uns und unfer hab zeprem hat wo das ist dant gebn wir busn quill
 mit dem bf daruber ze vndum gebn wir all unfer freuntlich den bf vspach mit der erbn
 friderich plöchel die ze Salzburch ze Henaw vnd friderich de leupach Justiciarius ze
 arachtpung anhangenden insich die wir stetlich darumb gepem habn das sey ir insigel an
 den bf gehungen habn in vnd ten erbn an seiden zeprengungaz d'worte stibn fact vnd
 haben auch den bf besur was oben gescribn set mit unfer Judischen vndersticht Gebn nach
 Christi gepurd vierachtshundert jar darumb in dem vierden jar an freitag nach sint Eilgen tag

נתן קרובי אבנ ירוי ע יר שכתו ולי סכס סכס ירוי
 סכס כרעט וכקסרעט ון קרוב גיט לקים וכלי להשטן
 כיום ו כל יתו קר סו קר סכס

Slika 14: Listina ddo. 1404, IX. 5. in 14. (org. HHStA, fotografija: MOM): trinajst ptujskih Judov naznanja, da se zaradi tega, ker so bili pripri na Ptuju in sta jim salzburški nadškof Eberhard III. in njegova cerkev zaplenila njihove hiša na Ptuju, ne bodo maščevali in zanje ne bodo terjali odškodnine, kot tudi ne za tisto kar jim je bilo zaplenjeno bodisi v Salzburgu, bodisi v Brežah ali kjerkoli drugje. Listino pečatita ptujski mestni sodnik Friderik Plöchel in judovski sodnik v Mariboru Friderik Leupacher, na prošnjo izstaviteljev, ki jo še potrdijo s svojim judovskim podpisom v katerem se izrecno omenjajo kot judovska občina Ptuj.

otrokom pod enajstim letom starosti, dvema nosečnicama in moškemu, ki so jih krstili oz. so se dali krstiti ter se tako spreobrnili v krščanstvo. Nadškof je zaplenil judovsko premoženje, kar je bil verjetno dejanski motiv za pogrom.

Pogrom se je razširil tudi na salzburški mesti Breže¹⁴³ in Ptuj. Ptujski Judje so bili »samo« zaprti do 5. (kot je datiran nemški del listine, ali do 14., kot je datiran hebrejski del) IX. 1404, nato so bili izpuščeni in pregnani, njihovo premoženje pa je bilo zaplenjeno v korist nadškofa (→ Slika 14).¹⁴⁴ Izjemno je, da se je listina o tem dogodku ohranila tako v nemški kot v hebrejski različici. Z njo je trinajst ptujskih Judov, Smojel, Aron, David, zeti Juda Zuslajna iz Ptuja, »Hemnt«,¹⁴⁵ Judel (in) Fridel, sin(ova/-ovi) »Maczbacs« s Ptuja, Izak iz Maribora, Smojelov sin, Gänel iz Maribora, Jožef iz Mosbacha¹⁴⁶ in njegov brat Vejfel, Samuel iz Muraua, Abram »Mesner«¹⁴⁷ in Icel, vojvodov Jud iz (Slovenske) Bistrice,¹⁴⁸ naznanilo zase in za svoje žene, dediče in vse svoje prijatelje in pomočnike, da se zaradi priprtja na Ptuj zaplemb njihovih tamkajšnjih hiš, ki sta jih izvedla salzburški nadškof Eberhard in njegova cerkev, ne bodo maščevali in zanje ne bodo terjali odškodnine, kot tudi ne za imetje, kar jim je bilo zaplenjeno bodisi v Salzburgu, Brežah ali kjerkoli drugje. Listino sta pečatila ptujski mestni sodnik Friderik Plöchel¹⁴⁹ in judovski sodnik v Mariboru Friderik (II.) Leupacher na prošnjo izstaviteljev, ki jo še potrdijo s svojim judovskim podpisom:

Spodaj podpisani priznavamo, da je vse, kar je napisano zgoraj v aramejskem (= tujem, dejansko nemškem) pismu (= dokumentu), po naši volji in želji, in smo sprejeli (njegovo) uresničitev in ga ne bomo spreminjali; petek (6. dan), 29. elul (t.j. zadnji dan v judovskem letu,

143 O Judih v srednjem veku v Brežah: Wadl, Geschichte, str. 181–226. Po pogromu se v Brežah ne v pisnih virih ne omenja noben Jud več.

144 Listina 1404, IX. 5. in 14. (org. HHStA, fotografija listine MOM, za pomoč pri branju listine se zahvaljujem dr. Andreju Hozjanu v nemškem delu, ter dr. Janezu Premku in dr. Michaelu Ronyu v hebrejskem delu).

145 Wenninger, Pettau, str. 1094, op. 7: skupaj 12 moških in 1 ženska. Glede na to, da imajo po mojem mnenju vsi ostali moška imena, je morda "Hemnt" ženska?

146 Verjetno Mosbach na Švabskem ob reki Neckar in na poti med Heidelbergom in Würzburgom. Mesto od leta 1241, do leta 1362 svobodno cesarsko mesto, nato pod oblastjo dinastije Wittelsbach-Pfalz oz. volilno palatinske veje Wittelsbachov. Judje se v mestu prvič omenjajo leta 1297. Med t. i. Rintfleischovim pogrom je bilo 28. VII. 1298 v Mosbachu ubitih 55 Judov. Nadaljnja pogroma sta se zgodila leta 1343 in leta 1349, ko je bila judovska občina uničena. Ponovna naselitev Judov leta 1381, vendar so bili že leta 1391 vsi Judje iz območja Palatinata pregnani. Verjetno sta brata Jožef in Vejfel po tem izgonu prišla na Ptuj. Zgodovina Judov v Mosbachu: Alemannia Judaica, s. v.

147 Priimek »Mesner«, torej mežnar, označuje v tem primeru šamaša (hebrejsko *shammash* = služabnik), ki v srednjeveških judovskih občinah ni bil zadolžen samo za vsakdanje klicanje moških k molitvi v sinagogi s tolčenjem po njenih vratih z lesenim batom (od tod naziv tudi *Schulklöpper*), temveč tudi za vodenje molitev in branje Tore ob delavnikih, ter za vsako potrebno pomoč v ali okoli sinagoge. Obenem je bil šamaš sodni služabnik ali celo namestnik sodnika na rabinskem sodišču, torej na sodišču za zadeve med Judi. Med njegove dolžnosti je sodilo tudi potrjevanje hebrejskih listin pred judovskim sodnikom, na sodišču za zadeve med Judi in kristjani. Tudi judovska občina v Mariboru je imela šamaša, to je bil Izmael »Mesner« († pred 30. III. 1459, cf. listino ddo. 1459, III. 30., GZM 7/81, fotografija Bedrač, Sinagoga, str. 11). O šamašu: Bne chet, str. 125–126 in Keil, Gemeinde, str. 50–51.

148 V listini ddo. 1416, X. 13. se omenja »Jajer der Jude«, vnuk »Yetzlein von Fawstritz«, trenutno prebivajoč »zi Marburg« (org. StLA št. 4693, GZM 6/2).

149 O njem: Hajdinjak, Mesto, str. 289, kjer sem namesto † pred (ok. 1423) napisal † pred 11. XII. 1418.

pred sončnim zahodom), (leta) 5164 (14. september 1404); deklaracija občine¹⁵⁰ Ptuj.

Verjetno so bili navedeni Judje vsi družinski poglavarji,¹⁵¹ ki so zastopali približno petdesetglavo ptujsko judovsko občino. Med njimi ni nihče označen ne kot rabin in ne kot kantor, je pa imenovan »mežnar:« tako ta navedba posredno potrjuje obstoj ptujske sinagoge. Najmanj šest izmed trinajstih navedenih Judov se je priselilo na Ptuj: dva iz bližnjega Maribora, eden, ki je bil še vedno deželno knežja last, iz prav tako bližnje Slovenske Bistrice, eden iz Muraua na Zgornjem Štajerskem in dva iz verjetno iz precej oddaljenega Mosbacha v današnji nemški deželi Baden-Württemberg. Pomenljivo je tudi, da je listino pečatil mariborski in ne ptujski judovski sodnik, kar bi lahko dokazovalo, da zaradi zmanjšanega pomena ptujske judovske občine te službe tedaj na Ptuj ni več bilo. Del plena sta konec leta 1404 oz. v začetku leta 1405 dobila nadškofova brata: Andrej I. Dobrnski hišo v Brežah,¹⁵² skupaj s Sigmundom I. pa še »hišo v Judovski ulici v Ptuj, ki je prej pripadala Judu Zuslajnu, in je od Smojelna in Arona, Zuslejnovih zjetov, sedaj prišla v posest nadškofa.«¹⁵³ Verjetno sta bili ti hiši del nadškofovega plačila bratoma za opravljanje dveh, zanj zelo pomembnih služb, saj se v listinah o predaji navedenih hiš Andrej prvič omenja kot glavar v Brežah, Sigmund pa prvič kot glavar v Salzburgu. Ptujška sinagoga je pred letom 1427 postala cerkev Vseh svetih in Judovska ulica Ulica Vseh svetih.¹⁵⁴ Čeprav se v 15. stoletju v povezavi s Ptujem in na Ptuj večkrat omenjajo Judje, si judovska občina na Ptuj po tem udarcu ni več opomogla.

Z Judi se v povezavi s Ptujem ponovno srečamo še za časa nadškofa Eberharda III. okoli leta 1423.¹⁵⁵ Takrat je bil napisan libel s pritožbami nadškofovih podložnikov, tako duhovnikov kot laikov, nad (notranje)avstrijskim vojvodom Ernestom (1402–1424) in njegovimi uradniki na Štajerskem in Koroškem. Med pritožbami so navedeni tudi primeri, ko so deželno knežji sodni organi odločali o sporih med Judi in ptujskimi meščani ter plemiči s posestmi na območju deželskega sodišča Ptuj, kar da ni bilo pravilno, saj bi o teh sporih morala odločati sodišča salzburškega nadškofa. Tako je ptujskega meščana Ota Schusterja (čevljarja) vojvoda poklical v Wiener Neustadt

150 Po prevodu dr. Janeza Premka in dr. Michaela Ronya sicer »skupnosti«, vendar sem prevod spremenil, ker menim, da je glede na pomen bolj ustrezna beseda »občina.«

151 Wenninger, Pettau, str. 1097: 13 družin in okoli 60-80 ljudi. Ocena števila prebivalcev se mi zdi previsoka.

152 V prepisu ohranjena listina ddo. 1404, XI. 10., Salzburg (Koller, Registrum, št. 67).

153 V prepisu ohranjena listina ddo. 1405, II. 2., Salzburg (Koller, Registrum, št. 72), s katero jima nadškof to hišo podari, in listina ddo. 1405, II. 2., Salzburg, s katero brata potrdira prejem hiše in se zavežeta, da bosta spoštovala obveznosti, povezane z njo (org. HHStA, fotografija MOM).

154 Glej op. 35.

155 Libel da. (ok. 1423) s prvotno 14, danes 13 foliji, saj manjka fol. 3 (org. HHStA, fotografija MOM, objava Chmel, Geschichte, str. 459–466 (Beylage II), cf. ne povsem ustrezen povzetek Muchar, Geschichte ... VII., str. 169–172, ki so ga uporabili vsi pisci, ki so navajali ta dokument in so zato napačno navajali, da so okrog leta 1423 na Ptuj ponovno živeli Judje in da so se ptujski Judje ukvarjali s trgovino. Ne prvo ne drugo ne piše v libelu: na fol. 4–5 so zgoraj navedeni primeri; na fol. 8v je pod naslovom »Der von Pettaw geprechen« najprej navedeno »Item von erst von den Juden als vor geschriben ist,« nato sledijo pritožbe ptujskih meščanov, ne ptujskih Judov, zaradi kršitev njihovih pravic v deželno knežjih mestih ali na deželno knežjih mitnicah.

zaradi nekega (očitno poprej ptujskega) Juda in njegove hiše v mestu Ptuj, ki jo je omenjeni kupil od salzburškega vicedoma in jo imel enajst let v nemoteni posesti. Schuster je bil nato po vojvodovem naročilu poklican pred judovskega sodnika v Mariboru, da odgovarja glede te nekdanje judovske hiše z grožnjo, da bo tako dolgo v priporu, ali pa mu bo zaseženo premoženje, dokler Judu v skladu s sodnimi ugotovitvami in spoznanji ne bo plačana odškodnina. Zaradi te hiše je vojvoda (temu nekdanjemu) Judu povrh vsega odkazal odškodnino na lastnini in posesti otrok pokojnega ptujskega mestnega sodnika Friderika Plöchlajna v deželskem sodišču Ptuj, ki prav gotovo niso imeli zveze s sporno zadevo. V libelu je naveden tudi primer, ko so si Judje iz Maribora preko tamkajšnjega judovskega sodnika dali izplačati dolg nekega revnega ptujskega meščana iz premoženja in posesti ptujskih meščanov »Pokela« in Martina, čeprav nista bila ne sorodnika in ne poroka za dolg. Zadnji dokumentirani primer je bil spor o salzburškem fevdnem dvoru tik Ptuja, ki je po smrti nekdanjega salzburškega oficijala v Ptuj Sigmunda Stadlerja¹⁵⁶ postal prost. Nanj je vojvoda napotil Jude zaradi dolga po razsodbi deželnega sodišča, kar je bilo nasprotno deželnim ročinom, po katerih vse sodstvo v fevdnih zadevah pripada zgolj fevdnemu gospodu, v tem primeru salzburškemu nadškofu. Te navedbe dokazujejo, da so prebivalci Ptuja še naprej poslovali z Judi, čeprav jih na Ptuj v tem času ni bilo več. Dodatna potrditev sta še dve nepremičnini na Ptuj v posesti Judov: po letu 1420 je Jud Kesel (verjetno iz Maribora)¹⁵⁷ svojo ptujsko hišo prodal žičkim kartuzijanom,¹⁵⁸ leta 1440 je Jud Weroch (Baruh) iz Maribora¹⁵⁹ ptujskim minoritom predal hišo in dvor v mestu Ptuj na Govejem (danes Minoritskem) trgu, nasproti njihovega samostana, na vogalu zraven hiše Friderika Banerja, ki jo je pridobil od pokojnega ptujskega meščana Lovrenca Hafnerja (lončarja).¹⁶⁰

Gotovo zaradi gospodarskih vzrokov je salzburški nadškof Janez II. Reisberški (1429–1441) leta 1432 dovolil Mairu, Judu iz Bernkastela¹⁶¹ v današnji nemški deželi

156 O njem: Hajdinjak, Mesto, str. 274, kjer sem namesto † pred (ok. 1423) napisal † pred 11. XII. 1418.

157 Verjetno gre za mariborskega Juda Jekutiela/Kestela/Kesela (1428–1468, † pred 30. I. 1469), sinu Šaloma/Seldmana iz Maribora (1423–† verjetno pred 17. X. 1429), moža »Cheloc« (1469), očeta »Hafnnek« (1428), Abrahama iz Maribora (1461–1482, † verjetno pred 5. VIII. 1490) in hčerke, ki je bila žena Maula iz Maribora († pred 17. junij 1465): Weiss, Das Städtwesen, str. 268, 269, 271–272 in 273 ter TKL 2, št. 106 in 107.

158 Samo v regestu ohranjena listina da. (po 1420) v Žički kopalni knjigi (Zgodovinski arhiv Celje, rokopis 3192, fol. 27–29', Mlinarič, Kartuziji, str. 205).

159 O mariborskem Judu Baruhu/Werochu (1417–1440, † verjetno pred 11. XII. 1466), sinu Natana († pred (17./22.) V. 1428), možu hčerke mariborskega Juda Samuela/Smojela (1400–1408, † pred 18. IX. 1412, morda isti kot Jud Samuel/Smojel (iz Maribora) 1385), očetu Jakoba iz Maribora (1466–1476) in iz Gradca (1477–1478), Mordehaja/Merhela iz Maribora (1466–1467) in Hajima iz Maribora (1467–1471, † verjetno pred 5. III. 1480): Weiss, Das Städtwesen, str. 270, 272 in 273 ter TKL 2, št. 94a in 107.

160 Listina ddo. 1440, III. 7. (org. PAM, GZM 6/75, fotografija Mlinarič, Dokumenti, str. 16).

161 Bernkastel, danes del mesta Bernkastel-Kues na desnem bregu Mozele in ob poti med Trierjem in Koblenzem. Mesto od leta 1291, od leta 1280 pod oblastjo trierskega nadškofa. Judje se v mestu prvič omenjajo sredi 13. stoletja. Med pogromom po smrti Wernerja iz Oberwesela († 1287), šestnajstletne domnevne žrtve ritualnega umora, je bilo februarja ali marca 1289 v Bernkastelu ubitih 14 Judov. V pogromu leta 1349 je bila judovska občina uničena, premoženje pa zaplenjeno v korist nadškofa. Po ponovni naselitvi so bili Judje kmalu tudi ponovno pregnani, ko je 30. XII. 1419 nadškof Oton Ziegenhaimski (1418–1430) ukazal izgon vseh Judov s svojih posesti. Verjetno je Mair prav po

Porenje-Pfalz, njegovi ženi, njunim otrokom in služabniku, ki je bil pri njegovem kruhu (*»inngesind das in irem pröt ist«*), tako dolgo živeti v Ptuj, kot bosta to oba želela (→ Slika 15).¹⁶² Nadškof mu je zagotovil, *»da mu deset let od izstavitve listine pod pogojem, da ne bo ni nič zakrivil, ne bo nič naredil in ga ne bo izgnal ter ga bo varoval pred vsako nepravilno oblastjo.«* S slednjim so bili mišljeni deželnokežji uradniki, še posebej pa judovski sodniki, ki prav zato sploh niso omenjeni; kot edina, ki mu lahko sodita, sta navedena nadškof in vicedom v Lipnici. V nadaljevanju je dokaj velikodušno opredelil pogoje Mairovega bivanja na Ptuj. Zanimiva je določba, da bi v primeru sodnega dokazovanja proti Mairu, če bi bil tožnik Jud in bi bila vrednost posojila ali zastave nad 2 funta denaričev, morali biti izjava in prisega izrečeni nad Toro (*»Moyseß puch«*), v primeru manjše vrednosti pa je zadostovala samo prisega na osebno čast. V skladu z 99. členom statuta iz leta 1376 so bili navedeni predmeti, ki jih ni dovoljeno zastavljati. Tudi za morebitno konkurenco je bilo poskrbljeno, saj se je nadškof obvezal, da naslednjih deset let ne bo dovolil bivanja nobenemu Judu, razen če bo to ustrezalo Mairu. Sicer so zanj v mestu Ptuj veljale vse pravice in svoboščine Judov iz mesta Salzburg.¹⁶³ Za vse te ugodnosti je Mair vicedomu v Lipnici plačeval letno okoli mihaelovega 10 ogrskih zlatnikov, kar ni bila visoka vsota. Kaže, da so bili nadškofovi pogoji in gospodarske razmere na Ptuj za Maira ugodni, saj ga naslednjič srečamo po preteku obljubljenih desetih let zaščite leta 1443, ko štajerski glavar Hans III. Stubenberški potrди Judu Smojelu, zetu Mušlajna iz (Slovenske Bistrice in) Maribora,¹⁶⁴ kot zastopniku Juda Jakoba, zeta Maira iz Ptuj, od judovskega sodnika v Mariboru Merta Hechtla izstavljeno potrdilo, da mu je ptujski meščana Martin Unger zastavil hišo v mestu Ptuj na Pekovski ulici (danes Vrazov trg) med hišama mesarja Henzla *»Czotet(e)«* in Jurija *»Gwentler«*, njivo v Doliču pri Destrniku in navedene premičnine.¹⁶⁵ Zanimivo je, da sta se Mair in njegov zet Jakob kljub temu, da je bila v listini z dovoljenjem za naselitev izrecno zapisana sodna pristojnost salzburških uradnikov, v tej zadevi obrnila na judovskega sodnika v Mariboru in štajerskega glavarja, ki sta bila deželnokežja uradnika. Priselitev Mairovega zeta Jakoba na Ptuj je bila skladna z določilom, da se na Ptuj lahko naseli samo Jud, ki bo ustrezal Mairu. Povod za potrjevanje je bila prodaja omenjene hiše, ki jo je Unger prodal ptujskemu meščanu Hansu Prennerju.¹⁶⁶ Unger je svoje zapadle obveznosti plačal, saj sta še leta 1443 Mair in njegov zet Jakob novemu lastniku Prennerju potrdila, da nimata do hiše nobenih zahtev, pri tem pa poudarila, da sta do nje prišla s potrditvijo judovskega sodnika v Mariboru in

tem izgonu in po neznanih vmesnih bivališčih verjetno preko Salzburga prišel na Ptuj. Zgodovina Judov v Bernkastelu: Alemannia Judaica, s. v.

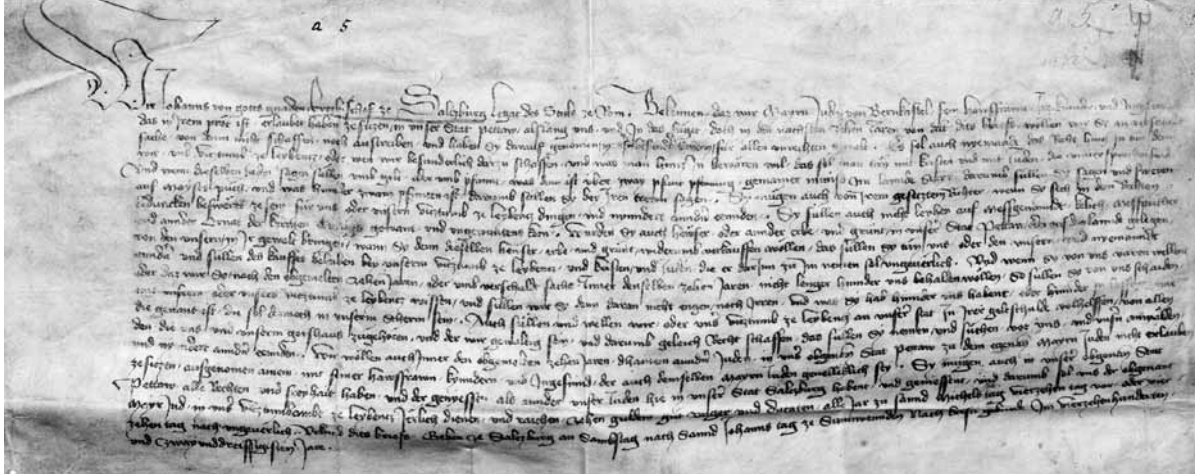
162 Listina ddo. 1432, VI. 28., Salzburg (org. BayHStA, fotografija MOM, Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d., cf.: Wadl, Geschichte, str. 187).

163 Wenninger, IX. 2. Zur Geschichte, str. 749: že leta 1409 je nadškof Eberhard III. sprejel Juda Izaka, verjetno iz Regensburga, v Salzburg. Do dokončnega izгона leta 1498 so ostali Judje v Salzburgu maloštevilni in gospodarsko nepomembni.

164 O mariborskem Judu Samuelu/Smojelu (1441–1443, † verjetno pred 3. X. 1472), možu hčerke Mušlajna iz Slovenske Bistrice, bivajočega v Mariboru (1427–1443, † verjetno pred 28. X. 1476), očetu Mošeja iz Maribora (1474–1482, † verjetno 14. V. 1492) in Jehude/Jude iz Maribora (1472–1476): Weiss, Das Städtwesen, str. 271, 272 in 273.

165 Listina ddo. 1443, IX. 24. (GZM 6/91).

166 Listina ddo. 1443, IX. 25. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.).

Slika 15: Listina ddo. 1432, VI. 28., Salzburg (org. BayHStA, fotografija: MOM): salzburški nadškof Janez II. Reisberški dovolil Mairu, Judu iz Bernkastela, njegovi ženi, njunim otrokom in služabniku, ki je pri njegovem kruhu, tako dolgo živeti v Ptujju, kot bosta to oba želela in določi pogoje njegovega bivanja na Ptujju. S to listino se je na Ptuj naselil zadnji srednjeveški ptujski Jud, ki je na Ptujju ostal vsaj do leta 1446.

po pravni poti.¹⁶⁷ Zadnjič se Mair omenja leta 1446, ko Jud Rebel, sin Seldmana iz Maribora¹⁶⁸ navede, da ima zadolžnico ptujskega meščana Hansa Prennerja, ki mu je Mair, Jud s Ptujja, posodil 100 zlatnikov¹⁶⁹ ter listino, s katero je Mair Judu Kalmanu iz Ljubljane, bivajočega v Mariboru¹⁷⁰ to zadolžnico predal.¹⁷¹ Zadnjič se Judje v srednjeveškem Ptujju omenjajo leta 1466, ko salzburški nadškof Bernard Rohrski (1466–1482) na željo ptujskih meščanov potrdi od svojih predhodnikov podeljene in potrjene ter z listinami zabeležene pravice in običaje in med njimi tudi tisto, ki je določala, da naj Judje ne točijo (vina) in naj ne trgujejo,¹⁷² kar je bilo povsem v skladu z 18. členom statuta iz leta 1376.

Tako se je po 180 letih končala zgodovina Judov v srednjeveškem Ptujju. Judje na Ptujju so bili po pomenu v senci Judov že iz bližnjega Maribora, kaj šele evropsko pomembnega središča srednjeveških Judov, kakršen je bil Dunaj. Vendar so vsaj za prostor današnje Slovenije izjemni zaradi, če ne že sploh prve omembe stalno naseljenih Judov leta 1286, pa vsaj ene izmed najzgodnejših leta 1311, prve omembe judovskega sodnika na Štajerskem leta 1333, petih ohranjenih ali delno ohranjenih srednjeveških judovskih nagrobnikov, verjetno ohranjene srednjeveške sinagoge, bankirja Iserla/Iserlajna s Ptujja oz. Iserla/Iserlajna iz Maribora, petih členov v mestnem statutu iz leta 1376, in pogroma leta 1404 (ob še enem, verjetnem, leta 1397).

167 Listina ddo. 1443, XII. 16. (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d. brez prevoda hebrejskega podpisa).

168 Jud Raba/Rabel iz Maribora (1440–1446) in iz Gradca (1460), sin Šaloma/Seldmana iz Maribora (1423–? verjetno pred 17. X. 1429): Weiss, Das Städtwesen, str. 273.

169 Iz listine ddo. 1446, I 26. (GZM 7/2) izvemo, da je Prenner za posojilo zastavil že omenjeno hišo v Pekovski ulici na Ptujju in dva vinograda s pripadajočim inventarjem pri Ptujju.

170 Jud Kalman iz Ljubljane, bivajoč v Mariboru (1446–1453): Weiss, Das Städtwesen, str. 269.

171 Listina ddo. 1446, I 16. (GZM 7/1 brez prevoda hebrejskega podpisa).

172 Listina ddo. 1466, VII. 6., Salzburg (Weiss, Das Städtwesen ... (Quellenteil), s. d.).

JEWES IN MEDIEVAL PTUJ

Boris Hajdinjak

Summary: The author documents, and contextualises the only medieval pogrom on the Jews in the Slovenian lands so far indisputably proven to have taken place in Ptuj, Slovenian Styria in the late 14th century. Painstakingly documenting the personages, the course of events, and restoring the social and economic situation, the author goes on to present certain interpretive problems in the events described with respect to the authorities in Vienna, and within the locality of Styria. Following the series of pogroms in 1397, it remains an indisputable fact that the Jews were soon after these events evicted from Ptuj, then a town under the rule of the Salzburg Archbishop. The Ptuj Jewish community was dispersed in the time when the Maribor community began to flourish in earnest.

Ključne besede: Judje na srednjeveškem Ptujju; pogromi v letu 1397; gospodarske dejavnosti ptujskih Judov; izgon Judov s Ptujja; kulturni spomeniki ptujskih Judov

Keywords: Jews in medieval Ptuj; pogroms of 1397 and 1404; economic activities of the Ptuj Jews; eviction of Jews from Ptuj; cultural monuments of Ptuj Jews

Drugi del

Razrast antisemitizma

Slovenski antisemitizem in protijudovski nemiri na Spodnjem Štajerskem v letu 1883

Andrej Pančur

Na začetku avgusta 1883 se je Slovenski učitelj in pisatelj Anton Trstenjak (1853–1917) iz svoje rojstne hiše na Krčevini v okolici Ormoža peš odpravil obiskati kraje v Prekmurju. 28. avgusta 1883 je prispel v Mursko Soboto, kjer se po njegovih besedah »začenja in od tukaj dalje sega gospostvo Judov.«¹ V trgu, v katerem so leta 1880 našli 1786 prebivalcev, je takrat namreč živelo 311 Judov, se pravi kar 17 % celotnega prebivalstva.²

Ker se je Trstenjaku Murska Sobota zdela umazana in povsem nezanimiva, hkrati pa se je že delal večer, se je skoraj takoj po prihodu odpravil v hotel na večerjo. Hkrati je hitro spoznal, da ga domačini pozorno opazujejo:

Tržani so se zanimali zame bolj nego jaz za nje, osibiti Židi so me pazno nadzorovali. Zaupali mi tujcu niso, ker se jim je v onih časih slabo godilo. Takrat so namreč razsajali kmečki nemiri. Kmetje so napadli Žide, razbijali jim hiše in prodajalnice in, četudi so naredili vojaki mir, vendar so še živeli v strahu in trepetu. Židi so sicer zelo radovedni kakor stare babe, ali mene so preveč nadlegovali. Kdo ve, ali niso v meni slutili kakega tihega agitatorja? Vsak Žid me je izpraševal, kdo sem, odkod prihajam, česa iščem in kam sem se namenil, tako da sem moral vedno odgovarjati na vsa sitna vprašanja.

Miru ni imel niti med večerjo. Temeljito ga je izprašal judovski zdravnik, ki je z nezaupanjem poslušal Trstenjakovo razlago, da je le navaden turist, ki potuje po teh krajih. Trstenjak je še isti večer sklenil, "da na vse zgodaj zapustim Soboto. Vsak hip se mi je zdelo, da mi potrka na rame pandur ter me povabi na izprehod v"³ Zalaegerszeg.

Dne 30. avgusta 1883 je tako prispel v Beltince. Za razliko od Murske Sobote so bili Beltinci sicer le vas. Toda v občini je takrat med 1378 prebivalci živelo kar 152 Judov. Beltinci so bili zato v tem času tretje središče Judovstva v Prekmurju. Imeli so lastno judovsko versko občino in sinagogo.⁴ Pomembno judovsko središče je bila še

1 Anton Trstenjak, *Slovinci na Ogrskem: narodopisna in književna Črtica*: objava arhivskih virov. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2006, str. 77.

2 Vasilij Melik, *Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno*. V: *Ekonomski revija*, 1956, str. 206; Marjan Toš, *Die Juden von Prekmurje (Übermurgebiet) zwischen 1848 und 1914*. V: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*. Kaposvár: Somogy Megyei Közigyelés, 2009, str. 58.

3 Trstenjak, *Slovinci na Ogrskem*, str. 77–78.

4 Andrej Pančur, *Territorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije pred*

Lendava, v kateri je takrat živel 1879 ljudi, od tega 220 Judov. Okoli 400 Judov pa je bilo razseljenih še po ostalih vaseh v Prekmurju. Na začetku 80. let 19. stoletja je tako v Prekmurju skupaj živel že skoraj 1100 Judov, kar je takrat predstavljalo 1,4 % celotnega prebivalstva.⁵

Trstenjak je bil v Beltincih gost tamkajšnjega katoliškega duhovnika Marka Žižka, ki je bil vnet pristaš slovenstva. Toda že kmalu je opazil, da tudi v Beltincih

... ni bilo nekaj prav. Vse je bilo nemirno in razburjeno kakor pred kako nevihto. Do Sobote in v Soboti nisem zapazil ničesar. Na hribih ni nihče vedel, kaj se godi na ravnini. Začudil sem se torej nemalo, ko sem izvedel, da sem padel med puntarje. Belotinčarje so se spuntali, a vlada je mislila, da so Belotinci nevarno puntarsko gnezdo.

Na Ogrskem »razbijali so v tistih časih Judom prodajalnice in hiše. Tudi Slovenci sovražijo Jude in so si mislili, kar delajo drugi, to znamo tudi mi. Pripravljali so se na punt. /.../ Židi so slutili, da nekaj vre tudi v Belotincih /.../. Strah je bilo Žide. Mislili so, da se jim bode tako godilo, kakor njih sorodnikom« drugje po državi. »Zahtevali so vojake za svojo osebno zaščito in ko so prišli, bilo jih je še vedno tako strah, da niso spali vse noči in so pričakovali, da vsak hip udarijo kmetje v trg Soboto in v vas Belotince.«⁶

Dne 31. avgusta 1883 je prihod vojske in razglasitev hitre vojaške sodbe⁷ preprečil izbruh protijudovskega nasilja tudi v Prekmurju. Toda po drugi strani je moral Trstenjak zaradi odločnega vladnega ukrepanja že naslednji dan predčasno zapustiti Prekmurje. Žižek je namreč izvedel, da nameravajo oblasti aretirati sumljivega Trstenjaka. Sumile so ga namreč, da hoče med prebivalci zanetiti nemire. Zato je Trstenjak sredi kosila s pomočjo zanesljivega vodnika naglo peš pobegnil iz Beltincev. Oddahnil si je šele, ko je s čolnom prečkal Muro in stopil na varna tla domače Štajerske.⁸

Če bi Trstenjak med svojim popotovanjem po Prekmurju redno spremljal aktualne časopisne novice, potem ne bi bil tako zelo presenečen nad sprejemom, ki ga je doživel s strani lokalnih Judov in naposled še državnih oblasti. Na pot se je namreč odpravil v času, ko se je na Ogrskem zaključeval dolgotrajni sodni proces o "ritualnem umoru" v Tiszaeszlárju. Dne 1. aprila 1882 je v vasi Tiszaeszlár izginila štirinajstletna služkinja Eszter Solymosi. Že v kratkem so se začele širiti govorice, da je bila deklica žrtev ritualnega umora Judov, kateri naj bi njeno kri potrebovali pri prazniku pashe. Predvsem na podlagi spornega pričevanja štirinajstletnega judovskega dečka proti lastnemu očetu in drugim članom lokalne judovske skupnosti je naposled prišlo

drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 48, 2008, št. 1, str. 47; Bojan Zadavec: Židje v Beltincih. V: Beltinci, 7, 2001, str. 24–26.

5 Melik, Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, str. 206; Mirjana Gašpar in Beata Lazar, Židje v Lendavi. Lendava: Lindplast, Pince, 1997, str. 35.; Dragica Černy, Rast prebivalstva v Prekmurju. V: Kronika, 1, 1953, št. 2, str. 132; Toš, Die Juden von Prekmurje, str. 57-58.

6 Trstenjak, Slovenci na Ogrskem, str. 81.

7 V komitatu Zala. V: Slovenec, 11, 5. september 1883, št. 128.

8 Trstenjak, Slovenci na Ogrskem, str. 84–85.

do sodnega procesa pred sodiščem v Nyíregyháza. Dolgotrajna preiskava in nato še sodni proces sta bila ne le na Ogrskem, temveč po celi Evropi deležna velike pozornosti. Tudi slovenski časopisi so redno poročali o “ aferi Tiszaeszlár ” in to povsem v antisemitskem smislu.⁹ Ta primer je namreč prebudil močna antisemitska čustva, ki so se na Ogrskem lahko sprevrгла tudi v nasilna obračunavanja z Judi. Dne 3. avgusta 1883 so bili obtoženi sicer oproščeni, toda razsodba ni mogla prepričati tistih, ki so neomajno verjeli v judovsko krivdo. Neposredno po koncu sojenja so se po Ogrskem razširili protijudovski nemiri.¹⁰

Z vso močjo so protijudovski nemiri udarili na dan prav v županiji Zala, katere del so bili tudi Beltinci.¹¹ Od 23. avgusta 1883 so tako v Zalaegerszegu potekale silovite demonstracije proti Judom, med katerimi so razbijali vrata in okna in pustošili judovske hiše. Prišlo je do silovitih bojov med vojsko in tisočglavo množico, med katerimi je bilo na obeh straneh več ranjenih. Dne 25. avgusta je bila vojska prisiljena uporabiti orožje, pri čemer je bilo več ljudi ranjenih, eden pa je umrl.¹² Kot so poročali slovenski časopisi, je to ljudi “ še bolj razkačilo. Vlomljevali so vrata po judovskih hišah, iz štacun nosili in metali so blago na cesto, in ni je bilo židovske kočje, ki bi jej bili prizanesli. ”¹³ Nemiri so se kmalu razširili še po drugih krajih županije Zala, tako da so se oblasti lahko upravičeno bale, da bodo izbruhnili tudi v krajih, kjer se je takrat zadrževal Trstenjak. Glede na močno antisemitsko propagando tudi ni bilo nič čudnega, da so se oblasti bale morebitnih antisemitskih agitatorjev, ki so množice spodbujale k upor. Za razliko od takratnih protijudovskih pogromov v Rusiji, proti katerim so oblasti le obotavljivo nastopile,¹⁴ je namreč liberalna oblast na Ogrskem odločno nastopila proti izgredu. Pri tem se očitno ne bi obotavljala pripreti tudi sumljivega Trstenjaka, kateri ob svojem prihodu v Mursko Soboto ni hotel dovolj jasno razložiti, po kakšnih opravkih je v tako kriznih časih prišel v te kraje.

Navsezadnje pa Trstenjak med svojo potjo po Prekmurju ni postal priča protijudovskih nemirov. Toda, če bi se po svoji vrnitvi na Štajersko iz svoje rojstne hiše odpravil v komaj dobrih trideset kilometrov oddaljen rojstni kraj svoje matere v Višnjici na Hrvaškem,¹⁵ bi se že čez par dni znašel sredi resničnih protijudovskih

9 Marko Štepec, Slovenski antisemitizem 1861–1895, magistrsko delo. Ljubljana, 1994, str. 124, 180–182; Eva Mally, Judovski klavci umorili krščansko dekle Estero Sollymossy. V: Zgodovina za vse, 2009, 16, št. 2, str. 66–78.

10 Albert S. Lindemann, *Esau's Tears: Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*. New York: Cambridge University Press, 2000, str. 270; Friedrich Gottas, *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus: Studien zur Tisza-Ära (1875–1890)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976, str. 168, 173–175; Helmut Walser Smith, *The continuities of German history: nation, religion, and race across the long nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 138–139; Robert Nemes, *Hungary's Antisemitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s*. V: *Slavic Review*, 66, 2007, št. 1, str. 20–44.

11 Prim. Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939: Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1988, str. 78–82.

12 Gottas, *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus*, str. 176–179.

13 *Neredi na Madjarskem*. V: *Slovenec*, 30. avgust 1883, št. 123.

14 David Vital, *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe 1789–1939*. New York: Oxford University Press, 2001, str. 283–285.

15 Viktor Vrbnjak, *Anton Trstenjak med Ogrskimi Slovenci*. V: *Anton Trstenjak, Slovenci na Ogrskem: narodopisna in književna Črtica: objava arhivskih virov*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2006, str. 7.

izgredov. Leta 1883 je namreč na Hrvaškem izbruhnilo silovito narodno gibanje. Ko so se 7. avgusta 1883 na stavbah zagrebških finančnih organov poleg hrvaških pojavili še madžarski napisi, kar je bilo v nasprotju z hrvaško-ogrsko pogodbo, so v Zagrebu in kmalu tudi drugje na Hrvaškem izbruhnili protimadžarski nemiri. Sprva povsem politični nemiri so kmalu dobili še socialno obeležje, konec avgusta pa so ponekod dobili tudi protijudovski karakter.¹⁶

Nemiri so izbruhnili tudi v Varaždinski podžupaniji, ki je na severu mejila na županijo Zala in na severozahodu na Štajersko. Zlasti siloviti so bili nemiri v občini Bednja. Tako so se uprli tudi kmetje iz skoraj vseh vasi ob štajerski meji (Višnjica, Cvetlin, Trakošćan). Ko so se 2. septembra 1883 zbrali na proščenju v cerkvi Sv. Avgušтина pri Zgornjem Leskovcu na hrvaško-štajerski meji, so nemir zanesli še med ostale hrvaške in verjetno tudi slovenske kmete, ki so se zbrali v tem tradicionalnem skupnem romarskem središču. Še isto noč se je 500 kmetov, ki so bili oboroženi s koli, vilami, sekirami in kosami, odpravilo v Bednjo, kjer so zahtevali, da se odstrani madžarske grbe in da nezaželeni Judje odidejo, sicer se bodo naslednji dan spet vrnili. Namesto tega je 4. septembra prišel eskadron huzarjev, katerim se je zoperstavilo tri do štiri tisoč kmetov. Huzarji so sicer začeli streljati na kmete, toda ker niso dobili okrepitve, so se morali umakniti pred besno množico. Ko se je vojska umaknila, se je bes množice usmeril na peščico domačih Judov. Ti so že pred tem zaslutili, da se jim ne obeta nič dobrega in so še pravočasno pobegnili. Zato se je množica znesla nad njihovim premoženjem. Opustošili so jim hiše, porušili dimnike in podrli strehe. Vdrli so v kleti in pivnice, kjer so naleteli na zaloge vina in žganja. Začelo se je silovito pijančevanje, ki ga so ga spremljali nadaljnje razbijanje in medsebojni pretepi. Ko so se zvečer huzarji vrnili, je prišlo do novih spopadov, med katerimi so bili trije kmetje ubiti, sedemdeset pa jih je bilo aretiranih.¹⁷

Toda po okoliških vaseh so se nemiri nadaljevali še ves naslednji dan. 5. septembra 1883 so tako hrvaški kmetje prav v Višnjici Judoma A. Kleinu in N. Heinerju izropali hiši in trgovini ter pri tem "vse potrli, razrušili"¹⁸ in navsezadnje še razbili vinske sode. Pri tem so sodelovali tudi štajerski kmetje, fantje in viničarji iz Paradiža v občini Sv. Barbara v Halozah, ki je ležala takoj čez mejo. Tako hrvaški kot slovenski kmetje so tekom teh dogodkov seveda popili tudi veliko vina. Ko so proti večeru tudi sem začeli prodirati huzarji, so se Slovenci odpravili proti domu, pri tem pa jih je spremljalo 10 Hrvatov, ki so bili oboroženi s sekirami.¹⁹ Vse kaže, da so hrvaški kmetje skupaj s slovenskimi hoteli še osebno obračunati z osvoženima judovskima trgovcema. Kot mnogim drugim hrvaškim Judom²⁰ je namreč tudi Judom iz Višnjice uspelo še pravočasno pobegniti čez mejo na Štajersko. Judovski trgovec Klein se je

16 Dragutin Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj. Zagreb: Liber, 1980; Marko Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne: Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan, 2006, str. 226; Miroslava Despot, Protijudovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883. V: Jevrejski almanah: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1957–1958, str. 75.

17 Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, str. 227–228, 235; Despot, Protijudovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883, str. 78–79

18 Iz Ptujca. V: Slovenski narod, 16, 7. september 1883, št. 205.

19 Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 10, 25. oktober 1883, št. 44, S. 341.

20 Telegrami »Slovenskemu narodu«. V: Slovenski narod, 16, 5. september 1883, št. 203.

zatekel k svojemu svaku Moricu Blassu, ki je živel v središču občine Sv. Barbara v Halozah – v Cirkulanah. Ko so hrvaški in slovenski kmetje prišli čez hrib na štajersko stran, so šli od hiše do hiše in s pomočjo zvona, ki so ga sneli na vinogradniški hiši odsotnega celjskega meščana, pozivali ljudi, naj se jim pridružijo. Postopoma se je zbrala skupina 50 ljudi, ki je nekaj pred polnočjo prispela v Cirkulane. Tam so prisilili mežnarja, da je zvonil, sami pa so se s sekirami, krampi in kamenjem takoj lotili Blassove hiše. Eni skupini je uspelo vdreti v prodajalno in jo kmalu povsem izropati. Judom se je uspelo na drugi strani hiše za silo zabarikadirati v bivalne prostore, pri tem pa jih je oblegala druga skupina napadalcev, ki so Blassa pozivali: “Žida daj nam von!” Toda Blass jim ni hotel izročiti Kleina in je odgovoril s strelji iz revolverja. Napadalcii so pobegnili na drugo stran hiše, kar je Judom omogočilo, da so hitro pobegnili na varno. V tem času so prispeli trije orožniki, ki pa niso mogli pomiriti množice. Šele nagel prihod vojske je naposled zatrl neredi.²¹

Na Ptujii je bila vojska že zvečer obveščena, da s Hrvaške strani prihaja množica kmetov, ki hoče obračunati z Judi v Cirkulanah in v Leskovcu v Halozah. V Leskovcu je namreč živel drugi svak preganjanega Kleina. Po obračunu z Judi v Cirkulanah so uporni kmetje nameravali “obiskati” še Juda Hauserja v bližnjem Leskovcu. Vojakom je sicer uspelo rešiti Hauserja in njegovo lastnino, toda v Cirkulane so prispeli dve uri prepozno. V zavetju noči je Hrvatom uspelo pobegniti nazaj čez mejo, zato je vojska lahko aretirala nekatere domače izgrednike. Že naslednji dan so vojaki na Ptuj prignali prvo skupino osmih ujetih izgrednikov in 7. septembra 1883 še drugo skupino 13 oseb.²²

Leta 1883 je na Štajerskem razen v Halozah do protijudovskih izgredov prišlo samo še v Veržeju, majhnemu trgu ob Muri, v bližini katerega je Trstenjak nekaj dni poprej iz Prekmurja pribežal na štajersko zemljo. V Veržeju so kmetje judovskemu kramarju in gostilničarju Herschu pobrali vse, kar je imel v kuhinji in v kleti.²³ Med meščanstvom in premožnejšim podeželskim prebivalstvom se je hitro razširil strah pred družbenimi nemiri. Južno od Haloz so se prebivalci Podčetrčka panično bali, da bo zaradi množice, ki se je zbirala na hrvaški strani meje, upor preskočil tudi na Štajersko, kamor so se pred besnimi kmeti morali zateči tudi nekateri osovraženi zemljiški posestniki:²⁴

Včeraj [5. September 1883] so se v Podčetrtku ustrašili, da jih bodo napadli uporniški Hrvatje, kateri so se potikali okoli trga, pri čemer so imeli očitno veliko denarja. Orožništvo in finančna straža sta patroljirala, mlajši meščani so se oborožili. Do napada ni prišlo, ker so kolovodje spoznali, kakor resno se misli z obrambnimi ukrepi. Ob polnoči sta se okrajni glavar in okrajni komisar pojavila v uniformi. Ob

21 Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 10, 25. oktober 1883, št. 44, str. 341; Excesse in Untersteiermark. V: Neue Freie Presse, 13. september 1883, št. 6841, str. 4.

22 Excesse in Untersteiermark. V: Neue Freie Presse, 13. september 1883, št. 6841, str. 4; Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 10, 25. oktober 1883, št. 44, str. 341; Iz Ptujaa. V: Slovenski narod, 16, 7. september 1883, št. 205; Iz Ptujaa. V: Slovenski narod, 16, 10. september 1883, št. 206.

23 V Veržeji. V: Slovenski narod, 16, 12. september 1883, št. 208; Iz Štajerskega. V: Slovenec, 11, 14. september 1883, št. 135.

24 Agram, 5. september. V: Neue Freie Presse, 6. september 1883, št. 6835, str. 7; Windisch-Landsberg, 4. september. V: Neue Freie Presse, 7. september 1883, št. 683, str. 3; Položaj v Hrvatskem. V: Slovenski narod, 16, 7. september 1883, št. 205.

dveh so prispele orožniške okrepitev iz Celja in Šentjurja.²⁵

Na nemirno štajersko-hrvaško mejo so začele prihajati enote orožnikov tudi iz drugih delov Štajerske. Kmalu je prispela še vojska. Ta je že 5. septembra prekinila vojaške vaje, ki so ravno takrat potekale v okolici Ljubljane, in vojaki so se čez dva dni odpravili proti nemirni Hrvaški.²⁶ Takšna vojaška intervencija je bila v primeru splošnih nemirov in množičnih demonstracij povsem v skladu z vlogo vojske v takratni družbi in državi. Vojska je bila v vseh takratnih evropskih državah dejavnik vzdrževanja notranjega reda in miru. Enote policije in orožništva so bile namenjene normalnim varnostnim potrebam v državi. V izrednih razmerah, ko je bilo ogroženo življenje in premoženje državljanov, pa je morala tudi v Avstriji policiji in orožnikom priskočiti na pomoč vojska.²⁷ Z odločnim nastopom vojske so bili tako septembra 1883 v kali zatrti protijudovski izgredi na Štajerskem. Napete razmere na štajersko-hrvaški meji so se kmalu umirile in ubežniki so se ob spremstvu vojske lahko vrnili domov na Hrvaško.²⁸ Vseh 21 ujetih izgrednikov iz Sv. Barbare v Halozah so v naslednjih dneh iz Ptuja pripeljali v zapor v Celje,²⁹ kjer so jih sredi oktobra 1883 na celjskem okrožnem sodišču obsodili na zaporne kazni od štirih mesecev do dveh let.³⁰

Leta 1883 torej protijudovski izgredi niso bili omejeni le na Ogrsko in Hrvaško, temveč so se za kratek čas razširili tudi na Štajersko. Dogodki v Cirkulanah so bili vse do propada Habsburške monarhije edini primer očitnega protijudovskega nasilja na Slovenskem. Toda to še ne pomeni, da ob kakšni drugi primerni priložnosti nasilje ne bi zopet nenadoma izbruhnilo. Spodnještajerska družba je bila namreč kar precej konfliktna, kar je učinkovalo tudi na odnos večinskega prebivalstva do Judov. V nadaljevanju bom poskusil pojasniti razloge, ki so slovenske Štajerce sploh vzpodbudili k tako negativnemu odnosu do Judov, da so bili pripravljeni z njimi celo fizično obračunati.

Velik del takratne javnosti, ki je ostro obsojal nasilne protijudovske izgrede, je bil prepričan, da naj bi podobno kot na Ogrskem tudi na Hrvaškem te namere zanetili različni agitatorji. V hrvaškem primeru naj bi večinoma prišli iz Ogrske, s svojim delovanjem pa naj bi hoteli diskvalificirati hrvaško narodno gibanje, ki je bilo prvenstveno usmerjeno proti Madžarom.³¹ Tako naj bi tudi 8. septembra 1883 v Zagrebu dve osebi nahujskali demonstrante in podkupili drhal, da je začela napadati Jude in njihove hiše. Poleg nekega državnega uradnika naj bi izgrede podpihoval

25 Graz, 6. september. V: Neue Freie Presse, 7. september 1883, št. 6836, str. 7.

26 Domače stvari. V: Slovenski narod, 16, 7. september 1883, št. 205.

27 Richard Georg Plaschka, Horst Haselsteiner in Arnold Suppan: Innere Front, Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, 1. knjiga: Zwischen Streik und Meuterei. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1974, str. 15–21.

28 Domače stvari. V: Slovenski narod, 16, 12. september 1883, št. 208; Windisch-Landsberg, 10. september. V: Neue Freie Presse, 11. september 1883, št. 6839, str. 2.

29 Razne reči. V: Slovenec, 11, 18. september 1883, št. 138.

30 Razne reči. V: Slovenec, 11, 19. oktober 1883, št. 165; Domače stvari. V: Slovenski narod, 16, 19. oktober 1883, št. 240; Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 10, 25. oktober 1883, št. 44, str. 341.

31 Prim. Iz Zagreba. V: Slovenec, 11, 12. september 1883, št. 133.

še Benjamin Janežič iz Ljubljane, “brezposeln človek, kateri se že dalj časa potika po Zagrebu, ne da bi imel kakršno koli delo, skrivnostna eksistenca – o preteklosti katere se govori vse mogoče.”³² Čeprav sta bili obe osebi aretirani, naj bi jih naslednji dan pod pritiskom vplivnih oseb iz ozadja izpustili na prostost.³³ Da protijudovski izgredi niso nastali povsem spontano, so bile prepričane tudi državne oblasti na Štajerskem. Cesarski namestnik na Štajerskem Guido Kübeck von Kübau je tako že 8. septembra 1883 v svoji okrožnici zapisal:

Izgredniški ekscesi onstran štajerske meje imajo lahko zelo resne posledice za prebivalce na Štajerskem, če se ne bo pazljivo opazovalo tvorcev in udeležencev teh ekscesov ob njihovem morebitnem prihodu na Štajersko. Na žalost se je že dogajalo, da so se domačini pustili zavesti in napeljati na nasilna dejanja proti osebam in lastnini.³⁴

Tako naj bi Hrvati 5. septembra 1883 v Višnjici natvezli slovenskim kmetom iz Paradiža, da je izšla cesarska uredba, s katero je cesar zaukazal preganjanje Judov.³⁵ Takšne novice niso bile nobena redkost v obdobjih protijudovskega nasilja. Ko so npr. leta 1898 izbruhnili protijudovski nemiri v Galiciji, je veliko neizobraženih udeležencev verjelo govoricam, da je cesar dovolil, “da se lahko judovske osebe 14 dni dolgo nekaznovano pretepa.”³⁶

V takšnih primerih so velike količine zaužitega alkohola brez dvoma še dodatno spodbudile množice k nasilju. Prebivalci Spodnje Štajerske so bili tako kot ostali Slovenci znani po svojem prekomernem pitju alkoholnih pijač.³⁷ Alkoholizem je bil močno razširjen tudi med prebivalstvom vinorodnih Haloz.³⁸ Prekomerno uživanje alkohola in stopnjevanje agresivnosti sta pivce pogosto spodbudila k nasilnim dejanjem.³⁹ Glede na to, da je bilo močno razširjeno pitje alkohola zlasti ob nedeljah in praznikih,⁴⁰ ne bi bilo presenetljivo, če so se ljudje, ki so 2. septembra 1883 romali k cerkvi Sv. Avguština, tu najprej izdatno podprli z alkoholom, preden so se odpravili v Bednjo. Alkohol je bil seveda prisoten tudi med kasnejšimi demonstracijami, predvsem pa med samimi izgredi, ko so se nasilni demonstranti v oplenjenih judovskih trgovinah in gostilnah dokopali še do novih zalog vina. Alkohol je tako

32 V »Pozoru«. V: Slovenski narod, 16, 12. september 1883, št. 208.

33 Despot, Protijudovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883, str. 83.

34 Graz, 10. september. V: Neue Freie Presse, 11. september 1883, št. 6839.

35 Excesse in Untersteiermark. V: Neue Freie Presse, 13. september 1883, št. 6841, str. 4.

36 Eveline Bruger, Martha Keil, Albert Lichtblau, Christoph Lind in Barbara Staudinger, Geschichte der Juden in Österreich. Wien: Verlag Carl Ueberreuther, 2006, str. 469.

37 Andrej Studen, Tudi če so trezni, niso angeli, pijani pa so zverine: Problem alkoholizma in recepcija teorije progresivne degeneracije na Slovenskem konec 19. in na začetku 20. stoletja. V: Zgodovina za vse, 15, 2008, št. 2, str. 94–95; Filip Čuček, Anton Martin Slomšek in problem alkoholizma (ter tobaka) na Spodnjem Štajerskem. V: Zgodovina za vse, 15, 2008, št. 2, str. 46–47, 54–55; Anton Šepetavc, Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen Slovenstva. V: Zgodovina za vse, 2, 1995, št. 1, str. 18–35.

38 Majda Čeh, Vinogradništvo v Halozah. V: Ptujski zbornik IV. Maribor: Založba Obzorja, 1975, str. 392–393.

39 Janez Cvirn, Aufbiks!: Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. in 20. stoletja. Celje: Visual Production, 2006, str. 44.

40 Andrej Pančur, Na poti k modernemu nedeljskemu počitku. V: Zgodovina za vse, 5, 1998, št. 2, str. 20–21.

verjetno samo še dodatno spodbudil kmete iz Paradiža, da so se odločili z Judi nasilno obračunati še v domačih krajih.

Toda alkohol nikoli ni bil glavni vzrok za nasilje nad Judi, temveč kvečjemu sredstvo, da se je nasilje še dodatno stopnjevalo. Hkrati tudi ni bilo nujno, da bi se morala z alkoholom podžgana agresivnost usmeriti prav proti Judom, saj so pijani nasilneži ponavadi obračunavali med seboj. Uradnik iz Dolenjske, ki naj bi dobro poznal tamkajšnjo prebivalstvo, je sicer že leta 1870 napovedoval, da "Judje ne bodo ostali radi tukaj, ker bi jih ljudje, ko bi se napili, brez dvoma strašno pretepali," tako da bi bilo njihovo življenje vedno v nevarnosti.⁴¹ Toda potem, ko se je v osrednjo Dolenjsko vendarle naselilo nekaj Judov, njihova življenja sploh niso bila ogrožena. Ravno nasprotno. Kmečko prebivalstvo je bilo prepričano, da so Judje tisti, ki izvajajo nasilje. Tako se je marca 1883 po Dolenjski in bližnji Hrvaški "od ust do ust" začela širiti novica, da je za ostudni umor 14 letnega dečka kriv judovski fanatizem, ki v ritualne namene potrebuje krščansko kri.⁴² Že čez par mesecev pa se je na grozo prebivalstva v okolici Novega mesta začela širiti govorica, "da so v mestu štirje judje, ki ženske love in jim kri izpusté. Pripovedujejo si, da so ti možje državi veliko denarja dali, in ona jim je privolila, v vsaki deželi nekaj človeške krvi nabrati. Po nekterih vaseh je strah tako velik, da nijedne ženske ni v mesto spraviti."⁴³

Ker je večina slovenskega prebivalstva v tem času še vedno sveto verjela v tradicionalno krščansko podobo o Judih kot "Kristusovih morilcih," "skrunilcih hostije," "zastrupljevalcih vodnjakov" in nenazadnje "ritualnih morilcih," so bili globoko v sebi prepričani, da takšne govorice niso povsem iz trte izvite. Slovenska ljudska kultura je bila namreč tako kot avstrijska "globoko v svojih strukturah protijudovsko"⁴⁴ naravnana. Religiozni antisemitizem je imel v slovenskih deželah dolgo in globoko zasidrano tradicijo. Zato ni nič čudnega, če so zgodbe o različnih "ritualnih umorih" med globoko vernim prebivalstvom hitro naletele na odprta ušesa. Toda takšen religiozni antisemitizem ni bil razširjen samo med "preprostim, nevednim in neizkušenim ljudstvom,"⁴⁵ temveč tudi v višjih družbenih slojih in celo med izobraženci. Pisec, ki je poročal o zgoraj omenjenih govoricah o štirih krvi željnih Judih v okolici Novega mesta, je sicer takoj poudaril, da so te novice laž in prazen strah, toda samo zaradi tega, ker je bil prepričan, da Judje od države ne bi mogli dobiti takšnega dovoljenja.⁴⁶ Uredništva in pisci večine slovenskih časopisov niso zavzeli antisemitskega stališča samo glede afere o "ritualnem umoru" v Tiszaeszlárju, temveč tudi glede ostalih podobnih aferah.⁴⁷ Šele od konca 19. stoletja

41 Janez Trdina, Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879, 1. knjiga: "... pohujšljive za vsakega...". Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1987, str. 77.

42 Izpod Gorjancev. V: Slovenec, 13, 14. april 1885, št. 83.

43 Laž. V: Dolenjske novice, 15. avgust 1885, št. 16, str. 130.

44 Ernst Hanisch, Der Lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien: Carl Ueberreuter, 1994, str. 31.

45 Iz Štajerskega. V: Slovenec, 11, 14. september 1883, št. 135.

46 Laž. V: Dolenjske novice, 15. avgust 1885, št. 16, str. 130.

47 Marko Štepec, Antisemitizem, Evropa in Slovenci. V: Peter Vodopivec (ur.), Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002, str. 80–83; Tadej Cankar, Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma, diplomsko delo. Ljubljana 2003, str. 64–65.

so slovenski liberalci začeli zavračati takšen religiozni antisemitizem. Toda to še ne pomeni, da je bil antisemitizem omejen le na katoliški politični tabor, temveč so tudi v okviru liberalnega tabora prevladovali antisemiti. Obe glavni politični in idejni struji na Slovenskem sta bili v svojem bistvu vedno globoko antisemitski.⁴⁸ Pri tem so se elementi religioznega antisemitizma prepletali z elementi socialnega, političnega in tudi rasnega antisemitizma.

V časopisnih analizah protijudovskih izgredev iz leta 1883 so kot glavni vzrok za izbruh nasilja navajali takratne težke družbene razmere. V Hrvaškem Zagorju je bila takrat splošno razširjena revščina, ki je celo preraščala v lakoto, hkrati pa so se ljudje pritoževali nad visokimi davki.⁴⁹ V takšnih razmerah naj bi si Judje na Ogrskem in Hrvaškem “našli novo obljubljeni deželo. Vse trgovstvo, krčmarstvo in oderuštvo /.../ je v judovskih ali židovskih rokah, kar jim je nakopalo silno sovraštvo. Zato ni čuda, če sedaj čujemo, kako jih Magjari in Hrvatje preganjajo; to pa ne zavoljo vere, ampak le zavoljo čezmerne pohlepnosti.”⁵⁰ Zato so bili protimadžarski izgredi na Hrvaškem sicer usmerjeni tudi proti Judom, vendar le proti tistim, ki so se kmetom zamerili kot “oderuhi in izkoriščevalci.” Judov naj torej ne bi napadali zaradi nacionalnega ali verskega sovraštva, temveč v glavnem zaradi gospodarskih in socialnih konfliktov.⁵¹

Iz podobnih vzrokov naj bi Slovenci hoteli napasti tudi Jude v Prekmurju. Anton Trstenjak je tako med drugim tudi poročal, da so Judje v Murski Soboti “jedini vladarji. /.../ V rokah imajo vso trgovino. V Soboti je le jeden katoličan trgovec, katerega še Židje niso mogli uničiti.” Podobno naj bi bilo tudi v Lendavi, kjer “imajo vso trgovino v rokah Madžari, in sicer Židi” in v Beltincih, kjer imajo Judje “mnogo denarja.”⁵²

Judje so se naseljevali v Prekmurju od 18. stoletja, sprva predvsem v Lendavi, Beltincih in v Murski Soboti, od srede 19. stoletja pa v vedno večjem številu še po manjših vaseh. Podobno kot drugje na Ogrskem so judovski priseljenci dobro izkoristili poslovne priložnosti ne le po mestih, temveč tudi po vaseh. Velika večina prekmurskih Judov se je namreč v skladu s splošnim razvojem na Ogrskem preživljala kot trgovci, kramarji, mesarji, krčmarji in obrtniki. Zaradi relativne ekonomske zaostalosti Prekmurja je bilo v 18. in 19. stoletju tu zelo malo domačega meščanstva, zato so judovski priseljenci zapolnili naraščajočo potrebo po trgovcih, kramarjih, gostilničarjih, mesarjih, obrtnikih, v mestih pa tudi po različnih svobodnih poklicih. Po vaseh so Judje združevali celo več dejavnosti naenkrat in so tako hkrati delovali kot trgovci, krčmarji in mesarji. Zaradi pomanjkanja in oddaljenosti primernih

48 Cankar, Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma; Irena Gantar Godina, On the attitude of Slovene Intellectuals in Bohemia and Croatia to Jews. V: Dve domovini, 24, 2006, str. 133–143.

49 V Ljubljani. V: Slovenski narod, 16, 16. september 1883, št. 210.

50 Magjari, Hrvatje in Judi. V: Slovenski gospodar, 10, 13. september 1883, št. 37, str. 291.

51 Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, str. 193–196; Ljiljana Dobrovšak, Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904. V: Časopis za suvremenu povijest, 37, 2005, št. 3, str. 638–639.

52 Trstenjak, Slovenci na Ogrskem, str. 77, 80, 87.

nakupovalnih središč so v gosto poseljenih prekmurskih vaseh zadovoljevali potrebe po najosnovnejših življenjskih potrebščinah. Nič čudnega torej, če se je v številnih prekmurskih vaseh naselila samo po ena judovska družina.⁵³

Tabela 1: Število Judov in njihov delež v habsburški monarhiji leta 1880⁵⁴

	število	v %		število	v %
Bukovina	67.418	11,79	Vorarlberg	182	0,17
Galicija	686.596	11,52	Štajerska	1.782	0,15
Ogrska	624.826	4,6	Goriška	319	0,15
Spodnja Avstrija	95.058	4,08	Zgornja Avstrija	1.056	0,14
Trst	4.640	3,20	Salzburg	115	0,07
Moravska	44.175	2,05	Dalmacija	283	0,06
Češka	94.449	1,7	Istra	171	0,06
Šlezija	8.580	1,52	Tirolska	360	0,04
Prekmurje	1.000	1,4	Koroška	114	0,03
Hrvaška	13.488	0,7	Kranjska	96	0,02

V 80. letih 19. stoletja je število Judovskega prebivalstva v Prekmurju doseglo svoj zgodovinski maksimum, tako da so Judje predstavljali 1,4 % celotnega prebivalstva. Kot kaže tabela 1, je bilo to sicer precej manj kot drugje na Ogrskem, v čeških deželah, v Spodnji Avstriji in zlasti v Galiciji, toda v povprečju vseeno še enkrat več kot na Hrvaškem. V 80. letih 19. stoletja so tako Judje v Varaždinski županiji predstavljali 0,37 % celotnega prebivalstva, pri čemer jih je skoraj dve tretjini živelo v Varaždinu.⁵⁵ Toda v ostalih deželah Cislajtanije je bil delež Judov še precej manjši. Na Štajerskem je bilo le 0,15 % celotnega prebivalstva Judov, na Kranjskem pa komaj 0,02 %.

Po izgonu Judov iz Štajerske in Koroške leta 1497 ter iz Kranjske leta 1515⁵⁶ je namreč

53 Ferid G. Keršovan: Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju. V: Kronika, 12, 1964, št. 3, str. 169–184; Kuzmič: Podjetnost prekmurskih Židov, str. 173–174; Andrej Pančur. Judovsko prebivalstvo v Sloveniji do druge svetovne vojne. V: Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (ur.): Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 258–264.

54 Österreichische Statistik, 1, knjiga, 2. zvezek: Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen. Wien 1882, str. 118–119; Wolfdieter Bihl, Die Juden. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.), Die Habsburgermonarchie, 3. knjiga: Die Völker des Reiches, 2. del. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 883.

55 Melita Švob, Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, 1. knjiga. Zagreb 2004: Izvori, str. 56–57.

56 Eveline Brugger, Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung – Juden in Österreich im Mittelalter. V: Herwig Wolfram (ur.), Geschichte der Juden in Österreich. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 2006, str. 224–227; Elisabeth Schögggl – Ernst, Die Vertreibung der Juden aus Steiermark, Kärnten und Krain am Ende des Mittelalters: Quellen und Geschichte. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 71, 2000, št. 1, S. 299–314; Wilhelm Wadl, Zur Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. V: Časopis za 98

za Jude veljala prepoved naseljevanja v teh deželah praktično vse do leta 1867. Od leta 1783 je bilo judovskim trgovcem sicer dovoljeno obiskovati letne sejme v Celovcu, Gradcu, Mariboru in Ljubljani, toda v mestih so se lahko zadrževali le krajši čas. Le zelo redko je kakšen Jud prevzel katoliško vero, s čimer bi vsaj teoretično lahko dobil pravico do stalnega prebivališča. V Celju je bil npr. med letoma 1773 in 1857 samo en takšen primer.⁵⁷ Za časa francoskih Ilirskih provinc (1809–1814) se je v Ljubljani naselilo nekaj Judov, od katerih jih je nekaj lahko ostalo v mestu tudi po ponovni uveljavitvi prepovedi naseljevanja.⁵⁸ Tudi revolucija leta 1848 ni prinesla dolgotrajne rešitve tega problema, čeprav so se lahko Judje v bolj strpnih okoljih zadrževali tudi dlje časa. V Gradcu se je tako postopoma oblikovala vedno številčnejša in uspešna judovska skupnost.⁵⁹ Glede na popis prebivalstva iz leta 1857 naj bi bilo v okraju Maribor med domačim prebivalstvom tudi 6 prebivalcev z judovsko vero,⁶⁰ čeprav pri tem sploh ni jasno, kako bi jim lahko v tem času kot edinim Judom na Štajerskem sploh uspelo dobiti pravico do stalnega bivališča.⁶¹ Po drugi strani se judovskim trgovcem in obrtnikom zaradi odločnega nasprotovanja mestnih oblasti in domačih trgovcev in obrtnikov v Ljubljani ni uspelo zadrževati dlje časa.⁶² Šele s sprejetjem državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867, ko je bila med drugim dosežena popolna emancipacija judovskega prebivalstva, se je judovsko prebivalstvo lahko polnopravno naseljevalo tudi na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem.⁶³

V naslednjih desetletjih je judovsko prebivalstvo v teh deželah hitro naraščalo. Kot kaže graf 1, je bila rast judovskega prebivalstva na Štajerskem in Kranjskem zlasti hitra v 70. letih 19. stoletja. Pri tem se je večina Judov naseljevala v deželni glavni mestih. V Gradcu (glej spodaj graf 2), Celovcu in Ljubljani je v vsem obravnavanem obdobju živelo med dobrih 60 in dobrih 80 % celotnega judovskega prebivalstva teh dežel. Za razliko od ostalih avstrijskih in ogrskih dežel, kjer se je judovsko prebivalstvo začelo šele postopoma bolj množično naseljevati v večjih mestih, je bilo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem že takoj ob svoji naselitvi skoncentrirano v večjih mestih. Judje so se namreč v teh deželah že od vsega začetka komajda

zgodovino in narodopisje, 71, 2000, št. 1, str. 103–105; Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Park, 1992, str. 24–28; Klemen Jelinčič Boeta: *Judje na Slovenskem v srednjem veku: Judje na Koroškem, Štajerskem, Goriškem, v Trstu in Istri v srednjem veku do izгона v letih 1496–1515*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

57 Andrej Pančur, *Celjani in krstnih knjigah od 1773 do 1857*. V: Marija Počivavšek (ur.), *Iz zgodovine Celja 1780–1848*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1996, str. 206.

58 Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 43–50.

59 Gerald Lamprecht, *Das Werden der Gemeinde: Von ersten jüdischen Händlern in der Steiermark bis zur Gründung der Israelitischen Kultusgemeinde Graz 1869*. V: Gerald Lamprecht (ur.), *Jüdisches Leben in der Steiermark*, Innsbruck, Wien, München in Bozen: Studien Verlag, 2004, str. 127–170.

60 *Bevölkerung und Viehstand von Steiermark nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien: K. k. Ministerium des Innern, 1859, str. 10.

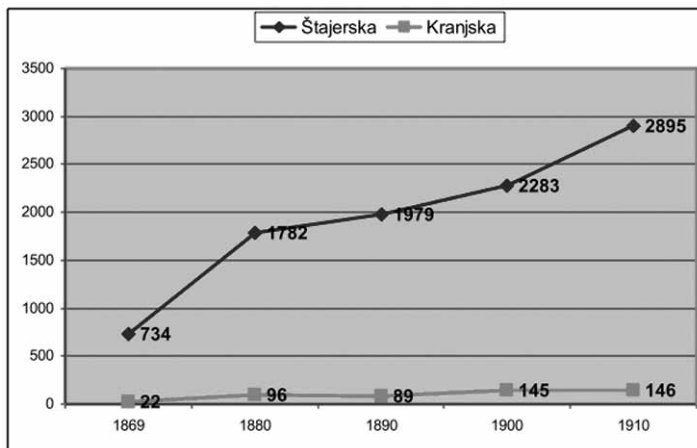
61 Primerjaj še Gerald Lamprecht, *Fremd in der eigenen Stadt: Die moderne jüdische Gemeinde von Graz vor dem Ersten Weltkrieg*. Innsbruck: Studien Verlag, 2007, str. 62.

62 Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 55.

63 *Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, št. 142. V: *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 1867, št. LXI, str. 394–396.

naseljevali v podeželskih občinah, temveč predvsem v deželnih glavnih mestih, kjer je bilo največ možnosti za njihovo poklicno udejstvovanje.

Graf 1: Število Judov na Štajerskem in Kranjskem med letoma 1869 in 1910⁶⁴

Kljub temu pa je bil v primerjavi z drugimi deželnimi glavnimi mesti delež Judov med celotnim prebivalstvom dokaj nizek. Leta 1910 je bilo npr. v Ljubljani samo 0,3 % celotnega prebivalstva Judov, v Celovcu 0,7 % in v Gradcu 1,3 %. Veliko višji delež judovskega prebivalstva je sicer živel v drugih večjih avstrijskih mestih – na Dunaju (8,6 % celotnega prebivalstva), v Pragi (8,1 %), Brnu (7,1 %), v Trstu (3,2 %) in seveda v Krakovu (21,8 %), toda v Linzu, Gorici, Salzburgu in Innsbrucku je bil njihov delež pod enim odstotkom. Judje so se namreč iz svojih glavnih izselitvenih območij v Galiciji in v čeških deželah selili predvsem proti velikim mestnim središčem, v prvi vrsti proti Dunaju. Na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem pa je bilo največje in najbolj dinamično mesto prav Gradec, ki je zato pritegnilo največ judovskih priseljencev.⁶⁵ Zato so bili od leta 1893 vsi Judje iz Koroške, Kranjske in Štajerske tudi člani judovske verske občine v Gradcu.⁶⁶

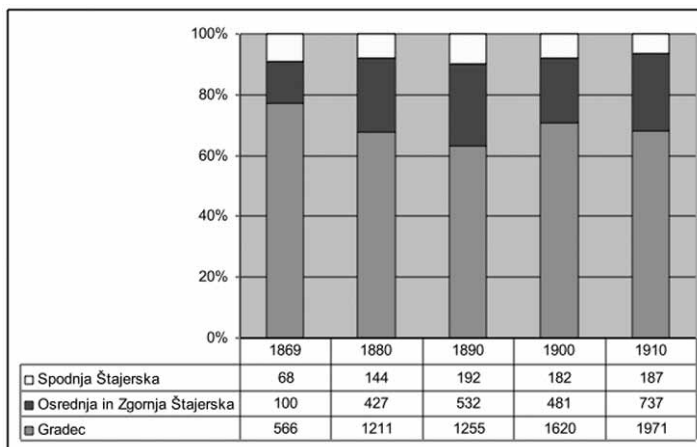
Graf 2: Število Judov na Spodnjem Štajerskem, v Gradcu

64 Bevölkerung und Viehstand von Krain nach der Zählung vom 31. December 1869. Wien 1871, str. 2–9; Bevölkerung und Viehstand von Steiermark nach der Zählung vom 31. December 1869. Wien 1871, str. 2–13; Österreichische Statistik, 1. knjiga, 2. zvezek; Österreichische Statistik, 32. del. Wien 1892, str. 56–69; Österreichische Statistik, 63. del, 1. zvezek: Die Summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Wien 1902, str. 58–71; Die Österreichische Volkszählung von 1910. V: Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden, 1912, št. 7–8, str. 111.

65 Die österreichische Volkszählung von 1910, str. 112; Theodor Haas, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 und die jüdische Bevölkerung in Österreich. V: Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden, 1912, št. 10, str. 146; William H. Hubbard, Auf dem Weg zur Großstadt: Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914. München: R. Oldenbourg Verlag, 1984.

66 Andrej Pančur, Teritorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije pred drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 48, 2008, št. 1, str. 45.

ter na Osrednjem in Zgornjem Štajerskem brez Gradca.⁶⁷

Kot je razvidno iz grafa 2, je vse do prve svetovno vojne najmanj Judov živelo prav na Spodnjem Štajerskem. Z leti se je njihov delež še dodatno zmanjšal od 9,3 % leta 1869 na komaj 6,5 % vseh štajerskih Judov v letu 1910. Tudi Judje na Spodnjem Štajerskem so bili izrazito mestno prebivalstvo. Kot je razvidno iz spodnje tabele 2, je skoraj dve tretjini spodnještajerskih Judov živelo v največjih spodnještajerskih mestih – v Mariboru, Celju in Ptuj. V primerjavi z Gradcem so bila to relativno majhna mestna središča. Še najhitreje se je razvijal Maribor, kateri je leta 1869 štel 12.828 prebivalcev in leta 1910 že 27.994 prebivalcev. Dokaj uspešno se je razvijalo še Celje, ki je leta 1910 štelo skoraj 7000 prebivalcev, skupaj z industrijskim predmestjem pa še dodatnih dva tisoč. Nasprotno je Ptuj gospodarsko bolj ali manj stagniral in je leta 1910 štel le 4631 prebivalcev.⁶⁸

Tabela 2: Število Judov v statutarnih mestih in sodnih okrajih Spodnje Štajerske 1869–1910

	sodni okraji	1869	1880	1890	1900	1910
statutarna mesta	Maribor	6	37	64	62	66
	Celje	11	10	6	23	25
	Ptuj		41	54	37	37
Okrajno glavarstvo Celje	Celje okolica		4	1		4
	Vransko					4
	Šmarje			1		
	Laško	5	1		9	15

67 Bevölkerung und Viehstand von Steiermark nach der Zählung vom 31. December 1869; Special Orts-Repertorium von Steiermark. Wien 1883; Special Orts-Repertorium von Steiermark: Specialni repertorij krajev na Štajerskem: na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Wien 1893; Leksikon občin, kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru: Izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudnia 1900: IV. Štajersko. Wien 1904; Specialni krajevni repertorij za Štajersko: izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910. Wien 1918.

68 Melik, Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, str. 204.

Okrajno glavarstvo Ljutomer	Ljutomer	4	14	8	7	5
	Gornja Radgona					3
Okrajno glavarstvo Maribor	Maribor okolica	3		3	1	1
	Slovenska Bistrica	7	7	12	2	3
Okrajno glavarstvo Ptuj	Ptuj okolica	20	6	6	8	8
	Ormož	7	10	14	17	13
	Rogatec	3	6	18		3
Okrajno glavarstvo Brežice	Kozje		1	1		
	Sevnica		3	1		
	Brežice		4	3	7	2
Okrajno glavarstvo Slovenj Gradec	Radlje ob Dravi					2
	Slovenj Gradec	2			9	
Spodnja Štajerska skupaj		68	144	192	182	191

Ostali spodnještajerski Judje so kot posamezniki, ali pa skupaj z družinami prebivali še v nekaterih drugih manjših krajih. Le redkokje so živeli stalno skozi več desetletij skupaj. Kontinuirano so tako živeli v Ljutomeru in v Središču ob Dravi, torej v naseljih z več kot tisoč prebivalci v bližini štajersko-hrvaško-ogrske meje. Od manjših vasi pa stalno judovsko naseljenost izpričujejo samo Cirkulane, v katerih so potomci v protijudovskih nemirih napadenega Morica Blassa živeli še vse do druge svetovne vojne,⁶⁹ ko so postali žrtve holokavsta.

Tabela 3: Delež Judov na Štajerskem 1869–1910, v %

	1869	1880	1890	1900	1910
Gradec	0,70	1,24	1,12	1,17	1,3
Maribor	0,05	0,21	0,32	0,25	0,24
Celje	0,26	0,19	0,1	0,34	0,36
Ptuj		0,96	1,38	0,88	0,8
Spodnja Štajerska skupaj	0,02	0,03	0,04	0,04	0,04
Osrednja in Zgornja Štajerska brez Gradca	0,02	0,06	0,07	0,06	0,09
Štajerska skupaj	0,06	0,15	0,15	0,17	0,2

Po letu 1867 se je sprva sorazmerno največ Judov iz Hrvaške in Ogrske priselilo prav na Ptuj in njegovo okolico, kjer je leta 1883 prišlo do zgoraj opisanih protijudovskih nemirov. Kot kaže tabela 3, so Judje leta 1880 predstavljali skoraj odstotek ptujskega prebivalstva. Do leta 1890 se je delež povzpел že na 1,4 %, tako da je Ptuj takrat postal sorazmerno še bolj "judovsko mesto" kot Gradec. Čeprav Judje pri svojem naseljevanju na Ptuj niso naleteli na kake večje ovire, so se že konec 70. let 19. stoletja med ptujskimi meščani pojavili prvi ugovori proti judovskemu naseljevanju in njihovemu vedno večjemu gospodarskemu vplivu.⁷⁰ Leta 1883 se je za časa protimadžarskih in protijudovskih nemirov na bližnjem Hrvaškem strah pred povečanim judovskim naseljevanjem samo še okreplil.⁷¹ Ljudje v mestu in okolici naj bi se razburjali in zahtevali spremembe glede politike naseljevanja Judov. Ker

69 Arhiv Republike Slovenije, AS 68, a. e. 29-2/1936-38, t. e. 9437/1938, Občina Sv. Barbara v Halozah, 19. maj 1937.

70 Iz Ptujca. V: Novice, 21. februar 1878, št. 8, str. 60.

71 Telegrami »Slovenskemu narodu«. V: Slovenski narod, 16, 5. september 1883, št. 203.

naj bi se jih “v teku zadnjih let privleklo /.../ toliko [Judov] v naše mesto,” so se bali, “da jih bode v kratkem več nego nas drugih.” Priseljeni judovski trgovci naj bi bili tudi krivi za takratno draginjo in celo za očitno propadanje mesta.⁷² Ptuj je bil namreč v tem času zaspano podeželsko mesto, brez pomembnejše industrije in z obrtniško proizvodnjo, ki je zadovoljevala le potrebe mesta in bližnje okolice. Nekoliko pomembnejša je bila samo trgovina z kmetijskimi pridelki,⁷³ s katero so se tradicionalno ukvarjali tudi judovski priseljenci.

Posamezni judovski trgovci so se skupaj s svojimi družinami naselili tudi po vaseh. Antisemitski pisci so tako poročali, da so se Judje “celo v večjih vaseh /.../ že ugnezdjujejo ter barantajo z vsakojako robo in krčmarijo.”⁷⁴ Podobno kot v Prekmurju so se tisti Judje, ki so se naselili v tem pretežno agrarnem okolju, ukvarjali še z mnogimi drugimi posli, “ki spadajo v židovsko stroko.” Neki Jud iz Haloz, verjetno prav Moric Blass iz Cirkulan, je bil tako mesar, trgovec z živili, gostilničar, pek in navsezadnje še trafikant in poštar.⁷⁵ Nagel gospodarski vzpon priseljenih judovskih trgovcev je vznemiril antisemitsko čuteče prebivalstvo, ki je Judom očitalo, da so obogateli na moralno sporen način:

V nekem trgu na Spodnjem Štajerskem naselil se je Jud pred jedva desetimi leti. Od kod se je preselil, ni vedel nihče. Kod volk mej ovce prišel je nekega dne z obilno obitelji v trg in je baš tik cerkve – Jud poleg katoliške cerkve! – postavil svoj šotor, torej na najbolj pripravnem kraju. Trgoval je z vsem, kupoval je vse, kar je kdo le hotel kupiti.⁷⁶

Podobno kot čez mejo na Hrvaškem so tudi kmete v Halozah pestile slabe letine, pomanjkanje hrane⁷⁷ in splošna revščina: “Kmet vzdihuje pod jarmom neplodnih let in težo rastoče dače; pri vsem delu in trudu ne more shajati, in posestva se pogosto prodavljajo po dražbah.”⁷⁸ Podobno kot na Hrvaškem bi lahko bile tudi na Štajerskem prav težke gospodarske in družbene razmere leta 1883 glavni krivec za izbruh protijudovskega nasilja. Slovenski časopisi so bili takrat npr. prepričani, da “bo težko kdo dvomil,” “da so Judje med /.../ ljudstvom velika nadloga” in nesreča, katero je potrebno odstraniti.⁷⁹ Kot zvesti cesarski podaniki in ubogljivi avstrijski državljani pa so seveda nasprotovali uporabi nasilja pri reševanju “judovskega vprašanja” kot aktualnega “socialnega vprašanja.”⁸⁰

Toda v resnici gospodarske razmere v Halozah leta 1883 še niso bile tako zelo slabe. V naslednjih letih se je gospodarska in socialna kriza sicer samo še zaostrovala, a pri tem ni

72 Iz Ptujja. V: Slovenski narod, 16, 7. september 1883, št. 205.

73 Vladimir Bračič, Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja. V: Vladimir Bračič (ur.), Poetovio-Ptuj 69-1969: Zbornik razprav ob tisočdevetst letnici. Maribor: Založba Obzorja, 1969, str. 106.

74 Židovstvo. V: Slovenski narod, 21, 22. maj 1888, št. 116.

75 Iz Haloz. V: Slovenski narod, 16, 11. september 1883, št. 207.

76 Judovska popačenost. V: Slovenski narod, 22, 16. marec 1889, št. 64.

77 Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 12, 18. julij 1878, št. 29, str. 237.

78 Iz Haloz. V: Slovenski gospodar, 11, 23. avgust 1877, št. 35, str. 276.

79 Iz Štajerskega. V: Slovenec, 11, 14. september 1883, št. 135.

80 Moč židovstva. V: Slovenec, 17, 11. januar 1889, št. 9.

prišlo do novih protijudovskih izgredeov. Gospodarska kriza se je zaostрила zlasti po letu 1886, ko je tudi te kraje prizadela trtna uš.⁸¹ Ker je velika večina tamkajšnjega prebivalstva živela od vinogradništva, je takratna močna vinogradniška kriza povzročila vsesplošno obubožanje. Zaradi vsesplošnega zadolževanja je bilo vedno več vinogradnikov prisiljeno prodati svojo posest, katero so nato obdelovali kot najemniki.⁸²

Toda v tem primeru Judje niso bili glavni kupci zadolženih kmečkih posestev. Vinograde so na veliko kupovali prav vsi ptujski meščani,⁸³ ne glede na versko pripadnost. Zaradi relativno majhnega števila Judov na Spodnjem Štajerskem Judje celo v “tradicionalnih judovskih dejavnostih” nikoli niso dosegli prevladujočega vpliva. Ko je v 70. in 80. letih 19. stoletja slovensko podeželje zajela huda agrarna kriza, ki se je odražala v vedno večjem zadolževanju slovenskega kmeta, so kot “oderuhi” delovali domači premožnejši ljudje in ne pravkar priseljeni Judje.⁸⁴ Čeprav je bilo podobno kot drugje po Evropi tudi med Slovenci razširjeno označevanje Judov kot oderuhov, pa je v primeru slovenskega antisemitizma tej podobi manjkala kakršna koli realna socialna podlaga. V javnosti je bila tako še vedno razširjena tradicionalna krščanska podoba skopega, pohlepnege, nedelavnega in izkoriščevalskega oderuha, proti koncu 19. stoletja pa so oderuhi naposled postali še simbol modernega liberalnega kapitalizma.⁸⁵

V tem primeru bi slovenski antisemitizem lahko označili kot antisemitizem brez Judov. Slovensko katoliško in tudi liberalno časopisje je namreč v svojih antisemitskih člankih v glavnem pisalo o Judih, ki niso živeli v slovenskih deželah. Ti Judje so bili za njih personifikacija modernega liberalnega kapitalizma. Z nastopom gospodarske depresije so bile po letu 1873 skoraj še bolj kot drugje v Avstriji tudi v slovenskih deželah povsem diskreditirane liberalne ideje. Družba je izgubila zaupanje vase. Dotedanji optimizem je zamenjal pesimizem. Za nastale gospodarske in družbene nadloge je vse več ljudi začelo kriviti liberalni kapitalizem. Za dežurne krivce so razglasili liberalce, kapitaliste in Jude. Namesto negotove sedanjosti in špekulativne gospodarske prihodnosti so si ljudje želeli predvsem varnosti.⁸⁶

Zaradi relativno majhnega števila judovskih priseljencev so lahko slovenski antisemiti še v času največjega judovskega naseljevanja v slovenske dežele z olajšanjem zapisali: “Mi Slovenci smo dozdej še tako srečni, da židovstvo mej nami še ni pognalo svojih korenin in da se je prav malo židov mej nami naselilo.” Toda po drugi strani so vseeno zaskrbljeno gledali na prihodnost: “A tudi nam je opreznim biti, da obvarujemo

81 Čeh, *Vinogradništvo v Halozah*, str. 392.

82 Od Sv. Avguščina v Halozah. V: *Slovenski gospodar*, 26, 27. oktober 1892, št. 43, str. 346; Iz Haloz. V: *Slovenski gospodar*, 33, 19. oktober 1899, št. 42, str. 3.

83 Bračič, *Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja*, str. 107.

84 Andrej Pančur, *Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja*. V: *Zgodovinski časopis*, 53, 1999, št. 1, str. 33–55.

85 Andrej Pančur, *Opis oderuhov v 19. stoletju na Slovenskem*. V: *Acta Histriae*, 15, 2007, št. 1, str. 179–189.

86 Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Verlag Carl Ueberreuther, 1995, str. 250–251; Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit: Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*. Berlin: Walter de Gruyter, 1967.

svoj narod od materialnega in duševnega propada, katerega vidimo pri narodih, ki so prišli židovom v last.⁸⁷ Ker naj bi imeli Judje poguben vpliv na gospodarstvo, moralo, kulturo in celo znanost, so slovenski časopisi širili strah pred nadaljnjim Judovskim naseljevanjem v slovenske dežele.⁸⁸

Ta strah ni bil povsem imaginaren. Verjetno ni naključje, da so leta 1883 protijudovski izgredi na spodnjem Štajerskem izbruhnili prav v krajih, kjer so se Judje relativno najbolj množično naseljevali. Velik del prebivalstva teh krajev je zato že lahko imel osebne izkušnje pri odnosu z Judi. Tradicionalni verski in socialni antisemitizem se je pod vplivom novih družbenih razmer in obnovljenih osebnih odnosov z Judi začel intenzivno prepletati še z modernejšimi oblikami antisemitizma. Še bolj so ti osebni odnosi prišli do izraza v Prekmurju, kjer je živel še sorazmerno veliko več judovskega prebivalstva. Prav tako se je moderni slovenski antisemitizem razvil tudi v stiku s vplivnima judovskima skupnostnima na skrajnem zahodnem slovenskem naseljitvenem ozemlju – v Gorici in Trstu.⁸⁹ Podeželsko prebivalstvo Kranjske in tudi Spodnje Štajerske, kjer Judje praktično sploh niso živeli, v vsakdanjem življenju sicer ni imelo veliko možnosti, da bi prišli v stik z judovskim prebivalstvom, toda ob prihodu v večja mesta so bili lahko deležni tudi takšnih neposrednih stikov. Še bolj pa je to veljalo za slovenske izobražence, ki so pogosto za krajši ali daljši čas odhajali v druge dele Habsburške monarhije, kjer je živelo veliko več Judov.⁹⁰ Moderni slovenski antisemitizem je torej do določene mere gradil tudi na osebnih stikih z Judi.

Čeprav slovenski strah pred Judi ni bil povsem imaginaren, pa to še ne pomeni, da je ustrezal družbeni realnosti. Judje namreč v slovenskih deželah niso imeli nobenega večjega vpliva. Tudi v tem pogledu slovenski antisemitizem ni bil nobena posebnost: "Politični cilji antisemitov so bili sicer vedno /.../ reakcija na civilni in družbeni položaj Judov znotraj posameznih držav, toda njihovi stereotipi in predsodki so prav povsod imeli le malo skupnega z realnim življenjem Judov."⁹¹

V času velikih družbenih in gospodarskih sprememb se je med ljudmi vedno bolj širil občutek negotovosti, ki se je odražal kot strah pred gospodarskim in družbenim propadom. Da bi lahko obvladali svoje pretirane strahove, so mnogi posamezniki poskušali identificirati vzroke za svoj strah. Na družbeni ravni se je takšno obvladovanje pretiranih strahov pogosto spreverglo v iskanje ne le resničnih, temveč tudi namišljenih sovražnikov. Zaradi globoko zasidranih tradicionalnih protijudovskih predsodkov in zelo uspešne judovske emancipacije v sodobni družbi

87 Židovstvo. V: Slovenski narod, 16, 25. april 1883, št. 94.

88 Marko Štepec, Strah pred židovskim naseljevanjem: Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 34, 1994, št. 2, str. 149–162.

89 Katjuša Arčon, "Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi:" Nasprotja med slovenskimi goriškimi časopisi glede judovstva. V: Zgodovina za vse, 15, 2008, št. 1, str. 107–119; Marta Verginella, Judovski troti in slovenske čebelice. V: Vincenc Rajšp et. al. (ur.), Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 667–674.

90 Marko Štepec, Srečanja z Judi. V: Borec, 1995, št. 542–543, str. 811–827.

91 Thomas Gräfe, Antisemitismus in Deutschland 1815–1918: Rezensionen – Forschungsüberblick – Bibliographie. Norderstedt: Books on Demand GmbH, 2007, str. 185.

so bili prav Judje idealen sovražnik. Antisemiti so zapleteno delovanje gospodarskega, družbenega in celo političnega življenja zreducirali na enostavno in hitro razumljivo razlago, po kateri Judje obvladujejo ne le borze, banke in finance, temveč celotno gospodarstvo in medije, zaradi česar naj bi kmalu zavladali še celemu svetu.

Nič čudnega torej, če so antisemitski pisci naposled kot glavnega krivca za protijudovske nemire leta 1883 razglasili kar same Jude. Slovenski zdravnik, liberalni politik in pisatelj Josip Vošnjak (1834–1911) je že čez dve leti v takrat najbolj ugledni slovenski reviji takole opisal dogodke v Cirkulanah, potem ko je vojska aretirala uporne kmete: Vojaki so “prijeli /.../ več izgrednikov ter jih odgnali v zapor. Tedaj je kričala židovka, žena zadetega barantača: ‘Če bom še tri leta tukaj, orala bom s kristjani in ne z voli.’ In v svoji besnosti je pljunila v obraz uklenjenim kristjanom.” Pri tem je Vošnjak apeliral na slovensko javnost: “Tacih besed si je treba zapomniti, kajti iz njih lahko sodimo, kaj si domišljujejo židovi in kako se nam bo godilo, če se ne postavi jez proti narastajoči njih sili.”⁹² Takšna interpretacija takratnih dogodkov v Cirkulanah se je hitro prijela v slovenski javnosti in je bila kasneje ob primernih priložnostih še večkrat ponovljena.⁹³

Ta zgodba naj bi prvotno izvirala prav od uglednega slovenskega duhovnika Božidarja Raiča (1823–1886),⁹⁴ ki leta 1883 ni bil le slovenski poslanec volilnega okoliša Ptuj okolica v državnem zboru, temveč hkrati tudi dolgoletni župnik v župniji sv. Barbara v Halozah. Raič je bil znan predvsem kot vnet bорец za pravice slovenskega naroda. Leta 1885 je npr. v državnem zboru zaneseno poudarjal: “Slovinci so pod to vlado brez pravic. /.../ Želimo si miru med narodi. Toda, če želimo, da nam ta mir prinese blagoslov, srečo in zadovoljstvo, mora imeti za podlago pravičnost in enakopravnost med vsemi narodi Avstrije.”⁹⁵

Vendar Slovenci spodnještajerskih Judov niso šteli za enakopravne, kar se je odražalo tudi pri zgoraj opisanih dogodkih iz leta 1883. Hrvaško-slovenski protijudovski izgredi so potekali po uveljavljenem ritualnem vzorcu, ki je bil značilen tudi za mnoge druge protijudovske izgrede v 19. stoletju: zbiranje množice na javnem prostoru, javno obrekovanje Judov, grožnje Judom z nasiljem in smrtjo, metanje kamnov v okna, razbijanje vrat in rušenje zidov judovskih hiš. Toda v takšnih primerih judovska življenja skoraj po pravilu niso bila zares ogrožena. Glavni namen protijudovskih izgredov je bil v prvi vrsti poenotenje nejudovske skupnosti, katera je s pomočjo nasilja Judom pokazala, da niso del večinskega prebivalstva.⁹⁶ Judje so na ta način zopet postali “tujci med nami.”

92 J[osip] Vošnjak, Socialni problem in kmetjski stan. V: Letopis matice slovenske, 1885, str. 8.

93 Židovstvo. V: Slovenski narod, 21, 22. maj 1888, št. 116; Judovska popačenost. V: Slovenski narod, 22, 16. marec 1889, št. 64.

94 Židovstvo. V: Slovenski narod, 21, 22. maj 1888, št. 116.

95 Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahr 1885. Wien: Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1885, str. 139–44.

96 Werner Bergmann, Christhard Hoffmann in Helmut Walser Smith, Introduction. V: Werner Bergmann, Christhard Hoffmann und Helmut Walser Smith (ur.), Exclusionary Violence: Antisemitic Riots in Modern German History. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002, str. 8–11.

SLOVENIAN ANTI-SEMITISM AND ANTI-JEWISH UNREST IN LOWER STYRIA IN 1883

Andrej Pančur

Summary: Near the end of the 19th century, the Jewish population, concentrated in Prekmurje, became the target of Slovenian anti-Semitism both as part of the budding Slovenian ethnic nationalist movements, and the ideologies of class injustices. The author documents a time when in certain villages and towns of Prekmurje, the Jews comprised an important share of the population. Images and testimonies of Jewish alienness by prominent Slovenian nationalists; the clash between competing local Hungarian, Croatian and Slovenian nationalisms; and the media discourse of the time present a picture of popular understandings of a difficult political and economic situation wherein the Jews were uniformly seen, and attacked, as both the aliens and the culprits, deploying the standard anti-Semitic arsenal and imagery. The author also presents the life trajectories of some of the more important Jewish merchants and public personages.

Ključne besede: Judje v Prekmurju in na Štajerskem v 19. stoletju; ikonografija antisemitizma; slovenski nacionalizem; hrvaški nacionalizem; madžarski nacionalizem

Keywords: Jews in Prekmurje and Styria in the 19th century; iconography of anti-Semitism; Slovenian nationalism; Croat nationalism; Hungarian nationalism

Jud kot Nемеc, liberalec, kapitalist: o slovenskem antisemitizmu v zadnjih desetletjih habsburške monarhije

Marko Zajc

Če gledamo nazaj na slovenski antisemitizem 19. in zgodnjega 20. stoletja, ne moremo mimo dejstva, da je bil tukaj.¹ Kar je seveda neprijetno. Slovenci, narod, ki ima v svoji mitski samopodobi dobesedno zapisano neprestano borbo proti močnejšim sovražnikom, narod, ki mu niso pustili, da bi se izrazil, narod, ki je bil vedno »zatiран,« narod »dobrih ljudi, ki jih samo milijon še živi.« Ravno ti Slovenci so bili tudi veliki sovražniki Judov. Neprijetno. Tako očitno je, da se tega ne da skriti. Vsak, ki je bral stare časopise, ne more mimo tega dejstva. Zato se postavljajo povsem upravičena vprašanja. So Slovenci res narod antisemitov? Imamo mogoče kakšen antisemitski gen, ki lahko kadarkoli izbruhne? Ali pa slovenski antisemitizem ni bil tako »resen?« Je bil zgolj »neposrečena šala?« Provincialno posnemanje dunajskih krogov brez trdnejših korenin? Sicer pa, saj »pri nas« ni bilo »skoraj nič« Judov. Zakaj bi bil torej antisemitizem sploh pomemben za Slovence? Zakaj ne bi rajši vse lepo pozabili?

Mogoče pa so zgornja vprašanja napačno zastavljena. Mogoče bi morali stopiti nazaj in pogledati širšo sliko. Najprej, vprašanje, ali so Slovenci antisemiti ali ne, predpostavlja, da so narodi trdne entitete, skoraj osebe, ki imajo narodnost zapisano v krvi. Kar pa ni res. Narodi so zamišljene skupnosti,² ki ne temeljijo na bioloških predpostavkah.³ Seveda zato niso nič manj realni, ampak pripadnikom neke širše skupine je povsem neutemeljeno pripisovati lastnosti »po naravi.«⁴ To je natančno tista logika, ki je pripeljala (med drugim) tudi do antisemitizma. Kaj pa argument, da »pri nas« ni bilo skoraj nič Judov? Prvič ne drži. Odvisno od tega, kaj je zajema »pri nas.« Ozemlje današnje Slovenije? Prekmurje očitno postavlja to tezo na laž. Ozemlje, ki je spadalo pod avstrijski del Monarhije? Tudi tukaj so razlike med Štajersko in Goriško, kjer je bilo Judov več, in Kranjsko, kjer jih je bilo zares malo. Da ne govorimo o Trstu, ki je bil sedež močne judovske skupnosti.⁵ Sicer pa je dejstvo, da Slovenija

1 O slovenskem antisemitizmu v 19. stoletju glej: Marko Štepec: Slovenski antisemitizem 1861–1895. Magistrska naloga, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1994; Marko Štepec: Strah pred židovskim naseljevanjem, Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja. V: Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, 2, str. 149–162; Tadej Cankar: Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma. Diplomatska naloga, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2003; Igor Grdina: Podoba Žida v slovenski literaturi. Kronika, 37, 1989, 3, str. 267–277.

2 Benedict Anderson: Zamišljene skupnosti. Studia Humanitatis, Ljubljana 2007, str. 22.

3 Christian Jansen in Henning Borggräfe: Nation, Nationalität, Nationalismus. Campus Historische Einführungen 2007, str. 92.

4 Anthony D. Smith takšne nazore klasificira kot "organicistični nacionalizem," ki naj bi bil ena od različnih primordializma (doktrine prvobitnosti). Anthony D. Smith: Nacionalizem, teorija, ideologija, zgodovina. KRT, Ljubljana 2005, str. 71.

5 Za več informacij o judovskem prebivalstvu na ozemlju današnje Slovenije glej podrobno

v državnopravnem smislu takrat ni obstajala. Ozemlje današnje Slovenije je bilo razdeljeno na dežele in vključeno v širši državni okvir habsburške monarhije. Judov pa je bilo v tej državi veliko.⁶ Mentalitetni okvir slovenskih »narodnoprebudnih« intelektualcev se je vrtel nekje med »domačo grudo« in državnim centrom na Dunaju.

Če hočemo odgovoriti na zgoraj postavljeno vprašanje, zakaj naj bi bil antisemitizem sploh pomemben za Slovence, moramo vsaj malo razumeti proces, ki se mu reče modernizacija. Od konca 18. stoletja je tudi današnji slovenski prostor zajel val sprememb, s katerimi živimo še danes. S procesom, ki je ustoličil besede kot so civilizacija, napredek, industrija. Pa tudi besedo narod. Sociološka in antropološka paradigma zadnjih desetletij opredeljuje modernost kot tip socialne organizacije, ki je nastala in postala dominantna v Zahodni Evropi po industrijski in francoski revoluciji. Kot ugotavlja grški sociolog Nicos Mouzelis, modernizacija vsebuje tri osnove strukturne značilnosti: uničenje segmentnih lokalizmov; množično mobilizacijo in vključitev populacije v zamišljeno skupnost ter nacionalno državo; diferenciacijo institucionalnih sfer (ekonomske, politične, socialne, kulturne), ki poteka od zgoraj navzdol – vsaka izmed sfer naj bi imela, vsaj načeloma, lastno logiko in lastne vrednote. Nove tehnologije omogočijo državnim elitam razširitev administracije na periferijo na način, ki v predmoderni situaciji ni bil mogoč. Penetracija oblasti v periferijo je neposredna v smislu, da med vladajočimi in populacijo ni fevdalnih ali drugih patrimonialnih posrednikov. Posledica je velik premik materialnih in simbolnih resursov iz periferije v center, ki omogoča koncentracijo sredstev produkcije in sredstev dominacije. Čeprav so bile mnoge predmoderne družbe zelo diferencirane, pa je diferenciacija, ki jo prinese modernizacija, povsem drugačna. V predmodernih družbah je zelo diferenciran vrh družbe, velika večina populacije ostane segmentirana. V modernih družbah pa diferenciacija zaobjame večino populacije.⁷

V 19. in začetku 20. stoletja je slovenski prostor, ki je imel vse lastnosti periferije, doživljal neprestane napade različnih modernizacijskih procesov, ki so prihajali »od zunaj« in spreminjali tisto, »kar je noter.«⁸ Poleg vse močnejše države je z veliko silo razdirala stare strukture in postavljala nove tudi industrijska revolucija.⁹ Ampak

študijo Andreja Pančurja. Andrej Pančur: Razvoj judovskega prebivalstva Slovenije do druge svetovne vojne. V: Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič: Podobe modernizacije. Zbirka Razpoznavanja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2009, str. 249–296.

6 Sodeč po avstrijski statistiki je bilo leta 1880 v avstrijskem delu Avstro-Ogrske okrog milijon judovskega prebivalstva (4,8% celotnega prebivalstva). Leta 1910 pa 1,3 milijone (4,6% celotnega prebivalstva). Monica Richarz: Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung. V: Steven M. Lowenstein, Paul Mendes-Flohr, Peter Pulzer in Monica Richarz (ur.): Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871–1918, Umstrittene Integration. Verlag C. H. Beck 2000, str. 15.

7 Nicos Mouzelis: Nationalism, Restructuring Gellner's Theory. V: Siniša Malešević in Mark Haugard (ur.), Ernest Gellner and Contemporary Social Thought. Cambridge University Press 2007, str. 125–131.

8 Tipičen primer je prihod železnice. Peter Vodopivec: Južna železnica in industrializacija. V: Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (ur.): Podobe modernizacije. Zbirka Razpoznavanja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2009, str. 57–78.

9 Kratek pregled razvoja industrije na Slovenskem: Jasna Fischer: Razvoj obrti, industrije in trgovine. V: Jasna Fischer (ur.): Slovenska novejša zgodovina I. Inštitut za novejšo zgodovino,

»slovenski prostor« je bilo potrebno šele izoblikovati: tako mentalno in ideološko kot politično. Modernizacija je vzpostavila tudi moderne nacionalizme.¹⁰ Slovenski nacionalizem pri tem ni bil nikakršna izjema. Razvijal se je v okoliščinah večnacionalne države, ki je bila dovolj močna, da je nastajajoče narode držala skupaj, in premalo močna, da bi jih uničila oziroma uniformirala.¹¹ Slovenski nacionalizem je bil soočen z dejstvom, da za sabo nima centra države, kot je bilo to pri nemškem nacionalizmu. Narodni buditelji,¹² ki so slovensko prebivalstvo hoteli »nacionalizirati«, so imeli velike težave predvsem z združevanjem različnih lokalizmov pod zastavo skupnih »kulturnih« značilnosti (jezik, običaji, »kri«). Zgodovina jim ni bila naklonjena, prav tako ne politična geografija. Razdeljenost zamišljenega prostora na historične dežele pa je bila skoraj nepremostljiva ovira. Slovenski nacionalisti so se zavedali, da so na periferiji. Zadevo so poskušali rešiti z vzpostavitvijo (vsaj simbolnega) »lokalnega« centra, ki bi lažje prenašal napade iz »pravega« centra in bi se povezoval z zavezniškimi »lokalnimi« centri.¹³ Tu pa so se pokazali zanimivi paradoksi. Slovenski nacionalizem je rodila modernizacija. Prav tako so slovenski nacionalisti poskušali zajahati tega konja in usmerjati modernizacijske procese v svojo smer, skratka v prihodnost, kjer bi imel svoj prostor tudi slovenski narod. Če so hoteli s tem projektom uspeti na lokalnem nivoju, so morali vzpostaviti vez s segmentnimi lokalizmi, ki pa so se upirali modernizacijskim procesom (tako državnim intervencijam kot vplivom kapitalizma). Ker nacionalisti (vsaj večinoma) niso imeli za seboj države in tudi ne velikega kapitalističnega centra, je bila ta vez edina rešitev, pa tudi najboljši način za prodor slovenske nacionalne zavesti med množice. Seveda je vseskozi obstajal velik prepad med nacionalizmom kulturno-političnih elit in nacionalizmom ruralnih množic, ki je bil v bistvu zgolj preoblečeni (ali dopolnjeni) lokalizem.¹⁴

Zakaj toliko o tem? Kaj ima s tem slovenski antisemitizem? Modernizacija ni izumila sovraštva do Judov,¹⁵ mu je pa dala nove, dodatne vsebine. Pravzaprav je nemogoče natančno ločiti med tistimi elementi protijudovstva, ki so obstajali vsaj od srednjega veka dalje, in antisemitizmom, ki ga je prinesla modernizacija. V nadaljevanju se bom posvetil predvsem »modernizacijskemu« delu tega pojava, ki ima zelo

Mladinska knjiga, Ljubljana 2005, str. 77–83.

10 Čeprav nekateri teoretiki nacionalizma pišejo o narodu pred obdobjem nacionalizma (Liah Greenfield, Anthony D. Smith, Hugh Seton-Watson), pa priznavajo modernost nacionalističnih doktrin in političnih programov. Brendan O'Leary: *On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism*. *British Journal of Political Science*, 27, 1997, 2, str. 208.

11 Po mnenju Vasilija Melika so slovenski nacionalisti v habsburški monarhiji "bridko čutili, da jim še veliko manjka do resnične enakopravnosti in do države, ki bo združevala enakopravne avtonomne narode." Vasilij Melik: *Slovinci in avstrijska država 1848–1918*. V: Vasilij Melik in Viktor Vrbnjak (ur.): *Slovinci 1848–1918, Razprave in članki*. Založba Litera, Maribor 2002, str. 78.

12 Beseda "buditelj" je po Gellnerjevem mnenju najbolj pogosto uporabljena beseda v nacionalističnem besednjaku. Ernest Gellner: *Nationalism*. London: Phoenix 1997, str. 8.

13 Slovensko jugoslovanstvo lahko vidimo tudi v tem kontekstu. Prim.: Marko Zajc: *Jugoslovanstvo pri Slovencih v 19. stoletju v kontekstu sosednjih "združevalnih" nacionalnih ideologij*. V: Nevenka Troha, Mojca Šorn in Bojan Balkovec (ur.): *Evropski vplivi na slovensko družbo. Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, Ljubljana 2008, str. 103–114.

14 Razmerje med lokalizmi in slovenskim nacionalizmom še čaka na podrobnejšo obravnavo v slovenski historiografiji.

15 Glej: Ora Limor: *Das verworfene Volk*. V: Nicholas de Lange (ur.): *Illustrierte Geschichte des Judentums*. Campus Verlag, Frankfurt/ New York 1997, str. 144.

preprosto logiko: za propad starega sveta so krivi Judi. Raziskovalci antisemitizma v nemškem in avstrijskem prostoru opozarjajo na konservativnost antisemitskih idej v drugi polovici 19. stoletja: nasprotovanje sekularizirani družbi, liberalni državi in močnemu, na denarju temelječemu gospodarstvu. Antisemitski spisi v nemškem in avstrijskem prostoru so svarili pred napadi »judovstva« na tradicionalne oblike lastništva (v kmetijstvu in rokodelstvu), napadi na tradicionalne politične strukture, in na »naravno drugačnost« Judov. Antisemitizem je bil tudi reakcija na emancipacijo Judov.¹⁶ Prepričanje o »judovski krivdi,« v verskem smislu, ki ima nedvomno zelo stare korenine, je z »novimi« časi dobilo tudi novo razsežnost. Poslovni, kulturni in politični uspeh judovske elite v centru države, še zlasti v obdobju po dokončni emancipaciji 1867, je prav gotovo pridodal svoje k frustracijam »poražencev modernizacije.«¹⁷

Besedo antisemitizem naj bi leta 1879 spraval v obtok nemški radikalni publicist Wilhelm Marr.¹⁸ A osrednji dogodek, ki je razplamtel protijudovsko razpoloženje, se je zgodil že leta 1873. Tega leta je dunajska borza po več letih »delniške vročice« doživela zlom, ki je imel daljnosežne politične in psihološke posledice.¹⁹ Liberalizem je začel izgubljati svojo privlačnost. Čeprav so se krepile tudi socialistične ideje, je kriza okrepila predvsem konservativne nazore in antiliberalizem. Tu pa je imel svojo vlogo tudi antisemitizem. Kljub temu, da so pri borznih špekulacijah sodelovali različni sloji prebivalstva, predvsem iz vrst meščanstva in plemstva, se je v širši javnosti ustvaril vtis, da so za borzni polom odgovorni Judje. Glede na nadpovprečno prisotnost Judov v trgovini in obrti ni nenavadno, da so bili Judje močno zastopani med borznimi posredniki. Vsekakor dovolj, da so dobili splošno priznani status krivca za nastalo situacijo.²⁰ Kriza naj bi dno dosegla leta 1876, nato pa je, po dveh dobrih kmetijskih letinah in ob dejstvu, da padec delnic ni prizadel državnih vrednostnih papirjev, počasi prišlo do preobrata.²¹ Kljub temu je zaradi padanja cen prodajnih proizvodov in zaostrene konkurence med ljudmi vztrajal vtis, da »velika depresija« še vedno traja. Poslovni optimizem naj bi se vrnil šele leta 1896.²² V tem obdobju pa so v avstrijski polovici monarhije antisemitski nazori začeli pridobivati obliko političnih gibanj. Na Dunaju sta se izoblikovali dve politični struji z antisemitskim programom. Krščansko-socialno gibanje z Karlom Luegerjem na čelu, za katerega je bil glavni sovražnik »judovski kapital,« največjo podporo pa je imel med srednjim

16 Peter Pulzer: Die Wiederkehr des alten Hasses. V: Steven M. Lowenstein, Paul Mendes-Flohr, Peter Pulzer in Monica Richarz (ur.): Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871–1918, Umstrittene Integration. Verlag C. H. Beck 2000, str. 195.

17 Michael Brenner: Zwischen Revolution und rechtlicher Gleichstellung. V: Michael Brenner, Stefi Jersch-Wenzel in Michael A. Meyer (ur.): Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band 2, 1780–1871. Verlag C. H. Beck 2000, str. 302, 309.

18 Pulzer, Die Wiederkehr des alten Hasses, str. 193.

19 Helmut Rumlper: Österreichische Geschichte 1804 – 1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emazipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Verlag Carl Ueberreuter, Wien 1997, str. 456.

20 Pulzer, Die Wiederkehr des alten Hasses, str. 195.

21 Peter Vodopivec: Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci. Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, 2, str. 26

22 Andrej Pančur: Črni petek na dunajski borzi. V: Slovenska kronika XIX. stoletja II. Nova revija, Ljubljana 2003, str. 261.

slojem, ogroženim zaradi modernizacije, in delom duhovščine (geslo: liberalizem je enako judovstvo). Luegerjevo gibanje se je skoncentriralo na prevzem oblasti na Dunaju, kar mu je na prelomu v 20. stoletje tudi uspelo.²³ Nemško-nacionalno gibanje pod vodstvom Georga von Schönererja je bilo za razliko od Krščanskih socialcev izrazito protikatoliško in protihabsburško. Največjo podporo je imelo pri nemškem prebivalstvu na mešanih nemško-slovanskih območjih, širilo pa je izrazilo rasistično obliko antisemitizma (kar seveda ne pomeni, da rasni moment pri Luegerju ni bil prisoten).²⁴

Zakaj je to pomembno za slovenski antisemitizem? Slovensko politično, gospodarsko in kulturno življenje se je odvijalo v senci dogajanj v centru države. Po mnenju Petra Vodopivca je bil slovenski antisemitizem v tem času

zmes tradicionalnega krščanskega antisemitizma, protijudovskih gesel avstrijskih krščanskih socialcev in strahu pred prehitro meščansko-kapitalistično preobrazbo slovenskega prostora, temeljil pa je tudi na prepričanju, da so Judje tesno povezani z nemškimi liberalci in nespravljivi nasprotniki slovanstva.²⁵

Slovenski antisemitizem je torej zaznamovala trojna vloga Judov kot »Nemcev,« kot »kapitalistov« in kot »liberalcev,« ki se je v slovenskih časopisih pogosto združila v eno samo grozečo nevarnost. Da bi bolje razumeli antisemitski diskurz, bodo v nadaljevanju predstavljeni citati, ki lahko z današnjega zornega kota delujejo najmanj neokusno ali žaljivo. Samo na ta način je mogoče dojeti samoumevnost in vsakdanjost antisemitskega diskurza. Rasistična šala o Judu je veljala za prav tako nedolžno kot šala o vremenu. In ravno ta »zabavnost« nemara danes povzroča največji srh. Prav tako moramo poskusiti za trenutek pozabiti na strahote holokavsta. Ljudje, ki so živeli takrat, niso vedeli, kar vemo danes.

Za slovenski javni prostor v zadnjih desetletjih habsburške monarhije je značilno, da sta negativen odnos do Judov gojili obe prevladujoči meščanski politični opciji: tako liberalna kot katoliška (»klerikalna«) struja. Antisemitizem je na liberalni strani olajševalo dejstvo, da po krizi leta 1873 slovenski tabor ni premogel glasnejših zagovornikov gospodarskega liberalizma. Večina politikov in gospodarstvenikov na Slovenskem se je (ne glede na nazorsko pripadnost) zavzemala za protekcionistično gospodarstvo.²⁶ Liberalce pa je v antisemitizem prepričeval tudi nacionalno-jezikovni moment, vendar o tem več v nadaljevanju. V antisemitizmu je prednjačil katoliški politični tabor. Liberalni slovenski časopisi Judov niso neposredno povezovali z liberalizmom kot takim, ampak z njegovo nemško različico. Konservativna in katoliško usmerjena glasila pa so imela liberalizem (tako v gospodarskem kot v filozofskem in političnem smislu) za potuhnjeno iznajdbo Judov. Za najpomembnejšega teoretika in praktika slovenskega krščansko-socialnega gibanja, Janeza Ev. Kreka, je bil Karl

23 Pulzer, Die Wiederkehr des alten Hasses, str. 222.

24 Rumpler, Eine Chance, str. 502.

25 Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države, Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja. Modrijan, Ljubljana 2006, str. 125.

26 Vodopivec, Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci, str. 36, 37.

Lueger pomemben političen vzor, še zlasti ga je fascinirala Luegerjeva govorniška in demagoška spretnost (nad čimer se je v delu *Moj boj* navduševal tudi Adolf Hitler).²⁷ »V našem času pa leze izmed narodnih bojev kot zmagovalec – žid na dan,« je zapisal Krek leta 1901, »Žid kraljuje v naši dobi: v zbornicah, na trgu, v tisku in na vseučiliščih.«²⁸

Povezanost med liberalizmom, judovstvom in kapitalizmom je bila med slovenskimi konservativci dobro »znana« že pred Krekovim časom. Ko je na Dunaju leta 1873 zaradi borznega poloma izbruhnila gospodarska kriza, so slovenski časopisi kot krivce indentificirali Jude. Podobno kot danes, v finančni krizi od leta 2008, je bila tudi takrat aktualna denarna pomoč države propadlim bančnim ustanovam. Bleiweisove *Novice* so temu odločno nasprotovale. Po njihovem naj bi bili v ozadju Judje oziroma nemški liberalci – kar je bilo zanje eno in isto:

Borsa le preočitno kaže 'cvete' današnje liberalne ere, v kateri z denarjem vred gre tudi poštenje na kant!, 'Zdaj pomagaj ti, vlada!' – kričijo judovski časniki in njihovi privrženci. S čem neki? Vendar ne s tem, da pride vratolomnim špekulantom denar naših davkov na pomoč! In vse to se godi zdaj na Dunaji v obliči od dalječ prišlih tujcev, ki vidijo krasoto onega 'napredka', ki ga seje brezverski liberalizem.²⁹

Spraševali so se tudi, ali so borzniki tisti,

ki državne blagajnice polnijo z davki? Ali mar oni stoterim in tisučerim ljudem dajejo zaslužka? Ali niso nasproti oni tisti troti, ki na borsnem polji samo in edino samo za svoj žep grabijo dobiček; če pa njim igra spodleti in kurzi njihovega vrtoglavega papirja padejo, kako smejo klicati državo na pomoč?³⁰

V slovenskih časopisih poznega 19. stoletja je veljal splošen konsenz, da je judovski kapital veliko hujši od nejudovskega. »Rusija in druge države pa spoznajo zdaj, da na židovstvo se ni naslanjati,« je zapisal liberalni *Slovenski narod* avgusta 1887: »Ako je že kapital sam na sebi sebičen, brezobziren, nepatrijotski in v resnici brezнародen, je židovski kapital še posebe nevaren, ker nema lastnikov, ki bi vsaj od narave in po naravi mogli čutiti narodnost!«³¹ Židovski kapital naj bi bil vedno usmerjen proti Slovanom, in po interpretaciji katoliškega *Slovenca*, tudi proti kristjanom nasploh:

Kar se lepe češke in moravske dežele tiče, je tudi v enakih nemilih okoliščinah. Zlasti v okrajih z nemškim prebivalstvom se židovstvo strahovito razširja, kajti židje so posebno spretni v zasramovanji in zaničevanji katoliške cerkve, kar fanatičnim Nemcem tembolj ugaja, ker katoliško duhovščino kot glavni steber Slovanstva še posebno sovražijo ter se od zvutih Židov kar molče celo ob svoje premoženja pripraviti

27 Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Založba obzorja, Maribor 1997, str. 119.

28 *Ibid.*, str. 120.

29 *Novice*, l. 1873, št. 20, str. 160.

30 *Novice*, l. 1873, št. 21, str. 164.

31 *Slovenski narod*, 3. 8. 1887.

dajo, da le isto v nemško-liberalne, ne pa v slovansko-klerikalne roke preide.³²

Seveda so Judje vedno negativni. Antisemitski diskurz jih obtožuje kontradiktornih »zločinov.« So hkrati kapitalisti in prekucniški socialisti. Poglejmo primer. Katoliški *Slovenec* je aprila 1889 zapisal:

Židovski skopuhi in bankirji so z lažmi in zvitostjo krščanskim narodom v potu obraza pridobljene milijarde izmikovali. In kdo je kmeta in obrtnika pritiral na rob propada? Semitska načela o prosti konkurenciji in razkosavanji so zakrivila sedanje pereče socialno vprašanje, ko so delavci le beli sužnji v službi židovskega kapitala.

Po drugi strani pa so

Židje že itak po rodu v večini socialisti, ker jim je prirojen revolucionarni duh, s katerim hočejo doseči svetovno oblast. Kdo je na čelu socialističkemu gibanju? Žid Singer v nemškem državnem zboru in Žid Adler socialističkemu časnikarstvu v Avstriji. Žida sta bila socialisti Lassalle in Marx.³³

Slovenski časopisi so se še zlasti bali, da se ne bi na Slovenskem naselil kak judovski trgovec.³⁴ *Slovenski gospodar*, štajerski konservativni časopis, je leta 1880 opozarjal, da so judovski »mešetarji« zagotovo goljufi:

Iz Dravskega polja. (Nekaj v svarilo) V začetku meseca aprila klatil se je tukaj neki žid, ki je čul na ime Rudolf Lammel, ter je ponujal ure in drugo hišno spravo od Graške zaloge J. Jarosch kazaje predrzno njeno pooblastilo. Znal je govoriti, hvaliti in svojo poštenost dobro hliniti tako dolgo, da je marsikterega vjel, da si je kaj naročil in mu je izpeharil 'are' na naročeno reč po 4 do 10 fl. Ko pa potem nič ne dojde, popraša pri zalogi J. Jarosch eden takih, iz kterega je izžmel omenjeno svoto, kaj in kako? Pa glejte sloki judovski nos! Odgovorilo se mu je, da zaloga J. Jarosch na ovo 'aro' ne more nič poslati, ker je ni prejela. Kajti omenjeni Rudolf Lammel uže od meseca februarja ni več njeni pooblaščenec. No! to ga imate tedaj židovskega goljufa! Zapomnite si toraj čestiti bralci to ime in se ne dajte od njega, če se še kodí potika, in sploh od nobenega Abrahamovega poštenjaka vkanjati in pehariti.³⁵

Čeprav se danes sliši nenavadno, so slovenski nacionalisti napadali Jude tudi zato, ker so jih obtoževali nemštva. Judje v Monarhiji so v veliki večini uporabljali nemški jezik, še zlasti Judje, ki so pripadali višjim slojem. Mnogi so, še zlasti v zgodnejših obdobjih, sprejeli nemško nacionalno ideologijo, še zlasti v liberalni različici, po kateri bi lahko obdržali svoje judovstvo, a bili vseeno Nemci.³⁶ To je slovenskemu

32 Slovenec, 3. 8. 1886.

33 Slovenec, 26. 4. 1889.

34 Štepec, Strah pred židovskim naseljevanjem, str. 149.

35 Slovenski gospodar, 27. 5. 1880.

36 O razmerju med judovstvom in nemštvom v prvi polovici 19. st. glej: Michael A. Meyer:

antisemitizmu dalo dodaten, nacionalno-ideološki argument. Prepričanje je prišlo do izraza še zlasti v zvezi z nemškimi tiskom, kjer so imeli bili Judje v resnici veliko zastopani (Npr.: Theodor Herzl je pisal za *Neue Freie Presse*).³⁷ Slovenski ideologi so izumili sintagmo »židovski listi,« ki je pomenila v osnovi nemški časopis, običajno liberalne usmeritve, ki se je zavzemal za nemško kulturo in kjer naj bi imeli glavno vlogo ravno Judje. Izraz so množično uporabljali še zlasti v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko so bili na oblasti nemški liberalci.³⁸

Osrednji časopis nemških liberalcev je bil *Neue Freie Presse*, ki je postal pravi simbol nemškega židovskega lista. Največ gneva so na časopis izlivali v času velike orientalske krize (1875–78), ko so Slovenci odločno podpirali balkanske Slované in Ruse, nemški liberalni tisk pa je stopil na stran Turkov. Kako lahko avstrijski časopis brani Turke in napada Slované? »Vzroka sta dva. Prvi je sovraštvo do Slovanov sploh, katere Turek najhuje tišči. Drugi vzrok pa je denar ali dobičkarija, kar bomo natančneje dokazali.« V ozadju so seveda spet »Židje:«

Časnikarstvo v Avstriji je prišlo večidel judom v roke, po judilo se je. Zvonec nosi Dunajska turkinja 'N. fr. Presse'. Kdor pozna razmere tega lista, se ne bo posebno čudil njegovi pisavi; čuditi bi se bilo marveč, ako bi pisal drugače – pisal bi lastnikom svojim v škodo, ako bi se poganjil za propad Turčije.

Da pa je od »začetka vzhodnih homatij« prav ta časopis v Avstriji menda najbolj glasno klical proti Slovanom in k ohranitvi »mohamedanstva«,

godilo se je iz samopridnih namenov onih 'bogatinov', katerih lastnina je 'N. fr. Presse'. Njim je veliko ležeče na tem, da se Turčija ohrani. Glavni delničar tega lista je baron Hirsch, ki je po Turškem največ železnic delal. Za to mu je Turška vlada zdaj še lep znesek 11 milijonov frankov dolžna. To je pač vredno, da njegov list Avstrijo kliče Turčiji na pomoč in svoje mnenje prodaja svetu za javno mnenje, da bi tako pritiskal od spodaj navzgor.³⁹

Dogajalo se je, da so slovenski časopisi Nemce in Jude enostavno enačili. V začetku osemdesetih let 19. stoletja so slovenski politiki sodelovali z vlado Eduarda von Taaffeja, ki je s pomočjo koalicije Slovanov in konservativcev potisnila nemške liberalce v opozicijo.⁴⁰ Nemško-liberalno časopisje je vladi seveda ostro nasprotovalo. »Vsi nemški dunajski listi kriče, da je nemštvo v nevarnosti, da se nemški narod pod Taffejem zatira v Avstriji,« je zapisal leta 1880 katoliški Slovenec,

Deutsch werden, jüdisch bleiben. V: Michael Brenner, Stefi Jersch-Wenzel in Michael A. Meyer (ur.): Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band 2, 1780–1871. Verlag C. H. Beck 2000, str. 209–259. O Judih in nemštvu v drugi polovici 19. stoletja: Peter Pulzer: Gleichstellung und öffentliches Leben. V: Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871–1918, Umstrittene Integration. Verlag C. H. Beck 2000, str. 166.

37 O vlogi Judov v avstrijskem tisku: *Ibid.*, str. 188.

38 Vasilij Melik: Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878 na Slovenskem. V: Vasilij Melik in Viktor Vrbnjak (ur.): Slovenci 1848–1918, Razprave in članki. Založba Litera, Maribor 2002, str. 513–520.

39 Novice, 1877, št. 24.

40 Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Slovenci 1848–1918, Razprave in članki. Založba Litera, Maribor 2002, str. 521.

da so narod, ki Avstrijo skupaj drži, ki jo je tolikokrat rešil iz sile in nadloge. Človek uže skoraj lastnim očem ne more verjeti, ko čitajoč te židovske liste vidi toliko zavijačo resnice, toliko licemerstvo in nepoštenost, ki se rodi iz same zavidnosti, nenasičene želje do gospodstva. Žalibog, da so ti listi mej Nemci toliko razširjeni in so tako rekoč nemški preroki, na katere nemško ljudstvo priseza.⁴¹

Če smo zgoraj omenili pomen modernizacije za razvoj antisemitizma, mar to pomeni, da je bil slovenski antisemitizem samo »ekonomski« in »kulturni« ne pa tudi »rasističen«? Nikakor. Vsak antisemitizem vsebuje tudi rasizem, prepričanje o temeljni drugačnosti Judov »po naravnih značilnostih.« Da bi nazorno prikazali očitno rasno komponento v slovenskem antisemitizmu, se bomo osredotočili zgolj na eno podrobnost: na nos.

Podoba judovskega zakrivljenega nosu je bila globoko zakoreninjena v imaginariju srednjeevropskega protijudovstva. Prepričanje, da imajo Judje značilen nos, je bilo del vsakdanjega »zdravega razuma.« Seveda ni potrebno pregloboko poseči v psihoanalizo, da odkrijemo nazorno simboliko: judovski nosovi so ukrivljeni, zakrivljeni, krivi, ker so ukrivljeni, zakrivljeni in krivi Judje sami. Tako v smislu krivde kot v smislu zvitosti. Poglejmo nekaj izvirnih slovenskih primerov. Ko je *Slovenec* leta 1898 napadal graške Nemce in tržaške Italijane, jim je brez slabe vesti z govorjenjem o nosovih pripisoval tudi judovsko poreklo: »Germanski in lahonski otročiči s svojimi ravnimi in krivimi nosovi so že uganjali burke z materjo Avstrijo in jih še uganjajo, da se že gnjusi slednjemu olikanemu človeku.«⁴² Ko je isti časopis leta 1901 pisal o neki pomembni slovenski slovesnosti v Gorici, ni pozabil dodati, da »se pri tem impozantnem pojavu tresejo krivi židovski nosovi.«⁴³ Tudi nazorski nasprotniki katoliškega tabora se niso bali pisati o judovskih nosovih. Liberalni *Slovenski narod* je leta 1888 objavil šaljiv podlistek o preživljanju nedelje na cesarskem Dunaju. Dopisnik je bralce podučil, da na dunajski borzi »potomci Abrahamovi še vedno plešejo okoli zlatega teleta.« Seveda nimajo na sebi več svetopisemske obleke, »dandanes je vse v salonski opravi, a predrzno zakrivljeni nosovi, ob ušesih bingljajoči kodri, neprijetni žarki duh, cvileči krik in druge jednake specialitete te pouče, da so to pristni potomci onih svojih prednikov.«⁴⁴

Nekateri pisci pa so Jude kar naravnost označevali kot golazen, kot recimo neznani dopisnik Slovenca iz Trsta leta 1898:

Židovski praznik. Iz Trsta. V Trstu je bil zdaj nek židovski praznik, kakšen ne vem, a povedalo se mi je, da so imeli svoj praznik. V neki ulici se je prodajal sad cedre libanonske, kateri sad ne sme manjkati na nobeni judovski mizi o tem prazniku. Pri tej priliki kupovanja tega sadu pa sem imel priliko videti, koliko je grozno židovske golazni v Trstu. Naravnost rečem, mraz me je pretresal, ko sem zagledal te prikazni

41 Slovenski narod, 31. 3. 1880.

42 Slovenec, 3. 6. 1898.

43 Slovenec, 16. 12. 1902.

44 Slovenski narod, 25. 2. 1888.

laziti po mestu v svojih črnih haljah. In tu v Trstu se čutijo te harpije prav domače, hodijo po mestu, kakor bi hoteli reči: tu je in bode vse naše!⁴⁵

Po mnenju pisca v istem časopisu, ki je leta 1885 pisal uvodnik o denarju, Judje ostanejo Judje tudi, če se spreobrnejo v krščanstvo.

Oglejte si imena naših liberalcev prave krvi, zasledovati morete njihove korenine in koreninice gori do 'Jakobovih mlajših.' Las in obraz se spremenita, ostane mu značaj in kri izraelska. Do desetega kolena spoznava se židovska kri po njeni ljubezni in sovraštvu, po dejanji in nehanji. če pogledaš na grebene posameznih 'petelinov' v bojnem taboru modernega liberalizma, moreš se prepričati, da so nekdanj lovili 'prepelice' po puščavi. Cela legija je 'krščenih,' katerim niti krst niti krščansko ime nista pregnala krvi židovskega liberalizma, to je, ljubezni do denarja in gospodstva. Židovska kri se pretaka v žilah liberalizma.⁴⁶

Brez komentarja. Takih primerov je še veliko. A za enkrat bodi dovolj.

* * *

THE JEW AS A GERMAN, THE LIBERAL, THE CAPITALIST: ON SLOVENIAN ANTI-SEMITISM IN THE LATE YEARS OF THE HAPSBURG MONARCHY

Marko Zajc

Summary: The author concentrates on presenting clips from the media in the crucial time of the rise of political Slovenianess within the Dual Monarchy that perused the stereotyped Jew, and the arsenal of anti-Semitic imagery, as the extreme negative counterpoint of the rising Slovenian nationalism. The contexts that the author stresses are those of propagandistic and ideological tactics used by the nationalist movement especially with regard to the central Viennese authority and politics of the time. The piece also attempts to place this politically and media aggressive anti-Semitism into the general historiography of Slovenianess and the Slovenian nation. In its politically generative stratum, the anti-Semitic imagery of the Jew figured as the critical, if somewhat elusive, point of contrastive reference.

Ključne besede: slovensko narodno gibanje; konstitutivni antisemitizem ideologije slovenstva; slovenska modernost; slovensko narodotvorje; slovenski antikapitalizem
Keywords: Slovenian nationalist movement; constitutive anti-Semitism of Slovenian national ideology; Slovenian modernity; Slovenian nation-building; Slovenian anti-capitalism

45 Slovenec, 2. 9. 1898.

46 Slovenec 7. 10. 1885.

Tretji del

Genocid

Preganjanje Judov na Goriškem med drugo svetovno vojno

Renato Podbersič

Včasih so Gorico imenovali, morda kar nekoliko romantično, Jeruzalem na Soči (Gerusalemme sull'Isonzo). Goriški Judje so bili verjetno prisotni v mestu že ob njegovem nastanku, prva pisna omemba pa sega v leto 1288. Sredi 14. stoletja jih je prizadelo veliko preganjanje. Ponoven zagon je skupnost dobila v začetku 16. stoletja. Judje so se ukvarjali v glavnem z denarnimi posli in trgovino. Leta 1509, ob prehodu goriške dežele pod Habsburžane, je avstrijski cesar Maksimiljan I. goriškim Judom podelil več privilegijev. Med njimi je izstopala rodbina Morpurgo in njen član Izak (Isacco) iz Trsta, ki je zaradi zaslug in zavoljo svoje zvestobe do cesarske krone dobil privilegij za naselitev v Gorici. Prvotno domovanje goriški Judov je bilo v starem delu mesta, danes v ulici Via Cocevia, stisnjeno v pobočje pod goriškim gradom. Konec 17. stoletja so jim mestne oblasti odredile nov prostor za naselitev v bližini tedanjega pokopališča izven mesta – v getu v današnji ulici Ascoli. Vrata geta so se zapirala ob sončnem zahodu, tako so goriški Judje živeli povsem ločeno od someščanov. Sinagogo so si zgradili leta 1756. Njihova skupnost se je povečevala s priseljenci iz vzhodne Evrope in z ozemlja Beneške republike. Nov zagon so prinesle reforme cesarja Jožefa II., ki je tudi Judom priznal več pravic, goriški geto pa je bil odpravljen šele med francosko zasedbo. Občasno je še prihajalo do sporov s someščani, ki so Judom očitali oderuštvo in izkoriščanje.

Vendar se je z leti položaj goriških Judov izboljševal. Sredi 19. stoletja so v getu živeli le najrevnejši Judje, ki so sestavljali le dobro petino skupnosti. Bogatejši Judje so se naselili na prestižnih mestnih lokacijah, na Korzu in na Travniku. Goriška judovska skupnost je bila pomemben člen mestnega življenja, vendar je v glavnem sprejemala italijanske narodne cilje in iredentistično gibanje. Ob popisu leta 1890 je bilo v Gorici okrog 260 Judov in so predstavljali večino vsega judovskega prebivalstva v avstrijski Goriško-Gradiščanski deželi.¹

Slovensko prebivalstvo v deželi je prihajalo v stik z Judi predvsem preko trgovine. *Soča*, osrednje slovensko glasilo na Goriškem, je leta 1896 objavila članek, v katerem so poimensko naštetni vsi goriški trgovci judovskega rodu. Pisec članka se odkrito spogleduje z antisemitizmom in hkrati poziva rojake: »Nekateri hribovski trgovci jemljejo blago, vino in posebno sukno pri židih. To je žalostno. Vsekakor židov ne kaže podpirati, saj že tako preveč čutimo njih kruto pest...«²

Podobne nazore zasledimo že pri piscu članka v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* leta 1895, kjer avtor opozarja na vse večjo družbeno moč Judov na Goriškem:

1 Cedarmas, La comunità israelitica di Gorizia, str. 19–32; Bolaffio, Gli ebrei a Gorizia, str. 37–46; Cultura ebraica nel Goriziano, str. 15–49; Jelinčič Boeta, Kratka zgodovina Judov, str. 195–202.

2 Soča, št. 26, 28. februar 1896. Iz hribov.

»Židovstvo v Gorici je doseglo mogočen vpliv. Ako se ne motimo, je v Gorici le kakih 200 židov, pa so gospodarji...«. Po njegovem mnenju so Judje nadzirali vse pomembnejše storitvene in vodstvene dejavnosti v mestu. Poleg tega je nanje letel očitek, da se povezujejo z Nemci in Italijani na škodo Slovanov.³

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v goriško judovsko skupnost, sinagoga je bila uničena zaradi soške fronte. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost Goriške od srednje Evrope, iz katere je goriška skupnost črpala moč in prirastek, so povzročili upadanje števila Judov v mestu.

Po popisu prebivalstva leta 1931 je v Italiji živelo okrog 45.000 Judov, vpisanih imenike judovskih skupnosti, kar je predstavljalo okrog 0,1 % prebivalstva. Več kot dve tretjini jih je pripadalo srednjemu sloju, ukvarjali so se predvsem s trgovino in bančništvom, a veliko jih najdemo tudi med uradništvom in v svobodnih poklicih. Italijanski Judje so bili močno vpeti v italijansko družbo, najbolj med vsemi Judi v evropskih državah. Posledično so se začeli oddaljevati od judovskih skupnosti. Vedno več je bilo mešanih zakonov in spreobrnitev v večinsko katoliško vero. Na drugi strani se je pojavilo dokaj močno cionistično gibanje, ki je svojo domovino videlo na Bližnjem vzhodu, zahtevalo pa je tudi povrnitev k izvornemu judovstvu na bistvenih družbenih področjih (kultura, religija, tradicija). Pri tovrstni propagandi so sodelovali predvsem mladi judovski izobraženci, nasprotovali pa so jim tisti, ki so težili k večji asimilaciji v italijansko družbo, kot tudi oblasti in italijanski nacionalisti z argumentom, da izdajajo domovino.⁴

Italijanska družba tedaj še ni bila dovzetna za rastoči antisemitizem, ki je divjal po srednji in vzhodni Evropi. Italijanske Jude najdemo praktično v vseh italijanskih strankah. Precej jih je tudi podpiralo fašistično gibanje in nekateri so bili tudi med ustanovitelji fašistične stranke marca 1919 v Milanu. Poleg tega so to stranko, tudi finančno, podprli številni judovski podjetniki in trgovci, ki so ravnali kot številni drugi Italijani. S tem so namreč želeli pokazati visoko domovinsko zavest in navezanost na narodne vrednote.⁵

Razmere so se nekoliko spremenile sredi tridesetih let, ko so na Goriško pred nacizmom pribežali prvi judovski begunci. Toda tem je Gorica največkrat pomenila le postanek na poti proti obljubljeni deželi – Palestini. Takrat se je na Goriško priselilo tudi nekaj številčno močnih judovskih družin iz Poljske. Prinesle so mladostno zagnanost in večjo versko gorečnost, spremenila se je tudi poklicna struktura, saj so med »staroselci« prednjačili svobodni poklici in odgovorna vodstvena mesta, »prišleki« pa so svojo dejavnost gradili na mali trgovini.

Oktobra 1935 je Italija napadla Abesinijo (danes Etiopija) in Društvo narodov je proti napadalki uvedlo sankcije. Italijanske oblasti so se zato obrnile na vidne judovske

3 Kmetijske in rokodelske novice, št. 15, 1895. Židovstvo v Gorici.

4 De Felice, Storia degli Ebrei italiani, str. 9–17. Potrebno je poudariti, da statistika ne pokaže razlike med domačimi in tujimi Judi, t.j. tistimi brez italijanskega državljanstva.

5 Cedarmas, La comunità israelitica di Gorizia, str. 98.

predstavnike, predvsem v Združenih državah Amerike, da bi ti poskušali vplivati na omilitev sankcij. Toda odziv je bil slab, kar je še podžgalo napetosti med fašistično stranko in italijanskimi Judi. Poleg tega je italijanska zunanja politika, ki jo je vodil Galeazzo Ciano, začela zблиževanje z nacistično Nemčijo, ki je vodila nepopustljivo protijudovsko politiko. Močna antisemitska propaganda se je v italijanskem tisku začela spomladi 1937. Pri tem je prednjačil režimski *Regime fascista*, ki ga je urejal ekstremist Roberto Farinacci, v Julijski krajini mu je sledil prav tako protijudovski tržaški *Il Piccolo*.⁶ Večji del javnosti je temu tiho nasprotoval, antisemitsko nastrojena manjšina pa je kazala navdušenje.⁷

Italijanski Judje so se znašli pod drobnogledom, najprej birokratskim. Italijanski t.i. znanstveniki so 14. julija 1938 sestavili manifest, v katerem so Judom očitali, da ne pripadajo nobeni rasi, in dodajajo: »Judje predstavljajo v Italiji edini narod, ki se ni asimiliral, saj ga sestavljajo rasne in neevropske prvine, popolnoma različne od prvin, ki so izvor Italijanov.«⁸

Hkrati so fašistične državne oblasti dale vedeti, da Judov ne mislijo preganjati. Zatrjevale so, da jim mislijo dopustiti le tolikšen družbeni vpliv, kakršen ustreza njihovem dejanskemu številu v italijanski družbi. Torej majhen vpliv! Od septembra 1938 so uvedli več zakonskih ukrepov za izključitev Judov iz javnosti in izdali serijo odlokov, ki so bili del rasne zakonodaje (*Leggi per la difesa della razza*).⁹ Tako ob začetku šolskega leta jeseni 1938 judovski učenci niso več smeli v italijanske javne šole. Večje judovske skupnosti, ki še niso imele organiziranih lastnih šol, so to hitro storile. V Gorici je poučevanje prevzela upokojena učiteljica Rina Luzzatto za nižje razrede, medtem ko je višje prevzel Marcello Morpurgo.¹⁰ Poleg tega so fašistične oblasti Judom tudi poitalijančile tuje zvenече priimke. Kljub podpihanju državnega tiska pa večina Italijanov ni podprla teh ukrepov, pomemben vpliv na to je imela tradicionalno močna italijanska katoliška cerkev in vpliv Svetega sedeža.¹¹

V čas začetka preganjanja italijanskih Judov sodi tudi popis iz Gorice, narejen 22. avgusta 1938, ki je pokazal, da je tedaj v mestu živelo 212 Judov, od tega 104 moški in 108 žensk. Čez nekaj dni je bil sestavljen seznam skupnih gospodinjstev, na katerem je bilo 241 goriških Judov. Od teh je potrebno odšteti 58 oseb, nejudovske zakonce in osebe, ki se niso štele za Jude. S temi seznamami je moč ugotoviti vso pisanost goriške judovske skupnosti, kjer poleg domačih Judov najdemo še tiste iz ostalih mest Julijske krajine in iz notranjosti Kraljevine Italije. Približno dve tretjini jih je

6 Morpurgo, Valdirose, str.89. Ob tem je vredno poudariti, da je bil ustanovitelj časopisa *Il Piccolo* Teodoro Mayer, po rodu Jud.

7 De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 212.

8 De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 278–279; Caffaz, *Le leggi razziali*, str. 25–26.

9 Fašistični zakon je določal, da je Jud vsak, ki se je rodil judovskim staršem, ne glede na njeno ali njegovo vero. Torej je šlo za rasni princip določanja judovstva. Kasneje se je tovrstna zakonodaja še zaostrovala, saj so iskali tudi rojene v mešanih zakonih.

10 Morpurgo, Valdirose, str. 100; Altieri, *La comunità ebraica*, 86–89. Ob tem je potrebno poudariti, da je goriška judovska skupnost od leta 1930 vključevala tudi Jude iz Vidma (Udine), kjer je leta 1938 živelo 77 članov judovske skupnosti, in kraj San Daniele v Furlaniji, kjer je tedaj živel en pripadnik skupnosti.

11 Camaiani, *Chiesa cattolica italiana*, str. 58–60; Caffaz, *Le leggi razziali*, str. 30.

Goriški geto s sinagogo okrog leta 1935

prihajalo tudi iz tujine (Avstrija, Nemčija, Poljska, Madžarska, Rusija), saj je bila goriška skupnost pred prvo svetovno vojno zelo vpeta v srednjeevropski kulturni in gospodarski prostor. Med goriškimi Judi je bilo 107 italijanskih državljanov, ostalih 76 je bilo tujcev (36 poljskih, 12 madžarskih, devet nemških itd.).¹²

Veliko Judov je v letih pred začetkom druge svetovne vojne potovalo skozi Gorico ali se tu za krajši čas ustavilo na poti iz Nemčije in dežel, ki so jih nacisti že zasedli (Avstrija, Češka). Italijanski omejitveni zakoni so najbolj prizadeli prav tujce, h katerim so prištevali tudi vse italijanske državljane, ki so državljanstvo pridobili po 1. januarju 1919. Italijo so morali zapustiti do sredine marca 1939. Izselsevali pa so se tudi italijanski državljani judovskega rodu. Njihov cilj je bila tako tujina (Palestina, Švica, Združene države Amerike) kot tudi druga mesta na italijanskem polotoku. Tako je Gorico v letih 1939–40 zapustilo več kot 50 Judov.¹³

Ukrepi so prizadeli tudi priljubljenega goriškega zdravnika Silvia Mordekaia Morpurga (1881–1938), člana ene najuglednejših starih goriških družin, ki ni smel več javno opravljati svojega poklica. To ga je tako prizadelo, da je kmalu umrl.¹⁴ Simbolen, a boleč udarec je goriška judovska skupnost doživela leta 1940, ko so mestne oblasti ulico v nekdanjem getu iz Via Ascoli preimenovali v Via Tunisi. Ugledni goriški jezikoslovec G. I. Ascoli¹⁵ je imel pač to nesrečo, da je bil judovskega rodu.

TedANJI predsednik goriške judovski skupnosti, Attilio Morpurgo, sicer član fašistične stranke, se je trudil oblastem dokazati popolno lojalnost judovske skupnosti do oblasti. To dokazuje tudi pismo oblastem z zasedanja vodstva goriške judovske skupnosti od dne 24. oktobra 1938:

Pravi razlagalci občutkov vseh goriških Judov protestirajo proti vsem tistim tujim Judom in posebej proti zvezi, nastali v Ameriki, ki posegajo in delujejo proti interesom fašistične države; potrjujejo še enkrat brezpogojno predanost režimu in Duceju, ustanovitelju imperija, in tradicionalno navezanost na italijansko državo, ki jo je pokazala ta skupnost od svojega začetka, tudi pod avstrijskim jarmom...¹⁶

Goriški Judje so svojo lojalnost do italijanske države in podporo fašističnemu režimu dokazovali tudi s članstvom v fašistični stranki (*Partito Nazionale Fascista*). V Gorici je bilo na tovrstnem seznamu vpisanih 52 Judov. Tudi njih je prizadel ukrep za »zaščito

12 Archivio di stato di Gorizia (dalje ASG), Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/109, fascikel 568 – Difesa della razza; ASG, Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/104 bis, Difesa della razza – Giudei in provincia di Gorizia.

13 Cedarmas, La comunità israelitica di Gorizia, str. 135–137.

14 Cultura ebraica nel Goriziano, str. 243–244.

15 Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), rojen v nekdanjem goriškem judovskem getu. Bil je priznan jezikoslovec in senator Kraljevine Italije. Je avtor toponima "Venezia Giulia" oz. "Julijska krajina." Že v mladih letih je napisal znamenito delo Gorizia italiana, tollerante, concorde iz leta 1848. Tam obravnava stališče do avstrijske države in zapletene odnose med Slovenci in Italijani v Goriški grofiji. V zaključku pa kot Jud opozarja na versko nestrpnost ter potrebo po sodelovanju in enakopravnosti med kristjani in Judi.

16 ASG, Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/181, Culto israelitico 1938–1941.

rase,« ki jih je jeseni 1938 črtal iz seznamov stranke.¹⁷

Ob italijanskem vstopu v drugo svetovno vojno junija 1940 so se za preostale goriške Jude začeli težki časi. Tuje državljane je čakala internacija. Z razmahom vojne se je pritisk na skupnost samo še stopnjeval. Rimske oblasti so krajevnim prefektom maja 1942 sporočile, da morajo vsi Judje med 18. in 55. letom starosti na prisilno delo. Med 11. in 18. majem je goriška prefektura sprejela predpise, ki so zaukazali civilno mobilizacijo, kamor so vključili tako domače kot tuje Jude. Nadzor sicer ni bil preveč strog in tudi različne izjeme so poznali. Za mobilizacijo je na koncu prišlo v poštevek skupaj 55 Judov. Od teh so jih 24 vpoklicali, štirje so bili za delo nesposobni, štirih pa niso sprejeli zaradi družinskega položaja. Poleg tega je bilo devet Judov že prej zaposlenih. Med mobiliziranimi so jih pet razglasili za nesposobne težkega fizičnega dela. Toda vpoklic na delo se je zavlekel v pozno poletje 1942. V Gorici je namreč primanjkovalo javnih del in tudi število mobiliziranih je bilo zelo majhno. Iz sporočila prefekta, ki ga je notranjemu ministrstvu poslal 1. oktobra 1942 je razvidno, da so na delo poslali devet moških in devet žensk. Moški so delali v lesnem podjetju Carlo Crocetti v Solkanu pri Gorici, kjer so na žagi opravljali težka fizična dela, ženske pa so v glavnem šivale obleke za potrebe italijanske vojske. Vendar mobilizirani goriški Judje dela niso jemali preveč resno in tudi delodajalci jih niso priganjali.¹⁸

Razmere so se zaostriale po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske na Goriško. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinopisju poznan tudi kot *La caccia all' ebreo*. Goriška, skupaj z okoliškimi deželami, je bila 15. oktobra 1943 vključena v operacijsko cono Jadransko primorje (*Adriatisches Küstenland*). S tem se je dejansko prenehala italijanska suverenost na tem ozemlju, kajti končni nemški cilj je bil odcepitev ozemlja na dotedanjem italijanskem severovzhodu in postopna priključitev nemškemu rajhu, predvsem iz geostrateških, vojaških razlogov. Nemci so sicer ohranili italijanski upravni sistem, vendar so dejansko oblast izvajali nemški okupatorji. Lokalnim prefektom so vsilili nemške svetovalce, ki so nadzirali izvajanje ukazov Friedricha Rainerja, visokega komisarja Jadranskega primorja. Tukajšnje Jude je preganjala nemška policija pod poveljstvom Odila Globocnika, višjega poveljnika SS.¹⁹ Njegova *Einheit R*, ki je »bogatek« izkušnje pri preganjanju Judov prinesla z zasedene Poljske, se je skupaj z varnostno službo (*Sicherheitsdienst*) enako zagrizeno borila proti partizanom in skrbela za aretacije preostalih Judov v coni Jadransko primorje.²⁰ Protijudovska propaganda se je začela z pomočjo lokalnega tiska in z razobešanjem zidnih plakatov.²¹

17 ASG, Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/104 bis, Difesa della razza.

18 Morpurgo, Valdirose, str. 113–114; Prinčič, Židje v Gorici, str. 57–63.

19 Odilo Lothar Globocnik, avstrijski inženir slovenskega rodu in vojni zločinec, rojen 1904 v Trstu. Zagrizen nacist, napredoval v SS-Gruppenführerja in generala policije. Pred prihodom na Primorsko je vodil uničevanje Judov v lublinskem okrožju na zasedenem Poljskem (Aktion Reinhardt). Tam je bil odgovoren za smrt okrog 1,5 milijona Judov. Po koncu vojne, 31. maja 1945, je v strahu pred aretacijo naredil samomor na avstrijskem Koroškem.

20 Poprzeczny, Odilo Globocnik, str. 335–350.

21 Arrigo, Lo sterminio mancato, str. 66; Prinčič, Židje v Gorici, str. 63–64.

Tedaj je bilo v Gorici le še manj kot sto Judov. Nekateri so zaslutili prihajajoče preganjanje in so se poskrili na podeželju, spet drugi so se umaknili v druge italijanske pokrajine, predvsem v Emilio Romagna in Marche.

Racije preostalega judovskega prebivalstva je izvajala varnostna policija, predvsem ponoči ali v zgodnjih jutranjih urah. Aretacije so opravljali na podlagi seznamov. Žrtvam so dali na razpolago le par minut, preden so jih odgnali na transport. Zbirno taborišče so nemški okupatorji v začetku februarja 1944 uredili v stari rižarni v Trstu (Risiera di San Sabba), kjer so aretirani Judje iz Jadranskega primorja čakali na nadaljnji transport v nemška koncentracijska taborišča, predvsem Auschwitz. Od tam so deportirali 837 Judov, vrnilo se jih je le 77. V tržaški rižarni niso prehodno zapirali le Judov, ampak tudi slovenske, italijanske in hrvaške protifašiste. V njej je deloval tudi krematorij, edini na italijanskem ozemlju. Po nekaterih podatkih naj bi bilo tam ubitih okrog tri tisoč ljudi, za več kot 20.000 pa je rižarna služila kot prehodno taborišče za Auschwitz in druga nemška uničevalna taborišča. V tržaški rižarni so po dosedanjih podatkih pokončili skupno 28 Judov.²²

Prihodu Nemcev septembra 1943 so sledile prve aretacije tudi med goriškimi Judi, vendar jih je bila večina kasneje izpuščenih. Morda je prav to dejstvo pri marsikom vzbudilo občutek lažne varnosti v domačem mestu. Prva, ki ju niso izpustili, sta bila 18. septembra aretirana 1943 Gino Armani, oče (roj. 1881) in Umberto, sin (roj. 1922), in odpeljana v Trst. Kasneje sta bila s prvim transportom poslana v Auschwitz, kjer sta umrla, najverjetneje kmalu po prihodu.

Med septembrom 1943 in januarjem 1944 so aretirane Jude zapirali v tržaški zapor Coroneo, ki je prevzel vlogo zbirnega in tranzitnega taborišča do odprtja rižarne. Iz Coronea so Nemci odpravili dva transporta v Auschwitz. Prvi je odšel na pot 7. decembra in prispel 11. decembra 1943. Vanj so vključili tudi goriške Jude, aretirane v veliki novembrski raciji 1943. Drugi konvoj je odšel na pot 6. januarja 1944 in prispel v Auschwitz 12. januarja 1944.²³

Večina goriških Judov verjetno ni slutila, da se že pripravlja pravi pekel za celo goriško skupnost. Začelo se je zvečer, 23. novembra 1943. Nemci so skupaj s svojimi pomočniki začeli racije po posameznih mestnih predelih in judovske meščane s silo zganjali na pripravljene tovornjake. Dela so se lotili sistematično, saj so si pri mestnih in policijskih oblasteh pridobili ustrezne sezname in pregledali občinske matične knjige. Občinski uradniki so sicer obvestili svoje judovske znance o tem, kaj se pripravlja, vendar so ti očitno podcenjevali nevarnost. Aretirance so najprej odpeljali v goriške zapore, čez nekaj dni pa v tržaški zapor Coroneo.²⁴ V tej novembrski raciji so v Gorici aretirali 24 Judov. Med septembrom in novembrom 1943 je bilo tako skupaj aretiranih 29 oseb, od tega 11 moških in 18 žensk:

22 Picciotto Fargion, *Le deportazioni di Ebrei*, str. 121–135; Fölkell, *La Risiera*, str. 26–29; Zuccotti, *The Italians and the Holocaust*, str. 185; Prinčič, *Židje v Gorici*, str. 65.

23 Cedarmas, *La comunità israelitica di Gorizia*, str. 212–218.

24 ARS, AS 1617, škatla 200, mapa 3. Nemško poročilo: Am heutige Tage wurden folgende Personen eingeliefert.

Tabela 1. Seznam aretiranih Judov v Gorici 1943

Armani Gino	Jacoboni Frida	Michelstädter Emma
Armani Bianca	Jacoboni Giacomo	Morpurgo Elda
Armani Umberto	Jacoboni Gisella	Pernetz Massimiliano
Bolaffio Prospera	Jacoboni Sofia	Pincherle Giuseppe
Ercoli Ladislao	Jona Edvige	Russi Just Irma
Felberbaum Giovanni	Leoni Ferruccio	Senigallia Arrigo
Gentilli Margherita	Luzzatto Igino	Schumann Davide
Golberti Ada	Luzzatto Anna Paola	Schumann Matilde
Golberti Irene	Luzzatto Elisa	Valobra Emma
Golberti Malvina	Luzzatto Rina	

V začetku decembra 1943 so bili prvi goriški Judje odpeljani v Auschwitz. Med prevozom v uničevalno taborišče je umrla najstarejša aretiranka, osemdesetletna Emma Michelstädter.²⁵ Prizaneseno ni bilo niti goriškim Judom, ki so se poskrili ali umaknili drugam. Tudi njih je dosegla kruta roka nemških preganjalcev, kajti večino so aretirali in do pozne pomladi 1944 poslali v Auschwitz. Med marcem in majem 1944 so bili aretirani še trije Judje (Amelia Micheletti, Elio Micheletti in Elsa Valobra). Druge so Nemci prav tako aretirali v prvih mesecih leta 1944 v krajih, kamor so se umaknili iz Gorice. V tej drugi skupini je bila tudi najmlajša žrtev goriške judovske skupnosti. Še ne štirimesečni Bruno Farber je bil deportiran iz Fossolija pri Modeni in umorjen ob prihodu v Auschwitz 26. februarja 1944. Vseh aretiranih goriških Judov je bilo 48. Nekaterim se je le uspelo skriti s pomočjo ponarejenih dokumentov ali se umakniti v Švico. Znana brata Giacomo in Tulio Donati sta odšla k slovenskim partizanom, kjer sta kasneje padla v boju.

Osvoboditev iz taborišč sta dočakala samo dva goriška Juda: Giacomo Iacoboni (rojen 1928) in Iris Steinmann (rojena 1923), oba zaprta v taborišču Bergen Belsen. Drugih 45 je umrlo v taboriščih, enega pa so Nemci ustrelili v zaporu.

Premoženje goriške judovske skupnosti, tako nepremičnine kot tudi finančna sredstva, je bilo zaseženo. Iz sinagoge so odnesli svete knjige, obredno posodje in dragocen arhiv iz začetka 16. stoletja. Po pričevanju Marcela Morpurga je bilo vse to skrito in zazidano v shrambi pri sinagogi, vendar so nacisti to odkrili s pomočjo lokalnega ovaduha. Leta 1944 so bogato zbirko knjig iz goriške judovske skupnosti odpeljali v Trst in shranili v tamkajšnji sinagogi, kjer so že bile podobne zbirke iz okoliških judovskih skupnosti (Trst, Reka, Videm). Veliko opreme je takrat končalo pri Schnablu, znanem goriškem starinarju. Judovska privatna lastnina je bila zaplenjena ali uničena, stanovanja pa zapečateni. Pri tem so na žalost pomagali tudi nekateri someščani.

Pri vprašanju zaplemb judovske privatne lastnine se je vnela neke vrste tekmovalnost

25 Seznam je narejen po: Le-Zikkaron – In memoria, str. 5–7.

med nacisti in fašisti Salojske republike. Redki ohranjeni dokumenti kažejo na »zmago« v nemško korist. Upravitelje zaplenjenega judovskega imetja je imenoval nemški svetovalec (*Deutscher Berater*) v Gorici. Ob tem se nacisti niso zadovoljili le z nepremičninami, ampak so prav po detektivsko iskali tudi bančne račune judovskih lastnikov. Tovrstne preiskave je podpirala nemška policija, ki je pritiskala na razne goriške bančne ustanove in preko rimske centralne Banke Italija želela pridobiti seznam vseh judovskih varčevalcev, da bi zaplenila njihov denar. Istočasno je to počela tudi italijanska finančna uprava v Gorici.²⁶

Tabela 2. Seznam goriških Judov, aretiranih v drugih krajih in deportiranih v Auschwitz leta 1944

Ime in priimek	Kraj aretacije	Datum in kraj smrti
Farber Bruno	Fossoli (Modena)	26. 2. 1944, Auschwitz
Farber Davide	Prav tam	Umrlo po 1. 5. 1944, neznano
Farber Ester	Prav tam	Neznano
Rotstein Adele	Prav tam	Neznano
Rotstein Giorgio	Prav tam	Umrlo po 1. 5. 1944, neznano
Rotstein Lina	Prav tam	Neznano
Rotstein Vanda	Prav tam	26. 2. 1944, Auschwitz
Orvieto Adolfo	Prav tam	Neznano
Orvieto Aldo	Prav tam	Ubit ob evakuaciji iz Auschwitza, po 18. 1. 1945
Orvieto Amelia	Prav tam	26. 2. 1944, Auschwitz
Pincherle Emilia	Deportirana iz Trsta	Umrlo po oktobru 1944, neznano
Pincherle Olga	Deportirana iz Trsta	1. 3. 1944, Auschwitz
Pincherle Samuel	Deportirana iz Trsta	20. 9. 1944, Auschwitz
Steinmann Filippo	Deportiran iz Fossolija v Auschwitz, 5. 4. 1944	Neznano
Steinmann Iris	Deportirana iz Fossolija v Auschwitz, 5. 4. 1944	Osvobojena v taborišču, Bergen Belsen
Morpurgo Gaddo	Zaprto v Pescari in Forliju	Ustreljen v Forliju 5. 9. 1944

Ob koncu druge svetovne vojne, v začetku maja 1945, so Gorico zasedli jugoslovanski partizani. Komanda mesta Gorica, ki ji je poveljeval major Aco Zupanc, je že 14. maja 1945 izdala dvojezično odredbo št. 7, ki je razveljavljala vse rasne zakone nekdanjih fašističnih in nacističnih oblastnikov, tudi glede protijudovske zakonodaje.²⁷

26 Prinčič, Židje v Gorici, str. 75–79; Morpurgo, Valdirose, str. 137.

27 Odredbo v obliki plakata danes hrani muzej v okviru sinagoge v Gorici.

Preživeli goriški Judje so se začeli vračati iz taborišč in skrivališč ter se obračati na jugoslovanske zasedbene oblasti glede vračila zaplenjene lastnine. S tem imetjem je po nemškem odhodu upravljala Okrajna uprava KUNI (Komisija za upravo narodne imovine), ki je 6. junija 1945 vzela v upravo 21 hiš nekdanjih judovskih lastnikov, kar naj bi trajalo do vrnitve lastnikov ali do ugotovitve njihovih zakonitih dedičev. Nekaj nepremičnin so oddali v najem.²⁸

V čas štiridesetdnevne jugoslovanske uprave Gorice segajo še danes ne popolnoma pojasnjene aretacije, ki jih je izvajala jugoslovanska OZNA. Veliko aretiranih se ni nikoli več vrnilo. Med umorjenimi najdemo tudi pet goriških Judov: Riccardo Bach, upokojenec (odpeljan 1. junija 1945), bratje Bruno, Giuseppe in Mario (Dörffles) Deferri, vsi trije uslužbenci (odpeljani med 9. in 12. majem), in Claudio Loria, delavec in medvojni pripadnik 4. polka teritorialne milice (aretiran 12. maja). Vsi so bili judovskega izvora, vendar niso bili člani judovske skupnosti, slednji je bil iz mešanega zakona.²⁹

Po podpisu Beograjskega sporazuma so na Goriško 12. junija 1945 vkorakali Anglo-Američani, ki so mesto in okolico upravljali v okviru cone A Julijske krajine. V Gorici je bil sedež poveljstva ameriške 88. pehotne divizije, popularno imenovane *Blue Devils*, v kateri je služilo veliko judovskih vojakov. V tej enoti je služil tudi vojaški rabin stotnik Nathan A. Barack,³⁰ pripadnik ortodoksnega judovstva, ki je poleg duhovne oskrbe ameriških vojakov judovske veroizpovedi poskrbel tudi za pomoč maloštevilnim vračajočim se judovskim družinam.³¹ Ob njegovem prihodu na Goriško oktobra 1945 je goriško judovsko skupnost sestavljalo le 25 odraslih. Rabin Barack je obnovil verske obrede, organiziral razdeljevanje pomoči in pripravil judovska praznovanja. Priskrbel je dovoljenje sinagogi za ponovno uporabo, kajti med vojno je bila onečaščena. Pri obnovi so pomagali nemški vojni ujetniki. Ponovno so jo posvetili 2. novembra 1945, obrede je vodil rabin Barack. Še posebej slovesno je bilo za judovski Praznik luči (Hanuko) decembra 1945, ko so ameriški vojaki organizirali ples, ki so se ga udeležili tako vojaki kot civilisti. Judje so spet postali »navadni«³² državljani, z vsemi pravicami, ki so jim bile odvzete z rasnimi zakoni leta 1938.³²

Mali preporod goriške judovske skupnosti je na žalost trajal le do dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Po odhodu Zavezniške vojaške uprave sredi

28 Prinčič, *Židje v Gorici*, str. 84–87.

29 Caduti, *dispersi e vittime civili*, str. 72, 117, 160. Ob tem je potrebno dodati, da je bil ing. Giuseppe Deferri avstro-ogrski vojni invalid in udeleženec pohoda na Rim oktobra 1922. Oblasti so ga zato februarja 1939 izvzele iz spiska Judov, ki so podvrženi rasnim zakonom in ga prištele med t.i. razlikovane Jude.

30 Nathan A. Barack, rojen leta 1913 v Rusiji. V ZDA se je družina priselila leta 1923. Po poklicu je bil rabin, vojski se je pridružil junija 1944. Po vojni se je vrnil k svojemu osnovnemu poklicu, postal je ugleden rabin in avtor številnih judovskih verskih knjig. Umrli je leta 1999 v ZDA.

31 Grobman, *American Jewish Chaplains*, str. 198. Vojaški rabini so predstavljali okrog 2% vseh vojaških kuratov v ameriški vojski. Do maja 1945 se je njihovo število povečalo na 3,7%, bilo jih je 311, od tega jih je 147 pripadalo reformnemu judovstvu, 96 konservativnemu in 86 ortodoksному judovstvu.

32 Morpurgo, *Valdirose*, str. 206–208; Cedarmas, *La comunità israelitica di Gorizia*, str. 236–237; Prinčič, *Židje v Gorici*, str. 89–91.

septembra 1947 se je obnova judovske skupnosti močno upočasnila. Po popisu prebivalstva leta 1948 je v mestu živelo le še 34 pripadnikov judovske skupnosti. Od skupnosti je ostalo odrezano staro judovsko pokopališče v Rožni dolini, ki je sedaj ležalo na jugoslovanskem ozemlju. Svoje umrle so Judje poslej pokopavali na starem judovskem pokopališču v Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo). Leta 1950 je ulica v nekdanjem goriškem getu spet dobila svoje staro ime – Via Ascoli.³³

Tabela 3. Gibanje števila Judov v Gorici, 1788–1948

1788	270
1850	314
1890	274
1900	248
1910	236
1926	220
1931	189
1938	212
1948	34

Danes judovske skupnosti v Gorici ni več. Zaradi maloštevilnosti se je leta 1969 združila s tržaško. Na nekdanj pomembno goriško skupnost še danes spominja judovsko pokopališče v Rožni dolini, kjer je pokopanih več kot 900 ljudi, najstarejši nagrobnik sega v 14. stoletje.³⁴ Ostaja pa lepo obnovljena goriška sinagoga v nekdanjem getu, danes spremenjena v muzej, in spomin na goriške meščane, ki so trpeli zato, ker so bili – Judje.

* * *

THE PERSECUTION OF JEWS IN THE GORIZIA REGION DURING WWII

Renato Podbersič

Summary: The author traces the early documented history of Jewish settlement in the area of Gorizia, bringing the focus of his discussion to the key period beginning in the mid-19th century when the Jews were liberated from their ghetto existence. The author identifies, and documents the late years of the 19th century as the key period within which the political anti-Semitism took definitive forms and repertoire. Formative to subsequent legalised anti-Jewish sentiment, the Fascist regime undertook to fulfil this agenda of prejudice objectivised as the incentive to purge the society of its detrimental inner forces by cleaning the region of its Jews,

33 Morpurgo, Valdirose, str. 208–210.

34 Na Goriškem krožijo nepotrjene govornice, da je imela novogoriška oblast sredi 50. let namen judovsko pokopališče v Rožni dolini prekopati oz. odstraniti zaradi izboljšanja cestnih povezav v novonastalo mesto. Nameru naj bi s telefonskim klicem iz Beograda preprečil Moša Pijade (1890–1957), visok jugoslovanski politik judovskega rodu in član CK ZKJ.

whose fates the author documents in some detail. The early career trajectory of the prominent Slovenian Nazi, Odilo Globočnik, the terminator of primarily the Polish Jewry, is interwoven into the story.

Ključne besede: goriški Judje; ekonomija goriških Judov; antisemitizem na Goriškem; Odilo Globočnik; italijanski antisemitizem

Keywords: Jews of Gorizia; economy of Gorizian region Jews; anti-Semitism in Gorizia region; Odilo Globočnik; Italian anti-Semitism

Goriški Judje na prisilnem delu na solkanski žagi leta 1942

Spominska razglednica, ki jo je iz Gorice odposlal ameriški vojaški rabin Nathan A. Barack iz 88. pehotne divizije.

Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora

Boris Hajdinjak

Prolog¹

V zbirki podatkov o žrtvah druge svetovne vojne *Muzeja narodne osvoboditve Maribor* so ohranjeni podatki o članih družin Kohnstein in Singer skromni, do zdaj sicer nekajkrat objavljeni,² deloma pa tudi netočni. Zato se mi je zastavilo vprašanje, kako dosedanje vedenje o mariborskih žrtvah holokavsta poglobiti. Prve rezultate sem s kolegom Romanom Mirnikom predstavil januarja 2010 v okviru simpozija *Holokavst in njegove posledice na Slovenskem*. Z nadaljnjim delom sem prišel do novih spoznanj, ki sem jih delno predstavil januarja 2011, v okviru simpozija *Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun*, deloma pa z razstavo *Zvezdna prog* maja 2011.

Pri delu so mi pomagale ustanove in posamezniki iz Češke, Hrvaške, Italije, Izraela, Madžarske, Nemčije, Poljske, Slovenije in Srbije, katerih seznam je preobsežen, da bi ga lahko tukaj navedel. Kljub temu pa moram izpostaviti najbolj neprecenljivi del raziskave – pričevanja preživelih: Erike Fürst (r. 1931, Murska Sobota) iz Murske Sobote, Ota Konsteina (r. 1929, Čakovec) iz Zagreba, Lydie Rosner Busti (r. 1928, Maribor) iz Novare, Alice (r. 1934, Prelog) in Ivce Singer (r. 1926, Varaždin) iz Zagreba in Gizele Strak (r. 1927, Maribor) iz Svitavy. Upam, da se bodo s tem člankom Arnošt (r. 1888, Okoišky – † 1944, Stutthof), Jeanetta (r. 1866, Velké Meziříčí – † 1943, Čakovec), Milica (r. 1927, Maribor – † 1946, Budimpešta), Olga (r. 1895, Hodošan – † 1944, Auschwitz), Pavla (r. 1889, Okoišky – † 1944, Auschwitz) in Rudolf Kohnstein (r. 1919, Maribor – † 1944/45, Mauthausen) ter Erna (r. 1904, Jihlava – † 1944, Auschwitz), Marija (r. 1860, Szombathely – † 1944, Auschwitz) in Milan Singer (r. 1931, Zagreb – † 1944, Auschwitz), ki so bili leta 1941 pregnani iz Maribora in so umrli med holokavstom, vrnili med Mariborčane, in da bom obudil še kakšen spomin na te pozabljene someščane, saj velja pritrčiti izjavi Ota Konsteina iz leta 2008 posnetega dokumentarnega filma *Da se ne pozabi (Da se ne zaboravi)*: »Ni bilo ubitih šest milijonov Judov, ubit je bil en Jud, in to šest milijonkrat.« Povedano obrnjeno, s talmudskim citatom, ki ga je populariziral Spielbergov film *Schindlerjev seznam (Schindler's List)*: »Kdor je rešil eno življenje, je rešil cel svet.«

Junija 2009 sem s skupino dijakov *Prve gimnazije Maribor* obiskal Berlin. Ogleдали smo si *Hišo wannseejske konference (Haus der Wannsee-Konferenz – Gedenk- und Bildungsstätte)*,³

1 Drndić, Sonnenschein, str. 135. Za to poglavje cf. Hajdinjak, Kohnsteini in Singerji ... (1).

2 Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 377, Ostrovska, Kljub vsemu odpor... 3, str. 354: Kohnsteini in 373: Singerji ter Leskovec, Razvoj, str. 371.

3 Katalog razstave Botsch et al., Die Wannsee–Konferenz in odlične spletne strani Haus der

vilo v berlinskem predmestju Wannsee, v kateri je skupina nacističnih veljakov pod vodstvom Reinharda Heydricha (1904–1942),⁴ vodjo *Glavnega državnega varnostnega urada* (nem. kratica *RSHA*),⁵ dne 20. januarja 1942 na wannseejski konferenci⁶ sprejela usodno odločitev o “dokončni rešitvi judovskega vprašanja.” Nič na zunanosti te vile ne nakazuje, da so nacisti tukaj s to odločitvijo množično pobijanje Judov izpeljali v odločitev za popolno uničenje evropskega judovstva, za genocid, ki je terjal okrog šest milijonov človeških življenj in je zaradi svoje načrtnosti neprimerljiv, edinstven genocid v znani človeški zgodovini, holokavst⁷ oz. hebrejsko šoa (*šho'ab*).⁸ Prav zato sta danes v tej vili muzej in izobraževalna ustanova posvečeni ne le zgodovini holokavsta, temveč tudi njegovim vzrokom, posledicam in grozečim možnostim ponovitve. Ker je ravno na dan našega obiska v muzeju potekal znanstveni simpozij, voden ogled ni bil mogoč, zato sem dijakom pripravil delovni list, s pomočjo katerega so si razstavo ogledali sami. Kljub zanimanju in pretresenosti se je pri dijakih pokazalo precejšnje neznanje o holokavstu.

Zato smo se avgusta 2009 na *Prvi gimnaziji Maribor* odločili, da bomo ob 70. obletnici začetka druge svetovne vojne in 65. obletnici osvoboditve Auschwitza, tega nedvomno najbolj s holokavstom zaznamovanega kraja, v začetku marca 2010

Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte, <http://www.ghwk.de/>, 15. VI. 2009.

4 O njem: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, s. v., Butler – Ferenc, Ilustrirana zgodovina, s. v., še posebej pa str. 46–55 in 116–131 ter Gerwarth, Reinhard Heydrich.

5 RSHA je kratica za Reichssicherheitshauptamt ali Glavni državni varnostni urad, ki je bil ustanovljen 20. septembra 1939 kot krovna organizacija nacistične Nemčije za boj proti vsem njenim nasprotnikom. Njen del sta bila tako znani gestapo (Geheime Staatspolizei, IV. urad RSHA), kot tudi manj znani, a še bolj nevarni SD (Sicherheitsdienst, notranja SD III. urad RSHA in zunanja SD VI. urad RSHA). Glej preglednico v Butler – Ferenc, Ilustrirana zgodovina, str. 244–245.

6 O wannseejski konferenci (izbor): Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 422–425, Butler – Ferenc, Ilustrirana zgodovina, str. 110–112, Benz, Holokavst, str. 15–21, Klein, 7. Der Weg, Botsch, 8. An der Konferenz, Kampe, 9. Die Wannsee-Konferenz, isti, 10. Konferenzteilnehmer in Gerwarth, Reinhard Heydrich, str. 258–267. Fotografije protokola konference: Botsch et al., Die Wannsee-Konferenz, str. 199–213.

7 Grško holókaustos pomeni dobesedno popolnoma sežgano oz. pomensko žrtev ali daritev sežgana na ognju. Beseda je v strokovnih, pa tudi nestrokovnih besedilih v pomenu genocida nad Judi v II. svetovni vojni uporabljana od 60-ih let 20. stoletja naprej. K njeni prepoznavnosti je najbolj bistveno prispevala istoimenska leta 1978 prvič predvajana igrana ameriška TV serija o usodi izmišljene nemške judovske družine Weiss v letih 1935–1945. Kljub ostrim kritikam, Elie Wiesel (1928, Sighetu Marmatei), preživel holokavsta (taboriščna številka iz Auschwitza A-7713), pisatelj in Nobelov nagrajenec za mir leta 1986, jo je označil kot »neresnično, žaljivo (in) ceneno«, je bila zaradi velikega uspeha v ZDA kasneje predvajana na številnih evropskih TV postajah, tako tudi na takratni TV Ljubljani. Scenarist serije Gerald Green (1922, Brooklyn, New York-2006, Norwalk, Connecticut) je scenarij preoblikoval v istoimenski roman, ki je preveden v slovenščino: Holokavst: rododomor, Murska Sobota: Pomurska založba – Pomurski tisk, 1979. Ker je ta beseda v slovenski javnosti najbolj uporabljana, ne nazadnje pa ga uporablja sam Yad Vashem v angleški obliki svojega polnega imena (Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority), ga v tem članku uporabljam tudi jaz.

8 Hebrejsko shoah velika nesreča. Beseda je v današnjem pomenu v uporabi že od II. svetovne vojne. V slovenščini čedalje pogosteje nadomešča besedo holokavst, tako je naslov dokumentarni filma TV Slovenije o judovski skupnosti na Slovenskem premierno prikazanega 27. januarja 2009 Šoa. Teža molka (scenaristka Katja Stamboldžioski in režiser Primož Meško, dostopno na <http://www.rtvsllo.si/odprtikop/dokumentarci/soa-teza-molka/>, 5. IX. 2010 in <http://www.rtvsllo.si/odprtikop/dokumentarci/soa-teza-molka/thumbs/>, 5. IX. 2010) in spodaj omenjeni skupni projekt Prve gimnazije Maribor in Sinagoge Maribor.

pripravili ekskurzijo v Krakov in Auschwitz. Ker sem želel dijakom predstaviti usodo konkretnih ljudi, žrtev holokavsta iz njihvega mesta Maribora, sem na spletnih straneh *Yad Vashem*⁹ pregledal tam dosegljivo *Osrednjo podatkovno zbirko imen žrtev holokavsta*.¹⁰ To je največja, več kot tri milijone imen obsegajoča, vendar še zdaleč ne popolna zbirka imen žrtev holokavsta. Našel sem 25 pričevanj (*Pages of Testimony*)¹¹ ljudi, žrtev holokavsta, ki so bili Mariboru rojeni ali so tu živeli pred drugo svetovno vojno. Tukaj sem se prvič srečal z družinama Kohnstein in Singer. Ker sem se že prej povezal z dr. Marjanom Tošem iz *Sinagoge Maribor*¹² zaradi načrtovane ekskurzije na Poljsko, sem ga o odkritju omenjenih družin obvestil. Povabil me je, da z referatom o njihju sodelujem na znanstvenem srečanju *Holokavst in njegove posledice na Slovenskem*, ki je bil del prireditve ob 65. obletnici osvoboditve Auschwitzta z naslovom *Šoa – Spominjajmo se*.¹³ K soavtorstvu referata sem povabil kolego prof. Romana Mirknika, ki je nato na leta 1988 odkriti spominski plošči v drugi svetovni vojni umrlih dijakov in učiteljev mariborske realke, predhodnice današnje *Prve gimnazije*, (→ Slika 1) opazil ime Rudolf Kohnstein (r. 1919, Maribor – † 1944/45, Mauthausen).¹⁴

Ker je podatke za spominsko ploščo pripravil *Muzej narodne osvoboditve v Mariboru*,¹⁵ je bil naslednji korak v raziskavi tamkajšnja zbirka podatkov o žrtvah druge svetovne vojne. Izkazalo se je, da so podatki o članih družin Kohnstein in Singer navedeni na leta 1985 odkriti spominski plošči v mariborski četrti Pobrežje (→ Slika 2), da pa je o obeh družinah malo znanega. V naslednjih mesecih sva s kolegom Mirknikom iskala podatke v *Arhivu Republike Slovenije*,¹⁶ *Muzeju Međimurja v Čakovcu*,¹⁷ *Pokrajinskem arhivu Maribor*,¹⁸ *Univerzitetni knjižnici Maribor*¹⁹ in na *Upravni enoti Maribor*,²⁰ kjer sva povsod naletela na veliko podpora. Še posebej moram izpostaviti informacije, ki sta mi jih posredovala dr. Marjan Toš in dr. Andrej Pančur z *Inštituta za novejšo zgodovino* v

9 Od hebrejsko yad dobesedno roka, pomensko spomenik in shem ime. O tej ustanovi Guterman – Shalev (eds.), *To Bear Witness in Hajdinjak, Yad Vashem*, kjer na str. 77 v op. 1. pojasnjujem prevod v slovenščino.

10 The Central Database of Shoah Victims' Names, http://www.yadvashem.org/wps/portal/IY_HON_Entrance.

11 Elektronska oblika obrazca dostopna na http://www.yadvashem.org/wps/portal/lut/p/_s.7_0_A/7_0_9M.

12 O delovanju Sinagoge Maribor oz. od leta 2011 Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor: Bedrač, *Sinagoga Maribor*, str. 24–43.

13 O celotnem projektu bilten slovenskega veleposlanštva v Izraelu za februar 2010 (dostopno na http://telaviv.veleposlanstvo.si/fileadmin/user_upload/dkp_46_vta/pdf/2010/2010_01_30_eNewsletter_-_February_2010.pdf) in Hajdinjak, *Šo'ah – Spominjajmo se!*. Cf. Bedrač, *Sinagoga Maribor*, str. 38–39.

14 Osební podatki Rudolf Kohnstein: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 570, mfp. 220–221, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1394, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig. 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12983, Grünwald, *The Scroll*, str. 141, *Žrtve rata*, s. v., YVCD, *Page of Testimony*, Helena (Marković) Romano, 1999 in Kalšan, *Židovi*, str. 81. O njem: AA, *Konstein, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo in*.

15 Za pomoč se zahvaljujem Miri Grašič in dr. Ireni Mavrič Žižek.

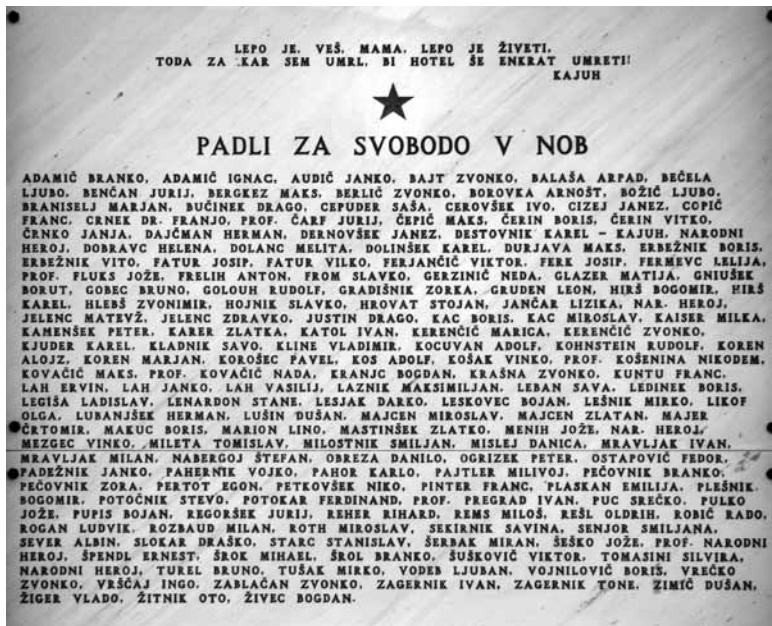
16 Za pomoč se zahvaljujem direktorju muzeja mag. Vladimirju Kalšanu.

17 Za pomoč se zahvaljujem Vanji Pfajfar in Branku Raduloviču.

18 Za pomoč se zahvaljujem Sabini Lešnik in Poldetu Mikec-Avberšku.

19 Za pomoč se zahvaljujem Sandri Kurnik Zupanič, Neli Jergović in mag. Vlasti Stavbar.

20 Za pomoč se zahvaljujem dr. Bojani Zdravec.

Slika 1: Spominska plošča v II. svetovni vojni umrlih dijakov in zaposlenih mariborske realke, danes Prve gimnazije Maribor, nastala po podatkih Muzeja narodne osvoboditve Maribor in odkrita leta 1988 (fotografija: Boris Hajdinjak). Med na njej navedenimi imeni je tudi Rudolf Kohnstein (1919, Maribor–1944/45, Mauthausen).

Slika 2: Spominska plošča v II. svetovni vojni umrlih prebivalcev Pobrežja, nastala po podatkih Muzeja narodne osvoboditve Maribor in odkrita leta 1985 (fotografija: Boris Ferik). Med na njej navedenimi imeni so tudi Kohnsteini in Singerji.

Ljubljani.²¹ Odkril sem, da je v Zagrebu še vedno živ Oto Kohnstein, danes Konstein (r. 1929, Čakovec),²² ki je do leta 1935 živel v Mariboru, in med holokavstom preživel taborišča Auschwitz (taboriščna številka A-3227), Mittelbau-Dora, podružnico Buchenvalda, in Bergen-Belsen. O njegovem življenju je bil leta 2008 posnet že omenjeni dokumentarni film *Da se ne pozabi*.²³ S pomočjo dr. Marjana Toša in *Židovske opazine Zagreb* sem z njim navezal stik. Ljubeznivo je potrdil moje ugotovitve o svojih sorodnikih in mi posredoval nekatere do tedaj meni neznanе podatke.

Povezava s Sinagogo je projekt na *Prvi gimnaziji Maribor* z ekskurzije na Poljsko razširila še na gostovanje razstave *Holokavst 1933–1945 – Pogum, da se spominjamo*,²⁴ obisk gospe Erike Fürst,²⁵ preživele holokavsta iz Murske Sobote, ter pripravo kulturnega programa za osrednjo komemoracijo ob dnevu spomina na holokavst. Najprej smo 18. januarja 2010 ob omenjeni spominski plošči s krajšim kulturnim programom pod vodstvom prof. Polone Meke Ožinger in z nagovoroma ravnatelja *Prve*, mag. Srečka Zorka, ter mariborskega župana svečano odprli razstavo.²⁶ Že v naslednjih petih dneh si je razstavo ogledalo več kot 1.000 ljudi. Vodiči po razstavi so bili posebej pripravljene dijaki *Prve*, ki so v svojo razlago vključili tudi podatke o usodi omenjenih Kohnsteinovih in Singerjevih. Dne 26. januarja 2010 je bilo nato v *Sinagogi* že omenjeno znanstveno srečanje *Holokavst in njegove posledice na Slovenskem*. Vrhunec prireditve je sledil 27. januarja 2010. Dopoldne je bilo na *Prvi* srečanje okoli 100 dijakov z gospo Fürst,²⁷ ki ga je vodil dr. Toš. To je bilo, kot je naslednji dan zapisal *Dnevnik*, „35 minut pretresljive tišine.“²⁸ Sam sem kot gostitelj izkoristil

21 AA, Pančur, Pismo.

22 Osebni podatki Oto Kohnstein, danes Konstein: SI_PAM/1808, Gospodinjina kartoteka, TE 603, mfp. 1396 in 1405, JIM, Popis, Čakovec, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 ter Kalšan, Židovi, str. 80. Njegovo pričevanje: AA, Konstein, Pismo. O njem: AA, Bazan, Pismo, AA, Müller, Pismo ... 14. III. 2011, AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju in Knežević – Laslo, Židovski Zagreb, str. 143.

23 Dokumentarni film *Da se ne zaboravi*, premierno prikazan 18. decembra 2008 (režiserka Ljiljana Jojić).

24 Jedro razstave je razstava *The Courage to Remember*, ki jo je pripravil Simon Wiesenthal Center in jo je leta 2004 v Slovenijo pripeljala takratna kustodinja Sinagoge prof. Nataša Smolič, pred in po tem učiteljica na *Prvi gimnaziji Maribor*. Pri prevodu besedila v slovenščino sva sodelovala prof. Barbara Damjan, prav tako učiteljica na *Prvi gimnaziji Maribor* in jaz. V angleščini je razstava tudi z delovnimi listi dostopna na <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLCMVuG&b=395221>. Razstava je bila leta 2005 dopolnjena s predstavitvijo usode prekmurskih Judov, ki jo pripravil kustos Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti mag. Franc Kuzmič.

25 Osebni podatki Erika Fürst: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, JIM, Popis, Murska Sobota ter Velunšek, Okrajna komisija, str. 196 in SI_PAM/0447/02900, sig.: 1 – 5535. Njeni pričevanja: AA, Hajdinjak, Erika Fürst – intervju ... 2010 in AA, Hajdinjak, Erika Fürst – intervju ... 2011. (taboriščna številka A-15981)

26 O tem tudi mediji: TV Maribor, 18. I. 2010 in TV Slovenija 1, 20. I. 2010, dostopno na <http://tv slo.si/predvajaj/porocila-ob-15h/ava2.57555207/> (na koncu, med približno 7:30 in 9:30), TV Maribor in TV Slovenija 1, 20. I. 2010, dostopno na <http://tv slo.si/predvajaj/vrtinec/ava2.57516597/>, Jasmina Cehnar, Razstava o holokavstu, Večer, 19. I. 2010, str. ###, dostopno tudi na <http://www.vecer.com/clanekmar2010011905504587>, Mo. B., Razstava Holokavst 1933–1945, Delo, 18. I. 2010, str. ###, dostopno tudi na <http://www.delo.si/clanek/97218>.

27 Kratak intervju z Eriko Fürst, žal brez omembe *Prve gimnazije Maribor*, na <http://www.rtv slo.si/slovenija/pahor-nasa-zaveza-je-da-ohranimo-spomin/222249>.

28 Tomaž Klipšteter, 35 minut pretresljive tišine, *Dnevnik* 28. januar 2010 (http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/1042333434).

priložnost za kratek intervju z gospo Fürst o nekaterih podrobnostih o dogodkih aprila in maja 1944, ki so v Murski Soboti in Mariboru tedaj potekali podobno. Zvečer je bila v Sinagogi osrednja komemoracija ob dnevu spomina na holokavst²⁹ s svečanim govorom predsednika vlade in kulturnim programom dijakov *Prve in Gibalnega gledališča*, ki sta ga pripravila prof. Meke Ožingerjeva in dijak Prve Tin Grabnar, sodelovala pa je tudi prof. Natalija Rojc Črnčec.

Po predstavitvi referata sem z nadaljnjim delom odkril še nekatere nove podrobnosti. Tako sem na medmrežju našel spisek t. i. Mengelejevih dvojčkov,³⁰ na katerih je dr. Josef Mengele (1911–1979)³¹ opravljal svoje zločinske medicinske poskuse.³² Med njimi sta bili tudi dve članici družine Kohnstein iz Maribora, Milica (tudi Emilija, r. 1927, Maribor – † 1946, Budimpešta)³³ s taboriščno številko 80912, in Gizela (r. 1927, Maribor)³⁴ s taboriščno številko 80913. Ko sem avgusta 2009 začel s pripravami na ekskurzijo na Poljsko, si nisem mislil, da bom lahko na njej podoživljal usodo resničnih ljudi, svojih nekdanjih someščanov.³⁵ Po vrnitvi iz Poljske sem za mariborski tednik *7 dni* napisal zgodbo o Kohnsteinovih in Singerjevih, kakor sem jo pač takrat poznal.³⁶ Šele po tej objavi sem dobil odgovor iz arhiva muzeja v Auschwitzu (*Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau*),³⁷ ki je razgrnil nove podrobnosti. Prijetno me je presenetil gospod Slavko Šterman iz Ruš, ki me je poiskal in mi posredoval

29 Kratka predstavitev proslave, žal z napačno navedenim organizatorjem (»slovenska judovska skupnost«), TV Slovenija 1, 27. I. 2010, dostopno na <http://www.rtv slo.si/slovenija/pahor-nasa-zaveza-je-da-ohranimo-spomin/222249>.

30 CANDLES, Twins Listings. Na tej listi in v GARF ohranjeni Namensliste der von den Sowjets in Auschwitz aufgefundenen Kinder so tudi nekateri drugi otroci, ki so jih rdečearmejci našli 27. I. 1945 v Auschwitzu, tako tudi že omenjena Erika Fürst iz Murske Sobotice. O t. i. Mengelejevih dvojčkih: Matalon Lagnado – Cohn Dekel, Children.

31 O njem (izbor): Nyiszli, U službi, Matalon Lagnado – Cohn Dekel, Children in Strzelecka, Medical Crimes, str. 66–94.

32 O psevdoznanstvenstvenih medicinskih poskusih v Auschwitzu: Nyiszli, U službi, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 1007–1013, Kubica, VIII. Children, str. 261–267, Strzelecka, X. Experiments, Schikorra, 13. Konzentrations- und Todeslager, str. 161 in Strzelecka, Medical Crimes.

33 Osebni podatki Milica Kohnstein: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 570, mfp. 220–221, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 603, mfp. 1394, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12982, Žrtve rata, s. v. in YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1999. O njej: AA, Konstein, Pismo, AA, Lešniak – Bazan, Pismo, AA, Bazan, Pismo, AA, Straka, Gizela Straková – pismo in AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

34 Osebni podatki Gizela Kohnstein, por. Straková: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 570, mfp. 220–221, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 603, mfp. 1394, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821 in YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1999. O njej: AA, Konstein, Pismo, AA, Lešniak – Bazan, Pismo, AA, Bazan, Pismo, AA, Müller, Pismo ... 14. III. 2011, AA, Straka, Gizela Straková – pismo in AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

35 O ekskurziji oddaja Radia Maribor, 11. III. 2010, dostopna na http://www.rtv slo.si/mojavdio/tags/prof.+Boris+Hajdinjak+in+Jasmina+Cehnar,+Gimnazijski+poklon+žrtvam+taborišča+smrti,+Večer,+12.+III.+2010,+str.+20,+dostopno+tudi+na+http://web01.vecer.com/portali/vecer/v1/stolpec650/clanek/clanek_natisni/?kaj=3&id=2010031205521423.

36 Hajdinjak, Kohnsteini in Singerji ... (1); isti – Mirnik, Kohnsteini in Singerji ... (2) in isti, Kohnsteini in Singerji ... (3).

37 AA, Lešniak – Bazan, Pismo.

svoje spomine,³⁸ potem ko je prebral zgodbo o Kohnsteinovih in Singerjevih v 7 dni. V svojih zapiskih se spominja mariborske judovske družine Gintz/Ginc. Kasneje so mi svoje spomine na predvojne mariborske Jude posredovale še Mariborčanke, gospe Roza Bervar roj. Pediček (r. 1920),³⁹ Ida Kasesnik roj. Brenc (r. 1915),⁴⁰ in Nada Filipič roj. Sardoč (r. 1922).⁴¹

Junija 2010 sem se udeležil *Seminarja za akademike in upravjalce iz Slovenije (Seminar for Academics and Policy Makers from Slovenia)*,⁴² ki ga je organizirala *Mednarodna šola za študije holokavsta (International School for Holocaust Studies, ISHS)* pri *Yad Vashemu*, in sedme *Mednarodne konference o izobraževanju o holokavstu (7th International Conference on Holocaust Education)*.⁴³ Čas, ki sem ga preživel v *Yad Vashemu*, mi je omogočil ne le podrobno seznanitev s to ustanovo, temveč tudi kratko, a plodno raziskovalno delo. Dr. Kingi Frojimovics, vodji madžarskega oddelka arhiva *Yad Vashem*, sem predal fotokopije dokumentov iz *Arhiva Republike Slovenije*, ki osvetljuje življenje družin Kohnstein in Singer v Mariboru v letih 1940 in 1941, preden so bili pregnani in so se zatekli v Čakovec v takrat madžarsko Medžimurje. Dr. Fojimovics, ki je tudi avtorica prispevka o getu v Nagykanizsi,⁴⁴ kamor so bili Judje iz Prekmurja in Medžimurja pripeljani 28. aprila 1944 in od koder so bili nekateri med njimi takoj, drugi pa 18. maja 1944 odpeljani v Auschwitz, ni poznala slovenske⁴⁵ in hrvaške literature⁴⁶ o tem dogajanju, zato je bila arhivskih kopij še posebej vesela. Hkrati sem sam v arhivu *Yad Vashema* našel okoli trideset meni do tedaj nepoznanih dokumentov in navedb virov o članih družin Kohnstein in Singer.

V luči novih informacij sem se ponovno obrnil na arhiv muzeja v Auschwitzu,⁴⁷ kot tudi na *Deželno sodišče Frankurta na Majni (Landgericht Frankfurt am Main)*, kjer je bilo 19. januarja 1981 pričanje že omenjene „Mengelejeve dvojčice“ Gizele Kohnstein, poročene Straková,⁴⁸ eno izmed 74 uporabljenih v obtožnici in zapornem nalogu za takrat sicer že pokojnega dr. Mengeleja.⁴⁹ S pomočjo Gordane Šoevegeš Lipovšek iz *Pokerajinskega arhiva* v Mariboru sem prebral nekatere madžarske dokumente⁵⁰ ter prišel tudi do liste transporta, ki je zapustil Nagykanizso 18. maja 1944

38 AA, Hajdinjak, Slavko Šterman – intervju.

39 AA, Brvar, Roza Bervar – intervju.

40 AA, Hajdinjak, Ida Kasesnik – intervju.

41 AA, Hajdinjak, Nada Filipič – intervju ... 26. II. 2011 in AA, Hajdinjak, Nada Filipič – intervju ... 3. IX. 2011.

42 Program seminarja na Seminar for Academics and Policy Makers from Slovenia, http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/seminars/seminar_pdf/seminar_slovnia_june_9.pdf, 5. IX. 2010.

43 Celotno dogajanje na konferenci 7th International Conference on Holocaust Education, <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/conference/2010/index.asp>, 5. IX. 2010.

44 Frojimovics, Nagykanizsa.

45 Omeniti velja vsaj Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság in Toš, Zgodovinski spomin.

46 Omeniti velja vsaj Kalšan, Židovi.

47 AA, Bazan, Pismo in AA, Wontor–Cichy, Pismo.

48 Pričanje pred Hessische Landeskriminalamt v Wiesbadnu iz dne 7. I. 1981.

49 AA, Staatsanwaltschaft Frankfurt am Main, Pismo, kjer je navedena signatura spisa Strafsache 50/4 Js 340/68, ki pa se nahaja v Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. Žal od tam še nisem dobil odgovora.

50 Objavljeni Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés.

in prispel v Auschwitz 21. maja 1944.⁵¹ Z delom v *Jevrejskom istorijskom muzeju* v Beogradu⁵² sem prišel do novih spoznanj tudi o mariborskih Judih pred in med holokavstom. Pričevanji Lidije Rosner Busti (r. 1928, Maribor)⁵³ iz Novare in Barbare Rosner iz Trsta,⁵⁴ ki mi je posredovala tudi izjemno zanimive spomine svojega očeta Karla Rosnerja (r. 1922, † Maribor–2002, Novara),⁵⁵ so moje znanje o tej temi še poglobili. Pomemben je tudi prispevek Mojce Horvat⁵⁶ iz Maribora.

Svoje spomine na čas pred letom 1941 je zabeležil tudi Pavel Löbl/Larič (1926, Dunaj)⁵⁷, v ZDA Paul H. Laric, v svojem delu *Maribor Remembered*, ki je izšlo leta 1989,⁵⁸ kot tudi v obsežnem intervjuju iz leta 1991.⁵⁹ Nova spoznanja sem deloma predstavil januarja 2011 z referatom *Maribor in mariborski Judje 1938–1941*⁶⁰ v okviru simpozija *Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičniki Uroš Žun*.⁶¹ Izkazalo se je, da sta sorodstveno povezani družini Kohnstein iz Tøebiča na Moravskem (→ Slika 3) in Singer iz Medžimurja, (→ Slika 4) katerih člani so krajši ali daljši čas živeli v Mariboru, zaradi svojega razvejanega sorodstva ne samo klasični primer disperznega življenja judovskih družin pred drugo svetovno vojno, temveč so tudi njihove medvojne usode kaj značilne za zgodovino holokavsta, preganjanje in morijo: kraji, v katerih so pomrli, se raztezajo od Baltskega od Jadranskega morja.

Na svoja vprašanja o članih družin Kohnstein in Singer sem prejel odgovor tudi od *Mednarodne sledilne službe (International Tracing Service)* iz Bad Arolsena.⁶² S pomočjo moje nekdanje dijakinje Urške Repnik, sicer študentke češčine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, sem dobil tudi odgovore o usodi Kohnsteinovih na Češkem iz treh ustanov, ki se tam ukvarjajo s holokavstom: *Judovskega muzeja v Pragi (Židovské muzeum*

51 Original je shranjen v Zala Megyei Levéltar v Zalaegerszegu, kopija v arhivu avtorja.

52 Za pomoč se zahvaljujem Branki Džidić.

53 Osebni podatki Lidija Rosner, por. Busti: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 632, mfp. 418–419, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 511 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. Njena pričevanja: Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011 in Rosner Busti, Pismo ... 11. XII. 2011.

54 Njena pričevanja: Rosner, Pismo ... 21. I. 2011, Rosner, Pismo ... 17. IX. 2011 in Rosner, Pismo ... 6. XII. 2011.

55 Osebni podatki Karl/Karlo Rosner: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 632, mfp. 418–419, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 511 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. Njegovi spomini: **Rosner, Spomini.**

56 Mojca Horvat je pravnukinja dr. Klare Kukovec.

57 Osebni podatki Pavel Löbl/Larič: SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 610, mfp. 2630, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 459 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. O njem: Sigrist, Interview, s. v. in Dolar, Jaro, Spomini, str. 108. Leta 1998 se je v New Yorku srečal s svojim učiteljem telovadbe Leonom Štukljem (1898, Novo mesto–1999, Maribor): Srečanje učitelja in učenca, Večer 54, št. ###, 29. IV. 1998, str. 48.

58 Laric, Maribor.

59 Sigrist, Interview.

60 Povzetek referata Hajdinjak, Maribor.

61 O simpoziju Anna Maria Grünfelder, Civilni pogum, Večer, 10. II. 2011, str. 8, dostopno tudi na <http://web.vecer.com/portali/vecer/v1/default.asp?kaj=3&id=2011021005619073>.

62 AA, Müller, Pismo ... 16. II. 2011 in AA, Müller, Pismo ... 14. III. 2011.

v Praze),⁶³ *Inštituta terezínske iniciative (Institut Terezínské iniciativy)*⁶⁴ in *Spominske ustanove Terezín (Památník Terezín)*,⁶⁵ in prejel dragocene skenirane originalne dokumente. Gospa Repnik je v Svitavi na Moravskem našla "Mengelejevo dvojčico," gospo Strakovo, ki je pristala na intervju, vendar si je nato žal v zadnjem trenutku premislila. Kljub izjemni pomoči *Židovske občine Brno (Židovská obec Brno)*, njenega predsednika ing. Pavla Frieda⁶⁶ in članice Antonie/Toničke Militkove, roj. Michalove,⁶⁷ ki sta oba preživela holokavsta, si gospa Strakova ni premislila, a spet se je izkazalo, da lahko še tako drobna informacija pomembna za celotno zgodbo. Iz dokumentov, ki mi jih je ljubeznivo dala na razpolago *Židovska občina Brno*, sem razbral, da ima gospa Strakova sina Milana. Ta je preko mag. Jane Šnytové, lektorice za češčino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, posredoval nekatere informacije o življenju svoje matere.⁶⁸ Med drugim je omenil, da je njegova mama še vedno v stiku s sošolkko iz Maribora, gospo Ružico Žager roj. Verbošt (r. 1928), ki je na intervju⁶⁹ prijazno pristala. Dodala je še en kamenček v mozaik zgodbe o Kohnsteinovih in Singerjevih, saj me je opozorila na Romana Wigela (r. 1929, Breg), ki je bil nekoč sosed družine Singer na Pobrežju. Tudi intervju z njim⁷⁰ je dodal nekaj novih informacij, tako da sem lahko tudi ta spoznanja uporabil za pripravo razstave o Kohnsteinovih in Singerjevih, ki je bila del med aprilom in junijem 2011 potekajočega projekta *Mariborske knjižnice, Prve gimnazije Maribor in Sinagoge Maribor z naslovom Zvezdna proga*,⁷¹ katerega pobudnika sta bila Andreja Babšek in Klemen Brvar iz *Mariborske knjižnice*.

Na otvoritvi zgodovinskega dela razstave 10. maja 2011 v *Sinagogi Maribor*⁷² je bila *Mestni občini Maribor* predana pobuda za postavitve t. i. tlakovcev spomina/kamnov spotike (*Stolpersteine*)⁷³ v spomin na v holokavstu umrle člane družin Kohnstein in Singer. Kmalu zatem sem s pomočjo Miriam Steiner Aviezer (r. 1935, Karlovac),⁷⁴ ki je preživela holokavst in je bila vrsto let sodelavka *Yad Vashema* za območje Jugoslavije (sicer je izraelski in svetovni znanosti bolj znana kot avtorica dela *Vojak z žlatimi gumbi*),⁷⁵ junija 2011 vzpostavil stik s prijateljico Rudolfa Kohnsteina iz časa njegovega bivanja v Čakovcu, gospo Heleno/Lili Markoviae, poročeno Romano (r.

63 AA, Frankl, Pismo.

64 AA, Štěpková, Pismo ... 18. I. 2011 in AA, Štěpková, Pismo ... 11. II. 2011.

65 AA, Němcová, Pismo, Terezín.

66 O njem: Korcok, Pavel Fried.

67 O njej: Pokreis, Antonie Militká in Klementová, Poslední nástupiště, str. 52 in 56.

68 AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

69 AA, Hajdinjak, Ružica Žager – intervju.

70 AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

71 Babšek et al., Zvezdna proga.

72 O otvoritvi razstave Tadeja Toplak, Razstava Zvezdna proga v knjižnicah Rotovž in Sinagogi obuja življenja žrtev holokavsta, Večer, 11. V. 2011, dostopno tudi na http://web.vecer.com/portali/vecer/v1/stolpec650/clanek/clanek_natisni/?kaj=3&id=2011051105644977.

73 O njih: Brvar, Tlakovci spomina.

74 Osebni podatki Miriam Steiner, por. Aviezer: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Trebnje. Čeprav je bila rojena na Hrvaškem, je pred II. svetovno vojno živela v Trebnjem na Dolenjskem. Od leta 1971 živi v Izraelu in je bila članica komisije za dodeljevanje statusa pravičnika za ozemlje nekdanje Jugoslavije.

75 Delo je prvič izšlo v slovenščini leta 1964 in bilo prevedeno v hebrejščino leta 1977, srbohrvaščino leta 1979 in angleščino leta 1987. Delo govori o holokavstu skozi oči otroka in ima v Izraelu status obveznega osnovnošolskega čtiva.

Slika 3: Třebíč (nem. *Treibitsch*, Moravska): pogled iz Hrádka na Glavni, danes Karlov trg, desno/severno od reke Jihlave je judovski del mesta (češ. *Třebíčská židovská čtvrť*), ki je od leta 2003 edini judovski spomenik izven Izraela, uvrščen na Unescov spisek kulturne dediščine sveta (vir fotografije: František Dvorský, *Třebíčský okres*, Brno, 1906). V tem mestu se je rodil Salomon Kohnstein (1856, Třebíč–1932, Maribor).

Slika 4: Prelog (madž. *Perlak*, Međimurska županija, Hrvaška): Vila Singer, danes Trg Svetog Florijana 31 (vir fotografije: Vladimir Kalšan, *Židovi u Međimurju*, Čakovec: Muzej Međimurja, 2006, str. 35). Vilo je pred I. svetovno vojno zgradil Ludvik Singer (tudi Ljudevit, 1863, Zalaegerszeg–1935, Prelog).

1925, Lendava),⁷⁶ ki je preživela holokavst (taboriščna številka iz Auschwitz 81035) in je leta 1999 napisala pričevanja o nekaterih članih družin Kohnstein in Singer za *Yad Vashem*.⁷⁷ Od nje sem med drugim dobil fotografijo Rudolfa Kohnsteina, s katerim se je moja raziskovalska zgodba pravzaprav začela.

Slednjič sem lahko govoril tudi s še enim sorodnikom mariborskih Kohnsteinovih in Singerjevih, gospodom Ivico Singerjem (r. 1926, Varaždin)⁷⁸ iz Zagreba, ki je tudi preživeli holokavsta. Med drugim je tudi prevajalec spominov zdravnika in neprostovoljnega Mengelejevega sodelavca, dr. Miklósa Nyiszlija (1901–1956)⁷⁹ v hrvaščino. Pričevanje gospoda Singerja je dopolnila še njegova žena, gospa Alice Singer roj. Hirschsohn (r. 1934, Prelog).⁸⁰ Še vedno pa ostaja možnost dodatnih informacij, če bom lahko vzpostavil stik z nekim sorodnikom Kohnsteinovih v Izraelu, ki je leta 1999 prav tako oddal pričevanja *Yad Vashemu* za nekatere od Konsteinovih.

Mariborski Judje pred holokavstom: “Židovska četrt je torej brez Židov in tudi v mestu bi leta 1938 težko našli kakega Žida”⁸¹

Odlični roman *Severni sij* Draga Jančarja, nedvomno enega izmed najboljših slovenskih pisateljev, je postavljen v Maribor v začetek leta 1938. Maribor je s tem Jančarjevimi delom, katerega zgodba je vstavljena v čas tik pred drugo svetovno vojno, ko je bil vihar že na vidiku in so družbene in socialne razmere dosegle vrelišče, dobil nesporno enega največjih, če ne celo morda največji literarni spomenik. Čeprav ga je Jančar napisal z izrednim poznavanjem takratnega Maribora, se je glede Judov zmotil: v mestu bi leta 1938 lahko našli kakšnega Žida. V podkrepitev zgoraj navedenega velja poudariti, da je število Judov v Mariboru po podatkih uradnih štetij prebivalstva⁸² naraslo iz 37 oseb leta 1880 na 94 oseb leta 1931 (k čemur je očitno pripomoglo 12 članov družin Kohnstein in Singer). Leta 1937 nastali sezname Banske uprave Dravske banovine, ki so bili narejeni za potrebe *Zveze judovskih veroizpovednih občin Kraljevine Jugoslavije (Savez jevrejskih veroizpovednih opština Kraljevine Jugoslavije)*⁸³ v

76 Osebni podatki Helena/Lili Marković, por. Romano: JIM, Popis, Čakovec in Kalšan, Židovi, str. 88. O njej: AA, Romano, Pismo in Hajdinjak, Helena Romano – intervju.

77 Arnošt, Emanuel/Emil, Emilija/Milica, Gizela, Olga, Rudolf in Vilma Kohnstein.

78 Osebni podatki Ivica Singer: JIM, Popis, Čakovec, Kalšan, Židovi, str. 34 in 116 (rojstni kraj napačno »Prelog«). O njem: AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju in AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju.

79 Delo z originalnim naslovom *Dr. Mengele boncoloorvosa voltam az Auschwitz-i krematoriumban* je prvič izšlo leta 1946 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület). Hrvaški prevod iz leta 1981 U službi doktora Mengelea pa je nastal na osnovi izdaje iz leta 1947 (Budapest: Világ). Pri prevodu je sodelovala Eva Schwarz (1927, Budimpešta), hčerka dr. Ljudevita/Lajosa Schwarza (1877, Čakovec–1944, Auschwitz), odvetnika iz Čakovca in predsednika tamkajšnje judovske občine.

80 Osebni podatki Alice Hirschsohn, por. Singer: Kalšan, Židovi, str. 33 in 115. O njej: AA, Hajdinjak, Alice Singer – intervju.

81 Jančar, *Severni sij*, str. 136. Za to poglavje cf. Hajdinjak, Maribor in Bedrač, Sinagoga Maribor, str. 20–22.

82 Podatke za celotno ozemlje današnje Slovenije: Pančur, *Judovsko prebivalstvo*, str. 271–275, Tabela 3.

83 Kratak opis delovanja: *Nedomački – Goldstein*, 13. *Savez*.

Beogradu⁸⁴ sicer izkazujejo za to leto upad števila Judov v Mariboru na 86 oseb (od tega 13 članov družin Kohnstein in Singer). Analiza virov *Pokrajinskega arhiva Maribor*⁸⁵ z uporabo “rasnega” kriterija,⁸⁶ ki so ga nenazadnje uveljavili nacisti, pokaže, da je bilo število Judov v Mariboru leta 1937 vseeno večje: po še nepopolnih raziskavah najmanj 113 oseb. S to številko se sklada tudi zadnji ohranjeni podatek pred napadom na Jugoslavijo, ko *Zveza judovskih veroizpovednih občin* za leto 1940 za Maribor navaja 100 Judov.⁸⁷ Ne glede na naraščanje števila pa je bil delež Judov med prebivalstvom predvojnega Maribora vedno nižji od 0,5 odstotka. Tako nizko število Judov nikoli ni zadostovalo za nastanek judovske občine in izgradnjo sinagoge v Mariboru. Edina izjema je bilo obdobje prve svetovne vojne, ko je zaradi večjega števila Judov, avstroogrskih vojakov (in morda tudi ruskih ujetnikov?) vsaj leta 1917 delovala začasna sinagoga na Tržaški cesti.⁸⁸ Poskus nastanka judovske občine v Mariboru za ozemlje slovenske Štajerske in Kranjske v letih 1928 in 1929⁸⁹ se je kljub podpori tamkajšnjih Judov in sosednjih judovskih občin v Lendavi⁹⁰ in Čakovcu⁹¹ končal neuspešno, s podreditvijo judovski občini v Murski Soboti.⁹²

Judje na ozemlje slovenske Štajerske in Kranjske so bili do leta 1918 pripadniki judovske občine v Gradcu.⁹³ Po letu 1918 so Judje na Kranjskem spadali k judovski občini v Zagrebu,⁹⁴ na slovenskem Štajerskem pa k judovski občini v

84 SI_AS_68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, ki vsebuje naslednje dokumente: dopis Spisak Jevreja u Dravskoj banovini, Beograd, 7. april 1937 oz. Seznam židov dravske banovine, 7. 4. 1937, tabelo Številčni seznam židov v dravski banovini po stanju okoli 1. 5. 1937 (jevrejske v. in brez konf.), dopis Jevrejska veroizpovedna opština Murska Sobota, 22. februar 1938, dopis Mednarodni informacijski zavod »Informator – Ljubljana« Viktor Blažič, 8. marec 1938 in najpomembnejše – natančne sezname po takratnih občinah. V seznamih so navedeni/–e tudi Nejudje/–inje, ki so bili v zakonu z Judom/–injo, pa tudi Judje/–inje, ki so izstopili iz judovske vere in Nejudje/–inje, ki so vstopili vanjo. O tem popisu: Pančur, Judovsko prebivalstvo, str. 255–256, opis in analiza demografskih značilnosti tega popisa: isto, str. 276–296.

85 SI_PAM/1808 Zbirka mikrofilmov, Domovinska kartoteka občine Maribor 1791–1942, TE 566–576 in SI_PAM/1808 Zbirka mikrofilmov, Gospodinjna kartoteka občine Maribor 1791–1942, TE 576–653.

86 Otrok Judinje je po judovski tradiciji, po kateri se judovstvo deduje po materi, za Jude Jud in to tudi če ni judovske vere. Po nacistični rasni ideologiji je otrok iz mešanega zakona, ne glede na spol judovskega starša Poljud (»Halbjude«) oz. po uradni terminologiji Nürnberških rasnih zakonov iz leta 1935 jüdischer Mischling ersten Grades. V nacistični Nemčiji so nemške Poljude kot tudi Četrtojude (»Vierteljude« oz. jüdischer Mischling zweiten Grades), pri teh je bil eden od štirih starih staršev Jud, diskriminirali, vendar običajno ne zapirali ali ubijali. O Nürnberških rasnih zakonih: Rink, 4. Rassistische Politik, str. 39 in 45.

87 Loker (ed.), Pinkas, str. 576.

88 Sinagoga v Mariboru, Straža 9, št. 6, 19. I. 1917, str. 4.

89 Pančur, Teritorialni obseg, str. 48–52.

90 O judovski zgodovini Lendave (izbor): Kuzmič, Podjetnost, Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság in Toš, Zgodovinski spomin.

91 O judovski zgodovini Čakovca (izbor): Grünwald, Povjest, Kapun – Pal, Dva stoljeća in Kalšan, Židovi.

92 O judovski zgodovini Murske Sobote (izbor): Loker (ed.), Pinkas, str. 594–597, Kuzmič, Podjetnost, Brumen, Na robu zgodovine, str. 43–54, Kerec, Judje in Toš, Zgodovinski spomin.

93 O judovski zgodovini Gradca (izbor): Beutl, Antisemitismus in Brunner, Juden.

94 O judovski zgodovini Zagreba (izbor): Vökl, Die jüdische Gemeinde, Boeckh, Židovska vjerska općina, Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, Goldstein, I., Židovi, Goldstein, I., Kontakti = International contacts in Knežević – Laslo, Židovski Zagreb.

Varaždinu.⁹⁵ Predsednik akcijskega odbora za ustanovitev judovske občine Maribor je bil leta 1929 mariborski podjetnik Josip Rosenberg (r. 1873, Kutjevo – † po 1945).⁹⁶

Mariborske Jude iz leta 1937 lahko po kraju rojstva razdelimo na tri skupine: rojene v Mariboru ali slovenskem delu Štajerske, 27 odstotkov; rojene v sosednjih deželah (Kranjska, Hrvaška, Zalska in Železna županija oz. Prekmurje ter avstrijski del Štajerske, 20 odstotkov); in rojene v bolj oddaljenih deželah, ki so najbolj številčna skupina (50 %). Socialni položaj Judov v predvojnem Mariboru gotovo ni ustrezal še danes precej razširjenemu stereotipu o bogatih Judih, čeprav so tudi takšni v predvojnem Mariboru bili. Največ mariborskih Judov je pripadalo srednjemu, meščanskemu sloju, bili so pa tudi takšni, ki so pripadali nižjemu, delavskemu sloju.⁹⁷ Glede na rojstni kraj in socialni položaj je izjema dr. Chaja Lea/Klara Kukovec, roj. Doctor/Doktor (r. 1883, Herson – † 1979, Maribor),⁹⁸ ki je bila po dosedanjih raziskavah ne samo najdlje od Maribora rojena mariborska Judinja (rodila se je namreč v Hersonu na ustju Dnjepra v Ukrajini), temveč tudi ena izmed redkih mariborskih Judinj, ki je bila zaposlena, in to celo v svobodnem poklicu. Sicer je bila dr. Kukovčeva, ki je v Mariboru začela delati v prevratnem decembru 1918, tudi prva in vsaj še leta 1925 tudi edina mariborska zdravnica.

Dokaz demografske vitalnosti mariborskih Judov v času pred drugo svetovno vojno je podatek, da je bilo v šolskem letu 1936/37 najmanj deset Judov v mariborskih ljudskih šolah, in najmanj dvanajst na mariborski klasični in realni gimnaziji.⁹⁹ Tako sta bila med 59 maturanti realne gimnazije, danes *Prve gimnazije Maribor*,¹⁰⁰ (→ Slika 5) leta 1938 že omenjeni Rudolf Kohnstein in Elizabeta/Liza/Lisa Hirsch, por. Houlton (r. 1919, Fürth).¹⁰¹ Zaradi številčnosti judovskih šolarjev v Mariboru

95 O judovski zgodovini Varaždina: Lončarić, *Tragom židovske povijesti*.

96 Osebni podatki Josip Rosenberg: SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 632, mfp. 219–220 in 221, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 511, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto ter Čeh, Okrajna komisija, str. 416 in SI_PAM/0446/17367, sig.: 33/AB–3843. O njegovem gospodarskem delovanju: Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 155, 163 in 182, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 59, 111, 115 in 160, Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 120 in SI_PAM/0645, Trgovski register A I 76, TE 1056, Kržičnik, Gospodarski razvoj, str. 124 in Leskovec, Razvoj, str. 342, 371 in 371–372.

97 O poklicni in socialni strukturi Judov pred II. svetovno vojno na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem: Pančur, *Judje*, str. 369–371.

98 Osebni podatki Klara Kukovec, roj. Doctor/Doktor: SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 609, mfp. 2749 in 2750–2751, Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 184, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 113, 153 in 455 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 249 in SI_PAM/0446/10224, sig.: 143/B–19452. O njej: Horvat, *Klara Kukovec*.

99 Statistični pregled ... 1936/37, str. 28 (I. Ljudske šole 35. Učenci po veroizpovedi) in 51 (III. Srednje šole in učiteljska 7. Učenci po veroizpovedi), ki sicer za mariborsko klasično in realno gimnazijo navaja skupaj 9 judovskih dijakov. Po izvestjih sem ugotovil na klasični gimnaziji 3 judovske dijakke (2. c Vladko Kos, 4. a Karel Rosner in 8. Franc Preis) in na realni gimnaziji 9 judovskih dijakov (1. b Heinrich Mautner, 1. d Evica Andrejković, 1. e Jirka Gintz in Margareta Hirsch, 3. a Ivan Löbl, 5. a Zdenka Gintz, 7. b Rudolf Kohnstein, 7. c Elizabeta Hirsch in Ernest Bock, ki je v 4. e opravil nižji tečajni izpiti v junjskem roku).

100 Izvestje državne realne gimnazije ... 1937/38, str. 43.

101 Osebni podatki Lisa Hirsch, por. Houlton: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Košaki. O njej: [Kastelic], "BBC ..." in [Kastelic], *Šest generacij*. Na njo me je opozorila Mira Grašič iz MNOM. S pomočjo Aleš Bibra iz Ministrstvo za zunanje zadeve v Ljubljani sem poskušal preko

je zanje od leta 1929 enkrat na teden potekal verouk,¹⁰² ki ga je poučeval zadnji murskosoboški rabin, dr. Lazar Roth (r. 1877, Jelšava – † 1944, Auschwitz).¹⁰³ V Murski Soboti, ki je bila sicer slovenski kraj z največ judovskimi prebivalci (leta 1931: 269, leta 1937: 261),¹⁰⁴ je bilo v tem šolskem letu v ljudskih šolah devetnajst Judov, na realni gimnaziji pa trinajst.

Prisotnost Judov v družabnem življenju predvojnega Maribora se kaže npr. skozi članstvo v *1. slovenskem športnem klubu Maribor* (deloval 1919–1941, danes *Branike*),¹⁰⁵ katerega člana sta bila Erika/Arina Ausch/Auš, por. Schossberger/Šosberger/Szusberger (r. 1916, Boštajn – † 1942, Žabalj),¹⁰⁶ hči solastnika podjetja *Ceršaška tovarna lepenke*¹⁰⁷ in lastnika dvorca Frajštajn pri Spodnji Polskavi, Miroslava Auscha/Auša (r. 1882, Brezovica/Obrež – † 1945, Jasenovac),¹⁰⁸ in Jakov/Jakob Mandil (r. 1901, Niš – † 1942, Niš),¹⁰⁹ ki je v letih 1924–1941 živel v Mariboru. Med člani *Rotary kluba Maribor* (deloval 1930–1941, ponovno ustanovljen 1993),¹¹⁰ sta bila mariborska podjetnika, že omenjeni Josip Rosenberg (→ Slika 6) in Marko Rosner (r. 1888, Iacoben – † 1969, Haifa).¹¹¹ Kljub maloštevilnosti so bili Judje pred drugo svetovno vojno močno prisotni v mariborskem gospodarstvu, saj so imeli v lasti vrsto podjetij, ali pa so jih vodili. Posebej to velja za takrat cvetočo tekstilno industrijo v Mariboru,¹¹²

slovenskega veleposlaništva priti do dodatnih podatkov o njej, a žal neuspešno. Obema se za pomoč zahvaljujem.

102 AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011.

103 Osebni podatki Lazar Roth: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota. O njem: Zadravec et. al., Zadnji rabin.

104 Glej op. 84.

105 Fajdiga – Vodeb, Športnikom, str. [8] Erika Auš, [12] Robert Kukovec in [13] Jakob Mandil.

106 Osebni podatki Erika Ausch/Auš, por. Schossberger/Šosberger/Szusberger: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 577, mfp. 72, JIM, Jevreji, št. 12976, YVCD, Page of Testimony, Lav Brandeis, po 1953, YVCD, Page of Testimony, Magda Shugar, 1957 in Žrtve rata, s. v. O njej: Fajdiga – Vodeb, Športnikom, str. [8].

107 Viri o podjetju Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke, prej Viljem Fürth, reg. d. z o. z., Ceršak: Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 56, Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 373–374 in SI_PAM/0645, Trgovski register C I 26, TE 1003. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 660 in Reisman, Razvoj.

108 Osebni podatki Miroslav Ausch/Auš: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 577, mfp. 72, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, JIM, Jevreji, št. 12975 in JUSP Jasenovac, Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941–1945, s. v.

109 Osebni podatki Jakov/Jakob Mandil: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 615, mfp. 50#, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 469, YVCD, Page of Testimony, Yisrael Arueti, (po 1953), YVCD, Page of Testimony, Naftali Gedalia, 1956 in YVCD, Page of Testimony, Rafael Pijade, 1998. O njem: Fajdiga – Vodeb, Športnikom, str. [13].

110 Hribernik, Prvi Rotary klub, str. 12: ustanovitveni člani leta 1930, št. 16. Rosenberg, Josip in člani leta 1936, št. 26 Rosenberg, Josip in št. 27 Rosner, Marko.

111 Osebni podatki Marko Rosner: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 632, mfp. 418–419, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 113 in 511 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. O njem: SI_PAM/0720, Sod 932–45, TE 4, SI_PAM/0723, Zaplembeni spisi I 207, TE 236, Voigt, Joškos Kinder, str. 24, AA, Rosner, Spomini, AA, Rosner, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner, Pismo ... 17. IX. 2011 in AA, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011.

112 O tekstilni industriji v Mariboru pred II. svetovno vojno (izbor): Kržičnik, Gospodarski razvoj, str. 37–40 in 175–180, Kresal, Tekstilna industrija, str. 103–113 in 146, Leskovec, Razvoj, str. 363–369 in Kresal, Mariborska tekstilna industrija.

v kateri so bili mariborski Judje lastniki ali solastniki tovarn, npr. Marko Rosner in njegov nečak Isidor/Izidor Ohrenstein (leta 1939 je priimek spremenil v Obradoviæ; r. 1902, Kuszuja – † 1941, Beograd),¹¹³ ter vodstveni delavci ali strokovnjaki, kot sta bila Ivan/Jovan Berger (r. 1905, Bajmok – † 1944, Auschwitz),¹¹⁴ zaposlen v Rosnerjevih tovarnah, ter tkalski mojster Robert Schacherl/Šaherl (r. 1893, Dunaj – † 1978, Maribor).¹¹⁵

Osrednji gospodarstvenik in obenem ena osrednjih mariborskih osebnosti tega časa je bil Marko Rosner, rojen leta 1888 v Iacobeniju (Jakobeny) pri Suceavi (Suczawa) v Bukovini, takrat delu Avstro–Ogrske, danes v Romuniji, ki je od leta 1905 živel v Mariboru na naslovu Nagystraße (kasneje Tattenbachovi oz. Ulici kneza Koclja) 15.¹¹⁶ Vzrok za naselitev v Mariboru je bil njegov starejši brat Josef/Josip Rosner (r. pred 1888, ? – † 1926, Maribor),¹¹⁷ ki je tukaj živel že prej in je leta 1910 je ustanovil podjetje za trgovino z mešanim blagom z imenom *Josef Rosner*¹¹⁸ s sedežem na Nagystraße 10.¹¹⁹ Marko je leta 1914 ustanovil trgovino z blagom *Markus Rosner*¹²⁰ na Gosposki ulici 58 (danes Tyrševa 26).¹²¹ Zaradi vpoklica v vojsko leta 1915 je podjetje kmalu prenehalo delovati. Rosner je bil leta 1916 kot naddesetnik dodeljen domobranskemu poveljstvu v Mariboru. Podjetje je z imenom *Manufaktura Marko Rosner* spet začelo delovati leta 1919, tokrat na Nagyjevi ulici 7,¹²² nato pa na Slovenski ulici 13.¹²³ Vsaj od leta 1925 je stanoval s svojo družino na Tattenbachovi 17 (kasneje Ulica kneza Koclja 17).¹²⁴ Leta 1926 je skupaj z družabniki ustanovil podjetje *Maros*,

113 Osební podatki Isidor/Izidor Ohrenstein/Obradović: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 484, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njem: Pančur, Judje, str. 372, AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011 in Rosner Busti, Pismo ... 11. XII. 2011.

114 Osební podatki Ivan/Jovan Berger: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 578, mfp. 2318–2319 in Žrtve rata, s. v.

115 Osební podatki Robert Schacherl/Šaherl: Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 528, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in SI_AS_68, f. 8–2/1939, št. 24908, Robert Schacherl, priznanje državljanstva, Čeh, Okrajna komisija, str. 455 in SI_PAM/0446/19006, sig.: 12/AB–1378, JSS, Arhiv, Robert Šaherl, Mestnemu odboru Zveze borcev Maribor, 22. VIII. 1954 ter Robert Šaherl (osmrtnica), Večer 34, št. ###, 22. VIII. 1978, str. 15. O njem: Pančur, Judje, str. 372.

116 Viri o zgradbi Nagystraße (kasneje Tattenbachova oz. Ulica kneza Koclja) 15: Tovšak, Viri ... 6., str. 68.

117 Osební podatki Josef/Josip Rosner: Smrtna kosa, Jutro 7, št. 32, 9. II. 1926, str. 4.

118 Viri o podjetju Josef Rosner, Maribor: Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 125 in SI_PAM/0645, Trgovski register A I 99, TE 1056.

119 O zgradbi Nagystraße (kasneje Tattenbachova oz. Ulica kneza Koclja) 10 ni ohranjenega gradiva.

120 Viri o podjetju M. Rosner, Maribor: Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 166, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 58, 104 in 160 ter Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 143 in SI_PAM/0645, Trgovski register A I 173, TE 1059. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 670, Kržičnik, Gospodarski razvoj, str. 104–105, Kresal, Tekstilna industrija, str. 110–111, 146 in 154, Leskovec, Razvoj, str. 365 ter Kresal, Mariborska tekstilna industrija, str. 261 in 268–270.

121 Viri o zgradbi Gosposka ulica 58 (danes Tyrševa ulica 26): Tovšak, Viri ... 5., str. 251.

122 Viri o zgradbi Nagystraße (kasneje Tattenbachova oz. Ulica kneza Koclja) 7: Tovšak, Viri ... 6., str. 66.

123 Viri o zgradbi Slovenska ulica 13 oz. Gosposka ulica 31: Tovšak, Viri ... 5., str. 83.

124 Viri o zgradbi Tattenbachova ulica 17 (kasneje Ulica kneza Koclja 17): Tovšak, Viri ... 6., str. 69 in SI_PAM/0011, MA–1796 Ulica kneza Koclja 17, TE 390. Zgradba je bila porušena leta 1963 ob

8. b oddelka

a) brez ustnega izpita:

Dolenec Bogdan, 2. VI. 1919, Ajdovščina (Italija), tehnika;
Hren Boris, 29. VIII. 1918, Oplotnica pri Slov. Konjicah, tehnika;
Roth Mirko, 24. VI. 1920, Maribor, tehnika;
Vrečko Zvonko, 27. IX. 1919, Pameče pri Slovenjgradu, montanistika;

b) po ustnem izpitu:

Dernovšek Marko, 6. VII. 1920, Maribor, medicina;
Fabjan Konrad, 1. V. 1918, Kurtinog (Italija), prometna šola;
Feinig Ivan, 17. XI. 1919, Št. Jakob v Rožni dolini (Nemčija), kom. vis. šola;
Finžger Marjan, 11. XII. 1919, Ljubljana, pravo;
Gošler Karl, 31. III. 1918, Cazin (vrhaska banovina), pravo;
Klinar Vladimir, 11. IV. 1918, Portorose (Italija), vojna akademija;
Knez Rihard, 9. VI. 1919, Maribor, pravo;
Kogelnik Drago, 28. VII. 1919, Železna Kaplja (Nemčija), carina;
Kohnstein Rudolf, 31. XII. 1919, Maribor, medicina;
Lengar Zvonko, 18. V. 1920, Semič pri Črnomlju, medicina;
Ločnik Albin, 29. IV. 1919, Trst (Italija), montanistika;
Lovše Milivoj, 11. marca 1916, Zagorje, Šmarje p. J., vojaščina;
Polak Mitja, 17. I. 1920, Ormož, medicina;
Puklavec Janez, 24. I. 1919, Trst (Italija), prometna šola;
Ribič Rudolf, 10. IV. 1918, Sv. Lenart v Slov. gor., pravo;
Šalda Zdenko, 23. I. 1920, Jursinci pri Ptuj, pravo;

8. c oddelka

a) brez ustnega izpita:

Womer Mira, 27. VIII. 1920, Muta, filozofija;
Ziseč Herta, 1. I. 1920, Graz, tehnika;

b) po ustnem izpitu:

Černovšek Jožica, 10. III. 1919, Maribor, farmacija;
Draganič Renata, 31. VII. 1919, Maribor, privatna služba;
Gogala Smiljana, 24. XI. 1918, Št. Vid nad Ljubljano;
Hinterlechner Mirjana, 29. III. 1919, Split, gostinstvo;
Hirsch Elizabeta, 21. XI. 1919, Fürth na B., Nemčija, medicina;
Janžekovič Zora, 30. IX. 1918, Slov. Bistrica, Maribor, umetn. akademija;
Kreševič Danica, 21. I. 1920, Maribor, filozofija;
Ličen Vida, 7. VIII. 1920, Maribor, privatna služba;
Makuc Vlasta, 5. III. 1919, Maribor, abit. tečaj;
Miovič Desanka, 13. I. 1919, Split;
Nebesaf Marija, 2. XII. 1918, Ljubljana;
Paškulin Vera, 14. VI. 1920, Maribor, privatna služba;
Perkič Irmgarda, 26. VI. 1920, Maribor, filozofija;
Plaskan Emilija, 6. VIII. 1920, Žalec pri Celju, glasba;
Prapotnik Janislava, 21. VII. 1919, Gaberje pri Celju;
Prekorsček Milena, 19. III. 1919, Maribor;
Princ Marica, 28. VIII. 1919, Gorica (Italija), privatna služba;
Remec Anica, 22. IX. 1920, Maribor, farmacija;
Skvarča Sonja, 5. IV. 1920, Maribor, medicina;
Sobotkiewicz Zdenka, 6. VI. 1919, Maribor, privatna služba;
Sotler Danica, 27. XI. 1919, Ljubljana;
Stare Ivanka, 26. XII. 1917, Boh. Češnjica, Radovljica, holničarska šola;
Weber Marija, 7. V. 1920, Studenci pri Mariboru;

Dopolnilni višji tečajni izpit iz predmetov nacionalne skupine je uspešno opravil:

Macun Rajnhold, 11. decembra 1908, Sevnica, Krško, diplomiran pravnik.

Slika 5: *Izvestje državne realne gimnazije v Mariboru za šolsko leto 1937/38*, Maribor: Državna realna gimnazija v Mariboru, 1938, str. 43: med maturanti generacije 1938 sta v 8. b navedena Rudolf Kohnstein (1919, Maribor–1944/45, Mauthausen), v 8. c pa nemška Judinja Elizabeta/Liza/Lisa Hirsch, por. Houlton (1919, Fürth).

Slika 6: *Srečanje Rotary kluba Maribor v Kazinski dvorani Narodnega gledališča*, verjetno v letih 1930–1934. Spredaj z desne drugi in tretja: mariborski podjetnik Josip Rosenberg (1873, Kutjevo–(po 1945), ?) in njegova žena Marta Rosenberg, roj. Liechtenstern (1892, Dunaj–(po 1945), ?) (fotografija: privatna last Zlata Gal).

tvornica za obleko, d. z. o. z.,¹²⁵ ki je imelo sedež na Ruški cesti 45, a je bilo leta 1929 likvidirano. Leta 1932 je z družabnikom, prav tako mariborskim Judom Viljemom/Vilkom Loebлом/Löblom (leta 1938 je priimek spremenil v Larič; r. 1892, Stupava – † 1966, Dunaj)¹²⁶ ustanovil kar dve podjetji s sedežem v Melju: *Jugotekstil, d. z. o. z.*,¹²⁷ in *Jugosvila, d. z. o. z.*¹²⁸ Vilko Löbl je pred tem prodal svoj delež podjetja *Mariborska tekstilna tvornica, d. z. o. z.*,¹²⁹ ustanovljenega leta 1924 z imenom *Schonsky & Loeb, d. z. o. z.*

Marko Rosner je leta 1933 kupil Feldbachovo vilo na Zrinjskem trgu, na naslovu Kopitarjeva ulica 11.¹³⁰ Samostojno je leta 1934 ustanovil še tretje podjetje, *Tekstilno tvornico Marko Rosner*,¹³¹ prav tako s sedežem v Melju. Njegova podjetja so leta 1939 zaposlovala okoli 1.000 delavcev. Leta 1940 je sedež podjetja prenesel v Beograd in ustanovil *Roteks, d. d., Beograd*.¹³² Kakšen je bil njegov odnos do delavcev, pove opis pričevanja enega izmed njih, gospoda Jožeta Pogačnika (r. 1916, Srednja Dobrava), iz leta 2003:

Po končani tekstilni šoli se je v letu 1938 zaposlil v Mariboru v firmi Rosner. Lastnik je bil zelo socialen do delavcev in uslužbencev, plače so bile primerne, poskrbel je tudi za porodnice in prehrano in ta odnos do delavcev je tudi na g. Pogačniku pustil pečat, ki ga je spremljal vse življenje.¹³³

Neobičajen je tudi podatek, da je Rosner v svoji tovarni uredil „tudi park in bazen, namenjen rekreaciji svojih uslužbencev.“¹³⁴ Sodeč po takratnem časopisnem poročanju

gradnji Titovega mosta.

125 Viri o podjetju »Maros«, tvornica za obleko, d. z. o. z., Maribor: Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 395 in SI_PAM/0645, Trgovski register C II 9, TE 1008. O njem: Leskovec, Razvoj, str. 365.

126 Osebni podatki Vilko Löbl/Larič: SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 610, mfp. 2630, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 459 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. O njem: Sigrist, Interview, s. v. in Dolar, Jaro, Spomini, str. 108.

127 Viri o podjetju Jugotekstil, d. z. o. z., Maribor: Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 57, Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 417–418 in SI_PAM/0645, Trgovski register C II 87, TE 1012. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 670, Kresal, Tekstilna industrija, str. 110–111, Leskovec, Razvoj, str. 365 in Kresal, Mariborska tekstilna industrija, str. 268–269.

128 Viri o podjetju Jugosvila, d. z. o. z., Maribor: Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 57 ter Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 418 in SI_PAM/0645, Trgovski register C II 91, TE 1013. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 670, Kresal, Tekstilna industrija, str. 110–111, Leskovec, Razvoj, str. 365 in Kresal, Mariborska tekstilna industrija, str. 269.

129 Viri o podjetju Schonsky & Loeb, d. z. o. z., Maribor, od leta 1925 Mariborska tekstilna tvornica, d. z. o. z., Maribor: Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 391 in SI_PAM/0645, Trgovski register C I 79, TE 1008. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 665–666, Kržičnik, Gospodarski razvoj, str. 104, Kresal, Tekstilna industrija, str. 106–108 in 146, Leskovec, Razvoj, str. 364 in Kresal, Mariborska tekstilna industrija, str. 261 in 264–265.

130 O nakupu: Marko Rosner, Feldbachova vila na Zrinjskem trgu, Slovenec 61, št. 225a, 3. X. 1933, str. 4. Viri o zgradbi Kopitarjeva 11: Viri ... 2., str. 122 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 417 in SI_PAM/0446/17380, sig.: 97/B–12811. Zgradba je bila med II. svetovno vojno zaradi bombardiranja uničena. Njeno povojna naslednica je stanovanjski blok iz leta 1954.

131 Viri o podjetju Tekstilna tvornica Marko Rosner: op. 122.

132 Viri o podjetju Roteks, d. d., Beograd: Novi delniški družbi, Slovenec 68, št. 177a, 4. VIII. 1940, str. 4, Nova delniška družba, Slovenec 68, št. 182a, 10. VIII. 1940, str. 4 in Tekstilno industrijo Marko Rosner v Mariboru prevzame nova delniška družba s sedežem v Beogradu, Jutro 21, št. 189, 15. VIII. 1940, str. 4.

133 Vojska, Pogum.

134 Knez, Nekoč je bil bazen.

je bil zelo pogosto dobrotnik revnih dijakov,¹³⁵ podeželskih otrok,¹³⁶ gasilcev,¹³⁷ "revnih sokoličev in sokoličic,"¹³⁸ mariborske bolnišnice,¹³⁹ *Protituberkoložne lige*¹⁴⁰ in kulturnikov,¹⁴¹ pa tudi donator pri nekaterih politično usmerjenih projektih, kot je bila npr. postavitve kipa kralja Aleksandra Ujedinitelja.¹⁴² Največji, v takratnem časopisju zabeleženi donaciji je prispeval ob svojem 50. rojstnem dnevu leta 1938, ko je ustanovil pokojninski sklad za svoje delavce in zanj prispeval začetni kapital 100.000 dinarjev,¹⁴³ tedaj novoustanovljeni *Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani*, ki se danes imenuje *Slovenska akademija znanosti in umetnosti*, pa kot prvi podaril prav tako 100.000 dinarjev.¹⁴⁴ To je bila takrat kar velika vsota denarja; naj za primerjavo povem, da je bila njegova hiša na Tattenbachovi 17 leta 1939 prodana za 650.000 dinarjev.¹⁴⁵ Izhajajoč iz današnjih razmer se zdi skoraj neverjetno, da je lahko lastnik tovarne tako zelo priljubljen pri svojih zaposlenih, da so se mu ti celo javno zahvalili.¹⁴⁶ Bil je tudi prostozidar (član lože *Zagreb* vsaj leta 1933),¹⁴⁷ in kot že omenjeno, tudi rotarijanec (član *Rotary kluba Maribor* vsaj leta 1936).¹⁴⁸ Zanimal se je tudi za judovsko zgodovino. Tako je dr. Davidu Herzogu (r. 1869, Trnava – † 1946, Oxford),¹⁴⁹ sicer dolgoletnemu

135 Npr. Izvestje za šolsko leto 1939–1940. Državna klasična gimnazija v Mariboru, str. 36: »... Tekstilna tovarna Marko Rosner je darovala za božičnico revnim dijakom 204 srajce in 10 dijakinjam blago za perilo. ...«

136 Npr. ob božično–novoletnih praznikih leta 1940: Sv. Lovrenc v Slov. goricah, Slovenski gospodar 75, št. 1, 1. I. 1941, str. 8, Gradišče ob severni meji, Slovenski gospodar 75, št. 2, 8. I. 1941, str. 7 in Sv. Barbara v Slov. goricah, Slovenski gospodar 75, št. 6, 5. II. 1941, str. 8.

137 Akcija za nov reševalni avto, Slovenski narod 67, št. 217, 25. IX. 1934, str. 3 in Organizacija industrijskega gasilstva, Slovenec 68, št. 246a, 25. X. 1940, str. 9.

138 Obdarovanje siromašnih Sokoličev in Sokoličic, Slovenski narod 72, št. 34a, 11. II. 1939, str. 2.

139 Božičnica v mariborski splošni bolnišnici, Slovenec 66, št. 298a, 30. XII. 1938, str. 4 in Božič v mariborski bolnišnici, Slovenski narod 73, št. 298a, 30. XII. 1940, str. 3.

140 Azilski sklad PT lige, Slovenec 64, št. 28, 4. II. 1936, str. 4; Lepa gesta, Slovenski narod 71, št. 133, 15. VI. 1938, str. 4; Protituberkolozni dinar, Slovenski narod 72, št. 34a, 11. II. 1939, str. 2, Zahvala za sodelovanje pri PTL, Slovenski narod 72, št. 53a, 6. III. 1939, str. 2 in Protituberkolozni dinar, Slovenski narod 73, št. 29, 6. II. 1940, str. 2.

141 Npr. Popolni uspeh III. umetnostnega tedna, Slovenski narod 73, št. 113a, 20. V. 1940, str. 3.

142 Apel NO za spomenik kralju Aleksandru, Slovenski narod 67, št. 239, 20. X. 1934, str. 8 in Za spomenik kralju Ujedinitelju v Mariboru, Jutro 17, št. 138, 17. VI. 1936, str. 4.

143 Tekstilne tvornice »Jugosvila« in »Jugotekstil« Maribor, Večernik 12, št. ###, 3. XII. 1938, str. 7.

144 O tej donaciji je pisalo takratno časopisje: Prvi mecen slovenske Akademije znanosti in umetnosti, Slovenec 66, št. 277a, 1. XII. 1938, str. 4; 100.000 din je daroval, Slovenski narod 71, št. 272b, 3. XII. 1938, str. 2, Tekstilne tvornice »Jugosvila« in »Jugotekstil« Maribor, Večernik 12, št. ###, 3. XII. 1938, str. 7 in 100.000 din je daroval za slovensko Akademijo, Domoljub 51, št. 49, 7. XII. 1938, str. 6. S pomočjo dr. Ota Lutharja, direktorja ZRC SAZU mi je Dušan Koman, arhivist SAZU, posredoval Zapisnik II. seje glavne skupščine AZU Ljubljana, 28. I. 1939, kjer je na str. 2 in 3 omenjena Rosnerjeva donacija.

145 Posestno gibanje, Jutro 20, št. 107, 10. V. 1939, str. 4.

146 Javna zahvala, Večernik 15, št. ###, 2. I. 1941, str. 5.

147 Mužič, Masonstvo, str. 234–235: »17) Članovi lože »Zagreb« na dan 1. III. 1933. ... Rosner, Marko (Maribor) ...«. Cf. tudi Goldstein, I., Židovi, str. 219.

148 Glej op. 112.

149 Do leta 1918 je bil pristojen ne samo za ozemlje takratne Štajerske, torej tudi za njen slovenski del, temveč tudi za Koroško in Kranjsko. Po letu 1918 je ostal pristojen za avstrijsko Štajersko in do leta 1923 še za Koroško. O njem: Beutl, Antisemitismus, str. 30 in Brunner, Juden, str. 339 in 340

graškemu rabinu (1907–1938) in profesorju semitske filologije na graški univerzi (1909–1938), za strokovno objavo posredoval fotografije srednjeveških judovskih nagrobnikov, najdenih v Mariboru.¹⁵⁰

Kohnsteinovi in Singerjevi pred holokavstom: “Za Evropo je bila razmeroma mirna doba ... preden je tisti človek razrušil naš svet”¹⁵¹

Arnošt (tudi Ernst in Ernest) Kohnstein,¹⁵² rojen leta 1888 v kraju Okoišky pri Tøebiču na Moravskem, se je leta 1912 kot prvi član družine Kohnstein priselil v Maribor. (→ Slika 7) V mesto, v katerem je bilo po popisu iz leta 1910 Judov 66,¹⁵³ je prišel kot usnjarski tehnik, morda na povabilo Wilhelma/Viljema Freunda (r. pred 1904, ? – † 1926, ?). Freund je bil od leta 1912 lastnik (nekoč Naskove) tovarne usnja v Melju,¹⁵⁴ v kateri je bil Arnošt Kohnstein vsaj od leta 1923 tehnični direktor. Freund se je po prvi svetovni vojni z družino priselil z Dunaja v Maribor in stanoval v vili na Tomšičevi ulici 27 (danes 7).¹⁵⁵ Arnošt se je verjetno pred letom 1919 poročil z Olgo Singer,¹⁵⁶ rojeno leta 1895 v kraju Hodošan v Medžimurju, hčerjo premožnega trgovca Ludvika Singerja (tudi Ljudevít, r. 1863, Zalaegerszeg – †1935, Prelog)¹⁵⁷ in sestro dr. Eugena Singerja (r. 1887, Hodošan – † 1944, Auschwitz),¹⁵⁸ znanega medžimurskega odvetnika¹⁵⁹ in

(fotografija) ter David Herzog.

150 Herzog, Jüdische Grabsteine, str. 41.

151 Zweig, Včerašnji svet, str. 287. Za to poglavje cf. Hajdinjak – Mirnik, Kohnsteini in Singerji ... (2).

152 Osebni podatki Arnošt Kohnstein: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 570, mfp. 220–221, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 603, mfp. 1394, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12987, Grünwald, The Scroll, str. 141, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Helena (Markovič) Romano, 1999, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 80. O njem: AA, Konstein, Pismo, AA, Bazan, Pismo, AA, Straka, Gizela Straková – pismo in .

153 Glej op. 84.

154 Viri o podjetju Wilhelm Freund, podružnica Maribor, glavni sedež Dunaj, od leta 1920 glavni sedež Maribor: Štajersko. Maribor, Straža 5, št. 82, 21. VII. 1913, str. 3, Štajersko. Maribor, Straža 8, št. 3, 10. I. 1916, str. 4, Sprehodi po mariborski industriji. Tovarna usnja Viljem Freund, Tabor 4, št. 178, 9. VIII. 1923, str. 3, Mariborska tovarna osleparjena za preko 300.000 dinarjev, Jutro 9, št. 199, 25. VIII. 1928, str. 3, Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 163, 182 in 294, Rafaelis (ur.), Adresar, str. 182 in 294, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 56 ter Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 133 in SI_PAM/0645, Trgovski register A I 132, TE 1058. O njem: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 664 in Leskovec, Razvoj, str. 370–371.

155 Viri o zgradbi Tomšičeva ulica 27 (danes 7): Tovšak, Viri ... 5., str. 196.

156 Osebni podatki Olga Kohnstein, roj. Singer: SI_PAM/0016/002/002, Čakovec – matična knjiga izraelitske verske skupnosti 1870–1895, Rojstva 1895, št. 23, SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 570, mfp. 220–221, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 603, mfp. 1394, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12986, Grünwald, The Scroll, str. 141, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Helena (Markovič) Romano, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 80. O njej: AA, Konstein, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

157 Osebni podatki Ludvik Singer: SI_PAM/0016/002/002, Čakovec – matična knjiga izraelitske verske skupnosti 1870–1895, Poroke 1886, št. 4 in Kalšan, Židovi, str. 116.

158 Osebni podatki Eugen Singer: SI_PAM/0016/002/002, Čakovec – matična knjiga izraelitske verske skupnosti 1870–1895, Rojstva 1887, št. 55, YVCD, Page of Testimony, Ivica Singer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 46 in 115. O njem: AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju.

159 Občasno je zagovarjal stranke tudi v Mariboru, npr. SI_PAM/0645, Spisi meničnih tožb Cw

vsaj leta 1927 tudi člana Pribičevičeve *Samostojne demokratske stranke*. V zakonu so se jima rodili štirje otroci: poleg že omenjenih sina Rudolfa in dvojčic Gizela in Milice še sin Milan (r. 1923, Maribor – † 1926, Maribor).¹⁶⁰ Rudolf je v letih 1926–1930 zaradi selitev obiskoval kar tri ljudske šole: *I. državno deško* v Mariboru na Krekovi ulici, kasneje *Osnovno šolo bratov Polančičev*, deško v Slovenskih Konjicah, in *III. državno deško* v Mariboru na Ruški cesti, kasneje *Osnovno šolo Maksa Durjave*,¹⁶¹ nato pa je bil v letih 1930–1938 uspešen dijak¹⁶² tedanje *Državne realne gimnazije*. Dvojčici Gizela in Milica sta v letih 1934–1939 obiskovali *IV. državno deklliško ljudsko šolo* v Cankarjevi ulici, nato pa v letih 1939–1941 *II. državno deklliško meščansko šolo*, ki je bila ksneje *Osnovna šola Ivana Cankarja*.¹⁶³ Družina je bila večjezična, saj je bil Arnoštov materni jezik češčina¹⁶⁴ in ne nemščina, ki pa jo je zagotovo govoril, Olgin pa verjetno nemščina ali madžarščina, vendar je gotovo govorila tudi hrvaško. Najverjetneje so doma govorili nemško; sodeč po ohranjenih dokumentih je Arnošt najbrž znal tudi slovensko, otroci, ki so hodili v slovenske šole, pa zagotovo, saj Gizela slovenščino govori še danes. Rudolf, ki je leta 1938 s prav dobrim uspehom maturiral, je želel študirati medicino, vendar se mu želja, vsaj po ohranjenih vpisnicah na ljubljansko¹⁶⁵ in zagrebško medicinsko fakulteto,¹⁶⁶ ni uresničila. Arnoštova družina je do leta 1921 stanovala na Tattenbachovi 19 (kasneje Ulica kneza Koclja 19),¹⁶⁷ kjer je Arnošt še kot samski stanoval že od leta 1914, nato pa v letih 1921–1927 na Kejžarjevi ulici 16 (kasneje 18),¹⁶⁸ v hiši, ki je bila last tovarnarja Freunda. Stanovanje je bilo dovolj prostorno za pogoste obiske sorodnikov.¹⁶⁹ Sosedje Kohnsteinovih na Kejžarjevi 16 so bili družina še enega nameščenca Freundove tovarne, najmanj od leta 1935 njenega poslovnega direktorja, sicer pa češkega Juda in od leta 1912 Mariborčana Henrika/Hinka Gintza/Ginca (r. 1889, Svätý Mikuláš – † 1956, Maribor),¹⁷⁰ njegove žene Marte roj. Schrick (r. 1895, Týn nad Vltavou – †

IIa 134/39, TE 921.

160 Osebni podatki Milan Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp.

1394. O njem: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

161 SI_PAM/0791, matični list rojenih 1908–1939.

162 O mariborski realni gimnaziji v tem času: Mirnik, Prva gimnazija, str. 78–103 in Hajdinjak, Sergej Vrišer.

163 SI_PAM/1406, matična knjiga učencev 1939/40, 1. a in Izvestje 2. državne deklliške meščanske šole ... 1939–40, str. 15.

164 Tako izrecno AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

165 Za pomoč pri žal neuspešnem delu v Zgodovinskem arhivu in muzeju Univerze v Ljubljani se zahvaljujem Tei Anžur in Tatjani Dekleva.

166 Pregled dela Blau, Studenti je bil neuspešen.

167 Viri o zgradbi Tattenbachova ulica 19 (kasneje Ulica kneza Koclja 19) in Sodna ulica 28: Tovšak, Viri ... 6., str. 70. Zgradba je bila porušena leta 1963 ob gradnji Titovega mosta.

168 Viri o zgradbi Kejžarjeva 16 (kasneje 18): Viri ... 2., str. 70 in SI_PAM/0011, MA–287 Kejžarjeva ulica 18, TE 126. Zgradba je bila med II. svetovno vojno zaradi bombardiranja uničena. Njeno povojno naslednico pa so porušili ob gradnji hitre ceste skozi Maribor.

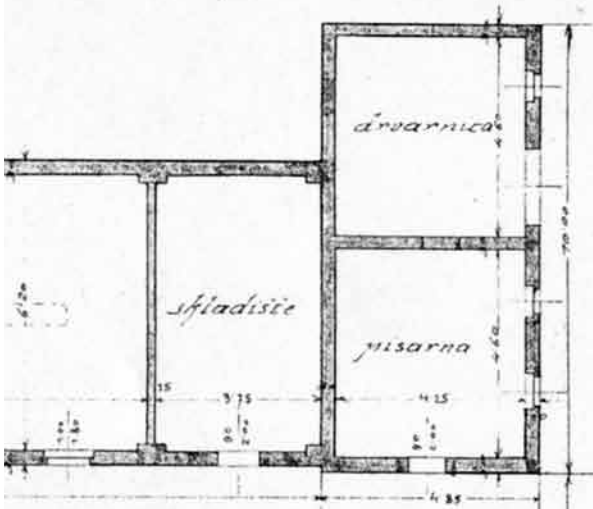
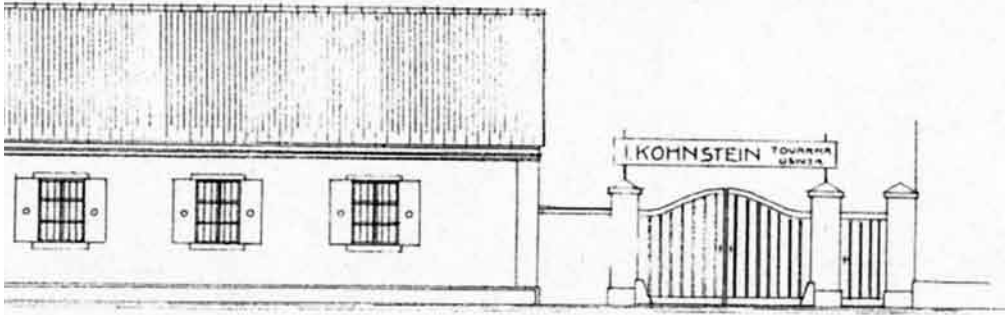
169 To je možno sklepati po številnih vpisih na njihovih listih v Gospodinjski kartoteki Mestne občine Maribor.

170 Osebni podatki Hinko Gintz/Ginc: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 568, mfp. 951–952, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 590, mfp. 2550–2551, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 56 in 405, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 118 in SI_PAM/0446/04553, sig: 1/AB–67 ter Hinko Ginc (osmrtnica), Večer 12, št. ###, 26. I. 1956, str. 5. O njem: AA, Hajdinjak, Slavko Šterman – intervju in AA, Hajdinjak, Ida Kasesnik – intervju.

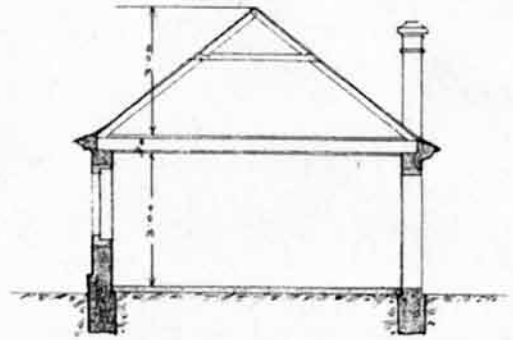
za gosp. Kohnstein v Pobrezju, Nasipna ul. 31.

Slika 8: Načrt adaptacije tovarniškega poslopja na Nasipni ulica 31 (dejansko 29, od leta 1947 številka 35, od leta 1989 Ulica borcev za severno mejo 4) v tovarni usnja Kohnstein, marec 1926 (SI_PAM/0011, PO-957 Nasipna ulica 35 (do 1947 29), TE 513.

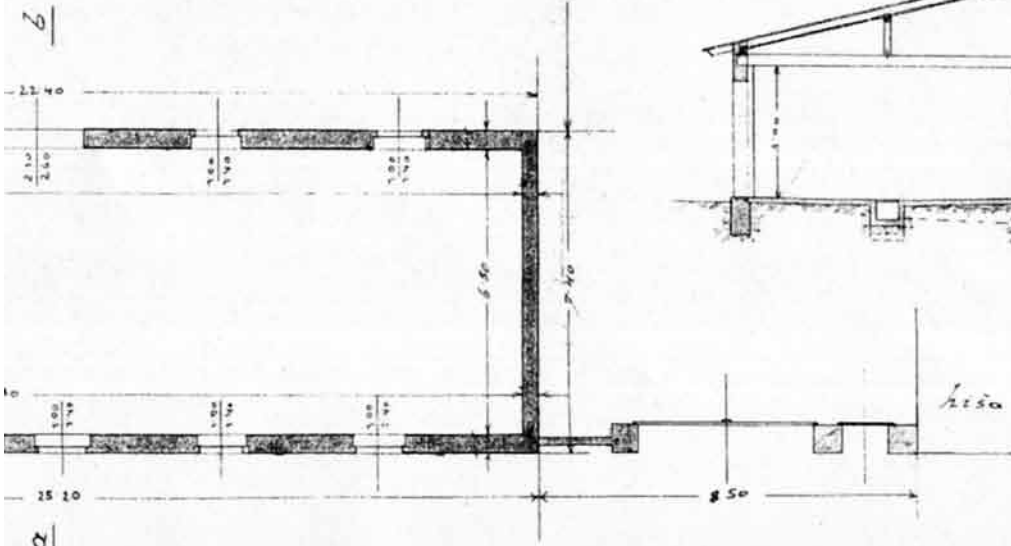
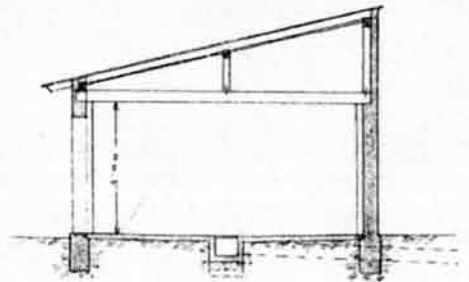
merilo 1:100

prerez a-b

prerez c-d

Leta 1926 je Arnošt Kohnstein zapustil tovarno Freund in ustanovil lastno usnjarsko tovarno¹⁷⁶ v novozgrajeni stavbi na Nasipni ulici 29 (po letu 1947 številka 35, od leta 1989 Ulica borcev za severno mejo 4).¹⁷⁷ (→ Slika 8) Morda je s tem povezana tudi Arnoštova pridobitev jugoslovanskega državljanstva leta 1929. Vsaj Arnošt in Rudolf sta se v letih 1927–1928 preselila v dvorec Prevrat v Slovenskih Konjicah, ker je Arnošt dobil zaposlitev v tovarni usnja *L. Laurich*.¹⁷⁸ Nato je v letih 1928–1931 družina stanovala na Trgu Kralja Petra 1 (danes Trg revolucije 1),¹⁷⁹ in v letih 1931–1941 v Tattenbachovi ulici 2 (danes Ulica kneza Koclja 2).¹⁸⁰ V obeh primerih sta bili to za tisti čas precej ugledni, čeprav ne ravno prestižni stanovanji. Glede na to, da Arnošt ni bil lastnik teh stanovanj, ni bil zelo premožen, vsekakor pa dovolj, da so Kohnsteinovi že na Kejžarjevi 16 imeli služkinjo. Od leta 1937 je pri Arnoštovih živela tudi njegova tašča, vdova Marija roj. Zeissler (r. 1860, Szombathely – † 1944, Auschwitz).¹⁸¹

Arnoštova tovarna je leta 1930 pogorela; škoda je bila ocenjena na 1 milijon dinarjev.¹⁸² (→ Slika 9) Morda je v letih 1934–1937 Arnošt prav zato deloval v družabništvu z dr. Heinzom Neukircherjem. Tovarna je bila manjši obrat, v katerem je bilo leta 1935 zaposlenih 5 delavcev. Zdi se, da je preostali prostor v zgradbi najelo podjetje *M. Sečko & Co., mehanična tkalnica*,¹⁸³ ki se je leta 1933 preimenovalo v *Hugo Stern & Co.*, ter leta 1940 v *Bock in Vlahovič*, v katerem je bil zastopnik lastnika, nato pa solastnik

176 Viri o podjetju Kohnstein Arnošt, Pobrežje pri Mariboru, v letih 1934–1937 Kohnstein in Neukirchner, Pobrežje pri Mariboru: Nova tovarna v Pobrežju, Slovenec 54, št. 97, 29. IV. 1926, str. 3, SI_PAM/0645, Spisi meničnih tožb Cw IIa 43/28, TE 844, Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 182, SI_PAM/0645, Spisi pravn Cg Ia 434/31, TE 472, Rafaelis (ur.), Adresar, str. 182, Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 304 in SI_PAM/0645, Trgovski register A III 250, TE 1073 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 207 in SI_PAM/0446/08369, sig.: 169/127. O njem: Leskovec, Razvoj, str. 370–371.

177 Viri o zgradbi Nasipna ulica 29 (po letu 1947 številka 35, od leta 1989 Ulica borcev za severno mejo 4): Tovšak – Mlinarič, Viri ... 11., str. 170 in SI_PAM/0011, PO–957 Nasipna ulica 35 (do 1947 29), TE 513.

178 O podjetju *L. Laurich*: Lavrič et al., Spominski zbornik Slovenije, str. 679 in Zdovec, Tovarna, str. 95–106.

179 Viri o zgradbi Kralja Petra trg 1 (danes Trg revolucije 1): Mlinarič, Viri ... 16., str. 53 in SI_PAM/0011, TA–1116 Trg revolucije 1, TE 657.

180 Viri o zgradbi Tattenbachova ulica 2 (danes Ulica kneza Koclja 2) oz. Glavni trg 20: Tovšak, Viri ... 6., str. 63 in SI_PAM/0011, MA–1785 Ulica kneza Koclja 2, TE 388.

181 Osebni podatki Marija Singer, roj. Zeissler: SI_PAM/0016/002/002, Čakovec – matična knjiga izraelitske verske skupnosti 1870–1895, Poroke 1886, št. 4, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 635, mfp. 1670–1671, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, JIM, Jevreji, št. 12979, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Ivica Singer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 116.

182 Požar na Pobrežju, Jutro 11, št. 239, 16. X. 1930, str. 6; Veliki požar v Pobrežju, Mariborski večernik Jutra 4, št. 236, 16. X. 1930, str. 2; Veliki požar pri Mariboru, Slovenec 58, št. 237, 16. X. 1930, str. 2; Požar v Mariboru. Konsteinova usnjarna gori, Slovenec 58, št. 237, 16. X. 1930, str. 3; Požar v usnjarni na Pobrežju pri Mariboru, Slovenski gospodar 64, št. 43, 22. X. 1930, str. 3 in Požarna katastrofa v tovarni usnja na Pobrežju pri Mariboru, Jutro 11, št. 246, 23. X. 1930, str. 3.

183 Viri o podjetju *M. Sečko & Co., mehanična tkalnica*, Pobrežje, od leta 1935 *Hugo Stern & Co., mehanična tkalnica*, Pobrežje, od leta 1940 *Bock in Vlahovič, mehanična tkalnica*, Pobrežje: Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 300 in SI_PAM/0645, Trgovski register A III 230, TE 1073, Čeh, Okrajna komisija, str. 20 in SI_PAM/0446/00371, sig.: 169/13 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 35 in SI_PAM/0446/01021, sig.: 169/118. O njem: Kresal, Tekstilna industrija, str. 112 in 146 ter Leskovec, Razvoj, str. 367.

Jud Rudolf Bock (r. 1882, Opatov – † po 1945, ?).¹⁸⁴ Bock se je leta 1934 z ženo Adelo roj. Jedlinsky (r. 1893, Alt–Dietmanns – † po 1945, ?)¹⁸⁵ in sinom Ernestom/Ernstom (r. 1922, Dunaj – † 1943, Šentjernej),¹⁸⁶ sicer dijakom mariborske realne gimnazije v letih 1934–1941,¹⁸⁷ z Dunaja priselil v Maribor. Sicer pa je bil Arnošt pred letom 1938, ko je opustil trgovanje,¹⁸⁸ tudi najemnik trgovin na Aleksandrovi (danes Partizanski) cesti 39¹⁸⁹ in Vetrinjski ulici 20,¹⁹⁰ kasneje pa na Koroški cesti 6,¹⁹¹ katere prejšnji lastnik je bil mariborski usnjar Hugo Stark. Na Vetrinjski ulici 5¹⁹² je imel tudi manjši usnjarski obrat. Če imamo pred očmi takratni značaj Maribora, je šlo v vseh primerih za zelo prometne lokacije in za trgovino ustrezne lokale.

V Maribor sta se po prvi svetovni vojni priselila tudi Arnoštova brata Emil (tudi Emanuel, r. 1898, Pelhøimov – † 1944/45, Auschwitz),¹⁹³ po poklicu trgovec, in Viljem (tudi Vilem, r. 1891, Okoříšky – † 1944, Auschwitz),¹⁹⁴ po poklicu strojni ključavničar. Oba sta bila med vojno v avstro–ogrski vojski. Emil, ki se je v Mariboru prijavil konec leta 1918, je imel v letih 1920–1921 najprej z družabnikom Albinom Reismanom, nato pa samostojno, trgovino z usnjem¹⁹⁵ na Slovenski ulici

184 Osební podatki Rudolf Bock: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 580, mfp. 46–47, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 376 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto.

185 Osební podatki Adela Bock, roj. Jedlinsky: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 579, mfp. 2363–2364, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 580, mfp. 46–47, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 376 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto.

186 Osební podatki Ernest Bock: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 579, mfp. 2363–2364, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 376 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, JSS, Arhiv, Anketni list o učešću Jevreja u pokretu otpora protiv fašizma, 29. IX. 1961 in Ostrovška, Kljub vsemu odpor... 3, str. 342.

187 SI_PAM/0795, vpisnice 1934/35, 3. d, 1935/36, 4. d, 1938/39, 5. b, 1939/40, 6. b, 1940/41, 7. b, Izvestje državne realne gimnazije ... 1934/35, str. 29, Izvestje državne realne gimnazije ... 1935/36, str. 27 in 36, Izvestje državne realne gimnazije ... 1936/37, str. 44, Izvestje državne realne gimnazije ... 1938/39, str. 28 in Izvestje Prve državne realne gimnazije ... 1939/40, str. 28.

188 SI_PAM/0005, indeksi k delovodnikom 1938, K 353, str. ###.

189 Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 183 in Rafaelis (ur.), Adresar, str. 183. Viri o zgradbi Aleksandrova (danes Partizanska) cesta 39: Viri ... 4., str. 30–31.

190 Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 183 in Rafaelis (ur.), Adresar, str. 183. Viri o zgradbi Vetrinjska ulica 20: Tovšak, Viri ... 6., str. 128.

191 Viri o zgradbi Koroška cesta 6: Viri ... 2., str. 134–135.

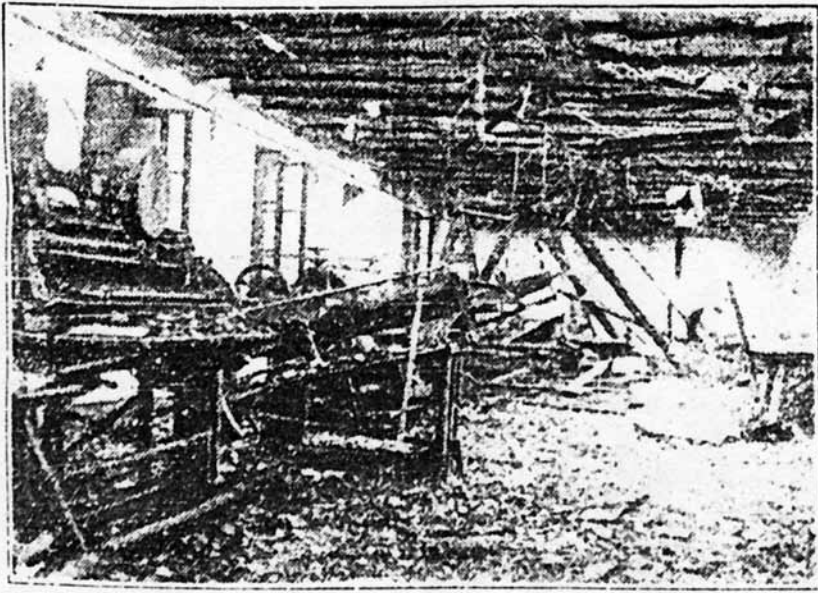
192 Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 294 in Rafaelis (ur.), Adresar, str. 294. Viri o zgradbi Vetrinjska ulica 5: Tovšak, Viri ... 6., str. 123.

193 Osební podatki Emil Kohnstein: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 571, mfp. 2286–2287, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1396 in 1397–1398, SI_AS_68, f. 13–29/1939 (št. 15001–0), št. 1967/1–39, Kohnstein Emanuel iz Čakovca, podaci, Grünwald, The Scroll, str. 141, YVCD, Page of Testimony, Helena (Markovič) Romano, 1999, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999, YVCD, Page of Testimony, Oto Konstein, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 80. O njem: SI_PAM/0645, Spisi pravd Cg Ia 1153/23, TE 392, AA, Konstein, Pismo., AA, Bazan, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

194 Osební podatki Viljem Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1410–1411, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, ITI, Terezinské album: skenirani dokumenti Národní archiv, Praha, PŘ 1941–1950, K3710/2, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v. O njem: AA, Konstein, Pismo, AA, Štěpková, Pismo ... 18. I. 2011 in AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

195 Viri o podjetju E. Kohnstein in A. Reisman, Maribor oz. E. Kohnstein, Maribor: SI_PAM/0645, Spisi meničních tožb Cw IIa 21/21, TE 831, SI_PAM/0645, Spisi meničních tožb Cw IIa

Požarna katastrofa v tovarni usnja na Pobrežju pri Mariboru

Poročali smo že o nevarnem ognju v usnjarni Kohnstein na Pobrežju pri Mariboru. Slika nam predstavlja del uničenega objekta in sicer notranjost oddelka za stroje. Si se uničeno do nerabnosti. Komisija je ocenila škodo na 1 milijon Din. Ta škoda je le deloma krita z zavarovalnino. Kako je požar nastal, preiskave do sedaj še niso mogla ugotoviti, smatra pa se, da je nastal ogenj zaradi kratkega spoja pri električni napeljavi.

Slika 9: Članek o požaru v tovarni usnja Kohnstein na Pobrežju pri Mariboru (Jutro 11, št. 246, 23. X. 1930, str. 3).

20.¹⁹⁶ Po opustitvi trgovine se je Emil zaposlil v Freundovi tovarni kot strojar. Leta 1920 se je na Dunaju poročil s Štefanijo Novak (r. 1902, Maribor – † po 1945, ?),¹⁹⁷ ki je ob tem prestopila v judaizem. V zakonu se jima je rodila hči Olga (r. 1921, Maribor – † 1990, Maribor).¹⁹⁸ Kaže, da sta se zakonca kljub slovenskemu oz. češkemu poreklu med seboj pogovarjala nemško.¹⁹⁹ Ko sta se po pravnem postopku glede vzdrževanja hčere Olge leta 1924 ločila, je ta ostala pri materi. Slednja je izstopila iz judovstva²⁰⁰ in se vnovič poročila z vdovcem Karlom/Karolom Raggom/Rakom

29/21, TE 831, SI_PAM/0645, Spisi meničnih tožb Cw IIa 30/21, TE 831, Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 167 in 182 (Hohnstein), SI_PAM/0645, Trgovski register A I 274, TE 1061 in SI_PAM/0645, Trgovski register A II 32, TE 1062.

196 Viri o zgradbi Slovenska ulica 20: Tovšak, Viri ... 5., str. 84–85.

197 Osebni podatki Štefanija Novak, por. Kohnstein in Ragg/Rak: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 571, mfp. 2286–2287, SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 2284–2285, SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 603, mfp. 1397–1398 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 398 in SI_PAM/0446/16576, sig.: 22/B–2559. O njej: SI_PAM/0645, Spisi pravd Cg Ia 1153/23, TE 392.

198 Osebni podatki Olga Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 603, mfp. 1397–1398, 1403 in 1404, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 398 in SI_PAM/0446/16576, sig.: 22/B–2559 ter AA, Zdravec, Pismo. O njej: AA, Brvar, Roza Bervar – intervju.

199 To izhaja iz spisov pravnega postopka glede vzdrževanja hčere: SI_PAM/0645, Spisi pravd Cg Ia 1153/23, TE 392. Emilov zagovornik je bil dr. Heinrich/Henrik Haas (1864, (pri Gradcu)–1925, Gradec), oče Titove žene Herte Haas (1914, Slovenska Bistrica–2010, Beograd).

200 SI_AS_68, f. 29–2/1924–1931, št. 30299/1924, Sreski poglavar v Mariboru levi breg: Štefanija Kohnstein, izstop iz izraelske vere, 2. 12. 1924.

(r. 1887, Maribor – † 1944, Maribor).²⁰¹ Olga je z materjo in njenim drugim možem stanovala na Mlinski ulici 34. V letih 1927–1932 je obiskovala *IV. državno dekleško ljudsko šolo* in nato v letih 1932–1935 *II. državno dekleško meščansko šolo*,²⁰² ki pa je ni končala. Zaposlila se je kot trgovska pomočnica in leta 1938 izstopila iz judaizma.²⁰³ Emil se je leta 1928 drugič poročil z Judinjo Vilmo Heimer (r. 1911, Kotoriba – † 1944, Auschwitz).²⁰⁴ V zakonu sta se jima rodila Oto in Tea (tudi Terezija, r. 1934, Čakovec – † 1944, Auschwitz),²⁰⁵ družina pa je vsaj še leta 1935 živela v Mariboru²⁰⁶ in se nato preselila v Čakovec.

Viljem se je v Mariboru prijavil leta 1920 in je bil tudi nekaj časa zaposlen v Freundovi tovarni. Poročil se je s češko Judinjo Ido Schling (r. 1906, ? – † 1942, Sobibor),²⁰⁷ a se je pred letom 1937 od nje ločil. Ida je do smrti ohranila možev priimek. V Maribor sta se preselila še Arnoštov oče Salomon Kohnstein v letu 1927 (r. 1856, Toebíč – † 1932, Maribor),²⁰⁸ ki je pokopan na judovskem pokopališču v Čakovcu, in mati Jeanette (tudi Žaneta in Janka, r. 1866, Velké Meziříčí – † 1943, Čakovec),²⁰⁹ ter leta 1928 sestra Pavla (tudi Paula in Pavka, r. 1889, Okoříšky – † 1944, Auschwitz).²¹⁰ Stanovali so v Arnoštovi hiši na Nasipni ulici 31 (po letu 1947 številka 37, od leta 1989 Ulica borcev za severno mejo 2).²¹¹

Na Nasipni ulici 80 (od leta 1947 številka 68),²¹² nasproti Arnoštovih zgradb na isti ulici, je od leta 1935 živel tudi trgovec s tekstilom Drago Singer (tudi Dragotin,

201 Osebni podatki Karl/Karol Ragg/Rak: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 571, mfp. 2286–2287, SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 2284–2285 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 398 in SI_PAM/0446/16576, sig.: 22/B–2559.

202 SI_PAM/1406, matične knjige učencev 1932/33, 1. b, 1933/34, 2. b in 1934/35, 3. b.

203 SI_PAM/0005, indeksi k delovodnikom 1938, K 353, str. ###.

204 Osebni podatki Vilma Kohnstein, roj. Heimer: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1396 in 1405, Grünwald, The Scroll, str. 141, YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1999, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999, YVCD, Page of Testimony, Oto Konstein, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 81. O njej: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

205 Osebni podatki Tea Kohnstein: Grünwald, The Scroll, str. 141, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999, YVCD, Page of Testimony, Oto Konstein, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 81.

206 Tako izrecno AA, Konstein, Pismo.

207 Osebni podatki Ida Schling, por. Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1410–1411 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v. O njej: AA, Štěpková, Pismo ... 18. I. 2011.

208 Osebni podatki Samuel Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1408–1409 in Kalšan, Židovi, str. 81. O njem: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

209 Osebni podatki Jeanette Kohnstein, roj. Blum: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1401, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, SI_AS_68, f. 8–2/1940 (8100–9200), št. 8443, Kohnstein Jeanetta, Prošnja za sprejem v državljanstvo, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12980, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 80. O njem: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

210 Osebni podatki Pavla Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1406–1407, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, SI_AS_68, f. 8–2/1940 (8100–9200), št. 8442, Kohnstein Pavla, Prošnja za sprejem v državljanstvo, Čeh, Okrajna komisija, str. 213 in SI_PAM/0446/08610, sig.: 16/B–1821, JIM, Jevreji, št. 12981, Grünwald, The Scroll, str. 141, Žrtve rata, s. v. in Kalšan, Židovi, str. 81. O njej: AA, Konstein, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

211 Viri o zgradbi Nasipna ulica 31 (po letu 1947 številka 37, od leta 1989 Ulica borcev za severno mejo 2): Tovšak – Mlinarič, Viri ... 11., str. 170–171.

212 Viri o zgradbi Nasipna ulica 80 (po letu 1947 številka 68): Tovšak – Mlinarič, Viri ... 11., str. 175.

Dragutin in Karol, r. 1897, Hodošan – † 1977, Maribor),²¹³ brat Arnoštove žene Olge. Drago je v Mariboru živel vsaj od leta 1932 skupaj z ženo Erno (r. 1904, Jihlava – † 1944, Auschwitz),²¹⁴ mlajšo sestro Arnošta Kohnsteina in delavko v eni izmed mariborskih tekstilnih tovarn, ter sinom Milanom (r. 1931, Zagreb – † 1944, Auschwitz).²¹⁵ (→ Slika 9a) Milan je pred letom 1941 obiskoval *III. državno deško ljudsko šolo*.²¹⁶

Kohnsteinovi in Singerjevi med holokavstom: “Tedaj smo se prvič ovedli, da naš jezik ne pozna besed, ki bi lahko izrazile to žalitev, to rušenje človeka”²¹⁷

Najbrž so se mariborski Judje že od začetka vzpona nacizma zavedali njegove antisemitske komponente.²¹⁸ Slednjo so jim lahko zelo neposredno pojasnili njihovi sorodniki in prijatelji iz Nemčije ter nekateri nemški in avstrijski Judje, ki so se po letu 1933 priselili v Maribor. Takšna je bila družina Lize Hirsch, ki je bila v letih 1933–1938 dijakinja 4.–8. razreda *Mariborske realne gimnazije*. V Maribor je prišla iz Nürnberga skupaj z družino spomladi leta 1933, takoj po nacističnem prevzemu oblasti. Njena starša sta bila Gustav Hirsch (r. 1888, Schweinfurt – † po 1938, ?)²¹⁹ in Karola roj. Uffenheimer (r. 1889, Fürth – † po 1938, ?).²²⁰ Gustav Hirsch je bil z družabnikom Emo in Antonom Desnico, sicer sorodnikom generala Rudolfa Maistra (1874–1934),²²¹ solastnik leta 1934 ustanovljenega podjetja *Tovarna hranil Mirim*²²² v *Košakih*. *Lizina mlajša sestra Margaret/Margareta (r. 1926,*

213 Osebni podatki Drago Singer: SI_PAM/0016/002/026, Sv. Juraj u Trnju – rojstna matična knjiga 1895–1899, št. 111, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 635, mfp. 1667–1668, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, JIM, Popis, Čakovec, Čeh, Okrajna komisija, str. 434 in SI_PAM/0446/18118, sig.: 151/A–20573, JIM, Jevreji, št. 12999 in Drago Singer (osmrtnica), Večer 33, št. ###, 26. IV. 1977, str. 15. O njem: AA, Bazan, Pismo, AA, Straka, Gizela Straková – pismo in AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

214 Osebni podatki Erna Singer, roj. Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1399 in 1400, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, Čeh, Okrajna komisija, str. 434 in SI_PAM/0446/18119, sig.: 151/A–20574, JIM, Jevreji, št. 12985, Grünwald, The Scroll, str. 141, Žrtve rata, s. v. in Kalšan, Židovi, str. 115. O njej: AA, Konstein, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

215 Osebni podatki Milan Singer: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 635, mfp. 1667–1668 in 1672–1673, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Pobrežje, Čeh, Okrajna komisija, str. 434 in SI_PAM/0446/18120, sig.: 151/A–20572, JIM, Jevreji, št. 12984, Grünwald, The Scroll, str. 141, Žrtve rata, s. v. in Kalšan, Židovi, str. 116 (»rojen 1927«). O njem: AA, Konstein, Pismo, AA, Straka, Gizela Straková – pismo in AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

216 AA, Hajdinjak, Roman Wigele – intervju.

217 Levi, Ali je to človek, str. 21. Za to poglavje cf. Hajdinjak, Kohnsteini in Singerji ... (3).

218 O preganjanju Judov v Nemčiji v letih 1933–1939 (izbor): Hilberg, Die Vernichtung ... 1, str. 36–197, Benz, Holokavst, str. 29–40, Rink, 4. Rassistische Politik ter Gerwarth, Reinhard Heydrich, str. 118–127 in 157–165.

219 Osebni podatki Gustav Hirsch: SI_PAM/0018, popisnice gospodinjev, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Košaki. O njem: Pančur, Judje, str. 371.

220 Osebni podatki Karola Hirsch, roj. Uffenheimer: SI_PAM/0018, popisnice gospodinjev, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Košaki.

221 Prav zato sta generalova sinova Hrvoje in Borut leta 1941 očetovo knjižnico, ki je danes kot Maistrova knjižnica shranjena v Univerzitetni knjižnici Maribor, shranila pri takrat v Zagrebu živeči sorodnici Emi Desnici. O Maistrovi knjižnici: Sapač, Maistrova knjižnica.

222 Viri o podjetju Tovarna hranil Mirim, d. z o. z. v Mariboru, Maribor–Košaki, od leta 1939 Mirim tvornica čokolade, kakava in bonbona na omejenem jamstvu: Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar,

Fürth)²²³ je bila v letih 1933–1936 učenka IV. državne dekliške ljudske šole, nato pa v letih 1936–1937 dijakinja realne gimnazije, in v letih 1937–1938 *Državne nepopolne mešane realne gimnazije* v Mariboru, kasneje *Druge gimnazije Maribor*.²²⁴ Z družino je živela še babica Betina Uffenheimer roj. Löwi (r. 1863, Fürth – † po 1938, ?).²²⁵ Stanovali so na Tomšičevi ulici 8 (danes 23).²²⁶

Tudi čedalje številčnejši judovski begunci, ki so se zatekli v Jugoslavijo²²⁷ in o katerih je iz čisto lokalne perspektive poročalo časopisje,²²⁸ so nedvomno opozarjali na prihajajočo nevarnost. Za družini Kohnstein in Singer sta bili prvi soočeni z bližajočim se holokavstom zavrnjena prošnja Viljema Kohnsteina za podaljšanje bivanja v Jugoslaviji, zaradi katere se je po letu 1937 odselil na Češkoslovaško. Pregarjanje avstrijskih Judov po anšlusu leta 1938²²⁹ jim je bilo poznano, saj je konkretno spremenilo življenje njihovih sorodnikov na Dunaju, družini Jeanettine sestre Berte Schnitzer roj. Blum (r. 1879, Velké Meziročí – † 1942, Riga):²³⁰ njenemu možu, bančnemu prokuratorju Viktorju (r. 1873, Andrychów – † 1942, Riga)²³¹ so arianizirali premoženje,²³² t.j. ga zaplenili v korist rajha, hčerko Susanne (r. 1919, Dunaj – † po 1938, ?), študentko 1. letnika angleškega jezika, pa pregnali z dunajske filozofske fakultete.²³³ Družina Schnitzer je živela v reprezentativni secesijski stavbi Nordend–Hof na naslovu Heiligenstädter Straße 27 v XIX. okraju Döbling, kjer je bil delež judovskega prebivalstva zaradi izrazito delavskega značaja okraja pod dunajskim povprečjem (1934 je bilo Judov tam 7 odstotkov, pri čemer je bilo

str. 58 ter Ogrizek, Sodni register ... 2., str. 422 in SI_PAM/0645, Trgovski register A II 105, TE 1013. O njem: Leskovec, Razvoj, str. 377.

223 Osebni podatki Margareta Hirsch: SI_PAM/0018, popisnice gospodinjev, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Košaki.

224 SI_PAM/0795, vpisnice 1936/37, 1. e, Izvestje državne realne gimnazije ... 1936/37, str. 26 in Državna nepopolna mešana realna gimnazija ... 1937/38, str. 18.

225 Osebni podatki Betina Uffenheimer, roj. Löwi: SI_PAM/0018, popisnice gospodinjev, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Košaki.

226 Viri o zgradbi Tomšičeva ulica 8 (danes 23): Tovšak, Viri ... 5., str. 200.

227 V Jugoslavijo je v letih 1933–1940 prišlo okoli 55.000 judovskih beguncev. Toliko jih je namreč zabeležil maja leta 1933 ustanovljeni Mjesni odbor za pomoč Jevrejima iz Njemačke oz. kasneje Odbor za pomoč jevrejskim izbjeglicama s sedežem v Zagrebu. Največ jih je bilo leta 1938: 11.700 in leta 1939: 15.400. Okoli 4.000 jih je bilo še v Jugoslaviji, ko se je začela vojna. O judovskih beguncih v Jugoslaviji: Arnon, Rad, Goldstein, S., 20. Rasizam, str. 177, Vökl, Die jüdische Gemeinde, str. 139–146, Boeckh, Židovska vjerska općina, str. 50–52, Goldstein, I., Židovi, str. 448–470, Brunner, Juden, str. 344–349, Givon, Die Flucht, Goldstein, I., Kontakti = International contacts, str. 23–36 in 383–397, Lebl, Tragedija = Tragedy, str. 102–148 in 467–515, Ristović, Turisti = Tourists in Pančur, Judje, str. 371–373.

228 Židje begunci odhajajo (iz Maribora), Jutro 21, št. 115, 19. V. 1940, str. 8.

229 O preganjanju Judov v Avstriji (izbor): Safrian, Eichmann's Men, str. 19–45, Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 14, Beutl, Antisemitismus, Brunner, Juden, str. 341–349, Freund – Safrian, Die Verfolgung, Rink, 4. Rassistische Politik, str. 39–40 in 48, Niklas, »... die schönste Stadt der Welt« in Gerwarth, Reinhard Heydrich, str. 153–157.

230 Osebni podatki Berta Schnitzer, roj. Blum: YVCD, Page of Testimony, Yadviga Neiberger, 1957, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in DÖW, Shoah–Opfer, s. v.

231 Osebni podatki Viktor Schnitzer: YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1955, YVCD, Page of Testimony, Yadviga Neiberger, 1957, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in DÖW, Shoah–Opfer, s. v.

232 USHMM–NS, Recht als Unrecht, s. v. O arianizaciji: Benz, Holokavst, str. 39–40.

233 Universität Wien, Gedenkbuch, s. v.

dunajsko povprečje sicer 9,1 %). Pregarjanje na Dunaju je gotovo prizadelo tam živeči Arnoštovo sestro, Elizo Kohnstein (tudi Liesel, r. 1893, Okošísky – † 1941/45, ?),²³⁴ in njeno hčero Mathylde (tudi Tilde, r. 1923, Dunaj – † 1941/45, ?),²³⁵ čeprav mi njuna usoda ni podrobno poznana.

Gotovo pa je, da je bil organizator preganjanja Judov na Dunaju nihče drug kot bodoči glavni organizator “dokončne rešitve judovskega vprašanja,” Adolf Eichmann (1906–1962),²³⁶ ki je bil prav zaradi tega dne 16. marca 1938 premeščen iz Berlina na Dunaj. Poglavitni cilj te faze nacističnega preganja Judov je bila “samo” izselitev. V ta namen je bil 20. avgusta 1938 ustanovljen *Osrednji urad za judovsko izseljevanje na Dunaju (Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Wien)*, ki ga je vodil Eichmann. Njegov uspeh – samo do 12. novembra 1938 je Avstrijo zapustilo 45.000 Judov (okoli 25 % vseh) – je bistveno pripomogel k temu, da je od julija do septembra 1939 vodil tovrstni urad (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*) v Pragi in je nato po vrnitvi v Berlin oktobra 1939 postal vodja *Državnega središča za judovsko izseljevanje (Reichszentrale für jüdische Auswanderung)*. Tako je „dunajski model” preganjanja Judov postal vzorčen za celoten Rajh.²³⁷ Manj uspešen je bil v “dunajski” fazi preganjanja Judov *gauleiter* in kasneje organizator pomembnega dela „dokončne rešitve,” Odilo Globocnik (1904–1945).²³⁸ Ta je 9. novembra 1938 sicer osebno izdal ukaz za dunajski del pogroma, ki se je v zgodovino zapisal kot kristalna noč (*Reichskristallnacht*).²³⁹ Na Dunaju so bili pogromaši med najbolj temeljitimi, saj so uničili ali vsaj požgali 24 od 25 sinagog, in v taborišče Dachau poslali okoli 3.700 Judov. Vendar je prav arianiziranje premoženja dunajskih Judov povzročilo velike finančne nepravilnosti, ki so 30. januarja 1939 pripeljale do odpoklica Globocnika s položaja *gauleiterja*.

234 Osebni podatki Eliza Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1395 in YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999. O njej: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

235 Osebni podatki Mathylde Kohnstein: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1395 in YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999. O njej: AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

236 O njem: Penič, Eichmann, Ferenc, Eichmannovi zločini, Grün, Proces, Braham, The Destruction ... 2., str. 945, Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, s. v., Butler – Ferenc, Ilustrirana zgodovina, s. v., Safrian, Eichmann's Men, Benz, Holokavst, s. v., Cesarani, Eichmann, Botsch, 8. An der Konferenz, str. 88, Kampe, 9. Die Wannsee–Konferenz, str. 104 in isti, 10. Konferenzteilnehmer, str. 120–121.

237 Z izrazom Rajh označujem Deutsches Reich oz. od leta 1938 neuradno Großdeutsches Reich, ki je zajemal Altreich (Nemčija pred anšlusom), Ostmark, od leta 1942 tudi Alpen– und Donau–Reichsgaue (Avstrijo pred anšlusom), Sudetenland (Nemčiji po münchenem sporazumu pripadajoči deli Češkoslovaške), Protektorat Češke in Moravske (Češka po 15. marcu 1939), Memelland (pred 22. marcem 1939 območje Klaipėde v Litvi), Danzig (poljsko Gdansk, pred 1. septembrom 1939 Svobodna država Gdansk), Nemčiji priključene dele Poljske (Zahodna Prusija, Powartje ter deli Mazovije, Podlasja in Zgornje Šlezije) ter ozemlja pod šefi civilne uprave (Chef der Zivilverwaltung ali CdZ): od leta 1940 Alzacija, Lorena, Luksemburg in manjši del Belgije (območje Eupen–Malmedy) ter od leta 1941 Spodnja Štajerska in Gorenjska.

238 O njem: Hilberg, Die Vernichtung ... 1–3, s. v. in Pucher, »... in der Bewegung führend tätig«. Pucherjevo delo je po mojem mnenju do zdaj najbolj temeljno delo o enem izmed ključnih ljudi v izvedbi holokavsta. Ker je bil slovenskega porekla, avtor navaja njegovo priimek kot Globočnik. Sam ostajam pri običajni obliki priimka, ki jo je tudi sam uporabljal. Njegov vzdevek Globus je bil splošno znan in ga uporabljal tudi Himmler v osebni korespondenci.

239 O kristalni noči: Rink, 4. Rassistische Politik, str. 40–41 in 50–51.

Kot vse mariborske Jude sta družini Kohnstein in Singer neposredno prizadeli uredbi jugoslovanske vlade z dne 5. oktobra 1940,²⁴⁰ s katerima je bil uveden *numerus clausus* za Jude pri vpisu na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole, ter prepoved ustanavljanja živilskih grosističnih trgovskih podjetij, lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje, ali pa jim postaviti komisarje za vodenje poslov. V skladu naraščajočo antisemitsko naravnostjo jugoslovanskih oblasti in zakonodaje sta bili zavrženi prošnji Jeanette in Pavle Kohnstein, državljank takrat že neobstoječe Češkoslovaške, za pridobitev jugoslovanskega državljanstva. Obe sta izpolnjevali pogoje: deset let sta nepretrgano bivali v Jugoslaviji (od leta 1927 oz. 1928), uspešno sta pridobili privoljenji matične občine in primerni nravstveni oceni, prav tako sta bili sposobni vzdrževati sebe in svoje družine (vzdrževal ju je sin oz. brat Arnošt). Odgovor je bil v obeh primerih zelo neposreden: „Rešitev: Z ozirom na židovsko poreklo prosilke, naj se prošnja zavrne.”²⁴¹ Ugotovimo lahko, da sta se družini z diskriminacijo kot prvo fazo holokavsta tako srečali že v starojugoslovanskem Mariboru.

Mariborski Judje so se pred prihajajočim zlom hoteli zaščititi pasivno in aktivno. Nekateri so uradno izstopili iz judovske vere, tako npr. že omenjena zakonca Hinko in Marta Ginc leta 1940.²⁴² Mariborski podjetnik Vilko Löbl je že poleti leta 1938 spremenil priimek v poslovanjenega Larič.²⁴³ Jeseni leta 1940 se je z ženo Margareto roj. Laufer (r. ?, Dvùr Králové nad Labem – † po 1988, ?)²⁴⁴ ter sinovoma Hansom/Ivanom Gerhardom (r. 1924, Gradec – † 1959, ?)²⁴⁵ in že omenjenim Pavlom preko Istanbula, Bagdada, Basre, Bombaya, Cape Towna in Trinidada ter po tritedenskem čakanju na Ellis Islandu priselil v ZDA.²⁴⁶ Med tistimi, ki so se skušali ščititi aktivno,

240 Uredbi je kmalu zatem kot uredbo o ukrepih, ki se nanašajo na Žide glede izvrševanja obrtov s predmeti ljudske prehrane in uredbo, o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerze, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol razglasila tudi banska uprava Dravske banovine: Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine XI, št. 83, 16. oktober 1940, str. 862–863. O ukrepih: Levi–Dale, Od prvog redovnog kongresa, str. 69–72 (tudi fotografiji objav uredb Uredbe o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane in Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangi univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola v jugoslovanskem uradnem listu), Goldstein, S., 20. Rasizam, str. 177, 178 (fotografija objava prvonavedene v jugoslovanskem uradnem listu), 179 (fotografija odgovora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina Kraljevine Jugoslavije v časopisu Židov) in 316, Kat. št. 20/11, Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 73–74, Goldstein, I., Židovi, str. 504–510 in Pančur, Judje, str. 373–374.

241 SI_AS_68, f. 8–2/1940 (8100–9200), št. 8442, Kohnstein Pavla, Prošnja za sprejem v državljanstvo in št. 8443, Kohnstein Jeanetta, Prošnja za sprejem v državljanstvo.

242 SI_AS_68, Indeks R–Ž, leto 1940.

243 O tem je poročalo tudi časopisje: Zanimiv pojav med mariborski Židi, Jutro 19, št. 248, 25. X. 1938, str. 4. Podobno je nekaj kasneje Rosnerjev nečak Ohrenstein spremenil priimek v Obradović, o čemer je tudi poročalo časopisje: Izpremema imena, Slovenec 67, št. 87a, 16. IV. 1939, str. 4.

244 Osebni podatki Margareta Löbl/Larič, roj. Laufer: SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 610, mfp. 2630, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 459 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. O njej: Sigrist, Interview, s. v.

245 Osebni podatki Ivan Löbl/Larič: SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 610, mfp. 2630, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 459 in SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto. O njem: Sigrist, Interview, s. v. in Dolar, Jaro, Spomini, str. 108.

246 O poti družine Larič: Sigrist, Interview, str. 70–88.

velja izpostaviti Marka Rosnerja, ki je pomagal številnim judovskim beguncem²⁴⁷ pri ilegalnem prečkanju meje. V Mariboru je na lastne stroške zanje organiziral sprejem, in če je bilo potrebno, tudi namestitev beguncev, ter jih nato dal odpeljati v Zagreb, kjer je skrb zanje prevzel že leta 1933 ustanovljeni tamkajšnji *Odbor za pomoč judovskim beguncem* (*Odbor za pomoč jevrejskim izhujelicama*). O Rosnerju je tajnik omenjenega *Odbora*, sicer pa tudi tajnik *Židovske opaine Zagreb* ter priča na procesu proti Adolfu Eichmannu leta 1961 v Jeruzalemu, Aleksandar Klein, v Izraelu Alexander Arnon (r. 1898, Sarajevo – † po 1969, ?)²⁴⁸ zapisal naslednje:

V Mariboru je Marko Rosner, ugledni industrialec, na lastne stroške uredil sprejemno postajo, za kar mu judovska skupnost dolguje priznanje in veliko hvaležnost.

Rosner je tako februarja 1941 pomagal tudi šestnajstim judovskim dekletom,²⁴⁹ ki jih je pred gotovo pogubo rešil slovenski pravičnik, carinski uradnik Uroš Žun (1903–1977).²⁵⁰ Verjetno je Rosner z ženo Charlotto/Šarloto roj. Brecher (r. 1902, Näsäud – † 1974, Novara)²⁵¹ in otrokoma Karlom in Lidijo prav zato zapustil Maribor že 27. marca 1941²⁵² in se zatekel v Srbijo. Najprej so bili v Beogradu, ki pa so ga zapustili pred nemško zasedbo. Po krajšem bivanju v Veliki Plani pri Smederevu in nekajmesečnem bivanju v Nišu so se oktobra 1941, torej tik uničenjem večine srbskih Judov,²⁵³ umaknili na Madžarsko. Takšne sreče pa niso imeli njihovi sorodniki, družina

247 O Rosnerjevi pomoči beguncem: Arnon, Rad, str. 77 (kjer je tudi dobesedno citirani del v srbsčini), Weiss, *Joshko's Children*, str. 30, 32 in 33 ter Lebl, *Tragedija = Tragedy*, str. 102 in 467.

248 Osebni podatki Aleksandar Klein, kasneje Alexander Arnon: Pizzuti, Ebrei, s. v. O njem: Goldstein, I. – Goldstein, S., *Holokaust*, s. v. in Goldstein, I., *Židovi*, s. v.

249 Imena deklet po Weiss, *Joshko's Children*, str. 252–253, Piccinini – Voigt, *I ragazzi ebrei*, str. 5, 7, 9 in 11 (fotografije) ter Toš, Uroš Žun: Sonja Boros/Borus, kasneje por. Harari/Harary, Ruth Drucker, kasneje por. Mashiah, Bety Endzweig, kasneje por. Sochschevsky/Suchczewski, Frieda Endzweig, kasneje por. Stern, Lili Levin, kasneje por. Neumann, Taube/Tilla Nagler, kasneje por. Offenberger, Berta Reich, Eva Reich, kasneje por. Freulich/Froehlich, Lola Schindelheim, kasneje por. Feilchenfeld, Fanny Senft, kasneje por. Zwik, Hildegard Steinhard, kasneje por. Miron, Paula Teitelbaum, kasneje por. Munves, Gerda Tuchner, kasneje por. Ben Baruch, Gisela Wiesner, Blüme/Irit Zwick, kasneje por. Rosenberg in »Mausik«. O tem dogodku iz takratnega časopisja: Križev pot pregnanih deklic, *Murska krajina* 10, št. 8, 23. II. 1941, str. 2, sicer pa Itai, *Djeca*, str. 134, Weiss, *Joshko's Children*, str. 32–33, Voigt, *Joškos Kinder*, str. 22–26, Pančur, *Judje*, str. 373 in Toš, Uroš Žun.

250 O Urošu Žunu: Sinobad, *Zakaj bi se morali*, str. 3–4, Steiner Aviezer, *Pravičniki*, str. 5–7, Toš, Uroš Žun in Bedrač, *Sinagoga Maribor*, str. 22 (fotografija). O njem tudi dokumentarni film TV Slovenije *Pravičnik*, premierno prikazan 5. marca 2002 (scenarist Edvard Žitnik, režiser Mitja Novljan).

251 Osebni podatki Charlota/Šarlota Rosner, roj. Brecher: SI_PAM/1808, *Domovinska kartoteka*, TE 573, mfp. 955–956, SI_PAM/1808, *Gospodinjiska kartoteka*, TE 632, mfp. 418–419, Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 112 in 511 ter SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, *Maribor–mesto*. O njej: SI_PAM/0723, *Zaplembeni spisi I 1494*, TE 245, SI_PAM/0723, *Zaplembeni spisi I 1495*, TE 245, AA, Rosner, *Spomini*, AA, Rosner, *Pismo ... 21. I. 2011* in AA, Rosner *Busti*, *Pismo ... 21. I. 2011*.

252 O begu družine Rosner: AA, Rosner, *Spomini* in AA, Rosner *Busti*, *Pismo ... 21. I. 2011*.

253 Do zdaj je bilo ugotovljenih 34 Judov, ki so leta 1937 živeli v Mariboru in so umrli v holokavstu ali zaradi njega. Za 14 izmed njih je bil kraj smrti Beograd oz. Srbija, kar pomeni, da je v Srbiji umrlo celo več mariborskih Judov kot v Auschwitzu, kjer jih je umrlo 10. O preganjanju Judov v Srbiji (in Banatu): Anaf, *The Crimes / Zločini*, str. 1–9 in 1–53, Perera, *Godine*, str. 85–86, Ferenc, "Tò ni lepo delo!", *Милентијевић, Јевреји, Романо, Јевреји*, str. 58–86 in 183–184, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 725–737, Goldstein, S., 21. »Konačno rješenje«, str. 181–183, 186 in 317–320, *Kat. št. 21/1–21/16*, Begović, *Logor ... 2*, str. 22–33, Koljanin, *Nemački logor*, str. 19–147,

Izidorja Obradovića: žena Beata/Betty, roj. Rosner (r. 1907, Maribor – † 1941/42, Beograd),²⁵⁴ sin Josip/Seppy/Sepi (r. 1934, Maribor – † 1941/42, Beograd)²⁵⁵ in tašča Friderika/Frici Rosner, roj. Schäfer (r. 1877, Sadgora – † 1941/42, Beograd)²⁵⁶ ter že omenjeni Jakov/Jakob Mandil, ki je bil znanec Rosnerjevih še iz Maribora in jim je pomagal v času njihovega bivanja v Nišu. Leta 1943 so Rosnerji s pomočjo Šarlotinega bratranca Joela Branda (r. 1906, Nāsāud – † 1964, Bad Kissingen),²⁵⁷ leto dni kasneje pogajalca za sporazum “življenja za blago,”²⁵⁸ s katerim je neuspešno poskusil rešiti madžarske Jude, ilegalno pobegnili iz Madžarske v Palestino. Med tistimi, ki so se pravočasno umaknili iz Maribora, je bila tudi Liza Hirsch. Že leta 1938 je z družino zapustila Maribor in se zatekla v London, kjer je bila 22. aprila 1941 napovedovalka prve slovenske oddaje BBC. V slovenskem uredništvu BBC je delala do leta 1952. Leta 2005 je bila napovedovalka ob zadnji slovenski oddaji na BBC.²⁵⁹

Z napadom sil osi na Jugoslavijo dne 6. aprila 1941 se je preganjanje Judov z vso silovitostjo razširilo tudi na mariborsko judovsko skupnost. Postopki, ki jih je nemški okupator pri tem uporabljal, so bili povsem enaki tistim, ki so prizadeli politično in raso neustrezno ocenjene Slovence na Spodnjem Štajerskem in na Gorenjskem. S te perspektive je bil holokavst v nemški okupacijski coni Slovenije svojevrstna posebnost: v drugih okupiranih evropskih državah in pokrajinah je bilo preganjanje Judov veliko bolj radikalno in temeljito kot preganjanje drugih žrtev nacizma.²⁶⁰ Kdo je na najvišjem nivoju ukazal to nasilje, se da razbrati iz okoliščin nepričakovanega

Manoschek, »Serbien ist judenfrei«, Anderl – Manoschek, Neuspelo bektstvo, str. 202–304, Safrian, Eichmann's Men, str. 79–81, Browning, The Origins, str. 334–346 in 421–423, Benz, Holokavst, str. 64–65, Божовић, Страдање, Koljanin, Poslednje putovanje, Loker, Saradnja = Tripartite cooperation, Lebl, Tragedija = Tragedy, str. 148–152 in 515–520, Dierl, 5. Krieg, str. 55–56 in 64–65, АЛМУАН, Страдање in Steiner Aviezer, Pravičniki, str. 7–8.

254 Osební podatki Beata/Betty Ohrenstein/Obradović, roj. Rosner: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 113 in 484, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njej: AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011 in Rosner Busti, Pismo ... 11. XII. 2011.

255 Osební podatki Josip/Seppy/Sepi Ohrenstein/Obradović: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 484, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njej: AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011 in Rosner Busti, Pismo ... 11. XII. 2011.

256 Osební podatki Friderika/Frici Rosner, roj. Schäfer: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 957–958, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 511, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njej: AA, Rosner Busti, Pismo ... 21. I. 2011, AA, Rosner Busti, Pismo ... 18. IX. 2011 in Rosner Busti, Pismo ... 11. XII. 2011.

257 O njem: Braham, The Destruction ... 2., str. 944, Hilberg, Die Vernichtung ... 2–3, s. v., Braham, The Politics ... 1–2., s. v., Braham, The Politics ... Condensed Edition, s. v., Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, s. v. in Szita, Trading, s. v., sicer pa predvsem str. 4–5.

258 O reševanju madžarskih Judov v letih 1944–1945: Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 1209–1218 in Szita, Trading.

259 Glej op. 103.

260 Tukaj povzemam Pančur, Judje, str. 374–375.

obiska samega *führerja* Adolfa Hitlerja (1889–1945) v Mariboru dne 26. aprila 1941.²⁶¹ Toda tudi odgovorni na nižjih nivojih so s svojimi obiski Maribora nedvomno pokazali svojo vpletenost: tako je Maribor že 18. aprila 1941 obiskal²⁶² državni vodja SS, šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva, Heinrich Himmler (1900–1945), 6. maja in 25. avgusta 1941 pa se je v mestu zadrževal vodja preselitvenega in judovskega oddelka RSHA, znanega tudi po kratici oddelek IV B 4 RSHA,²⁶³ Adolf Eichmann. Med neposrednimi izvajalci nasilja v Mariboru je zaradi svoje kasnejše vpletenosti v “dokončno rešitev” izstopal dr. Siegfried Seidl (1911–1947),²⁶⁴ (→ Slika 9b) ki je bil leta 1941 vodja *III. referata Preselitvenega štaba za Spodnjo Štajersko v Mariboru*.²⁶⁵ Seidl, ki je bil član nacistične stranke že od leta 1930, je leta 1940 doktoriral iz zgodovine na dunajski univerzi. Od leta 1940 je bil sicer član Eichmannovega oddelka RSHA, po odhodu iz Maribora pa poveljnik geta Theresienstadt v letih 1941–1943, vodja gestapa v koncentracijskem taborišču Bergen–Belsen v letih 1943–1944, in leta 1944 eden izmed vodij *Ungarnaktion*, o kateri bo govor podrobno v nadaljevanju. Po vojni je bil pred avstrijskim sodiščem obsojen na smrt in je eden izmed 30 Avstrijcev, ki so bili za vojne zločine med drugo svetovno vojno usmrčeni v Avstriji.

Kot številni Slovenci so se tudi nekateri mariborski Judje takoj po okupaciji zatekli v Ljubljansko pokrajino. Med njimi je bila dr. Klara Kukovec, ki ji je v Ljubljani z domnevnim prestopom v katoliško vero uspelo preživeti holokavst. Del mariborskih Judov so Nemci zaprli v meljsko vojašnico: npr. že omenjenega Roberta Schacherla/Šaherla, ki je bil kasneje premeščen v Rajhenburg in od tam konec leta 1941 izpuščen, domnevno zaradi mešanega zakona z „arijko,” dejansko pa, vsaj po podatkih popisa leta 1937, Judinjo Karolino roj. Nádherný (r. 1896, Dunaj – † po 1965, ?).²⁶⁶ Leta 1943

261 O Hitlerjevem obisku Maribora: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 64.

262 O Himmlerjevem obisku Maribora leta 1941: Butler – Ferenc, *Ilustrirana zgodovina*, str. 211 in Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96. Drugič je Himmler obiskal Maribor 4. maja 1943: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 250.

263 Oddelek IV B 4 RSHA je bil del gestapa (= IV. urad RSHA) oz. njegovega referata B, ki se je ukvarjal s svetovnonazorskimi nasprotniki nacizma. 4. oddelek referata B je bil prvotno namenjen preseljevanju nasprotnikov nacistične Nemčije, tako torej tudi »neustreznih« Slovencev, kasneje pa se je ukvarjal predvsem z borbo proti Judom. Bistveni del tega boja so bili tudi transporti »na vzhod«, bodi v gete, bodisi v taborišča smrti. Oddelek se je razvil iz že omenjene Reichszentrale für jüdische Auswanderung, ki pa je pripadala SD (= II. urad RSHA: SD–Inland). Prvotno se je od februarja 1940 do marca 1941 oddelek imenoval IV D 4 RSHA, končno pa od marca 1944 do konca vojne oddelek IV A 4 b RSHA. Glej preglednico Butler – Ferenc, *Ilustrirana zgodovina*, str. 244–245.

264 O njem: Braham, *The Destruction ... 2.*, str. 950, Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, s. v., Butler – Ferenc, *Ilustrirana zgodovina*, str. 215 in 217 (fotografija), Safrian, *Eichmann's Men*, s. v., *Holokavst*, s. v., Fedorovič, *Der Theresienstädter Lagerkommandant in Niklas*, »... die schönste Stadt der Welt«, s. v.

265 Tako je npr. dr. Seidl podpisan pod poročilo o odhodu 1. transporta iz Maribora 7. junija 1941 proti Arandelovcu, ki je bilo poslano v Berlin vodju oddelka IV B 4 RSHA Adolfu Eichmannu (AMNOM, fascikel 114 – II (I–XIV), mapa 114 XIII., fotografija dokumenta: Brvar, »Dobro nam došli, bračo Slovenci!«, str. 55). O izgnancih iz nemškega okupacijske cone Slovenije (izbor): Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 74–549, Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96–104 in Brvar, »Dobro nam došli, bračo Slovenci!«.

266 Osební podatki Karolina Schacherl/Šaherl, roj. Nádherný: Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 528, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, SI_AS_68, f. 8–2/1939, št. 24908, Robert Schacherl, priznanje državljanstva, Čeh, Okrajna komisija, str. 455 in SI_PAM/0446/19005, sig:

Slika 9a: Maribor leta 1935: bratranca Milan Singer (1931, Zagreb-1944, Auschwitz), sin Dragota (1897, Hodošan-1977, Maribor) in Oto Kohnstein, danes Konstein (1929, Čakovec), sin Emila (1898, Pelhřimov-1944/45, Auschwitz) (fotografija: Muzej Međimurja, Čakovec). Otova družina se je leta 1935 preselila v Čakovec, Milan Singer pa je do izгона leta 1941 obiskoval III. državno deško ljudsko šolo, danes Osnovno šolo Maksa Durjave.

Slika 9b: Dr. Siegfried Seidl (1911, Tulln-1947, Dunaj), član Eichmannovega referata RSHA od leta 1940, vodja III. referata Preselitvenega štaba za Spodnjo Štajersko v Mariboru leta 1941, poveljnik geta Theresienstadt v letih 1941-1943, vodja gestapa v koncentracijskem taborišču Bergen-Belsen v letih 1943-1944 in sodelavec *Ungarnaktion* leta 1944, kot SS-Obersturmführer, po 20. aprilu 1941 (fotografija: Yad Vashem).

Slika 9c: Čakovec leta 1942: Emil Kohnstein (1898, Pelhřimov-1944/45, Auschwitz), njegova žena Vilma, roj. Heimer (1911, Kotoriba-1944, Auschwitz), ter njuna otroka Tea (1934, Čakovec-1944, Auschwitz) in s čepico madžarske polvojaške organizacije levente Oto (1929, Čakovec) (fotografija: Muzej Međimurja, Čakovec).

Slika 9d: Čakovec leta 1943: Rudolf Kohnstein (1919, Maribor-1944/45, Mauthausen) in Helena/Lili Marković, kasneje por. Romano (1925, Lendava) (fotografija: privatna last Helena Romano). Fotografija je nastala pred njegovim vpoklicem v delavske enote madžarske vojske.

so ga ponovno zaprli in poslali v taborišče Plaszow (P³aszów)²⁶⁷ pri Krakovu, od tam pa v taborišče Tschenstochau (Czêstochowa),²⁶⁸ namenjeno prisilnim delavcem v tovarnah koncerna *HASAG*, kjer je 16. januarja 1945 dočkal osvoboditev.

Nemške okupacijske oblasti so premoženje mariborskih Judov arianizirale, t.j. zaplenile v korist pooblaščenca *državnega komisarja za utrjevanje nemštva* (*Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums*), in ga v primerih, ko je šlo za podjetja, predale v upravljanje arijcem. Tako je bilo usnjarsko podjetje Arnošta Kohnsteina zaplenjeno z uredbo šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko z dnem 23. maja 1941, in pred 11. septembrom 1941 dano v upravljanje²⁶⁹ dr. Theodorju Jebensu (1875–1945)²⁷⁰ iz Maribora, ki je bil v 30. letih 20. stoletja tehnični direktor Freundove usnjarne in verjetno vsaj Arnoštov znanec. Nekateri mariborski Judje so bili iz mesta izgnani s transporti slovenskih izgnancev: tako so bile npr. s 4. transportom iz Maribora v Aranđelovac v Srbiji dne 17. junija 1941²⁷¹ deportirane vdova Elizabeta Rosenberg roj. Weis (r. 1856, Eszteregnye – † 1943, Azanja)²⁷² in njene hčere Šarlota (r. 1884, Petanjci – † 1941, Kruševac),²⁷³ Vilma (r. 1888, Petanjci – † po 1945, ?)²⁷⁴ in Sidonija (r. 1892, Petanjci – † po 1945, ?).²⁷⁵ Večina preostalih je bila brez posebnih transportov izgnana iz Maribora oz. z ozemlja rajha še pred koncem poletja 1941.

148/B–20154 ter JSS, Arhiv, Anketni list o učešču Jevreja u pokretu otpora protiv fašizma, 28. IX. 1965.

267 O taborišču Plaszow: Pohl, *Die großen Zwangsarbeitslager*, str. 420, 421, 422, 423, 424, 426, 429 in 430.

268 O taborišču Čenstohova: Pohl, *Die großen Zwangsarbeitslager*, str. 419, 428 in 430.

269 SI_PAM/0645, Trgovski register A III 250, Anmeldung für das Handelsregister, TE 1073. Cf. tudi SI_AS_220, Lista (seznam) zaplenjenih trgovskih obratov, TE 9, št. 127.

270 Osebni podatki Theodor Jebens: SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 598, mfp. 651/652/653–654 in Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 56.

271 V 1. transportu je bilo med 300 izgnanci kar 86 % Mariborčanov. Krenil je 7. julija 1941 iz meljske vojašnice s tovarnjaki do železniške postaje v Slovenski Bistrici, ker je bila železniška proga od Maribora do Slovenske Bistrice še vedno neprevozna. V tem 4. transportu je bilo med 300 izgnanci 20 % Mariborčanov. Skupaj je do 4. julija 1941 bilo 12 transportov s 4.801 izgnanci in med njimi 40 % Mariborčanov.

272 Osebni podatki Elizabeta Rosenberg, roj. Weis: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 511, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB–14020 ter Ostrovška, *Kljub vsemu odpor...* 3, str. 371. O njej: Pančur, *Judje*, str. 380 (ne omenja na str. 375).

273 Osebni podatki Šarlota Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 919–920, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 632, mfp. 225–226, Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 511, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Čeh, Okrajna komisija, str. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB–14020 ter Ostrovška, *Kljub vsemu odpor...* 3, str. 371. O njej: Pančur, *Judje*, str. 375 in 380 (napačno kot letnica smrti 1943).

274 Osebni podatki Vilma Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 921–922, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 632, mfp. 237–238, Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 160 in 511, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, Trgovsko–obrtno–industrijski letnik, str. 157 in Čeh, Okrajna komisija, str. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB–14020. O njej: Pančur, *Judje*, str. 375.

275 Osebni podatki Sidonija Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 917–918, SI_PAM/1808, Gospodinjna kartoteka, TE 632, mfp. 235–236, Pčel'nikov (ur.), *Veliki adresar*, str. 511, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto ter Čeh, Okrajna komisija, str. 416 in SI_PAM/0446/17368, sig.: 106/AB–14018. O njej: Pančur, *Judje*, str. 375.

Slika 9č: Čakovec leta 1943: družina Marković, Stjepan (1922, Lendava-1944, (Madžarska)), Elza, roj. Singer (1896, Čakovec-1944, Auschwitz), Ivana Markovića (1892, Nagykanizsa-1944, Auschwitz) in Helena/Lili, kasneje por. Romano (1925, Lendava) (fotografija: privatna last Helena Romano).

Slika 9e: Kisek (madžarsko Kőszeg, Železna županije), verjetno 30. junij 1944: deportacija Judov v v geto v Szombathelyu (Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, fotografije: <http://www.holocaust-history.org/hungarian-photos/>). Na čelu kolone sta dva madžarska žandarja z značilnima s petelinjim perjem okrašenima klobukoma, levo od njiju Irén/Irene Bass, roj. Deutsch (1899, Kőszeg-1944, Stutthof) in njen mož Rezső/Rudy Bass (1882, Sárvár-(verjetno 1944, Auschwitz)). Podobno je bilo tudi 26. aprila 1944 v Čakovcu, ko so člane družin Kohnstein in Singer skupaj z drugimi medžimurskimi Judi odpeljali v sinagogo in osnovno šolo.

Kako temeljito so okupatorske oblasti preganjale Jude v Mariboru, se da razbrati iz tega, da so preverili domovinsko in gospodinjsko kartoteko občine Maribor. Tako so preverili tudi identiteto študenta medicine Davida Fincija (r. 1920, Sarajevo – † 1942, Jasenovac), uradno sicer “bramanske vere,”²⁷⁶ ki je julija leta 1940, ko je bil verjetno na obisku pri sorodniku, mariborskem trgovcu Izidorju Finciju (r. 1899, Sarajevo – † po 1943, ?),²⁷⁷ kratek čas bival v Mariboru. Vsaj v primeru družine Herzer niso pregnali²⁷⁸ samo Juda Mirka Herzerja (r. 1897, Ludbreg – † po 1945, ?),²⁷⁹ temveč tudi z njim poročeno Slovenko Ido roj. Novak (r. 1906, Maribor – † po 1945, ?)²⁸⁰ in njunega sina Borisa (r. 1927, Maribor),²⁸¹ sicer dijaka mariborske realne gimnazije v letih 1938–1941.²⁸² Toda prav dejstvo, da je bila družina “mešana,”²⁸³ je Herzerjem na Hrvaškem omogočilo preživetje. Družini Ginc ni pomagal uradni izstop iz judovske vere leta 1940, saj so bili 4. junija 1941 izgnani v Bosno, kjer pa so uspeli vojno preživeti.²⁸⁴ Leopolda Barto (r. 1861, Szilas–Balhás, danes Mezőszilás – † 1941, Jadovno)²⁸⁵ pred izgonom na Hrvaško nista rešila ne visoka starost niti poskus samomora 11. junija 1941,²⁸⁶ so pa v Mariboru pustili njegovo družino: drugo ženo,²⁸⁷ Slovenko Ano roj. Lenart (r. 1878, ? – † 1957, Maribor)²⁸⁸ in hčer Anico, kasneje por. Prek (r. 1921, Maribor – † po 1957, ?).²⁸⁹ Kako temeljito

276 Osebni podatki David Finci: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 588, mfp. 1496–1497, Žrtve rata, s. v. in JUSP Jasenovac, Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941–1945, s. v.

277 Osebni podatki Izidor Finci: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 588, mfp. 1571–1572, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 147, 196, 197, 200 in 399, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto in Pizzuti, Ebrei, s. v.

278 SI_AS_1625, Herzer Mirko, als Vater, Ida geb. Novak als Mutter und das 13 Jahre alte Kind Boris – Volljuden – Sicherstellung von Wohnung. Fotografija dokumenta: Bedrač, Sinagoga Maribor, str. 22.

279 Osebni podatki Mirko Herzer: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 571, mfp. 2286–2287, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 595, mfp. 310–311 in 312–313, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 415 ter Čeh, Okrajna komisija, str. 148 in SI_PAM/0446/05859, sig: 86/AB–11148.

280 Osebni podatki Ida Herzer, roj. Novak: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 571, mfp. 2286–2287, SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 595, mfp. 305–306 in 312–313 ter Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 415.

281 Osebni podatki Boris Herzer: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 595, mfp. 303–304 in 312–313 in Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 415.

282 SI_PAM/0795, vpisnice 1938/39, 1. b, 1939/40, 2. b, 1940/41, 3. b, Izvestje državne realne gimnazije ... 1938/39, str. 24 in Izvestje Prve državne realne gimnazije ... 1939/40, str. 24.

283 O položaju Judov v mešanih zakonih v NDH: Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 378–384.

284 SI_PAM/0446/04553, sig: 1/AB–67.

285 Osebni podatki Leopold Barta: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 566, mfp. 483–484, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 40 in 370 Čeh, Okrajna komisija, str. 22 in SI_PAM/0446/00484, sig: 40/B–4763, Ostrovska, Kljub vsemu odpor... 3, str. 341 in Zatezalo, Central Database, s. v. (napačno: »Slovenec«). O njem: Pančur, Judje, str. 375.

286 SI_AS_1625, Leopold Barta – Volljude – Sicherstellung seines Vermögens.

287 Leopold Barta je imel iz prvega zakona z Marijo, roj. Danko (1869, Krčevina–1915, Maribor) še osem poročenih hčera in enega sina. Vsaj nekateri so leta 1941 živeli v Mariboru.

288 Osebni podatki Ana Barta, roj. Lenart: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 566, mfp. 483–484, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 40 in 370, Čeh, Okrajna komisija, str. 22, SI_PAM/0446/00484, sig: 40/B–4763 in SI_PAM/0446/00485, sig: 35/B–4089 ter Ana Barta (osmrtnica), Večer 13, št. ####, 25. II. 1957, str. 4.

289 Osebni podatki Anica Barta, por. Prek: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 566, mfp. 483–484, Pčel'nikov (ur.), Veliki adresar, str. 370, Čeh, Okrajna komisija, str. 22, SI_PAM/0446/00484, sig: 40/B–4763 in SI_PAM/0446/00485, sig: 35/B–4089.

so nacisti odstranili Jude iz Maribora, dokazuje popis prebivalstva na Spodnjem Štajerskem konec novembra leta 1942, ko so za Maribor navedli samo še eno Judinjno po veri.²⁹⁰ Zato lahko nemško okupacijsko območje v Sloveniji, Spodnjo Štajersko in Gorenjsko, upravičeno označimo za eno od prvih, če ne že celo prvo območje, ki je bilo med drugo svetovno vojno dejansko "očiščeno Judov" (*judenrein* ali tudi *judenfrei*).²⁹¹

Čeprav so z arianizacijo premoženja mariborskih družin Kohnstein in Singer povezani birokratski postopki v virih zabeleženi šele od septembra 1941,²⁹² so jih iz Spodnje Štajerske izgnali verjetno že 7. julija 1941. Enajst članov mariborskih družin Kohnstein in Singer je našlo zatočišče v Medžimurju,²⁹³ takrat delu Madžarske.²⁹⁴ V največjem medžimurskem kraju Čakovec (Csáktornya), sedežu judovske občine s 505 člani leta 1941,²⁹⁵ je od leta 1935 živel Arnoštov brat Emil Kohnstein z družino, v bližnjem Prelogu (Perlak) pa Olgin brat dr. Eugen Singer s svojo drugo ženo Jozefino roj. Friedrich (r. 1902, Goričan – † 1944, Auschwitz)²⁹⁶ in sinovoma iz

290 Še ena verna Judinjna je bila v Celju: Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942, Marburg 1943, str. 6, 29 in 32, citirano po Pančur, Judje, str. 378.

291 To ugotavlja Pančur, Judje, str. 379, ki pa je zapisal tudi: »...prvo deželo, ki je bila med vojno dejansko »očiščena Judov«. Ta žalostni naslov namreč nosi Estonija, kjer so Nemci ob podpori domačih kolaborantov do konca leta 1941 praktično do zadnjega pobili vse preostale Jude.« V Estoniji so nacisti ob sodelovanju kolaborantov dejansko pobili vse Jude do decembra leta 1941 in zato so jo na wannseejski konferenci 20. januarja 1942 (glej op. 5) obravnavali kot »judenfrei« (cf. str. 6 protokola wannseejske konference, objavljen: Botsch et al., Die Wannsee-Konferenz, str. 204). Vsaj sodeč po takratnem nemškem časopisu je ta neslavni naslov od 17. oktobra 1941 pripadal Luksemburgu, čeprav so takrat samo aretirali večino od 700 preostalih Judov v Luksemburgu in jih dan prej 331 poslali v geto Litzmannstadt (poljsko Łódź). Verjetno je bil prvo območje »očiščeno Judov« Banat, kjer so v noči iz 14. na 15. avgust 1941 aretirali okoli 4.000 Judov (samo okoli 200 se je uspelo rešiti s pobegom) in jih nato 18. in 20. avgusta odpeljali v Beograd, kjer so večino moških pobili do konca leta 1941, večino žensk in otrok pa do maja leta 1942, ko je bila tudi Srbija razglašena za »prosto Judov« (glej op. 257).

292 SI_AS_1625, Juden Kohnstein, Marburg, Nagyrstrasse 2 wohnhaft gewesen. O zaplembi Kohnsteinove tovarne je sicer brez pojasnila poročal tudi časopis iz Ljubljanske pokrajine: Spremembe v trgovinskem registru na Spodnjem Štajerskem, Jutro 22, št. 304, 31. XII. 1941, str. 2. O usodi Kohnsteinov in Singerjev tudi Pančur, Judje, str. 375 in 380 (napačno: datum smrti 10. maj 1944 in trditev, da so tega dne umrli vsi).

293 O Medžimurju med II. svetovno vojno: Hutinec, List, Kalšan, Međimurska povijest, str. 308–377, Hutinec, Goran, Kotarska oblast in Kolarić, Međimurje.

294 Madžarska je leta 1941 poleg današnjega ozemlja obsegala še območja današnje Slovaške (madžarsko Felvidék), Ukrajine – Podkarpatska Ukrajina (madžarsko Kárpátalja), Romunije – Severna Transilvanija (madžarsko Észak-Erdély), Srbije – jugoslovanski del Bačke (madžarsko Bácska), Hrvaške – jugoslovanski del Baranje (madžarsko Baranya, skupaj z Bačko tudi Délvidék) in Međimurje (madžarsko Muraköz) in Slovenije – Prekmurje (madžarsko Muravidék). O Madžarski pred in med II. svetovno vojno: Čorović, Admiral, Sakmyster, Miklós Horthy, Kontler, Madžarska zgodovina, str. 261–309 in Milošič, Madžarska.

295 Németh – Paksy, Egvüttelés és kirekesztés, str. 59, tabela Judje v županiji Zala po popisu iz leta 1941: okrožje Čakovec 487 ali 0,7 % vsega prebivalstva, od tega naselje Čakovec 482 ali 7,7 % vsega prebivalstva, okrožje Prelog 18 ali 0,004 % vsega prebivalstva. Za primerjavo: okrožje Lendava 163 ali 0,5 % vsega prebivalstva, od tega naselje Lendava 143 ali 4,2 % vsega prebivalstva, mesto Nagykanizsa 2091 ali 6,8 % vsega prebivalstva. Cf. Braham, The Politics ... 1., str. 184–185.

296 Osebni podatki Jozefina Singer, roj. Friedrich: SI_PAM/0016/002/010, Goričan – rojstna matična knjiga 1900–1903, št. 53, Grünwald, The Scroll, str. 141, YVCD, Page of Testimony, Ivica Singer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 116. O njej: AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju. Po Kalšan,

prvega zakona, Gezo (r. 1923, Varaždin – † 1945, Hörsching),²⁹⁷ in že omenjenim Ivico.

Podobno so si poleti leta 1941 v Čakovcu poiskali zatočišče tudi nekateri Judje iz *Nezavisne države Hrvatske* (NDH).²⁹⁸ Tako je tik pred aretacijo z ladjo po Dravi iz Osijeka pobegnila k sorodnikom v Čakovec družina Lustig: oče Mirko/Imre (r. 1905, Čakovec – † 1945, ?),²⁹⁹ mati Vilma (r. 1910, Mersevát – † po 1945, ?)³⁰⁰ in sin Branko (r. 1932, Osijek),³⁰¹ kasneje koproducent filma *Schindlerjev seznam*. V primerjavi z razmerami drugod po nacistični „Evropi novega reda“ (*Neuordnung Europas*) so se znašli v relativno ugodnem položaju. Medžimurje so že 7. aprila 1941 zasedle nemške enote. Kljub večinsko hrvaškem prebivalstvu in delovanju 8. aprila 1941 ustanovljenega *Ustaškega štaba za Medžimurje (Ustaškega stožera za Medimurje)* Medžimurje ni bilo priključeno NDH. Podobno kot Prekmurje je bilo Medžimurje od 16. aprila 1941 pod madžarsko vojaško, in od 28. avgusta 1941 civilno upravo, ter slednjic dne 16. decembra 1941 priključeno Madžarski.

V tem času so Jude na Madžarskem, ki je bila sicer že od Münchenskega sporazuma (29./30. september 1938) nemška zaveznica,³⁰² kljub izrecnim Hitlerjevimi zahtevam samo diskriminirali in le izjemoma pobijali.³⁰³ Na Madžarskem je ob priključitvi

Židovi, str. 116 bi naj imela Eugen in Jozefina Singer še hčero Suzano, vendar me je Ivica Singer opozoril, da je to napaka.

297 Osebni podatki Geza Singer: YVCD, Page of Testimony, Ivica Singer, 1999 in Kalšan, Židovi, str. 116. O njem: AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju.

298 O preganjanju Judov v NDH (izbor): Anaf, *The Crimes / Zločini*, str. 10–20 in 54–114, Perera, *Godine*, str. 87–98, Romano, *Jevreji*, str. 91–151, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 755–765, Goldstein, S., 21. »Konačno rješenje«, str. 186 in 317–321, Kat. št. 21/1–21/32, Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 35–36, Lengel Krizman, Logori, Žerjavić, *Demografski pokazatelji*, Goldstein, I. – Goldstein, S., *Holokaust*, Lončarić, *Tragom židovske povijesti*, str. 43–48 in 75–77 ter Goldstein, I., *Kontakti = International contacts*, str. 36–49 in 397–410.

299 Osebni podatki Mirko/Imre Lustig: YVCD, Page of Testimony, Yosef Lustig, 1956, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), *Umirali so v boju*, str. [25] (»rojen 1902«), Grünwald, *The Scroll*, str. 141 in Kalšan, Židovi, str. 88 (»rojen 1910«).

300 Osebni podatki Vilma Lustig: JIM, Popis, Čakovec in Bar Shaked (ed.), *Nevek*, str. 140.

301 Osebni podatki Branko Lustig: JIM, Popis, Čakovec in Bar Shaked (ed.), *Nevek*, str. 139. O njem: Šetka, Branko Lustig, Pofuk, Dječak in Branko Lustig, tudi TV intervju: <http://www.youtube.com/watch?v=SdVNxLCsC4U>.

302 S prvo dunajsko arbitražo podpisano 2. novembra 1938 je Madžarska od Češkoslovaške dobila večinsko z Madžari poseljena območja na jugu Slovaške in jugu Podkarpatske Ukrajine. Šele po tej pridobitvi je Madžarska 24. februarja 1939 pristopila k antikominternskemu paktu. Po razpadu Češkoslovaške 14./15. marca 1939 je Madžarska 16. marca 1939 zasedla preostali del Podkarpatske Ukrajine ter po kratki slovaško–madžarski vojni (23.–31. marec 1939), v kateri Nemčija kljub ravnokar podpisanemu sporazumu o zaščiti ni zaščitila Slovaške, še del vzhodne Slovaške. Z drugo dunajsko arbitražo podpisano 30. avgusta 1940 je Madžarska od Romunije dobila Severno Transilvanijo. 20. novembra 1940 je Madžarska kot prva pristopila k 27. septembra 1940 podpisanemu trojnemu paktu Nemčije, Italije in Japonske. Madžarska je vstopila v II. svetovno vojno z napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Za to je bila nagrajena z okupacijo in nato priključitvijo Prekmurja, Medžimurja ter jugoslovanskega dela Baranje in Bačke. 27. junija 1941 je Madžarska napovedala vojno Sovjetski zvezi. 5. decembra 1941 je Velika Britanija napovedala vojno Madžarski in isto so naredile ZDA 5. junija 1942.

303 O madžarskem antisemitizmu do leta 1944 (izbor): Anaf, *The Crimes*, str. 26–32 in 136–166, Romano, *Jevreji*, str. 155–162, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 859–884, Rotbart, *Jugosloveni*, str. 55–59, Safrian, *Eichmann's Men*, str. 194–195, Braham, *The Politics ... 1.*, str. 1–380, Braham, *The*

Medžimurja že veljala vrsta antisemitskih zakonov, tako npr. že 22. septembra 1920 sprejeti *numerus clausus* za vpis Judov na univerze,³⁰⁴ 29. maja 1938 sprejeti *numerus clausus* o zaposlitvi Judov v svobodnih poklicih in večjih podjetjih (1. protijudovski zakon), 5. maja 1939 sprejeta definicija Judov na osnovi rasne in ne verske pripadnosti³⁰⁵ in na tej osnovi vpeljane omejitve pri zaposlitvah in gospodarskem delovanju (2. protijudovski zakon), kot tudi 8. avgusta 1941 sprejeta prepoved spolnih odnosov in porok med Judi in Nejudi (3. protijudovski zakon), kar je bilo do tedaj neprimerljiv poseg v ustavnost Madžarske. Kljub temu ni povsem točno Madžarsko pred in med drugo svetovno vojno do leta 1944 šteti za fašistično državo. Njen vodja v letih 1920–1944, regent admiral Miklós Horthy (1868–1957),³⁰⁶ vsekakor ni bil demokrat. Njegova vladavina je bila notranjepolitično avtoritarna in korporativistična, zunanjepolitično revizionistična in iredentistična, v odnosu do Judov pa fobična. Vendar je Horthyev režim preganjal radikalno antisemitsko madžarsko fašistično stranko *Puščičast križ* ali *Njilasi*³⁰⁷ in je njenega vodjo, bivšega majorja madžarske vojske Ferenc Szálasi (1897–1946),³⁰⁸ leta 1937 in v letih 1938–1940 zaprl. Del navedenih antisemitskih ukrepov so sprejele vlade (1920–1921 in 1939–1941), ki jih je vodil grof Pál Teleki (1879–1941),³⁰⁹ ki je zaradi samomora, dne 3. aprila 1941, tik pred napadom na Jugoslavijo, še danes kontroverzna oseba madžarske zgodovine.

Znamenje, da Madžarska leta 1941 še ni bila povsem antisemitsko nastrojena, je bila sicer ultimativno tragična usoda okoli 18.000 „tujih“ Judov oz. Judov brez državljanstva, dejansko pa pretežno poljskih Judov, ki so jih madžarske oblasti po sprejemu dekreta z dne 12. julija 1941 do konca avgusta istega leta izgnale v del

Politics ... Condensed Edition, str. 19–18 in Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, str. 19–90.

304 Ta ukrep je bil nedvomno tudi odziv na opazen prispevek madžarskih Judov pri vodenju madžarske sovjetske republike (madžarsko Magyarországi Tanácsköztársaság) leta 1919. Tako se je njen vodja Béla Kun (1886, Cehu Silvaniei–1938 ali 1939, Moskva), rodil kot Béla Kohn. Eden ljudskih komisarjev Kunove vlade in nato poveljnik Rdeče garde Mátyás Rákosi (1892, Ada–1971, Nižni Novgorod), bodoči stalinistični vodja Madžarske v letih 1945–1956, se je rodil kot Mátyás Rosenfeld. Jud je bil tudi ljudski komisar za vojaške zadeve Tibor Szamuely (1890, Nyíregyháza–1919, Wiener Neustadt). Običajno se prav ta ukrep smatra za prvi antisemitski ukrep v 20. stoletju ne samo v Madžarski, temveč tudi v Evropi nasploh. Podobne ukrepe so vpeljale tudi Romunija leta 1926, Nemčija leta 1933 in Poljska leta 1937. Kot reakcija na slednje se so na ljubljansko univerzi vpisali Judje iz Poljske (o tem: Dolar, Jaro, Spomini, str. 97–98).

305 Po 2. protijudovskem zakonu veljajo za Jude vsi tisti, ki so imeli več kot dva judovska stara starša ter tudi tisti, kateri so imeli dva stara starša, ki sta ob poroki pripadala judovski veri.

306 O njem: Čorović, Admiral, Braham, The Politics ... 1.–2., s. v., Sakmyster, Miklós Horthy, Braham, The Politics ... Condensed Edition, s. v. in Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, s. v.

307 Popolno ime stranke je Puščičasti križ – hungaristično gibanje (Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom, kratica NYKP). Stranka je bila ustanovljena leta 1939 kot naslednica strank, ki jih je prav tako vodil Szálasi, a jih je Horthyjev režim prepovedal: Stranka narodne volje (Nemzet Akaratának Pártja, 1935–1937), Madžarsko nacionalsocialistična stranka (Magyar Nemzeti Szocialista Párt, 1937–1938) in Nacionalsocialistična madžarska stranka – hungaristično gibanje (Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom, 1938–1939). Na volitvah 28. in 29. maja 1939 je Szálasijsva stranka dobila skoraj milijon glasov in 31 (ali 12 %) od 260 sedežev v parlamentu.

308 O njem: Čorović, Admiral, str. 38–41 in 209–217, Braham, The Politics ... 1.–2., s. v., Sakmyster, Miklós Horthy, s. v., Braham, The Politics ... Condensed Edition, s. v. in Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, s. v.

309 O njem: Čorović, Admiral, str. 85–94, Braham, The Politics ... 1., s. v., Sakmyster, Miklós Horthy, s. v. in Braham, The Politics ... Condensed Edition, s. v.

Ukrajine, ki so ga zasedli Nemci.³¹⁰ V večini primerov so bili izgnanci iz območja nanovo priključene Podkarpatske Ukrajine; v nekaterih primerih pa so lokalne oblasti izgnale tudi Jude brez državljanstva in tuje državljane, celo iz območja okoli Blatnega jezera, ter ponekod tudi Rome. Več kot 12.000 izmed teh Judov je bilo skupaj z okoli 10.000 Judi iz Kamenec–Podolskega (danes Kamyanets–Podilsky) ustreljenih med 26. in 28. avgustom 1941 pri tem kraju. Množično ustrelitev³¹¹ je organiziral in vodil Friedrich Jeckeln (1895–1946), višji vodja SS in policije Rusija–Jug. To je bil prvi množični pomor Judov v okviru holokavsta, v katerem je število žrtev doseglo petmestno število. Eden izmed maloštevilnih preživelih pomora je bil Lajos Stern, svak že omenjenega Joela Branda, ki se je uspel vrniti na Madžarsko in o pokolu obvestiti oblasti. Te so takoj ustavile izgone. Kljub medijskemu molku so vesti o pomoru pri Kamenec–Podolskem povzročile proteste nekaterih politikov, kar je do leta 1944 preprečilo nadaljnje izganjanje.

Podobno usodo kot v Ukrajino izgnani Judje so doživeli nekateri Judje iz Bačke, ki so se tja naselili po letu 1918 in so jih madžarske oblasti pregnale v nemško okupacijsko ozemlje v Srbiji, kjer so jih pobili.³¹² Izmed Kohnsteinovih in Singerjevih so bili verjetno izgnani vsaj tisti, ki niso bili rojeni na območju Medžimurja oz. niso bili potomci rojenih v Medžimurju, to pomeni, Arnošt, Jeanette in Pavla Kohnstein ter Erna Singer. Horthyjev režim, ki je že od začetka zasedbe delov Jugoslavije preganjal njene dejanske ali domnevne lojaliste, je po vstopu v vojno s Sovjetsko zvezo zaradi porajajočega se odporiškega gibanja začel še ostreje preganjati dejanske ali domnevne komuniste. Čeprav ne med prvimi in ne med drugimi niso bili samo Judje, je bil delež Judov med preganjanimi pogosto večji, kot je bil njihov delež med celotnim prebivalstvom. Tako so bili leta 1941 pred sodiščem v Szombathelyu obtoženi “jugoslovanstva” in vere, po kateri “tako kot večina Judov verjamejo v angleško zmago,”³¹³ odvetnik iz Preloga dr. Eugen Singer, odvetnika iz Čakovca dr. Koloman/Kálmán Deutsch (r. 1904, Čakovec – † 1944, Auschwitz)³¹⁴ in dr. Stjepan/István Wolf (r. 1908, Čakovec – † 1964, Čakovec),³¹⁵ trgovca iz Čakovca Arpad Löbl (r. 1900, Čakovec – † 1944, Auschwitz)³¹⁶ in Alfons Löbl (r. 1898, Čakovec – † 1944, Auschwitz),³¹⁷ ter uradnik iz Čakovca, Ladislav Löbl (r. 1899, Čakovec – † 1944,

310 O izgonu poleti 1941 in pomoru v Kamenec Podolskem: Hilberg, *Die Vernichtung* ... 2, str. 311 in 875–876, Braham, *The Politics* ... 1., str. 205–214, Braham, *The Politics* ... Condensed Edition, str. 32–34 in Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, str. 74–75.

311 Večino, čeprav pa ne omenjeno v Kamenec–Podolskem, množičnih streljanj Judov na od Sovjetov osvojenih območjih so opravile Einsatzgruppen (polno ime Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD) A, B, C in D. O tem: Hilberg, *Die Vernichtung* ... 2, str. 287–410, Benz, *Holokavst*, str. 59–64, Dierl, 5. Krieg, str. 55 in 60–63 ter Klein, 7. Der Weg, str. 73, 78 in 80–81.

312 Loker, Saradnja = Tripartite cooperation: o skupini Judov iz Temerina in Čuruga v Bački, ki so nato bili ustreljeni 12. in 13. oktobra 1941 v Zasavici pri Šabcu.

313 Németh – Paksy, *Együttélés és kirekesztés*, št. 105, str. 333–337.

314 Osebni podatki Koloman/Kálmán Deutsch: Grünwald, *The Scroll*, str. 139, *Žrtve rata*, s. v. in Kalšan, *Židovi*, str. 46.

315 Osebni podatki Stjepan/István Wolf: JIM, Popis, Čakovec in Kalšan, *Židovi*, str. 46 in 131.

316 Osebni podatki Arpad Löbl: YVCD, Page of Testimony, Maksimiljan Blažić, 1955, Grünwald, *The Scroll*, str. 141 in Kalšan, *Židovi*, str. 46 in 85.

317 Osebni podatki Alfons Löbl: YVCD, Page of Testimony, Maksimiljan Blažić, 1955, Grünwald, *The Scroll*, str. 141 in Kalšan, *Židovi*, str. 46.

Auschwitz).³¹⁸ Obtožb so bili nato v letu 1942 oproščeni. V skupini komunističnih mladincev iz Medžimurja,³¹⁹ ki so bili zaradi protimadžarskih letakov aretirani 5. julija 1941, je bil tudi maturant realne gimnazije v Čakovcu, Geza Singer.³²⁰ Ta skupina je bila nato zaprta v Čakovcu, Szombathelyu, Gyōru, Budimpešti in Pečuhu (Pécs), ter tam 15. novembra 1941 v skupini 81 Medžimurcev in Prekmurcev³²¹ obsojena za protimadžarsko delovanje na zaporne kazni. Geza je bil obsojen na dve leti zopora. Kazen je prestajal tudi v taborišču Sárvár.

Nesporno moralno dno je Horthyjev režim dosegel z racijo v južnem delu Bačke januarja 1942.³²² Pri Žablju je 4. januarja 1942 prišlo do spopada, v katerem je padlo deset madžarskih žandarjev in sedem partizanov. Iskanje partizanskih sodelavcev v Žablju in sosednjih vaseh se je sprevrglo v maščevalno pobijanje nemadžarskega prebivalstva ne glede na starost. Vrhunec je racija dosegla med 21. in 23. januarjem 1942 v Novem Sadu. Skupaj je bilo ubitih več kot 3.800 ljudi, največ (več kot 2.500) Srbov, vendar tudi več kot 1.000 Judov. Med slednjimi je bila v Žablju 9. januarja 1942 ubita predvojna mariborska športnica Erika/Arina Ausch/Auš, por. Schossberger/Šosberger/Szusberger skupaj z družino: možem dr. Francom/Franjom/Ferencem (r. 1907, Temerin – † 1942, Žabalj),³²³ hčerko Miro/Mirjano/Miriam (r. 1940, Zemun – † 1942, Žabalj),³²⁴ tastom Šimonom/Simonom (r. 1878, Temerin – † 1942, Žabalj)³²⁵ in taščo Gizelo, roj. Hiršl/Hirschl (r. 1881, Čurug – † 1942, Žabalj).³²⁶ Tudi v tem primeru so nekateri madžarski politiki in javno mnenje prisili Horthyjev režim, da je po dolgem odlašanju dne 14. decembra 1943 petnajst najbolj odgovornih³²⁷

318 Osebni podatki Ladislav Löbl: YVCD, Page of Testimony, Maksimiljan Blažič, 1955, Grünwald, The Scroll, str. 141 in Kalšan, Židovi, str. 46.

319 O medžimurskih komunistih v letih 1941–1942: Romano, Jevreji, str. 262–263, Grünwald, Povjest, str. 186/9 (»aretirani 14. julija 1941« in »obsojeni 8. novembra 1941«), Rotbart, Jugosloveni, str. 368–369 (»obsojeni 27. maja 1942«) in Kalšan, Međimurska povijest, str. 320–323.

320 Omenjen je tudi v Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, št. 105, str. 335.

321 Kalšan, Međimurska povijest, str. 321: skupaj je bilo 62 Medžimurcev in 19 Prekmurcev, med osmimi glavnimi obtoženci so bili štirje Judje.

322 O raciji v Bački (izbor): Anaf, The Crimes, str. 27–30 in 143–158, Koš, Pokol, Braham, The Destruction ... 1., Doc. No. 63–65, str. 114–124, Romano, Jevreji, str. 159–160, Čorović, Admiral, str. 181–195, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 876–877, Rotbart, Jugosloveni, str. 23, Šosberger, Novosadski Jevreji, str. 37–40, Braham, The Politics ... 1., str. 214–223, Braham, The Politics ... Condensed Edition, str. 34–37 in Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, str. 75–77.

323 Osebni podatki Franc/Franjo/Ferenc Schossberger/Šosberger/Szusberger: JIM, Jevreji, št. 12977, YVCD, Page of Testimony, Lav Brandeis, po 1953, YVCD, Page of Testimony, Magda Shugar, 1957 in Žrtve rata, s. v.

324 Osebni podatki Mira/Mirjan/Miriam Schossberger/Šosberger/Szusberger: Žrtve rata, s. v. in YVCD, Page of Testimony, Meir Shusberger, 2004.

325 Osebni podatki Šimon/Simon Schossberger/Šosberger/Szusberger: YVCD, Page of Testimony, Magda Shugar, 1957 in Žrtve rata, s. v.

326 Osebni podatki Gizela Schossberger/Šosberger/Szusberger, roj. Hiršl/Hirschl: YVCD, Page of Testimony, Magda Shugar, 1957, Žrtve rata, s. v. in YVCD, Page of Testimony, Meir Shusberger, 2004.

327 Med njimi je bil tudi žandarski stotnik Sándor Képiró (1914, Sarkad–2011, Budimpešta), ki je bil leta 1944 obsojen na 10 let zopora, vendar nato po nemški zasedbi oproščen. Po koncu vojne, ki ga je dočakal v Avstriji, se je preselil v Argentino. Medtem je bil na Madžarskem leta 1948 obsojen v odsotnosti na 14 let zopora. Leta 1996 se je vrnil iz Argentine in leta 2011 se je proti njemu v Budimpešti začel sodni proces na katerem je bil spoznan za nedolžnega. Kmalu zatem je umrl. O njem: Képiró Sándor.

postavil pred vojaško sodišče, vendar so nekateri obsojeni nato pobegnili v rajh. Med temi je bil tudi najbolj odgovorni za pokol, general Ferenc Feketeahmy–Czeydner (rojen Zeidner, 1890–1946), januarja leta 1942 poveljujoči za Bačko pristojnemu V. korpusu madžarske vojske, ki se je po zasedbi Madžarske spomladi 1944 vrnil kot pripadnik SS.

Kohnsteinovi in Singerjevi so se tako že leta 1941 soočili tudi z getoizacijo in pobijanjem, zadnjima fazama holokavsta. Prva žrtev je bil na ozemlju NDH v Zagrebu živeči optik Nikola Singer (r. 1921, Prelog – † 1941, Jadovno),³²⁸ najstarejši sin dr. Eugena Singerja. Ustaši, ki so bili sicer v preganjanju Judov precej površni učenci nacistične Nemčije, so bili bolj “napredni” od vzornice samo v uvedbi obveznega zunanjega izkazovanja judovskega porekla.³²⁹ Tako so ustaške oblasti v nekaterih krajih uvedle nošenje *židovskega znaka* že konec aprila, v Zagrebu pa 22. maja 1941. Posebnost zagrebške različice je bila v tem, da so Judje morali nositi dva kosa rumenega blaga z veliko črno črko „Ž” (*Židov*), in sicer eno na levi strani prsi, drugo pa na levi strani hrbtna, da ni bilo starostne omejitve,³³⁰ in da so jih podeljevali po abecednem redu. Nikola Singer je znak dobil dne 27. maja 1941 (priimki od O do S), vendar ga ni dolgo nosil po ulicah Zagreba, saj je bil med 165 zagrebškimi Judi,³³¹ starimi med 17 in 25 leti, ki jih je 29. in 30. maja 1941 aretirala ustaška policija. Večinoma so bili dijaki zaključnih letnikov gimnazije ali študentje, le redki so bili, kot Nikola, obrtniki. Obenem so bili tudi aktivni športniki različnih sekcij zagrebškega judovskega športnega društva *Makabi*. Vsi so sicer sprejeli poziv za odhod na *vršenje* *dačke radne službe* za osem tednov v Koprivnico, na katerem je bilo celo navedeno, kakšna oblačila naj imajo s seboj. Vendar je ta mladinska skupina zagrebških Judov postala prva izmed okrog 9.000 žrtvami zagrebške judovske skupnosti.³³² Skupina je bila 31. maja odpeljana v taborišče Danica³³³ v Drnju pri Koprivnici. Od tod je bila premeščena v taborišče Jadovno³³⁴ pri Gospiæu v Liki, kamor so prispeli 10.

328 Osebni podatki Nikola Singer: YVCD, Page of Testimony, Ivica Singer, 1999, Kalšan, Židovi, str. 116 in Zatezalo, Central Database, s. v. (dvakrat: Id 6394 in Id 10415). O njem: AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju.

329 Zunanje označevanje Judov je bilo pred tem s 23. novembrom 1939 uvedeno samo na območju Poljske (Generalna gubernija in Zgornja Šlezija) in s 16. aprilom 1941 v Srbiji. Na območju Rajha je bilo uvedeno šele 1. septembra 1941. O »židovsko znaku« v Zagrebu: Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 125–131.

330 Glej fotografijo dojenčka z »židovskim znakom« na vozičku iz leta 1941: Goldstein, S., 21. »Konačno rješenje«, str. 180 in 318, Kat. št. 21/3.

331 V tej skupini sta bila tudi dva nekoč mariborska Juda: Salomon Klugman, rojen 30. oktobra 1918 v Boryslawu (danes Borislav pri Lvovu), ki je živel v Mariboru v letih 1921–1927 (SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 602, mfp. 1402 in Zatezalo, Central Database, s. v. (napačno: »Klugman Salamona Sigmund«)) in Pavao Mayerhofer/Majerhofer, rojen 31. avgusta 1921 v Mariboru, kjer je živel do leta 1924 (SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 614, mfp. 245# in Zatezalo, Central Database, s. v. (dvakrat: Id 6272 in Id 7738). O usodi zagrebške mladinske skupine: Romano, Jevreji, str. 227, Lengel Krizman – Sobolevski, Hapšenje in Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 249–251, 280 in 296.

332 O judovskih žrtvah iz Zagreba: Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 636–648.

333 O taborišču Danica: Anaf, The Crimes / Zločini, str. 11 in 58–59, Romano, Jevreji, str. 105 in Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 267–269.

334 O taborišču Jadovno: Anaf, The Crimes / Zločini, str. 11 in 59–60, Romano, Jevreji, str. 113, Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 276–278 in 293–301 in Zatezalo, Central Database.

julija. Taborišče Jadovno je začelo delovati 24. junija 1941 in je bilo namenjeno zgolj pobijanju nasprotnikov ustaškega režima. Verjetno kmalu po prihodu, vsekakor pa pred 21. avgustom 1941, ko je bilo taborišče zaprto zaradi italijanske zasedbe, je bila večina skupine pobita. Izjema je bila deseterica, ki so bili gimnazijski sošolci pomočnika poveljnika taborišča, ustaškega poročnika Janka/Ivice Mihalovičea. Od teh desetih so konec vojne dočakali samo trije. Tako je Nikola Singer postal ena izmed 762 po imenu poznanih judovskih žrtev Jadovna, ki pa predstavljajo samo manjši del od 10.502 žrtev, med katerimi je 9.663 Srbov. Judovskim žrtvam Jadovna pa je potrebno prišteti tudi Slovence, že omenjenega mariborskega Juda Leopolda Barto.

Z getoizacijo³³⁵ se je kot prvi med Kohnsteinovimi in Singerjevimi srečal Viljem Kohnstein na območju Protektorata Češke in Moravske,³³⁶ ki je vsaj od maja 1939 živel v Pragi.³³⁷ Soočen je bil s postopnim uvajanjem diskriminacijskih predpisov, ki so še pred dejansko getoizacijo Jude ne samo diskriminirali, temveč skoraj povsem izrinili iz javnega življenja, in jih potisnile v "geto brez zidov." Tako je Viljem 2. junija 1940 prekršil protijudovski predpis iz septembra 1939, saj so ga ob 20.05, torej pet minut po začetku policijske ure za Jude na območju Protektorata, ujeli na ulici. Viljem je še v začetku leta 1941 je poskušal emigrirati v Šanghaj.³³⁸ Ni znano, zakaj ni bil med 26.500 češkimi Judi (ali 22 % vseh), ki so se od nastanka Protektorata 16. marca 1939 do konca leta 1941 uspeli izseliti, oz. eden od okrog 20.000 Judov iz Nemčije, Avstrije, Češke in Poljske, ki jim je uspelo priti v Šanghaj. Od 1. septembra 1941 je moral, kot vsi Judje v Protektoratu, ki so bili starejši od šest let, nositi rumeno Davidovo zvezdo s črnim napisom *Jude* na levi strani prsi.

Toda to je bila šele napoved prihajajočega zla. Sam Reinhard Heydrich, od 27. septembra 1941 tudi poslovodeči državni protektor Protektorata,³³⁹ je v Eichmannovi

335 O getoizaciji: Hilberg, *Die Vernichtung ...* 1, str. 225–283, Benz, *Holokavst*, str. 41–50 in Klein, 12. *Die Ghettos*.

336 O preganjanju Judov na Češkem (izbor): Adler, *Theresienstadt*, Hilberg, *Die Vernichtung ...* 2, str. 449–458, Kárný, "Konečne rešení", Piper, *Auschwitz 1940–1945 ...* III, str. 15–16, Kárný, *The Genocide*, Benz, *Holokavst*, s. v., predvsem pa str. 77–85, Kacer, *Die Kinder*, Huppert – Drori, *Theresienstadt*, Blodig, Terezín, Niklas, »... die schönste Stadt der Welt« in Gerwarth, Reinhard Heydrich, str. 311–315.

337 Podatki o Viljemu Kohnsteinu v Pragi: ITI, *Terezínské album: skenirani dokumenti Národní archiv, Praha, PŘ 1941–1950, K3710/2*. Za posredovanje skeniranih dokumentov o Viljemu Kohnsteinu v okviru projekta *Terezínské album* se zahvaljujem Terezi Štěpkovi.

338 To je razvidno iz njegove prošnje za potrdilo o nekaznovanosti iz 12. januarja 1941 (ITI, *Terezínské album: skenirani dokumenti Národní archiv, Praha, PŘ 1941–1950, K3710/2*). Zanimivo je, da so mu potrdilo tudi 5. marca 1941 izdali, vendar mu ga zaradi spremenjenega naslova niso mogli vročiti (isto). V Šanghaju so živeli Judje že pred holokavstom. Najprej so se naselili Judje iz Bagdada oz. Indije, po oktobrski revoluciji pa tudi Judje iz Rusije. Leta 1937 so Šanghaj zasedli Japonci in v pristanišču dovoljevali vstop brez vize. Zato se je v Šanghaj v letih 1933–1941 zateklo okoli 20.000 Judov iz Nemčije, Avstrije, Češkoslovaške in Poljske. Največ prihodov je bilo po tem, ko so se razmere za Jude v Srednji Evropi izjemno poslabšale: 1.374 leta 1938, 12.089 leta 1939, 1.988 leta 1940 in okoli 4.000 leta 1941. Z japonskim napadom na Pearl Harbour 7. decembra 1941 so se priselivte končale. Večinoma so pripotovali z italijanskimi in japonskimi ladjami iz Genove. V letih 1940–1941 je s pomočjo japonskega diplomata Chiuna Sugihare (1900, Yaotsu–1986, Kamakura) prišlo še 2.185 Judov iz Poljske in Litve s transibirske železnice preko Sovjetske zveze na Japonsko in od tod večina v Šanghaj. O Judih v Šanghaju v času holokavsta: *Shanghai Ghetto*.

339 Hitler je 23. septembra 1941 bivšega zunanjega ministra (1932–1938) in dotedanjega

prisotnosti dne 10. oktobra 1941 na sestanku v Pragi izbral v času cesarja Jožefa II. zgrajeno in po njegovi materi cesarici Mariji Tereziji imenovano trdnjavsko mesto Theresienstadt (Terezín)³⁴⁰ kot geto za Jude na območju Protektorata. Mesto je sestavljeno iz dveh delov, med katerima je reka Ohøa: garnizijsko mesto, v katerem sta bila geto za Jude in Mala trdnjava (Malá pevnost),³⁴¹ v kateri je bil že od 14. junija 1940 osrednji gestapovski zapor za vse, ne le judovske prebivalce Protektorata. Dne 30. oktobra 1941 je dr. Siegfried Seidl, ki je odšel iz slovenske Štajerske v začetku oktobra 1941, od Eichmanna dobil Heydrichov ukaz za postavitev geta. Dne 24. novembra 1941 je bil Viljem Kohnstein kot eden od 342 Judov prvega transporta v geto Theresienstadt, transporta *Ak* (*Aufbaukommando*) iz Prage, med tistimi, s katerimi so začeli priprave za sprejem velikega števila Judov: do konca druge svetovne vojne več kot 150.000. Geto je bil najprej namenjen koncentraciji judovskega prebivalstva Protektorata pred transporti „na vzhod.” Dejansko je skozenj šla večina čeških Judov, okoli 75.000 (ali 85 % vseh, ki so bili v Protektoratu konec leta 1941), med njimi tudi 21 sorodnikov mariborskih Kohnsteinovih in Singerjevih. Kasneje so bili v njem zaprti tudi „prominentni” in v prvi svetovni vojni odlikovani ter starejši Judje iz Nemčije, Luksemburga in Avstrije, ter v manjšem številu „običajni” Judje iz Nizozemske, Madžarske, Slovaške, Poljske, Danske in Jugoslavije.³⁴²

O prvem transportu je poznanih precej podrobnosti, ker je bil v njem med drugimi tudi Miroslav Kárný (r. 1919, Praga – † 2001, Praga),³⁴³ ki je vojno preživel in je po njej postal verjetno najprominentnejši raziskovalec zgodovine Theresienstadta. Tako vemo, da je bil prvi transport sestavljen iz pretežno mlajših ljudi, kar tedaj petdesetletni Viljem Kohnstein gotovo ni bil, in obrtniško usposobljenih moških, kar pa je Viljem kot strojni ključavničar gotovo bil. Transport je krenil na pot ob 5. uri zjutraj iz Hibernerbahnhofa (prej in potem Masarykovo nádraží) v središču Prage. Čeprav je bilo transportirancem zagotovljeno, da se bodo lahko čez nekaj dni vrnili, se nobeden ni vrnil pred koncem vojne. Natančneje: vrnilo se jih je samo 86 (ali 25 %), kar je relativno visok delež, saj so bili ti transportiranci vse do jeseni leta 1944 izvzeti iz transportov “na vzhod.” Kmalu po vzpostavitvi geta, dne 14. decembra 1941, je bila tja s tisočglavim transportom *M* iz Prage odpeljana tudi

državnega protektora Konstantina von Neuratha (1873, Kleinglattbach–1956, Enzweihingen) za nedoločen čas poslal na bolniški dopust in na njegovo mesto kot poslovodečega postavil Heydricha. O Heydrichu na Češkem: Burian [et al.], *Assassination in Gerwarth*, Reinhard Heydrich, str. 269–335.

340 Fotografija dela dokumenta z odločitvijo o ustanovitvi taborišča: Blodig, Terezín, str. 39 in Klein, 7. *Der Weg*, str. 79. Ne glede na to, da se je za Theresienstadt uporabljalo ime geto samo od julija 1942 do poletja 1943 (nemško Ghetto), do julija 1942 je bil taborišče (nemško Lager), od poletja 1943, do konca vojna pa judovsko naseljitveno območje (nemško Jüdische Siedlungsgebiet), menim, da je za vse faze najbolj primerno ime geto. To ime tudi uporablja današnji muzej v Terezínu: Muzeum ghetta. Za nemško obliko imena kraja sem se, podobno kot pri Auschwitzu (poljsko Oświęcim), odločil zato, ker menim, da je v obeh primerih ta oblika imena bolj ustrezna zgodovini holokavsta. Ne nazadnje so ljudje bili zaprti, trpeli in umirali v Theresienstadtu in Auschwitzu in ne v Terezínu in Oświęcimiu. O getu (in zaporu) Theresienstadt: glej op. 341.

341 Mala trdnjava je bila zapor še za časa Avstro–Ogrske. Tukaj je 28. aprila 1918 umrl sarajevski atentator Gavrilo Princip (1894, Obljaj–1918, Terezín).

342 Primera Jugoslovanov v Theresienstadtu: Vesel, Aušvic – Buhenvald – Terezín in Bruner, U čeliji 33.

343 O njem: Kemper, Miroslav Kárný.

domnevno druga Viljemova žena, medicinska sestra Ružena Konstein (r. 1910, ? – † 1944, Auschwitz).³⁴⁴ V tem transportu so bili tudi Jeanettina nečakinja in Viljemova sestrična Julia Frost, roj. Lederer (r. 1897, Støimice – † 1944, Auschwitz)³⁴⁵ z družino. Gotovo sta bila z njo sinova Oto/Otto (r. 1933, ? – † 1944, Auschwitz)³⁴⁶ in Milan (r. 1940, ? – † 1944, Auschwitz),³⁴⁷ verjetno pa tudi njen mož David, v Izraelu Zvi Frost,³⁴⁸ ki je holokavst edini od družine preživel.

Kljub temu, da je bilo veliko jetnikov v Theresienstadtu sorodstveno povezanih ali pa vsaj znancev, zaradi ločenih bivališč na moška in ženska z otroci niso imeli veliko stikov. Današnji predsednik Židovske občine Brno, ing. Pavel Fried,³⁴⁹ ki je v Theresienstadt prispel 18. maja 1942 s transportom *Av* iz Tøebíča in tam dočakal konec vojne, se spominja, da se je s svojimi sorodniki „srečal le občasno: to so bila le priložnostna, kratkotrajna srečanja.” Vsakdanje življenje v Theresienstadtu je upravljala *Judenrat* ali svet starešin, vsekakor po navodilih poveljnika geta, kar je bil do julija 1943 dr. Seidl. Privid samouprave je segal tako daleč, da je svet starešin izdajal celo lasten denar in določal osebe, predvidene za Transporte „na vzhod.”

Preganjanje sorodnikov tedaj v Čakovcu živečih Kohnsteinovih in Singerjevih se je nato nadaljevalo tudi v letu 1942. Usodo dunajskih sorodnikov Viktorja in Berte Schnitzer, ki sta od 1. septembra 1941, kot vsi Judje, starejši od šest let, na območju rajha nosila rumeno Davidovo zvezdo na levi strani prsi, je zapečatil prvi val sistematičnih deportacij z območja rajha.³⁵⁰ Transporti, ki so potekali od 15. oktobra 1941 dalje in jih je vodil Eichmannov oddelek *RSHA* v sodelovanju z *Reichsbahnom*,³⁵¹ so uporabljali potniške železniške vagone 3. razreda, ne tovornih, kot je bilo to kasneje. Cilj vseh teh transportov do spomladi 1942 so bila geta “na vzhodu,” ne uničevalna taborišča. V nekaterih getih so za Jude iz rajha naredili prostor tako, da so pomorili tam zaprte domače Jude.

Takšen primer je bila Riga,³⁵² cilj 20 transportov med novembrom 1941 in

344 Osebni podatki Ružena Konsteinová: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v. Da je bila njegova druga žena sklepam iz tega, ker sta oba stanovala na istem naslovu: Praha/Prag I., Štupartská/Stupartgasse 4. Vendar je vsaj še leta 1939 Viljem kot svojo ženo navajal Ido Kohnstein.

345 Osebni podatki Julie Frost, roj. Lederer: YVCD, Page of Testimony, Zvi David Frost, 1956, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

346 Osebni podatki Ota/Otto Frost: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

347 Osebni podatki Milan Frost: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

348 Ker je leta 1956 napisal Page of Testimony za svojo družino, je vojno nedvomno preživel, vendar nisem našel podrobnosti o njegovi medvojni usodi. Skoraj zanesljivo pa je bil z ženo in sinovoma odpeljan v Theresienstadt in iz njega v Auschwitz. V Theresienstadtu je bilo skoraj pravilo, da so pri sestavljanju transportov upoštevali družine. Zato sem ga upošteval v zgoraj navedeno število sorodnikov Kohnsteinov in Singerjev, ki so bili v Theresienstadtu.

349 O njem: glej op. 66.

350 O deportacijah iz Nemčije, Avstrije in Češke »na vzhod« (izbor): Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 435–505, Safrian, Eichmann's Men, str. 91–133, Browning, The Origins, str. 375–398, Benz, Holokavst, str. 47 in 67–75, Freund – Safrian, Die Verfolgung, str. 770–783 in 793–794, Klein, 7. Der Weg, str. 73 in 75–81 ter Gryglewski, 11. Deportationen, str. 124 in 131–137.

351 O sodelovanju Reichsbahna pri holokavstu: Hilberg, Sonderzüge in Täubrich (Red.), Das Gleis.

352 O holokavstu v Latviji: *Vestermanis*, Die nazionalsozialistischen Haftstätten.

februarjem 1942. Višji vodja SS in policije Rusija–Sever, Friedrich Jeckeln, ki je pred tem v Ukrajini organiziral že opisani pomor pri Kamenec–Podolskem, pa tudi znameniti pokol Judov v Babjem Jaru³⁵³ pri Kijevu, kjer je bilo 29. in 30. septembra 1941 ustreljenih okoli 33.000 Judov, je 30. novembra ter 8. in 9. decembra 1941 v Rumbuli pri Rigi organiziral in vodil ustrelitev okoli 25.500 Judov: 24.500 iz Latvije in 1.000 pravkar prispelih s prvim transportom iz Berlina. Zakonca Schnitzer sta bila na 15. transportu z Dunaja³⁵⁴ oz. na 18. transportu iz rajha v Rigo. Schnitzerja sta živela na naslovu Brigittagasse 6 v XX. okrožju Brigittenau, delu Dunaja, ki je bil pred letom 1938 med tistimi z visokim odstotkom judovskega prebivalstva, kar pomeni, da sta, verjetno zaradi arianizacije, po letu 1938 spremenila ne le naslov, temveč tudi okolje. Vsaj nekaj dni prej, morda tudi teden dni prej, sta morala v spremstvu neprostopoljnih judovskih pomočnikov dunajske *Zentralstelle* s 50 kg prtljage zapustiti svoje stanovanje. Zakonca Schnitzer sta nato nekaj dni preživela v močno prenatrpanih prostorih zbirne postaje, bivše judovske ljudske šole na Kleine Spergasse 2a v II. dunajskem okrožju Leopoldstadt, ki je bilo pred letom 1938 okrožje z največjim deležem judovskega prebivalstva (leta 1923 je bilo Judov tukaj 38,5 odstotkov). Tik pred odhodom so za transport določeni morali oddati večino prtljage, razen tiste, ki so jo lahko nosili. S tovornjaki so jih odpeljali na železniško postajo Aspangbahnhof v III. okrožju Landstraße, sicer običajno odhodno postajo za deportacijo okoli 50.000 dunajskih Judov v letih 1939–1942. Transport 1.196 ljudi v povprečni starosti 56 let je krenil na pot 26. januarja 1942, vendar 31. januarja 1942 v Rigo niso prispeli vsi. Na procesu proti Eichmannu leta 1961 v Jeruzalemu je ena izmed preživelih, Liane Neumann roj. Müller (r. 1924, Dunaj) povedala, da je zaradi neogrevanih vagonov „veliko deportirancev zmrznilo, preden smo prispeli v Rigo.“ Takoj po prihodu so starejšim, bolnim in otrokom ponudili prevoz do geta z vozovi. Neumannova je povedala, da „ti ljudje niso nikoli prišli v geto.“ To pomeni, da so velik del deportirancev, med njimi tudi zakonca Schnitzer (68 in 62 let), ubili že ob prihodu. Ti prvi pomorjeni so bili izmed okrog 65.000 avstrijskih Judov, žrtev holokavsta. Konec vojne je dočakalo samo 36 ljudi iz tega transporta.

Dne 30. januarja 1942 so s tisočglavim transportom V iz Prage v Theresienstadt prispeli Jeanettina sestra Elsa/Alžbíta Schladnich roj. Blum (r. 1883, ? – † 1942, Sobibor),³⁵⁵ njen mož Bernard (r. 1881, ? – † 1942, Sobibor)³⁵⁶ in sin Leopold/Poldi (r. 1909, Teplice – † 1942, Theresienstadt).³⁵⁷ Najverjetneje 19. marca 1942 je bila s

353 O tem pokolu: Kuznecov, Babji Jar in Benz, *Holokavst*, str. 61–64.

354 O transportih iz Dunaja v Rigo je dostopnih pet pričevanj preživelih, od tega celo štiri iz 15. transporta: Felice Rosenkranz, por. Rosenkranz–Birnborg (14. transport, iz Dunaja 11. januarja 1942 in prihod v Rigo 15. januarja 1942): <http://www.youtube.com/watch?v=5QC40Jh-aQU>, Liane Müller, por. Neumann: <http://db.yadvashem.org/deportation/resourcesDetails.html?language=en&itemId=3657527>, Kurt Sauerquell, kasneje Elliot Welles: <http://www.youtube.com/watch?v=hng0P1q-TSQ>, Herbert Schwarz: <http://www.youtube.com/watch?v=IKO08DsAONY> in Kurt Steinbach: http://www.youtube.com/watch?v=nm7sFTIOD_A.

355 Osebni podatki Elsa/Alžbíta Schladnich, roj. Blum: YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

356 Osebni podatki Bernard Schladnich: YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

357 Osebni podatki Leopold/Poldi Schladnich: ITI, Tereziňské album (<http://www.holocaust.cz/cz/document/DOCUMENT.ITI.520>), YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in

tisočglavim transportom *Ac* iz Brna v Theresienstadt³⁵⁸ odpeljana Viljemova sestra Julie, poročena in ločena Samková (r. 1895, Pelhøimov – † 1966, Brno).³⁵⁹ Samková je bila medicinska sestra in verjetno zato med tistimi, ki so preživeli običajno najnevarnejšo obdobje za novince v Theresienstadtu: odhod prvega naslednjega transporta “na vzhod.” V tem primeru je to bil tisočglavi transport *Ag* z dne 1. aprila 1942 iz Theresienstadta v geto Piaski pri Lublinu na Poljskem, od katerega je konec vojne dočakalo samo pet ljudi.

Prav v tem času je območje Lublina, kjer je bil vodja *SS* in policije Odilo Globocnik, bivši dunajski *ganleiter* in nato višji vodja *SS* in policije v Trstu, postalo osrednje prizorišče „dokončne rešitve judovskega vprašanja.” Vzrok za to je bil najprej Globocnikov značaj, saj je bilo še z Dunaja znano, da uporablja nekonvencionalne metode, in da je človek dejanj. Obenem pa je bilo območje Lublina predvideno za „laboratorij” nacistične rasne politike, kjer so bili korak za korakom načrtovani: izkoriščanje prebivalstva nasploh in Judov še posebej; germanizacija z izgonom neustreznega in naseljitvijo ustreznega prebivalstva, med njimi tudi v rajh izseljenih Slovencev;³⁶⁰ ter slednjič, od 17. marca 1942³⁶¹ naprej načrtno množično ubijanje Judov Generalnega gubernija v “akciji,” ki so jo na čast Reinharda Heydricha, umrlega za posledicami atentata, dne 4. julija 1942 v Pragi poimenovali *Operacija Reinhardt*.³⁶² V ta namen sta bili na območju Lublina ustanovljeni dve uničevalni taborišči: Belzec (Be³zec),³⁶³ ki je začelo delovati 17. marca 1942 in v katerem so do ukinitve decembra 1942 pomorili najmanj 434.508 ljudi, ter Sobibor (Sobibór),³⁶⁴ ki je začelo delovati

holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

358 O tem transportu: Klementová, *Poslední nástupiště*, str. 45–47.

359 Osební podatki Julie Kohnstein, por. in ločena Samková: SL_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 1402, PT, Mauthausen, s. v. in ŽOB, Židovský hřbitov v Brně, s. v. O njej: AA, Konstein, Pismo in AA, Straka, Gizela Straková – pismo. Da je bila na omenjenem transportu, sklepam zato, ker je bila na njej edina, sicer neimenovana Judinja, ki je bila iz Brna in je bila osvobojena v podružnici taborišča Mauthausen v Lenzingu.

360 V ta okvir sodi načrtovana, a neuresničena naselitev v Rajh izseljenih Slovencev iz obsavskega in obsoteljskega območja. O tem: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 504–520.

361 Tega dne so bili kot prve žrtve Operacije Reinhardt ubiti Judje iz getov v Lublinu in Lvov v plinskih celicah taborišča Belzec.

362 Glavni cilj Operacije Reinhardt je bil uničenje vsej Judov na območju Generalnega gubernija, kar pa glede na to, da so sem izgnali tudi Jude iz drugih delov Evrope, niso bili samo poljski Judje. Po začetku operacije so glede na »proste zmogljivosti« uničevalnih taborišč množično ubijali tudi s transporti pravkar prispele Jude. Med obojimi so bili tudi Judje, ki so na območje Generalnega gubernija prišli iz Theresienstadta. Žrtve Operacije Reinhardt so bili tudi Nejudje, med njimi še posebej značilno tudi Romi. Prvič je bilo ime operacije uporabljeno v ohranjenih virih ob Globocnikovem srečanju s Himmlerjem 6. junija 1942, torej dva dni po Heydrichovi smrti, ko je Globocnik omenjen kot SS- und Polizeiführer Reinhardt. Ker je bilo Heydrichu ime Reinhard, v imenu operacije pa je bila običajno uporabljena oblika imena s črko t na koncu, so nekateri mnenja, da je operacija dobila ime po Fritzu Reinhardt (1895, Ilmenau–1969, Regensburg), ki je bil državni sekretar na finančnem ministrstvu v letih 1933–1945 in je sodeloval pri finančni plati holokavsta. O Operaciji Reinhardt: Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 19, Benz, *Holokavst*, str. 101–106, Friedlander, *Die Entwicklung*, str. 499–501 ter Schikorra, *13. Konzentrations- und Todeslager*, str. 148–149 in 152–156.

363 O taborišču Belzec (izbor): Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 938–943 in 956, Benz, *Holokavst*, s. v., predvsem pa str. 102, Schikorra, *13. Konzentrations- und Todeslager*, str. 148–149 in 154 ter Täubrich (Red.), *Das Gleis*, str. 26–27.

364 O taborišču Sobibor (izbor): Rashke, *Pobeg*, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 938–943, 956 in 981, Benz, *Holokavst*, s. v., predvsem pa str. 102–103, Schikorra, *13. Konzentrations- und*

okrog 15. aprila 1942 in v katerem so do ukinitve 17. oktobra 1943 pobili okrog 250.000 ljudi. Na območju Varšave, torej izven ozemlja Globocnikovega poveljstva, vendar pod njegovim nadzorom, je bilo ustanovljeno še tretje uničevalno taborišče, Treblinka,³⁶⁵ ki je začelo delovati 22. julija 1942 in v katerem so do ukinitve 21. avgusta 1943 pomorili okrog 870.000 ljudi. V vseh treh taboriščih so za množično ubijanje uporabljali plinske celice z ogljikovim monoksidom. Metodo so pred tem uporabljali za evtanazijo "nekoristnih jedcev" v rajhu (*Aktion T4*).³⁶⁶ Trupla so najprej pokopavali v množične grobove, kasneje pa so jih uničevali s sežiganjem na prostem. Po ukinitvi taborišč *Operacije Reinhardt* so nato v letih 1943 in 1944 še izkopal trupla in jih naknadno upepelili.

Vsem trem taboriščem *Operacije Reinhardt* je načeloval isti nadzornik, dne 1. avgusta 1942 nastavljeni Christian Wirth (1885 – 1944),³⁶⁷ ki je pred tem sodeloval pri programu evtanazije in bil prvi poveljnik Belzeca, po Globocnikovi premestitvi v Trst pa poveljnik Rižarne (Risiera di San Sabba)³⁶⁸ v Trstu, dokler ga niso ubili slovenski partizani. V *Operaciji Reinhardt* je bilo do njenega zaključka 4. novembra 1943 pobitih³⁶⁹ verjetno okrog 2 milijona Judov in okrog 50.000 Romov.³⁷⁰

Todeslager, str. 148–149 in 155 ter Täubrich (Red.), Das Gleis, str. 32–33.

365 O taborišču Treblinka (izbor): Steiner, Treblinka, Romano, Jevreji, str. 178–179, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 938–943, 956 in 980–981, Benz, Holokavst, s. v., predvsem pa str. 103–105, Schikorra, 13. Konzentrations- und Todeslager, str. 148–149 in 156 ter Täubrich (Red.), Das Gleis, str. 34–35.

366 Aktion T4 je ime, ki ga uporabljamo za nacistični program evtanazije duševno in telesno prizadetih, ker ga je vodila organizacija (sic!) Dobrodelna ustanova za zdravstveno in zavodsko nego (nemško Gemeinnützige Stiftung für Heil- und Anstaltspflege) s sedežem v Berlinu na Tiergartenstraße 4. Na tem istem naslovu je bil tudi sedež pisarne vodje nacistične stranke (nemško Kanzlei des Führers der NSDAP), torej Adolfa Hitlerja, ki jo je vodil dr. Philipp Bouhler (1899, München–1945, med *Zell-am-See* in Dachau). Ta je bil obenem zadolžen za program evtanazije. V okviru uradne faze od septembra leta 1939 do avgusta leta 1941 je bilo ubitih okoli 70.000 ljudi, v njenem neuradnem nadaljevanju do konca vojne pa še nadaljnjih okoli 200.000. Med žrtvami nacistične evtanazije so bili tudi Slovenci: Ferenc, Nacistična "evtanazija", sicer pa o nacistični evtanaziji: Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 934–938, Friedlander, Die Entwicklung, str. 493–498 ter Rink, 4. Rassistische Politik, str. 41 in 52–53.

367 O njem: Ferenc, Satan in Hilberg, Die Vernichtung ... 2–3, s. v.

368 O taborišču Rižarna (izbor): Ferenc, Satan, str. 58–64 in 79–98 ter Fölkel, Rižarna.

369 Natančno število žrtev ne bo nikoli znano povsem točno. Vendar je od leta 2001 objavljenega med vojno dešifriranega t. i. Höflovega telegrama znano natančno število žrtev do 31. decembra 1942: 1.274.166. Telegram je 11. januarja 1943 iz Lublina poslal Hermann Höfle (1911, Salzburg–1962, Dunaj), Globocnikov referent za »judovsko vprašanje«, na sedež višjega vodja SS in policije v Krakovu. Ta številka je ista kot že prej znana številka Judov »obravnavanih skozi taborišča v Generalnem guberniji«, ki ga je v svojih poročilih 23. marca in 19. aprila 1943 navedel vodja statističnega oddelka Glavnega urada SS Richard Korherr (1903, Regensburg–1989, Regensburg). Še več, v Höflovem telegramu so navedeni tudi natančni podatki za število žrtev po taboriščih: Lublin (bolj znano pod imenom Majdanek, 24.733), Belzec (434.508), Sobibor (101.370) in Treblinka (»71355«, recte 713.555). Opozoriti velja, da te številke zajemajo samo tiste, ki so bili ubiti v plinskih celicah, ne pa tudi tistih, ki so umrli med zaradi bolezni, lakote, med deportacijo, v množičnih ustrelitvah ali kako drugače. Tako je samo 101. rezervni policijski bataljon, kasneje III. bataljon 25. policijskega oz. kasneje 25. SS policijskega polka, ki je bil nameščen na območju Lublina od junija leta 1942 do novembra leta 1943, v tem času ubil najmanj 38.000 Judov. Omenjeni bataljon je sodeloval tudi v Aktion Erntefest, v kateri so 3. in 4. novembra 1943 na območju Lublina ustrelili okoli 43.000 Judov. O Höflovem telegramu: Witte – Tyas, A New Document.

370 O genocidi nad Romi: Benz, Holokavst, str. 87–93.

Prvi od čeških sorodnikov Kohnsteinovih in Singerjevih, ki so bili poslani na območje Lublina, so bili Jeanettinin brat ter Viljemov in Julijin stric Heinrich/Hynek Blum (r. 1880, ? – † 1942/43, ?),³⁷¹ njegova žena Amalia/Amálie (r. 1894, ? – † 1942/43, ?)³⁷² in sin Sigmund/Zikmund (r. 1918, ? – † 1942/43, ?).³⁷³ Dne 4. aprila 1942 so bili s tisočglavim transportom *Ab* pripeljani iz Brna v Theresienstadt.³⁷⁴ Že dva tedna kasneje, 18. aprila 1942, so bili s tisočglavim transportom *Ap* odpeljani v Rejowiec pri Lublinu.³⁷⁵ Tja so prispeli dva dni kasneje. Po izstopu iz vlaka je bila opravljena selekcija: skupina mlajših je bila izbrana za delo v delovnem taborišču Sawin, skupina starejših pa takoj zatem ustreljena. Skupino, izbrano za Sawin, so zdesetkali pomanjkanje hrane, težko fizično delo pri izsuševanju močvirij, tifus in ponavljajoče se selekcije za bližnje uničevalno taborišče Sobibor. Sredi leta 1943 so taborišče Sawin zaprli, preostale jetnike pa prepeljali v Sobibor. Konec vojne so dočakali samo trije od prvotnih 1000 deportirancev. Med njimi ni bilo nobenega izmed Blumovih. Dne 22. maja 1942 sta bili s transportom 650 ljudi (*Aw*) iz Třebíča v Theresienstadt³⁷⁶ deportirani prva žena Viljema Kohnsteina, Ida, in njena mati Žofia Schling roj. Schleck (r. 1877, ? – † 1942, Sobibor),³⁷⁷ ki sta v Theresienstadtu preživeli zelo kratek čas. Že tri dni kasneje, 25. maja, sta bili s transportom *Az* poslani uradno v Lublin, dejansko pa v delovno taborišče Ujazdów, in od tod v uničevalno taborišče Sobibor. V tem transportu sta bila tudi zakonca Schladnich, ki sta v Theresienstadt prispela štiri mesece prej, in ki sta medtem 3. maja 1942 tudi že izgubila sina Leopolda. Glede na to, da je od 1.000 ljudi iz tega transporta konec vojne dočakal en sam, so večino verjetno ubili takoj ali pa kmalu po prihodu. Dne 18. septembra 1942 je geto Theresienstadt s 58.491 ljudmi dosegel najvišje število jetnikov v vsem času svojega obstoja. Bivalni pogoji so bili skrajno utesnjeni, saj je ta množica ljudi živela v mestu, zgrajenem za okoli 7.000 prebivalcev. Gospod Fried se spominja: „Ležali smo na tleh. Vsaka oseba je imela 70 cm prostora za spanje.”

Do tega časa so bili iz Prage v Theresienstadt pripeljani še preostali češki sorodniki Kohnsteinovih in Singerjevih: dne 20. junija 1942 s transportom *AAe* Jeanettina sestra Theresa/Terezia Lederer roj. Blum (r. 1873, Velké Meziříčí – † 1943/44, Auschwitz),³⁷⁸ 16. julija 1942 s transportom *AAr* iz Prage Jeanettinin brat Isidor/Izidor Blum (r. 1872, ? – † 1942, Treblinka),³⁷⁹ ter 8. septembra 1942 s transportom *Bf* Jeanettinin nečak Robert Lederer (r. 1902, ? – † 1944, Auschwitz)³⁸⁰ z ženo Růženo/

371 Osebni podatki Amalia/Amálie Blum, roj. ? : holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

372 Osebni podatki Heinrich/Hynek Blum: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

373 Osebni podatki Sigmund/Zikmund Blum: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

374 O tem transportu: Klementová, Poslední nástupiště, str. 51–53.

375 O tem transportu P.–L., Vzpomínka.

376 Seznam transporta Aw iz Třebíča na Moravskem v geto Theresienstadt, 22. V. 1942 (Památník Tereziín, Archiv, arh. št. A 7371). Za posredovanje skeniranih dokumentov o Kohnsteinih v Theresienstadtu se zahvaljujem Evi Němcovi.

377 Osebni podatki Žofie Schlingová, roj. Schleck: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

378 Osebni podatki Theresa/Terezia Lederer, roj. Blum: YVCD, Page of Testimony, Zvi David Frost, 1956, YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

379 Osebni podatki Isidor Blum: YVCD, Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

380 Osebni podatki Robert Lederer: YVCD, Page of Testimony, Ivana Steiner, 1996, YVCD,

Roso roj. Bruck (r. 1908, Pacov – † 1944, Auschwitz)³⁸¹ ter otrokoma Mino (r. 1931, Praga – † 1944, Auschwitz)³⁸² in Petrom (r. 1932, Praga – † 1944, Auschwitz).³⁸³ Zaradi prenatrpanosti so med 19. septembrom in 22. oktobrom 1942 z desetimi transporti v uničevalno taborišče Treblinka poslali 17.930 ljudi. Večino, okoli 80 % teh transportov, so sestavljali starejši ljudje. V enem izmed teh transportov, *Bw* z dne 19. oktobra 1942, je bil tudi sedemdesetletni Izidor Blum. Takoj po prihodu, verjetno 21. oktobra 1942, so ga umorili v plinski celici. Treblinka je zares upravičila naziv uničevalno taborišče: iz vseh teh transportov so znani samo trije preživeli.

Skupaj je bilo iz Theresienstadta, od prvega transporta *O* dne 9. januarja 1942 v Rigo, do zadnjega transporta *Ew* 28. oktobra 1944 v Auschwitz, odpeljanih okoli 88.000 Judov (ali okoli 60 % vseh transportiranih), od tega največ, skoraj 44.000, prav v letu 1942. Konec vojne je dočakalo samo okoli 3.500 deportiranih „na vzhod.“ Toda ljudje so umirali tudi v Theresienstadtu: okoli 33.500 ljudi (ali okoli 22,5 % vseh) do konca vojne. Med njimi sta bila že omenjeni Leopold Schladnich, in v letih 1932–1938 v Mariboru živeči Hugo Kolban (r. 1876, Frýdek – † 1943, Theresienstadt),³⁸⁴ ki je bil s transportom *Cb* dne 17. decembra 1942 pripeljan iz Hradca Králové v Theresienstadt in je tam 9. maja 1943 umrl. Največ v getu pomrlih je bilo starejših ljudi, ki niso mogli delati in so zato prejemali tudi slabšo hrano. Tako je septembra leta 1942 umrlo 3.941 ljudi, kar pomeni dnevno v povprečju 127, njihova povprečna starost pa je bila 76 let.

V primerjavi z ostalimi deli Evrope pod nadzorom sil osi so Judje na Madžarskem živeli še vedno relativno mirno. Kohnsteinovi in Singerjevi so v Čakovcu³⁸⁵ živeli v stanovanju, ki jim ga je brezplačno odstopil tamkajšnji trgovec Arnold/Ernest Hirschsohn (r. 1878, Prelog – † 1944, Auschwitz).³⁸⁶ Po vojni je Drago Singer v prijavi vojne škode zase, za pokojno ženo in pokojnega sina zapisal, da so bili v Čakovcu “povsem odvisni od pomoči dobrih ljudi.” Dvojčici Gizela in Milica sta nadaljevali šolanje na meščanski šoli in imeli podobno kot domačini velike težave z madžarščino, ki je bila takoj po začetku okupacije uvedena kot edini jezik pouka.³⁸⁷ V ta namen so madžarske oblasti pregnale jugoslovansko in hrvaško usmerjene učitelje

Page of Testimony, Moshe Schnitzer, 1999 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

381 Osební podatki Růžena/Rosa Lederer, roj. Bruck: YVCD, Page of Testimony, Ivana Steiner, 1996 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

382 Osební podatki Mína Lederer: YVCD, Page of Testimony, Ivana Steiner, 1996 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

383 Osební podatki Petr Lederer: YVCD, Page of Testimony, Ivana Steiner, 1996 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

384 Osební podatki Hugo Kolban: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 603, mfp. 2747–2748, SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor–mesto, YVCD, Page of Testimony, Arthur Kolban, 1970 in holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

385 O Kohnsteinovih in Singerjevih v Čakovcu: AA, Hajdinjak, Helena Romano – intervju in AA, Hajdinjak, Alice Singer – intervju.

386 Osební podatki Ernest Hirschsohn: Grünwald, The Scroll, str. 140, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Frank Efraim Hirschsohn, 1999, YVCD, Page of Testimony, Klara Schlesinger–Hirschsohn, 2008 in Kalšan, Židovi, str. 70.

387 O šolstvu v Medžimurju med madžarsko zasedbo: Kalšan, Međimurska povijest, str. 326–330, Ribner, Lebensgeschichtliches Interview in Šela, 26. travanj 1944.

in septembra leta 1941 pripeljale “malo armado madžarskih učiteljev in profesorjev.” Zanimivo je, da je bilo med njimi nekaj slovenskih učiteljev iz Prekmurja, ki so bili, zaradi svojega znanja nemščine, vsaj za Jude iz Medžimurja primernejši za poučevanje. Dugače od Kohnsteinovih dvojčic Ivica Singer zaradi *numerus clausus* ni mogel nadaljevati šolanja, zato si je poiskal delo pri krznarju v Keszthelyu. Rudolf Kohnstein se je zaposlil kot pomočnik pri neznanem Judu – fotografu iz Čakovca. Vsi trije mlajši Kohnsteinovi otroci so prijateljevali z otrokoma Ivana Markovića (r. 1892, Nagykanizsa – † 1944, Auschwitz)³⁸⁸ in Elze roj. Singer (r. 1896, Čakovec – † 1944, Auschwitz):³⁸⁹ Rudolf z že omenjeno Heleno/Lili, učenko trgovske akademije v Čakovcu, dvojčici Gizela in Milica pa z njenim bratom Stjepanom (r. 1922, Lendava – † 1944, Madžarska).³⁹⁰ (→ Slika 9č)

Najgloblje je v življenje Judov na Madžarskem v letih 1942 in 1943 posegel vpoklic v delovne enote madžarske vojske ali *munkaszolgálat*.³⁹¹ Delovne enote madžarske vojske so nastale iz delovne službe, vpeljane z zakonom z dne 1. julija 1939, po katerem so morali vsi za vojsko trajno nesposobni ali neprimerni moški v koledarskem letu, v katerem so napolnili 24. leto starosti, tri mesece opravljati delo za potrebe oboroženih sil, ali katerokoli družbenokoristno delo, ki ga je odobrilo obrambno ministrstvo. Ker od 19. avgusta 1941 Judje več niso mogli služiti vojske v oboroženih enotah, so jih od takrat naprej pošiljali v neoborožene delavske enote. Obenem se je možnost vpoklica razširila na vse Jude v starosti, primerni za vpoklic, služenje pa podaljšalo na dve leti. Sicer v te enote niso vpoklicevali samo Judov, temveč pripadnike vseh skupin prebivalstva, ki je bilo “škodljivo za javni red.” Tako so bili tam tudi levičarsko opredeljeni Madžari, pacifistični Jehovove priče in sobotarji iz Madžarske, ter obsojeni iz političnih razlogov, ki so bili običajno Hrvati, Slovaki, Slovenci, Srbi in Ukrajinci. Iz madžarskega imena teh enot, *munkaszolgálat*, je v hrvaščini in srbsščini nastala beseda za njih pripadnike, *munkaš*. Madžarski Judje so za pripadnika teh enot uporabljali ime *muszós*, ki je nastala na osnovi uradne kraticice *Mu. sz.* Vsekakor pa so Judje sestavljali velik delež vpoklicanih in največji delež umrlih v delavskih enotah madžarske vojske.³⁹²

388 Osebni podatki Ivan Marković: YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1955, Grünwald, The Scroll, str. 142, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1998 in Kalšan, Židovi, str. 88. O njem: AA, Romano, Pismo.

389 Osebni podatki Elza Marković, roj. Singer: YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1955, YVCD, Page of Testimony, Arie Marković, 1956, Grünwald, The Scroll, str. 142, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1998 in Kalšan, Židovi, str. 88. O njej: AA, Romano, Pismo.

390 Osebni podatki Stjepan Marković: YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1955, YVCD, Page of Testimony, Arie Marković, 1956, Grünwald, The Scroll, str. 142, Žrtve rata, s. v., YVCD, Page of Testimony, Helena (Marković) Romano, 1998 in Kalšan, Židovi, str. 88. O njem: AA, Romano, Pismo.

391 O *munkaszolgálat* (izbor): Anaf, The Crimes, str. 31–32, 34–37, 163–166 in 178–188, Braham, The Destruction ... 1., Doc. No. 52–62, str. 97–112, Romano, Jevreji, str. 157–158, 190–191 in 261–262, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 871–875, Rotbart, Jugosloveni, str. 56 in 257–353, Šosberger, Novosadski Jevreji, str. 40–41, Braham, The Politics ... 1., str. 294–380, Braham, The Politics ... Condensed Edition, str. 37–52, Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, str. 77–79 in Grünfelder, Madarski-jugoslavenski (?) Židovi, str. 148–149.

392 Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 872: skupno število Judov v delovnih enotah 130.000, največ naenkrat 80.000, umrlih 30.–40.000.

Judje od leta 1942 naprej običajno niso nosili uniform in so bili v civilnih oblekah, le na glavi so imeli vojaško čepico brez insignij ter na rokavu glede na to, ali so bili "pravi" ali samo "rasni" Judje, rumen ali bel trak. Od 18. novembra 1942 so se morali vsi Judje v starosti od 18. do 48. leta zaradi vpoklica prijaviti vojaškim oblastem, vendar so kot "pripadniki nižje rase in nezanesljive osebe" služili izključno judovskih delovnih enotah. Vsaka delovna enota je imela častnika in vojake, ki niso bili Judje, temveč dejansko stražarji. Med njimi je bilo veliko antisemitsko nastrojenih, ki so tako dobili priložnost za razkazovanje svojih najnižjih strasti. Res pa je, da je bilo med nejudovskimi člani delovnih enot tudi veliko primerov zelo poštenega odnosa do Judov. V zavest vseh madžarskih Judov se je vtisnil poraz 2. madžarske armade januarja leta 1943 v bitki na Donu južno od Voroneža v Rusiji, ki je bil del obsežnih in usodnih vojaških operacij, povezanih z bitko pri Stalingradu. Od okrog 200.000 vojakov se jih je vrnilo le med 60.000 in 70.000 (ali 30–35 %), od okrog 50.000 pripadnikov delovnih enot pa samo 6.000 do 7.000 (ali 12–14 %).

Rudolf Kohnstein je bil leta 1943 (→ Slika 9d) vpoklican v delavske enote madžarske vojske, ki so poleti leta 1943 štejele že nič manj kot 800.000 mož, tako Judov kot Nejudov. Mogoče je, da je bil poslan v rudnik bakra v Boru³⁹³ v vzhodni Srbiji. Tam je po posebnem madžarsko–nemškem sporazumu, podpisanem 2. julija 1943, do septembra leta 1944 za Organizacijo *Todt* (OT) delalo okrog 6.000 Judov iz delovnih enot madžarske vojske. Med njimi so bili tudi nekateri iz Prekmurja in Medžimurja. Delali so pod vodstvom nemških tehnikov in predelavcev, vendar so bili v disciplinskem oziru podrejeni madžarskim častnikom in stražarjem. Helena/Lili Romano se spominja, da sta Rudolf Kohnstein in njen brat Stjepan Markoviæ v začetku leta 1943 razmišljala o tem, da bi se pridružila partizanom in se tako izognila vpoklicu v delavske enote madžarske vojske, vendar je bil Rudolf kmalu zatem vpoklican. Stjepan Markoviæ se je vpoklicu izognil tako, da si je poiskal službo v tovarni streliva v Budimpešti. Julija 1943 je v Čakovcu umrla Arnoštova mati Jeanette. Občina Čakovec je leta 1943, podobno kot oblasti v mnogih drugih madžarskih mestih, odredila, da Judje lahko kupujejo na tržnici samo po 10. uri dopoldne, in jim prepovedala uporabo javnih kopališč. V letu 1943 so se nekateri Medžimurci že pridružili partizanskim enotam preko Drave na Kalniku. Oktobra 1943 je bila v okviru *Kalniškega odreda* ustanovljena *Međimurska četa*, ki je začela tudi z akcijami v Medžimurju. V eni izmed teh je 1. novembra 1943, skupaj s še dvema tovarišema, padel komaj petnajstletni Nikola Weiss „Miki“ (r. 1928, Čakovec – † 1943, Donja Dubrava),³⁹⁴ ki je tako postal prva žrtev–partizan med međimurskimi Judi.

393 AA, Romano, Pismo in AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju. O prisilnih delavcih v rudniku Bor, julija leta 1944 jih je bilo okoli 23.000, ki pa niso bili samo Judje, temveč tudi Srbi, madžarski jehovci in szekeljski sobotarji iz Transilvanije, sovjetski, grški in italijanski vojaški ujetniki (izbor): Braham, *The Destruction ... 1.*, Doc. No. 58–62, str. 104–112, Romano, *Jevreji*, str. 84–85 in 190, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2.*, str. 872–873, Rotbart, *Jugosloveni*, str. 318–321, Pajić, *Prinudni rad*, Braham, *The Politics ... 1.*, str. 343–352, Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, str. 47–48, Biro, *Jevrejski lekari in Šosberger*, Kažnjavanja.

394 Skupaj je v partizanskih vrstah padlo 6 Judov iz Medžimurja. Osebni podatki Nikola Weiss: *The Scroll*, str. 140, Romano, *Jevreji*, str. 506, *Žrtve rata*, s. v., Kalšan, *Židovi*, str. 37 in 130. O njem: Romano, *Jevreji*, str. 263, Kalšan, *Međimurska povijest*, str. 358 in Šela, 26. travanj 1944.

Vse se je spremenilo z 19. marcem 1944, ko je nemška vojska po dvodnevnem sestanku med Hitlerjem in Horthyjem v dvorcu Kleßheim v Salzburgu zasedla Madžarsko. Čeprav je bil glavni cilj zasedbe Madžarski preprečiti "italijanski scenarij," je šlo tudi za gospodarske vrzoke, pa tudi za "dokončno rešitev." Madžarska je bila z več kot 750.000 Judi³⁹⁵ edina skoraj nedotaknjena v nacistični Evropi in tako vsekakor "napaka" znotraj nje, ki jo je bilo treba odpraviti. Že 12. marca 1944 je bil ustanovljen *Sondereinsatzkommando Ungarn (SEK) RSHA*. V njem se je pod osebnim Eichmannovim vodstvom zbrala večina strokovnjakov za „dokončno rešitev judovskega vprašanja," med njimi tudi dr. Siegfried Seidl.³⁹⁶ Njeni prvi člani so prišli v Budimpešto že 19. marca 1944, Eichmann sam dva dni kasneje, kjer so takoj začeli uresničevati načrt uničenja Judov na Madžarskem, ki se je v zgodovino zapisal kot *Ungarnaktion*.³⁹⁷

Za izvedbo "akcije" je bilo bistveno sodelovanje nove madžarske vlade, ki jo je od 22. marca 1944 vodil pronacistični Döme Sztójay (rojen kot Dimitrije Stojakovia, 1883 – 1946),³⁹⁸ bivši veleposlanik v Berlinu v letih 1935–1944. Sam Horthy je že na sestanku v dvorcu Kleßheim pristal, da bo Madžarska dala na razpolago večje število Judov, ki bodo delali v nemški industriji in kmetijstvu. Kmalu se je Horthy odločil, da gredo z judovskimi delavci v Nemčijo tudi njihove družine. Kakšna je bila Horthyjeva vloga pri uničenju madžarskih Judov, je razvidno iz dejstva, da so na njegovo zahtevo v začetku julija leta 1944 deportacije v Auschwitz prenehale. Konkretno sta madžarski del "akcije" vodila dva nova sekretarja notranjega ministrstva, László

395 Leta 1941 je judovska skupnost štela verjetno okoli 825.000 ljudi, vendar se je do začetka leta 1944 njeno število zmanjšalo predvsem zaradi izgub madžarskih delovnih enot in ilegalnega odseljevanja.

396 Kraji njegovega delovanja v okviru Ungarnaktion: Budakalász, Budimpešta, Debrecen, Eger, Mátészalka, Nyíregyháza, Székesfehérvár in Târgu Mureş (madžarsko Marosvásárhely). O tem: Fedorovič, *Der Theresienstädter Lagerkommandant*, str. 195–197 (ne omenja Székesfehérvár).

397 O deportacijah Judov iz Madžarske leta 1944 (izbor): Anaf, *The Crimes / Zločini*, str. 32–34 in 166–177, Braham, *The Destruction ... 1.–2.*, Doc. No. 130–245, str. 333–537, Janež, Nebo, Janež, *Ugonobljen židovski rod*, Beljanski, *Somborski Jevreji*, str. 29–30 in 50–54, Romano, *Jevreji*, str. 162–165, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2.*, str. 884–920, Freudiger, *Five Months*, Rotbart, *Jugosloveni*, str. 55 in 59–66, Šosberger, *Novosadski Jevreji*, str. 43–45, Szita, *Verschleppt*, str. 13–59, Safrian, *Eichmann's Men*, str. 195–207, Bajzik – Mayer (szerk.), *Dokumentumok*, str. 16–22 in 32–51, Braham, *The Politics ... 1.–2.*, str. 381–849, Sakmyster, *Miklós Horthy*, str. 334–349, Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 38–41, Gašpar – Lazar, *Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság*, str. 84–99, Kapun – Pal, *Dva stoljeća*, str. 351–352, Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, str. 53–153, Kerec, *Judje*, str. 605–608, Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, str. 249–343, Freund – Perz, *Zwangsarbeit*, str. 682–684, Szita, *Verfolgung*, str. 1–4, Cesarani, *Eichmann*, str. 159–186, Kuzmič, ... da so morali tako žalostno končati ..., Németh – Paksy, *Együttélés és kirekesztés*, str. 43–54 in št. 114–189, str. 355–477, Szita, *Trading*, str. 19–55, Kalšan, *Međimurska povijest*, str. 365–367, Kalšan, *Židovi*, str. 27–31 in Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 45–63.

398 O njem: Braham, *The Destruction ... 2.*, str. 951, Braham, *The Politics ... 1.–2.*, s. v., Sakmyster, *Miklós Horthy*, s. v., Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, s. v. in Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, s. v.

Baky (1898–1946)³⁹⁹ in László Endre (1895–1946),⁴⁰⁰ oba notorna antisemita in politično opredeljena fašista.

Nova madžarska vlada je Judom v zelo kratkem času s skupno 107 zakoni⁴⁰¹ sistematično odvzela vse državljske pravice. Nato so madžarske oblasti, ob sodelovanju nemške policije in vojske, na območju Bačke pa tudi s sodelovanjem *folksdojčerjev*, v zelo kratkem času, med 16. aprilom in 3. julijem 1944, aretirale več kot 430.000 Judov takratne Madžarske,⁴⁰² jim zaplenile večino premoženja in jih zaprle v geta.⁴⁰³ Po nekaj dneh ali tednih in ponovnem izropanju so jih večino prepeljali v taborišče Auschwitz s 147 vlaki, ki so jih do madžarske meje običajno stražili madžarski žandarji, do 22. julija 1944. Okoli 75 % prispehlih s transporti v okviru *Ungarnaktion*, torej okoli 320.000 madžarskih Judov, so takoj po prihodu pomorili v plinskih celicah, njihova trupla pa sežgali v krematorijih. Samo Judje, ki so ustrezali kateri od kategorij izvzetih, Judje v Budimpešti in Judje v delovnih enotah madžarske vojske so se izognili deportaciji.

Kohnsteinovi in Singerjevi v Čakovcu so se gotovo zavedali, da se jim obetajo zelo hude preizkušnje. Od 5. aprila 1944 so morali, tako kot vsi Judje na Madžarskem, starejši od šest let, nositi rumeno Davidovo zvezdo, 10 centimetrov dolgo in prav toliko široko, prišito na obleko na levi strani prsi. Pokristjanjenega Juda, barona Rudolfa/Reza Hirschlerja (r. 1887, Donja Dubrava – † 1944, Donja Dubrava),⁴⁰⁴ poprej solastnika podjetja *Ujlaky – Hirschler i sin*, je ta ukaz tako prizadel, da je storil samomor. Že naslednji dan, 6. aprila 1944, so v Čakovcu aretirali predsednika judovske občine, odvetnika dr. Ljudevita/Lajosa Schwarzja (r. 1877, Čakovec – † 1944, Auschwitz)⁴⁰⁵ in še osem vidnih predstavnikov judovske skupnosti,⁴⁰⁶ ki so

399 O njem: Braham, *The Destruction ... 2.*, str. 943, Braham, *The Politics ... 1.–2.*, s. v., Sakmyster, Miklós Horthy, s. v., Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, s. v. in Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, s. v.

400 O njem: Braham, *The Destruction ... 2.*, str. 945, Braham, *The Politics ... 1.–2.*, s. v., Sakmyster, Miklós Horthy, s. v., Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, s. v. in Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, s. v.

401 Pregled vseh 107 zakonov: Braham, *The Politics ... 2.*, str. 1371–1384.

402 Med njimi je bilo tudi okoli 12.000 Judov iz nekdanjih jugoslovanskih območij, torej iz Prekmurja in Medžimurja ter jugoslovanskega dela Baranje in Bačke.

403 To je bil za predvideno odstranitev Judov na Madžarskem najbolj usoden ukrep. Sklep o tem je pripravil László Endre, podpisal pa László Baky 7. aprila 1944. Dokument v celoti in v angleškem prevodu: Braham, *The Politics ... 1.*, str. 573–575.

404 Osebni podatki Rudolf/Rezső Hirschler: Kalšan, Židovi, str. 68. O njem: Kolarić, *Međimurje*, str. 59 in 62.

405 Osebni podatki Ljudevit/Lajos Schwarz: Kalšan, Židovi, str. 114.

406 Osem uglednih Judov iz Čakovca: kemijski inženir Robert Bassist (1904, Čakovec–1944, Auschwitz), zdravnik dr. Arpad/Árpád Brandl (1903, Čakovec/Szécsiszigeten–(po 1952), (Izrael)), direktor tovarne Samuel Neumann nasledniki Karl/ Karlo/ Dragutin Kerner (1897, Braunaubahn–1944, Auschwitz), tekstilni inženir Pavao Kerner (1899, Kratzau–1944, Auschwitz), bančnik Geza Mozes (1893, Čakovec–1944, Auschwitz), gostilničar in trgovec Lajos/Ljudevit Schlesinger (1884, ?–1944, Auschwitz), trgovec Geza/Géza Wöllner/Wolner (1894, Prelog–1944, Auschwitz) in solastnik tovarne Samuel Neumann nasledniki Dionis/Dénes Zoor (1882, Szenna–1944, Auschwitz). To je bil sicer običajno prvi ukrep lokalnih oblasti v pripravi na popolno odstranitev Judov iz Madžarske. Tako je bil istega dne v Murski Soboti aretiran bančnik Ferid Hirschl, kasneje Keršovan (1888, ?–1988, ?). Da je šlo za načrtno delovanje jasno dokazujejo nemški dokumenti, po katerih je bilo aretiranih na celotnem

morali sestaviti spisek vseh medžimurskih Judov in njihovega premoženja.

Najbolj usodna odločitev za medžimurske, pa tudi prekmurske Jude je bila sprejeta 19. aprila 1944:⁴⁰⁷ madžarski okraji, ki so blizu območij, kjer delujejo jugoslovanski partizani: Murska Sobota v Železni županiji, Lendava, Čakovec, Prelog, Letenye in Nagykanizsa v Zalski županiji ter južni deli županij Somogy, Baranja in Bačka–Bodrog so postali “območje sovražnosti.” To je pomenilo, da je bilo potrebno Jude iz teh območij aretirati, getoizirati in odseliti v Nemčijo ter jim tako preprečiti, da bi se zatekli k partizanom. Podobno je od 12. aprila 1944 veljalo tudi za območja na severovzhodu takratne Madžarske, ki so danes deli Ukrajine in Romunije, ki jim je bila blizu Rdeča armada. Eden izmed redkih, če ne sploh edini Jud iz Medžimurja, ki je poskušal pobegniti čez Dravo k partizanom *Kalničkog odreda*, je bil zdravnik dr. Andrija/András Preis/Preis�/Preusz (r. 1910, Budimpešta – † 1991, Čakovec).⁴⁰⁸ V noči iz 24. na 25. april 1944 je z družino zaman čakal na “zvezo.” Naslednjo noč je že bilo prepozno, saj so jih zajeli in odpeljali v Zalaegerszeg, od tam pa v Auschwitz.

Vsaj nekateri so razmišljali o tem, da bi se preganjanju izognili s samomorom. Tako je nadrabin Čakovca dr. Ilija/Illés Grünwald (r. 1886, Myjava – † 1944, Auschwitz)⁴⁰⁹ prosil svojega prijatelja zdravnika, naj mu da kapsule ciankalija zanj in za njegovo družino za primer, če “bodo prišli ponje.” Zdravnik je zaradi medicinske etike odklonil. Dne 25. aprila 1944 zvečer so bili v mestih južnega “območja sovražnosti” sestanki predstavnikov civilnih oblasti z žandarji, kjer so se dogovorili o podrobnostih aretacij, predvidenih za naslednji dan. Povod je bil madžarski zakon, po katerem žandarji niso smeli vstopiti v stanovanje brez prisotnosti civilne priče, pa tudi zato, ker so bili zaradi predvidenega obsega aretacij pripeljane okrepitev iz drugih žandarmerij, ki kraja niso poznali. Dne 26. aprila 1944 zjutraj so na današnjem Kvaternikovem trgu v Čakovcu postrojili civiliste in žandarje, vodiče žandarjem iz Szombathelya, ki so izvršili aretacije. Polkovnik László Orbán (1895–1969), poveljnik III. žandarskega okrožja s sedežem v Szombathelyu, je v krajšem govoru pojasnil nalogo. Takoj zatem je iz postroja izstopil Geza Legenstein (r. 1898, Murska Sobota – † po 1945, ?),⁴¹⁰ sicer Madžar, poročen z Judinjo Elizabeto roj. Kemény iz Murske Sobote, lastnik kavarne *Royal* v Čakovcu in znani športnik, ter polkovniku zabrusil,

območju Madžarske do 31. marca 1944 3.364, do 2. aprila 1944 3.451 in do 16. aprila 1944 7.289 Judov: Braham, *The Destruction ... 2.*, Doc. No. 246, 247 in 251.

407 O tem ukrepu in njegovih posledicah: Braham, *The Politics ... 1.*, str. 604–605 in Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, str. 121–122.

408 Osebni podatki Andrija/András Preis/Preis�/Preusz: JIM, Popis, Čakovec (»Preis� Dr Desider«), Bar Shaked (ed.), Nevek, str. 172 in Kalšan, Židovi, str. 103 (»rojen 1910, Čakovec«). O njem: Kapun – Pal, *Dva stoljeća*, str. 352, op. 58, Kolarić, *Međimurje*, str. 72 in Preis Hur – Preis Čavlović, *O izložbi*.

409 Rabin Čakovca od leta 1915, kasneje nadrabin. V letih 1921–1926 je bil tudi rabin v Murski Soboti. Osebni podatki: YVCD, Page of Testimony, Moshe Etz Khaim (Tibor Grünwald), 1955, *Žrtve rata*, s. v. in Kalšan, Židovi, str. 61. O njem: Loker (ed.), Pinkas, str. 595 in Kapun – Pal, *Dva stoljeća*, str. 352, op. 59.

410 Njegova otroka sta znana zagrebška plesalka, balerina, igralka in pevka Lili Legenstein, im. Čaki (1923, Murska Sobota) ter znani nemški teniški igralec Ladislav/Laci Legenstein (1926, Čakovec). Osebni podatki: Pfajfar, *Slovenci*, str. 58 in priloga, s. v. O njem: Kalšan, *Međimurska povijest*, s. v. in Kalšan, Židovi, str. 28.

da on „ne bo delal tega krvniškega opraviła.” Zaradi tega dejanja je bil aretirán, zaprt v Budimpešti ter odpeljan v taborišče Flossenbürg⁴¹¹ pri Nürnbergu, kamor je prispel 15. novembra 1944, dobil taboriščno številko 36305 in bil 3. decembra 1944 premeščen v podružnično taborišče Hersbruck, od tod v taborišče Dachau, in ob evakuaciji slednjega preživel tudi streljanje.

Ko so žandarji v spremstvu domačina vstopali v stanovanja za aretacijo predvidenih Judov, so jim prebrali ukaz o aretaciji in zaplembi premoženja. Tomislav/Tamás Berthold Schwarz/Schwarz, od leta 1953 Yoel Schachar (r. 1931, Lendava)⁴¹² iz Lendave se spominja, da se je ukaz končal z besedami: “Kdor tega ne bo storil in ne bo predal dragocenosti, bo ustreljen na licu mesta!” Erika Fürst se spominja, da je prisotni občinski uradnik ves čas gledal v tla. V samo pol ure so se morali aretirani pripraviti za odhod v neznanu. S seboj so lahko vzeli samo petindvajset kilogramski paket s hrano, na sebi pa topla oblačila in obutev, primerno za pešačenje.

Izjeme v aprilskih aretacijah v Medžimurju in Prekmurju so bili tisti Judje, ki so živeli v mešanih zakonih, ki so bili ocenjeni kot posebnega gospodarskega pomena, ali pa so imeli zasluge za Madžarsko, npr. odlikovanci iz prve svetovne vojne,⁴¹³ in seveda tisti, ki ob času aretacij niso bili doma, kot npr. Ivica Singer, ki je bil v tem času v Keszthelyu, in Stjepan Markoviæ, ki je bil v Budimpešti. So pa aretirali nekaj Judov, ki so se v krajih aretacij zadrževali začasno, kot npr. Alice Strasser roj. Rudolfer (r. 1895, Lendava – † 1944, Auschwitz)⁴¹⁴ iz Budimpešte, ki je bila na obisku pri sorodnikih v Medžimurju in Prekmurju.⁴¹⁵ Slovenec Janko Nepomuk Breznik (1895 – po 1968),⁴¹⁶ med vojno župni upravitelj v Donji Dubravi (Alsódombor) vzhodno od Preloga, pred tem pa župnik v Muti, je v župnijsko kroniko za leto 1944 zapisal:

26. april * Madžarski žandarji so aretirali vse Jude in jih predali v roke

411 O taborišču Flossenbürg: Brenner, Der »Arbeitseinsatz« ter Pfajfar, Slovenci in priloga. Pfajfarjeva mi je ljubeznivo posredovala ne samo svojo diplomsko nalogo, temveč tudi prilogo v obliki tabel s še nekaterimi dodatnimi podrobnostmi o taboriščnikih. Za oboje se ji na tem mestu zahvaljujem.

412 Osebni podatki Tomislav Schwarz/Schwarz: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava in Žrtve rata, s. v. (napačno »ubit 21. V. 1944«). O njem in njegovi družini: Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság, str. 6, 57, 87–91, 100, 101 in 123, Starman, Yoel Shachar ter Toš, Zgodovinski spomin, str. 56, 65, 79–80 in 100–102.

413 V Čakovcu so ostali Miroslav Graner (1911, Budimpešta–(po 1945?)), Desider Stern (1908, Subotica–(po 1945?)) in Aleksandar Tessler (?) z družinami za katere se je zavzelo podjetje Bratje Graner, ker jih je potrebovalo kot strokovnjake. V Murski Soboti je bilo 5. maja 1944 še vedno 25 Judov (Bajzik – Mayer (szerk.), Dokumentumok, str. 32), med njimi je bil zagotovo odvetnik dr. Aleksander Waly/Walyi/Valyi (1882, Szombathely–(po 1944?)) z družino.

414 Osebni podatki Alice Strasser, roj. Rudolfer: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [30] in YVCD, Page of Testimony, Frederic Strasser, 1980. O njej: Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság, str. 66 in 101–102 (tudi fotografija).

415 Tako tudi Loker (ed.), Pinkas, str. 596 za Mursko Sobotu.

416 Leta 1941 je bil zaprt v Mariboru in Rajhenburgu, na Hrvaškem pa je bil najprej v Slavonski Požegi. V župnijo Donja Dubrava je prišel 29. oktobra 1941. Konec leta 1944 je bil nekaj časa v internacijskem taborišču v Nagykanizsi. Po vojni je v župniji ostal kot župnik do leta 1968. O njem: Kolarić, Međimurje, str. 57–58. Citirani odlomek: Kolarić, Međimurje, str. 62, sicer pa župnijska kronika za leta 1940–1945: str. 58–64. Breznik ni bil edini slovenski duhovnik v Medžimurju med vojno: morda najbolj znani je Ivan Greif (1893, Starše–1971, Ptuj), ki je živel v Kotoribi, pred vojno pa je bil kaplan in župnijski upravitelj v Turnišču ter po njej ptujski prošt.

Nemcev. Strašno! Nihče si ni upal posredovati za Jude. Ni pomagala tudi akcija občinskih odbornikov. Šlo je tudi za starega zdravnika dr. Brauna,⁴¹⁷ ki je bil izredno človekoljuben ter je pogosto zastoj zdrvil in ljudi reševal smrti.

Izjemna je bila usoda trgovca Emerika/Mirka Hirschla/Hiršla (r. 1908, Vanča vas – † 1985, ?)⁴¹⁸ iz Martjancev, ki ga je nek sošolec opozoril, njegov znanec Aleksander Žilavec (1901 – po 1945)⁴¹⁹ iz Andrejcev pa skrnil. Kljub temu, da sta bila 19. avgusta 1944 izdana in aretirana, sta vojno oba preživela.

Potem ko so Jude odpeljali iz njihovih domov, so posebne komisije popisale njihovo premoženje. Vendar so posamezniki začeli z ropanjem judovskega premoženja že pred prihodom popisne komisije, pa tudi nekateri člani komisije so si prisvojili marsikatero dragocenost. Irén/Irène Kluger, kasneje por. Hajos (r. 1922, Nagykanizsa),⁴²⁰ ki je bila 26. aprila 1944 aretirana v Nagykanizsi, se spominja, da je v stanovanju že našla sosedo, ki je pomerjala obleke, ko se je z očetom Simonom (r. 1885, Nagykanizsa – † 1944, Auschwitz)⁴²¹ samo kako uro po odhodu vrnila po vzglavnik za mater Gizello roj. Ungar (r. 1894, Kővágóörs – † 1944, Auschwitz).⁴²²

Prvo noč so aretirani medžimurski Judje preživeli v Čakovcu v sinagogi⁴²³ in osnovni šoli. Naslednji dan so madžarski žandarji v Čakovec pripeljali aretirane prekmurske Jude. Skupaj z medžimurskimi Judi so jih predali esesovcem, pripadnikom 18. SS oklepno–grenadirske divizije *Horst Wessel*,⁴²⁴ ki je bila v veliki meri sestavljena iz *folksdojčerv* iz Bačke. Erika Fürst se spominja, da so esesovci vsakega posamezno tudi telesno preiskali, če bi kdo morda še skrival kake dragocenosti. Vsi so bili naslednjega dne, 28. aprila 1944, z vlakom (verjetno že v živinskih in ne v potniških vagonih) odpeljani v Nagykanizso,⁴²⁵ kjer je bilo tega dne skupaj z domačimi

417 Verjetno dr. Ferdo Braun (1871, Moškovec–(1944, Auschwitz)), cf. Kalšan, Židovi, str. 44.

418 Osební podatki Emerik/Mirko Hirschl/Hiršl: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, JIM, Popis, Murska Sobota ter Velunšek, Okrajna komisija, str. 218 in SI_PAM/0447/03957, sig.: 61 – 7314. O njem: Janež, Nebo in Janež, Trgovec.

419 Osební podatki Aleksander Žilavec: Velunšek, Okrajna komisija, str. 378 in SI_PAM/0447/11439, sig.: 5 – 1318. O njem: Janež, Nebo in Janež, Trgovec.

420 Osební podatki Irén/Irène Kluger, por. Hajos: Bar Shaked (ed.), Nevek, str. 113. O njej: Hajos, Irene Hajos. Za prevod iz francoščine se na tem mestu zahvaljujem kolegici Deji Žunko, prof.

421 Osební podatki Simon Kluger: Bar Shaked (ed.), Nevek, str. 114.

422 Osební podatki Gizella Kluger, roj. Ungar: YVCD, Page of Testimony, Alexander Schiff, 1991 in Bar Shaked (ed.), Nevek, str. 114.

423 Prekmurski Judje so preživeli prvo noč po aretaciji v sinagogah v Lendavi in Murski Soboti. Sinagogo v Čakovcu so porušili po 9. juliju 1944 (cf. Kolarić, Međimurje, str. 85), medtem ko sta prekmurski sinagogi dočakali konec vojne neporušeni.

424 Divizija je bila ustanovljena 25. januarja 1944 na območju med Celjem in Zagrebom. Štab divizije je bil v Brežicah in od marca naprej v Zagrebu. Pri zasedbi Madžarske je okoli tisočglava bojna skupina divizije pod poveljstvom v nadaljevanju omenjenega Hörnickeja iz območja Varaždina zasedla območje Nagykanizse, kjer je ostala do začetka maja in sodelovala pri deportaciji Judov. To tudi potrjujejo pričevanje preživelih, ki izrecno omenjajo esesovce. O tej diviziji: Kovács – Számvéber, A Waffen–SS, s. v.

425 O internacijskem taborišču (ustanovljenem leta 1942) in »getu« v Nagykanizsi: Braham, The Politics ... 1.–2., str. 604–605, 757 in 762, Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, št. 161, str. 438–439 in št. 248, str. 556–560 ter Frojimovics, Nagykanizsa. O razmerah v aprila in maja leta 1944

Slika 10: Nemški poveljnik v Nagykanizsi od konca marca do začetka maja 1944 Werner Hörnicke (1907, Dresden–1982, Nürnberg), poveljnik 40. SS grenadirskega polka v letih 1943–1944 in 18. SS oklepnoizvidniškega bataljona leta 1944, kot SS–Obersturmbannführer z viteškim križcem, po 9. novembru 1944. Na njegovo pobudi so 28. aprila 1944 izbrali okoli 800 »Judov delavcev v starosti med 16 in 50 let« in jih z vlakom poslali na »delo v Nemčijo«.

Judi⁴²⁶ zbranih 2.675 Judov.⁴²⁷ Na pobudo lokalnega nemškega poveljnika Wernerja Hörnickeja (1907 – 1982) (→ Slika 10) so takoj izbrali okoli 800 „Judov delavcev v starosti med 16 in 50 leti“⁴²⁸ in jih že istega dne popoldne z vlakom poslali “na delo v Nemčijo.” Med njimi so bili tudi Arnošt, Emil, Emilija in Gizela Kohnstein ter Eugen in Drago Singer.

Helena/Lili Romano je bila s starši Ivanom Markoviæem in materjo Elizjo izbrana za ta transport. Spominja se, da je njen oče, ki je pred vojno nekaj časa delal v Berlinu, tedaj rekel, da je to „dobro, saj v Nemčiji vedno cenijo pošteno in trdo delo.” Irén Kluger, ki je bila med Judi iz Nagykanizse, izbranimi za ta transport, se spominja, da so ljudje ob poti do železniške postaje ploskali v znak zadovoljstva ob njihovem odhodu. Transportu so priključili tudi nekatere Jude, zaprte v internacijskem taborišču Nagykanizsa,⁴²⁹ ki so bili zaradi svoje politične usmeritve aretirani po 19.

Nagykanizsi poroča tudi Anna Pauk (1910, Nagykanizsa–2000, Budimpešta) v svojem delu A 12539–es számú fogoly iz leta 2001, ki mi ni bilo dosegljivo, so mi pa poznani odlomki po objavi v Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, št. 124, str. 371–372, št. 158, str. 427–428 in št. 163, str. 440–441.

426 Pričevanja Judov iz Nagykanizse, ki so bili na tem transportu: Hoffmann, Nebelschleier, Hajos, Irene Hajos in Réz, Leicht Ferenc.

427 Med temi je bilo 391 Judov iz Čakovca, 112 iz Lendave (oboje Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, zemljevid za str. 602) in 169 iz Murske Sobote (Loker (ed.), Pinkas, str. 596), kar pomeni, da je bilo skupaj iz Prekmurja in Medžimurja deportiranih 672 ljudi. Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, str. 49 navaja za deportirance iz Prekmurja in Medžimurja: »600–700 ljudi«.

428 Dejansko so bili med izbranimi tako mlajši od 16 let, npr. Miroslav Riebner/Ribner, kot tudi starejši od 50 let, npr. Arnošt Kohnstein.

429 Pričevanja internirancev taborišča Nagykanizsa, ki so bili v tem transportu: DEGOB–jegyzőkönyvek, št. 2340, 2803, 2886 in 3117. DEGOB je kratica za Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (slovensko Državni komite za sprejem deportirancev), ki je začel delovati konec leta 1944, uradno pa je bil ustanovljen marca leta 1945 v Budimpešti. Njegove naloge so bile repatriacija madžarskih deportirancev, humanitarna pomoč za njih in dokumentiranje njihovih usod med deportacijo. Tako je nastala zbirka pričevanj okoli 5.000 deportirancev zapisanih v več kot 3.500 DEGOB–jegyzőkönyvek (slovensko DEGOB–ovi protokoli), ki jo danes hrani Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár v Budimpešti (signatura MZSML I. 6/1.). Protokoli so dostopni preko medmrežja (<http://degob.org/>) v originalnih jezikih (večinoma v madžarščini, nekaj tudi v nemščini), deloma pa tudi v prevodu v angleščino. Izjemnost teh protokolov je v tem, da so nastali takoj po vrnitvi deportirancev, najstarejši ima datum 12. december 1944, najmlajši pa 13. april 1946, ko so bili spomini še zares živi. Seveda pa to ne pomeni, da tudi v teh protokolih niso navedeni napačni datumi ali številke, pogosto tudi napačna razlaga dogodkov. K prvemu pomisleku velja pripomniti, da je tudi npr. sicer izjemno natančen Rudolf Höß v svojih spomilih napisanih v letih 1945–1947 (objava Höß – Broszat (Hrsg.), Kommandant), ki jih je v glavnem napisal zares po spominu in brez dokumentov, navedel vrsto napačnih datumov in števil, pa

... als
...
zu behandeln.

Telegramm
(G - Schreiber)

... ant
... 829
eing. 2
...

Budapest, den 29. April 1944 1,00
Ankunft: 29. " " 10,50

Nr. 1108 vom 28. 4.

Jul II 1747g
Jul II 237g

- S. S. Keppler
- ~~U. S. P.~~
- Botschafter Ritter
- Botschafter Gaus
- Leiter Abt. Pers.
- " " Ha Pol
- " " Recht
- " " Kult Pol
- " " Presse
- " " Rundfunk
- Chef Prot.
- Dg. Pol.
- Gr. Leiter Int. I
- Gr. Leiter Int. II
- Arb.-Exp. bel

Heute ist der erste Transport von
1800 Arbeitsjuden im Alter zwischen
16 und 50 Jahren von Budapest abgegan-
gen. Morgen geht ein weiterer Zug mit
2000 Arbeitsjuden aus Topolya ab.

Veessenmayer.

E421843

Arbeitskompliar! *Jul II* ...

K213617

Slika 11: Telegram Edmunda Veessenmayerja (1904, Bad Kissingen–1977, Darmstadt), Bevollmächtigter des Großdeutschen Reichs na Madžarskem, iz 28. aprila 1944 zunanjemu ministrstvu v Berlinu o prvih transportih Judov iz (Nagykanizse in) Budimpešte in Bačke Topole: »Danes je odšel prvi transport 1800 Judov delancev v starosti med 16 in 50 let iz Budimpešte. Jutri odpelje še en vlak z 2000 Judi delavci iz Bačke Topole.« (fotografija: Randolph L. Braham, The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account 1.–2., New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963, št. 150, str. 363). Med Judi iz prvega transporta so bili tudi Arnošt, Emil, Emilija in Gizela Kohnstein ter Eugen in Drago Singer. Ker je bil telegram napisan 28. aprila, poslan in sprejet pa 29. aprila, se pogosto napačno navaja datum odhoda prvega transporta kot 29. april, drugega pa 30. april.

marcu 1944. Na budimpeštanskem Vzhodnem kolodvoru (Keleti pályaudvar) so transportu iz Nagykanizse priključili še okoli 1.000 Judov iz internacijskega taborišča Kistarcsa⁴³⁰ pri Budimpešti, ki so bili večinoma aretirani v racijah v Budimpešti po 19. marcu 1944. Tako je ta transport zvečer 28. aprila 1944 iz Budimpešte krenil v Auschwitz kot prvi transport iz Madžarske.

O tem se je nemškemu veleposlaniku na Madžarskem, Edmundu Veesenmayerju (1904 – 1977),⁴³¹ zdelo vredno poročati v Berlin. (→ Slika 11) V tem poročilu je omenil tudi drugi transport iz Madžarske z okoli 2.000 Judi iz Sombora⁴³² in interniranci taborišča Bačka Topola (Topolya, tudi: Bácsstopolya),⁴³³ ki je krenil iz tega kraja zjutraj 29. aprila 1944. V posamezni živinski vagon z enim samim majhnim oknom ter z vedroma za pitno vodo in za opravljanje potrebe so nagnetli od 60 do 80 ljudi. Večina preživelih se spominja, da so ves čas transporta vagoni ostali zaprti. Nič čudnega, da se je zdelo preživelemu Auschwitzta Miroslavu Riebnerju (tudi Ribner, taboriščna številka 186969, r. 1929, Čakovec – † 2009, Beograd),⁴³⁴ ki je bil na istem vlaku z očetom Aleksandrom/Sandorjem (r. 1894, – † 1945, Auschwitz)⁴³⁵ in materjo Jeleno/Ilonko, roj. Ziegler (r. 1899, Domašinec – † 1944, Auschwitz),⁴³⁶ da so potovali kar celi teden, ne pa štiri dni in noči.⁴³⁷ Ribner se je spominjal, da so kmalu dojeli, da potujejo skozi Slovaško proti severu, torej proti Poljski in ne proti severozahodu, kakor so pričakovali glede na to, da jim je bilo rečeno, da bodo delali v Nemčiji. To je povzročilo prvo zaskrbljenost, saj so Judje na Madžarskem vedeli, da so Judje na Poljskem preganjani in zaprti v getih. Zadnjo noč transporta je umrl

zaradi tega ni njihova izjemnost nič manjša. Ob drugemu pomisleku velja opozoriti, da so deportiranci gotovo verjeli, da se jim je zgodilo to, kar so povedali, obenem pa večina deportirancev v tem času sploh še ni imela jasne »splošne slike« o holokavstu.

430 Pričevanja internirancev taborišča Kistarcsa, ki so bili v tem transportu: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 135, 171, 193, 451, 509, 675, 701, 815, 843 (= Mészáros, Kádár Pál), 843, 883, 1184, 1239, 1499, 1513, 1693, 1693, 1693, 1707, 1711, 2456, 2678, 2989, 3116, 3206, 3360, 3474, 3487, 3493 in 3523.

431 Njegov uradni naziv je bil Bevollmächtigter des Großdeutschen Reichs in Ungarn. O njem: Braham, *The Destruction ... 2.*, str. 951–952, Braham, *The Politics ... 1.–2.*, s. v., Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, s. v., Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, s. v. in Edmund Veesenmayer.

432 Pričevanja Judov iz Sombora, ki so bili v tem transportu: Beljanski, *Somborski Jevreji*, str. 50 in 52–54, Timar, *Iz anektirane Mađarske*, Cenić, Blizanci, Obradović, *Od Sombora*, Bruner, *U čelji* 33.

433 Pričevanje Aleksandra/Ace Singerja (1923, Bačka Topola), predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije oz. Srbije i Crne Gore v letih 1994–2007, ki je bil v internacijskem taborišču Bačka Topola in v tem transportu: Momčilović, *Molitva. O internacijskem taborišču Bačka Topola*: Braham, *The Politics ... 2.*, str. 718–719.

434 Osebni podatki Miroslav Riebner/Ribner: JIM, Popis, Čakovec in Kalšan, Židovi, str. 33 in 105. O njem: Ribner, *Lebensgeschichtliches Interview*.

435 Osebni podatki Aleksandar/Sandor Riebner: YVCD, *Page of Testimony*, Koloman Ziegler, 1955, *The Scroll*, str. 143, Bar Shaked (ed.), *Nevek*, str. 181 in Kalšan, Židovi, str. 105. O njem: Norbert Wollheim Memorial, *Aleksandar Ribner (1894–1945)* in Ribner, *Lebensgeschichtliches Interview*.

436 Osebni podatki Jelena/Ilonka Riebner, roj. Ziegler: YVCD, *Page of Testimony*, Koloman Ziegler, 1955, *The Scroll*, str. 143 in Kalšan, Židovi, str. 105. O njej: Ribner, *Lebensgeschichtliches Interview*.

437 Zanimivo je, da preživeli zelo različno ocenjujejo dolžini potovanja, saj so bili nekateri mnenja, da so v enem samem dnevu prišli do Auschwitzta. Še najbližja dejanskemu poteku je Irén–Iréne Kluger, por. Hajos (1922, Nagykanizsa, taboriščna številka 80957, glej: Hajos, Irene Hajos) ki izrecno navaja tri dni in tri noči ter prihod v Auschwitz zjutraj četrtega dne.

sedemnajstletni dijak soboške realne gimnazije Kurt Heimer (r. 1926, Murska Sobota – † 1944, transport v Auschwitz).⁴³⁸

Prva transporta iz Madžarske sta 2. maja 1944⁴³⁹ prispela v največje nacistično uničevalno in delovno taborišče Auschwitz⁴⁴⁰ v bližini mesta Oświęcim (Auschwitz) v Zgornji Šleziji, (→ Slika 12) takrat delu rajha. Ko je bilo taborišče maja leta 1940 ustanovljeno v zgradbah poljskega tobačnega monopola in vojašnice poljske vojske, je bilo namenjeno predvsem Poljakom,⁴⁴¹ ki so ali pa bi lahko nasprotovali nemški zasedbi. Ta del se je od 22. novembra 1943 do 25. novembra 1944 imenoval Auschwitz I oz. matično taborišče (*Stammlager*).⁴⁴² Za Auschwitz je bila ves čas obstoja pristojna posebna ustanova SS, imenovana Inšpekcija koncentracijskih taborišč (*Inspektion der Konzentrationslager*, IKL) pod vodstvom Richarda Glücksa (1889–1945). V Auschwitzu so že od začetka uporabljali vse že preverjene metode iz starejših koncentracijskih taborišč, kar ni bilo naključje, saj so tovrstne izkušnje že imeli tako prvi poveljnik taborišča Rudolf Höß (tudi Höss, 1900–1947),⁴⁴³ kot tudi prvih 30 taboriščnikov, ki so postali kapoiji. Že od samega začetka pa so v Auschwitzu računali z veliko smrtnostjo in so podobno kot v drugih velikih taboriščih takoj zgradili krematorij. Krematorij I⁴⁴⁴ z dnevno zmogljivostjo najprej 100, kasneje pa 340 trupel, je deloval od 15. avgusta 1940 do julija leta 1943. Nadalje se je taborišče Auschwitz širilo potem, ko se

438 Osebni podatki Kurt Heimer: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota in Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [24] (napačno, da je umrl 22. maja 1944). O njem: Korošak, Petdeset let, str. 12 in 169 in Anders, Majda, Zgodovina, str. 17 (fotografija razreda).

439 Glej op. 442. O dogajanju 2. maja 1944 v Auschwitzu: Czech, Kalendarium, s. d., ki sicer navaja, da je bilo za delo izbranih 1.102 Judov (486 moških in 616 žensk) in ne okoli 2.500 (okoli 1.300 moških in več kot 1.200 žensk), kot menim jaz: glej op. 470–477.

440 O taborišču Auschwitz (izbor): Levi, Ali je to človek, Gumkowski (red.), Koncentracijsko taborišče, Veble–Hodnikova, Preživela sem, Volarič, Številka, str. 21–79, Bezwińska – Czech (Hrsg.), Auschwitz, Kielar, Anus, Romano, Jevreji, str. 174–178, Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 943–955 in 962–980, Levi, Potopljeni, Žugič – Milić, Jugosloveni, Braham, The Politics ... 2, str. 780–793, Iwaszko, I. Reasons, Kubica, VIII. Children, Lasik, IV. Organizational Structure, Piper, V. The Exploitation, Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, Strzelecka, Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, Strzelecki, VI. Plundering, Strzelecki, I. The Liquidation, Benz, Holokavst, str. 95–99, Czech, Kalendarium, Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, str. 274–276 in 285–298, Piper, Die Rolle, Strzelecki, Der Todesmarsch, Świebicki, Spontane und organisierte Formen, Steinbacher, Auschwitz, Rees, Auschwitz, Brandt et al. (eds.), Before They Perished... , Schikorra, 13. Konzentrations- und Todeslager, str. 149–150 in 158–161, ista, 14. Zwangsarbeit, str. 164–167, Täubrich (Red.), Das Gleis, str. 24–25, 62–63 in 91 ter Pezzetti, Holokavst, str. 173–185.

441 O Poljakih v Auschwitzu: Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 41–52.

442 O začetkih in o razvoju matičnega taborišča: Gumkowski (red.), Koncentracijsko taborišče ..., 1975, str. 213–216, Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 14–17 in Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, 63–80.

443 Od decembra leta 1934 je služboval v taborišču Dachau, od avgusta leta 1938 pa v taborišču Sachsenhausen. Poveljnik taborišča Auschwitz je bil od 29. aprila 1940. Od 10. novembra 1943 je bil poslovodeči in od 1. maja 1944 vodja oddelka D I (političnega oddelka) SS–WVHA ter namestnik Richarda Glücksa. Med 8. majem in 29. julijem 1944 je obenem ponovno kot poveljnik služboval v Auschwitzu. O njem: Höß – Broszat (Hrsg.), Kommandant, Hilberg, Die Vernichtung ... 1–3, s. v. in Lasik, IV. Organizational Structure, str. 153–154.

444 O Krematoriju I: Gumkowski (red.), Koncentracijsko taborišče ..., 1975, str. 251–252 in Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 121–133.

je februarja leta 1941 znano podjetje kemijske industrije *I. G. Farben*⁴⁴⁵ iz Frankfurta na Majni odločilo, da bo med vasema Dwory in Monowice (Monowitz) zgradilo ogromen industrijski kompleks *Buna-Werke*. Za odločitev niso bili pomembni samo ugodna prometna lega (ta je bila kasneje pomembna tudi za transportiranje Judov iz vse Evrope), obilje vode (reka Visla) in potrebnih surovin (rudniki premoga in soli, kamnolomi apnenca) ter relativna varnost pred bombardiranjem zaradi oddaljenosti od Velike Britanije, temveč tudi obilna in cenena delovna sila, ki so jo predstavljali taboriščniki Auschwitza. Zato so v Auschwitz začeli pošiljati moške internirance, ki niso bili Judje (prva skupina 22 Slovencev je prispela 28. septembra 1941),⁴⁴⁶ kot tudi skupine žensk: prva so prispele v taborišče 26. marca 1942, iz Slovenije pa prvi dve dne 6. junija 1942.⁴⁴⁷

Šele po napadu na Sovjetsko zvezo, torej v drugi polovici leta 1941, je taborišče zaradi pripada sovjetskih vojnih ujetnikov⁴⁴⁸ začelo spreminjati svoj namen in postalo uničevalno taborišče. V okviru takrat na različnih krajih potekajočih preizkušanj različnih metod za množično ubijanje so konec avgusta in v začetku septembra leta 1941 v kleti bloka 11 ("blok smrti") izvedli prve poskusne pomore⁴⁴⁹ okrog 600 sovjetskih vojnih ujetnikov in 250 bolnih taboriščnikov s plinom ciklon B (*Zyklon B*),⁴⁵⁰ ki je bil prvotno komercialni pesticid. Ker so bili rezultati v skladu s pričakovanji, so v okviru matičnega taborišča v Krematoriju I uredili plinsko celico z zmogljivostjo zaplinjanja 700–800 ljudi hkrati. V uporabi je bila od jeseni 1941 do jeseni 1942. V matičnem taborišču je bilo prvotno okrog 10.000 taboriščnikov, poleti leta 1944 pa, tudi zaradi prostorske širitve taborišča, okrog 18.500. Matično taborišče je doživelo zadnjo širitev še 1. oktobra 1944 zaradi nastanitve okrog 1.000 žensk, delavk v leta 1943 ustanovljeni tovarni streliva *Weichsel-Union-Metallwerke*, ki so pred tem vsak dan prihajale na delo iz Auschwitz II–Birkenau. Sicer pa je bilo matično taborišče tudi sedež poveljstva in vseh osrednjih organov postopoma nastalega taboriščnega sistema, v katerem je bilo v poletnih mesecih leta 1944 okrog 135.000 taboriščnikov.

Marca 1942 je v bližnji vasi Brzezinka (Birkenau) na površini 720 m x 1.130 m (več kot 81 ha) začelo delovati podružnično taborišče Birkenau,⁴⁵¹ od 22. novembra

445 O podjetju v času nacizma: Hilberg, *Die Vernichtung ...* 2, str. 987–995 in Norbert Wollheim Memorial, *I. G. Farben*.

446 Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 41 in 513: poimenski seznam 22 Slovencev s taboriščnimi številkami od 21131 do 21152, od katerih je preživel 6.

447 Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 45 in 519: iz Maribora sta prispeli Štefka Štibler (1918, Slovenj Gradec–(po 1980?)) in Pavla Blagotinšek (1925, Družmirje–(po 1945), ?), ki sta dobili taboriščni številki 7602 in 7603. Obe sta Auschwitz in vojno preživel, vendar je Blagotinškova kmalu po vojni zaradi posledic taborišča umrla.

448 O sovjetskih vojnih ujetnikih in ostalih sovjetskih državljanih v Auschwitzu: Gumkowski (red.), *Koncentracijsko taborišče ...*, 1975, str. 240–242 in Piper, *Auschwitz 1940–1945 ...* III, str. 57–60.

449 O prvih poskusih s plinom Zyklon B: Piper, *Auschwitz 1940–1945 ...* III, str. 116–121 in Friedlander, *Die Entwicklung*, str. 502–503.

450 Glavna sestavina pesticida Zyklon B je bila pruska kislina ali cianovodikova kislina s kemijsko formulo HCN. O uporabi plina Zyklon B: Gumkowski (red.), *Koncentracijsko taborišče ...*, 1975, str. 247 in 249–251 ter Piper, *Auschwitz 1940–1945 ...* III, str. 198–204.

451 O razvoju taborišču Birkenau: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 17–18 in Strzelecka – Setkiewicz, II. *The Construction*, str. 80–103.

1943 do 25. novembra 1944 formalno samostojno taborišče Auschwitz II–Birkenau. (→ Slika 13) Do spomladi leta 1944 so površino taborišča Birkenau povečali na okrog 150 ha; poleti leta 1944 je bilo tam okrog 70.000 taboriščnikov. Taboriščniki so bili razporejeni v tri, z bodečo žico pod napetostjo ločene sektorje: BI, BII in BIII „Mehika,” ki pa so spet delila na med seboj ločena podtaborišča z različno sestavo taboriščnikov. Tako je bil Birkenau pravzaprav sestavljen iz več manjših taborišč. Vse od 26. marca 1942, ko je prispel prvi transport 999 Judinj iz Poprada na Slovaškem,⁴⁵² so se iz vse Evrope vrstili vse številčnejši transporti Judov, tako odraslih kot otrok vseh starosti, ki jih je čedalje bolj učinkovito organiziral Eichmannov oddelek RSHA.

Medtem ko so Jude iz prvih transportov brez izjeme takoj pobili, so taboriščni zdravniki na transportih od 29. aprila 1942 občasno, od 4. julija istega leta pa vedno in takoj po prihodu transporta, izvedli selekcijo – izbrali so za delo primerne, ki so bili sprejeti v taborišče, ostali pa so bili kmalu zatem pomorjeni v plinskih celicah. Zaradi pomena, ki ga je imel Birkenau za “dokončno rešitev judovskega vprašanja,” je bilo med skupno najmanj 1.300.000 ljudi (med njimi 2.342 iz Slovenije), ki so bili poslani v Auschwitz, kar okoli 1.100.000 (ali 85 %) Judov. Judje zato predstavljajo tudi ogromno večino žrtev Auschwitzta: 960.000 (ali 87 %) od skupnega števila žrtev, ki znaša okoli 1.100.000 (med njimi 1.331 iz Slovenije).⁴⁵³

Od februarja leta 1942 so za usmrnitev transportirancevob prihodu, ali pa pri kasnejših selekcijah za smrt, uporabljali dve improvizirani plinski celici izven taborišča Birkenau (“Mala rdeča hiša” in “Mala bela hiša” oz. Bunker 1 in Bunker 2)⁴⁵⁴ z zmogljivostjo 800 in 1.200 ljudi naenkrat. Trupla so najprej pokopavali v množične grobove, kasneje pa so jih začeli kremirati na prostem. To so naknadno naredili tudi z že pokopanimi trupli. Pepel so stresli v bližnji reki Vislo in So³o ter po bližnjih močvirjih. Šele ko so bili v taborišču Birkenau do poletja leta 1943 zgrajeni krematoriji (in plinske celice) II, III, IV in V⁴⁵⁵ z dnevno zmogljivostjo 4.416 ljudi⁴⁵⁶ in so do jeseni istega leta prenehala delovati uničevalna taborišča Operacije Reinhardt, je Auschwitz postal “tovarna smrti” in cilj skoraj vseh transportov Judov, ki jih je organiziral Eichmannov oddelek RSHA.

452 O preganjanju Judov na Slovaškem: Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 766–794, Kamenec, *On the Trail in Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 32–35.

453 O številu taboriščnikov in žrtev Auschwitzta: Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 205–231. Iz Slovenije je bilo v Auschwitz odpeljanih 1.458 Slovencev, od katerih je umrlo 631 (43 %), 413 Slovencev, od katerih je umrlo 256 (62 %), 228 Judinj, od katerih je umrlo 204 (89 %), 166 Judov, od katerih je umrlo 163 (98 %) in 77 Rominj in Romov, od katerih ni preživel nihče. O številu taboriščnikov in žrtev Auschwitzta iz Slovenije: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 57–58.

454 O Bunkerjih 1 in 2: Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 134–143.

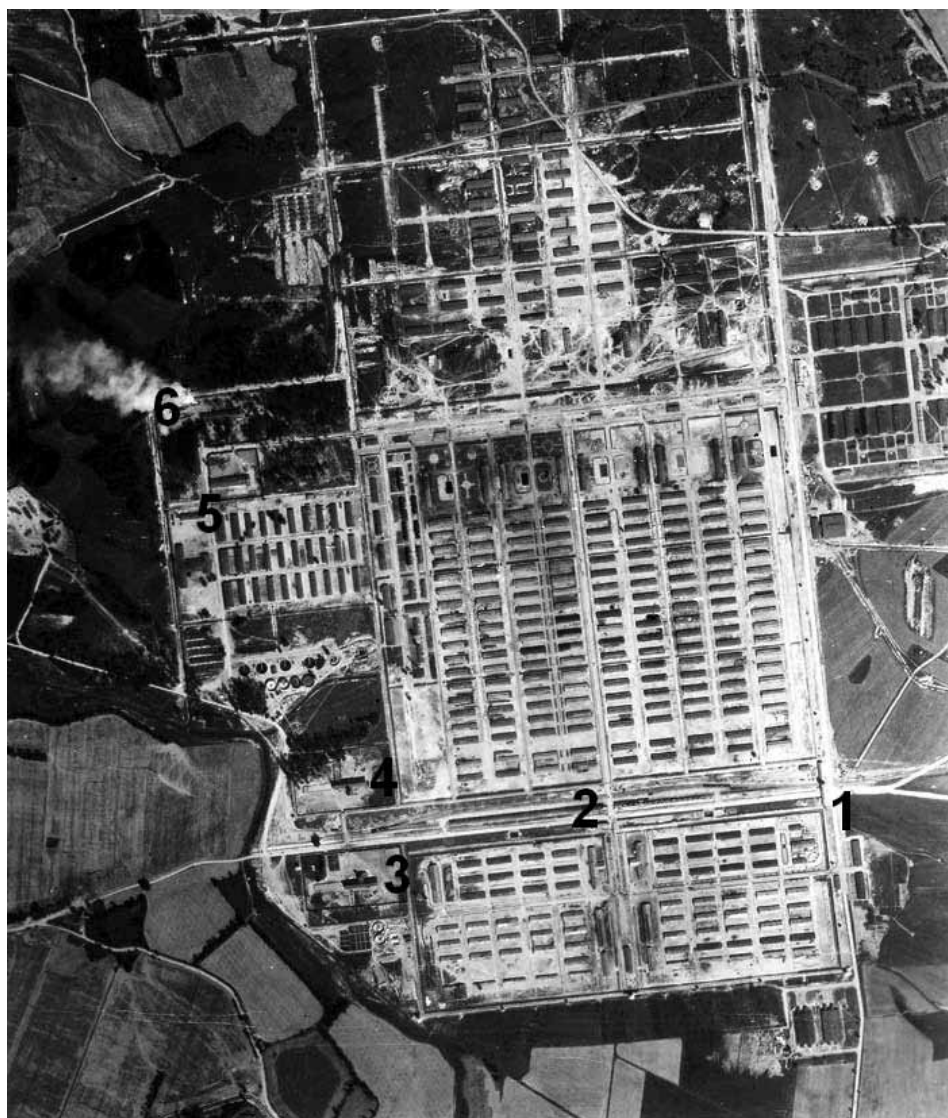
455 O Krematorijih (in plinskih celicah) II, III, IV in V: Gumkowski (red.), *Koncentracijsko taborišče ...*, 1975, str. 247–249 in 252–253 ter Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 144–175. Glede na to, da Krematorij I od leta 1943 naprej več ni deloval, se taboriščniki za krematorije v Birkenau uporabljali tudi imena Krematorij (tudi samo Krema) I, II, III in IV.

456 Rudolf Höß je ocenil, da je bila z nekaterimi spremembami postopka dnevna zmogljivost vseh plinskih celic in krematorijev v času Ungarnaktion povečana na več kot 9.000 ljudi: Höß – Broszat (Hrsg.), *Kommandant*, str. 249–250.

Slika 12: Zračni posnetek koncentracijskega taborišča Auschwitz, ki ga je 26. junija 1944 posnelo izvidniško letalo 60. skupine South African Air Force (fotografija: National Archives, College Park, Maryland: <http://www.nizkor.org/hweb/camps/auschwitz/aerials.html>). Sever je na desni, najdaljša stranica matičnega taborišča Auschwitz I ima okoli 400 m. Označe so šele iz leta 1977, ko so strokovnjaki CIA ugotovili, kaj so med vojno fotografirali. Označeni so taborišča Auschwitz I, Auschwitz II–Birkenau z že vanj speljano železnico in vojašnico SS ter Auschwitz III–Monowitz ob industrijskem kompleksu *Buna-Werke*. Med taboriščem Birkenau in matičnim taboriščem je »stara rampa«, med slednjim in taboriščem Monowitz pa mesto Auschwitz oz. Oświęcim. Vidno je tudi močvirno območje, v katerega so odlagali pepel trupel.

Slika 13: Zračni posnetek koncentracijskega taborišča Auschwitz II–Birkenau, ki ga je 23. avgusta 1944 posnelo izvidniško letalo 60. skupine South African Air Force (fotografija: The National Collection of Aerial Photography, Edinburgh: <http://aerial.rcahms.gov.uk/worldwide/>). Sever je zgoraj, krajša stranica taborišča ima okoli 720 m. Na fotografiji so označeni s številkami: 1 – t. i. Vrata smrti, 2 – »rampe« ter 3–6 Krematoriji (in plinske celice) II, III, IV in V, ob katerem so zaradi izrednega obsega usmrnitev sežigali trupla tudi na prostem, saj je na fotografiji viden dim sežganih trupel. Pred zadnjima krematorijema je viden brezov gozdiček. Sektor BI je južno od »rampe«, sektorja BII (osrednji del fotografije) in nedokončani sektor BIII »Mehika« (zgornji del fotografije) pa severno od »rampe«. Sektor BI se je delil na taborišče BIa (od Vrat smrti do sredine) in Bib (od sredine do Krematorija II). Sektor BII se je delil na taborišča (od Vrat smrti proti Krematoriju III): BIIa (1. vrsta barak), BIIb (2.–3. vrsta barak), BIIc (4.–5. vrsta barak), BII d (6.–7. vrsta barak), BIIe (8.–9. vrsta barak) in BII f (10.–11. vrsta barak, ki ne segajo do »rampe«). Levo od taborišča BII f je BII g ali »Kanada II«, levo od nje pa je v zgradbi v obliki črke T »Savna«. Ob zgornjem desnem kotu sektorja BII je viden del vojašnice SS.

Od 26. februarja 1943 je bil Birkenau kraj, kamor so pošiljali tudi transporte Romov.⁴⁵⁷ Okoli 23.000 Romov je prispelo v Auschwitz, preživelo pa jih je samo okoli 3.000 (ali 13 %). Med njimi je tudi skupina 77 Romov iz okolice Novega mesta,⁴⁵⁸ ki so prispeli 2. decembra 1943 in so bili verjetno usmrčeni poleti leta 1944. Romski taboriščniki so bili od prihoda prvega transporta do uničenja zadnjih preostalih dne 2. avgusta 1944 nameščeni v taborišču BIIe ali *Ciganskem taborišču* (*Zigeunerlager*).

Taborišče Auschwitz je do konca ostalo v pristojnosti Glavnega gospodarskega in upravnega urada SS (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, kratica SS-WVHA)⁴⁵⁹ pod vodstvom Oswalda Pohla (1892 – 1951) oz. za koncentracijska taborišča prostojnega Urada D, kakor se je od marca 1942 imenoval IKL. Glavni namen SS-WVHA je bil izkoristiti čim več taboriščnikov za suženjsko delo. Taborišče Auschwitz je postalo največje delovno taborišče, ki je imelo predvsem poleti leta 1944 tudi presežke za delo primernih taboriščnikov, ki so jih zato pošiljali v druga taborišča. Seveda pa ni bil namen taboriščnikov ohraniti pri življenju, temveč jih skozi delo uničiti (*Vernichtung durch Arbeit*). Bolj ko se je slabšal nemški položaj na bojiščih, bolj se je povečevala potreba po taboriščnikih in bolj se je slabšal njihov položaj.

Tudi prva transporta Judov iz Madžarske sta končala v Auschwitzu. Po prihodu na „staro rampo“ med taboriščema Auschwitz I in Auschwitz II–Birkenau so okoli 3.800 novoprispelim Judom ukazali, naj izstopijo iz vagonov in odložijo vso prtljago, ki da jo bodo pripeljali za njimi s tovornjaki. Seveda je niso videli nikoli več. Nato so pozvali bolne in utrujene, naj se posedejo po tovornjakih. Nekaj sto ljudi je vabilo sprejelo; s tem so si pravzaprav izbrali nemudno smrt v plinski celici. Preostale so postrojili v ločeni koloni za moške in ženske in v peteroredih. (→ Slika 14) Sam glavni zdravnik taborišča Auschwitz II–Birkenau, dr. Josef Mengele,⁴⁶⁰ je nato opravil selekcijo. Na eno stran je pošiljal “za delo sposobne.” Še na “rampi” so nekaterim bodočim taboriščnikom v okviru t. i. *Briefaktion* razdelili dopisnice s sporočilom za sorodnike v nemščini o srečnem prihodu v neobstoječi kraj „Waldsee.”⁴⁶¹ Te dopisnice so dejansko poslali v Budimpešto in jih s pomočjo Judovskega sveta

457 O Romih v Auschwitzu: Piper, *Auschwitz 1940–1945 ... III*, str. 52–57, Strzelecka–Setkiewicz, II. *The Construction*, str. 89–91 in Zimmermann, *Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung*.

458 Czech, *Kalendarium*, s. d. ter Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 53 in 564–566: poimenski seznam 30 moških in dečkov s taboriščnimi številkami od Z–8923 do do Z–8952 ter 47 žensk in deklic s taboriščnimi številkami od Z–9620 do Z–9666, od katerih ni preživel nihče.

459 O SS–WVHA: Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 929–935.

460 Tako se izrecno spominja Gizela Straková, pa tudi v vseh ostalih pričevanjih o selekciji tega dne je skoraj vedno izrecno omenjen dr. Mengele. Tukaj velja opozoriti, da se pogostokrat dvomi, ali je bil res dr. Mengele prisoten pri tako številnih selekcijah, češ da so ga zaradi zloglasnega slovesa, ki ga je dobil po vojni, preživeli taboriščniki videli tudi tam, kjer ga ni bilo. DEGOB–jegyzökönyvek so tukaj najbolj zanesljivi vir, saj so nastali takoj po osvoboditvi, ko še ni bil dr. Mengele tako znan: omenjen je nič manj kot v 350 protokolih.

461 Dopisnico s tem naslovom omenjata tako taboriščnici G. M. (1918, *Mezőcsát*–(po 1945?)) s taboriščno številko 80108: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 2678 in S. M. (1904, *Medzilaborce*–(po 1945?)) s taboriščno številko 81046: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 2456, kot tudi eden judovskih voditeljev v Budimpešti Rudolf/Rezső Kastner/Kasztner (1906, Cluj–1957, Tel Aviv): Braham, *The Destruction ... 2*, Doc. No. 439, str. 912. O siceršnjem dopisovanju taboriščnikov v Auschwitzu: Iwaszko, XIII. *Contact*, str. 419–426.

Slika 14: »Rampa« v Auschwitz II–Birkenau, 27. maj 1944: Judje iz Podkarpatske Ukrajine pred selekcijo (Auschwitz Album, fotografija 48a (= USHMM #11092), manjka v albumu, ki je od 1980 v Yad Vashem, fotografija: <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives>). Opozoriti velja, da so vsi oblečeni v zimске plašče, čeprav je bila že pomlad. Nekatere so sorodniki ali znanci po vojni prepoznali (od leve proti desni): 2. lekarnar Eugen Weisshaus/Weiszhausz (1903, Berehove–1944, Hailfingen–Tailfingen), 3. zdravnik dr. Ferdinand/Nándor Kellerman (1894, ?–1944/45, ?), 5. zobozdravnik Adolf Abraham/Ábrám (1896, Tjačiv–1944/45, ?), 8. njegov sin Georg/Gyuri Abraham/Ábrám (1927, Tjačiv–1944/45, ?) in 13. lekarnar István Balassa (preživel), vsi iz Tjačiva (danes Ukrajina, madžarsko Técső). Zdravnika sta tudi oba neznanca moška s trakom z rdečim križem na levem rokavu. Tako je bilo tudi 2. maja 1944, ko so s transportom iz Nagykanizse prispeli Arnošt in Emil Kohnstein ter Eugen in Drago Singer.

Slika 15: *Nič več ni naše: vzeli so nam obleko, čevlje, celo lase; če bomo spregovorili, nas ne bodo poslušali; in četudi bi nas poslušali, nas ne bi razumeli. Vzeli nam bodo še imena; ...* Auschwitz II–Birkenau, 27. maj 1944: Judje iz Podkarpatske Ukrajine po končani registraciji v taboriščniških uniformah (Auschwitz Album, fotografija 148, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). Nekatere so sorodniki ali znanci po vojni prepoznali (od leve proti desni): 3. vrsta, 1. mesar Salomon Lázár/Lazarovics (?), 2. vrsta, 3. slaščičar Shimshon/Simson Falkovics (1910, Tjačiv–1944/45, ?), 1. vrsta, 3. lekarnar István Balassa (preživel), 2. vrsta, 5. mehanik Moshe/Mózes Vogel (1914, Tjačiv–1944/45, ?) in 1. vrsta, 4. trgovec Shmuel/Smuel Yitzhak Smilovics (1903, Tjačiv–1944, Rehmsdorf), vsi iz Tjačiva (danes Ukrajina, madžarsko Técső).

dostavili sorodnikom internirancev zato, da bi jih pomirili pred deportacijami, ki bodo sledile. Vse, ki so bili izbrani za delo, so odpeljali v "Savno" v Auschwitz II–Birkenau. Tam so jim odvzeli obleko, čevlje in vse, kar jim je morda še ostalo, jih obrili po celem telesu, skopali, dezinfecirali, oblekli v značilna črtasta oblačila taboriščnikov, jim vtetovirali taboriščne številke⁴⁶² in jih poslali na delo v različne dele taboriščnega sistema.

Morda je občutke taboriščnikov v tem trenutku najbolj plastično opisal preživeli Auschwitzta, pisatelj Primo Levi (r. 1919, Torino – † 1987, Torino, taboriščna številka 174517):⁴⁶³

V trenutku se nam je s skorajda preroško slutnjo razkrila resnica: dosegli smo dno. Globlje ni mogoče, ni bolj bednega človeškega stanja in ga ni mogoče misliti. Nič več ni naše: vzeli so nam obleko, čevlje, celo lase; če bomo spregovorili, nas ne bodo poslušali; in četudi bi nas poslušali, nas ne bi razumeli. Vzeli nam bodo še imena; ... Šele tedaj boste razumeli dvojni pomen izraza „uničevalno taborišče« in jasno bo, kaj pomenijo te besede: ležati na dnu.«⁴⁶⁴ (→ Slika 15)

Okrog 1.300 Judov je bilo tega dne izbranih za delo: 487 jih je dobilo taboriščne številke Auschwitzta od 186644 do 187130,⁴⁶⁵ domnevno okoli 800 Judov⁴⁶⁶ pa je bilo čez nekaj dni premeščenih v podružnico taborišča Groß–Rosen

462 V času delovanja taborišča Auschwitz je bilo registriranih več kot 400.000 ljudi. To pomeni, da so, kot je to bilo običajno tudi v drugih nemških koncentracijskih taboriščih, dobili svojo taboriščno številko. Posebnost Auschwitzta pa je bila, da je vanj prišlo še veliko več ljudi (najmanj 900.000), ki sploh niso dobili svoje taboriščne številke, temveč so bili brez vseh formalnosti ubiti takoj po prihodu ali pa so jih iz Auschwitzta, včasih šele tudi po tednu ali dveh, poslali v druga koncentracijska taborišča. Prav tako posebnost Auschwitzta je bila, da so v njem kot v edinem nemškem koncentracijskem taborišču vsi registrirani taboriščniki imeli svojo taboriščno številko vtetovirano na levo podlaht ali pa zelo redko na levi nadlaht. To so zaradi velike smrtnosti taboriščnikov postopoma vpljeli za vse kategorije taboriščnikov do sredine leta 1943. Sicer so bili prvi taboriščniki Auschwitzta, ki so imeli vtetovirano svojo taboriščno številko, sovjetski vojni ujetniki jeseni leta 1941, za katere je bila prav tako značilna visoka smrtnost. Ker so bili taboriščniki »zgolj številke« in ker so taboriščne številke umrlih izjemno redko uporabljali na novih taboriščnikih, je za Auschwitz taboriščna številka izjemno pomemben vir podatkov. V obliki preglednice podajam najvišje podeljene taboriščne številke Auschwitzta po serijah. Registrirani Judje iz prvih dveh transportov iz Madžarske so dobili še številke navadna serije. Prav zaradi ogromnega prihoda Judov iz Madžarske so s 13. majem 1944 začeli z moško judovsko serijo A, 16. maja 1944 pa z žensko judovsko serijo A. Samo moško judovsko serijo B so začeli z 31. julijem 1944. O registraciji v Auschwitzu: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 33, Iwaszko, I. Reasons, 21–39 in Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 218–219.

463 Avtobiografski deli o času v Auschwitzu: Levi, Ali je to človek in Levi, Potopljeni.

464 Levi, Ali je to človek, str. 21–22.

465 Iz Čakovca npr. Desider Bader (1905, Turnišče–1944, Auschwitz) s taboriščno številko 186667, Rudolf Ebenspanger (1890, Prelog–1945, Dachau) s taboriščno številko 186703, oče in sin Aleksandar Riebner s taboriščno številko 186967 in Miroslav Riebner s taboriščno številko 186969 ter dr. Nikola/Miklós Viola (1903, Čakovec–(1944/45), ?) s taboriščno številko 187075, iz Murske Sobote npr. bratje László/Ladislav Nadai (1903, Győr–1944/45, Auschwitz/(transport v Buchenwald)) s taboriščno številko 186930, Franc Nadai (1910, Šafarsko–1945, (transport v Buchenwald)) s taboriščno številko 186931 in Josip Ernest Nadai/Naday (1906, Šafarsko–(po 1985), ?) s taboriščno številko 186932.

466 Po imenih poznam najmanj 24 (ali 25?) taboriščnikov. Vsi meni poznani so bili ali iz internacijskih taborišč ali iz Bačke. Kaže, da med njimi ni bilo nikogar iz Medžimurja ali Prekmurja.

(RogoŸnica)⁴⁶⁷ v Šleziji v Wüstegiersdorfu (G³uszycy) in zato niso dobili taboriščne številke v Auschwitzu. Med prvimi so bili Arnošt in Emil Kohnstein ter Drago Singer, ki so dobili taboriščne številke 186838, 186839 in 187007. Tega dne je bilo izbranih za delo tudi več kot 1.200 Judinj: najmanj 75, ki so dobile taboriščne številke od 76385 do 76459,⁴⁶⁸ 541, ki so dobile taboriščne številke od 80000 do 80540⁴⁶⁹ in najmanj 588, ki so dobile taboriščne številke od 80685 do 81272.⁴⁷⁰

Drugačna je bila usoda Milice (taboriščna številka 80912) in Gizele Kohnstein (taboriščna številka 80913). Ÿe na „rampi“ ju je zaradi dejstva, da sta bili dvojčici, izbral dr. Mengele.⁴⁷¹ T. i. Mengelejevi dvojčki so sicer bili privilegirani, ker jih niso obrili po celem telesu in oblekli v taboriščno obleko, pa tudi delali niso in hrana je bila zanje boljša kot za ostale taboriščnike. Toda ti “privilegiji” so bili samo grozljiva kulisa za resnični namen: bili so izbrani za zločinske medicinske poskuse. Preostalih približno 700 Judov (18 % vsega transporta), med njimi so bili dr. Eugen Singer, Gizella Kluger, mati Irén Kluger, Ivan Markoviæ, oèe Helene/Lili Romano in Jelena Riebner, mati Miroslava Riebnerja/Ribnerja, je bilo takoj po selekciji umorjenih v plinskih celicah. Tudi glede na to, da sta bila oba transporta 2. maja 1944 sestavljena iz “za delo sposobnih” Judov, je bil delež umorjenih takoj ob prihodu neobičajno nizek: v èasu *Ungarnaktion* je takojšnja smrt èakala okrog 75 % vseh prispelih.

Prav zaradi priprav na *Ungarnaktion* so se v Auschwitzu v prvi polovici maja leta 1944 zgodile nekatere pomembne spremembe. Nekatere izmed taborišènic, prispele s transportoma 2. maja 1944 iz Madžarske,⁴⁷² so uporabili za delo na dokonèanju železniškega tira v Auschwitz II–Birkenau in “nove rampe,” kjer so novoprispeli izstopili iz tovornih vagonov v neposredni bližini Krematorijev (in plinskih celic) II in III. V taborišèe je vlak zapeljal skozi stavbo glavne straže, ki je zato dobila zloglasno ime Vrata smrti. Dne 4. in 5. maja 1944 je na Dunaju potekal sestanek predstavnikov Eichmannovega oddelka, madžarske žandarmerije, nemških, madžarskih in slovaških železnic, na katerem so se dogovorili, da bodo od sredine maja do sredine junija iz Madžarske v Auschwitz prihajali po štiri transporti na dan, v vsakem pa bo 45

467 O taborišèu Groß–Rosen: Konieczny, Das KZ Groß–Rosen in Sprenger, Das KZ Groß–Rosen.

468 Npr. R. A. (1919, Vefké Kapušany–(po 1945?)) s taborišèno številko 76285: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 451.

469 Npr. G. M. (1918, Mezócsát–(po 1945?)) s taborišèno številko 80108: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 2678.

470 Iz èakovca npr. Piroška/Crvenka Zoor (1912, èakovec–(po 1945?)) s taborišèno številko 81272, iz Lendave npr. Magdalena/Magda Schön, por. Hirschl–Schön (1914, Lendava–(po 1968)) s taborišèno številko 81182, iz Murske Sobote npr. mati in hèi Irena Halmoš, roj. Trautmann/Trautman (1901, Murska Sobota–1957, Murska Sobota) s taborišèno številko 80867 in Elizabeta/Boža Halmoš (1922, Murska Sobota–(po 1968?)) s taborišèno številko 80868, iz Nagykanizse npr. Irén Kluger s taborišèno številko 80957.

471 Primer dvojèkov, ki sta prišla v Auschwitz prav tako 2. maja 1944: Suzana Vitenberg/Wittenberg, kasneje por. Ceniè (1925, Sombor, taborišèna številka 81257) in Mirko/Imre/Emerik Vitenberg/Wittenberg (1925, Sombor–1945, Flossenbürg/Arnstorff, taborišèna številka 186644). O njima: Ceniè, Blizanci.

472 Npr. Aranka Schwartz (1923, Berehove–(po 1945?)) s taborišèno številko 80374: DEGOB–jegyzökönyvek, št. 3206.

vagonov z okoli 3.000 Judi. Dne 8. maja 1944 je Rudolf Höß ponovno postal poveljnik celotnega taboriščnega sistema, potem ko je bil njegov prvi poveljnik in je to službo opravljal do 10. novembra 1943. Poveljnik Auschwitz II–Birkenau je postal njegov nekdanji adjutant Josef Kramer (1906–1945).⁴⁷³ Že naslednjega dne je Höß za vodjo taboriščnih (plinskih celic in) krematorijev postavil na tem področju izkušenega Otta Molla (1915–1946) z zlovesčim vzdevkom Malahoves, kar v jidišu pomeni Angel smrti.⁴⁷⁴ Ukazal je še takojšnje popravilo Krematorija V, priprave za kremiranje trupel tudi na prostem in ponovno uporabo plinske celice v Bunkerju 2, povečanje število taboriščnikov *Sonderkommando*,⁴⁷⁵ ki so delali v plinskih celicah in krematorijih, z 224 na 860, ter *Kanade II* (BIIG) oz. *Kanadakommando*,⁴⁷⁶ ki so delali skladišču zaplenjenih predmetov taborišča Auschwitz II–Birkenau na več kot 2.000. Höß je takoj za tem odpotoval v Budimpešto, kjer je z Eichmannom uskladił še zadnje podrobnosti. Dne 16. maja 1944 so v Auschwitz začeli prihajati transporti iz Madžarske.⁴⁷⁷ Kot prvi je

473 V taborišču Auschwitz je bil že leta 1940, ko je bil Hößov adjutant. Pred ponovnim prihodom v Auschwitz je bil Schutzhaftlagerführer taborišča Natzweiler–Struthof 1941–1942 in poveljnik taborišča Natzweiler–Struthof 1942–1944. Po odhodu iz Auschwitza je bil še od decembra 1944 do aprila 1945 poveljnik taborišča Bergen–Belsen. O njem: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 156 in 160 ter Josef Kramer.

474 V taborišču Auschwitz od leta 1941. Pred začetkom opravljanja te funkcije (maj 1944) je bil vodja plinskih celic in krematorijev na prostem 1942 ter poveljnik podružnic Fürstengrube september 1943–marec 1944 in Gleiwitz I marec–maj 1944. Po koncu opravljanja te funkcije (september 1944) je bil ponovno poveljnik podružnice Gleiwitz I, po evakuaciji pa je bil poslan v Dachau za poveljnika ene izmed podružnic v Kauferingu. O njem: Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 237, Venezia – Prasquier, Sonderkommando, str. 64–66, 87, 89 in 93–94 ter Otto Moll.

475 Med okoli 250 Judi iz Madžarske je bil prekmurski Jud Vladimir Halmoš (Janež, Ugonobljen židovski rod), med okoli 100 grškimi pa Shlomo Venezia (Venezia – Prasquier, Sonderkommando, str. 57 in Pezzetti, Holokavst, str. 183). O Sonderkommando: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 83–88, Piper, V. The Exploitation, str. 91–92, Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 180–197 in 244–269, Greif, Die moralische Problematik, Venezia – Prasquier, Sonderkommando in Pezzetti, Holokavst, str. 180–185.

476 »Kanada II« je bilo ime v taboriščnem žargonu za uradno imenovani Effektenlager, tj. skladišče zaplenjenih predmetov v Auschwitz II–Birkenau. Ime je izhajala iz mnenja, da je Kanada neznansko bogata država, kot je bila »Kanada« neznansko bogata zaradi premoženja taboriščnikov, ki jim je bilo odvzeto ob prihodu v taborišče. Ohranilo se je poročilo o tem, da so samo med 1. decembrom 1944 in 15. januarjem 1945 poslali iz Auschwitza 99.922 kompletov otroške obleke in perila, 192.652 kompletov ženske obleke in perila in 222.269 kompletov moške obleke in perila. Kljub temu da je velik del »Kanade II« zaradi 23. januarja 1945 podtaknjega požara zgorel, je po osvoboditvi v njej ostalo 348.820 kosov moških oblačil, 826 kosov ženskega perila, 43.255 parov čevljev in 7.000 kg človeških las. O »Kanadi«: Gumkowski (red.), Konzentrationslager Auschwitz ..., 1975, str. 245–246, Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 120, Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 97–98, Lasik, IV. Organizational Structure, str. 237, Piper, V. The Exploitation, str. 92–93 in Strzelecki, VI. Plundering, str. 150–151.

477 Glavna vira za deportacije iz Madžarske sta t. i. Gaškov seznam (angleško Gaško's list) in t. i. Glaserjev seznam (angleško Glaser's list). Gaškov seznam je leta 1984 objavil Miklós/Mikuláš Gaskó/Gaško (ponatisa: Szita, Verschleppt, str. 26–27 in Braham, The Politics ... 2., str. 1403–1405), ki je v času vojne živel v Košicah. Nastal je po zapisih sicer neznanega Istvána Vrancsika, leta 1944 zaposlenega na železniški postaji v Košicah (madžarsko Kassa), takrat sicer zadnje madžarske postaje pred vstopom v takratno Slovaško. Skozi Košice je med 14. majem in 20. julijem 1944 potovala ogromna večina transportov iz Madžarske v Auschwitz. V seznamu so navedeni: datumi odhoda iz Košic, kraj začetka potovanja in število deportirancev. Med 137 transporti tega seznama ni ne prvega in ne drugega transporta iz Nagykanizse. Prvi ni naveden, ker je prišel v Auschwitz pred 14. majem 1944, verjetno pa tudi ni potoval preko Košic, drugega pa ni zato, ker ni potoval preko Košic. Glaserjev seznam je nastal 5. avgusta 1945 (originalni naslov: Zusammenstellung der in der Zeit vom 16.V. bis

prispele transport iz Nyíregyháze na severozahodu Madžarske, ki ga je pripravil dr. Siegfried Seidl. V njem je bilo 3.200 Judov: verjetno jih je bilo samo 14 % izbranih za delo. Ostale so pomorili v plinskih celicah in trupla upepelili v krematorijih. Prav vsi preživeli taboriščniki Birkenau se spominjajo, da je zaradi neprekinjenega delovanja plinskih celic dan za dnem “nebo nad krematoriji žarelo” in “po vsem taborišču se je valil dim; smrdelo je po sežganih človeških telesih.”⁴⁷⁸

Ostali člani družin Kohnstein in Singer so bili od 28. aprila 1944 zaprti oz. getoizirani v Nagykanizsi, kjer je ostalo okoli 1.800 pretežno za delo nesposobnih Judov. Večinoma so to bili otroci z materami in starejši ljudje, saj je bilo veliko mlajših moških v delovnih enotah madžarske vojske, večina za delo sposobnih obeh spolov pa je bilo odpeljanih s prvim transportom. V nagykanizškem „getu” so bili Judje nameščeni v več med seboj ločenih stavbah. Tako je bilo 600–700 Judov iz okolice Nagykanizse, Prekmurja in Medžimurja zaprtih v *Zimski kmetijski šoli (Téli gazdasági iskola)*⁴⁷⁹ na Ady utca 74a tik ob judovskem pokopališču na obrobju mesta. (→ Slika 16) V središču mesta je bilo v sinagogi in sedežu judovske občine na Fő út 6 zaprtih 500–600 Judov iz Nagykanizse. Tretji „geto” za okrog 600 Judov iz Nagykanizse je bil v bližini sinagoge v trgovski šoli na Zrínyi utca 33, vrtcu na Csengery út 10 in domu starejših na Szent Imre utca 3. Vse zgradbe so bile neprimerne za bivanje tako velikega števila ljudi. Erika Fürst, ki je bila v Nagykanizsi skupaj z mamo Terezijo, roj. Hirschl (r. 1901, Szombathely – † 1973, Murska Sobota)⁴⁸⁰ in sestro Sarolto/

20.9.1944 im Konzentrationslager Auschwitz II Birkenau eingetroffenen Transporte /Maenner/, objava in analiza: Hungarian Jews in Honey, Research Notes, glej tudi Gerlach – Aly, Das letzte Kapitel, str. 275 in 286) in ga je pripravil Leo Glaser (1893, Most–(po 1945), ?), od leta 1938 taboriščnik, najprej v Dachau in nazadnje v Mauthausnu, leta 1944 pa kapo skladišča za obleke taboriščnikov (nemško Häftlingsbekleidungskammer) v Auschwitz II–Birkenau. V seznamu so po transportih navedeni vsi moški po nacionalni pripadnosti (npr. madžarski Judje, poljski Judje), ki so med 16. majem in 20. septembrom 1944 od njega sprejeli taboriščno obleko. V tem seznamu je do 20. septembra 1944 navedenih 148 transportov iz Madžarske, ker so tukaj seveda upoštevani tudi tisti, ki niso potovali skozi Košice. Torej so na osnovi tega znane zelo natančne številke v taborišče sprejetih moških. Ker je bila večina mlajših madžarskih Judov v madžarskih delovnih enotah, je bilo v taborišče sprejetih celo nekaj več žensk. To potrjujejo tudi nemški dokumenti (npr. Braham, The Destruction ... 1., Doc. No. 163). Zato lahko za to obdobje zelo natančno ugotovimo tako za posamezne Transporte iz Madžarske kot tudi skoraj za celotno Ungarnaktion število deportiranih (okoli 430.000), število sprejetih v taborišče (okoli 110.000) in število usmrčenih takoj po prihodu v taborišče (okoli 320.000).

478 Prvi citat je iz izjave Karle/Sare/Šarike Heimer, por. Klein (1925, Murska Sobota/Muraszombat–ok. 2002, (Izrael)), ki je prispela v Auschwitz s prvim transportom iz Nagykanizse in jo je dala kmalu po koncu vojne ter je objavljena v Janež, Nebo in Janež, Ugonobljen židovski rod. Drugi citat je iz dela Jožice Hodnik, kasneje por. Veble–Hodnik (1914, Maribor), ki je prispela v Auschwitz 6. februarja 1943 iz Maribora in dobila taboriščno številko 34634: Veble–Hodnikova, Preživela sem ..., 1975², str. 118, sicer pa o dogajanju v času Ungarnaktion str. 118–124.

479 Šola je kot prvo te vrste v Zalski županiji ustanovilo kmetijsko ministrstvo leta 1940 za kmečke sinove, ki so jo obiskovali samo pozimi. Tako so eno šolsko leto opravili v dveh zimskih polletjih. Od leta 1942 je bila v novi zgradbi na Ady utca 74a. V zgradbi so bile poleg učilnic, kabinetov, delavnic in pisarn tudi spalnice za 50 dijakov, ki so med poukom bivali v internatu. Po vojni je šola večkrat spreminjala namebnost in ime. Danes je v njenih prostorih Cserhádi Sándor Múszaki Szakképző Iskola. O zgodovini šole, sicer brez omembe njene namebnosti leta 1944: Cserhádi Sándor ... Iskolánk története.

480 Osebni podatki Terezija Fürst, roj. Hirschl: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota in JIM, Popis, Murska Sobota.

Šariko (r. 1928, Murska Sobota – † 1948, Maribor),⁴⁸¹ se spominja, da so jih stražili madžarski žandarji. V času do drugega transporta je v Nagykanizsi umrlo najmanj devet ljudi,⁴⁸² med njimi iz Lendave Katalin/Katarina Rudolfer roj. Jamboš (r. 1868, Mezökeresztes – † 1944, Nagykanizsa)⁴⁸³ in 8. maja 1944 Sigmund/Žiga Weiss (r. 1874, Dumitreni – † 1944, Nagykanizsa),⁴⁸⁴ ki je naredil samomor. Oba sta pokopana na judovskem pokopališču v Nagykanizsi.

Dr. Lajos Hegyi (1893 – po 1946),⁴⁸⁵ takratni vršilec dolžnosti župana Nagykanizse, je poskušal omiliti trpljenje Judov. Večkrat se je sestel s predsednikom judovske občine v Nagykanizsi, dr. Jenőjem Halphenom (r. 1883, Nagykanizsa – † 1944, Auschwitz).⁴⁸⁶ Judom je priskrbel večje količine hrane, čeprav so zadostovale samo za en skromen obrok dnevno. Dosegel je tudi, da je aretirane Jude obiskal zdravnik. Dne 16. maja 1944 je dr. Hegyi od žandarskega poveljnika izvedel, da bodo preostale Jude čez dva dni odpeljali. Zato je nabavil dodatne količine hrane, predvidoma za tri dni; za primero povejmo, da je npr. količina kruha na osebo dnevno znašala 20 dag. Hrana je bila Judom razdeljena na postaji, potem ko so bili že v vagonih, pod nadzorom Jenőja Tökeja. To je bil tedaj ne ravno redek poskus vsaj ublažitve položaja transportirancev na Madžarskem. Dne 18. maja 1944 je iz Nagykanizse odšel drugi transport z okrog 1.750 Judi. O tem transportu se je ohranil dokument,⁴⁸⁷ v katerem sta poimensko navedeni približno dve tretjini transportiranih. (→ Slika 17) Žal manjka prav tisti del, v katerem so bili navedeni Judje iz Medžimurja in Prekmurja. Transport je potoval preko Sárvárja,⁴⁸⁸ kjer so transportu 19. maja 1944 dodali še nekaj zapornikov (domnevno 137 iz internacijskega taborišča Szombathelya) in na hitro pokopali prve umrle (domnevno 25), zatem preko Soprona in Dunaja v Auschwitz. Kaže, da je veliko ljudi tega transporta umrlo že med potjo, med prekmurski Judi zagotovo

481 Osebni podatki Sarolta/Šarika Fürst: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, JIM, Popiš, Murska Sobota, Velunšek, Okrajna komisija, str. 196 in SI_PAM/0447/02901, sig.: 1 – 5536 ter Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [51].

482 Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, št. 162, str. 439–440: z osebnimi podatki navedenih sedem med 26. aprilom in 6. majem 1944 umrlih Judov iz Nagykanizse, ki jim je treba prišteti tudi dva zgoraj navedena.

483 Osebni podatki Katalin/Katarina Rudolfer, roj. Jamboš: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava in Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [28] (napačno »usmr. 21. V. 1944, Auschwitz«). O njej: Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság, str. 102 (fotografija groba).

484 Osebni podatki Sigmund/Žiga Weiss: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava in Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [31] (napačno »samomor med prevozom v internaciji«). O njem: Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság, str. 83 in 113 (tudi fotografija groba) ter Toš, Zgodovinski spomin, str. 68.

485 Do 4. aprila 1944, ko je bil zaradi svojega protinacističnega stališča odstavljen in upokojen, je bil župan Nagykanizse István Krátky (1888, Nagykanizsa–1956, Ócsa), ki je to službo zelo uspešno opravljal od leta 1930. Do postavitve novega župana Lajosa Simonfaya, torej prav v času aretacije, getoizacije in deportacije Judov iz Nagykanizse, je bil vršilec dolžnosti dr. Lajos Hegyi. Po koncu vojne je bil dr. Hegyi postavljen pred sodišče: Németh – Paksy, Együttélés és kirekesztés, št. 248, str. 556–560.

486 Osebni podatki Jenő Halphen: YVCD, Page of Testimony, János Bonta, 1994.

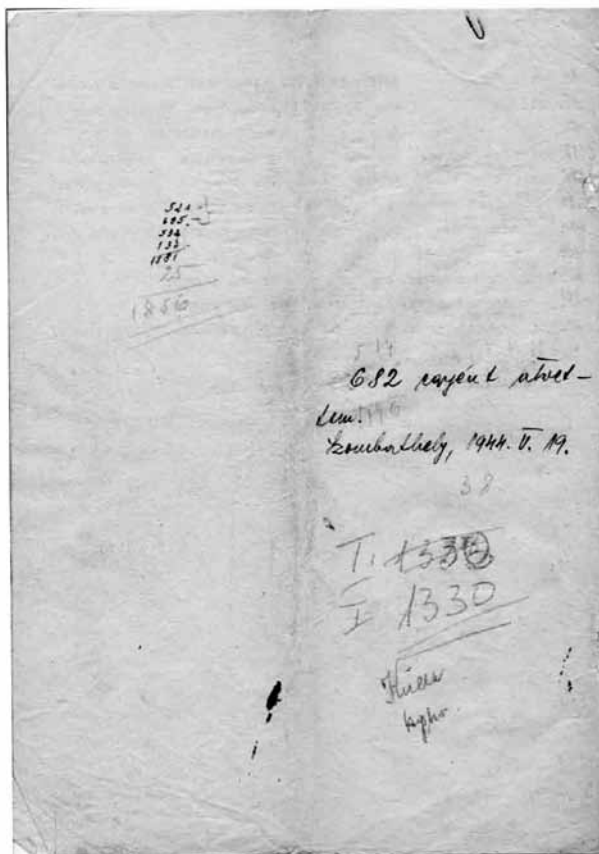
487 Glej op. 51.

488 Na str. 128 v op. 51 omenjenega dokumenta je izrecno omenjen postanek v Sárvárju. O internacijskem taborišču Sárvár v času Ungarnaktion: Braham, The Politics ... 2., str. 768–769 in Braham, The Politics ... Condensed Edition, str. 149–150.

Slika 16: Nagykanizsa: Zimska kmetijska šola (Téli gazdasági iskola) na Ady utca 74a (po 1960, fotografija: <http://holmi.nagykar.hu/irasok/4278/1.html>). V tej zgradbo je bilo med 28. aprilom in 18. majem 1944 zaprtih 600–700 Judov iz okolice Nagykanizse, Prekmurja in Medžimurja. Med njimi so bili: Olga, Oto, Pavla, Tea in Vilma Kohnstein ter Erna, Jozefina, Marija in Milan Singer.

Slika 17: Nagykanizsa: spisek transporta 18. maja 1944, str. 158 = zadnja stran (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg). Najprej je levo seštevek »521 + 695 + 534 + 137 = 1881 (recte 1887!)«. Prvi dve številki ustrezata priloženima poimenskima seznamoma Judov iz Nagykanizse in okolice. Tretja številka so verjetno Judje iz Medžimurja in Prekmurja in med njimi Olga, Oto, Pavla, Tea in Vilma Kohnstein ter Erna, Jozefina, Marija in Milan Singer. Verjetno so četrta številka Judje iz internacijskega taborišča Sárvár. Ta seštevek je zmanjššan za 25 in znaša potem 1856 (recte 1862). Desni seštevek »514 + 682 = 1196« je skoraj isti kot seštevek na str. 129 (»682 + 515 = 1197«). Ker je »raven pripisano »Szombathely, 1944. V. 19.« je to verjetno številka, zmanjššana za tiste, ki so umrli na poti do tega kraja, kjer je madžarska žandarmerija transport prepustila Nemcem. To torej pomeni, da je že prvi dan transporta verjetno umrlo 25 ljudi (521 – 6 ali 7 = 515 ali 514, 695 – 13 = 682 in 7 ali 6 od »534 + 137«, skupaj 6 ali 7 + 13 + 7 ali 6 = 25).

vsaj Béla Brünner (r. 1867 ali 1873, Lendava – † 1944, transport v Auschwitz)⁴⁸⁹ in Leopold Kohn (r. 1865, Bakovci – † 1944, transport v Auschwitz).⁴⁹⁰

V Auschwitz II–Birkenau je drugi transport iz Nagykanizse prispel 21. maja 1944.⁴⁹¹ Morda je bil ta dan najbolj grozljiv v vsem času obstoja taborišča Auschwitz: s šestimi transporti iz Madžarske,⁴⁹² eden od njih je bil tudi drugi transport iz Nagykanizse, je prispelo več kot 17.000 Judov, od katerih so jih okoli 13.000 takoj po selekciji usmrtili. Tudi drugi transport iz Nagykanizse so takoj po prihodu selekcionirali, tokrat na medtem že zgrajeni “novi rampi.”

Elie Wiesel (r. 1928, Sighetu Marmatiei, taboriščna številka A–7713),⁴⁹³ leta 1986 prejemnik Nobelove nagrade za mir, ki je v Auschwitz prispel 18. maja 1944 s transportom iz rojstnega mesta v Transilvaniji, se spominja začetka selekcije:

Na vsaka dva metra je stal esesovec s puško, uperjeno v nas. Z roko v roki smo sledili množici. Nasproti nam je prišel esesovski podčastnik z gumijevko v roki. Ukazal je: »Moški na levo! Ženske na desno!« Šest besed, izrečenih mirno, brezbrizno, hladnokrvno. Šest enostavnih, kratkih besed. ... V delčku sekunde sem lahko videl mater in sestre odhajati proti desni strani. ... Nisem se zavedal, da tukaj, v tem trenutku, zapuščam svojo mater in Čiporo za vedno.⁴⁹⁴

Po pričevanju Erike Fürst je tudi tega dne opravljal selekcijo dr. Mengele: (→ Slika 18)

Oblekla sem nase vse, kar sem imela, tudi zimski plašč in čez zimski plašč še balon plašč, ki ga sploh nisem mogla niti zapeti, ampak sem zgledala močna, kar me je mogoče tudi rešilo ... ker sva bili s sestro enako oblečeni, je mamó vprašal, če sva dvojčici. Vprašal je še, koliko sva stari. Mama je rekla 17 in 15, čeprav je bila sestra stara 15, jaz pa 13 let, ter dodala: »Mi hočemo delati.« Potem se je rahlo nasmejal in nas dal na levo. Na desno so šli starci, otroci in mlade mamice ...

(→ Slika 19) Med tistimi, ki jih je tega dne dr. Mengele ni izbral za delo, so bili tudi: Arnoštova žena Olga (48 let) in sestra Pavla (54 let), Emilova žena Vilma (33 let) in hči Tea (9 let) Kohnstein, Eugenova žena Jozefina (42 let) in mati Marija (83 let) ter Dragova žena Erna (39 let) in sin Milan (12 let) Singer. Selekcijo je tako preživel samo skoraj 15 let star Emilov sin Oto, ki je naslednji dan dobil taboriščno številko A–3227.

489 Osebni podatki Béla Brünner: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava in Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [21]. O njem: Gašpar – Lazar, Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság, str. 105.

490 Osebni podatki Leopold Kohn: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, Velunšek, Okrajna komisija, str. 246 in SI_PAM/0447/05281, sig: 18 – 9893/45 ter Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [25].

491 O transportu iz Nagykanizse, ki je 21. maja 1944 prispel v Auschwitz: AA, Wontor–Cichy, Pismo.

492 Transporte, ki so 21. in 22. maja 1944 prispeli iz Madžarske v Auschwitz podajam v tabeli v prilogi, po: Michael Honey, Research Notes.

493 Ne povsem, a vseeno dovolj avtobiografsko delo o času v Auschwitzu: Wiesel, Noč.

494 Wiesel, Noč, str. 31.

Slika 18: »Rampa« v Auschwitz II–Birkenau, verjetno 27. maj 1944: Judje iz Podkarpatske Ukrajine v dveh vrstah čakajo na selekcijo, levo ženske in otroci do 15 let, desno moški, pred njimi stoječi častnik z oficirsko čepico je verjetno dr. Josef Mengele (1911, Günzburg–1979, Bertioga), v ozadju t. i. Vrata smrti (*Auschwitz Album*, fotografija 22, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). Tako je bilo tudi 21. maja 1944, ko so s transportom iz Nagykanizse prispeli Olga, Oto, Pavla, Tea in Vilma Kohnstein ter Erna, Jozefina, Marija in Milan Singer.

Slika 19: »Rampa« v Auschwitz II–Birkenau, verjetno 27. maj 1944: selekcija Judov iz Podkarpatske Ukrajine, desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, tako tudi ženska z otrokom, v ozadju t. i. Vrata smrti (*Auschwitz Album*, fotografija 35, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). Med vrstama stoječi esesovec z aktovko je Wilhelm Emmerich (1916, Tiefenbach–1945, Schwarmstedt) ali Georg Höcker (1912, Ausbach–(po 1945?)). Vidna je tudi skupina taboriščnikov Kanadokommando: levo v spodnjem kotu nizozemski Judje Jaap van Gelder oz. Jacob Ben Dror (1926, Rotterdam–1998, (Nizozemska)), desno od njega Jaap de Hond (?) in verjetno Maurits Schellekens (?) ali Eddy Wynschenk (1927, Amsterdam–2003, San Bruno) ter ob esesovcu z aktovko kapo avstrijski Jud Hans Schor (1913, Dunaj–1945, Auschwitz/Gliwice), predvojni komunist in španski borec.

Še dva najstnika⁴⁹⁵ iz transporta iz Nagykanizse je dr. Mengele izbral za delo: že omenjeni skoraj 12 let stari Branko Lustig iz Čakovca, ki je naslednji dan dobil taboriščno številko A-3317, in prav tako že omenjeni, tedaj še ne 14 let stari Tomislav Schwarz iz Lendave. Oba je rešila za njuno starost neobičajna telesna višina in v Lustigovem primeru materina laž, ki je dr. Mengeleju rekla, da je njen sin star 16 let, ter v Schwarzovem primeru nasvet poljskega taboriščnika, ki je njegovu materi svetoval, naj gre naprej in reče, da je star 16 let. Branka Lustiga so takoj zatem na "rampi" ločili od mame Vilme. Z njo se je spet srečal po osvoboditvi v taborišču Bergen-Belsen. Tomislav Schwarz je na "rampi" zadnjič videl mamo Rozalijo/Rozo roj. Stein (r. 1911, Bácsalmás – † 1944, Auschwitz)⁴⁹⁶ in sestro Veroniko/Vero (r. 1939, Lendava – † 1944, Auschwitz):⁴⁹⁷

Ko sem pogledal nazaj, sem videl mamo, ki je bila stara 32 let in bi bila lahko prav tako razvrščena med delavce, vendar se ni hotela ločiti od hčerke. Vedela je, da bo umrla skupaj z njo.

Tiste, ki tega dne niso bili izbrani za delo, so z »rampe« odpeljali do enega izmed krematorijev in plinskih celic, kjer bi jih naj čakala »kopak«. Do Krematorijev (in plinskih celic) II in III je bilo od »rampe« samo okoli 500 m, medtem ko je bilo do Krematorijev (in plinskih celic) IV in V vsaj 1.500 m poti skozi taborišče. (→ Slika 20) Kadar slednja še nista bila pripravljena za nov transport, so ljudje počakali nekaj časa v brezovem gozdičku pred njima. (→ Slika 21) To so bili njihovi zadnji mirni trenutki v življenju.

Verjetno so vsaj nekatere Jude iz drugega transporta iz Nagykanizse pripeljali v Krematorij (in plinsko celico) IV. V tem krematoriju so v tem času že delali Judje iz Madžarske⁴⁹⁸ in med njimi je bil prekmurski Jud Vladimir Halmoš (r. 1925, Murska Sobota – 1944, Auschwitz),⁴⁹⁹ ki je prispel 2. maja 1944. Zanj vemo, da je najverjetneje 22. maja 1944 upepelil truplo svojega očeta po imenu Evgen/Jenő Halmoš (r. 1888,

495 Ocenjeno skupno število judovskih otrok (= do 14 let) in najstnikov (14–17 let), ki so bili deportirani iz Jugoslavije, je 1.500 in od teh jih je bilo v taborišču registriranih 65. Vsekakor so del ocenjenega skupnega števila judovskih otrok in najstnikov, ki so bili deportirani iz Madžarske, tudi otroci in najstniki iz Jugoslavije. Ta številka sicer znaša 90.000, od katerih jih je bilo v taborišču registriranih 370. Ugotovljenih je bilo 16 otrok in najstnikov iz Jugoslavije, ki so dočakali osvoboditev Auschwitz: 10 judovskih najstnikov, 2 judovska otroka, 2 nejudovska otroka in 2 nejudovska najstnika. O tem: Kubica, VIII. Children, str. 224–225 in 288–290.

496 Osebni podatki Rozalija/Roza Schwarz/Schwarc, roj. Stein: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Dolnja Lendava, YVCD, Page of Testimony, Ferenc Stein, 1957, YVCD, Page of Testimony, Leopold Stein, 1957, YVCD, Page of Testimony, Tereza Révész, 1958, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [29] (»299. Schwarz Roza = 300. Schwarz Rozalija«) in YVCD, Page of Testimony, Yoel Schachar, 1999.

497 Osebni podatki Veronika/Vera Schwarz/Schwarc: Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [29] (»305. Schwarz Vera = 306. Schwarz Verona«), Žrtve rata, s. v. in YVCD, Page of Testimony, Yoel Schachar, 1999.

498 Nyszli, U službi, str. 43, ki sicer omenja Krematorij III, kar pa je napaka.

499 Osebni podatki Vladimir Halmoš: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, Velunšek, Okrajna komisija, str. 214 in SI_PAM/0447/03767, sig.: 1 – 9659, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [23] ter Žrtve rata, s. v. O njem: Janež, Ugonobljen židovski rod.

Slika 20: Auschwitz II–Birkenau, 27. maj 1944: Judje iz Podkarpatske Ukrajine na poti skozi sektor BII do Krematorijev (in plinskih celic) IV in V (*Auschwitz Album*, fotografija 123, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). V ozadju so vidne barake in bodeča žica. Prepoznana je samo 2. iz leve stoječa Bracha Junger (1878, Tjačiv–1944, Auschwitz) iz Tjačiva (danes Ukrajina, madžarsko Técső). Tako je bilo verjetno tudi 22. maja 1944, ko so bili na tej poti Olga, Pavla, Tea in Vilma Kohnstein ter Erna, Jozefina, Marija in Milan Singer.

Slika 21: Auschwitz II–Birkenau, verjetno 26. maj 1944: Judje iz Podkarpatske Ukrajine v brezovem gozdičku pred Krematorijema (in plinskima celicama) IV in V (*Auschwitz Album*, fotografija 138, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). Nekatere so sorodniki ali znanci po vojni prepoznali (od desne proti levi): spredaj stoječa deklica Gerti Mermelstein (?–1944, Auschwitz), zraven nje sedeča deklica je njena sestra (?–1944, Auschwitz), ob njej sedeča je njena mati, takoj zraven njena mati in babica deklic Tauba Mermelstein (?–1944, Auschwitz), ob njej Lenke/Laja Fogel, roj. Mermelstein (1899, Suskovo–1944, Auschwitz) ter stoječa dečka, ki sta njena sinova Gershon (1936, Batrad'–1944, Auschwitz) in Reuven (1935, Batrad'–1944, Auschwitz), vsi iz Mukačeva (danes Ukrajina, madžarsko Munkács).

Pečarovci – † 1944, Auschwitz),⁵⁰⁰ ki je prispel z drugim transportom iz Nagykanizse, kar pomeni, da je bil vsaj del Judov iz tega transporta usmrčenih v Krematoriju (in plinski celici) IV. Glede na to, da je pri nekaterih prekmurskih Judih kot datum usmrtitve naveden 21., pri drugih pa 22. maj 1944, je verjetno, da je vsaj del tega transporta na usmrtitev počakal v omenjenem brezovem gozdičku pred njim. Kakšni so bili njihovi zadnji trenutki življenja, lahko precej natančno opišemo.

Pričevanja sicer zelo maloštevilnih preživelih članov *Sonderkommando*, kot je Shlomo Venezia (r. 1923, Solun),⁵⁰¹ ki je v Auschwitz prispel 11. aprila 1944 (taboriščna številka 182727) in je delal v Krematoriju (in plinski celici) III, ter že omenjenega dr. Miklósa Nyiszlija,⁵⁰² ki je v Auschwitz prispel 27. maja 1944 (taboriščna številka A-8450) in je bil kot zdravnik zadolžen za esesovce in taboriščnike v krematorijih, so verjetno najbolj pretresljiva izmed vseh pričevanj iz Auschwitza. Ni naključje, so na osnovi Nyiszlijevega pričevanja posneli igran, a izjemno realističen film o Auschwitzu, *Taborišče smrti*.⁵⁰³ V krematorij so vedno najprej prišli ženske, otroci in starci, šele nato moški. V slačilnici so bili po celotni dolžini zidu pritrjeni oštevilčeni obešalniki in pod njimi lesene klopi, na katere so se ljudje lahko usedli, ko so se slačili. Stražarji so jim v nemščini, včasih pa tudi člani *Sonderkommando* v jeziku ljudi iz transporta, večkrat ponovili navodili, da naj si zapomnijo svojo številko obešalnika, da bodo našli svoje stvari, ko bodo prišli izpod „tuša,” ter da naj čevlje z vezalkami zvežejo v pare, česar pa niso pojasnjevali, saj je bilo to navodilo namenjeno olajšanju dela *Kanadakommando*. Običajno so od transporta izčrpanim ljudem v slačilnici obljubljali topel obrok ali pa vsaj kavo ter jih v želji, da bi čim bolj pospešili postopek, priganjali z opozorili, da se bo hrana oz. kava ohladila. Tudi v „kopalnico,” ki je bila dejansko plinska celica, so najprej stopile ženske z otroki ter šele nato moški. Ko je bila plinska celica napolnjena, za kar je bila včasih potrebna tudi ena ura, so vanjo strpali še kakšnih trideset krepkih moških, ki so z maso svojih teles zrinili naprej ostale. Za njimi so nepredušno zaprli vrata. Šele po nekaj minutah so v plinsko celico spustili plinom *Zyklon B*. Kakor je bila tesnoba in strah ljudi v plinskih celicah do tega trenutka neopisljiva, je dejstvo, da je najbolj grozno šele sledilo. Iz podrobnega opisa Shloma Venezia zadostuje samo kratek odlomek: „Navadno si mislimo, da so pač odvrgli plin in ljudje so nato umrli. A kakšna je bila njihova smrt! ...” Pripadniki *Sonderkommando* so pred upepelitvijo ženskim truplom postrigli lase, vsem odraslim truplom pa pregledali zobe in izdrli zlate zobe.

Tudi tisti, ki so bili izbrani za delo, so kmalu dojeli, čemu so namenjene stavbe z dimniki. Erika Fürst se spominja, da jih po končanem postopku v „Savni” esesovka peljala mimo krematorija. Na vprašujoče poglede ob temnem, gostem in smrdečem dimu iz dimnika jim je povedala: „Tukaj vam pečemo kruh.” Dejansko so tedaj ravno upepeljevali trupla tistih, ki tega dne niso bili izbrani za delo.

500 Osebni podatki Evgen/Jenő Halmos: SL_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, Velunšek, Okrajna komisija, str. 214 in SL_PAM/0447/03768, sig.: 1 – 9658, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [23] ter Žrtve rata, s. v.

501 O njem: Venezia – Prasquier, *Sonderkommando*, spodnji citat je na str. 69.

502 Glej op. 79 in DEGOB–jegyzőkönyvek, št. 3632.

503 Film *Taborišče smrti* (The Grey Zone), premierno prikazan 13. septembra 2001 (scenarist in režiser Tim Blake Nelson).

Prav v času prihoda druge skupine članov družin Kohnstein in Singer v Auschwitz je nastalo eno izmed najbolj pretresljivih pričevanj o holokavstu: fotografski *Auschwitz Album*.⁵⁰⁴ Fotografije, ki jih je zelo verjetno posnel esesovski fotograf,⁵⁰⁵ so najbolj nazoren prikaz postopka množičnega ubijanja v Auschwitzu, razen ubijanja samega. Nastale so maja in junija 1944, prav v času *Ungarnaktion*, najštevilčnejšega posameznega množičnega pomora v Auschwitzu. Da je album nastal, gre pripisovati vodstvu taborišča, ki so se zavedali pomena in obsega te „akcije.” To nakazuje tudi naslov na prvi strani: *Umsiedlung der Juden aus Ungarn*. Ni nemogoče, da je na kateri izmed fotografij kdo izmed tudi prav takrat v Auschwitz pripeljanih prekmurskih in medžimurskih Judov.

Album je leta 1980 Yad Vashemu podarila neigova najditeljica, Lili Jacob (oziroma madžarsko Jakaob, r. 1926, Bil'ki – † 1999, Miami), kasneje por. Zelmanovic in Meier. V enem izmed transportov *Ungarnaktion* je 26. maja 1944 prispela iz današnje Podkarpatske Ukrajine, iz geta v Berehovu (tedaj Beregszász v Madžarski) Doma je bila iz bližnjega mesta Bilke (danes Bil'ki). Jacobova je bila med redkimi, ki je bila izbrana za delo in ne za plinsko celico, medtem ko je bila večina njenih sorodnikov še isti dan ubita. (→ Slika 22) Preživela je Auschwitz (taboriščna števila A–10862) in še nekaj nadaljnjih koncentracijskih taborišč. Ob osvoboditvi taborišča Dora–Mittelbau, 9. aprila 1945, je v zapuščeni baraki esesovcev našla omenjeni album. Takoj na prvi strani je prepoznala rabina iz domačega mesta, nato pa znanca, sosede in sorodnike, od katerih ni niti eden dočkal svobode. Slednjič je na eni izmed fotografij prepoznala tudi sebe.

Lahko si mislimo, kaj so Jacobovi in njenim preživelim rojakom pomenile te fotografije njihovih bližnjih tik pred smrtjo. Nekatero izmed prvotno okoli 200 fotografij je podarila ljudem, katerih sorodniki so bili na njih. Na srečo je pred njeno preselitvijo v ZDA leta 1948 *Židovské muzeum* v Pragi napravil kopije večine fotografij. Čeprav so jih objavljali v mnogih knjigah o Auschwitzu in jih kot dokazno gradivo uporabili tudi na sodnem procesu proti Eichmannu v Jeruzalemu leta 1961, se ni vedelo, kje so originali. Šele ko je Jacobijev odkril nek novinar, so fotografije uporabili tudi na sodnem procesu proti nekaterim esesovcem iz Auschwitza v Frankfurtu na Majni (1963–1965). (→ Slika 23) Leta 1980 so bile fotografije tudi prvič integralno objavljene v knjižni obliki. Pobudnika te izdaje, znana preučevalca holokavsta Serge in Beate Klarsfeld sta najditeljico tudi prepričala v donacijo Yad Vashemu. Do zdaj

504 Multimedijška predstavitev *Auschwitz Album* in knjižna izdaja Gutman –Gutterman (eds.), *The Auschwitz Album*. O njem: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 185, Schikorra, 13. Konzentrations- und Todeslager, str. 159.

505 Verjetno iz taborišče identifikacijske službe (nemško Erkennungsdienst), ker je bila sicer namenjena fotografiranju in jemanju prstnih odtisov jetnikov ob prihodu v taborišču. V njej sta delala Bernhard Walter (1911, Fürth–(po 1945), ?) kot vodja in Ernst Hofmann (1901, Witkendorf–(po 1945), ?) kot fotograf, ki je zato zelo verjetno avtor fotografij *Auschwitz Album*. O Erkennungsdienst: Iwaszko, I. Reasons, 24, Lasik, IV. Organizational Structure, str. 184–186. Primeri fotografij slovenskih jetnikov ob prihodu v taborišče: Veble–Hodnikova, Preživela sem ..., 1975², za str. 80, Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, slikovna priloga za str. 288, sl. 30–34, 37–42, 45–47, 49–51, 53–58, 60–62, 65–67 in 71.

Slika 22: »Rampa« v Auschwitz II–Birkenau, 26. maj 1944: brata Lili Jacob (tudi Jakaob, 1926, Bil'ki–1999, Miami), kasneje poročene Zelmanovic in Meier, Sril/Izrael (1935, Bil'ki–1944, Auschwitz) in Zelig (1934, Bil'ki–1944, Auschwitz) s čepicama madžarske polvojaške organizacije levente tik pred selekcijo (*Auschwitz Album*, fotografija 49, od 1980 v Yad Vashem, fotografija: http://www1.yadvashem.org/exhibitions/album_auschwitz/index.html). Dečka sta bila mrtva verjetno že dve uri kasneje.

Slika 23: »Rampa« v Auschwitz II–Birkenau, verjetno 26. maj 1944: SS–Rottenführer Stefan Baretzki (1919, Černivci–1988, Bad Nauheim), na fotografiji skrajno desno, na »rampi« v Auschwitz II–Birkenau tik pred selekcijo (*Auschwitz Album*, fotografija 31a (recte 30a) (= USHMM #77404), manjka v albumu, ki je od 1980 v Yad Vashem, fotografija: <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives>). Ta fotografija je bila dokazno gradivo na sodnem procesu proti njemu v Frankfurtu na Majni in je omogočila njegovo obsodbo na dosmrtno ječo. Leta 1988 je Baretzki v ječi naredil samomor.

so bile fotografije že nekajkrat objavljene s komentarji v različnih jezikih, od leta 1999 pa so dostopne tudi v digitalni obliki.

Podobno nenavadna je zgodba o nastanku in ohranitvi t.i. *Höckerjevega albuma*,⁵⁰⁶ tako imenovanega po prvotnem lastniku Karl-Friedrichu Höckerju (1911 – 2000),⁵⁰⁷ adjutantu poveljnika taborišča Auschwitz I od maja 1944 do januarja 1945. Höcker je pred tem služboval kot adjutant poveljnika v taboriščih Neuengamme (1940–1942), Arbeitsdorf (1942), Majdanek (1943–1944), potem pa še v taborišču Mittelbau–Dora od januarja do aprila 1945. Po koncu vojne je uspel zakriti svojo medvojno preteklost, čeprav je bil kot pripadnik SS v procesu denacifikacije obsojen na devet mesecev zapora, ki pa jih ni odsedel. Leta 1963 je bila njegova vloga med vojno razkrita, nato je bil leta 1965 zaradi delovanja v Auschwitzu obsojen na sedem let zapora, ter leta 1989 zaradi delovanja v Majdaneku na štiri leta zapora. Skupno 116 fotografij albuma, ki so nastale v času Höckerjevega službovanja v Auschwitzu, prikazujejo esesovce iz taborišča pri prostočasnih dejavnostih, svečanostih in strelskih vajah in so v tem smislu skrajno nasprotje fotografij t.i. prvega *Auschwitz Albuma*. Najbolj pretresljive so tiste, ki so bile posnete v počitniškem domu Solahütte (30 km južno od Auschwitza pri mestu Żywiec), verjetno junija ali julija 1944, torej prav v času *Ungarnaktion*. Na njih vidimo skupino razposajenih izletnikov, (→ Slika 24) ki so dejanski voditelji tega pomora: poleg že omenjenih Höckerja, Hößa, Kramerja, Molla in dr. Mengeleja še poveljnika taborišča Auschwitz I v letih 1944–1945 Richarda Baera (1911– 963),⁵⁰⁸ *Schutzhaftlagerführerja*⁵⁰⁹ taborišča Auschwitz v letih 1944–1945, Franza Höblerja (tudi Hössler, 1906–1945),⁵¹⁰ *Schutzhaftlagerführerja* taborišča Auschwitz II–Birkenau leta 1944, Antona Thumanna (1912 – 1946),⁵¹¹ in vodjo »Kanade II« v taborišču Auschwitz II–Birkenau v letih 1944–1945, Walterja Schmidetzkijs (1913 – po 1953).

506 Multimedijška predstavitev Auschwitz through the lens of the SS, celoten album s kratkimi komentarji tudi Normalität in Zeiten des Holocaust.

507 O njem: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 162 in Karl-Friedrich Höcker.

508 Pred prihodom v Auschwitz je bil adjutant poveljnika taborišča Neuengamme 1942 in Oswalda Pohla (1892, Duisburg–1951, Landsberg), vodje SS–WV 1942–1944. Po odhodu iz Auschwitza je bil še od januarja do aprila 1945 poveljnik taborišča Mittelbau–Dora. O njem: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 155 in Richard Baer.

509 Schutzhaftlagerführer je bil odgovoren za taboriščnike v koncentracijskem taborišču. Njegovo neposredno nadrejeni je bil poveljnik taborišča. V praksi pa je imel Schutzhaftlagerführer obsežna pooblastila pri upravljanju taborišča. Poleg organizacijskega in delovnega vodenja stražarjev taborišča, je bil odgovoren za to, kako so taboriščniki upoštevali taboriščna pravila. Zato je bil odgovoren, da od nadrejenih zahteva ustrezne kazni za taboriščnike in nadzoruje njih izvajanje. To pomeni, da je bil Schutzhaftlagerführer tisti, ki se je od vodilnih v taborišču običajno najbolj vtisnil v spomin taboriščnikom. Ali kot je zapisal poveljnik Auschwitza Rudolf Höß: »V vsakem koncentracijskem taborišču je pravi poveljnik taboriščnega dela taborišča Schutzhaftlagerführer. ... Toda pravi vladar celotnega življenja taboriščnikov, vse notranje ureditve, je Schutzhaftlagerführer ...« (Höß – Broszat (Hrsg.), Kommandant, str. 138–139 in Höss, Izpoved, str. 134–135).

510 V taborišču Auschwitz od leta 1940. Bil je vodja plinskih celic in krematorijev na prostem 1942–1943 ter Schutzhaftlagerführer ženskega dela taborišča Auschwitz II–Birkenau 1943–1944. Po odhodu iz Auschwitza je bil še od januarja do aprila 1945 Schutzhaftlagerführer taborišč Mittelbau–Dora in Bergen–Belsen. O njem: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 201, Piper, Auschwitz 1940–1945 ... III, str. 236 in Franz Höbner.

511 Pred prihodom v Auschwitz je bil Schutzhaftlagerführer taborišč Dachau 1940, Groß–Rosen 1941–1943, Majdanek 1943–1944. Po odhodu iz Auschwitza je bil Schutzhaftlagerführer taborišča Neuengamme 1944–1945. O njem: Anton Thumann.

Slika 24: Esesovci iz taborišča Auschwitz med zabavo pri počitniškem domu Solahütte, verjetno junija ali julija leta 1944: v prvi vrsti od desne: Karl-Friedrich Höcker (1911, Engershausen–2000, Lübbecke), adjutant poveljnika taborišča Auschwitz I 1944–1945, Otto Moll (1915, Hohen Schönberg–1946, Landsberg am Lech), vodja taboriščnih (plinskih celic in) krematorijev 1944, Rudolf Höb (tudi Höss, 1900, Baden–Baden–1947, Oświęcim), poveljnik taborišča Auschwitz 1940–1943 in 1944, Richard Baer (1911, Floß–1963, Frankfurt am Main), poveljnik taborišča Auschwitz I 1944–1945, Josef Kramer (1906, München–1945, Hameln), poveljnik taborišča Auschwitz II–Birkenau 1944, Franz Höbner (tudi Hössler, 1906, Oberdorf–1945, Hameln), Schutzhaftlagerführer taborišča Auschwitz 1944–1945, dr. Josef Mengele (1911, Günzburg–1979, Bertioga), zdravnik v taborišču Auschwitz II–Birkenau 1943–1945, Anton Thumann (1912, Pfaffenhofen–1946, Hameln), Schutzhaftlagerführer taborišča Auschwitz II–Birkenau 1944 ter Walter Schmidetzki (1913, Żory–(po 1953), ?), vodja »Kanade« v taborišču Auschwitz II–Birkenau 1944–1945 (*Höcker Album*, fotografija 10 (= USHMM #34739), od 2007 v United States Holocaust Memorial Museum, fotografija: <http://www.ushmm.org/research/collections/highlights/auschwitz/>).

Album je leta 1946 našel nek častnik ameriške vojske v Frankfurtu na Majni in ga leta 2007 podaril *Spominskemu muzeju holokavsta Združenih držav (United States Holocaust Memorial Museum)* v Washingtonu.

Kot rečeno, Auschwitz ni bil samo največje uničevalno taborišče, temveč tudi največje delovno taborišče. Z delovno silo je oskrboval ne samo ogromni in nikoli dokončani industrijski kompleks *Buna–Werke* podjetja *I. G. Farben* v bližnjem kraju Monowitz (Monowice), temveč tudi okoli 50 podružničnih taborišč ob rudnikih, tovarnah, veleposestvih in celo turističnih objektih, kakršen je bil že omenjeni Solahütte. V obratih *I. G. Farben* so delali tako Oto, in sicer v rudniku premoga Fürstengrube (Weso³a, 20 km severno od Auschwitza pri mestu Mys³owice),⁵¹² kot tudi Arnošt in Emil Kohnstein ter Drago Singer, ki so delali v kompleksu *Buna–Werke* in so bili zato nameščeni v taborišču Auschwitz–III Monowitz.⁵¹³ Kaže, da je

512 O podružničnem taborišču Fürstengrube: Jacobs, *The Dentist of Auschwitz*, Chapter 13 in 14, *Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction*, str. 121 in Piper, V. *The Exploitation*, str. 105–107.

513 O taborišču Auschwitz III–Monowitz: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 18–19 in 93, *Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction*, str. 108–118, Piper, V. *The Exploitation*,

bil veliki del moških iz Medžimurja in Prekmurja,⁵¹⁴ ki so bili na prvem transportu iz Nagykanizse in so bili izbrani za delo, poslanih prav v to taborišče. Nastalo je kot podružnično taborišče oktobra 1942 in je bilo od 22. novembra 1943 do 25. novembra 1944 formalno samostojno, potem pa do evakuacije z imenom Monowitz spet del taborišča Auschwitz. Poleti leta 1944 je bilo v tem taborišču okoli 11.000 taboriščnikov, od teh 90–95 % Judov, ter zelo malo žensk. Ženske v taborišču so bile samo Poljakinje, ki so delale v taboriščnem bordelu,⁵¹⁵ ustanovljenem konec leta 1943 z željo, da bi se tudi na ta način povečala delovna vnema taboriščnikov. Ker so bile arijke, je bil bordel zaradi Nürnberških zakonov judovskim taboriščnikom nedosegljiv. Najbolj znana preživela taboriščnika taborišča Auschwitz–III Monowitz sta pisatelja Primo Levi in Elie Wiesel.

Pogoji preživetja so bili v tem taborišču zaradi gospodarskih interesov podjetja *I. G. Farben* nekoliko ugodnejši za taboriščnike. Kot posebna ugodnost jim je bila vsak dan opoldne dodeljena dodatna porcija juhe (t.i. *Buna-Suppe*), medtem ko so v Auschwitz II–Birkenau dobili hrano samo zjutraj in zvečer. Tudi stiki z nemškimi, italijanskimi, poljskimi in ukrajinskimi civilnimi delavci ter britanskimi vojnimi ujetniki, ki so prav tako delali v kompleksu *Buna-Werke*,⁵¹⁶ so olajšali življenje taboriščnikov. Kljub temu so zaradi težkega fizičnega dela in nezadostne prehrane mnogi tako oslabei, da so bili premeščeni v bolnišnico (*Häftlingskrankenbau* ali *HKB*) taborišča Monowitz.⁵¹⁷ Med njimi so bili tudi Arnošt in Emil Kohnstein ter Eduard/Edvard Fürst (r. 1892, Bakovci – † 1944, Buchenwald),⁵¹⁸ oče Erike Fürst, ki so v bolnišnico prišli že kmalu po prihodu. Dne 11. maja 1944 so bili vsi trije v skupini 80 taboriščnikov, premeščenih v Auschwitz II–Birkenau. (→ Slika 25)⁵¹⁹ Za Emilom Kohnsteinom se je od tod dalje izgubila vsaka sled. Verjetno je, da je bil eden od okrog 6.000 taboriščnikov, ki so jih iz te bolnišnice poslali v plinske celice taborišča Auschwitz–II Birkenau. Drago Singer je delo v *Buna-Werke* kljub skrajnim življenjskim pogojem, selekcijam in zavezniškimi bombardiranjem⁵²⁰ uspel preživeti do začetka leta 1945, ko

str. 103–105, Setkiewicz, *Häftlingsarbeit* in Norbert Wollheim Memorial.

514 Npr. že omenjenji bratje Nadai. Pričevanje preživelega Josipa Nadaia//Nadaya: Naday, Auschwitz IV. – Buna.

515 O taboriščnem bordelu v Auschwitz III–Monowitz: Norbert Wollheim Memorial, Lagerbordell.

516 22. avgusta 1944: je bilo v Buna–Werke zaposlenih 35.000 civilnih delavcev in 1.000 vojnih ujetnikov: Czech, *Kalendarium*, s. d.

517 O bolnici v Auschwitz III–Monowitz: Strzelecka, IX. *The Hospitals*, 308.

518 Osebni podatki Eduard/Edvard Fürst: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, Velušek, Okrajna komisija, str. 196 in SI_PAM/0447/02900, sig: 1 – 5534 ter Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [23]. O njem: AA, Hajdinjak, Erika Fürst – intervju ... 2010 in AA, Hajdinjak, Erika Fürst – intervju ... 2011.

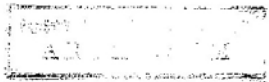
519 APMAB, HKB Monowitz – Verlegungsmeldung nach Birkenau, 11. V. 1944, dostopno na http://www.wollheim-memorial.de/files/49/original/pdf_Ueberstellungslisten_HKB_BunaMonowitz_1944.pdf. Arnošt je omenjen tudi v YVA, Doc. No. 28121245, *Namenverzeichnisse von kranken Häftlingen, die im KL–Auschwitz/Häftlingskrankenbau Monowitz behandelt wurden*, OCC 2/85, Ordner Nr. 152, Seite 99, Emil pa v YVA, Doc. No. 28121263, *Namenverzeichnisse von kranken Häftlingen, die im KL–Auschwitz/Häftlingskrankenbau Monowitz behandelt wurden*, OCC 2/85, Ordner Nr. 152, Seite 99.

520 Auschwitz oz. njegove industrijske objekte so zahodni zavezniški bombardirali petkrat: 20. avgusta 1944, 13. septembra 1944, 18. decembra 1944, 26. decembra 1944 in 19. januarja 1945. Pri

Verlegungsmeldung nach Birkenau

N/1-14007
565

1.	116760	Wassongasch, Abraham Isr.	staatent.	Jude
2.	117047	Zydower, Herbert	slowak.	"
3.	188284	Turek, Mosz ek	staatent.	"
4.	151888	Citroen, Kurt	"	"
5.	151911	Elsass, Ludwig	holland.	"
6.	167563	Mandel, Samuel	staatent.	"
7.	172654	Braunstein, Maurice	franz.	"
8.	174511	Kass, Gustav	staatent.	"
9.	186651	Buksz, Beirat	ungar.	"
10.	186654	Berger, Eugen	"	"
11.	186675	Balasz, Vilmos	"	"
12. 186683				
12.	186683	Dukasz, Lajos	"	"
13.	186705	Ebenspanger, Rudolf	"	"
14.	186710	Fürst, Eduard	"	"
15.	186711	Fischer, Stephan	"	"
16.	186712	Fronner, Gyula	"	"
17.	186732	Fischer, Sandor	"	"
18.	186737	Forn, Elmer	"	"
19.	186742	Golistein, Bela	"	"
20.	186745	Winkberger, Vilmos	"	"
21.	186755	Sabor, Kluminianc	"	"
22.	186759	Janst, Karoli	"	"
23.	186773	Winkberger, Moritz	"	"
24.	186775	Sywant, Arpad	"	"
25.	186779	Hoffmann, Miksa	"	"
26.	186787	Malnos, Aladar	"	"
27.	186800	Havna, Miklos	"	"
28.	186806	Kumburg, Sandor	"	"
29.	186821	Junger, Adolf	"	"
30.	186827	Lohn, Andre	"	"
31.	186837	Koch, Gyula	"	"
32.	186838	Konstein, Ernst	"	"
33.	186839	Kangstein, Emanuel	"	"
34.	186849	Opfenzner, Ludwig	"	"
35.	186845	Lohn, Moritz	"	"
36.	186851	Karodag, Rezsö	"	"
37.	186859	Beserlitz, Lassic	"	"
38.	186865	Kohn, Jenc	"	"
39.	186869	Kranos, Jenc	"	"
40.	186888	Hibel, Arpad	"	"
41.	186891	Koover, György	"	"
42.	186899	Korcsy, Mikko	"	"
43.	186906	Koch, Rezsö	"	"
44.	186918	Köhlér, Gyula	"	"
45.	186919	Kaltenzelle, Hermann	"	"
46.	186920	Kleinwits, Maxton	"	"
47.	186924	Lajer, Julius	"	"
48.	186935	Lajer, Aladar	"	"
49.	186945	Poljak, Ernst	"	"
50.	186947	Poljack, Josef	"	"
51.	186957	Poljak, Gyula	"	"
52.	186958	Poljak, Milan	"	"
53.	186960	Poljak, Ferenc	"	"
54.	186977	Winkberger, Dominich	"	"
55.	186978	Koch, Ernst	"	"

Slika 25: Naznanilo premostitve 80 jetnikov iz taboriščne bolnice Auschwitz III–Monowitz v Auschwitz II–Birkenau iz dne 11. maja 1944, sprednja stran (APMAB, HKB Monowitz – Verlegungsmeldung nach Birkenau, 11. V. 1944, dostopno na http://www.wollheim-memorial.de/files/49/original/pdf_Ueberstellungslisten_HKB_BunaMonowitz_1944.pdf). Kar 72 navedenih je prišlo v Auschwitz 2. maja 1944 iz Madžarske, med njimi pod zaporedno številko 14. Eduard/Edvard Fürst (1892, Bakovci–1944, Buchenwald), pod številčkama 32. in 33. pa Arnošt (1888, Okrišky–1944, Stutthof) in Emil Kohnstein (1898, Pelhřimov–1944/45, Auschwitz).

je bil premeščen v bolnišnico taborišča Monowitz.⁵²¹

Arnošt Kohnstein si je po premetitvi v Birkenau opomogel. Dodeljen je bil v *Fischteichkommando*, ki je delala pri ribnikih v Harmense (Harmêze)⁵²² pri Auschwitzu, in se kot njen član zadnjič omenja 7. septembra 1944. Ena izmed preživelih taboriščnic, Poljakinja Wanda B³achowska, kasneje por. Tarasiewicz (1920 – 2001, taboriščna številka 6884)⁵²³ je opisala delo pri še danes obstoječih ribnikih takole:

Čistili smo velikanske ribnike. To je bilo grozno delo. Spodrecali smo si obleke, v vodi s koso kosili travo in jo nosili na obalo. V vodi smo bili od jutra do poldneva. Po polurnem odmoru smo morali iti nazaj v vodo in v njej ostali do večera. Včasih smo se pogreznili v vodo do prsi ali celo do vratu, saj je bila na dnu mešanica peska in gline. Žuželke so nas pikale cel dan in iz vode smo prišli povsem gobasti.

Dne 27. oktobra 1944 so Arnošta v transportu⁵²⁴ 1.500 taboriščnikov premestili v taborišče Stutthof (Sztutowo)⁵²⁵ na obali Baltskega morja, približno 35 km vzhodno od Gdanska (Gdansk). Dne 2. septembra 1939 ustanovljeno koncentracijsko taborišče je bilo prvo, ki so ga nacisti ustanovili na ozemlju Poljske, obenem pa tudi zadnje, ki ga je osvobodila sovjetska vojska, šele 9. maja 1945. Prvi taboriščniki so bili predvsem Poljaki. V letih 1942–1944 so pripeljali tudi taboriščnike iz Nemčije, Danske, Norveške, Finske, Litve in Latvije. Judje so postali pretežni del taboriščnikov Stutthofa šele poleti in jeseni leta 1944, ko so pripeljali veliko ljudi iz prenapolnjenega Auschwitza⁵²⁶ in iz pribaltskih taborišč, ki jih je osvobajala Rdeča armada. V tem času je taborišče iz površine 12 ha, namenjene 3.500 taboriščnikom v letu 1940, naraslo na 120 ha, na katerih je bilo več kot 20.000 taboriščnikov. Od leta 1944 je

vseh napadih so bili najštevilnejše žrtve taboriščniki. O bombardiranju Auschwitz: Hilberg, *Die Vernichtung ... 3*, str. 1204–1206 in Norbert Wollheim Memorial, *Luftangriffe auf Auschwitz*.

521 O njegovem bivanju v Auschwitzu: YVA, Doc. No. 36453028 in AA, Bazan, Pismo.

522 O posestvu Harmense: Veble–Hodnikova, *Preživela sem ...*, 1975², str. 62, Kovač Zupančič – Ksela (ur.), *Auschwitz – Birkenau*, str. 89–90, Strzelecka – Setkiewicz, II. *The Construction*, str. 104–106, Piper, V. *The Exploitation*, str. 98–100 in AA, Wontor–Cichy, Pismo.

523 Osebni podatki Wanda Blachowska, por. Tarasiewicz: PMAB, *Auschwitz prisoners*, s. v.

524 O tem transportu: Dunin-Wąsowicz, *Żydowscy więźniowie*, str. 11–12 in *Czech, Kalendarium*, s. d.

525 O taborišču Stutthof: Dunin-Wąsowicz, *Żydowscy więźniowie*, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 1052–1053 in Orski, *Organisation*.

526 Transporti iz Auschwitz v Stutthof s številom premeščenih (po Dunin-Wąsowicz, *Żydowscy więźniowie*, str. 11–12 = A in *Czech, Kalendarium*, s. d. = B): 29. junij 1944 – 2.502 (A), 2. julija 1944 – ? (B), 14. julija 1944 – ? (B), 20. julij 1944 – 2.500 (A), 14. avgust 1944 – 2.800 (A), 16. avgust 1944 – 2.800 (A), 28. avgust 1944 – 2.800 (A), 31. avgust 1944 – 8 (A), 3. september 1944 – 2.405 (A), 10. september 1944 – 668 (A), 10. september 1944 – 1.082 (A), 23. september 1944 – ? (B), 27. september 1944 – 4.501 (A) in 27. oktobra 1944 – 1.500 (B). Skupaj je bilo iz Auschwitz poslanih v Stutthof najmanj 23.566 taboriščnikov. Med njimi so bili iz Bačke Judita Krisshaber/Kriszhaber, por. Levi (1920 (ali 1921), Subotica) in njena mati Margit Krisshaber/Kriszhaber, roj. Holländer (1898, ?–1945, Stutthof), iz Medžimurja Margit/Manci Ehrenfreundt, roj. Deutsch (1905, Čakovec–†1944/45, Stutthof?), Nada/Nanka Grünfeld, roj. Tessler (1920, Zagreb–†1944/45, Stutthof?), Margita Tessler/Teszler, roj. ? (1895, Zagreb–1944/45, Stutthof?) ter iz Prekmurja Elizabeta/Erszëbet Eppinger (1908, Hahót–†1944/45, Stutthof?), Elizabeta/Erzsebët Fritz (1904, Dobrovnik–(po 1945?)), Irena Spitzer, roj. Gross (1907, Skakovci–1944, Stutthof) in Henrik/Hinko Teichmann/Teichman (1895, Velykyi Rakovec–1944/45, Stutthof?).

Stutthof z delovno silo oskrboval tovarno letal *Focke-Wulf* ob taborišču, s svojimi 39 podružničnimi taborišči s še okoli 32.000 taboriščniki, kolikor jih je bilo leta 1944, pa tudi številne industrijske obrate na območju današnje severne in osrednje Poljske. Skupaj je bilo v Stutthof poslanih okoli 110.000 taboriščnikov, od tega jih je bilo približno 70 % Judov, med slednjimi pa okrog 90 % žensk. Arnošt je bil 28. oktobra 1944 sprejet v Stutthof in dobil taboriščno številko 99602. (→ Slika 26) Dokumentacija v Stutthofu se je v veliki meri ohranila, zato ni presenetljivo, da se je o Arnoštu Kohnsteinu našlo kar šest dokumentov,⁵²⁷ iz katerih pa žal ni moč razbrati podrobnosti o njegovem bivanju v taborišču. Vse, kar vemo o njem po prihodu v Stutthof, je povezano z njegovo smrtjo. Zaradi izjemno slabih razmer v prenatrpanem taborišču jih je mnogo pomrlo od izčrpanosti: kar 3.560 samo decembra 1944. Med njimi se je znašel tudi 16. decembra 1944 ob 8.15 umrl Arnošt. Njegovo truplo so takoj upelili v krematoriju. Postal je eden od okoli 65.000 taboriščnikov Stutthofa, ki vojne niso preživeli.

Dvojčici Milica in Gizela Kohnstein sta bili žrtvi še grozljivejšega nasilja: zločinskih medicinskih poskusov dr. Mengeleja.⁵²⁸ Dr. Mengele je leta 1935 doktoriral iz antropologije na univerzi München in leta 1936 opravil državni izpit za zdravnika. Leta 1936 je postal sodelavec vodilnega nemškega evgenika ("rasnega higienika") in profesorja na univerzi Frankfurt na Majni, dr. Otmarja von Verschuerja (1896–1969), med katerega strokovne interese so spadale tudi študije o dvojčkih, in je leta 1938 pri njem doktoriral še iz medicine. Od leta 1938 je bil dr. Mengele član tako nacistične stranke kot tudi *Allgemeine SS*. Po vpoklicu v *Wehrmacht* leta 1940 je zelo hitro prestopil v *Waffen-SS*. Kot rasni strokovnjak je krajši čas služboval v Powartju in kasneje, od pomladi leta 1941, kot vojni zdravnik v (kasneje 5.) SS motorizirani (kasneje oklepno–grenadirski oz. oklepni) diviziji *Wiking*. S to divizijo je sodeloval v bojih na vzhodni fronti in bil za osebni pogum odlikovan z železnim križcem II. in I. reda. Konec leta 1942 je bil ranjen in od takrat naprej nesposoben za frontno službo. Kmalu zatem, januarja leta 1943, je ponovno vzpostavil povezavo s tedaj v Berlinu delujočim dr. von Verschuerjem. Najverjetneje prostovoljno in po posredovanju dr. von Verschuerja je 30. maja 1943 začel službovati v taborišču Auschwitz II–Birkenau kot zdravnik *Ciganskega taborišča (BIIe)*. Že tukaj je dr. Mengele, poleg siceršnjega dela taboriščnega zdravnika, med katerega dolžnosti so poleg selekcij novoprispelih sodile tudi selekcije za delo nesposobnih taboriščnikov, začel z raziskavami krvnih reakcij na različne nalezljive bolezni, različno obarvanih oči ali heterokromije šarenice (*heterochromia iridis*), redke bolezni, imenovane vodni rak ali noma (*cancrum oris*, ki je tip gangrenskega stomatitisa), pritlikavosti, in predvsem dvojčkov.

Sodeč po ohranjenih virih je šlo skozi Mengelejeve roke okoli 3.000 ljudi. Laboratorijske raziskave je zanj opravljal SS higienski inštitut Auschwitz (*SS-Hygiene-Institut Auschwitz*; uradno: *Hygienisch-Bakteriologischen Untersuchungsstelle der Waffen-SS und Polizei Süd-Ost*),⁵²⁹ (→ Slika 27) ki je imel od leta 1943 sedež v

527 Dokumenti o njegovem bivanju v Stutthofu: YVA, Doc. No. 4525696, 4525697, 4525698, 4525699, 4525700 in 4525701.

528 Glej op. 30–32 in 79.

529 Inštitut je bil ustanovljen konec leta 1942 ali v začetku leta 1943. Najprej je ime sedež v

16. 12. 1944

Konzentrationslager Stutthof Art der Haft: *Schl. H.* Gef.-Nr.: *99600*

Name und Vorname: *Kohnstein Ernst*

geb.: *19. 5. 1888* zu: *Oxriahko, Deutschland*

Wohnort: *Tschakertown Ungarn*

Beruf: *Gärtner, Pflanzgärtner, Gärtner, Teichw. Rel.: *Blau**

Staatsangehörigkeit: *Jugoslawien* Stand: *verh.*

Name der Eltern: *Salomon J. Zanette geb. Blum* Rasse: *Jede*

Wohnort: *tot.*

Name der Ehefrau: *Olga geb. Singer* Rasse: *Juden*

Wohnort: *unbekannt*

Kinder: *3* Alleiniger Ernährer der Familie oder der Eltern: _____

Vorbildung: *Volkschule, Gärterschule*

Militärdienstzeit: _____ von — bis _____

Kriegsdienstzeit: _____ von — bis _____

Größe: *165 cm* Nase: *gerade* Haare: *blond* Gestalt: *stark*

Mund: *normal* Bart: _____ Gesicht: *langf.* Ohren: *normal*

Sprache: *deutsch, ungarisch* Augen: *blau* Zähne: *gut*

Ansteckende Krankheit oder Gebrechen: *keine*

Besondere Kennzeichen: *L. u. arm. Schweiß; 186838"*

Rentenempfänger: _____

Verhaftet am: *20. 4. 1944* wo: *am Orte*

I. Mal eingeliefert: *28. 10. 1944* 2. Mal eingeliefert: _____

Einweisende Dienststelle: *H/d. Auschwitz.*

Grund: _____

Parteizugehörigkeit: _____ von — bis _____

Welche Funktionen: _____

Mitglied v. Unterorganisationen: _____

Kriminelle Vorstrafen: *keine*

Politische Vorstrafen: *keine*

Ich bin darauf hingewiesen worden, dass meine Bestrafung wegen intellektueller Urkundenfälschung erfolgt, wenn sich die obigen Angaben als falsch erweisen sollten.

Der Lagerkommandant

Ernst Kohnstein

1. KL 42/3.4. 200.000

Copy of Doc. No. 4525701#1 (/KNJ-KOLM/00031445/0006@1.1.41.2) in conformity with the ITS Archives

Slika 26: Osební list taboriščnika Arnošta Kohnsteina (1888, Okřišky–1944, Stutthof), nastal po njegovi premestitvi iz Auschwitza v Stutthof 28. oktobra 1944 z njegovim lastnoročnim podpisom levo spodaj in s pripisanim datumom smrti 16. december 1944 desno zgoraj (YVA, Doc. No. 4525701). Še posebej presunljiva sta dva detajla: »... Ime žene: Olga roj. Singer Raso: Judinja Bivališče: neznano ...«, saj je bila žena takrat že skoraj pol leta mrtva in »... Posebne značilnosti: leva podlakt tetovirana: "186838" ...«, kar neposredno dokazuje, da je bil pred tem v Auschwitzu, ker je to bilo edino taborišče, kjer so taboriščne številke tetovirali.

29. JUN. 1944

**Hyg.-bakt. Unters.-Stelle
der Waffen-SS, Südost** **Auschwitz OS., am 29. Juni 1944.**

Anliegend wird übersandt: *46574/VIII/150*
(12-jähriges Kind)

Material: **Kopf einer Leiche** entnommen am

zu untersuchen auf **Histologische Schnitte**

Name, Vorname:

Dienstgrad, Einheit: **siehe Anlage**

Klinische Diagnose:

Anschrift der einsendenden Dienststelle: **H.-Krankenbau
Zigeunerlager Auschwitz II, B II e**

Bemerkungen: **Der 1. Lagerarzt
K.L. Auschwitz II**
Mengele
SS-Hauptsturmführer
(Stempel, Unterschrift)

69/41

Slika 27: Dr. Josef Mengele (1911, Günzburg–1979, Bertioğa) 29. junija 1944 naroča SS higijenskemu inštitutu v Rajskem histološko raziskavo glave dvanajstletnega Roma (APMAB, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, Ordner 41, Seite 64, fotografija: <http://en.auschwitz.org.pl/m/index.php>).

Rajskem (Raisko) v bližini Oewiécima. Podatke o raziskavah in vzorce je pošiljal v Berlin dr. von Verschuerju. Ko je oktobra 1943 postal glavni zdravnik taborišča Auschwitz II–Birkenau, je med njegove naloge sodil tudi nadzor nad bolnišnicami za taboriščnike,⁵³⁰ njihovimi zdravniki, zdravnicami ali medicinskimi sestrami. Med njimi je bil tudi internist dr. Makso Grossmann (r. 1893, Vukovar – † 1947, ?),⁵³¹ ki je v taborišče prispel s transportom iz Zagreba dne 7. ali 13. maja 1943.⁵³² Obenem se je dr. Mengele pogosteje kot prej ukvarjal s selekcijami novoprispelih. Predvsem pa mu je njegova funkcija omogočala praktično neomejen vir dvojčkov “različnega geografskega porekla.” Pri teh poskusih je po Mengelovih navodilih sodeloval tudi del taboriščniškega medicinskega osebja. Najbolj znani med njimi je bil že omenjeni dr. Miklós Nyiszli, ki je bil kot odlični forenzični patolog za Mengela zelo pomembnen ter zato tudi dobro poučen o njegovih poskusih. Georg Fischer, danes Jiří Fišer (r. 1936, Česká Třebová, taboriščna številka A–783),⁵³³ ki je skupaj z bratom dvojčkom Josefom (taboriščna številka A–781) prispel v Auschwitz s transportom

matičnem taborišču, kmalu pa je bil prestavljen v Rajsko, kjer je ostal do konca delovanja taborišča. O delovanju tega inštituta smo precej dobro poučeni, saj se je ohranilo precej njenega gradiva. O SS higijenskem inštitutu Auschwitz: Lasik, IV. Organizational Structure, str. 276–279.

530 O bolnicah v Auschwitzu II–Birkenau: Strzelecka, IX. The Hospitals, str. 302–307.

531 Osebni podatki Makso Grossmann: JIM, Popis, Zagreb. O njem: Nyiszli, U službi, str. 18 (napačno »dr Gross«) in Knežević – Laslo, Židovski Zagreb, str. 75.

532 O obeh transportih iz Zagreba maja leta 1943: Czech, Kalendarium, s. d. in Goldstein, I. – Goldstein, S., Holokaust, str. 465–476.

533 O njem: Stüpl, Jiří Fišer.

iz Theresienstadta dne 16. maja 1944, se spominja zdravnikov taboriščnikov takole:

Poskušali so nam življenje olajšati, kolikor je pač to bilo v danih okoliščinah možno. Vendar pa se moramo zavedati, da bi lahko vsaka „napaka“ v njihovem ravnanju za njih pomenila usmrtitev.

Mengele je poskuse opravljal na enem od dvojčkov, na drugem, kontrolnem, pa ne. O natančnem namenu teh poskusov ni veliko znanega, verjetno so bili namenjeni ugotavljanju mehanizmov povečevanja natalitete. Iz ohranjenih pričevanj je razvidno, da so bili poskusi v večini primerov zelo boleči. Običajno je Mengele z eksperimenti nadaljeval vse do smrti „poskusnega“ dvojčka. Po tem mu preživeli „kontrolni“ dvojček ni bil več koristen, saj je bila primerjava s „poskusnim“ opravljena v secirnici. V Auschwitzu so dvojčki različnih starosti in „različnega geografskega porekla“ umirali istočasno. Kaj vse sta preživljali dvojčici Milica in Gizela Kohnstein v tem času, nam morda posredno razkriva takrat osemletni Jíří Fišer:

Preživeli smo holokavst, ker smo bili otroci in nismo spoznali, kaj se je dejansko dogajalo. Iz tega razloga smo šli skozi te dogodke z več upanja kot odrasli. Občutek strahu je prišel v nas kasneje, po vojni, ko smo izvedeli, kaj se je dogajalo v drugih oddelkih. Nenadoma smo dojeli, kako preprosto bi lahko bili premeščeni iz skupine, kjer so poskuse izvajali na živem materialu, v skupino, kjer so rezultate poskusov preverjali z obdukcijo.

Tudi sicer je bilo „Mengelejevim dvojčkom,“ ki so živeli v barakah neposredno zraven Krematorijev (in plinskih celic) II in III, zelo jasno, kaj je pomenilo biti nekoristen v Auschwitzu. Po ohranjenih virih je bila Milica vsaj v času od 7. junija do 16. avgusta 1944⁵³⁴ „poskusna“ dvojčica. Za navedeno obdobje so namreč ohranjena naročila dr. Mengeleja SS higienškemu inštitutu v Rajskem za laboratorijske preiskave njenih vzorcev. Iz teh dokumentov lahko tudi razberemo, v katerem delu Birkenaua sta bili v tem času dvojčici Kohnstein: junija v baraki 1 v taborišču „ženskega taborišča“ BIa,⁵³⁵ avgusta pa baraki 15 v glavni bolnišnici (*Häftlingskrankenbau* ali HKB) taborišča Birkenau (BIIf).⁵³⁶ Kakšni so bili njuni občutki, pa nam zgovorno pove reakcija preživele dvojčice Gizele februarja leta 2011: Tudi 66 let po osvoboditvi Auschwitza je ob omembi dr. Mengela začela jokati in prosila za prekintev pogovora.

534 Naročila laboratorijskih preiskav vzorcev Milice Kohnstein (kronološko): YVA, Doc. No. 28121258, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 291, Seite 10+11, YVA, Doc. No. 28121255, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 300, Seite 158, YVA, Doc. No. 28121253, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 302, Seite 228–231, YVA, Doc. No. 28121254, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 303, Seite 1+2, YVA, Doc. No. 28121249, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 305, Seite 189+191, YVA, Doc. No. 28121256, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 305, Seite 73+74 in YVA, Doc. No. 28121252, Laboruntersuchungen des SS-Hygiene-Instituts Auschwitz, OCC 2/102, Ordner 304, Seite 198–200.

535 O obeh »ženskih taboriščih« BI1 in BIb: Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 86–89.

536 O glavni bolnici taborišča Birkenau: Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 93–94.

Auschwitz ni bil samo kraj, v katerega je prišla večina članov družin Kohnstein in Singer iz Medžimurja. Neizprosna logika holokavsta jih je v Auschwitzu povezala tudi z 11 od 21 čeških sorodnikov, ki so bili Theresienstadt.⁵³⁷ Usodo teh je določila v začetku leta 1943 sprejeta odločitev samega Heinricha Himmlerja, ki je zaradi čedalje večjega zavedanja svetovne javnosti, da Jude v nacističnem delu Evrope ne samo preganjajo, temveč tudi pobijajo, Theresienstadt želel prikazati kot vzorčni primer nacistične skrbi za Jude. S tem namenom se je začelo „olepševanje mesta“ (*Stadtverschönerung*). Tako je bila poslej prepovedana uporaba besed geto, poveljstvo taborišča in poveljnik taborišča, namesto njih zaukazana uporaba besed judovsko naseljitveno območje, SS–urad in vodja SS–urada. Ulice so namesto vojaško strogih kombinacij črk in števil (npr. L 1 do 6, Q 1 do 9), dobila običajna imena (npr. Kolodvorska ali Rotovška) ali počitniško zvoneča imena (npr. Zdraviliška, Jezerska ali Lovska). Povrh vsega so spodbujali kulturne dejavnosti in šolanje otrok. Šolanja se ing. Fried spominja takole:

V sobi nas je bilo okoli 40 dečkov, starih od 12 do 13 let. Vodil nas starejši fant, ki je bil verjetno star okoli 18 let. Bil je za nas odgovoren in seveda nas je tudi poučeval, tako da nismo postali popolnoma divji. Poleg običajnega pouka nas je prav tako vzgajal v cionističnem duhu.

Današnja članica Judovske občine Brno, gospa Militkova,⁵³⁸ ki je v Theresienstadt prispel 9. aprila 1943 s transportom Cj iz Prage in v njem ostal do konca vojne, se spominja:

Najboljše smo se počutili, ko smo imeli pouk. Nismo se učili samo običajnih šolskih predmetov, ampak tudi plesati, peti, ...

V ta čas sodi začetek izvajanja otroške opere *Brundibár* (*Čmrlj*).⁵³⁹ Na libreto v češčini Adolfa Hoffmeistera (1902 – 1973),⁵⁴⁰ sicer češkega Nemca in med vojno političnega emigranta, je konec leta 1938 glasbo zanjo napisal češki Jud Hans/Jan Krása (r. 1899, Praga – † 1944, Auschwitz),⁵⁴¹ sicer korepetitor v *Neuen Deutschen Theater* v Pragi (danes *Státní opera Praha*). Pod nacizmom opere ni bilo mogoče izvajati v nobeni „arijski“ ustanovi. Praizvedba opere je potekala brez sodelovanja Kráse, ki je bil od 10. avgusta 1942 v Theresienstadtu, v režiji Rudolfa Freudenfelda (po vojni Franik, r. 1921, Praga – † 1985, ?) in v zgolj deški zasedbi v judovski sirotišnici za dečke *Haqibor* v Pragi pozimi 1942–43. Šele ko so julija leta 1943 dečke iz sirotišnice in Freudenfelda poslali v Theresienstadt, je Krása izvedel za praizvedbo. Ponovno v Freudenfeldovi režiji in zdaj s Krásovim sodelovanjem, ki je na osnovi v geto pretihotapljene klavirske spremljave na novo napisal glasbo za orkester, ter v popolni zasedbi je bila opera premierno uprizorjena 23. avgusta 1943. Dosegla je velik uspeh in so jo do avgusta leta 1944 uprizorili petinpetdesetkrat.

537 Glej op. 341.

538 O njej: glej op. 67.

539 O njej: Haumer, Musik, str. 64–101.

540 O njem: Haumer, Musik, str. 72–73.

541 Osební podatki Hans/Jan Krása: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v. O njem: Haumer, Musik, str. 64–72.

Naslovno vlogo je v vseh predstavah odigral Hans/Hanuš/Honza Treichlinger (r. 1929, Plzeň – † 1944, Auschwitz),⁵⁴² ki je postal prava zvezda Theresienstadta. Jiří Fišer se spominja:

Sodelovali smo tudi v pravem gledališču, ki je bil delovalo v improvizirani dvorani na podstrešju [Magdeburške] vojašnice.⁵⁴³ Še vedno se spominjam naslova te igre – Brundibár. Takšne dejavnosti so bile zelo pomembne in koristne, ker so nam omogočile, da smo se vsaj začasno znebili misli na grozote, ki so nas obdajale in ogrožale.

V okviru »olepševanja« Theresienstadta so se po sedemmesečnem premoru ponovno začeli transporti iz prenapolnjenega geta. V njem je bilo 1. septembra 1943 45.635 jetnikov. Tako sta geto 6. septembra 1943 zapustila dva „delovna“ transporta⁵⁴⁴ s skupaj 5.007 deportiranci, ki sta imela namenu primerno prevladujočo starostno sestavo. Njuna končna postaja je bilo taborišče Birkenau, kamor so prispeli 8. septembra 1943. Brez selekcije so deportirance namestili v taborišče *BIIb*, ki se je od takrat naprej imenovalo *Theresienstadtsko družinsko taborišče* (*Theresienstädter Familienlager*).⁵⁴⁵ Teh taboriščnikov niso ostrigli in so jim pustili civilno obleko ter osebne predmete, podobno kot taboriščnikom *Ciganskega taborišča*, so pa bili za razliko od Romov nameščeni v ločenih barakah za moške in dečke ter ženske in deklice. S t. i. *Briefaktion* so svojim sorodnikom sporočili, da so nameščeni v „delovnem taborišču Birkenau pri Neu–Berunu v Zgornji Šleziji.“⁵⁴⁶ *Theresienstadtsko družinsko taborišče* v Birkenau je bilo namenjeno propagandi, saj bi ga razkazali v primeru, če se mednarodna inšpekcija ne bi zadovoljila z ogledom „olepšanega“ geta Theresienstadt. Na enem od dveh naslednjih⁵⁴⁷ transportov,

542 Osebni podatki Hans/Hanuš/Honza Treichlinger: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

543 Magdeburška vojašnica (Magdeburger Kaserne) je ime Konjeniške vojašnice (Kavalleriekaserne), ene izmed dveh največjih vojašnic Garnizijskega mesta – od nemške zasedbe leta 1939 naprej. Od nastanka geta Theresienstadt je bil v njem sedež Judenrata, obenem pa so v njenih prostorih potekale kulturne dejavnosti in manjše prireditve. Na podstrešju so po nastanku geta pripravili velik prireditveni prostor za koncerte, gledališke in operne predstave. Danes je v zgradbi del muzeja posvečenega umetnosti v getu in rekonstruirana ženska soba.

544 To sta bila transporta D1 in Dm. Od 5.007 deportirancev je bilo 285 (6 %) otrok do 14 let starosti, 3.925 (78 %) odraslih v starosti od 15 do 60 let in 797 (16 %) starejših od 61 let. 2.293 moških in dečkov je dobilo taboriščne številke od 146694 do 148986, 2.713 žensk in deklic pa od 58471 do 61183. Vojno je preživel samo 41 (0,8 %) ljudi iz obeh transportov. O teh transportih: Czech, Kalendarium, s. d. 8. IX. 1943.

545 O »Theresienstadtskem družinskem taborišču«: Kubica, VIII. Children, str. 226, 228–230, 240 in 260–261 ter Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 96–97.

546 To je kraj Bieruń Nowy, danes del mesta Bieruń, ki je dejansko okoli 10 km severozahodno od Oświęcimia. O dopisovanju taboriščnikov iz »Theresienstadtskega družinskega taborišča«: Iwaszko, XIII. Contact, str. 426.

547 Vmes je bil še transport Dn/a oz. Dn/b 1.196 otrok (od prvotnih okoli 1.260) iz Białystoka na severovzhodu Poljske. Otroke so pripeljali v Theresienstadt 24. avgusta 1943. Domnevno bi jih naj zamenjali za nemške vojaške ujetnike oz. jih poslali v Švico. 5. oktobra 1943 so otroke skupaj s 53 prostovoljnimi spremljevalci odpeljali v Auschwitz. Med slednjimi je bila tudi sestra pisatelja Franza Kafke (1883, Praga–1924, Kierling/Klosterneuburg) Ottilie/ Otilie/Ottla Kafka, por. in loč. David (1892, Praga–1943, Auschwitz). Takoj po prihodu 7. oktobra 1943 so vse brez izjeme ubili v plinskih celicah. O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 7. X. 1943 in Kubica, VIII. Children, str. 226 in 228.

D₅,⁵⁴⁸ je 18. decembra 1943 Theresienstadt zapustila sedemdesetletna Theresa Lederer, sestra Jeanette Kohnstein. Sestava teh transportov je bila bolj "družinska" kot "delovna," saj je bilo od skupaj 5.011 deportiranih 471 (9 %) otrok do 14. leta starosti, 1.782 (36 %) odraslih med 15. in 60. letom, in 2.758 (55 %) starejših od 61 let. Tudi ta transporta so brez selekcije namestili v *Theresienstadtsko družinsko taborišče*.

Kljub omiljenemu taboriščnemu redu in lažjemu delu so ljudje umirali tudi v tem delu Birkenaua. Natanko pol leta po prihodu septembrskih transportov iz Theresienstadta v noči iz 8. na 9. marec 1944⁵⁴⁹ so v Krematorijih (in plinskih celicah) II in III ubili 3.792 Judov iz *družinskega taborišča*. Med njimi ni bilo približno 70 tistih, ki jim je dr. Mengele prizanesel kot zdravstvenemu osebu ali dvojčkom, kot tudi ne okrog 1.140 ljudi, ki so umrli do takrat. Dne 11. maja 1944 je bilo v taborišču *BIIB* živih le še 3.256 ljudi iz decembrskih transportov. Zato je mogoče misliti, da Theresa Lederer ni dočkala naslednjih transportov iz Theresienstadta,⁵⁵⁰ ko je sredi maja leta 1944, torej prav v času začetka *Ungarnaktion*, s tremi transporti v Auschwitz⁵⁵¹ prišlo skupaj 7.503 Judov: 511 (7 %) otrok do 14. leta starosti, 3.601 (48 %) odraslih med 15. in 60. letom, in 3.991 (53 %) starejših od 61 let. V prvem izmed njih, transportu *D₇*, ki je odšel iz Theresienstadta 15. maja in v Auschwitz prispel 16. maja 1944, je bili tudi družina Theresinega sina Roberta Ledererja (42 let): žena Růžena (36 let) ter otroka Mina (12 let) in Petr (11 let). Tudi ti transporti so bili brez selekcije sprejeti v *družinsko taborišče*. Tudi te transporte gre torej razumeti kot del „olepševanja“ geta Theresienstadt, saj je bilo med prispelimi v Auschwitz z majskimi transporti tudi kakih 1.200 tuberkoloznih bolnikov, ki vsekakor niso ustrezali „olepšanemu“ Theresienstadtu. Tako je bil geto Theresienstadt konec maja leta 1944 z 28.090 jetniki s povprečno starostjo 45,4 let končno pripravljen na obisk predstavnika Mednarodnega odbora Rdečega križa. Gospa Militkova se spominja:

Ko smo čakali mednarodno inšpekcijo, je bilo narejeno „vse potrebno.“

548 Prvi transport *D_r* je odšel iz Theresienstadta 15. in v Auschwitz prispel 16. decembra 1943. Iz tega transporta je 981 moških in dečkov dobilo taboriščne številke od 168154 do 169134, 1.510 žensk in deklic pa od 70513 do 72019 in od 72028 do 72030. Iz transporta *D_s* je 1.137 moških in dečkov dobilo taboriščne številke od 169969 do 171105, 1.336 žensk in deklic pa od 72435 do 73700. Vojno je preživelo 779 (16 %) ljudi iz obeh transportov. O teh transportih: Czech, Kalendarium, s. d. 16. in 20. XII. 1943.

549 5. marca 1944 so taboriščnikom septemberskih transportov razdelili dopisnice za sorodnike iz znanca, ki so jih morali datirati s 25. marcem 1944. V njih so morali sporočiti, da so dobro in da jim naj pošljejo pakete s hrano. O poteku tega poboja, ki je največji posamezni poboj čeških državljanov med II. svetovno vojno: Czech, Kalendarium, s. d. 29. II., 1., 5., 7. in 8. III. 1944, Kubica, VIII. Children, str. 228–229 ter Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 97.

550 Vmes je bil še transport *D_x* 20. marca 1944 s katerim so v Auschwitz poslali 40 duševnih bolnikov in kot njihove spremljevalce enega zdravnika ter štiri medicinske sestre. Vse bolnike so takoj po prihodu ubili v plinski celici, spremljevalce pa sprejeli v taborišče.

551 Iz transporta *D_z* je 707 moških in dečkov dobilo taboriščne številke od A–76 do A–842, 1.736 žensk in deklic pa od A–15 do A–999 in od A–2000 do A–2750. Drugi transport *E_a* je odšel iz Theresienstadta 16. in v Auschwitz prispel 17. maja 1944. Iz tega transporta je 576 moških in dečkov dobilo taboriščne številke od A–843 do A–1418, 1.871 žensk in deklic pa od A–1000 do A–1999 in od A–2751 do A–3621. Tretji transport *E_b* je odšel iz Theresienstadta 18. in v Auschwitz prispel 19. maja 1944. Iz tega transporta je 1.062 moških in dečkov dobilo taboriščne številke od A–1445 do A–2506, 1.437 žensk in deklic pa od A–3642 do A–5078. Vojno je preživelo 480 (6 %) ljudi iz vseh treh transportov. O teh transportih: Czech, Kalendarium, s. d. 16., 17. in 19. V. 1944.

Začelo se je veliko čiščenje, odprte so bile kavarne, natisnjen je bil denar in vse je moralo biti očiščeno, celo pločniki. V tistem času je bilo življenje v Theresienstadtu zares grandiozno.

Ko so namreč maja leta 1943 Theresienstadt obiskali predstavniki nemških časopisov, so z izbranimi jetniki celo opravili intervjuje. Zatem je *Mednarodni odbora Rdečega križa* želel preveriti dejansko stanje. V imenu *Mednarodnega odbora* sta dva predstavnika *Nemškega Rdečega križa* (*Deutsches Rotes Kreuz* ali *DRK*) dne 27. junija 1943 za dva dni obiskala Theresienstadt. Oba sta bila nad stanjem zgrožena in sta mednarodni odbor o razmerah v Theresienstadtu tudi zaupno, a realistično obvestila. Dolgo napovedovani uradni obisk je nato dne 23. junija 1944 opravil Švicar, zdravnik dr. Maurice Rossel (r. 1917)⁵⁵² v spremstvu častnikov SS, nemških diplomatov in predstavnikov *Nemškega Rdečega križa* ter še dvema predstavnikoma vlade Danske, diplomatom Frantsom Hvassom (1896–1982)⁵⁵³ in zdravnikom dr. Eigilom Juelom Henningsenom (1906 – 1992),⁵⁵⁴ ki pa sta se zanimala predvsem za približno 450 danskih Judov.⁵⁵⁵ Za goste so pripravili posebno uprizoritev *Brundibára* na odru dvorane Sokolskega doma (*Sokolovna*) in ne v siceršnji dvorani na podstrešju Magdeburške vojašnice. „Olepšani“ geto Theresienstadt in potek kratkega obiska, ki se je začel opoldne in končal zvečer, sta bila tako popolna, da bi tudi slepec lahko dojel, da gleda le Potemkinove vasi. Kljub temu je dr. Rossel v poročilu napisal:

Naj povem, da sem na moje popolno presenečenje ugotovil, da geto pravzaprav mesto, ki živi skoraj normalno življenje ...

Dr. Rossel je posnel tudi nekaj fotografij, (→ Slika 28) ki jih je poslal svojim gostiteljem iz nemškega zunanjega ministrstva. Ti so jih skupaj s poročilom uporabili kot gradivo, s katerim so zavrnilo „sovražno propagando o domnevnih pomanjkljivostih v obravnavi Judov.“ Kljub vsej šaradi so fotografije izjemni zgodovinski vir,

552 Od 1. februarja 1944 je bil zaposlen pri Mednarodnem odboru Rdečega križa, ki ga je 11. aprila 1944 poslal na delo v svojo misijo v Berlinu. Kot njen član je obiskal številna taborišča vojnih ujetnikov, kot spremljevalec vodje misije dr. Laurenta Martija pa je 21. septembra 1944 obiskal koncentracijski taborišči Sachsenhausen in Ravensbrück. Berlin je zapustil konec leta 1944. 1. marca 1946 je zapustil delo pri Mednarodnem odboru, vendar se je pri njem ponovno zaposlil v 60-ih letih 20. stoletja kot njegov predstavnik na misijah v Afriki in Aziji. Leta 1979 je v okviru snemanja dokumentarnega filma Shoah, premierno prikazanega 23. oktobra 1985, njegov avtor, francoski režiser Claude Lanzmann (1925, Pariz), sicer tudi preživel holokavsta, posnel intervju z njim in ga objavil leta 1997 z naslovom *Un vivant qui passe* (odlomki: Steven Spielberg Film and Video Archive: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=5012, transkripcija celotnega intervjuja: http://resources.ushmm.org/intermedia/film_video/spielberg_archive/transcript/RG60_5019/A67D46B8-2B61-41F6-877D-6FF0E04279F4.pdf). V intervjuju Rossel govori o svojem obisku Auschwitz v letu 1943, vendar je pravilen datum naveden spodaj (cf. Czech, *Kalendarium*, s. d. 30. IX. 1944 in Iwaszko, XIII. Contact, str. 427 (»jesen 1944«), ki oba omenjata obisk brez navedbe imena predstavnika). O njem: ICRC in WW II: the Holocaust.

553 Med vojno je imel kot vodja politično-pravne službe zunanjega ministrstva Danske imel zelo pomembno vlogo. Njegova kariera je dosegla vrhunec šele po letu 1945, ko je bil med leti 1951 in 1966 danski veleposlanik v Bonnu. O njem: Frants Hvass.

554 Med vojno namestnik zdravstvenega direktorja zdravstvenega urada Danske. Tudi njegova kariera je dosegla vrhunec šele po letu 1945, ko je bil med majem in aprilom leta 1945 predsednik Danskega Rdečega križa in nato v letih 1945–1974 vodja zdravstvenega urada Danske. O njem: Henningsen Eigil Juel.

555 O preganjanju Judov v Danski: Hilberg, *Die Vernichtung ... 2*, str. 586–596.

nenazadnje zato, ker na njih vidimo mnogo ljudi, ki so že čez tri ali štiri mesece umrli v Auschwitzu. Po končanem obisku predstavnika Mednarodnega odbora Rdečega križa je namreč prenehal obstajati tudi razlog za *Theresienstadtsko družinsko taborišče*. Dne 2. julija 1944 je dr. Mengele izvedel selekcijo približno 10.000 taboriščnikov:⁵⁵⁶ kakih 3.100, izbranih za delo, so premestili v druga taborišča, preostalih približno 6.900 pa so v nočeh iz 10. na 11. in iz 11. na 12. julij 1944 pobili v plinskih celicah. Kaže, da so bili med slednjimi tudi vsi Ledererjevi.

Kmalu po tragičnem koncu *Theresienstadtskega družinskega taborišča* v Auschwitzu je geto Theresienstadt postal prizorišče neobičajne „akcije“ Eichmannovega oddelka RSHA. Od 16. avgusta do 11. septembra 1944 so v njem snemali film *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*.⁵⁵⁷ Režiral ga je nemški Jud, znani kabaretist, igralec in režiser Kurt Gerron (rojen kot Gerson, r. 1897, Berlin – † 1944, Auschwitz),⁵⁵⁸ ki je bil pred letom 1933 velika zvezda Nemčije. Dobršen del uro in pol trajajočega filma sestavljajo prizori kulturnega ustvarjanja, zabave in športa. Geto Theresienstadt je predstavljen kot neke vrste počitniški kraj. Poleg tega film prikazuje, kako dobro so organizirane mestne ustanove. V posameznih delih filma so vidni številni znani in neznani Judje. Prav zato je ta film tudi izjemni zgodovinski vir, saj v njem vidimo mnogo ljudi, ki bodo že čez nekaj tednov umrli v Auschwitzu. Ker je v tem času v Theresienstadtu zanesljivo živelo vsaj še šest sorodnikov mariborskih Kohnsteinov in Singerjev, je prav mogoče, da se kateri izmed njih pojavlja v katerem izmed prizorov. Med najbolj poznanimi prizori iz filma je zagotovo zaključni prizor otroške opere *Brundibár*, ki so jo ob tej priložnosti odigrali v nabito polni dvorani Sokolskega doma, (→ Slika 29) podobno kot ob obisku predstavnika *Mednarodnega odbora Rdečega križa*.

Vendar je bila uprizoritev *Brundibára* za snemanje filma *Theresienstadt* verjetno tudi zadnja, saj se je konec septembra leta 1944 začel zadnji val transportov v Auschwitz.

556 11. maja 1944 je bilo v BIIb živih še 3.256 iz decembrskih transportov in če k tej številki dodamo še prispelne z majskimi transporti, dobimo ob upoštevanju siceršnje smrtnosti v taborišču navedeno številko. 10. junija 1944 je bilo v BIIb 6.231 taboriščnic: 5.799 žensk in 432 deklic do 14 let starosti. O poteku ukinitve »Theresienstadtskega družinskega taborišča«: Czech, Kalendarium, s. d. 2., 9., 10. in 11. VII. 1944, Kubica, VIII. Children, str. 229 ter Strzelecka – Setkiewicz, II. The Construction, str. 97.

557 Kot kažejo ohranjeni dokumenti je bil morda delovni naslov filma *Die geschenkte Stadt*. Film je tudi znan po vojni nastalem naslovu *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt*. Čeprav je bil film do 28. marca 1945 dokončan, se je ob koncu vojne izgubil. Ohranjeni so samo odlomki, ki pa ob ohranjenih dokumentih omogočajo rekonstrukcijo celotnega filma. Pobudnik snemanja ni bil nemški propagandni minister dr. Joseph Goebbels (1897, Rheydt–1945, Berlin), kot se običajno trdi, temveč Hans Günther (1910, Erfurt–1945, Hlášná Třeboň), Eichmannov naslednik na položaju vodje Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag, ki se je od 20. avgusta 1942 imenovala Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren. Neuradna premiera je bila konec marca ali v začetku aprila 1945 v Pragi, prikazali pa so ga tudi predstavnikom Mednarodnega odbora Rdečega križa in Švice ob drugi inšpekciji v Theresienstadtu 6. aprila 1945. O filmu: Margry, *Das Konzentrationslager*. 558 Bil je tudi soigralec Marlene Dietrich (1901, Berlin–1992, Pariz) v filmu *Modri angel* (*Der Blaue Engel*, režiser Josef von Sternberg, 1930). Osebni podatki Kurt Gerron: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v. O njem: Kurt Gerron (z verjetno napačnim datumom smrti »28. oktober 1944«, kar je datum odhoda transporta iz Theresienstadta, pravilni datum je skoraj zagotovo 30. oktober 1944, ko je transport prispel v Auschwitz).

Z njimi je odšla tudi večina sodelujočih v operi, tako otrok kot odraslih. Ironija zgodovine je, da je 27. septembra 1944, torej tik pred zadnjimi transporti iz Theresienstadta, Auschwitz obiskal predstavnik *Mednarodnega odbora Rdečega križa* dr. Rossel. Po pogovoru s poveljnikom, ki mu ni dovolil ogleda taborišča, je v poročilu zapisal, da taboriščniki sprejemajo pakete Rdečega križa in da ne more potrditi obstoja plinskih celic, ker jih ni videl.

V enajstih transportih od 28. septembra do 28. oktobra 1944 je Theresienstadt z „delovnimi transporti“ za „tovarne v rajhu,” dejansko pa za Auschwitz, zapustilo 18.346 ljudi. Poveljstvo geta je od *Judenrata* za Transporte zahtevalo mlajše in za delo sposobne ljudi, obenem pa so spodbujali, da naj gredo cele družine, češ da je zanje boljše, če ostanejo skupaj. Večino prispelih z jesenskimi transporti leta 1944 so ubili takoj po prihodu; glede na to, da so zadnjič opravili selekcijo in takoj nato usmrtitev v plinskih celicah prav na zadnjem transportu iz Theresienstadta, transportu *Eiv*, ki je prispel 30. oktobra 1944, so to bile tudi zadnje tovrstne žrtve Auschwitza.⁵⁵⁹ Med žrtvami zadnjega transporta iz Theresienstadta je bil tudi Kurt Geron.

Kohnsteinovi in Singerjevi v zadnjih mesecih vojne in po holokavstu: “Kdor je rešil eno življenje, je rešil ves svet”⁵⁶⁰

Tisti, ki so bili na „rampi“ izbrani za delo, pa še vedno niso bili rešeni, saj je bilo za taboriščnike, in še posebej za judovske taboriščnike, možnost preživetja v zadnjih mesecih vojne manjša kot kdajkoli prej. Samo 2.015 (11 %) deportirancev jesenskih transportov leta 1944 iz Theresienstadta je dočakalo konec vojne. Tisti, ki so bili v prvih transportih, tokrat niso imeli privilegiranega položaja: nasprotno, prav tisti, ki so prispeli v Theresienstadt s prvim transportom, so bili zdaj zaradi svoje izkušenosti in poklicne strukture ter zaradi domnevne delovne narave transporta najprej predvideni za odhod. Tako se je na prvem transportu jeseni leta 1944, transportu *Eke*,⁵⁶¹ po skoraj treh letih bivanja v Theresienstadtu, znašel Viljem Kohnstein (53 let). Na istem transportu je bil tudi že omenjeni zgodovinar Theresienstadta Miroslav Kárný⁵⁶², zaradi česar o tem transportu poznamo precej podrobnosti. Tako npr. vemo, da je prvi transport odšel iz Theresienstadta v dramatičnih razmerah, saj so odhod za dva dni prestavili in na zbornem mestu (t.i. *shlojski*, od nem. *Schleuse*,

559 Z zadnjim transportom je v Auschwitz prispelo 949 moških in dečkov ter 1.089 žensk in deklic. Med selekcijo je bilo za delo izbranih 217 moških, ki so dobili taboriščne številke od B-13754 do B-13970. 132 žensk je bilo nameščenih v prehodno taborišče. Preostali so bili ubiti v plinski celici. Konec vojne je dočakalo 171 ljudi iz tega transporta. Heinrich Himmler je verjetno 1. ali 2. novembra 1944 ukazal prenehanje delovanja plinskih celic v Auschwitzu. Ko je 3. novembra 1944 prišel transport 900 Judov iz Sereďa na Slovaškem, so vse brez selekcije sprejeli v taborišče. O tem: Czech, *Kalendarium*, s. d. 30. X., 2. in 3. XI. 1944 in Strzelecki, I. *The Liquidation*, str. 18.

560 Babilonski talmud, Sanhedrin, 4:8 (37a).

561 S tem transportom je v Auschwitz prispelo 2.488 Judov. Med selekcijo je bilo za delo izbranih okoli 1400 ljudi, ki si bili nameščeni v prehodno taborišče. Med njimi je bil tudi Miroslav Kárný, ki so ga po 14 dneh poslali v taborišče Kaufering III na Bavarskem, podružnici taborišča Dachau. Taboriščne številke Auschwitza od B-10502 do B-10507 so dobili samo trije pari dvojčkov. Preostali so bili ubiti v plinski celici. Konec vojne dočakalo 473 ljudi iz tega transporta. O tem transportu: Czech, *Kalendarium*, s. d. 30. IX. 1944.

562 Glej op. 348.

Slika 28: Geto Theresienstadt, 23. junij 1944: otroci ob obisku Mednarodnega odbora Rdečega križa (fotografija: <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/>). Fotografijo je posnel predstavnik Mednarodnega odbora, Švicar dr. Maurice Rossel (1917, Tramelan), zadaj vzgojiteljica Charlotte Guthmann, kasneje poročena in ločena Opfermann (1925, Wiesbaden–2004, Houston (pok. Mainz)). Večina otrok na fotografiji je čez tri ali štiri mesece umrla v Auschwitzu.

Slika 29: Geto Theresienstadt, 16. avgust–11. september 1944: izvajalci otroške opere *Brundibár*, za katero je na libreto Adolfa Hoffmeistera (1902, Praga–1973, Říčky) glasbo napisal Hans/Jan Krása (1899, Praga–1944, Auschwitz), na odru dvorane Sokolskega doma (*Sokolovna*) v filmu *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*, ki ga je režiral Kurt Geron (1897, Berlin–1944, Auschwitz) (fotografija: <http://www.holocaust.cz/en/history/events/brundibar>). Večina otrok na fotografiji je bila konec septembra ali oktobra leta 1944 deportirana v Auschwitz in tam ubita. Tako tudi na sliki vidni v naslovni vlogi z lajno in umetnimi brki Hans/Hanuš/Honza Treichlinger (1929, Plzeň–1944, Auschwitz).

zapora) že zbrane deportirance poslali nazaj v geto. Toda upanje je živelo samo dva dni: dne 28. septembra 1944 je transport zapustil Theresienstadt. Če je še spomladi leta 1944 za večino prebivalcev Theresienstadta ime „Birkenau pri Neu-Berunu“ pomenilo kraj iz dopisnic sorodnikov in prijateljev, ki so do tedaj odšli z „delovnimi transporti,“ si v jeseni tega leta noben deportiranec iz Theresienstadta več ni delal utvare o tem, kakšna usoda jih čaka v tem kraju. Znameniti dunajski nevrolog in psihiater Viktor Frankl (1905 – 1997),⁵⁶³ ki je iz Theresienstadta odšel s transportom *Er* 19. oktobra in je v Birkenau prispel 20. oktobra 1944,⁵⁶⁴ je v svojih spominih zapisal:

Nenadoma vpitje iz boječe čakajoče množice ljudi v vagonu: „Tu je tabla Auschwitz!“ Vsak pač mora v tem trenutku čutiti, kako mu zastaja srce. Auschwitz je bil pojem, je bil skupni pojem nejasnih, pa zato toliko strašnejših predstav plinskih celic, krematorijskih peči in množičnih usmrtitev. Vlak se pomika le počasi naprej, obotavljajoče, kakor da bi hotel nesrečno posadko, ki jo vozi, počasi in prizanesljivo postaviti pred dejstvo: „Auschwitz!”

Transport, na katerem je bil Viljem Kohnstein, je prispel na „rampo” v Birkenau zvečer 29. septembra 1944: selekcija je potekalo ob svetlobi reflektorjev. Miroslav Kárný se spominja:

Bežen pogled častnika SS je bil dovolj, da nas je oddelil na desno ali levo. Bil sem ob svojem mlajšem bratu Zdenku.⁵⁶⁵ Star je bil 20 let, močan, navajen na fizično delo. Vendar ga je Mengele, ali kdor je že bil ta zdravnik, poslal na drugo stran kot mene. Obrnil sem se in želel prositi tega častnika SS, da me pustijo z bratom, vendar so me stari taboriščniki potegnili nazaj in me odpeljali stran. Tako se moje življenje ni končalo v plinski celici. Več kot tisoč ljudi, tudi zdravih in mladih ljudi kot moj brat, je umrlo tisto noč.

Med njimi je bil tudi Viljem Kohnstein. Viljemova domnevna žena Rùžena Kohnstein (31 let) je kmalu zatem, 4. oktobra 1944, s transportom *Er*⁵⁶⁶ prav tako zapustila Theresienstadt. Glede na to, da se po odhodu iz Theresienstadta v virih ne pojavlja več, je bila verjetno takoj po prihodu v Birkenau dne 5. ali 6. oktobra 1944 usmrčena. Družina Viljemove sestrične Julie Frost (47 let), sinova Oto (11 let) in Milan (4 leta) ter verjetno tudi mož David, je Theresienstadt zapustila s transportom *Er* dne 16. oktobra 1944.⁵⁶⁷ Po prihodu v Birkenau, 18. oktobra 1944, je bilo med

563 Njegovi spomini: Frankl, Psiholog, citat je na str. 12 in sem ga neznatno popravil.

564 S tem transportom je v Auschwitz prispelo 1.493 Judov. Med selekcijo je bilo za delo izbranih 173 moških, ki so dobili taboriščne številke od B-13307 do B-13479 in neznano število moških, ki so bili nameščeni v prehodno taborišče. Med njimi je bil tudi Viktor Frankl, ki je bil po nekaj dneh poslan v taborišče Kaufering VI (Türkheim), podružnico taborišča Dachau. 169 žensk je bilo nameščenih v prehodno taborišče. Preostali so bili ubiti v plinski celici. Konec vojne je dočakalo 72 ljudi iz tega transporta. O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 20. X. 1944.

565 Zdeněk Kárný (1924, ?-1944, Auschwitz). Osební podatki o njem: holocaust.cz, Databáze obětí, s. v.

566 S tem transportom je v Auschwitz prispelo 1.498 Judov. Konec vojne je dočakalo 167 ljudi. O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 6. X. 1944.

567 S tem transportom je v Auschwitz prispelo 1.498 Judov. Konec vojne je dočakalo 135 ljudi.

selekcijo za delo izbranih 157 žensk in neznanu število moških, vsi ostali pa so bili takoj zatem umorjeni v Krematoriju (in plinski celici) III. Kaže, da so bili med njimi tudi Frostova s sinovoma, pa tudi soavtor opere *Brundibár* Hans Krása in njen glavni zvezdnik Honza Treichlinger.

Tudi Viljemova sestra Julia Samková (49 let) je bila 12. oktobra 1944 s transportom *Eg*⁵⁶⁸ premeščena iz Theresienstadta v Auschwitz, a je vojno preživela kot edina izmed čeških sorodnikov mariborskih Kohnsteinovih in Singerjevih. V Birkenau je prispela 14. oktobra 1944 in bila v selekciji med 242 ženskami in neznanim številom moških, ki so bili izbrani za delo. Vse ostale so verjetno še istega dan ubili v plinski celici. Samková ni bila registrirana kot taboriščnica Auschwitza, temveč je postala t.i. *Durchgangs-Jüdin*. Po dvotedenskem čakanju je bila 27. oktobra 1944⁵⁶⁹ v skupini 497 taboriščnic, med katerimi je bila sicer več kot polovica Judinj iz Madžarske, premeščena v taborišče Mauthausen⁵⁷⁰ v Zgornji Avstriji in od tam takoj v prav takrat ustanovljeno podružnico Lenzing⁵⁷¹ pri Vöcklabrucku. (→ Slika 30) Transport je v Lenzing prispel 30. oktobra 1944 in 3. novembra 1944 so bile taboriščnice tudi registrirane v Mauthausnu. Relativno majhno, največ 577 taboriščnic obsegajoče taborišče je bilo namenjeno za delo v bližnji tekstilni tovarni. Kljub trdemu delu je v Lenzingu umrlo le malo taboriščnic. V njem je Samková dočakala osvoboditev 4. maja 1945.

Že od jeseni leta 1944 je potekala evakuacija taboriščnikov Auschwitza,⁵⁷² ki je bil tedaj samo še okoli 200 km oddaljen od frontne črte, proti taboriščem v rajhu. Vendar so gospodarski obrati v osrednjem delu taboriščnega sistema kot tudi v vseh podružnicah delali naprej z nezmanjšano intenzivnostjo vse do dolgo pričakovane sovjetske ofenzive, ki se je začela 12. januarja 1945. Dne 17. januarja 1945 so v vseh glavnih in podružničnih taboriščih še zadnjič opravili zборе (t. i. *apele*) in našeli 67.012 taboriščnikov. Takoj zatem se je začela sicer pričakovana, a precej stihijeska evakuacija za rajh že „strateško pomembnih“ taboriščnikov. Vsi evakuirani taboriščniki so vsaj del poti prepešali, kar je bilo ob njihovi siceršnji oslabeledosti, izjemno mrzlem vremenu in visokem snegu zelo težko. Vsakogar, ki je zaradi onemoglosti zastal ali pa storil kakršnikoli disciplinski prekršek, so stražarji neusmiljeno ustrelili: ti pohodi so po pravici dobili ime „marši smrti.“ Tako je bil ubit Josip Schwarz/Schwarz (r. 1902, Lendava – † 1945, Gliwice),⁵⁷³ oče že omenjenega Tomislava, na železniški postaji

O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 18. X. 1944.

568 S tem transportom je v Auschwitz prispelo 1.499 Judov. Trije moški so bili sprejeti v Auschwitz in dobili taboriščne številke 199785, B-13300 in B-13301. Konec vojne je dočakalo 113 ljudi.

O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 14. X. 1944.

569 O tem transportu: Czech, Kalendarium, s. d. 27. X. 1944.

570 O taborišču Mauthausen (izbor): Maršálek, Die Geschichte, Romano, Jevreji, str. 167–169, Milić, Jugosloveni, Filipič, Slovenci, Fabréguet, Entwicklung, Freund, Häftlingskategorien, Perz, Der Arbeitseinsatz, Freund – Perz, Zwangsarbeit, str. 670–682, Szita, Ungarn in Schickora, 14. Zwangsarbeit, str. 163.

571 O podružnici Lenzing: Maršálek, Die Geschichte, str. 60, Filipič, Slovenci, str. 23, Perz, Der Arbeitseinsatz, str. 543 in Szita, Ungarn, str. 168–171.

572 O zadnji fazi delovanja Auschwitza: Kovač Zupančič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 133–142, Hilberg, Die Vernichtung ... 2, str. 1048–1052 in Strzelecki, I. The Liquidation.

573 Osebni podatki Josip Schwarz/Schwarz, roj. Stein: SI_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa

v Gliwicach (Gleiwitz) pri Katowicach samo zaradi tega, ker je izstopil iz vrste, da bi pobral sneg in se odžejal. Tomislav, ki je bil do 17. januarja 1945 v podružničnem taborišču Jawischowitz (Jawiszowice, 10 km jugovzhodno od Auschwitza) ob tamkajšnjem rudniku premoga, je morda prav v tem trenutku s svojim „maršem smrti“ prišel na isto železniško postajo.

Izmed vseh Kohnsteinovih in Singerjevih, ki so dočakali začetek leta 1945 v Auschwitzu, je bil evakuiran samo Oto Kohnstein. Bil je v skupini približno 1.000 taboriščnikov, ki so zapustil podružnico Fürstengrube zjutraj 19. januarja 1945.⁵⁷⁴ Preostalih kakih 260 taboriščnikov, ki so bili prešibki za pot, so pustili v taborišču, vendar je večino pobila skupina esesovcev, ki se je v taborišče vrnila tik pred osvoboditvijo dne 27. januarja 1945. Otova skupina je okoli 44 km poti preko Miko³owa do podružničnega taborišča Gleiwitz II premagala do večera 20. januarja 1945. Tukaj so jih združili s taboriščniki iz Monowitza in nekaterih drugih podružnic v skupino kakih 4.000 ljudi ter jih 21. januarja 1945 na železniški postaji v Gliwicach vkrcali na odprte tovarne vagone. Odpeljali so jih v Mauthausen, vendar jih tamkajšnje poveljstvo zaradi prenatrpanosti ni hotelo sprejeti. Transport je nadaljeval pot do taborišča Mittelbau–Dora pri Nordhausnu, prvotno podružnico taborišča Buchenwalda,⁵⁷⁵ kamor so prispeli 28. januarja 1945. Sedemdnevno odisejajo je preživelo kakih 3.500 taboriščnikov, številni pa so med transportom pri izjemno nizki temperaturi, ki je dosegala tudi –20° C, zmrznili, saj so bili premalo oblečeni, pa tudi sicer so bili zaradi taborišča povsem oslabljeni.

Oto Kohnstein je bil med preživelimi. Med 29. januarjem in 2. februarjem 1945 je dobil novo taboriščno številko 106643. Vendar se s tem njegovo trpljenje še vedno ni končalo, saj je bil premeščen še v taborišče Bergen–Belsen pri Hannoveru, kjer je 15. aprila 1945 dočakal osvoboditev. Najbrž zaradi zmede ob evakuaciji taborišča „Mengelejevih dvojčkov“ teh taboriščnikov niso ne evakuirali ne ubili, zato so številni ostali živi. Običajno so prav „nosilce skrivnosti“ (*Geheimnistäger*) kot najbolj obremenilne priče, kar so „Mengelejevi dvojčki“ prav gotovo bili, pobili, in to tudi še tik pred koncem vojne.⁵⁷⁶ Na seznamu okoli 300 preživelih „Mengelejevih dvojčkov,“

9437/1938, Dolnja Lendava, YVCD, Page of Testimony, Yoel Schachar, 1955, YVCD, Page of Testimony, Ferenc Stein, 1957, YVCD, Page of Testimony, Tereza Révész, 1958, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [29] in YVCD, Page of Testimony, Yoel Schachar, 1999.

574 O »maršu smrti« taboriščnikov iz Fürstengrube: Jacobs, The Dentist of Auschwitz, Chapter 15 in KZ Fürstengrube–Todesmarsch. Delo Gerhard Hoch, Von Auschwitz nach Holstein. Die jüdischen Häftlinge von Fürstengrube, Hamburg: VSA–Verlag 1990 / Dölling und Galitz Verlag 1998.

575 O taborišču Buchenwald in o njegovi podružnici Mittelbau–Dora, ki je oktobra 1944 postala samostojno taborišče (izbor): Romano, Jevreji, str. 172–173, Alič, Buchenwald, Filipčič – Trošt, Dora, Kočić, Jugosloveni, Jacobs, The Dentist of Auschwitz, Chapter 16, Hartewig, Wolf, Stein, Funktionswandel, Wagner, Das Außenlagersystem in Schickora, 14. Zwangsarbeit, str. 168.

576 Morda najbolj znani primer je skupina 20 judovskih otrok starih od od 5 do 12 let, ki jih je dr. Mengele 27. novembra 1944 poslal iz taborišča Auschwitz v taborišče Neuengamme pri Hamburgu. Na njih je dr. Kurt Heißmeyer (1905, Lamspringe–1967, Bautzen/Budyšin) opravljal strogo zaupne poskuse o tuberkolozii. V noči iz 20. na 21. april 1945, ko so bile britanske enote že v bližini, so jih v kleti šolskega poslopja na Bullenhuser–Damm v Hamburgu skupaj s 4 taboriščniki, ki so za otroke skrbeli in 24 sovjetskimi vojnimi ujetniki obesili. Med njimi je bil tudi dvanajstletni W. Junglieb iz Jugoslavije, katerega natančna identiteta še ni ugotovljena. O njih: Kubica, VIII. Children, str. 267.

(→ Slika 31) ki je nastal kmalu po 27. januarju 1945, ko je Auschwitz osvobodila Rdeča armada, sta tudi mariborski dvojčici Kohnstein. Na seznamu je 180 otrok, od tega je 52 mlajših od osem let.⁵⁷⁷

Sicer pa je bil med približno 7.500 taboriščniki,⁵⁷⁸ ki so bili preveč šibki, da bi preživeli "marše smrti" v druga taborišča, pa jih stražarji niso uspeli pred odhodom pobiti in so zato v Auschwitzu dočakali osvoboditelje, tudi Drago Singer. Tik pred evakuacijo taborišča Auschwitz III–Monowitz, ki je bila 18. januarja 1945, je bil premeščen v taboriščno bolnišnico. Trpljenje 800 bolnikov v njej do prihoda rdečearmejcev 27. januarja 1945 si lahko dobro predstavljamo, ker ga je opisal Primo Levi, ki je bil v teh dneh v eni izmed njih. Večina osvobojenih taboriščnikov se je nato nekaj časa, nekateri tudi nekaj mesecev, zdravila v bolnišnici,⁵⁷⁹ ki so jo postavili sovjetska vojska in poljski *Rdeči križ* v prostorih taborišča Auschwitz I. Vendar so osvobojeni jetniki umirali tudi še po osvoboditvi. Poljski *Rdeči križ* je med 6. in 12. februarjem 1945 popisal 4.800 preživelih taboriščnikov, med njimi 108 Jugoslovanov. Izjemno dragocen dokument je v teh dneh napisala Leopoldina Kos (r. 1889, Idrija – † 1968, Golnik, taboriščna številka 88927),⁵⁸⁰ ki je na obrazce jetniških pisem zabeležila 57 preživelih Jugoslovanek in njihove taboriščne številke. Na enem izmed njih sta tudi dvojčici Kohnstein.

Kakšna je bila usoda Rudolfa Kohnsteina od vpoklica v madžarsko vojsko do smrti, za zdaj v podrobnostih še ni znano. Zanesljivo je le, da ga je podobno kot veliko madžarskih Judov pred Auschwitzem rešil prav vpoklic v delovne enote madžarske vojske. Ta srečna okoliščina pa ga ni rešila pred smrtjo. Če je zares bil v rudniku bakra v Boru,⁵⁸¹ potem je skoraj zagotovo moral biti v prvi skupini kakih 3.600 Judov, ki se je pred prodirajočo Rdečo armado začela umikati 17. septembra 1944. Za razliko od druge skupine okrog 2.000 Judov, ki je iz Bora odšla 29. septembra 1944 in bila kmalu zatem skoraj brez žrtev osvobodjena, je veliko članov prve skupine umrlo ali pa bilo ubitih, preden so v začetku novembra 1944 prišli do zahodne Madžarske. Najbolj znana žrtev tega pohoda je bil pesnik Miklós Radnóti (rojen Glatte, r. 1909, Budimpešta – † 1944, Abda),⁵⁸² ki je bil skupaj z 21 tovariši ustreljen 9. novembra 1944. Največji posamezni pomor Judov te skupine se je zgodil v noči iz 7. na 8. oktober 1944, ko so esesovci pri Crvenki (Cservenka) v Bački ubili najmanj

577 O usodi otrok v zadnjih dneh delovanja taborišča Auschwitz in po osvoboditvi: Kubica, VIII. Children, str. 281–288.

578 Strzelecki, I. The Liquidation navaja na str. 45 – po evakuaciji je ostalo še 8.500 taboriščnikov, skoraj 8.000 v Auschwitzu in 800 v podružnicah in str. 48 – osvobojenih je bilo okoli 7.000 taboriščnikov v Auschwitzu in okoli 500 v podružnicah, 600 trupel v zadnjih dneh ubitih v Auschwitzu.

579 Milica do 9. februarja 1945: YVA, Doc. No. 28121248.

580 O njej: Kovač Zupancič – Ksela (ur.), Auschwitz – Birkenau, str. 143 in 558; seznam: slikovna priloga za str. 288, sl. 86–88.

581 O umiku iz Bora (izbor): Romano, Jevreji, str. 85, Rotbart, Jugosloveni, str. 320–321, Pajić, Prinudni rad, str. 282–285, Braham, The Politics ... 1., str. 348–352, Braham, The Politics ... Condensed Edition, str. 48, Biro, Jevrejski lekari, str. 237–238, Fišer, Marš smrti in Šosberger, Kažnjavanja, str. 232–235.

582 Ob ustrelitvi je imel pri sebi notes s svojimi zadnjimi pesmimi. Ta je bil odkrit leta 1946, ko so trupla izkopal in bil nato objavljen leta 1971 kot Bori notesz. Izbor iz njegove poezije v prevodu Jožeta Hradila in Kajatana Koviča: Radnóti, Razglednice. O njem: Radnóti Miklós.

700 Judov. Kaže, da med njimi ni bil Rudolf Kohnstein. Večina preživelih je bila nato med 30. oktobrom in 6. novembrom 1944 predanih Nemcem in so končali po taboriščih v rajhu. Med njimi je bil tudi predvojni komunist Aladar/Ali Kardoš (r. 1914, Murska Sobota – † 1944/45, Buchenwald/Flossenbürg),⁵⁸³ ki je 9. novembra 1944 prispel v taborišče Flossenbürg in dobil številko 33676 ter bil od tod 26. novembra 1944 premeščen v taborišče Buchenwald pri Weimarju.

Tudi sicer je mnogo madžarskih Judov umrlo še v zadnjih mesecih vojne bodisi zaradi nasilja skrajno protijudovsko naravnanih njilašev,⁵⁸⁴ ki so na Madžarskem prevzeli oblast 15. oktobra 1944, bodisi na “marših smrti” iz Madžarske v taborišča v Avstriji, bodisi v katerem izmed teh taborišč. Veliko taborišč je bilo na hitro ustanovljenih zaradi gradnje Jugovzhodnega okopa (*Südoostwall* ali *Reichsschutzstellung*) na jugovzhodu rajha med Donavo pri Bratislavi in Dravo pri Ormožu, torej ob vzhodni meji današnje Avstrije. Nikoli dokončani sistem utrdb, ki tako ni uspel preprečiti prodora Rdeče armade v Avstrijo, je med novembrom 1944 in marcem 1945 gradilo okoli 300.000 ljudi, tako pripadnikov *Hitlerjugend* in lokalnega avstrijskega, madžarskega in slovenskega prebivalstva, kot tudi vojnih ujetnikov in prisilnih delavcev. Med temi je bilo okoli 55.000 madžarskih in jugoslovanskih Judov.⁵⁸⁵ Ni nemogoče, da je bil med slednjimi tudi Rudolf Kohnstein, ki je bil kot mnogi v delavske enote madžarske vojske vpoklicani Judje izročeni Nemcem, čeprav pa je mogoče, da je bil bodisi že po predaji Judov v delovnih enotah madžarske vojske 26. oktobra 1944, bodisi šele ob evakuaciji prisilnih delavcev iz taborišč ob Jugovzhodnem okopu konec marca leta 1945 premeščen v taborišče Mauthausen, kjer je umrl neznanega datuma,⁵⁸⁶ verjetno pa med novembrom leta 1944 in majem leta 1945.

Še enkrat je neizprosna logika holokavsta povezala člane družin Kohnstein in Singer. S taboriščem Mauthausnom, domnevnim krajem smrti Rudolfa Kohnsteina, je povezana tudi usoda sinov dr. Eugena Singerja, Geze in Ivica. Medtem ko Gezove usode v letih 1944 in 1945 ne poznamo natančno, je Ivičina⁵⁸⁷ v tem času poznana.

583 Kot datum in kraj njegove smrti sta bila do sedaj vedno navedena januar ali februar 1945 in Flossenbürg. V luči njegove premestitve v Buchenwald pa menim, da kot datum njegove smrti pride v poštev čas po njegovi premestitvi v to taborišče ter da ne moremo Buchenwald izključiti kot kraj njegove smrti. Osebni podatki: SL_AS_68, f. 29–2/1936–38, mapa 9437/1938, Murska Sobota, Janež – Štubel – Brumen (zbrali in uredili), Umirali so v boju, str. [25], Romano, Jevreji, str. 404 in Pfajfar, Slovenci, str. 53 in priloga, s. v. O njem: Romano, Jevreji, str. 263, Jugosloveni, str. 368–369, Čačinovič, Zgodbe, str. 124–131 ter Toš, Zgodovinski spomin, str. 30, 38, 40 in 43.

584 O zadnji fazi preganjanja Judov na Madžarskem (izbor): Braham, *The Politics ... 1.*, str. 357–360, Hilberg, *Die Vernichtung ... 2.*, str. 920–926, Braham, *The Politics ... 2.*, str. 943–1018, Kapun – Pal, *Dva stoljeća*, str. 352–353, Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, str. 50–51 in 181–197, Gerlach – Aly, *Das letzte Kapitel*, str. 355–374, Szita, *Verfolgung*, str. 4–14 in Kalšan, Židovi, str. 31–32.

585 AA, Konstein, Pismo omenja njegovo delo na utrdbenih delih. O judovskih prisilnih delavcih pri gradnji Jugovzhodnega okopa: Hilberg, *Die Vernichtung ... 2.*, str. 924 in 1052, Szita, *Verschleppt*, str. 193–216, Lappin, *The Death Marches*, Freund – Perz, *Zwangsarbeit*, str. 683–684, Lappin, *Die Rolle*, Grünfelder, »U radni stroj Velikoga Njemačkoga Reicha«, str. 189–200 in Grünfelder, *Mađarski–jugoslavenski (?) Židovi*.

586 AA, Straka, Gizela Straková – pismo.

587 YVA, Doc. No. 36458019 in AA, Hajdinjak, Ivica Singer – intervju.

Judje v Keszthelyu,⁵⁸⁸ kjer je ob nemški zasedbi Madžarske živel takrat sedemnajstletni Ivica, so bili zaprti v geto 15. maja 1944. Konec itega meseca je bilo v njem 768 Judov. Ivica je bil 13. junija 1944 med 30 moškimi v starosti 18 do 39 let, ki so jih izbrali za delo v madžarskih delovnih enotah in jih poslali v Kisek (Kőszeg, Železna županija). „To je bila moja sreča, dar usode ...,” je povedal ob spominjanju na te dogodke.

Preostale Jude iz geta v Keszthelyu so 20. junija 1944 odpeljali v geto v Zalaegerszegu,⁵⁸⁹ kjer je bilo 30. junija 1944 nastanjenih 3.209 za deportacijo predvidenih Judov Zalske županije. Dne 5. julija 1944 so jih preko Szombathelya in Dunaja poslali v Auschwitz,⁵⁹⁰ kjer so večino pomorili v plinskih celicah takoj po prihodu, 7. julija 1944. Iz Kiseka je bil Ivica poslan v delovno taborišče Reteag (Retteg) v Severni Transilvaniji. Od tam je bil premeščen v Szolnok zahodno od Budimpešte, Nové Zámky (Érsekújvár) pri Nitri (Nyitra) in slednjič v Kópházo pri Sopronu, kjer je delal na gradnji Jugovzhodnega okopa. Konec marca leta 1945 je bil iz tega taborišča evakuiran v Mauthausen in se z bratom Gezo srečal v podružničnem taborišču Guns kirchen⁵⁹¹ v bližini Welsa v Zgornji Avstriji. Ta podružnica je bila ustanovljena šele 12. marca 1945 z namenom, da v njej namestijo Jude, ki so jih v taborišče Mauthausen umaknili iz Madžarske in vzhodnih delov Avstrije pred prodirajočo sovjetsko vojsko.⁵⁹² V treh “marših smrti” je med 16. in 28. aprilom 1945 iz Mauthausna v Guns kirchen prispelo več kot 15.000 predvsem madžarskih Judov. Pogoji za življenje so bili v prenatrpanem, samo 13 barak obsegajočem taborišču brez ustrezne infrastrukture katastrofalni. Zato so taboriščniki Guns kirchna tudi v zadnjih dneh vojne množično umirali: po 150 na dan in skupno okrog 3.000 do osvoboditve dne 5. maja 1945. Ob osvoboditvi je bilo v Guns kirchenu nič manj kot 8.000 bolnih taboriščnikov. Po osvoboditvi sta brata Singer zbolela za tifusom in bila premeščen v Hörsching pri Linzu. Ivica je od tod bil premeščen v bolnišnico v Linzu in je preživel, Geza pa je tam verjetno pred 10. ali 11. majem 1945 umrl.⁵⁹³ Bil je eden od okoli 1.000 taboriščnikov Guns kirchna, ki so umrli tik po osvoboditvi.

Zaradi nepopolne raziskanosti virov ostaja usoda mariborskih Judov med holokavstvom vsaj za zdaj le delno pojasnjena. Še vedno je nejasna za približno

588 O getoizaciji in deportaciji v Keszthelyu: Braham, *The Politics ... 2.*, str. 756 ter Németh – Paksy, *Együttélés és kirekesztés*, str. 49–50 in 51.

589 O getoizaciji in deportaciji v Zalaegerszegu: Braham, *The Politics ... 2.*, str. 772–773, 774 (fotografiji iz geta) in 775, Braham, *The Politics ... Condensed Edition*, str. 151 ter Németh – Paksy, *Együttélés és kirekesztés*, str. 49–50 in 51–52.

590 Németh – Paksy, *Együttélés és kirekesztés*, zemljevid za str. 602. Transport iz Zalaegerszega ni naveden v Gaškovem seznamu, torej s potjo skozi Košice, kjer sta z datumom 5. julij 1944 navedena transporta iz Sárvára in Szombathelya, z datumom 6. julij 1944 pa dva iz Kaposvára in en iz Pečuha.

591 O podružnici Guns kirchen: Maršálek, *Die Geschichte*, str. 59, Szita, *Verschleppt*, str. 230–235, Filipič, *Slovenci*, str. 24 in Szita, *Ungarn*, str. 134–143.

592 O teh evakuacijah: Maršálek, *Die Geschichte*, str. 230–236 in Szita, *Verschleppt*, str. 217–242.

593 O njegovem bivanju v Hörschingu: YVA, Doc. No. 36455036. Datum smrti je navedel Ivica Singer. Kot priloga članku Aumayr, *The History* je dodan tudi spisek 37 večinoma imenovanih umrlih v Hörschingu od 7. maja do 13. julija 1945. Možno je, da je Geza Singer kateri izmed štirih neimenovanih umrlih, ki so vsi umrli med 8. in 11. majem 1945. Trupla vseh 37 umrlih so leta 1948 izkopali in jih pokopali na pokopališču St. Martin v Linzu.

četrtno predvojne judovske populacije (22 %). Ostale lahko razdelimo na štiri skupine: umrle pred preganjanjem, torej pred 6. aprilom 1941 (0,9 %); tiste, ki so pred preganjanjem pobegnili (8 %), preganjane in preživele (39 %); ter preganjane in umrle (30 %). Med slednjimi kar tretjino tvorijo člani družin Kohnstein in Singer.

Nekateri preživelih mariborski Judje so se v Maribor po koncu vojne vrnili: po podatkih *Zveze judovskih občin Jugoslavije (Savez jevrejskih opština Jugoslavije)* v Beogradu je leta 1948 v Mariboru živelo devet Judov.⁵⁹⁴ Med je tudi nekaj članov družin Kohnstein in Singer. Drago Singer je do svoje smrti živel na Nasipni ulici 70 in je pokopan na pobreškem pokopališču. Dvojčici Milica in Gizela sta se najprej vrnili v Čakovec.⁵⁹⁵ Milica si po Mengelejevih poskusih ni več opomogla in je umrla leta 1946 v sanatoriju v Budimpešti. Gizela se je vrnila v Maribor, a se leta 1947 preselila k teti Juliji Samkovi v Brno. Kmalu zatem se je poročila in preselila v Svitavy, kjer živi še danes. (→ Slika 32) Januarja leta 1981 je bila med pričami za obnovljeni priporni nalog za takrat že pokojnega dr. Mengeleja. Emilov sin, Oto Konstein, ki se je v Jugoslavijo vrnil preko Maribora (→ Slika 33), kot tudi Eugenov sin, Ivica Singer, ki je po vojni živel pri stricu Dragu v Mariboru. Danes živita v Zagrebu.

Epilog

Marca 2010, ko nas je skoraj 100 dijakov in učiteljev Prve gimnazije Maribor krenilo na pot proti Poljski, se mi je zdelo, da poravnavamo nek davni, še vedno neporavnani dolg. Po prihodu v Oświęcim so nas skozi matično taborišče Auschwitz I, kjer je muzejska razstava, popeljali vrhunsko motivirani vodniki. Čeprav sem od dijakov pričakoval pretresenost, sta molk in natančno sledenje razlagi pokazala tudi iskreno zainteresiranost. Kot je bilo pričakovati, so bili najbolj pretresljivi razstavljeni predmeti: tone človeških las, predmeti narejeni iz njih, tisoče kovčkov, zobnih ščetk, čopičev za britje, oblek, čevljev ... in otroških čevljev. Mislim, da ob pogledu na te drobne čevlje enostavno več ni bilo nikogar, ki ne bi doumel bistva holokavsta.

Ogled smo nadaljevali v bližnjem Auschwitzu II–Birkenau. Skozi Vrata smrti smo stopili na kraj, kjer je v plinskih celicah umrla večina od 1,1 milijona žrtev Auschwitza. Vse je presenetila površina taborišča. Še vedno ohranjeni baraki s „posteljami“ za po devet taboriščnikov in z latrinami za 150 sta o življenjskih razmerah povedali več kot katerakoli fotografija. „Rampa,” kraj, kjer so ob prihodu transportov v taborišče esesovski zdravniki opravljali zloglasne selekcije, še vedno zbuja srh. Nato je ravnatelj mag. Srečko Zorko ob osrednjem spomeniku žrtvam Auschwitza in ob plošči, posvečeni tamkajšnjim slovenskim žrtvam, v imenu vseh Mariborčanov položil venca vsem umrlim in trpečim v Auschwitzu, ter članom družin Kohnstein in Singer, ki so tukaj preminili, posebej. (→ Slika 34) Sledeča tišina je bila spontana.

Na ta način smo pozabi iztrgali ne samo holokavst, pač pa tudi nekaj njegovih konkretnih žrtev, naših nekdanjih someščanov. Upam, da bom s tem člankom obudil še kakšen spomin na pozabljene Mariborčane, saj velja, naj rečem še enkrat, kar

594 Loker (ed.), Pinkas, str. 576.

595 YVA, Doc. No. 28121247.

Slika 32: Drago Singer (1897, Hodošan–1977, Maribor) z življenjsko sopotnico Alojzijo Wigele (1907, ?–1974, Maribor) v Mariboru na Nasipni 70 (fotografija: privatna last Roman Wigele).

Slika 33: Gizela Kohnstein, por. Straková (1927, Maribor) z vnukom Davidom (fotografija: privatna last Ružica Žager).

je povedal gospod Oto Konstein: „Ni bilo ubitih šest milijonov Judov, ubit je bil en Jud, in to se zgodilo šest milijonkrat.” Za tiste redke, ki so stroju smrti ušli, še posebej po zaslugi ljudi, ki jim ni bilo vseeno, pa velja, kakor pravi Talmud: „Kdor je rešil eno življenje, je rešil ves svet.”

* * *

THE SINGER AND KOHNSTEIN FAMILIES OF MARIBOR, AN OUTLINE OF TWO TRAGEDIES

Boris Hajdinjak

Summary: The exhaustively detailed narrative and contextualisation of the fate of a handful of people, Maribor dwellers, adults and children, takes us beyond their family, personal and immediate social contexts: the author, through his focus on the selected families and their members, actually explains in a most graphic manner the entire machinery, the destructive ideology, and mass casualties of the Nazi fantasy of a New World Order. Detailed descriptions of the Auschwitz production and killer machine; the Europe-wide spider web of the machine; and the final destiny of the victims is described in graphic, coldly documentary fashion, whereby survivor testimonies meet with facts they have long sought for in a revealing manner. The discussion of post-WWII survivors within the two families is a somewhat difficult read.

Ključne besede: družini Singerjevih in Kohnsteinovih v Mariboru; končna rešitev (judovskega vprašanja); Auschwitz; preživeli holokavsta v Sloveniji; nacizem in holokavst

Keywords: families Singer and Kohnstein in Maribor; *Endlösung*; Auschwitz; Holocaust survivors in Slovenia; Nazism and the Holocaust

Slika 34: Birkenau, 5. marec 2010: ravnatelj Prve gimnazije Maribor, mag. Srečko Zorko v imenu MO Maribor polaga venec k slovenski spominski plošči ob osrednjem spomeniku žrtvam Auschwitza (fotografija: Stojan Gojčič). Spomenik je med ruševinami Krematorijev (in plinskih celic) II in III. V ozadju t. i. Vrata smrti in »rampa«.

Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja*

Irena Šumi, Oto Luthar

Uvodni premislek

V pričujočem prispevku želiva predstaviti rezultate dveh raziskovanih projektov, s katerima smo v Inštitutu za multikulture in judovske študije pri Evropskem središču Maribor in Sekciji za interdisciplinarne raziskave ZRC SAZU skušali rekonstruirati uničenje judovske skupnosti Prekmurja (1944-1945). Ob običajni historični interpretaciji deportacije in poboja več kot osemdestih odstotkov Judinj in Judov lendavske in murskosoboške skupnosti nas je zanimalo tudi samorazumevanje preživelih. Pri tem se nismo osredotočali le na dogajanje v času vojne, temveč tudi po njej. Izginotja skupine ljudi, ki je tvorila večji del kulturne in gospodarske elite pokrajine, namreč ni mogoče misliti brez procesa povojne nacionalizacije, še manj pa povojne refleksije medvojne dogajanja. Pri slednji se seveda hitro izkaže, da je v celoti izostala, oziroma, da je bilo na prvo, osnovno rekonstrukcijo prekmurskega holokavsta potrebno čakati več kot štirideset let, na sistematično raziskovanje in rekonstrukcijo spomina na prekmurske Jude pa več kot pol stoletja. Glede na to sva pri svojem raziskovalnem delu izhajala tako iz konkretnih dejstev fizičnega in simbolnega uničenja judovske skupnosti, kakor tudi iz redkih pričevanj povratnikov iz koncentracijskih taborišč in kasnejših nacionalizirancev ter dokumentacije o sklepnih korakih povojnega uničenja judovskih skupnosti, ki so jo za seboj pustili ti ljudje.

Pri tem sva se morala soočiti z običajnim paradoksom, ki ga zaznamuje razpetost med našo predstavo o holokavstu in pričevanjem preživelih. Slednje ne more nadomestiti nobena druga informacija; po drugi strani pa tudi ta vključuje izkušnje drugih. Še več, pripoved preživelih taboriščnikov reflektira tudi storilce, in to na način, ki je nezamenljiv. Samo posamezna žrtev množičnega, organiziranega nasilja lahko namreč podoživi in priča o poslednjih, osebnih, medčloveških vidikih in učinkih storilca, še posebej, če je ta hočeš nočeš zožen na splošne pojme, kot so režim, vojaška sila, ideologija, množični stroj uničevanja, totalna vojna, skratka pojme, zakrivajo/maskirajo posameznega snovalca, realizatorja, pasivnega sledilca ali celo bolj ali manj pasivnega gledalca. Obenem je izkušnja preživelih, čeprav je neprizivno formativna za našo recepcijo, hkrati absolutno atipična, redka, posebna: ogromna večina žrtev namreč ni preživela. Preživeti holokavst je redka, ne tipična izkušnja druge svetovne vojne.

* Članek je nastal na podlagi materiala, pridobljenega v okviru dveh raziskovalnih projektov: Neglected Holocaust. Remembering the deportation of the Jews in Slovenia, 1. julij 2010 - 30. junij 2012, ZRC SAZU, vodja: Oto Luthar. Financer: ITF Holocaust; in projekta Slovenski Judje na Štajerskem in v Prekmurju: preživetje, spomin in revitalizacija, 1. maj 2009 - 30. april 2012, ESM, vodja: Irena Šumi. Financer: ARRS.

Podobno velja za spomin, ki da je v veliki meri odvisen od števila tistih, ki ga oblikujejo in ohranjajo. Glede na to bi lahko sklepali, da skupnost, ki je več kot zdesetkana preživela genocid, tudi sama postopoma izgine. Da za njo, glede na majhno število preživelih, lahko ostane samo omejen oz. skromen spomin. Tovrstna logika, s katero se srečujemo tudi sicer, ni samo površna, temveč celo nevarna, saj odpira vrata bolj ali manj sistmatičnemu degradiranju pomena judovske skupnosti, oziroma prispeva k usihanju spomina nanjo. Ker sva se s tovrstnim načinom razmišljanja srečala večkrat in ker med drugim predstavlja tudi enega ključnih pogojev za antisemitizem brez Judov, želiva obenem pod vprašaj postaviti vsako historično interpretacijo, ki dogajanje v tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja predstavlja/normalizira kot uverturo v holokavst. Prav enako pa velja tudi za dogodke po vojni: pozaba, ki je zajela prekmurske Jude, ni v ničemer "naravni" nasledek zgodovine holokavsta.

Linearna zgodovina: povzetek

Po prelomnih dogodkih na začetku 16. stoletja, ki so Jude izrinile na obrobje slovenskih dežel, so razmere ostale bolj ali manj nespremenjene vse do druge polovice 18. stoletja, ko so se judovske družine začele znova naseljevati v osrednjih slovenskih deželah, ta poselitev pa je zajela tudi današnje Prekmurje. Večina teh, ki so se odločili za severovzhod današnje Slovenije, je prišla iz Ogrske in Gradiščanske. Prvih štirinajst judovskih priseljencev v Lendavi omenjajo listine iz leta 1778. Sledijo Beltinci, kamor so se, podobno kot v Mursko Soboto, judovske družine v večjem številu priselile predvsem sredi in v drugi polovici 19. stoletja.

Proces naseljevanja Štajerske in Prekmurja je doslej najbolj natančno rekonstruiral Marjan Toš (2012). Sodeč po njegovih podatkih se je desetim, dvanajstim družinam, kolikor jih je na ozemlju današnjega Prekmurja živelo v zadnji četrtini 18. stoletja, dobrih trideset let kasneje pridružilo še kakšnih štirideset. Popis iz leta 1831 tako omenja že 207 Judov. Največ, in sicer osemindeset, jih je živelo v Murski Soboti. Dvajset let kasneje se je število skoraj podvojilo (383), pri čemer je razmerje med posameznimi kraji ostalo približno enako; največ (okoli 180) v Murski Soboti, nekoliko manj (okoli 120) v Lendavi, preostali pa v Beltincih in drugih večjih vaseh. V Beltincih je judovska skupnost približno v tem času (1859) zgradila tudi lastno sinagogo za svojih tedanjih petdeset članov. Cerkvenoupravno so beltinški Judje v tem času sodili v lendavsko versko občino, saj je iz zapisnika župnijskega zbora iz leta 1861 razvidna prošnja, da se od lendavske oddelijo judovske občine. Pozneje so imeli tudi svoje rabine, kar je razvidno iz soboških matičnih knjig.¹

Sinagoga v Beltincih je stala v zdajšnji Mladinski ulici. Njena lega je bila vzhodno-zahodna, vhod v sinagogo je bil tik ob Črncu skozi velika, lesena dvodelna vrata. Po pripovedovanju domačinov je bila dolga dvanajst metrov, široka enajst in visoka deset metrov. Po zunanosti se ni dosti razlikovala od takratnih premožnejših stavb, le okna so bila više ležeča, da ne bi bilo vlomov, in da mimoidoči radovedneži ne bi

1 Franc Küzmič, Judje v Prekmurju, v: Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005, Potrna 2005, 112–117, tukaj 112.

motili verskih obredov.² V notranjosti sinagoge so stopnice vodile na levi in desni balkon. Vsak balkon, prostor za ženske, je bil širok po en meter, omejevala pa ju je lesena, zeleno obarvana ograja. V glavnem prostoru sta bili dve vrsti preprosto izdelanih zeleno obarvanih klopi, v katerih so sedeli moški. Rabin je v Beltincih živel z družino, imen njenih članov ni bilo mogoče najti. Njegova hiša je stala na mestu zdajšnje Prelobove hiše, bila je pritlična, bele barve, postavljena na vogalu dveh ulic, današnjih Panonske in Mladinske.³ Pozneje je v Beltince prihajal rabin iz Murske Sobotne. Otroke je učil hebrejščine, saj so skupaj z vrstniki obiskovali vaško osnovno šolo. Po prvi svetovni vojni Judje v Beltincih niso več imeli svoje šole.⁴ Njihovo število se je močno zmanjšalo in tudi sredstev za vzdrževanje sinagoge je bilo vedno manj. V Beltincih so si uredili tudi svoje pokopališče. Prvotno naj bi bilo med cesto proti vasi Melinci in kolovozno potjo, ki vodi v Rousove kote. Ta prostor je danes zaraščen; ob svojem času naj bi bilo tam pokopanih le štiri ali pet oseb. Po letu 1850 so judovsko pokopališče uredili ob Dobelski cesti proti Ižakovcem, oziroma za današnjo Brestovo domačijo. Imelo je velike marmornate in granitne spomenike. Zadnji pokop na tem pokopališču je bil leta 1943, ko so pokopali Jana Ebenspangerja. Po drugi svetovni vojni je bilo judovsko pokopališče v Beltincih dobesedno izropano. Ohranjen ni niti en spomenik. Tudi to je odsev odnosa poveljnih oblasti do Judov.

Večina prekmurskih Judov tega časa se je preživljala s trgovino, srečamo pa jih tudi kot lastnike mesnic in gostiln. Kot dobro povezani preprodajalci so po vaseh odkupovali med, kože, živino, perje, grobo laneno platno... in ga prodajali veletrgovcem iz večjih mest. Po Jožefinskih reformah (1781 – 1789) so lahko najemali in obdelovali zemljo, zato jih v času modernizacije gospodarstva srečamo tudi kot posestnike, sicer pa so bili bolj znani kot lastniki trgovin, čevljarских in drugih delavnic, kot gradbeniki, prevozniki, lekarnarji, kasneje pa tudi kot hotelirji, tovarnarji in bančniki. Med vplivnimi člani Dolnjelendavske hranilnice je Marjan Toš naštel kar štiri člane judovske skupnosti; zdravnika dr. Mora Kiralya, veletrgovca Lazarja Pollaka, odvetnika Adolf Wollaka in knjigovodjo Emila Pollaka.

Sicer pa so bili Judje na lendavskem koncu tudi lastniki dveh regionalnih mlinov in dveh opekarn. Mlin in opekarna v samem mestu sta bila v lasti družine Eppinger, lastnik podobnih obratov v bližnji Dolgi vasi pa je bil Jozsef Schwarz.

Po mnenju Franca Küzmiča so bili Judje zaslužni tudi za razvoj tiskarske dejavnosti: prvi tiskar v Murski Soboti je bil Jud Grünbaum, ki se je priselil iz madžarskega Kesztheya proti koncu 1884; še istega leta je začel izdajati časopis.⁵ O rasti in uspešnosti judovskih skupnosti v Prekmurju priča tudi ustanovitev judovske šole in gradnja nove sinagoge v Lendavi. V slednje so v šestdesetih letih 19. stoletja preselili

2 Bojan Zdravec, *Židje v Beltincih*, rokopis, Beltinci 2006.

3 *Ibid.*

4 Novine z dne 17.01.1932 so o beltinski sinagogi v tem času zapisale, »da stoji zapuščena, podrti, brez oken.« Po prvi svetovni vojni so namreč v času »revolucionarnega vrenja« poškodovali tudi sinagogo. Dokončno so jo porušili leta 1937. Leta 1910 je bilo v Beltincih 61 Judov, leta 1921 le še štirje.

5 Prim. Franc Küzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, 174.

tudi matično knjigo, ki je bila leta 1944 uničena. Podobnemu razvoju lahko sledimo tudi v Murski Soboti, ki pa je novo sinagogo dobila šele štirideset let kasneje (1908). V približno istem obdobju so v Lendavi obnovili judovsko šolo. Ta je kmalu po prenovi dobila tudi novo predstojnico, gospo Hermino Brünner roj. Löwenthal, ki je na tem mestu vztrajala vse do zaprtja šole leta 1921.

Slednji podatek več kot zgovorno priča o tem, da sta si višek razvoja judovske skupnosti in njeno postopno usihanje sledila nenavadno hitro, v pičlih petih desetletjih. Deloma je k temu prispevala nova politična ureditev po prvi svetovni vojni, deloma pa gotovo tudi gospodarska kriza in rastoči antisemitizem. Judje, ki so po večini izvirali iz Madžarske, so po priključitvi Prekmurja k SHS delili strahove svojih madžarskih someščanov; kot premožni člani skupnosti, ki se je s priključitvijo znašla sredi procesa nacionalne emancipacije, pa so bili soočeni z antisemitizmom, ki je v njih videl predvsem tujerodne izkoriščevalce. Zaznani so bili kot dvakratni tujci: kulturno in etnično, in razredno. S svojim udejstvovanjem namreč niso uravnavali le gospodarskega utripa pokrajine, temveč so odločilno zaznamovali tudi njeno kulturno in družabno življenje.

Med tistimi, ko so imeli pri tem še posebej pomembno vlogo, kaže še enkrat omeniti tiskarje, med njimi predvsem izdajatelje lokalnega časopisa *Muraszombat es Videke*, in lastnike lokalne *Dolnjelendavske branilnice*. Podobno velja za ustanovitelje najstarejšega modernega industrijskega obrata v pokrajini, tovarne pletenin in dežnikov. Obrat, ki je razvoj od šivalnice do uspešnega podjetja zmožal že na samem začetku 20. stoletja, je po nacionalizaciji leta 1945 Lendavo zaznamoval vse do konca socializma.

Podobno velja za Mursko Soboto ter njeno živilsko in predelovalno industrijo, ki so jo začeli člani družin Arvay, Berger, Fürst, Weiss in Koblenzer. V njihovih rokah oz. v upravljanju je bila velika večina mesnic, trgovina z živino ter gostinstvo, ki je s svojim blagom in storitvami zalagalo tudi partnerje v Radgoni in v drugih avstrijskih krajih. Sodeč po podatkih Franca Küzmiča in Marjana Toša pa naj bi Koblenzerjeva prodajna mreža segala celo do Švice in Italije.⁶ Lokalnim antisemitom se je zato Murska Sobota zdela "židovsko gnezdo" oz. začetek "gospostva Židov," ki naj bi segalo vse do Budimpešte, ki so jo najbolj vneti antisemiti prekrstili kar v "Judapest."⁷

Pred vojno: "Problem prekmurskih Židov"

Čeprav je do porasta antisemitizma res prišlo kmalu po priključitvi Prekmurja k Kraljevini SHS, pa ta ni bil edini razlog prvega večjega vala odseljevanja. Prekmurske kraje so namreč najprej zapustile družine, ki so bile sorodstveno in gospodarsko tesneje povezane z Madžarsko. Sicer pa je bila združitev z Jugoslavijo za prekmurske Jude hkrati izziv in krčenje gospodarskih možnosti. Po eni strani so se lendavske in soboške manufakture in delavnice spreminjale v prve prave industrijske obrate, po drugi pa so se z združitvijo prekinile tradicionalne zveze z ogrskimi partnerji. Končni rezultat za judovsko skupnost je bil vse prej kot spodbuden, saj je v dobrih desetih

6 Franc Küzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, str. 176.

7 Marjan Toš, *Ibid.*, s. 52ff.

letih zaradi omenjenih povezav s sorodniki in partnerji na Madžarskem pokrajino zapustila dobra tretjina njenih članov.

Spremembe pa se niso kazale samo v gospodarstvu, temveč tudi v kulturnem življenju obeh mest in vasi z judovskim prebivalstvom. Številčno zmanjšanje judovske skupnosti je imelo namreč tudi vrsto posledic, ki so oblikovale vsakdanje življenje skupnosti. Murska Sobota denimo je ostala celo brez rabina. Leta 1921 je mesto zapustil rabin Henrik Kiss, zaradi česar sta do prihoda rabina Lazarja Rotha pet let kasneje nujne posle opravljala rabin iz Lendave in Čakovca. Droben, a pomemben pokazatelj tovrstnih težav so nenazadnje tudi deljena mnenja o novem rabinu. Nekateri izmed njegovih učencev se ga še danes spominjajo kot pijanca, ki jih ni nič naučil⁸ drugi, med njimi predvsem Nejudje, pa so ga doživljali kot visoko izobraženega in prijetnega sogovornika, ali kot filozofsko nastrojenega, nepraktičnega človeka.⁹ Erika Fürst pripoveduje, da so ob nedeljah katoliški župnik, protestantski "farer" in rabin Roth posedali v mestni kavarni in vodili učene debate, ki so jih okrog sedeči radi poslušali.¹⁰

Pet let kasneje, na začetku tridesetih let, so se razmere s slabih spremenile na slabše. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji, od koder so prihajale novice o razlaščanju in preganjanju Judov, največji razlog za preplah pa gre iskati v sledeči spremembi politične klime v Jugoslaviji. Tukaj mislimo tako na spremenjene razmere po smrti kralja Aleksandra (1888-1934), ki je veljal za svojevrstnega zaščitnika Judov v Jugoslaviji, pa procese, ki so vodili k sprejemu antisemitske zakonodaje v letu 1940, ob zelo vztrajnem tovrstnem popotništvu slovenskega katoliškega politika Antona Korošca (1872 - 1940), ministra v Cvetkoviæ-Mačkovi vladi.¹¹ Del tistih, ki se iz takšnih in drugačnih razlogov niso odločili za izselitev, so novonastale razmere prisilile v prestop v krščanstvo, zlasti v zadnjih letih pred vojno, pri čemer se je za spoznanje več konvertitov odločilo za protestantsko in nekoliko manj za rimskokatoliško vero. V posameznih primerih so dali starši krstiti samo otroke, v drugih so se prekrstile cele družine in nato spremenile, večinoma poslovanile, tudi imena in priimke.

Posledice so bile več kot občutne. V Lendavi, kjer so leta 1931 našli še 259 članic in članov judovske skupnosti, je na začetku druge svetovne vojne živelo samo še 143 Judov. Podobno razmerje kažeta tudi štetji v Murski Soboti. Tedanji pritisk na Jude, ki so bili sicer vajeni občasnih izrazov nenaklonjenosti, žalitev in omejitev, je bil preprosto prevelik. O tem nenazadnje priča nova, iz Nemčije in anektirane Avstrije

8 »Rabin je bil pijanec, nič nas ni naučil, absolutno nič, dal nam je odlično a nas nič ni naučil. Iz pričevanja Šarike Horvat, Shoah Foundation. - Podobno se ga spominja ga. Lidija Rosner Busti, hči mariborskega tekstilnega industrialca Marka Rosnerja. Rabin Roth je namreč v letih pred vojno redno prihajal tudi v Maribor, tamošnje otroke učil verouka (Intervju I. Šumi z Lidijo Rosner Busti, 16. december 2011).

9 Mariborski pomožni škof Jožef Smej se ga spominja kot markantnega človeka »z lepo črno brado,« ki se je »on, tako visoko izobražen, spuščal v pogovor z nami ... dijaki višjih gimnazij.« (Oto Luthar, oktober 2010, intervju z Jožefom Smejem).

10 Pogovor z Eriko Fürst (Irena Šumi, oktober 2011).

11 Bojan Godeša, Čas odločitev. Mladinska knjiga, Ljubljana: 2011, s. 22ff.

uvožena različica antisemitizma, ki so ga v veliki meri podžigali članki v časopisih in revijah. Na to opozarja Darja Kerec, ki v svojem prispevku *Judje v Murski Soboti v letih 1934 – 1954* ponuja tudi nekaj najbolj značilnih odlomkov. Poglejmo si enega izmed njih:

Špecialno poglavje bi bilo treba posvetiti židovskemu problemu v Prekmurju. Naravno bi bilo, da se Židje za probleme narodov, med katerimi živijo, ne zanimajo v tem smislu, da nastopijo proti tem narodom sovražno, in v resnici se židovstvo pri drugih narodih večinoma prilagodi težnjam gospodujočega naroda. Samo pri nas v Prekmurju je to pravilo docela odpovedalo. Če bi popotnik v Prekmurju slišal kje glasno madžarsko govorjenje in kričanje, bo morebiti domneval, da je zašel med ljudi mangulske krvi, če si bo pa fiziognomijo dotičnih natančneje ogledal, bo opazil, da je večina izmed navzočih semitske krvi. Tako si drznejšo nastopati Židje, ki na videz poudarjajo svojo lojalnost vsepovsod. In kdor pozna njihov značaj, pride do prepričanja, da ne priznavajo Slovencev in Jugoslovanov kot gospodujočega naroda pod nobenim pogojem in da so oni tista mreža v Prekmurju, ki skuša vzdržati idejo vrnitve iz azijske v neazijsko državo.¹²

Tudi sicer so časopisi v tem delu Dravske banovine obilno prinašali podobne izraze nestrpnosti in bolj ali manj prikritega sovraštva, pri čemer je bilo v listih, kot so bile katoliške *Novine*, mogoče zaslediti zelo malo originalnega antisemitizma. Kar srečamo, so privzeti stereotipi o "Židih" kot "nesreči za našo [slovensko] krajino," o "Židih" kot "goljufih" in "izdajalcih Kristusa," pa tudi s poročila o "trgovskem boju proti Židom," v katerem "navadno vsak nežid podleže."¹³ Posnemovalci tovrstne retorike so svoj navdih neredko našli tudi v osrednjih slovenski časopisih, na prvem mestu v *Slovencu*, ki je "izvestnemu delu soboškega meščanstva" sporočal, da je njihova "Pot iz Jugoslavije [...] prosta," oziroma, da "tako blago izvažamo brez kompenzacij."¹⁴

Posledice spremenjenega odnosa so občutili vsi, vidni in manj vidni člani skupnosti, pri čemer se teh sprememb na poseben način spomnijo tisti, ki so bili v tem času otroci. Nenadne prekinitve prijateljstev z Nejudi so bile zanje nerazumljive tudi zato, ker jih starši namenoma niso želeli obremenjevati s pričakovanimi težavami. Tudi zato v pričevanjih preživelih, ki so imeli v času tik pred vojno dobrih deset let, redno naletimo na precej emocionalno podoživljanje presenečenja zaradi izgubljenih prijateljstev. Šarika Horvat, ki je svoje občutke o teh trenutkih zaupala tudi Shoah Foundation¹⁵ se spominja, da "se je vse razbilo" že, ko je bil "na vladi Korošec." Večina drugih sogovornic in sogovornikov, med njimi tudi Erika Fürst, pa ta trenutek povezuje z vojno, točneje z "jesenjo 1943," ko so bili Judje v Prekmurju prisiljeni

12 Kerec, s. 595.

13 *Ibid.*

14 Slovenec, letnik XLVII, številka 234, Ljubljana 11.10.1919, 4.

15 Leta 1994 je Steven Spielberg ustanovil Survivors of the Shoah Visual Foundation, katere cilj je bil arhiv videoposnetkov pričevanj preživelih in prič holokavstva. Med letoma 1994 in 1999 je fundacija zbrala več kot 50.000 pričevanj. Arhiv je pozneje v dogovoru z ustanovitelji prevzela University of Southern California, ki se je obvezala nadaljevati poslanstvo fundacije.

”nositi Davidove zvezde,” torej v času odkritega preganjanja. Tik pred vojno so stike z Judi prekinili najbolj preračunljivi in politično ambiciozni posamezniki, kar je judovsko skupnost napeljalo k temu, da se je še bolj zaprla.

Še več, iz pričevanj je mogoče razbrati, da so si prekmurski Judje ustvarili paralelno družabno življenje. Za premožnejše je to pomenilo igranje tenisa na lendavskem teniškem igrišču in obiskovanje koncertov lokalnega kvarteta.¹⁶ Za večino, ki je živela navidez nerazburljivo življenje znotraj ”ustaljenih tirnic,” pa so se razmere občutno spremenile. Pod gladino vsakdanje rutine, ki je obsegala posedanje ”na kozarec vina k Dobrayu,” ”ob kavi v Sočičevi Veliki ali Faflekovi Central kavarni”¹⁷ in nakupovanje pri Ebenspangerju, Kohnu, Preussu, se je kljub na prvi pogled zavidljivemu premoženju in statusu skrival vse bolj nezavidljiv družbeni položaj.

Slednji se je razkril najpozneje ob nemški okupaciji leta 1944. Prej mestoma pridušene nestrpnosti, zamere in frustracije dela večinskega prebivalstva so čez noč privrele na dan, kar se je manifestiralo predvsem skozi ropanje in uničevanje judovskih trgovin in gostiln. Razmere so se nato znova nekoliko umirile po nemški predaji Prekmurja madžarskim zasedbenim oblastem. Potem ko so prvi pobrali večino predmetov večje vrednosti (”prišli so s pištolo ... [očej] je moral oddati avto in ključe od tiskarne”) ”in so domačini izropali trgovine,”¹⁸ so drugi čez kak teden vzpostavili ”bolj normalno življenje,” kar pa lokalnih kulturbundovcev ni odvrnilo od občasnega ropanja judovskega premoženja tudi pred deportacijami v letu 1944.

Za otroke je ta navidezna normalizacija življenja pomenila olajšanje, saj so lahko znova obiskovali pouk in se družili z vrstniki, za odrasle pa je napovedovala začetek konca. Sledile se namreč prve razlastitve, omejitve dejavnosti in osebne svobode. Med drugim so bile prepovedane tudi mešane poroke, kar vse pa še zdaleč ni zadovoljilo nemških zaveznikov, ki so od Madžarov že spomladi 1942 terjali internacijo vseh Judov iz Madžarske in pokrajin pod madžarsko okupacijo. Glede na to je sredi istega leta prišlo najprej do sprememb v madžarski vojski, ki so vse vojake judovskega porekla prerazporedile v pomožne delovne enote, septembra pa je bil sprejet še odlok o odkupu judovske zemlje. Kot je ugotovila že Metka Fujs, so od tega trenutka naprej pri odkupu v novembru zasežene judovske zemlje prednost dobili visoki oficirji madžarske vojske, vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ali vojaški odlikovanci z manj kot pet plugov zemlje.¹⁹ Približno v istem obdobju se je še dodatno povečala mobilizacija judovskih moških v nove delavske bataljone, njihovi svojci doma pa so približno v istem času v javnosti morali nositi posebne oznake.

Pričevalci se spominjajo, da so v tem času tudi Prekmurje dosegli drobcji pripovedi o koncentracijskih taboriščih, vendar so odrasli tudi te novice otrokom praviloma

16 V znanem lendavskem kvartetu iz tega časa sta violini igrala Ludvik Blau in Laci Freyer, čelist je bil Feri Stern, Juliska Stern pa je trio godalcev spremljala na klavirju. Prim. Toš, Zgodovinski spomin..., s. 62.

17 *Ibid.*, s. 63.

18 Transkript pričevanja Erike Fürst, intervju opravil Oto Luthar, junij 2010.

19 Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, v: Kronika Pomurja 7, Murska Sobota 1998, s. 26.

zamolčevali. Erika Fürst se spominja, da "kot otrok ves čas vojne ... [ni] nikoli slišala za Auschwitz, ne za koncentracijska taborišča [nasploh] ... O Auschwitzu, o taboriščih nisem vedela ničesar, dokler nas niso odpeljali."²⁰ Po drugi strani so se predvsem očetje poskušali vsaj za silo pripraviti na najhujše. Tudi v tem primeru je najbolj zgovorno pričevanje Fürstove, ki se spominja, da sta njej in sestri oče in mati nekaj tednov pred internacijo v drvarnici pokazali skrivališče nakita, denarja in dokazil o očetovi izobrazbi:

Drvarnica je bila polna drv, na enem mestu je bil velik panj ... Oče je pod tem panjem izkopal luknjo ... in nama rekel, da so [v njej] neke stvari, ki so zelo važne in če se vam kaj zgodi, če se katerakoli od nas ali kdorkoli od nas vrne, bo imel nekaj za začetek. Takrat nisem vedela, kaj je noter in kaj je to sploh. Po vojni nama je mama povedala, da je to bil en velik steklen kozarec za vlaganje. V tem kozarcu je bila ena škatla, v škatli pa je bil očetov obrtni list in nekaj zlatnine, nekaj malega zlatnine ...²¹

Iz tega pričevanja je mogoče razbrati slutnjo dogodkov, ki so sledili, po drugi strani pa zgovorno priča o ozračju napetega pričakovanja, ki sta ga zaznamovala tako strah kot upanje. Podobno kot Judje v hrvaškem Medžimurju so tudi člani prekmurske judovske skupnosti upali na čudež, ki naj bi ga prinesel nemško-madžarski poraz, po drugi strani jih je preganjala slutnja usode njihovih sorodnikov in znancev iz drugih delov Evrope. Slednja je mnoge silila v precej nenavadne dogovore s sosedi in nejudovskimi znanci. Gostilničar Voglar iz Bogojine npr. "je vse svoje imetje, gostilno pa grunt, torej zemljišče" pri notarju prepisal na svojega soseda, očeta že omenjenga Jožeta Snoja, kasnejšega pomožnega škofa mariborske škofije, podpisnika pa sta med seboj sklenila še "tihan dogovor," po katerem v primeru, "da če se vrnejo, dobi vse to nazaj, če se pa ne vrnejo, pa ostane njegovo."²²

Smej, ki je v tem času že študiral teologijo v Szombathelyju, se spominja, da so v približno istem času iz bogoslovja izključili njegovega sošolca judovskega porekla: "Prišli so po njega nacisti in so ga odpeljali. Pravi, ti ne smeš več študirati tu. Odpeljali so ga, mu dali ... žuto zvezdo, je moral nositi petokrako žuto zvezdo..." Vsi ostali so morali za "pet rodov nazaj" dokazati, "da nismo Judje."²³ Po puču v Budimpešti in nastopu madžarskega marionetnega režima so se razmere še dodatno zaostriale. Smej omenja, da jim je škof v szombathelskem bogoslovju celo prepovedal "hoditi... po mestu," kar priča o tem, da so se deportacije začele takoj po spremembi režima, ali vsaj takoj po sprejetju predpisov, ki so natančno opredeljevali vse omejitve in prepovedi. Tako je bilo Judom od začetka pomladi naprej prepovedano domala vse: zaposlovanje nejudovskih delavcev, javna služba, članstvo v novinarskih in igralskih združenjih, dne 21. aprila pa je nato v Uradnem listu izšla še posebna uredba o zaplembi judovskega premoženja. V skladu s to uredbo so morali Judje prijaviti vse imetje,

20 Prepis pričevanja Erike Fürst, intervju opravil Oto Luthar, junij 2010.

21 Pričevanje Erike Fürst.

22 Prepis pričevanja Jožefa Smeja, intervju opravil Oto Luthar jeseni 2010.

23 *Ibid.*

razen stanovanjskih dobrin in predmetov za osebne potrebe, katerih vrednost ne presega 10.000 pengoejev. Po tej odredbi se razveljavi vsak uradni pravnoveljavni dokument, s katerim bi Jud po 22. marcu 1944 lastnino prenesel na drugo osebo; le-ta lastnina pride pod udar zakona. Izjemoma ne pride pod ta udar lastnina, vrednost katere ne presega okvirne povprečno ocenjene vrednosti 10.000 pengoejev. Pod obvezno prijavo spada tudi judovska lastnina, katero so v oskrbo prevzeli kristjani. Zaseženi so bili tudi bančni tekoči računi Judov in tudi njihove terjatve. Od zasežene denarne lastnine smejo Judje koristiti mesečno 1000 pengoejev. Dobrin, ki spadajo pod obvezno prijavo, Judje ne morejo prodati.²⁴

Temu je sledila še prepoved gibanja oz. popolna družbena osamitev. Prepovedi "obiska javnih kopaljšč, javnih prireditvev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč..." je namreč sledil tudi omejen dostop do tržnice in prepoved gibanja med sedmo uro zvečer in sedmo uro zjutraj. Med najbolj grozljive trenutke priprav na dokončno uničenje gotovo sodijo tudi objave v časopisih, ki jih je bilo mogoče brati tudi kot napovedi prihodnjih dogodkov. Pri tem mislimo v prvi vrsti na pisanje *Muraszombat es Videke*, ki je aprila 1944 v članku z zgovornim naslovom *Veliko čišćenje*²⁵ poleg čistke "Judov napovedovalo tudi čistko komunistov in drugih sumljivih oseb."²⁶ Ni bilo treba dolgo čakati.²⁷ Na samem začetku pomladi 1944 se je namreč "v Lendavi pojavil odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za zbiranje Judov."²⁸ Aretacije, ki so sledile, so potekale večji del aprila, postopek pa je bil v vseh krajih zelo podoben. V sinagoge oz. druge javne prostore so v zgodnjih jutranjih urah zbrali cele družine in jih od tam z vozovi, tovornjaki in vlakom odpeljali v Čakovec.

Med vojno: "Čim smo Nemce zagledali..."

Tako naši, kot tudi sogovorniki *Shoah Foundation*, se spominjajo tistega aprilskega jutra, ko so "ob petih potrkali na (njihova) vrata (jih) zbudili in ... naročili, da se v pol ure spakirajo."²⁹ Glede na to, da se je pred odhodom od doma v družini Fürst odvila prava drama, začenjamo rekonstrukcijo dogajanja v teh aprilskih jutrih s pripovedjo Erike Fürst:

... oče je moral predati vse vrednostne papirje, zlatnino, denar, čisto vse, kar je bilo kaj vrednega. Jaz sem imela na verižici Davidovo zvezdo, to so mi vzeli z vratu. Sestra je imela Mojzesa z desetimi zapovedmi. To je bilo hudo, ko so nam to vzeli. Potem, ko so nam vse to pobrali, nas

24 Toš, *Zgodovinski spomin...*, s. 72.

25 Darja Kerec, *Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954*, v: *ČZN*, letnik 71, številka 4, Maribor 2000, 607. - Slab mesec kasneje je isti časopis poročal tudi o inventarizaciji judovske lastnine v Prekmurju in o razprodaji Živine v Murski Soboti. Darja Kerec pa omenja tudi novico o internaciji 21-letne kristjanke, ki so jo oblasti odpeljale v taborišče zato, »ker se je po mestu pod roko sprehajala s svojo judovsko prijateljico«. Ibid.

26 Toš, *Zgodovinski spomin...*, s. 72.

27 Mirjana Gašpar, Beata Lazar: *Židje v Lendavi*, 1997, s. 84.

28 Toš, *Zgodovinski spomin...*, s. 73.

29 Pričevanje Erike Fürst.

je oče poklical v dnevno sobo. Prosil je, če lahko gremo v dnevno sobo. Vsi štirje smo prišli v dnevno sobo, odprl je en predal, in sicer od njegove pisalne mize predal. Iz predala je vzel vrečko, nas pogledal, so mu prišle solze v oči in je tisto vrečko vrnil v predal, zaklenil in smo šli ven. Po vojni nama je mama povedala, da je v tisti vrečki bil arzen, ki nas je hotel zastrupiti. Vem, izgleda, da je vedel, kaj nas čaka. Potem, mama in služkinja sta prali, je bilo belo perilo namočeno in je mama prosila orožnike, če bi dovolili, da imamo ene revne sosede, če bi lahko odnesli, ker perilo pride zanič, ker če ostane v vodi, in so potem orožniki poslali glas tej družini.... S sestro bi se radi poslovili od najboljše prijateljice in so nama žandarji to dovolili. Prvi sosedje so bili. Sva šli tja in nesli spominske knjige tja, da nama spravi, smo se poslovile od njih. Njen oče ... je bil že zaprt ... in ... najbolj hudo je bilo njemu. Naju je objel, solze so mu tekle in rekel 'ubogi otroci, žal vem, kaj vas čaka'. No, potem sva hitro prišli nazaj. Mama je bila tako nervozna, da ni bila v stanju spakirati zase nobene stvari, midve s sestro sva ji spakirale kovček in smo potem, vsak je lahko nesel 20 kilogramov, je pa menda en žandar mami namignil, naj vzame hrano s sabo, čim več hrane. Ko smo se spakirali, smo peš šli do sinangoge, kjer so nas prevzeli nemški esesovci.

Če namočeno perilo pri družini Fürst priča tudi o tem, da kljub napovedim niti starši niso vedeli, da je čas odhoda tako zelo blizu, izpoved Šarike Horvat priča prav nasprotno. "Sem točno znala, ka so prišli po nas," je odločna v uvodnem delu svojega pogovora s sodelavko *Shoah Foundation*. Še več, prepričana je bila, da "bi lahko (u)šli," pa se oče, ki je bil "strašno veliki optimist," za to ni mogel odločiti. Horvatova se od večine ostalih pričevalk in pričevalcev razlikuje tudi v svoji oceni sosedov. Če pri Smeju in drugih srečamo več zagotovil, da pri Nejudih v Prekmurju ni bilo zaznati "nobenih predsodkov," da so Jude "imali radi,"³⁰ in da "dobro blago" v judovskih trgovinah "ni bilo nič dražje kot kakor v drugih trgovinah,"³¹ pri Horvatovi srečamo povsem drugačno interpretacijo istega odnosa. Tudi pol stoletja kasneje se je namreč spomnila antisemitizma nekaterih profesorjev, zaradi česar so jo starši svarili, da ne sme z ničemer "izstopati."³² Podobno velja za prevladujoči odnos Nejudov, ki so kljub spoštovanju njihove sposobnosti in razgledanosti³³ Jude pogosto doživljali kot skope, nedostopne, mestoma celo nevarne. Med pričevanjem naših sogovornikov namreč neredko srečamo opazke o judovski natančnosti, ki v resnici govorijo o njihovi domnevni skoposti.³⁴ Podobno velja za prilagojen stereotip

30 Iz pogovora z Elizabeto Šejk, Hodoš. Avgusta 2010 je pogovor opravila Klavdija Sedar.

31 Pričevanje Jožefa Smeja.

32 V svojem pričevanje za Shoah Foundation se je med drugim spomnila, da so jo starši redno svarili »naj ne pokaže,« ter jo na ta način pričevali, naj ne izstopa.

33 V vseh pričevanjih srečamo veliko podatkov o podjetnosti in bogastvu Judov, nekateri pa se jih spominjajo kot naprednih in razgledanih: »Tau so bilij fejst takše inteligentni, ka so se bole po moude ravnali, pa bole kaj takšoga.« Iz pričevanja Jolanke Smodiš iz Gornjih Petrovcev. Pogovor je septembra 2010 opravila Klavdija Sedar.

34 Anton Vratuša, eden treh moških sogovornikov, se spominja judovskega trgovca »židova Koblencarja«, ki da je »vedno jako natančno mero uni kvas koliko ga dobim. Oni drugi (nejudovski

o Judih kot morilcih krščanskih otrok, ki se je sicer v zmehčani različici v Prekmurju obdržal vse do sredine 20. stoletja. Generacije, rojene v dvajsetih, tridesetih letih prejšnjega stoletja se namreč spominjajo, da so jih starši strašili, da jih bodo zaradi njihove porednosti Judje prekuhali "v žajfo."³⁵

Po drugi strani so bile judovske družine v tistih aprilskih jutrih deležne tudi precejšnjega sočutja. Liza Berger, ki se je z antisemitizmom srečala že v času svojega študija na Dunaju, se spominja, da so soboški meščani, ki so se tedaj odpravljali na delo, stali ob cestah in jokali. "[Došli van] ... i plakali. Ja sam videla ljudi koji plaču. To je bilo za plakat, ljudi sa vrečama na leđima, kao u pričama o Židovima."³⁶ In prav podobno kot v starih zgodbah o Judih, ki z vrečami na ramenih bežijo pred preganjalci, se je tudi v tej resnični drami njihov položaj z vsakim naslednjim prizorom samo še slabšal. Erika Fürst se namreč spominja, da so v trenutku, ko so pred sinagogo zagledali Nemce, vedeli, da je situacija hudo resna: "Čim smo Nemce zagledali, ... seveda z ovčjaki ... smo vedeli, da so ... bolj krvoločni kot ... Madžari. Madžari so bili vseeno nekako bolj obzirni."³⁷

Strahu pa niso zbujali samo psi in neprijaznost Nemcev, temveč celoten postopek. Potem ko so jih prignali do Sinagoge, so morali tam čakati na ostale, ki so jih vozili iz okoliških vasi. Vmes so z glasnim branjem imen večkrat preverjali prisotnost, dokler se do večera ni zbralo "300 pa skoraj 400 ljudi,"³⁸ ki so bili v sinagogi "stisnjeni ... kot heringi."³⁹

No, potem so nas z vozovi, ostale pa z vlakom, odpeljali v Čakovec. V Čakovcu so nas zaprli v eno šolo. Spali smo na tleh. Dva dni smo bili tam in sicer tako dolgo, dokler vsakega posameznika niso pregledali. Bil je en mali prostor, kjer sta sedela dva nemška oficirja in so nas po imenu klicali, vsakega posameznika, ter nas tam spraševali, če imamo še kaj denarja ali zlatnine. Takrat me je bilo zelo strah, saj sem bila stara 13 let in sama s tistimi oficirji, [ki so] grdo gledali. Zraven so imeli psa, so me vso pretipali, če imam kje kaj. ... Tako so vsakega posameznika pregledali. En gospod, gospod Hirschl Kalman iz Murske Sobote, se mu je vmes pač zgodilo, da mu je padla zlata krona iz zoba. Kje se je

trgovec op. p.) pa nekako bolj površno pa gor pa dol ... Pa nisem razmišljal, ampak sem si pa zapomnil.«

35 Anton Vratuša se sicer ne spominja dobro, kdo in kdaj mu je to povedal, »verjetno v onih večerih, ko se je lupilo tikvino seme, česalo perje ali kaj takega, so ljudje pripovedovali take reči«, se pa zato dobro spomni, da mu je »stara mati« pogosto »zapretila, če nauš dober te židove v žajfo sprememnjaj.«

36 Iz pričevanja Lize Berger, Shoah Foundation. - O podobnem, za njihovo preživetje ključnem izrazu sočutja pa govori tudi Erika Fürst, ko omenja pomoč, ki jo je njena družina prejela od lokalnega tovarnarja: »Moram pa še povedati to, da je vmes gospod Benko, tovarnar Josip Benko, poslal svojim znancem, tudi mojemu očetu, ki je večkrat opravljal za njega prevoze /.../ en velik paket jestvin in sicer prekajeno šunko, prekajeno meso, salame. Bil je velik paket, tako, da ga je oče komaj dvignil. In ta paket nas je rešil /.../ ker hrane nismo dobivali do Auschwitza čisto nič.«

37 Iz pripovedi Erike Fürst.

38 *Ibid.*

39 Iz pričevanja Šarike Horvat, Shoah Foundation. - Nekaj podobnega je občutila tudi Liza Berger, ki se spominja, da je sinagoga »bila puna /.../ to je bilo užasno /.../«. Pričevanje Lize Berger, Shoah Foundation. "Heringi" so sardine.

to zgodilo ne vem, samo dal ... je tisto krono v žep in na to pozabil. Ko je prišel pred Nemce, so ga tako pretepli, da ko je prišel ven, je bil ves zabuhel, ves pretepen. Ker so mislili, da je hotel to skriti. No, tu smo bili dva dni. ... Po dveh dneh so nas naložili na živinske vagonne in odpeljali Nagykaniszo.

Čeprav se podatki razlikujejo, lahko z gotovostjo trdimo, da so aprila iz Lendave, Beltincev, Murske Sobote in okoliških vasi deportirali okrog 330 Judov. To je bil prvi val deportacij, "v katerem je bilo prizaneseno tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero, in Judom s posebnimi zaslugami za Madžarsko."⁴⁰

V začetku maja je prvi skupini deportirancev sledila druga, 20. oktobra 1944 tretja, novembra pa so aretirali še zadnjo, najmanjšo skupino, ki se je predhodnim deportacijam izognila zaradi že omenjenih "zaslug za madžarski narod." Prve tri deportacije so potekale bolj ali manj enako; aretacijam v zgodnjih jutranjih urah je sledilo zbiranje, preverjanje identitete in transport na Hrvaško oz. na Madžarsko,⁴¹ od koder so deportirance prepeljali v Auschwitz. Glede na to, da je bil aprilski transport najštevilčnejši, in so nekateri majski deportiranci v prehodnem zbirališču na Madžarskem ujeli del aprilske skupine, se v pričujoči rekonstrukciji dogajanja podrobneje osredotočamo na prvo skupino, v kateri sta bili tudi naši najbolj izčrpnih sogovornici, tedaj najstnici Šarika Horvat in Erika Fürst, ter nekdanja dunajska študentka kemije, Liza Berger.

Po drugi strani kaže poudariti, da so vse deportacije iz Prekmurja potekale "pod nadzorom žandarmerije oziroma matične madžarske policije,"⁴² za osebne preglede in odvzeme osebnega premoženja pa so bili pristojni Nemci. Tako je tudi v Prekmurju mogoče sklepati o "delitvi dela," po kateri sta bili zamisel in organizacija genocida na Madžarskem v domeni nemških esesovcev in Wermachta, delo na terenu, vključno z občasnimi poboji, pa so opravili madžarski žandarji in madžarski fašisti. V okviru prvih so, vsaj v primeru aretacij po prekmurskih vaseh in mestih, sodelovali tudi Slovenci, ki so bili žandarji v madžarski žandarski službi. Med njimi je bilo tudi precej članov lokalnega *Kulturbunda*, ki so prednjačili pri ropanju judovske posesti. Vsaj v murskosoboškem primeru naj bi večina prihajala iz Turopolja, zahodnega predmestja Sobote. Po drugi strani pa je mogoče s precejšnjo gotovostjo domnevati, da Slovenci pri pokolih v večjih madžarskih mestih in krajih niso sodelovali, oziroma o tem doslej nimamo pričevanj ali dokazov.

Pomoč Slovencev v službi obeh okupatorjev se je, vsaj kar se deportacije Judov tiče, končala s predajo deportirancev v Čakovcu, obsega njihove odgovornosti za uničevanje in ropanje judovskega premoženja po deportacijah pa verjetno ne bo

40 Toš, *Zgodovinski spomin...*, s. 73. Gl. tudi Franc Küzmič, *Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva*, v: *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*, Ljubljana 2003, s. 138.

41 Nekateri sogovorniki kot zbirno mesto na poti v Nagykaniszo omenjajo tudi Hodoš: »Te so je pelali na Hodoš na zug, pa s cugom v Avšvic.« - Iz pričevanja Jolanke Smodiš.

42 Formalno je po zapovedi madžarskega ministrstva za notranje zadeve vse akcije madžarske žandarmerije vodil (Oberstleutnant) Ferenczi. Gl. Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, s. 167.

mogoče več z gotovostjo rekonstruirati. Vse redkejši sodobniki takratnega dogajanja se v svojih pripovedih namreč omejujejo na zelo splošne pripovedi o ropanju in le redko naletimo na jasne opise tega dogajanja. Med našimi sogovornicami in sogovorniki sta o ropanju judovskega premoženja neposredno spregovorili samo dve. Nekdanja sosedka družine Hahn iz Murske Sobotne je še dobrih šest desetletij po dogajanju vidno vznemirjena pripovedovala, kako so "njilaške" in "kulturbuntaše" iz hiše in tiskarne družine Hahn "oropali prav vse" vključno s pohištvo,⁴³ njena vrstnica iz Poznanovcev pa se spominja vsesplošnega ropanja blaga v Kovačevcih.⁴⁴ Skoraj istočasno, ko so kljub napovedi odkupa judovskega premoženja njilaši in kulturbundovci ropali njihove domove, trgovine in delavnice, so prekmurske Jude iz Čakovca prepeljali v zbirno taborišče na zahodu Madžarske:

Kot sem že rekla. Po dveh dneh so nas naložili na živinske vagone in odpeljali v Nagykanizso. V Nagykanizso na srednjo kmetijsko šolo. Ta šola je bila popolnoma izpraznjena, niso bile klopi v razredih, ker smo ležali na tleh. ... Drugo jutro so zbrali vse mlajše moške in tudi mlada dekleta na dvorišču. Vsi so se morali prijaviti na dvorišču. Žal med njimi tudi moj oče, in so jih popisali, jih poslali nazaj po prtljago in so jih postavili v vrste ter odpeljali na železniško postajo. Takrat sem ... nazadnje videla svojega očeta. Bili smo vsi objokani. ... Bili smo zaprti v razredih, gledali skozi okno in ... mahali. Nikoli ne bom pozabila tega ... žalostnega pogleda mojega očeta. Njih so odpeljali na železniško postajo in v Auschwitz.⁴⁵

Sodeč po pričevanju Lize Berger je bil Erikin oče med redkimi starejšimi ljudmi v prvem transportu prekmurskih Judov iz Nagykanizse v Auschwitz.⁴⁶ Spominja se namreč, da so "zvali van" predvsem "mlade ljude" in jim "rekli, da æ nas uzeti na posao a roditelji æ ostati u Madžarskoj." Podobno pripoveduje tudi Šarika Horvat, ki si je zapomnila, da so bili v prvem transportu, ki naj bi šel na pot mesec pred ostalimi, predvsem "moški [in] ženske brez otrok."⁴⁷ Liza Berger se ob tem vidno nezadovoljna s svojim takratnim ravnanjem spominja, da je podobno kot večina drugih sopotnic in sopotnikov tega transporta v to tudi verjela. Še več, ko je ena od manj lahkovernih žena začela vpiti, da jih bodo na poti ubili, se je prestrašeni sopotnici smejala:

ja sam se smijala ... to je nemoguæe ... toga nema. Onda su nam dali, da se poslovimo od roditelja [in] ja sam rekla: 'Budite mirni ... ja vam obeæam da se vratim ... i ja sam se vratila ali oni nisu bili ... oni me nisu ÷ekali.⁴⁸

Erika Fürst se spominja:

43 Iz pogovora z Julijano Zrim, Murska Sobota, pogovor opravila Ivanka Huber spomladi 2011.

44 »Vse ka ger bilo blaga so lidge odnesli« se je spomnila Francka Coer iz Poznanovcev. Pogovor opravila Ivanka Huber spomladi 2011.

45 Pogovor z Eriko Fürst.

46 Za podrobnosti o usodi očeta Erike Fürst gl. tudi prispevek Borisa Hajdinjaka v tem zvezku.

47 Iz pogovora z Šariko Horvat, Shoah Foundation.

48 Iz pogovora z Lizo Berger, Shoah Foundation.

Razen vode nismo imeli ničesar, tako da smo se prehranjevali s tistim mesom, ki nam ga je poslal gospod Benko. In mama je imela en kolač kruha, en kolač je dala očetu. In to smo tri tedne potem jedli. Gibali smo se lahko po dvorišču, stražili so nas madžarski orožniki, dokler nas spet niso prevzeli po treh tednih Nemci in nas odpeljali na železniško postajo, v živinske vagonne.⁴⁹

Šarika Horvat se spominja, da so jih v vagonih pričakali tudi hlebci starega kruha,⁵⁰ ki so v naslednjih štirih oz. petih dneh vožnje še stopnjevali žejo nagnetenih potnikov. Vsi po vrsti se namreč spominjajo vsaj treh stvari: pomanjkanja prostora, pomanjkanja vode in nemogočih higienskih razmer. Vagoni niso imeli stranišč, niti improviziranih sanitarij.⁵¹ "Bili smo lačni in žejni, predvsem žejni in prestrašeni," se spominja Erika Fürst, Šariki Horvat pa se je v spomin vtisnil predvsem bratov zobobol in neskončno počasna vožnja. Neskončna kompozicija vagonov s po osemdeset ali celo devetdeset ljudmi se je premikala glede na prometne razmere oz. glede na Transporte s fronte. Slednji so namreč imeli prednost, zaradi česar se je vožnja še dodatno zavlekla. "Enkrat smo se vozili, [pa] stali," pripoveduje Horvatova, Liza Berger pa se spominja, da jih je bilo v vagonu "mnogo ... ali ne tako puno da se nebi mogli micati." Transport je bil za to mlado žensko iz Murske Sobote še posebej pomemben, ker je na njem spoznala svojo bodočo prijateljico in rešiteljico:

[I] tamo sam upoznala jednu gospodju, malo stariju, s kojom sam prijatelj do sada, zajedno celo vreme gde god sam bila. Ona mi je mnogo pomogla ... i možda ja njoj. Ona je sada u Americi.⁵²

Sledil je šok ob prihodu v taborišče. Prvo srečanje s stražarji in taboriščniki, ki so skrbeli za red, je vse prišleke tako presunilo, da o njem pripovedujejo zelo emocionalno, natančno in obširno. Neredko pa se s temi pripovedmi srečamo tudi v literaturi, nenazadnje tudi v delih Nobelovega nagradjenca Imre Ketezsa in znanega izraelskega pisatelja Elija Wiesla. Ota Kraus in Erich Kulka, verjetno dva izmed najbolj zanesljivih pričevalcev razmer v Auschwitzu, sta v svoji, žal nekoliko pozabljeni oz. spregledani knjigi *Die Todesfabrik* opisovala priprave na madžarske Transporte. V knjigi, ki je najprej izšla v češčini, nato pa še v nemškem prevodu že dobro desetletje po koncu vojne, natančno opisujeta "velikopotezne priprave na judovske Transporte iz Madžarske. Krematoriji so bili skrbno popravljeni, peči na novo prevlečene s šamotom in kamini utrjeni z železnimi profili."⁵³ Poleg tega so peči okoli krematorijev obdali s koridorji žičnih pregrad, ki so jih mestoma prekrivale odeje, da bi jih prikrili pogledom mimoidočih. "Za krematoriji so bile izkopane ogromne jame," dokončan pa je bil tudi nov priključek železniške proge, ki je krematorija I in II v Birkenauu povezoval s postajo v Auschwitzu. Še več, "med odsekoma BI in BII je nastala popolnoma nova izstopna rampa s štirimi tiri."⁵⁴

49 Iz pričevanja Erike Fürst.

50 Iz pričevanja Šarike Horvat.

51 » /.../ ni bilo wc-jev, skratka vse smo opravljali v enem kotu.« Iz pričevanja Erike Fürst.

52 Iz pričevanja Lize Berger.

53 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, s. 161.

54 *Ibid.*

Poveljnik taborišča je naročil tudi povečanje oddelka za sortiranje zaplenjene prtljage prispelih, oddelka s pomenljivim imenom "Kanada."

Spominjata se tudi, da so najprej prispeli transporti iz "Karpato-Ukrajine" in Transilvanije, še najbolj pa sta si zapomnila, da je bilo v vagonih iz vzhoda in jugovzhoda Madžarske veliko mrtvih potnikov, "ki so umrli zaradi žeje." Pri tem se z grozo spominjata prizora, ko so Nemci postrelili cel vagon od žeje ponorelih potnikov: "Enkrat so odprli vrata nekega vagona, iz katerega so planile od žeje ponorele ženske in začele lesti na gasilske rezervoarje z vodo; pri tem se niso ozirale niti na nasprotovanje esesovcev, niti na udarce, [in] esesovci so jih postrelili vse po vrsti."⁵⁵ Erika Fürst prihod v taborišče opisuje kot "pravo kalvarijo:"

Odprli so wagone, nemški vojaki so kričali na nas: 'alles raus,' vsi ven. Nismo smeli vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne, čisto ničesar. So pa nekaj sušljali, da nam bo samo tisto ostalo, kar bomo imeli oblečeno, kar bomo imeli na sebi. Zato smo se oblekle [v] nekaj perila, obleko, bluzo, krilo čez tisto, potem zimski plašč, čez [še en] zimski plašč, pa še balon plašč. Tako, da sva s sestro izgledali starejši, močni, in tako smo potem poskakli iz vagonov. Tam so nas vojaki postrojili, stalno se drli na nas: 'hitro, hitro,' in smo šli potem peš ob železniškem tiru do ene točke ...⁵⁶

Na podoben način je prihod v taborišče doživljala Šarika Horvat, ki se prav tako spominja zmerjanja esesovcev in tega, da so "prtljago morali pustiti na vagonu." Poleg tega se ji je zdelo, da je nekdo v njenem vagonu med transportom umrl.⁵⁷ Nekoliko drugače je prihod doživela Liza Berger, ki se sicer spomni Nemcev in tega, da so morali v vagonih pustiti vso prtljago, češ: "sve čete dobiti u logoru ... ne samo kufere," po drugi strani pa poudarja, da so jih sprejeli "jako, jako lepo," in to z besedami: "Dobrodošli, idete u logor, idete na posao."

Po drugi strani se tudi ona spominja srečanja z zloglasnim dr. Mengelejem oz. se spominja "točke," o kateri govori Fürstova: "Točke, kjer je stal [Mengele] in [jih] sortiral:"

In sicer starce z otroci in mlade mamice so šle na desno ... tistih nekaj, po njegovem za delo sposobni, smo šli na levo. Ko smo prišle do Mengerleja, ker sva bile s sestro enako oblečene in približno enako velike, čeprav je bila sestra dve leti starejša od mene, je mamu vprašal, če sva dvojčici. Mama je rekla ne, da nisva: 'Koliko so stare?' Je rekla, sedemnajst in petnajst, nemško je dodala, ker je znala nemško, je rekla: 'Mi hočemo delati.' Se je hinavsko nasmejal in je rekel, levo. Tako smo ostali živi, da nismo šli takoj v krematorij. Od celega transporta nas je ostalo 34 žensk. Vem, da zato, ker smo bile postrojene po pet in je bilo šest vrst in pa v zadnji so bile samo štiri, jih ni bilo pet.⁵⁸

55 *Ibid.*, s. 162. - Prim. tudi sestavek Borisa Hajdinjaka v tem zvezku.

56 Iz pričevanja Erike Fürst.

57 "Mislim, da smo imeli enega mrtvega v vagonu." Iz pričevanja Šarike Horvat.

58 Iz pričevanja Erike Fürst.

Skoraj do pike enako pripoveduje tudi Liza Berger, ki je prepričana, da ji je Mengele s tem, ko je njej in njeni novi prijateljici Greti Weiss svetoval, naj gresta peš, namenoma rešil življenje. Starejše in bolj onemogle so namreč vabili na kamione, ki so vozili naravnost do plinskih celic. "Mengerle" se je tudi Šariki Horvat na prvi pogled zdel prijazen možak. Še več, spominja se ga kot "visokega" moškega, ki je "stal in gledal" ter pri tem celo "dobro izgledal,"⁵⁹ prav kot tudi nekaj kasneje, ko so najemniki delovne sile za nemške tovarne prišli nabirat nove delavke.

Glede na pogosta opozorila strokovnjakov za holokavst smo bili pri analizi prizorov srečanja z Mengelejem še posebej pozorni. Poznavalci namreč opozarjajo, da so si mnogi taboriščnice in taboriščniki to srečanje zamislili na podlagi pripovedovanja sotrpinov, ali retrospektivno, ko so dobili celostno zgodovinsko sliko holokavsta. Za pričevanje naših sogovornic tega nikakor ni mogoče reči, čeprav je Liza Berger na eksplicitno vprašanje, kako je vedela, da je to bil Mengele, prostodušno zatrdila, da je to "znao svaki" oz. da "to svaki zna."⁶⁰ Da je veliko večino žensk res pregledal sam Mengele, potrjujeta tudi Ota Kraus in Erich Kulka, ki ob njem sicer omenjata tudi dr. Königa, vendar naj bi ta Mengeleju pomagal predvsem pri iskanju novih "metod zdravljenja" (*Heilmethoden*). Tako so na primer "ženske, ki so tožile zaradi glavobola, ... morale ves dan preživeti na sončni pripeki, zvečer pa so jih poslali v posebno obravnavo (*Sonderabhandlung*) – v krematorij. Zdravim in mladim ženskam so [še prej] vzeli kri za vojake nemške vojske."⁶¹ Tiste, ki so preživeli selekcijo, je čakala pot v taborišče: pod vodstvom "esesovke"⁶² "... smo ... u redove po pet ... marširale ... nekoliko kilometara."⁶³

Esesovka ... je rekla, da nas pelje na sprehod. ... mimo krematorija, kjer so takrat že sežigali naše svojce. Mojo babico, sestrično, teto in druge sorodnike. Ženske so esesovko vprašale: 'Kaj se pa tu tako kadi iz tega dimnika?' in je odgovorila: 'Tu vam pečejo kruh'. Je pa tako smrdelo, dim je bil črn in strašen smrad se je valil iz tistega dima. Tu smo začeli še bolj čutiti grozen strah in se bali, kaj bo z nami.⁶⁴

Sledil je standardiziran higienski postopek:

Odpeljali so nas v eno zgradbo, kjer smo se morale do golega sleč, nam postrigli lase, čevlje in čisto vse kar smo imeli na sebi, smo pustili na kupu. Mama je zadržala družinsko sliko in esesovka jo ji je iztrgala iz rok in rekla: 'Kaj imate to, to ne boste potrebovali,' in je sliko pred nami strgala. Mi smo šli pod tuše. Tuši so bili mlačni, ni bil hladen tuš, ampak las že nismo imeli, imeli smo do golega postrizene in na drugem koncu smo prišli ven in nismo imeli seveda brisač, ničesar za obrisat. Dobili smo obleke, sive obleke, brez nogavic, brez perila, samo

59 Iz pričevanja Šarike Horvat.

60 Iz pričevanja Lize Berger.

61 Ota Kraus. Erich Kulka, *Die Todesfabrik*, s. 163.

62 Iz pričevanja Erike Fürst.

63 Iz pričevanja Lize Berger.

64 Iz pričevanja Erike Fürst.

obleke in čevlje. Ker sva s sestro imeli bolj male noge, nama je esesovka dovolila, da sva lahko vzeli svoje čevlje. Mama je dobila neke druge, nekateri so dobili lesene cokle.⁶⁵

Prezeblim, pomanjkljivo oblečenim v "neke krpe" in "ostriženim na nularco"⁶⁶ je kar hitro postalo jasno, da bo v novem okolju težko preživeti. Ob začetnem sistematičnem razčlovečenju in razosebljenju, katerega višek je bila tetovaža taboriščnih števil, so jih vsak dan čakala nova neprijetna presenečenja. Liza Berger se še dobro spomni, da so ji stare sojetnice čevlje ukradle, še preden se je dobro navadila nanje. Takoj po prvem obisku stranišča, "to je bila baraka sa klupama,"⁶⁷ je namreč ostala brez obutve in brez glavnika, ki ga je uspela skriti pred tuširanjem. Vse po vrsti pa je najbolj pretreslo spoznanje, da krematoriji niso pekarnice, temveč kurišča trupel njihovih svojcev. Da je "brat ... šel z mamo v krematorij ... takrat nisem znala," pravi Šarika Horvat in doda, kako je bila pretresena, ko je ugotovila, zakaj je v dneh, ko so prispeli, v krematorijih "skoz gorelo."⁶⁸

Po oceni Krausa in Kulke je večina potnikov štirinajstih transportov, ki so prispeli v maju, končala v krematoriju, večji del celo v manj kot 24 urah po prihodu.⁶⁹ Čeha se še posebej dobro spominjata skupine, ki so jo v veliki meri sestavljali bivši judovsko-madžarski vojaki Wermachta. Nenazadnje tudi zato, ker jih je kot take nagovoril nek esesovski oficir. Nezaupljive in zato precej nemirne je v vrsti pred krematorijem nagovoril s približno takimi besedami:

Na vas se obračam kot na pripadnike zavezniškega naroda, ki se z ramo ob rami bori z nami. Vem, da vam je hudo, ker ste se znašli v delovnem taborišču, toda fronta je tudi tukaj, zato ste tudi tukaj naši zavezniki. V skladu s tem vas bomo v taborišču tudi obravnavali. Ker je iz vaše domovine na delo prišlo na deset tisoče ljudi v vojnih razmerah, vsem ne moremo zagotoviti ločene kopeli in dezinfekcije. Zato morate vsi prispevati minimalno žrtev in se zadovoljiti s skupinskim kopanjem in dezinfekcijo. Zanašam se na vaše razumevanje in na vašo disciplino ... Prosim, da tisti, ki razumete nemško, prevedete moje besede.

Na to se je odzval eden madžarskih oficirjev in svoje sonarodnjake nagovoril, naj pokažejo, da

se ne znajo samo hrabro boriti, temveč da so se brez zadržkov pripravljene prilagoditi vsaki situaciji. Prosim za popolno tišino in za to, da se v prostoru za dezinfekcijo čim bolj stisnete in s tem omogočite, da vanj pridemo vsi.

Po mnenju očitca, Filipa Müllerja, ki je v krematoriju delal kot kurjač in je avtorjema *Todesfabrik* o tem poročal še isti večer, so se govoru svojega oficirja

65 *Ibid.*

66 Iz pričevanja Šarike Horvat.

67 Iz pričevanja Lize Berger.

68 Iz pričevanja Šarike Horvat.

69 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, s. 165.

nekateri vojaki odzvali celo s ploskanjem ... in nekaj minut kasneje svoja življenja končali kot "skrajno disciplinirana trupla."⁷⁰ Sodeč po navedbah Krausa in Kulke se je to zgodilo na samem višku "žalostne dejavnosti Birkenaua," ko je bilo julija in avgusta 1944 tam natrpanih rekordnih 105.700 ujetnikov. Največ, nekaj čez 60.000, jih je bilo v taborišču BII (Birkenau II), najmanj pa v B III, in sicer 10.000.

Ob orisu številčnega stanja in posameznih grozot ti podatki ponujajo tudi najboljše izhodišče za opis taborišča, ki ga kljub dejstvu, da gre za cel konglomerat, večina pozna pod enim samim imenom: Auschwitz. Tudi Nemci sami so najpogosteje uporabljali ime *Der Auschwitzkonzern* ali na kratko Auschwitz. Ko govorimo o Auschwitzu, Birkenauu ali taborišču Rajsko, mislimo v resnici na sistem 39 koncentracijskih taborišč, ki je bil razdeljen na tri glavne skupine: Auschwitz I je bilo matično, osrednje taborišče s poveljstvom koncerna, štabom taboriščnega Gestapa in upravo vojaške industrije, ki je izkoriščala taboriščno delovno silo. Auschwitz II se je uradno imenoval Birkenau. Osrednji cilj tega dela je bilo masovno ubijanje ljudi, v prvi vrsti Judov, Romov, članic in članov odporniških gibanj iz cele Evrope, ruskih vojnih ujetnikov, homoseksualcev, nemških političnih zapornikov... V sklop Birkenaua so sodili še taborišče Budy, perutninska farma, vrtnarija Rajsko in kemijski laboratoriji. Auschwitz III ali Buna je bilo koncentracijsko taborišče, ki je služilo podpori različni vojaški in v manjši meri tudi mirnodobni proizvodnji. Osrednja dejavnost je bila izdelovanje umetne gume v Monovicah. V sklop tega taborišča so spadale še manjše enote, kjer so živeli prisilni delavci in rudarji rudnikov v Fürstengrube, Koenigshuette, Jawiszowice, Jaworzno, Bobrek, Janina in cementarne v Goleszowu in nekaterih manjših obratov. Začetki taborišča segajo v pomlad 1940, ko so sem preselili prvo skupino kasnejših "kapotov" in predstojnikov barak iz Sachsenhausna. Konec junija se jim je pridružil prvi transport poljskih političnih jetnikov.

In v ta svet so maja začeli prihajati tudi Judje iz Madžarske. Med podatki Krausa in Kulka najdemo dve številki. V numerični prikazih najpogosteje navajata število 400.000, omenjata (s. 168) pa tudi "450.000 Ungarische Staatsbürger jüdischer Herkunft." Pri tem ne pozabita povedati, da je bilo med njimi tudi precej Slovakov in Judov iz karpatskega dela Ukrajine, relativno majhne skupine iz Prekmurja pa v tej masi seveda nista mogla zaznati.

Se pa zato natančno spominjata, da je zaradi velike količine odvzete prtljage v času prihoda transportov iz Madžarske komanda taborišča povečala število delavcev v prostorih, kjer se je odvzeta osebna lastnina deportirancev zbirala. Pri tem mislimo na sistem šestih barak z delovnim imenom "Kanada," v katerih so taboriščnice in taboriščniki, torej "Kanadčani" in "Kanadčanke," pobrano blago sortirali. V slabih štirih letih obstoja taborišča so se v teh prostorih nabrale gore kovčkov in potovalnih torb, protez, odej, oblek, perila ter zdravil. Zlatnina, denar, alkohol in drugi uporabni predmeti oz. predmeti večje vrednosti so seveda takoj končali v žepih nemških stražarjev, del predmetov (osebni dokumenti, kompasi, zdravila ...) pa je prišlo v roke taboriščne odporniške organizacije, ki je občasno načrtovala pobege. Delo v tem skladišču je imelo posebno ceno, saj so "Kanadčani" z blagom, ki so ga kljub

70 *Ibid.*, s. 164-165.

strogi kontroli tu in tam uspeli pretihotapiti, kupovali hrano in druge usluge, pod drugi strani pa je bilo to početje tudi precej tvegano. Po navedbah Krausa in Kulke so večino slej ko prej zalotili in poslali v krematorij. Tam so se srečali s tistimi, katerih lastnino so si iz takšnih ali drugačnih razlogov želeli prisvojiti.

Krematoriji so tudi sicer eden osrednjih simbolov sistematičnega iztrebljenja v prvi vrsti Judov. Ko govorimo o krematorijih, običajno mislimo tudi na pripadajoče naprave. Najpogosteje na plinske celice s predprostori, kjer so deportiranci, misleč, da se gredo tuširat, odlagali svoje obleke. Zavajanje je bilo toliko bolj prepričljivo, ker so bili prostori tudi tako označeni. Povsod so bile namreč obešene večjezične table z napisi Dezinfekcija, Kopalnica, pogosto pa tudi "Pazite na red in čistočo" in "Ohranite mir."⁷¹ Tako opremljeni so bili predvsem krematoriji po letu 1943. Pred tem je bil ta osrednji del "tovarne smrti" bistveno bolj primitiven. Spomladi leta 1942, ko so bili krematoriji še sestavni del taboriščnega kompleksa Auschwitz I, napisov še ni bilo, neprimerljivo manjša pa je bila tudi njihova zmogljivost. Rudolf Höss, eden kasnejših obsojencev na procesu proti vojnim zločincem v Krakovu, je izpovedal, da so prve usmrtitve s plinom (Ciklon B) opravljali kar v delu enega taboriščnih blokov (Blok 11). Med prvimi žrtvami tovrstne usmrtitve spomladi 1942 so bili ruski vojni ujetniki in Judje iz Žiline. Razmere so se temeljito spremenile po Himmlerjevem obisku, v okviru katerega je bila sprejeta odločitev o širitvi plinskih celic in krematorijev. Leto kasneje je bil načrt realiziran, center pobijanja in kremiranja žrtev pa je postal Birkenau. Na mestu, kjer so nekoč stale kmetije vasice Brzezinsky, po nemško Birkenau, in v dveh od njih tudi prvi primitiven krematorij, je zrasel moderniziran in domišljen pogon z ogromnimi prostori za "garderobe," plinskimi celicami in krematoriji. Za razliko od prej, ko so morale žrtve od slačilnice do "tušev" oz. plinskih celic prepešati skoraj pol kilometra, je bilo sedaj vse združeno v en sistem. V jeseni 1942 začeta dela so bila dokončana poleti 1943, ko so v Birkenauu zrasi štiri krematoriji, stari krematorij v Auschwitzu pa je služil samo še za skladiščenje pepela. Namesto štirih starih je bilo v kleti novega pogona kar 23 peči, celotna kapaciteta največjih krematorijev (I in II) pa je bila 2000 ljudi v enem "turnusu." Toliko so jih namreč lahko naenkrat stlačili v nove plinske celice. Če temu dodamo zgoraj omenjene iztovorne rampe, ki so jih dokončali tik pred prihodom "madžarskih transportov," in cesto, po kateri so obnemogle potnike s tovarnjaki pripeljali pred vrata krematorijev, pred nami počasi nastane jasna slika celotnega sistema masovnega pobijanja ljudi in upepeljevanja njihovih trupel.

Ne glede na nove zmogljivosti se je neredko dogajalo, da so manjše skupine ljudi kar postrelili. Pri tem poslu se je še posebej izkazal esesovski oficir Moll, eden petih komandantov krematorijev, ki je ljudi najraje pobijal s pištolo tako, da je svojim vojakom naročil, naj ujetnike razvrstijo enega za drugim in jih po štiri, pet pobijejo z eno kroglo, saj tako prihranijo strelivo.⁷² Poleg sadizma, s katerim je obravnaval

71 Kraus in Kulka, Die Todesfabrik, s. 111-112, 115.

72 *Ibid.*, s. 120. - Moll, ki je poleti 1944 zamenjal prejšnjega, organizacijsko manj kompetentnega (s. 133) komandanta Forsta, je proces ubijanja in sežiganja trupel še dodatno izpopolnil. Po njegovem ukazu so za krematorijem morali skopati dodatne jame za sežiganje trupel, v dneh, ko so bili krematoriji polno zasedeni, pa je tudi sam priskočil na pomoč pri sežiganju mrtvih. Ali kot je zapisal Filip Müller,

jetnike, je iz njegovega ravnanja mogoče razbrati, da so nekateri upravljavci taborišč v resnici verjeli, da je vsak ujetnik državni sovražnik številka ena.⁷³ V času, ko je Tovarna smrti obratovala s polno paro, si uprava taborišča boljšega poveljnika krematorijev verjetno ni mogla zamisliti. Glede na njegovo vnemo pa si zlahka predstavljamo, da ga je na svoji zadnji poti srečal tudi kdo iz Prekmurja. Morda je bil med njimi tudi kdo, ki je bil priča Mollovemu posebnemu hobiju. Kot poroča Müller, je namreč ta krvnik še posebej rad pobijal otroke. Neredko je kakega otroka s čokolado ali kakšnim izgovorom zvalil od čakajočih mater in ga vrgel v kotel, v katerem se je zbirala vrela maščoba sežganih trupel.⁷⁴

Vsi, ki so preživeli prvo selekcijo, med njimi mladi moški in ženske brez otrok, so bili razporejeni po različnih taboriščih oz. so bili prepeljani na delo v druga taborišča bližje Nemčiji. Slednje je dokaj hitro doletelo tudi Šariko Horvat potem, ko ji je prve dni v Auschwitzu pomagala preživeti njena sestrična, Judita Hahn, kasneje poročena Kreft. Judita je prišla v taborišče z prvim transportom in je na svojo veliko srečo dobila delo v kuhinji oz. razdeljevalnici hrane. Šariki je zato zvečer pogosto prinesla kak ostanek in jo že na samem začetku opozorila, naj ne pije vode. Nепrekuhana je bila namreč kužna, še najbolj pa je bila nevarna voda iz odprtih zbiralnikov.

Po pripovedovanju Erike Fürst je večina Judinj iz Prekmurja pristala v Birkenau, kjer je bila tudi večina zaprtih žensk v celotni taboriščni koloniji. "Odpeljali [so nas]... v ženski A lager," se spominja in dodaja, da so "tukaj začutili in videli kaj [jih] čaka. Bili so "lačni, žejni, prestrašeni, ... skratka, zelo smo trpeli. Bila sem ... kar naprej lačna, kar naprej me je želodec bolel, žejna."⁷⁵

Podobno kot drugi se spominja tudi dolgotrajnih preštevanj oz. "apelov,"⁷⁶ pretepanja in težkega dela. Pretepanja se spominja tudi Šarika Horvat, ki dodaja, da "so stare še bolj topli kot deco,"⁷⁷ prav tako preštevanja ("stalno so nas brojali") in neustreznih stranišč. Obe, tako Šariko kot Eriko, je najbolj motilo, da "potrebe niso ... smele opravljati, kadar ... je bila potreba, ampak samo kadar so ... [jim] dovolili."⁷⁸ Pa še takrat "je esesovec vmes hodil, če si pet minut duže sedel."⁷⁹ Povrh vsega jih je na začetku tudi zelo zeblo, "ker tam je bilo še maja hladno."⁸⁰ Zeblo jih je tudi ponoči. "Mrzlo je bilo grozno," dodaja Šarika, Erika pa se ob tem spominja tudi stenic, zaradi katerih ponoči prav tako niso mogli spati: "Zjutraj smo bili vse krvavi po obrazih. ...

taboriščnik z najdaljšim stažem dela pri krematorijih (s. 130): »Ko je bilo največ dela, je [Moll] tudi sam pomagal pri spravljanju trupel [v krematorijske peči]: zavihal je rokave in delal za dva /.../«, s. 133.

73 Prva od desetih zapovedi vodij različnih enot se je namreč glasila »Jeder Häftling ist ein Staadfeind Nummer 1«, glej v Kraus in Kulka, Die Todesfabrik, s. 182.

74 *Ibid.*, s. 134.

75 Iz pričevanja Erike Fürst.

76 Med večurnim stanjem so lahko dan za dnem prebirali ogromne panoje z navodili za preživetje. Na plakatih je namreč pisalo, da je pot do svobode tlakovana "s čistočo, točnostjo, ubogljivostjo, odkritostjo, pridnostjo, požrtvovalnostjo in ljubeznijo do [nemške] domovine.« Gl. Kraus in Kulka, Die Todesfabrik, s. 33.

77 Iz pričevanja Šarike Horvat.

78 Iz pripovedi Erike Fürst.

79 Iz pripovedi Šarike Horvat.

80 Iz pripovedi Erike Fürst.

Potem, ko so nas premestili v B lager ... ni bilo več stenic, bile pa so uši, samo stenice so dosti hujše od uši.”⁸¹

V mrazu in v družbi stenic so prestale karanteno, ki se je obema, tako Eriki kot Šariki, zdela nekaj najhujšega, nato pa so jih premestili, ali bolje natlačili v barake, ki so bile že tako prepolne. Kraus in Kulka opozarjata, da se je poleti 1944 v barakah za 500 ljudi drenjalo ”tudi do 1200 madžarskih žena, ki so se morale pri spanju in delu izmenjavati.”⁸² Takšne so bile razmere, v katerih so dočakale jesen, čas pa jim je mineval na gradbišču opečnate ceste. ”Vsak dan smo hodili delat,” se spominja Erika Fürst.

Težko delo smo opravljali. Težko opeko so nam naložili na roke. Tisto opeko smo na kilometre prenašale. ... V Auschwitzu je še sedaj tista opečna cesta. Do jeseni sem opravljala to težko delo. Potem pa kar naenkrat ...”⁸³

Potem pa so jih nekega dne znova postrojili in prerazporedili. Vzrok za to je bila rekrutacija za delo v tovarnah ali premestitev zaradi izčrpanosti. Ljudje, ki so novačili delavke in delavce, so namreč izbirali samo mlade in močne taboriščnice in taboriščnike, ostale pa je uprava poslala nazaj na delo v taborišču, v bolnišnico, otroško barako ali v krematorij. Erika Fürst opozarja, da se je selekcija za smrt običajno izvajala v času tuširanja. Taboriščniki so bili takrat goli in zdravniki so jih lažje prebirali. Ob eni teh priložnosti se je drugič srečala z ”Mengerlejem,” ki jo je ločil od mame in sestre.

Potem jeseni, enkrat konec septembra, v začetku oktobra mogoče, smo šle spet v to savno, kot so oni rekli, na tuširanje, seveda, vedno smo se morale do golega sleči, ko je bila selekcija. In ko je prišel dr. Mengerle, je mene zagledal in me potegnil za uho ven iz vrste. Zaprli so me v en prostor ... zraven, en tak prostor, kaj je z ostalimi ne vem, jaz sem pogledala okrog ... je bil prazen je bilo eno majhno okno in sem se skoz potegnila in seveda namesto, da bi razmišljala in se kam drugam postavila, sem se k mami postavila. Me je Mengerle našel, spet je šel mimo, me je tam našel, me za uho ven potegnil: ”Ti mala, kaj delaš spet tu.” Se hinavsko nasmejal in me spet zaprl. Od tam so me potem odpeljali, jaz sem bila sigurna, da grem v krematorij, so pa me odpeljali v otroško barako. Po tem sem bila prepričana, no, zdaj pa sestra pa mama in ostali gredo v krematorij. To je bil zelo težek trenutek zame. Zdaj sem ostala čisto sama. V tej baraki so bili otroci, od dojenčkov pa vse tja do 16. leta. Nemci so to barako imeli za mednarodni rdeči križ, s tem so hoteli dokazati, da ni res, da vse otroke sežgejo. In tam nisem mogla z nikomer govoriti, tam so bile Ukrajinke, s cele Evrope so bili otroci, govoriti nisem mogla z nikomer, ker se nismo razumeli, pa tudi nismo smeli govoriti med sabo, edino dve sestri sta bili iz Budimpešte, obe malo starejše od mene. Tu mi je bilo toliko boljše, zato sem tudi

81 *Ibid.*

82 Kraus in Kulka, Die Todesfabrik, s. 163

83 Iz pričevanja Erike Fürst.

preživela...

Erika Fürst, njena mati in sestra so holokavst preživele. Sestra Šarika je umrla v nesreči leta 1948. Erikina mati Terezija je umrla leta 1973. Na vprašanje, ali so po vojni kdaj pomislile, da bi odšle iz Slovenije, Erika Fürst odgovarja, da ne: "Čakale smo očeta." Oče se nikoli ni vrnil.

Po vojni: "Skupnost v redu najbolj preganjanih žrtev fašizma"

Do 30. septembra 1944 sta bila po vsem Prekmurju končana popis in vrednotenje zaplenjenih judovskih trgovin in skladiščenega blaga, za katerega se je predvidelo, da se razdeli med revno prebivalstvo.⁸⁴ Podobno kot v Murski Soboti je razprodaja judovskega premoženja potekala tudi v Lendavi in po vaseh, iz katerih so odpeljali Jude v koncentracijska taborišča. Od 3. novembra 1944 naj bi vsa njihova lastnina prešla v roke države.⁸⁵

Posledice holokavsta so bile za prekmurske Jude katastrofalne. Slovenija se uvršča med dežele, v katerih je bil *Endlösung* izjemno uspešen: izginilo je 86,6 odstotka Judov.⁸⁶ Že leta 1945 pa se je v novi Jugoslaviji začel proces razlaščenja žrtev in preživelih, nacionalizacije zapuščenih posesti, montirani politični procesi proti predvojnim industrialcem in veleposestnikom, med njimi tudi proti Judom, pa tudi takšne ali drugačne prelastitve premoženja judovskih občin. V Prekmurju, kjer so Judje v Murski Soboti in Lendavi živeli v dveh strjenih občinah in gojili svojo versko, družabno in ceremonialno kulturo, holokavst tedaj ni uničil le človeških življenj, temveč tudi njihovo skupinskost, način življenja. Povojni režim je devastacijo holokavsta dokončal tudi tako, da je izničil vsa znamenja tega skupnostnega, kulturnega življenja.

V Prekmurju so bile po vojni tri lokacije, kjer je obstajalo nepremično premoženje judovskih občin, in je postalo predmet pogajanj med judovskimi organizacijami in državo: v Murski Soboti, Lendavi in v Beltincih. Prelastitev, uničenje, premena namena... in drugi ukrepi, ki so to dediščino odtujili tako ostankom judovskih občin kot tudi zgodovinskemu spominu, so se v glavnem odvijali v pičlih petih letih po vojni, z nekaj zamaknjenimi končnimi koraki. Navidez paradoksalno je to pospešeno predruženje materialne ostaline zelo nujno sprožala in podpirala tedanja *Zveza judovskih občin Jugoslavije (Savez Jevrejskih opština Jugoslavije)*. Njen arbiter je bil na ozemlju Prekmurja njen odvetnik, načelnik Pravnega odseka *Zveze*, Hinko Gelb, ki je imel sedež v Zagrebu.

84 Fujs, n.d., s. 29, in Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov, s. 177. - Avtor navaja, da so madžarski fašisti (njilaši) 17., 22. in 25. 11. 1944 aretirali še zadnje Jude in tiste, ki so se pokristjanili ali imeli zasluge za Madžarsko. Znašli so se v Auschwitzu. Dne 8. 03. 1945 so v Lendavi madžarski fašisti našli še Juda Aleksija Balkanyija in prevoznika Josipa Majerja. Na sled so jima prišli po perilu, ki jima ga je prala samska deklica ga in sušila pred hišo. Oba so ustrelili v Črnskih mejah (glej Ferdo Godina, Prekmurje, 1941–1945, Murska Sobotna 1967, s. 158).

85 MeV, 08. 09. 1944, s. 2.

86 *Ibid.*

Tik po vojni se je namreč *Zveza* v Beogradu vzpostavila kot osrednje predstavniško telo lokalnih judovskih skupnosti in kot edina judovska organizacija s pooblastilom za upravljanje premoženja skupnosti v novonastali socialistični Jugoslaviji. Takšna njena vloga ni bila sprejeta samoumevno: predsedniki ljubljanske, murskosoboške in lendavske občine so temu kar moči nasprotovali, vendar brez uspeha. Ker so bile mnoge judovske občine na jugoslovanskih tleh zdesetkane, nekatere pa povsem uničene, se je vodstvu *Zveze* odprodaja tega premoženja, četudi hudo pod ceno, četudi skozi procese zaplembe, kazala kot edino mogoča in kolikor toliko profitabilna rešitev. Dohodke od prodaje je znotraj *Zveze* vodil upravni odbor; Hinko Gelb pa je kot načelnik oddelka za pravna vprašanja notraj *Zveze* deloval avtonomno v okviru navodil upravnega odbora *Zveze* in je bil zadolžen za vse premoženjske in sploh pravne zadeve judovskih občin v Sloveniji, Hrvaški in Bosni in Hercegovini. Splošno načelo *Zveze* je bilo, da lokalne judovske skupnosti, ali njihovi ostanki, ne smejo obdržati prihodkov od prodaje občinske imovine, temveč se je ves iztržek teh prodaj in odškodnin v zaplembenih postopkih stekal v *Zvezo*, ki je nato določala preživitve, podpore, enkratne prispevke posameznikom itd.⁸⁷ *Zvezo* je namreč preganjala zdesetkanost, splošna obubožanost, še posebej v luči vseh nacionalizacijskih postopkov in izgube prominentnih članov, hudo uborno zdravstveno in premoženjsko stanje preživelih Judov, in nujna potreba po koncentraciji kar čim več financ na zvezni ravni, potrebnih za izselitve Judov v Izrael (*aljia*). Ob kratkem, postopke *Zveze* v tem času zaznamuje likvidacijska prisila, pri čemer se je vztrajno upirala kakršnimkoli poskusom avtonomije svojih članic, pa tudi poskusom vzpostavitve nasledstvenih skupnosti, ki jih je gledala kot na propad obsojen projekt.

Lokalne skupnosti so se, kot rečeno, temu občutku nuje, kakor tudi načelu zvezne koncentracije sredstev, močno upirale. Kot kaže ohranjena korespondenca, se je Hinko Gelb kot opolnomočenec *Zveze*, ki se je med drugim opiral tudi na zagrebško *Judovsko skupnost (Jevrejsko zajednico)* kot svojo pooblaščenko in izvrševalko, spopadal z vodstvi vseh treh povojnih slovenskih judovskih občin. Čeprav so tik po vojni judovske skupnosti v Ljubljani, Mariboru, Celju... spadale pod Mursko Soboto, kar je bil tedaj svojevrsten paradoks, kajti Ljubljana je tik po vojni skoncentrirala veliko več članstva kot vsa druga mesta skupaj, sta imela *Zveza* in Gelb opravka z raznolikimi zahtevki: ljubljanska občina se je želela upravno osamosvojiti. Murskosoboška in lendavska sta zahtevali opolnomočenje v odnosih z lokalnimi oblastmi in nadzor nad iztržkom prodaj in odškodnin iz nacionalizacije. Seveda so bile te zahteve postavljene s pozicij hude nemoči: v Ljubljani je namreč tik po vojni predsednik občine, Artur Kon, lahko poročal o nič več kot slabih 40 članih; v Murski Soboti, predsednik Bela Ebenspanger o manj kot dvajsetih; in v Lendavi, predsednik Janez Fürst, k temu še madžarski državljan, o manj kot pol ducata.

Stališča in ravnanje Hinka Gelba v takšni situaciji kažejo dvoje: zelo premočrtno spodbijanje lokalnih argumentov, in zelo nujno priganjanje k čimprejšnji likvidaciji vseh občinskih premoženj v dobrobit vsejugoslovanske blagajne *Zveze*. Glede prvega

87 Pismo z oznakami 1480/49 bg/lb z dne 3. 6. 1949, podpisana predsednik in tajnik *Zveze*, judovski občini Ljubljana in v vednost Pravnemu odseku v Zagrebu. - Arhiv SJOJ, Beograd.

je Gelb vodstvu *Zveze* konsistentno poročal o svojih dvomih celo o tako majhnih številah članov, kot so mu bili sporočani; o štiridesetih Judih v Ljubljani je tako npr. odločno dvomil in predlagal "preveritev situacije na terenu," čeprav mu je bil predložen poimenski seznam; o murskosoboški občini je zapisal, da ima zgolj "štiri odrasle moške člane;" o lendavski, da se bo ducat zdaj zdaj prepolovil.⁸⁸ Zgolj tu pa tam je uporabil tudi moralistične tone, ko je npr. ljubljansko in murskosoboško občino obtožil sebičnosti, ljubljansko in njenega predsednika pa tudi manipulativnosti,⁸⁹ vendar vedno le v dopisih njim in *Zvezi*, nikoli navzven. Z občinskimi in republiškimi oblastmi je uporabljal drugačen jezik: vztrajno je ponavljal, da so Judje "verska skupnost," ki je med "najbolj preganjanimi" kolektivnimi žrtvami fašizma in vojnega nasilja,⁹⁰ in dosledno apeliral na ta poseben status. Ob kratkem, Gelba in *Zvezo* je preganjala vednost, da je v novih razmerah potrebno čim več iztržiti od države in za vsako ceno likvidirati vse premoženje, sicer bodo ostali povsem praznih rok.

Državne in lokalne oblasti so medtem namreč izkazovale tipično utilitarističen, porevolucionaren odnos do zapuščine zdesetkanih judovskih skupnosti. Prva žrtev je bilo judovsko pokopališče v Murski Soboti, ki ga je na lastno pest vandaliziral kar lokalni obrtnik; glede sinagoge v Soboti je krajevna oblast najprej gojila upanje, da jo bo lahko spremenila v kinodvorano, potem pa ugotovila, da objekt za tako rabo ni primeren. Tovrstna sekularizacija verskih objektov je bila v udarnem zgodnjem socializmu še posebej priljubljena, saj se je kinematograf kazal kot močno socialno napreden in prosveteljski projekt. Sinagogo v Lendavi s pripadajočim poslopjem šole je najprej za potrebe skladiščenja prevzela novonastala mlekarliška kooperativa Mlekopromet, nato pa nacionalizirana Okrajna dežnikarna Lendava.

Vso premično in nepremično imovino judovskih občin na ozemlju Slovenije je *Zveza* prodala ali prodajo dogovorila do konca leta 1950, z eno izjemo, ki je padla pod režim ekspropriacije: imetja, ki je bilo v lokalnem katastru vpisano pod številko 110 v Dolnji Lendavi, sestojече iz objekta nekdanje judovske verske šole (in zatem stanovanja lokalnega rabina, še pred tem pa je bila ob objektu tudi *mikve*), ter dvorišča in vrta. Prav zapleti glede tega objekta so tudi najbolj nazorno izkazali sistemski antisemitizem povojnih oblasti.

Lendava

Urgentnost Gelbove likvidacijske ihte nikjer ni bila bolj očitna kot v zadevi lendavske občine; ta se mu je v že omenjenem problemu parcele 110 tudi najdlje vlekla. Dne 29. maja 1947 je Judovski občini Zagreb poslal *Poročilo o židovski bogočastni občini Dolnja Lendava*, ki je bilo polno zelo dokončnih presoj: predsednik sedemčlanske občine je bil tedaj Janez Fürst, star 24 let in madžarski državljan, sočlani pa so bili: Elizabeta

88 Pismo in poročilo Hinka Gelba Judovski občini v Zagrebu, 19. maj 1947. Formulacijo je Gelb ponovil v Pritožbi na odločitev Okrajne razlastitvene komisije Dolnja Lendava o ekspropriaciji bivše judovske šole, 6. oktober 1948. Arhiv SJOJ, Beograd, K-AL 881.

89 Prim. npr. Hinko Gelb v pismu *Zvezi*, 10. oktobra 1950. Arhiv SJOJ, Beograd, K-AL 881.

90 Pravni odsek, Judovska občina Zagreb, Predsedstvu vlade Narodne republike Slovenije, 30. marec 1948. Parafa: Hinko Gelb. Arhiv SJOJ, Beograd, K-AL 881.

Dajč (19 let), Jurij Engel (27 let), Josip Fürst (23 let), Ladislav Weiss (29 let), Ernest Koch in Erika Milhofer (3 leta).⁹¹ Poročilo navaja, da se bodo v kratkem odselili nadaljnji trije člani občine. Gelb je posebej poudaril tudi, da je pred vojno skupnost imela lastno *Hevra kadiša* in Izraelitsko žensko društvo. V svoji oceni delovanja občine po holokavstu je Gelb zaključil, da "ni upanja, da bi se občina lahko obnovila," ter jo ocenil kot "resno kandidatko za popolno likvidacijo."⁹²

Citirano poročilo opisuje tudi nepremičnine v lasti judovske občine, in sicer: nepremičnine pod katastrsko številko 76 k.o. Dolnja Lendava (79 kvadratnih sežnjev); in imovina 110 k.o. Dolnja Lendava v izmeri 167 kvadratnih sežnjev. Prva je označevala sinagogo, postavljeno v letu 1865. Gelb v navedenem poročilu dodaja, da je sinagoga v kaj ubornem stanju in da jo lokalni Ljudski odbor uporablja kot skladišče. Dne 13. januarja 1948 je bila sinagoga izročena v imovino Splošnega ljudskega premoženja proti odškodnini v višini 130.000 Din⁹³ in dodeljena v upravo Okrajni dežnikarni, potem ko jo je Pravni odsek *Zveze* brez speha skušal prodati Mlekoprometu za vsoto 150.000 Din, ker je bila kooperativa kmalu zatem ukinjena, tako da je ta potencialni kupec odpadel. Kot tretjo imovino je Gelb opisal judovsko pokopališče Dolga vas, k.o. 861. Tega je označil za "primeroma urejenega," vendar je poudaril, da tam pokopani nimajo živečih sorodnikov, da pokopališču grozi vandalizacija in da bi bilo potrebno pokopališče likvidirati, marmornate spomenike pa prodati lokalnemu kamnosestvu, preden se dogodi vandalizacija. Navedel je še, da se čakovska občina v tem smislu pogaja z lokalnimi oblastmi. - Za vse tri nepremičnine je Gelb posebej poudaril, da nimajo prav nobene spomeniške vrednosti, ugotovitev, ki jo je vztrajno ponavljal tudi glede vse murskosoboške lastnine judovske občine, očitno pač v strahu, da bi država na podlagi ugotovitve o spomeniški vrednosti objekte preprosto nacionalizirala brez kakršnihkoli kompenzacij. - Gelb je svoje poročilo zaključil s tremi lakoničnimi navedbami:

Premičnine. Premičnin ni nobenih. Eno Toro, ki jo je v času osvoboditve Eppingerju poklonil ruski polkovnik, Jud, sem prevzel in prenesel v Sekretariat v Zagreb. Matičnih knjig ni, požgane so bile oziroma so jih odnesli Madžari (poudarki izvirni).⁹⁴

Kot rečeno, se je v zadevi bivše judovske šole močno zapletlo. Ljudski odbor si je zgradbo po vojni brez privolitve Judovske občine prisvojil, jo obnovil in v njej imel pisarne. V mesecu marcu 1948 se je Gelb dopisoval z Okrajnim ljudskim odborom Lendava, kjer je navajal, da je judovska občina masovna žrtev fašizma, ter da zato

91 Predhodno poročilo od dne 2. aprila 1948 je člane naštelo takole: Fürst Janez, Fürst Elizabeta, Weiss (Vajs) Ladislav, Blau Ludovik, Blau Katarina, Kastner Stevan, Kastner Irena, Milhofer Erika. Gelb je ocenil, da je bilo pred vojno članov 248; kot smo omenjali že uvodoma, po drugih virih naj bi jih bilo toliko v letih 1927-28. Cf. Leopold Fischer, ur.: Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927-1928. Vršac: Savez rabina Kraljevina S.H.S.; 86 med letoma 1935-36, cf. Aleksandar Klajn, Jevrejski narodni almanah 5696, 1935-36. Zagreb: 1936, in 147 v letih 1939-40.

92 Izveštaj o Židovskoj bogoštovnoj općini Dolnja Lendava, Zagreb, 29. maja 1948.- Arhiv SJOJ, Beograd.

93 Pogodba z dne 13. januarja 1948. Arhiv SJOJ, K-AL880, Beograd.

94 Izveštaj o Židovskoj bogoštovnoj općini Dolnja Lendava, Zagreb, 29. maja 1948.- Arhiv SJOJ, Beograd.

”ni dvoma, da bo uvrščena v kategorijo lastnikov, ki jo bo zakon o ekspropriaciji ščitil.”⁹⁵ Okrajni ljudski odbor mu je odgovoril z utemeljitvijo, ki je sijajen primer revolucionarne oblastne krožne logike:

Z aktom Predsedništva vlade FLRJ od 10. I. 1948, št. IV-10/48 je prepovedano, da bi se glede nakupa nepremičnin za potrebe državnih organov, ustanov in podjetij vodila predhodna pogajanja zaradi obveznega poskusa sporazuma preden bi prišlo do predloga za razlastitev potrebnega nepremičninskega imetja in pravic na teh. S tem so dosedanja tozadevna navodila prestala veljati. V istem smislu smo bili obveščeni od PVLRS v Ljubljani z okrožnico od 14. II. 1948. Po tej okrožnici morajo državni organi, podjetja in ustanove, če potrebujejo nepremičnine privatnikov, takoj brez predhodnega poskusa pogodbene pridobitve, staviti predlog pristojnemu državnemu organu za razlastitev po temeljnem zakonu o razlastitvi. Jamstvo za zaščito najsiromašnejših in najbolj prizadetih privatnih lastnikov je podano z odločbo drugega odstavka 15. člena cit. zakona. Na podlagi te določbe odloči razlastitvena komisija, kdaj in v katerih primerih naj se da odškodnina v denarju ali drugi nepremičnini, odnosno v državnih obveznicah. To je tedaj vzrok, da ne more priti do neposrednega nakupa tega imetja.⁹⁶

Gelb je brez uspeha dokazoval, da je bil objekt zasebna last občine in da je šolska dejavnost v njem prenehala ”še v časih Avstro-Ogrske.”⁹⁷ Objekt je bil razglašen za imovino, ki je bila verska šola in po revolucionarni zakonodaji ni mogla biti prodana. Gelb je gornjemu utemeljevanju močno ugovarjal, češ da gre za ”novotarijo” in ”popoln obrat v dosednji praksi,” in hkrati povedal, da je pritožbo v zadevi naslovil tudi na Predsedstvo vlade LR Slovenije.⁹⁸

Okrajni ljudski odbor pod predsedstvom Ignaca Litropa je dne 3. maja 1948 izdal odločbo o razlastitvi Izraelske verske občine, ki jo zastopa *Zveza*, s podanim razlogom koristnosti razlastitve za ”družbeno-ekonomsko in kulturno povzdigo in razvoj delovnega ljudstva.”⁹⁹ Dne 21. maja, očitno po pritožbi na republiško vlado, je slednja odločbo Okrajnega ljudskega odbora potrdila in imenovala razlastitveno komisijo.¹⁰⁰ Dne 15. junija 1948 je *Zveza* izdala polno pooblastilo Hinku Gelbu, da jo v zadevi zastopa tako pred lokalnimi kot tudi republiškimi in federalnimi oblastmi¹⁰¹

95 Hinko Gelb v pismu Okrajnemu ljudskemu odboru Dolnja Lendava, 30. marec 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

96 Pismo Okrajnega ljudskega odbora Dolnja Lendava Zvezi, 24. marca 1948, podpis: Ošljaj Tine, tajnik. - Arhiv SJOJ, Beograd.

97 Hinko Gelb v pismu Zvezi, 19. januar 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

98 Pismo Hinka Gelba Zvezi, 30. marca 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

99 Odločba o razlastitvi, Okrajni ljudski odbor Dolnja Lendava, 3. maj 1948, podpisana: Litrop Ignac, predsednik, Ošljaj Tine, tajnik. - Arhiv SJOJ, Beograd.

100 Z odločbo z dne 21. maja 1948, podpisana predsednik vlade LRS Miha Marinko, in podpredsednik vlade Matija Maček. Utemeljitev razlastitve je bila: "Razširitev obrata dežnikarne pomeni izvedbo del, koristnih za družbeno-ekonomski razvoj ljudstva, s čimer je razlastitev utemeljena v 1. členu temeljnega zakona o razlastitvi."

101 Pooblastilo Zveze Hinku Gelbu, 15. junij 1948. Podpisana: Mira Lavrič, tajnica, predsednik (rokopis, nečitljivo). - Arhiv SJOJ, Beograd.

potem, ko so Gelbu očitali, da se ni držal direktiv *Zveze*, kar pa je Gelb zavrnil rekoč, da so bile *Zvezine* predstave o poteh reševanja lendavskega problema "neuresničljive in nekoristne." Dan pred prvim narokom razlastitvene komisije dne 18. junija je Gelb *Zvezji* zatrdil dokončnost odločitev oblasti, zoper katere ni pravnega sredstva, jih označil za sicer pravno zgrešene, in dodal:

Ob takem stanju stvari oziroma ob ugotovitvi, da je prav ta objekt delovnemu ljudstvu potreben, je povsem depasirana ponudba 96.000 Din kot protivrednost vložnim delom oziroma investiciji, ker tega objekta mestna ljudska oblast ne želi izpustiti iz rok. Popolnoma jasno je, da nam bodo v okviru ekspropriacijskega postopka izplačali cenilsko vsoto minus investicije, če pristojno sodišče odloči, da nam pripada odškodnina v smislu 15. člena Temeljnega zakona o ekspropriaciji v denarju. [...] Če se bo razlastitvena komisija odločila vrniti nam odškodnino v denarju, potem ne bomo nič slabše prišli skozi, kot če bi sklenili kupoprodajno pogodbo, saj bi v obeh primerih nepremičnino ocenjevala pristojna mestna oblast (poudarki izvorni).¹⁰²

Ker si je *Zveza* obetala, da bo lahko iztržila vsaj 100.000 Din za objekt, če bo okrajni oblasti vrnila samovoljno investicijo, je Gelb v svojem poročilu *Zvezji* o prvem naroku, ki ni prineslo nobene odločitve, še enkrat povprašal, ali naj povratek investicije ponudi kot odbitek od odškodnine, vendar očitno v to strategijo ni verjel; *Zveza* mu je svoje želje potrdila in vztrajala, naj "v vsakem primeru vztraja na izplačilu odškodnine v gotovini."¹⁰³ - Poročilo o poteku prvega naroka, ki ga je Gelb v prilogi navedenega dopisovanja poslal *Zvezji*, je zabeležilo pričevanji Ladislava Weissa (Vajsa) in Bele Eppingerja, ki sta izpovedala:

(1) Za razlastitev predmetne nepremičnine ni nobenega razloga niti ne obstoja splošni interes za razlastitev, ki je nujno potreben pri izvedbi razlastitev. Okrajna dežnikarna bi mogla uporabljati v te svrhe zgradbe drugih lastnikov, nji lašev, pobeglih itd., ne pa zgradbo fašistične žrtve kot je izraelska verska občina, ki od prvotnih 200 članov šteje še kakih 5 - 6 oseb. Niti za časa stare Jugoslavije predmetna zgradba sploh ni bila verska šola, temveč je izključno služila stanovanju židovskega svečenika. (2) V kolikor pa bi komisija smatrala za potrebno kljub temu razlastiti te nepremičnine, pa naj se upošteva v smislu člena 15. da se da domena za to v denarju, ker je nasprotni stranki gotovina nujno potrebna pri vzdrževanju njenih ustanov, ki so odobrene po najvišjih oblasteh države in služijo za podpore fašističnih žrtev, n.pr. Dečji dom v Crikvenici, dom starcev v Zagrebu, zdravilišče za TBC pri Sarajevu in okrevališče v Lovranu.

Razprava je sklenila s sklepom, da se naroči cenitev nepremičnine, in nadaljevanje odložilo na nedoločen čas, drugi narok pa je bil zatem določen za 9. september 1948, proti čemer pa je ugovarjal Gelb v pismu predsedniku razlastitvene komisije

102 Hinko Gelb Zvezi, 17. junij 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

103 Hinko Gelb Zvezi, 20. junij 1948; Pismo Zveze Gelbu, 28. junij 1948, podpisana tajnik (rokopis, nečitljivo), in "za predsednika (rokopis), Bencijon Levi. - Arhiv SJOJ, Beograd.

Karlu Tassottiju, ker da bo tedaj službeno odsoten.¹⁰⁴ Tassotti je obravnavo preložil na 14. september,¹⁰⁵ kjer je Gelb ponovil že poprej izrečena stališča Eppingerja in Vajsa, slednji pa je ponovno pričal, da zgradba pred vojno ni bila konfesionalna šola. Hkrati je prišlo do ogleda in strokovne cenitve nepremičnine, ki je dosegla presenetljivih 486.625 Din za stavbe, in največ 6680 za zemljišče. Obe stranki sta se s cenitvijo strinjali. Predlagateljev zastopnik, Aleksander Kiralj, je na zapisnik izjavil, da "Okrajna dežnikarna investicijskega kredita nima, plačilo bi se moglo izvesti le na podlagi zadobljenega kredita, ki ga bi morali v svrhu plačila odškodnine posebno najeti."¹⁰⁶ Gelba je ta nepričakovani preobrat očitno zelo skrbel, saj je v svojem poročilu z naroka *Zvezi* zapisal:

Ta ocena je veliko previsoka, izvedenca nista upoštevala dandanašnjih posebnih okoliščin in prometne vrednosti, in zares je neverjetno, da sta taista strokovnjaka svojčas bivšo sinagogo ocenila z vsoto Din 130.000. Ta visoka cenitev bo zelo zavirala realizacijo, ker si bo nasprotna stranka po vsej sili prizadevala, da ne pride do izplačila v gotovini. Glede na to okolnost sem se s predsednikom Okrajnega izvršilnega odbora sporazumel, da bomo pripravljene tudi nekoliko popustiti, če se bo Izvršilni odbor potrudil, da dobimo izplačilo v denarju. [...] Kar pa se tiče sodnika samega, niti za hip ne dvomim, da bo njegova pisna odločitev za nas ugodna glede izplačila v gotovini. Preostala člana razlastitvene komisije sta druga zadeva. Toda, 15. člen je jasen - če ne bo kakega višjega interesa - tako da sem prepričan, da bo zadeva za nas ugodno razrešena.¹⁰⁷

Toda Gelb lastnemu optimizmu ni mogel pretirano verjeti, saj je istega dne napotil zaupno pismo Ludviku Vajsu (Weiss), enemu od redkih preživelih lendavskih Judov in prvemu predsedniku povojne lendavske judovske občine, v katerem ga prosil, naj pri predsedniku zaplombene komisije Tassottiju diskretno poižve, ali bo prišlo do odškodnine v denarju, ali zgolj v državnih obveznicah. Vajs je 23. septembra odgovoril, da bo odločitev slejkoprej odškodnina v državnih obveznicah.¹⁰⁸ Dne 20. septembra je razlastitvena komisija izdala odločbo (ki jo je Gelb prejel precej kasneje in šele po pisni urgenci pri Tassottiju¹⁰⁹), v kateri je judovski občini prisodila 326.680 Din odškodnine za celotno nepremičnino, in sicer 300.000 za zgradbo, ker je cenilčevo oceno ovrednotila kot previsoko, 20.000 za pripadajoča stranska poslopja, in 6680 za zemljišče, vse pa v državnih obveznicah, pri čemer je podala svojo interpretacijo 15. člena Temelnjega zakona o razlastitvah, 2. odstavek, hkrati pa relativizirala uspeh Gelbove strategije, po kateri je odškodnino terjal v korist dobrodelnih ustanov za žrtve fašizma, kajti "ni rečeno, da bi se morale te vzdrževati

104 Hinko Gelb v pismu Karlu Tassottiju, 3. september 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

105 Hinko Gelb *Zvezi*, 12. septembra 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

106 Zapisnik, narok pred razlastitveno komisijo v Dolnji Lendavi dne 14. IX. 1948, predsednik: Tassutti Karlo, člana: Vljaj Ludvik, Litrop Ignac, zapisnikar: Legen Štefan. - Arhiv SJOJ, Beograd.

107 Hinko Gelb *Zvezi*, 16. september 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

108 Pismo Hinka Gelba Ludviku Vajsu, 16. september 1948; pismo Ludvika Vajsa Hinku Gelbu, 23. septembra 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

109 Hinko Gelb Karlu Tassottiju, 1. oktober 1948; Hinko Gelb *Zvezi*, 1. oktober 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

iz odškodnin razlašcene nepremičnine.”

Ohranjeno gradivo ne pojasnjuje, zakaj sta se takoj po prejemu odločbe razlastitvene komisije Gelb in *Zveza* dne 6. oktobra 1948 odločila za pritožbo na okrajno sodišče Maribor. V pritožbi je Gelb izpodbijal praktično vse: uporabljeno tolmačenje 15. člena Temeljnega zakona; razlaščanje prav stavbe v lasti judovske občine kot najbolj oškodovane žrtve fašizma glede na dejstvo, da je bilo ta čas v Lendavi, po Gelbovem zatrjevanju, ničkoliko izpraznjenih zasebnih stavb, zlasti ”pobeglih narodnih izdajalcev, neznanih oseb, njilašev itd;”¹¹⁰ odločitev o razlastitvi kot taki, še posebej glede na to, da je *Zveza* pred tem skušala stavbo prodati po ceni, nižji od dosojene odškodnine; utemeljevanju v odločbi, po kateri so preživeli člani lendavske judovske občine vsi zaposleni in preskrbljeni, češ da gmotno stanje članov ne ukinja dejstva, da je judovska občina pravna oseba, premoženjsko neodvisna od materialnega stanja svojih članov (”če na primer v kaki rimskokatoliški občini stanuje štiri ali pet bogatih kulakov, to še ne pomeni, da je župnija sama bogata”); in izplačilo odškodnine v državnih obveznicah. Sodišču je predlagal, naj ekspropriacijo kot metodo v celoti zavrže. Če pa temu ne bi ugodilo, potem je zahteval izplačilo dosojene odškodnine za ”judovsko versko občino, ki poseduje zgolj in samo to nepremičnino, ki je predmet razlastitvenega postopka” in spada ”v red najbolj preganjanih žrtev fašizma v času okupacije,” v gotovini.¹¹¹

Mogoče je zgolj ugibati, kaj je Gelba in *Zvezo* navedlo v tolikšno izzivanje revolucionarne ideologije in prava: mogoče porazna vsota, za katero je bila prodana sinagoga v Lendavi, mogoče izplačilo v državnih obveznicah, vsekakor pa tudi ogorčenost nad odločenostjo oblasti, da bodo peščico preživelih Judov oropali poslednje skupne lastnine na poniževalen in kaznovaleen način, z razlastitvijo, ki so ga gotovo doživljali kot izrecen antisemitizem, saj so poznali zgodbe o oblastnem šikaniranju preživelih, zlasti Ludvika Wissa (Vajs) in Ludvika Blaua; v primeru prvega je moral posredovati sam Moša Pijade.¹¹² - Kakorkoli že, strategija, ki sta jo ubrala Gelb in *Zveza*, ni ostala nekaznovana.

Odgovor na pritožbo *Zveze* kot zastopnika judovske občine Lendava je podala Okrajna dežnikarna že 14. oktobra, v njem pa so se posebej posvetili obrazložitvi praktične rabe razlastitvenega zakona:

Razlogi za razlastitev v zakonu niso navedeni izčrpno, ampak samo s primeri. Napačno bi bilo, če bi kdo mislil, da je le v naštetih primerih dopustna razlastitev. [...] Naštevaje primerov kaže le nekakšen zgodovinski razvoj razlastitve. Potreba po razlastitvi se potemtakem ne presoja po določenih zakonskih predpisih ali pravilih, kot to napačno

110 Takšno pritožno strategijo lahko na tem mestu vsekakor označimo za veliko tveganje, kajti med ljudmi, ki jim je bila imovina zaplenjena zaradi lažnih obsodb veleizdajalstva, je bilo tudi v Lendavi kar nekaj Judov, med njimi stric Imela Shacharja/Tomislava Schwarzja Andrej Schwarz. O tem podrobno gl. prispevek Hannah Starman v tem zvezku.

111 Žalba protiv odluke Komisije od 20. 9. 1948 br. 6285/16 Okrajnega ljudskega odbora Lendava, Okrajni razlastitveni komisiji v roke Tassottiju dr. Karlu, Dolnja Lendava. - Arhiv SJOJ, Beograd.

112 Prim. Toš, Zgodovinski spomin..., s. 102ff.

zatrjuje pritožiteljica. Državni organ pri odločanju ni striktno vezan na ta zakonska pravila. Glede na današnje pomembnost koristi ljudstva, ki je gospodar v državi in ga pri varstvu teh koristi ne bo mogoče kakor koli omejevati, takšnih pravil sploh ne bi mogli izčrpno navesti. Zato vprašanje koristnosti oziroma utemeljenosti teh koristi ne more biti podlaga za pritožbo. Vsled tega proti aktu o razlastitvi tudi ni pritožbe. Zakon sicer tega izrecno ne pove, vendar o tem po njegovem besedilu ne more biti dvoma.¹¹³

Okrožno sodišče Maribor je pritožbo *Zvezze* zavrnilo dne 23. oktobra 1948, o čemer je Gelb *Zvezze* obvestil v dopisu iz dne 16. novembra, v katerem je nujno zahteval mnenje izvršnega odbora *Zvezze* o tem, ali naj vloži izredno pritožbo na javno tožilstvo LR Slovenije.¹¹⁴ *Zvezza* mu je 3. januarja 1949 odgovorila, da bo zadevo na izvršnem telesu obravnavala in ga hkrati prosila za izvedensko mnenje, da se bo odbor vedel ravnati.¹¹⁵ Kakšen je bil sklep, ohranjeno gradivo ne kaže, vsekakor pa je državni tožilec v zadevo posegel in sprožil postopek za varstvo zakonitosti na vrhovnem sodišču. Slednje je že 6. januarja 1949 izdalo odločbo, v kateri je ugodilo tožilčevi zahtevi za varstvo zakonitosti, zadevo pa vrnilo Okrajni razlastitveni komisiji pri Okrajnem ljudskem odboru Lendava v ponovni postopek in odločanje. Seveda pa presoja vrhovnega sodišča ni bila v ničemer v prid lendavski judovski skupnosti, Gelbu in *Zvezzi*. V obrazložitvi je vrhovno sodišče povzelo dotedanjanje cenitve, nato pa zapisalo:

Javni tožilec LRS pobija določbo glede višine odškodnine kot protizakonito in pravi, da tako od cenilcev, kakor tudi od komisije določena povprečna prometna vrednost ne odgovarja oni prometni vrednosti, ki jo predpisuje drugi odstavek čl. 11 temeljnega zakona o razlastitvi, da v mnenju izvedencev in v utemeljitvi odločbe po komisiji ni nikjer zaslediti utemeljitve, iz katerih vidikov in po katerih načelih naj bi bil 1 m² seženj vreden din 40.- in da se da iz višine ocenitve sklepati, da gre za prometno vrednost, ki jo je imela zemlja v dobi kapitalistične izkoriščevalske trgovine. Po čl. 11 temeljnega zakona o razlastitvi se da odškodnina v znesku povprečne proste vrednosti na dan cenitve. Pri ugotavljanju te vrednosti pa je upoštevati izpremenjene razmere in prilike, ki so nastale v posledici sedanjega gospodarskega reda in današnje ekonomske strukture. [...] Iz teh razlogov je postopanje razlastitvene komisije pomanjkljivo in je v posledici tega pomanjkljiva tudi odločba.¹¹⁶

Od tu dalje dokumentacija kaže, da sta bila Gelb in *Zvezza* v zadevi Lendava v

113 Okrajna dežnikarna D. Lendava Okrajni razlastitveni komisiji pri OLO-u, št. 208/48, Predmet: Izr. verska občina Dol. Lendava, razlastitev, 14. 10. 1948. Podpis: Novak (nečitljivo). - Arhiv SJOJ, Beograd.

114 Sklep Okrožnega sodišča Maribor, Gž 426/48, predsednik senata: dr. Dev Miroslav, 23. oktober 1948.

115 *Zvezza* Hinku Gelbu, 3. januar 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

116 V imenu ljudstva, Gzz 118/48, Ljubljana, 6. 1. 1949, Predsednik senata: dr. Gaber Milko, tajnik: dr. Sbrizaj Teodor. - Arhiv SJOJ, Beograd.

nekakšnem nerazložljivem zamiku eden do drugega. Cel teden po odločitvi vrhovnega sodišča je ta šele 18. januarja utegnila obravnavati Gelbova poročila o zadevi iz prejšnje jeseni, pri čemer je anahrono potrdila obvestilo o odškodnini 326.680 Din v obveznicah.¹¹⁷ Zato je Gelbovo poročilo o odločitvi vrhovnega sodišča¹¹⁸ sprožilo na *Zvezi* veliko zmedo: medtem ko je Tassutti v Lendavi že 1. februarja izdal termin za narok v obnovljenem postopku za dan 16. februarja 1949, je *Zveza* še 11. februarja Gelba spraševala, ali je stvar še rešljiva s plačilom restavracijskih stroškov Okrajni dežnikarni, kar naj bi stavbo in parcelo nekdanje judovske šole izločilo iz postopka razlastitve tako, da bi bilo nepremičnino mogoče potem prodati na prostem trgu.¹¹⁹ Gelb očitno ni imel časa, da bi razreševal tako zamaknjeno razumevanje razvoja dogodkov, kajti že 16. februarja se je obnovljeni postopek, ki ga je vodila razlastitvena komisija v identični sestavi kot prvič, končal s ponovljeno cenitvijo, ki jo je tokrat opravil cenilec Avgust Maučec, in določitev odškodnine za razlastitev v višini 97.170 Din v državnih obveznicah, kar je bila približno vsota, ki sta jo prejšnji cenitvi namenili zgolj stroškom povojne obnove zgradbe (95.525 Din). Zaprlembena komisija pod predsedstvom Tassottija v je v obrazložitvi navedla:

V smislu odločbe Vrhovnega sodišča v Ljubljani z dne 6. 1. 1949 GZZ 116/48-2 je bilo o stvari ponovno postopati in odločati. Po ponovnem ogledu na licu mesta s strani razlastitvene komisije in v zvezi z izvidom in mnenjem izvedenca Maučec Avgusta, ki je ocenil celotni razlastitveni predmet z zneskom 97.170.-Din, smatra sodišče, da je primerna odškodnina razlastitvenega predmeta v znesku 97.170.-Din. Višina tega zneska odgovarja razmeram in prilikam sedanjega gospodarskega reda in današnje ekonomske strukture, upošteva, da je v novi socialistični državi promet z nepremičninami v zelo ozkem obsegu in to v kolikor je to v skladu z izgradnjo socializma. V ostalem pa se sklicuje razlastitvena komisija na bistvena razloga pobijane odločbe, odnosno razveljavljene odločbe v izogib ponavljanja istih.¹²⁰

Gelb si je vzel čas za obrazložitev situacije *Zvezi* v dneh, ko je bila odločba že sprejeta, sam je pa še ni prejel, dne 18. februarja 1949, vendar se je naroka udeležil, tako da je lahko poročal:

V zvezi z našimi poprejšnjimi poročili, v katerih smo Vam sporočili, da je Javni tožilec LR Slovenije vložil pritožbo na Vrhovno sodišče LR Slovenije, je bil določen nov narok, ki se je odvil dne 16-tega t.m. Na naroku sem bil prisoten. Komisija je vzela na znanje sugestijo Vrhovnega sodišča in sprejela oceno z upoštevanjem socialističnih, ne kapitalističnih namer. Cenitev je nižana s Din 326.680 na Din 97.000, kar je po mojem mnenju neupravičeno in prenizko. Zahteval sem, da

117 Pismo Zveze Hinku Gelbu, 18. januar 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

118 Hinko Gelb *Zvezi*, 28. januar 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

119 *Zveza* Hinku Gelbu, 11. februar 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd. - Tudi sicer je v komunikaciji med Gelbom in *Zvezo* v letu 1949 zaznati nekoliko ohlajene odnose in poudarjeno formalističen jezik; Gelb npr. vse svoje dopise *Zvezi* v tem času zaključuje s frazo, ki morda signalizira napete odnose: "Izvolite to poročilo vzeti na znanje."

120 Odločba Okrajne razlastitvene komisije, 16. 2. 1949, Predsednik razlastitvene komisije: dr. Tassotti Karel. - Arhiv SJOJ, Beograd.

se postopa v skladu s čl. 15 Temeljnega zakona o razlastitvi, t.j., da se odškodnina da v gotovini glede na to, da gre za edino nepremičnino judovske skupnosti v D. Lendavi, ne v obveznicah. [...] Glede vašega dopisa z dne 17. t.m. Vas obveščamo, da so Vaše sugestije neuresničljive, iz razloga, ki sem ga podčrtal v našem dopisu dne 17. VI. 1948 [...]. Ob takem stanju stvari [...] je popolnoma deplasirano ponujati Din 96.000.- kot protivrednost za vloženo delo oziroma investicijo... Ne bi bilo niti modro niti logično gotovino vlagati v vnaprej propadlo stvar, kakršna je objekt, ki je pod ekspropriacijo. [...] če te nepremičnine ne moremo prodati privatniku - in to ne moremo tudi zato, ker nanje preži država - za koga naj jih imamo v D. Lendavi? Kdo bo nosil bremena davkov, itd., kdo bo to upravljal, če imate pa v Lendavi opravka s skoz in skoz negativnimi pripadniki? Veliko vprašanje je, če bomo kot organizacija z versko obarvanostjo - torej kot privatni sektor v najčistejšem pomenu besede - v prihodnosti sploh lahko nastopali kot lastniki nepremičnin, še posebej v ugaslih ali napol ugaslih občinah.¹²¹

Gelbov polemični ton v gornjem zapisu kaže, da je imel opravka ne le z zapoznelim razumevanjem in odločanjem na *Zvezi*, temveč tudi z določeno mero politične naivnosti, ki si je predstavljala, da je mogoče z lastnino svobodno tržiti in državo v tej zadevi prijemat v strah. Hkrati je ponovil, kar je pisal od leta 1947 dalje, da namreč lokalni preživeli pripadniki judovske občine pooblastilom in filozofiji *Zveze* niso bili naklonjeni. Njegova leto dni stara napoved, da bo za stavbo nekdanje judovske šole realistično mogoče iztržiti kakih 100.000 Din, in njegov strah glede posledic visoke cenitve judovske šole v prvem postopku sta se potrdila. V zaključku dopisa je dodal, da ima *Zveza* možnost pritožbe v osmih dneh.

Gelb je pritožbo vložil 6. marca 1949 in v njej na kratko ponovil vse, kar je zapisal že v pritožbi na prvo odločbo razlastitvene komisije, vključno z ilustrativno priliko o revni katoliški župniji in bogatih kulakih. Dodeljeno odškodnino je označil za prenizko in krivično in sodišče v Mariboru pozval k pravični rešitvi, ki da je nekje med novo določeno in prvotno odškodnino, in k izplačilu v gotovini.¹²² Že 22. marca je okrožno sodišče Maribor izdalo sklep, v katerem je pritožbi delno ugodilo, in sicer tako, da je odškodnino zvišalo za znesek 2000 Din:

Pritožbeno sodišče nima utemeljenih pomislekov zoper cenilno mnenje izvedenca Marčeca [sic!] Avgusta, katero je vzela razlastitvena komisija za podlago odločbi. Stališče pritožiteljice, da bi bilo treba najti pravično sredino med prejšnjo in sedanjo ocenitvijo, ni utemeljeno, ker se pri prvotni cenitvi niso upoštevale spremenjene gospodarske razmere, zaradi katerih za določanje prometne vrednosti zemljišč niso uporabni vidiki, ki so veljavi [sic!] v kapitalističnem gospodarstvu. ... Vse ostalo, kar pritožiteljica v tej smeri še izvaja, pa je za določitev prometne vrednosti neupoštevano. Pritožbi je bilo ugoditi le v toliko, da je bila

121 Hinko Gelb *Zvezi*, 18. februar 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

122 Žalba protiv odluke Komisije od 16. II. 1949 br. 172/3-49, Okružni sud Maribor, preko Okrajna razlastitvena komisija na ruke dr. Karela Tassottija, 6. III. 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

odškodnina zvišati [sic!] za 2.000 dinarjev, ker je razlastitvena komisija, ki je sicer v celoti oprla odločbo o višini odškodnine na cenilno mnenje izvedenca Marčeca [sic!] Avgusta, prezrla ocenitev stranske stavbe z zneskom 2.000 dinarjev.¹²³

Zveza je potrebovala še cela štiri leta in obilo dopisovanja z bankami, državnimi podjetji, ministrstvom za finance LR Slovenije in drugimi, da si je priborila začetek obročnega izplačevanja državnih obveznic v odškodnino za razlaščeno imetje lendavske judovske občine. Vlada je odlok o izdajanju obveznic izdala dne 16. marca 1950,¹²⁴ šele 28. oktobra 1951 je *Zveza* dobila obvestilo o izdaji 25 letno unovčljivih obveznic v skupni višini 99.170 Din, poleg obresti v višini 3636 Din. Izplačilo prvega obroka se je zgodilo 3. januarja 1952 in je znašalo 5202 Din.¹²⁵

Ker je bila parcela 110 v Lendavi, na kateri je stala bivša judovska šola, edini objekt na ozemlju Slovenije v lasti kake judovske občine, ki je podlegel povojni nacionalizaciji oz. razlastitvi, je v nadaljevanju oskrbela tudi za pravni precedens v poosamosvojitvenem času. V sklopu denacionalizacijske zakonodaje (1991-1993) je namreč Judovska skupnost Slovenije s sedežem v Ljubljani dne 26. 6. 1995 z delno odločbo Ministrstva za kulturo RS dosegla denacionalizacijo te lastnine in se s tem uveljavila kot pravna naslednica predvojne in povojne lendavske Judovske občine.¹²⁶ Žal je bila parcela z zgradbo nemudoma, v letu 1996, prodana Občini Lendava. Kljub nasprotovanju spomeniškovarstvenih služb in dejstvu, da je bil objekt zakonsko zavarovan kot spomenik,¹²⁷ je bil v letu 1999 po letih delnih rušitev in očitno namerne delapidacije porušen, in to celo prej, kot je bila sprememba lastninske pravice vpisana v zemljiško knjigo. Sledeči sodni postopki proti tedanjemu lendavskemu županu Jožefu Koconu¹²⁸ in spremljajoči procesi na ravni ministrstva za kulturo in spomeniškovarstvenih služb so, kot množica podobnih, izzveneli v prazno.¹²⁹

V nadaljevanju leta 1949 se je Hinko Gelb posvetil še problematiki judovskega pokopališča v Dolgi vasi. Dne 5. septembra je Judovski občini Zagreb poročal, da glede pokopališča ni kaj prodajati ("ne zaznamujemo prometne vrednosti"), da

123 Sklep Okrožnega sodišča Maribor, Gž 101/49-3, Maribor, 22. 3. 1949, predsednik senata: Senica Miloš, zapisnikarica: Orožel Ivanka. Arhiv SJOJ, Beograd.

124 Uradni list FNRJ, št. 20, 18. marec 1950.

125 Dokument G13/52, datiran 3. januar 1952, naslovniku SJOJ. Št. 59, Donja Lendava, PR-1227, K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd; Pismo Centralnega direktorata za poddržavljanje naslovniku SJOJ, 28. oktober 1951 o razlastitvi, 4470/75-2617. Št. 59, Donja Lendava, PR-1227, K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd.

126 Delna odločba Ministrstva za kulturo RS, op. št. 464-92/93 JFo, podpis: Sergij Pelhan, Minister. Arhiv Judovske skupnosti Slovenije, Ljubljana. - JSS je v dopisovanju glede postopkov denacionalizacije judovske šole konsistentno sprožala tudi vprašanje pokopališča v Dolgi vasi: Dopis dr. Roze Fertig Švarc, predsednice JSS, ministru Sergiju Pelhanu, 24. marec 1995. Arhiv JSS.

127 Odlok o razglasitvi nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju Lendava, Uradni list RS, 20/1993.

128 Sodba Okrajnega sodišča Murska Sobota, št. 91/99, 31. marec 2000, podpisana Angela Perš, preiskovalna sodnica.

129 Za dodatne podrobnosti gl. Toš, Zgodovinski spomin..., s. 121-128.

sicer obstajajo na pokopališču dragoceni marmornati spomeniki, da pa velja zadevo likvidirati, kajti, kot je resignirano ugotovil, "zanje se nihče ne zanima, po dosedanjih izkušnjah pa bodo verjetno preprosto raznešeni."¹³⁰

Murska Sobota

Izraelitska verska občina Murska Sobota je bila pred vojno osrednja judovska skupnost na tedanjem slovenskem ozemlju in je vključevala Tešanovce, Ptuj, Celje, Radomlje, Sv. Jurij, Bakovce, Maribor in Ljubljano. Skupnost v Beltincih, ki se je razselila že v času med obema vojnama, oz. njena imovina je bila priključena skupnosti v Murski Soboti dne 21. aprila 1947 po odločbi okrajnega sodišča.¹³¹

V letu 1948 je Hinko Gelb *Zvezi* poročal, da je od preko sedemsto predvojnih članov te skupnosti, z izjemo Ljubljane, kjer je bila medtem ustanovljena nova Judovska skupnost, preživelo le 54 ljudi; seznam preživelih Judov Jugoslavije, ki ga je sestavil Avtonomni odbor *Zveze*, je v Murski Soboti leta 1946 naštel le 46 preživelih.¹³² Predsednik murskosoboške judovske skupnosti je bil Rudolf Pollak, ki pa se je leta 1949 izselil v Izrael, tajnik pa Ivo Kardoš. Skupnost ni imela nikakršnih uradov (Pollak je uradoval kar doma), nobenega rabina, verouka, obredov ali kakršnihkoli drugih verskih ustanov. Poročal je, da je kar 70 odstotkov članov občine hudo obolelih ali invalidnih, in da 22 članov prejema denarno pomoč *Zveze*. Vse te podatke je Gelb nanizal v ličnih preglednicah na več listih, naštel in preračunal pa je tudi podporo, denarno ali blagovno, ki so jo preživeli dobili s strani *Zveze*. V pismu z dne 25. maja 1948 je Gelb *Zvezo* obvestil, da šteje murskosoboška občina "17 duš," in da je njen predsednik Pollak preživele v Tešanovcih, Ptujju, Celju, Sv. Juriju, Bakovcih in Mariboru prosil, naj se priključijo ljubljanski občini.¹³³ Na ta način so predsedniki zdesetkanih judovskih občin, kot rečeno zgoraj, skušali revitalizirati svoje občestvo, kar so bile avtonomistične in osamosvojitvene težnje, ki so tako dražile Hinka Gelba. V letih 1948 in 1949 je Gelb tako po sili okoliščin arbitral v precej resnem sporu med murskosoboško judovsko občino in ljubljansko, ki je, kot prestolnična v republiki, zahtevala primat nad murskosoboško in želela izposlovati tudi izključne pravice razpolaganja za vso preostalo imovino judovskih občin na področju Slovenije.

Sicer pa je Gelb v navedenem poročilu podrobno označil vse ostanke imovine nekdanj bogate judovske občine. V letu 1945 zatečena imovina Izraelitske veroizpovedne občine v Murski Soboti je bila pridobljena v letu 1911. Vpisna je bila pod katastrsko številko 75 k.o. in je obsegala sinagogo, 3 are in 36 m², št. 336; hišo na parceli št. 337

130 Hinko Gelb Jevrejskoj vjeroispovednoj općini Zagreb, 5. september 1949. Parafa: G(elb). - Arhiv SJOJ, Beograd.

131 Poročilo Hinka Gelba št. 1430/1947 o judovski občini Murska Sobota, 29. maj 1947. K-PR 334, N.R. Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd; Zemljiškoknjžni izpisek št. 95/49, Okrajno sodišče Murska Sobota. Pravni odsek, PR-1227, K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd.

132 Seznam preživelih Judov v Jugoslaviji, ki ga je sestavil Avtonomni odbor Zveze v letu 1946. Arhiv SJOJ, Beograd. Po pričevanju Erike Fürst (intervju z Ireno Šumi, 2011) v to število niso bili zajeti preživeli člani družine Hahn, ki so se med vojno spreobrnil v evangeličansko vero.

133 Hinko Gelb Zvezi, 25. maj 1948. K-PR 334, N.R. Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

v izmeri 4 are 0,8 m²; mrtvašnico (34 m²) na parceli št. 396; travnik (16 arov 12 m²) na parceli 373; vrt (16 arov 57 m²) na parceli 374; njivo (19 arov 92 m²) na parceli št. 1027/2; pokopališče (22 arov 89 m²) na parceli št. 1028. Dokumentacije judovske občine, matic in podobnega ni bilo.¹³⁴

Glede pokopališča je posebna komisija Mestnega ljudskega odbora v maju leta 1951 na Gelbovo prošnjo vzpostavila inventar, ki je obsegel 39 nagrobnih spomenikov iz črnega granita, 39 iz belega marmorja, in 66 iz

...peščene kamna brez vsake vrednosti. Ta komisija je pri pregledu vseh nagrobnih spomenikov ugotovila, da ni med njimi nobenega kateri bi prišel v poštev historijske vrednosti, vsi so enostavni pogrebni spomeniki.¹³⁵

Vendar se Gelb, verjetno tudi zaradi izkušenj v Dolgi vasi v Lendavi, s pokopališči ni hotel podrobneje ukvarjati, ker po novi zakonodaji za kaj takega ni imel pravnih sredstev. Na pismo podpisnika za predsednika *Zveze*, Bencijona Levija z dne 9. maja 1951, ki je pisal o "ekspropriaciji" murskosoboškega pokopališča, je Gelb odgovoril, da

v konkretnem primeru... ne gre za nikakršno ekspropriacijo; temveč za povsem legalno upravo na podlagi člena 31., točke 15 Temeljnega zakona o narodnih odborih. Narodni odbor v Murski Soboti nima le pravico, temveč tudi dolžnost upravljanja. S tem v zvezi Vas prosimo, da nam javite, ali ste vi JVO v Murski Soboti poslali kake dotacije za popravilo pokopališča.¹³⁶

Gelb bi se bil očitno pripravljen pogajati za povračilo takih morebitnih dotacij; ker pa mu je Levi odgovoril,¹³⁷ da *Zveza* ni nič takega nakazala, je zadevo povsem opustil. V pismu z dne 3. avgusta 1952 je judovska občina Murska Sobota obvestila *Zvezo*, da je nek občinski odbornik in obrtnik začel uničevati nagrobne spomenike, ne da bi judovsko občino o tem kakorkoli obvestil.¹³⁸ Vendar se je Gelb pokopališčem že davno prej odpovedal. Nadaljnja usoda murskosoboškega judovskega pokopališča je znana: v letu 1977 se je začela realizacija pobude za ureditev spominskega parka potem, ko so bila posekana drevesa, razdrta ograja in leta 1963 razrušena mrtvašnica.¹³⁹ Trajalo je vse do začetka 1990. let, da je park dobil svojo današnjo

134 Hinko Gelb Zvezi, 16. junij 1949, v odgovor na pismo Zveze, 10. junij 1949. Pismo se je nanašalo na pobudo Judovske skupnosti v Ljubljani, da bi prevzeli posesti judovske občine Murska Sobota. Gelb je zapisal: "V času stare Jugoslavije je bila Ljubljana s svojimi 5 - 6 člani zgolj privesek Murske Sobote, zato nimajo nobene moralne pravice, da bi karkoli prevzemali iz Murske Sobote." - Arhiv SJOJ, Beograd.

135 Dopis Hinka Gelba Zvezi, s povzetkom ugotovitve komisije Mestnega ljudskega odbora. 29. maj 1951. - Arhiv SJOJ, Beograd.

136 Hinko Gelb Zvezi, G-722/51, 14. maja 1951. - Arhiv SJOJ, Beograd.

137 Zveza Hinku Gelbu, dop. št. 1187/51, 8. maj 1951. - Arhiv SJOJ, Beograd.

138 Pismo judovske verske občine Zvezi, 3. avgust 1952. - Arhiv SJOJ, Beograd.

139 Več o tem gl. Toš, Zgodovinski spomin..., s. 130ff. - Dodava lahko, da je ureditev spominskega parka s stališča košer pravil sporna, kajti trupel niso prekopali, pokopališko ozemlje pa tudi ni zavarovano s kako ograjo.

podobo, večina spomenikov pa je bila uničena.

Zveza in Hinko Gelb sta akcije za likvidacijo premoženja judovske občine začela v letu 1947. Relativno brez zapletov so v letu 1949 odprodali premično imetje: staro preprogo, ki jo je kupila Šarika Baldižar za 10.000 Din,¹⁴⁰ mrtvaški voz, ki ga je kupil Jože Kolar za 70.000 Din,¹⁴¹ in preostalo premično opremo murskosoboške sinagoge, klopi, svečnike in ostanke orgel, protestantski filialni župniji Selo v Prosenjakovcih dne 8. aprila 1949 za vsoto 25.000 Din.¹⁴² Zvitkov Tore, matic in druge dokumentacije ni bilo najti.¹⁴³ V utemeljitvi svojega predloga za prevzem oz. odkup ostankov notranje opreme sinagoge je vodstvo župnije Selo zapisalo:

Vsi zgoraj navedeni predmeti so služili Bogu na čast v Izraelski cerkvi v Murski Soboti, zato pa naj vse te premičnine tudi v bodoče služijo Bogu na čast v naši evangelijski cerkvi v Selu. Tudi pripominjamo to, da je naša filialna cerkvena občina zelo siromašna, ker stoji samo iz ene vasi, tudi naši verniki so v zelo slabem gmotnem stanju. Tudi vse zgoraj omenjene premičnine so tudi v zelo slabem stanju in zato pa nimajo že velike vrednosti. Zato pa prosimo, naj se naša ponudba sprejme, ter se naj zgoraj navedene premičnine nam prodajo za zgoraj omenjeno kupnino, in tako naj vse to služi Bogu na čast.¹⁴⁴

Prodaja sinagoge s pripadajočo hišo in parcelo je potekala brez posebej nenavadnih zapletov na ravni *Zveze* in ljudske oblasti v Murski Soboti, pač pa jo je, kot rečeno, zaznamoval spor med *Zvezo*, murskosoboško in ljubljansko judovsko občino. Zagrebška judovska skupnost je 28. novembra 1947 *Zvezi* sporočila:

V Murski Soboti obstaja Sinagoga precejšnje vrednosti. Po informacijah tovariša Gelba se bi morda zanjo dalo dobiti tudi do pol milijona dinarjev. Po nepreverjenih informacijah nameravajo predstavniki JVO [Judovska verska občina] v Murski Soboti to Sinagogo prodati ne ozirajoč se na smernice *Zveze*, po katerih gre iztržek takih prodaj v Fond pri *Zvezi*. Tako svoje stališče menda utemeljujejo s tem, da so Sinagogo zgradili njihovi predniki in lahko zato svobodno razpolagajo

140 Zapisnik in pogodba št. 288/49, 8. april 1949, med Boldižar Šariko in *Zvezo*, ki jo je zastopal Hinko Gelb. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

141 Ta izkupiček, ki ga je dosegel Gelb, je bil precej višji od vsot, ki jih je večinoma za iste kupce predvidela ali že dogovorila Judovska občina Murska Sobota sama; marca 1949 je na *Zvezo* pisala o ponudbi 3-4.000 za preprogo, in 50.000 za mrtvaški voz. Prim. Jevrejska verska občina *Zvezi*, 14. marec 1949, podpis: Predsednik Pollak Rudolf, Sekretar Kardoš Ivo. - Arhiv SJOJ, Beograd.

142 Zapisnik in pogodba št. 287/49, 8. april 1949, med Jožetom Kolarjem in *Zvezo*, ki jo je zastopal Hinko Gelb. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd. - Sicer je pa Gelb v svojem dopisovanju z *Zvezo* posebej govoril o prodaji več mrtvaških vozil v lasti judovskih občin na Hrvaškem in v Bosni: zdesetkane judovske skupnosti take opreme pač niso več potrebovale. V enem od dopisov je pripomnil celo, da je murskosoboška judovska skupnost v dveh letih po vojni z oddajanjem mrtvašnice in pogrebnega vozila zaslužila več kot 14.000 Din. - Gl. npr. Hinko Gelb Judovski občini Murska Sobota, 354/49, 8. maja 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

143 Zapisnik in pogodba št. 289/49, 8. april 1949, med protestantsko župno cerkvijo Selo in *Zvezo*, ki jo je zastopal Hinko Gelb. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

144 Evangelijska filialna cerkvena občina Selo, Pekmurje, LR Slovenija. Pošta Prosenjakovci. Ponudba. 14. marec 1949, podpisan Hari Leopold, evang. senior, in Kolta Štefan, sen. inšpektor. - PR-1227, K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd.

Dne 4. decembra 1947 je *Zveza* pooblastila Pravni odsek oz. Gelba za likvidacijo vsega imetja murskosoboške občine.¹⁴⁶ Dne 2. januarja 1948 pa so predstavniki murskosoboške občine z mestnim ljudskim odborom podpisali sporazum, po katerem bi zgradbo sinagoge oddajali v najem mestnemu odboru, ki bi v njej uredil kinematograf, za 18.000 Din mesečno.¹⁴⁷ To zaslužkarsko podjetnost je *Zveza* ostro obsodila kot "egocentrično, egoistično... nemoralno," dodala pa je še ideološki akcent o občenarodnem interesu. Ugovarjali so tudi avtonomiji občine, v kateri ni preostalo več kot štirih odraslih moških (kar pač ni zadoščalo za *minjan*), poleg tega pa so murskosoboški občini očitali, da nikoli ni pokazala kake pobude za rešitev sinagoge in drugih objektov tako, da bi najela investicijski kredit. *Zveza* je taka stališča, in svojo izključno pristojnost za upravljanje z imetjem lokalne judovske občine, sporočila tudi Mestnemu ljudskemu odboru.¹⁴⁸ V zaključku dopisa so predlagali pooblastitev Hinka Gelba v tej zadevi, kar je ta potem tudi uveljavil.¹⁴⁹

Gelb je v dopisu *Zvezi* dne 19. januarja 1948 obrazložil svoje razloge za nasprotovanje najemni pogodbi: da bi se stavba preuredila v kinematograf, je lokalni arhitekt predvidel 800.000 Din, tak poseg v treh letih, kolikor jih je predvidela pogodba o najemu, ne bi bil amortiziran, ob prekinitvi najema pa stavbe ne bi bilo več mogoče vrniti v prvotno stanje.¹⁵⁰ Dne 28. januarja 1948 je Mestni ljudski odbor judovski občini v Zagreb oz. Hinku Gelbu sporočil, da zgradba sinagoge ni primerna za preureditev v kinodvorano, zaradi česar je "nakup sinagoge za nas brezpredmeten."¹⁵¹ *Zveza* je nato nakup ponujala različnim potencialnim interesentom: Okrožni sindikalni zvezi,¹⁵² mladinski organizaciji, ki je izražala namere, da bi sinagogo preuredila v gledališče,¹⁵³ Osvobodilni fronti in kajpak Okrožnemu ljudskemu odboru, od katerih pa so vsi, po Gelbovih besedah, "pokazali zelo pičel interes za te nepremičnine."¹⁵⁴ Dne 13. aprila 1949 pa je Gelb Okrožni ljudski odbor pisno opozoril, da je prejel

145 Zagrebška judovska skupnost Zvezi, 3150-47/Le-Gr., 28. novembra 1947, podpis: Prof. dr. A. Hahn, predsednik, David Levi, tajnik. Oznaka zaupno. - Arhiv SJOJ, Beograd.

146 Pooblastilo o polnomočju Zveze Hinku Gelbu, št. 851, 4. december 1947, podpis: Dr. Fridrih Pops, predsednik, Naftali Gedalija, tajnik. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

147 Najemna pogodba, 2. januar 1948, med Izraelsko versko občino Murska Sobota in Mestnim ljudskim odborom Murska Sobota. Podpis: Rudolf Pollak, Ivo Kardoš in Pavel Šontag za Izraelsko občino. - Arhiv SJOJ, Beograd.

148 Hinko Gelb Zvezi, 171-48/hg-gr, 19. januar 1948. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

149 Dopis Zagrebške judovske skupnosti Zvezi, 3150-47/le-Gr., 28. 11. 1947, podpisana: predsednik prof. dr. A. Hahn, tajnik: David Levi. Oznaka: zaupno. - Arhiv SJOJ, Beograd.

150 Hinko Gelb Zvezi, 171-48/HG-Gr., 19. januar 1948. - Arhiv SJOJ, Beograd.

151 Pismo Mestnega ljudskega odbora Murska Sobota Judovski skupnosti v Zagrebu, št. 225/I-48, 28. januar 1948, podpisan Štefan Antalič, tajnik. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

152 Hinko Gelb Zvezi, 285/49-hg/ab, 11. april 1949. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

153 Hinko Gelb Okrajni sindikalni zvezi, 48/hg-gr, 5. februar 1948. Podpisan Prof. dr. A. Hahn, predsednik, in David Levi, tajnik. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

154 Poročilo judovske skupnosti Murska Sobota z dne 14. marca 1949, podpisana Pollak Rudolf in Kardoš Ivo. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

obvestila o tem, da je slednji v zgradbo za sinagogo naselil dekliški internat in začel z obnovo stavbe, ne da bi o tem obvestil lokalno judovsko skupnost ali *Zvezo*. Poudaril je, da *Zveza* ne nasprotuje taki rabi zgradbe, ker je v tem povsem enotnega mišljenja z ljudsko oblastjo, toda nasprotoval je ravnanju z zgradbo na način, kakor da nima lastnika, še posebej glede na dejstvo, da je lastnik množična žrtev fašistične okupacije in kot taka ni zaslužila tovrstne obravnave.¹⁵⁵ Hkrati je v posebnem dopisu še isti dan Okrajnemu ljudskemu odboru predlagal odkup celotnega kompleksa sinagoge, zemljišča in hiše za sinagogo.¹⁵⁶

Dokumentacija, ki jo tu pregledujemo, ne razgrinja, zakaj si je Mestni ljudski odbor po propadlih namerah o kinematografu in vrsti odklonilnih stališč zgodaj poleti leta 1949 premislil in odkupil sinagogo, hišo za njo, in pripadajočo parcelo. Dne 9. junija je Izraelitska verska občina Murska Sobota, ki jo je zastopala *Zveza* oz. Hinko Gelb, sklenila kupoprodajno pogodbo s Splošnim ljudskim premoženjem, ki ga je zastopal Mestni ljudski odbor. Kupnina je bila odmerjena na 500.000 Din: 300.000 ob sklenitvi pogodbe in 200.000 Din najkasneje do 28. februarja 1950.¹⁵⁷ Že 24. junija je Gelb lahko *Zvezi* poročal, da je bil prvi del kupnine nakazan in položen na bančni račun *Zveze* št. 101-9669341, odprt pri Narodni banki Jugoslavije.¹⁵⁸ Vpis v zemljiško knjigo, ki ga je odločilo Okrajno sodišče z odločbo št. 333/50, je glasilo na Splošno ljudsko premoženje.¹⁵⁹

Bela Ebenspanger, tedaj predsednik judovske občine v Murski Soboti, je na prodajo in doseženo vsoto za sinagogo in enonadstropno hišo ugovarjal v dopisu *Zvezi* v septembru 1949, poleg tega pa je v istem dopisu Gelba obtožil, da se v ničemer ni posvetoval s člani lokalne judovske občine, in da je posegal v njihove "socialne odnose."¹⁶⁰ *Zveza* se z njim ni strinjala, temveč je zatrdila, da Gelb nikakor ni posegal v kake "socialne odnose," ker da so bile njegove naloge povsem drugačne, in dodala nekaj ostrih tonov:

- a) Nepremičnine v Murski Soboti spadajo med relativno najboljše prodane nepremičnine, še posebej, če se upošteva, da privatne osebe niso mogle kupiti znotraj popolnoma demoliranega hrama, in da so mestne ljudske oblasti reflektirale na to zgradbo.
- b) Vse, kar je tovariš Gelb delal, je delal na osnovi pooblastila *Zveze* in s soglasjem *zveze*.
- c) Leta 1947 je J.V.O. [Judovska verska občina] v Murski Soboti obstajala samo na papirju. Celoten obseg njenega dela je bil v potrjevanju prejema pošiljk tekstila in obutve, kot tudi podpor, ki so bile dodeljene

155 Hinko Gelb Okrajnemu ljudskemu odboru v Murski Soboti, 3030/49-hg/ab, 13. april 1949. - PR-1227, K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd.

156 Hinko Gelb Okrajnemu ljudskemu odboru Murska Sobota, 312/49 - hg/ab, 13. april 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

157 Kupoprodajna pogodba, 19. junij 1949. - Arhiv SJOJ, Beograd.

158 Hinko Gelb *Zvezi*, 515 hg/vw, 24. junij 1949. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

159 Odločba Okrajnega sodišča Murska Sobota, 333/50, 1. februar 1950. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

160 Bela Ebenspanger *Zvezi*, 16. september 1950. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

na osnovi neresničnih podatkov o številu članov. d) Egocentrični, egoistični, da ne rečemo še kaj drugega, odnos J.V.O. v Murski Soboti se je zlasti izkazal pri nameri, da sklene najemno pogodbo [za sinagogo] z Mestnim narodnim odborom...¹⁶¹

Odločitev, da se sinagoga v Murski Soboti podre, je Mestni ljudski odbor sprejel dne 25. marca 1945. Podiranje se je imelo začeti dne 21. aprila 1954.¹⁶²

Sklep

V letu 1950, pet let po koncu 2. svetovne vojne, v Prekmurju tako rekoč ni ostalo nič, kar bi pripadalo kakemu preživelemu Judu ali judovski občini, pet let kasneje pa so večinoma izginili ali bili prepuščeni razkroju vsi materialni spomeniki njihove prisotnosti in predvojnega življenja.

Medtem ko je Pravni odsek z Gelbom na čelu razprodajal lastnino nekdanjih judovskih skupnosti, je imela *Zveza judovskih občin Jugoslavije* polne roke dela z odpravljanjem judovskih izseljencev v Izrael. Dne 2. avgusta je predsedstvo *Zveze* vse članice ponovno pozvalo, naj sodelujejo pri inventariziranju in čimprejšnji likvidaciji vseh nepotrebnih nepremičnin in lastnine zdesetkanih ali ugaslih občin.¹⁶³ Komaj dan poprej pa jim je razposlala poročilo o uspešno izvedeni drugi *alija* v Izrael, ki je obsegala tri ladijske transporte s skupno 2490 ljudmi. Prva *alija* je obsegla 4115 preživelih Judov iz celotne Jugoslavije, njihovih nejudovskih svojcev, kakor tudi judovskih beguncev, zatečenih na ozemlju Jugoslavije po vojni. *Zveza* je koordinirala naknadno selitev premičnega imetja izseljencev, ki so potovali na ladjah "Bosna," "Radnik" in "Prozor." Predsednik *Zveze* je pohvalil discipliniranost potnikov, učinkovitost izseljenskih štabov in kooperacijo državnih oblasti, ter dodal:

Med potovanjem so se na vsakem transportu odvijale razne svečanosti in zabavne prireditve [...]. Na teh prireditvah je prišla do izraza ljubezen in predanost naših izseljencev svoji Domovini, Federativni Ljudski Republiki Jugoslaviji, kakor tudi njihova pripravljenost, da srčno sodelujejo pri izgradnji države Izrael kot svoje nove domovine, in da bodo čvrsta vez prijateljstva med obema državama in njihovima narodom. [...] Ob odhodu ladij iz našega pristanišča so izseljenci na vseh treh transportih poslali telegrame Predsedniku Vlade FLRJ,

161 Pravni odsek Zvezi, Pritožba Izraelske verske občine v Murski Soboti proti Hinku Gelbu, 1116/50, 2. oktober 1950. - K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

162 Ljudski odbor Murska Sobota, fond Gradnje, obnove, turizem, št. 19., Regionalni arhiv Maribor. - Pravni odsek zveze z Hinkom Gelbom na čelu je v Prekmurju se je tja do leta 1952 zamujal še s prodajo njive ob pokopališču, ki ga je po mnogih šikanah lokalnih oblasti, pritožbah na sodišče v Maribor, in obilnim birokratskim težavam uspel prodati privatnikoma, Štefanu in Katarini Novak, za 65.000 Din. Z Ludvikom Vajsom (Weiss) sta tudi koordinirala prodajo zemljišča ob judovskem pokopališču v Beltincih, ki je bilo v nadaljevanju povsem raznešeno, sinagoga v Beltincih pa je bila uničena že koncem 30. let prejšnjega stoletja. - Dosje "Novak," in dosje "Beltinci," K-PR 334, N.R Slovenija, K-AL881, Arhiv SJOJ, Beograd.

163 Okrožnica Zveze vsem članicam, 2789/49, 2. avgust 1945, zaznamek: "Zelo pomembno in nujno." - K-AL880, Arhiv SJOJ, Beograd.

Maršalu Jugoslavije, Tovařišu Titu. [...] Prepričani smo, da bodo vse naše občine in naša celotna skupnost za vselej hvaležni in ponosni zaradi drže naše ljudske oblasti in zaradi velikega zaupanja, ki so nam ga izkazali ob pripravi in organizaciji tega velikega dela, kakor tudi zaradi brezhibnega sodelovanja pri tem delu med ljudsko oblastjo in nami. [...] S tem odhodom je jugoslovansko judovstvo dal svoj nov in dragocen zgodovinski doprinos k izgradnji in razvoju države Izrael v napredno in resnično demokratično državo. Prepričani smo, da bo to dejstvo spodbudilo našo ponovno številčno zmanjšano judovsko skupnost v FLRJ, da kljub temu ohrani svojo dosedanjo vitalnost in tudi v bodoče izpolnjuje svoje dolžnosti do naše Domovine, Federativne Ljudske Republike Jugoslavije, in do judovstva.¹⁶⁴

Kar predsednik *Zveze* v tej zanosni poslanici ni omenjal je bilo dejstvo, da so morali izseljenci ob vkrcanju podpisati poseben formular, v katerem so se zase, za svoje živeče in morebitne prihodnje potomce odrekli jugoslovanskemu državljanstvu in vsej lastnini na tleh Jugoslavije. - Sicer pa je kazno, da *Zveza* in njen tedanji predsednik dr. Albert Vajs nista pretirano verjela v vitalnostne izgleda Judov v Jugoslaviji: do konca leta 1952 so organizirali še štiri *alijs*. Zadnja slovenska judovska družina se je v Izrael odselila leta 1983.

* * *

HOLOCAUST AS PERSONAL AND COMMUNAL EXPERIENCE: TESTIMONIES FROM PREKMURJE

Irena Šumi, Oto Luthar

Summary: The authors excise and extrapolate, on basis of ethnographic data, a chronologically continuous time in the history of Prekmurje Jews, only to present the sharp discontinuity within this chronology: the period between the Spring-Autumn deportations of the Prekmurje Jews, the Spring of 1945, when nearly all of them were assuredly already killed in Auschwitz, and the Fall of 1945 that saw the beginning of the systematic, and systemic, annihilation of the memory, and material and cultural legacy, of the Prekmurje Jews under the new regime in Slovenia. The direly unsentimental, class-war, unceremonious stripping of the last shreds of memory and survival in the new regime is portrayed through an account of the unusually realistic actions of the Union of the Jewish Community of Yugoslavia's legal department head, dr. Hinko Gelb, and his efforts to salvage what salvaged could be.

Ključne besede: holokavst v Prekmurju; deportacije iz Prekmurja; preživeli holokavsta v Prekmurju; dr. Hinko Gelb; Zveza judovskih občin Jugoslavije

Keywords: Holocaust in Prekmurje; deportations from Prekmurje; Holocaust survivors in Prekmurje; Dr Hinko Gelb; Union of Jewish Communities of Yugoslavia

164 Okrožnica Zveze vsem članicam, Poročilo o koncu druge izselitve v držav Izrael, 2786/49, 3. avgust 1945. - K-AL880, AO-899, Arhiv SJOJ, Beograd.

Četrto del

Žrtve in preživeli
po letu 1945

Povojne zaplembe judovskega premoženja

Renato Podbersič, Damjan Hančič

Po koncu druge svetovne vojne je nova jugoslovanska oblast poddržavila veliko nepremičnin, ki so bile v lasti tujega in domačega judovskega prebivalstva. Judovski kapital je bil predmet zaplemb že pod nemško in italijansko okupacijo med drugo svetovno vojno, nekoliko težje razumljivo pa je ravnanje povojnih jugoslovanskih oblasti, ki so se prav tako polaščale judovskega premoženja. Slednje je namreč delilo usodo zaplemb, nacionalizacij itd., ki so jih doživljali tudi drugi (nekoliko) premožnejši državljani. Pri tem odvzemu ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, pač pa zgolj razredna. Zato ne preseneča, da so marsikaterega Juda razglasili za osebo nemške narodnosti ali celo kulturbundovca in ga razlastili na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno last. Paradoksalno je le, da so Judom leta 1941 premoženje zaplenili nacisti, po koncu vojne pa še komunisti: nacisti zaradi protijudovske zakonodaje, komunisti pa zato, ker naj bi bili nekateri slovenski Judje po njihovem mnenju v resnici Nemci.¹

Pomembno kategorijo odvzetega oz. zaplenjenega judovskega imetja na Slovenskem torej sestavljajo odvzemi po odloku AVNOJ-a, ki so slovenske Jude prizadeli po koncu druge svetovne vojne leta 1945. Ti odvzemi so imeli podlago v dveh popisih, ki jih danes hrani dislocirana enota Arhiva Republike Slovenije. Prvi se nanaša na osebe, ki so se opredelile za Nemce pri italijanskem popisu prebivalstva takratne novoustanovljene Ljubljanske pokrajine (Provincia di Lubiana). Popis so tedanje italijanske okupacijske oblasti izvedle 31. julija 1941.² Na tem seznamu so tudi osebe judovskega rodu, vsaj tako jih danes opredeljuje Judovska skupnost Slovenije.³

Tabela 1. Popis italijanskih okupacijskih oblasti, 1941

Ime in priimek	Narodnost	Državljanstvo	Prebivališče
Alles Percy Rudolf	nemška	nemško	Aleksandrova 4/IV
Alles Pollak Alice	nemška	nemško	Aleksandrova 4/IV
Leitner Martha	nemška	nemško	Pražakova 10/I
Zweig Otto	nemška	nemško	Gajeva 3/V
Rosenfeld Bernardo	nemška	nemško	Slomškova 5/pritl.
Rosenfeld Donnath Clara	nemška	nemško	Slomškova 5/pritl.

1 Mikola, Zaplembe premoženja, str. 118–123; Šturm, Upravni posegi države, str. 273–284.

2 Ferenc, Štetje prebivalstva, str. 485–493. – Za mesto Ljubljana se kot edino naselje v tedanji Ljubljanski pokrajini niso ohranile originalne popisne pole iz poletja 1941, ker so jeseni 1943 zgorele v požaru. Tako smo se danes prisiljeni opreti na sekundarne vire.

3 ARS, AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 919/4.

Pollak Oskar	nemška	nemško	Sv. Petra c. 26/I
Mangel Samuel	nemška	nemško	Celovška 44/I
Mangel Sabine roj. Süsskind	nemška	nemško	Celovška 44/I
Schlessinger Samuel	judovska	jugoslovansko	Čopova 10/I

Na drugem dokumentu s pomenljivim imenom »Seznam Kulturbundovcev« prav tako presenetljivo najdemo kar nekaj judovskih imen. Po zagotovilih arhivistk, zaposlenih na oddelkih oz. dislociranih enotah Arhiva Republike Slovenije, kjer hranijo to arhivsko gradivo, naj bi bili ti sezname zelo verodostojni. Spričo namena, zaradi katerega so sezname v tem času nastali (odvzem premoženja t.i. »razrednim sovražnikom«), pa avtorja pričujočega prispevka v to močno dvomiva, sploh za območje Ljubljanske pokrajine. Tu so prej omenjene sezname sestavljali zgolj na osnovi pričevanj lokalnih informatorjev; časovno naj bi ti sezname nastajali od poletja 1944 dalje.⁴ Na tem seznamu je najti naslednja imena ljubljanskih Judov:

Tabela 2. Judje na seznamu iz leta 1944

Ime in priimek	Prebivališče
Blumenfeld Felix	Škofja ulica 7, Ljubljana
Blumlein Karlo	Pleteršnikova 14a
Eisenstadter Leopold	Ilirska 12
Hofstätter Oskar	Gajeva 8
Leitner Minka	Pražakova 10
Mangel Samuel (v oklepaju – jev.)	Celovška 44
Pick Walter	Sv. Petra c. 46
Pollak Oskar	Sv. Petra c. 26
Rosenfeld Bernhard	Slomškova 5
Siegel Ernst	Aleševčeva 37
Zweig Otto	Via Verdi 3 (nekdanja Gajeva ulica)

Na podoben način je bilo odvzetih tudi veliko judovskih nepremičnin (stanovanja, hiše, vile); to velja predvsem za Ljubljano. Iz arhivskih dokumentov je razbrati, da so bile po odloku AVNOJ-ja odvzete nepremičnine naslednjim Judom v Ljubljani:⁵

Tabela 3: Judje, ki so jim bile zaplenjene nepremičnine v Ljubljani po odloku AVNOJ

Ime in priimek	Naslov
Feldmann Bock Gizela	Resljeva 4
Hönig Aladar	Malgajeva 2
Mangel Samuel	Celovška 44

4 ARS, AS 1709, Okrožje Ljubljana, fasc. 527a/III.

5 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb.

Rosenfeld Bernhard	Slomškova 5
Schlessinger Samuel	Čopova 10/I
Stern Evgen	Ljubljana
Zweig Otto	Gajeva 3/V

Na seznamu dvajsetih vil v Ljubljani, ki jih je zaplenila Mestna zaplembena komisija in jih dala v uporabo komunističnim veljakom, najdemo naslednjo judovsko lastnino:

- vila družine Ebenspanger, Knafljeva ulica, kjer se je naselil predsednik slovenske vlade Boris Kidrič;
- vila Adolfa Mergenthalerja, Zaloška cesta, kjer je bil sedež OZNE za Ljubljano;
- vila družine Pollak, Rožna dolina, v kateri sta bili dve sobi rezervirani za ministra Edvarda Kocbeka.⁶

Arhivske dokumente o zaplembah nepremičnin ljubljanskih Judov hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Med drugim izvemo, da je Mestna zaplembena komisija ocenila zaplenjeno premoženje ljubljanskemu Judu ing. Evgenu Sternu, ki je imel premoženje na različnih lokacijah v mestu (Kapucinsko predmestje, Sv. Petra predmestje) in na Verdu. Zaplenjeno premoženje je bilo ocenjeno na dobrih 3,5 milijona din.⁷

Nekaj primerov zaplemb imetja judovskim posameznikom

Iz pritožb, ki so jih razlaščenci naslavljali na Mestno zaplembeno komisijo v Ljubljani in na druge pritožbene organe, je razvidno, da so oblastem kot razlog za izvzem iz zaplemb velikokrat navajali prav svoje judovsko poreklo, a največkrat to ni pomagalo. Pri raziskovanju je bilo tudi ugotovljeno, da nekateri imetniki nepremičnin, ki so se nahajali v imenikih odvzetega premoženja, sploh niso bili dejanski lastniki, ampak le najemniki. Največkrat je šlo za judovske begunce – avstrijske oz. nemške državljane, ki so, kot je bilo že omenjeno, konec 30. ali v začetku 40. let pred nacizmom bežali iz srednjeevropskih držav.

Nekateri od teh beguncev na omenjenih naslovih sploh nikoli niso stanovali. Vzemimo za primer Bernharda Rosenfelda, rojenega 1872 na Češkem, osebo nemške narodnosti in državljanstva. V Ljubljani naj bi živel na Slomškovi 5 in septembra 1945 mu je Mestna zaplembena komisija kot osebi nemške narodnosti zaplenila celotno premoženje. V Komisijem zapisniku oz. poročilu o zaplembi z dne 24. 5. 1946 pa najdemo zapisano: » /.../ po izjavi Misleja Rudolfa, Slomškova 5, kot najstarejšega stanovanca v tej hiši, imenovani na tem naslovu ni nikdar stanoval.«⁸

Pogosto se pri teh osebah, ki so bile v začetku vpisane na seznam oz. v imenik zaplemb pojavlja oznaka »zaplembeni postopek brezuspešen«. To med drugim dokazuje tudi seznam, ki ga je ljubljanska Mestna zaplembena komisija v »Poročilu o uspehu zaplemb« dne 16. maja 1946 poslala Komisiji za upravo narodne imovine

6 ZAL, LJU 468, 158.

7 ZAL, LJU 468, 158.

8 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb, zapl. spis št. 1074/45.

(KUNI) pri predsedstvu SNOS-a. Med osebami, ki jih lahko upravičeno prištevamo med Jude, je najti, da je bila zaplemba neuspešna pri naslednjih osebah:⁹

- Alles-Persy Rudolf, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Alles Pollak Alice, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Alles Erika, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Adler Maks Anton, Ljubljana, Staretova 14/I;
- Blumlein Karl, Ljubljana, Pleteršnikova 14a/I;
- Blumenfeld Feliks, Ljubljana, Škofja ulica 7/I.

Nekatere zaplembe so bile kasneje tudi ovržene. Iz ljubljanske družine Heilig sta vojno preživeli mati Marija in hči Liselotta. Terenski odbor OF Gradišče je leta 1945 poročal:

Heilig Marija in Liselotta, mati in hči, po rodu sta židinjki, oče oz. mož je umrl v Dachau. Nemci so jih zelo preganjali in so jim tudi vse imetje odpeljali, hčerka je bila tudi v internaciji in tudi bila pripadnica OF. Sedaj živijo nekje v hudi revščini.

Mestna zaplembena komisija jima je 30. avgusta 1945 najprej zaplenila vse premoženje, pri čemer so se sklicevali na odlok AVNOJ-ja. Po pritožbi je bila zaplemba dne 18. aprila 1946 razveljavljena z naslednjimi razlogi:

Pritožbama je bilo ugoditi, ker je z uradnimi ugotovitvami dokazano, da pritožilki nista osebi nemške, ampak židovske narodnosti. Zategatelj ne pada pod udar Odloka AVNOJ-a z dne 21. 11. 1944 čl. 1 tč. 2.¹⁰

Zanimivo je podrobneje predstaviti primere ugovorov judovskih oseb zoper zaplembe njihovega premoženja po odloku AVNOJ-a. Tako se je Oskar Hofstätter iz Ljubljane skliceval na to, da je sicer res nemškega porekla, vendar se šteje za naturaliziranega Slovence, ker živi v Ljubljani že 23 let in se je dosledno izogibal nemške družbe. Njegova žena je judovskega izvora in češke narodnosti, zaradi česar so tudi njega 11. septembra 1944 Nemci aretirali in odpeljali v internacijo v taborišče Dachau in mu zaplenili vse imetje.¹¹ Bil naj bi tudi podporni član OF v Trboveljski premogokopni družbi. Mestna zaplembena komisija je 21. julija 1946 njegovi pritožbi ugodila in ga izvzela iz zaplemb po odlokih AVNOJ-a. Ker je bila njegova pritožba proti zaplembi končana oz. uspešno rešena šele julija 1946, je razumljivo, da ga zgoraj navedeni seznam neuspešnih zaplemb še ni mogel zajeti.

Gizela Feldmann Bock iz Ljubljane navaja, da je slovaške narodnosti in Judinja. Do priključitve Avstrije k nemškemu rajhu je živela z možem na Dunaju, nato pa je morala zbežati v Jugoslavijo. Pri popisu leta 1941 se je iz strahu pred preganjanjem izjavila za nemško državljanko oz. da je nemške narodnosti. Izjavila je tudi, da nima nobenega premoženja in da jo preživljajo otroci. Njena pritožba je bila z odločbo 22. junija 1946 zavrnjena.¹²

9 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb, 16.5. 1946

10 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb, zapl. spis št. 375/45.

11 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb, zapl. spis št. 371/45.

12 ZAL, LJU 468, Imenik zaplemb, zapl. spis št. 267/45.

Tudi pri drugih primerih je bilo ugotoviti, da povojna mestna zaplembena komisija ni kaj dosti preverjala, ali je posamezni razlaščenec po odloku AVNOJ-a res dejanski lastnik zaplenjene nepremičnine ali zgolj podnajemnik oz. stanovalec. Tako se Feliks Blumenfeld pritožuje MZK-ju, češ da sploh nima nobene imovine, ker je samo sostanovalec v stanovanju, ki so ga zaplenili.

V zvezi s tem, kako pri zaplembah nemškega imetja ravnati z različnimi »podskupinami« oseb nemške narodnosti, med njimi tudi Judi, je na posebni problemski konferenci 4. oktobra 1945 razpravljajo vodstvo KUNI s predstavniki slovenske vlade, notranjega ministrstva, sodstva, javnega tožilstva in OZNE.¹³ Osrednje vprašanje je bilo, ali naj se nemški Židje obravnavajo kot Nemci in se zapleni vse imetje, čeprav so bili po Nemcih preganjani, zapirani v taborišča in oplenjeni?« Sklenili so, »da je treba pri njih ugotoviti njihovo zadržanje in obnašanje v predaprilski Jugoslaviji. Ako so se tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali, se jim zapleni vse premoženje.

To pomeni, da so bili načeloma izvzeti iz zaplemb, vendar so morali dokazati svoje protinemško prepričanje. Zato so se mnogi lastniki podjetij, ki so bili judovskega rodu, prav s sklicevanjem na svoje poreklo poskušali izogniti zaplembi ali odvzemu premoženja. Henrik Weinberger iz Celja, družabnik v mehanični tkalnici Metka, v pritožbi na mestno zaplembeno komisijo v Celju, ki mu je z odločbo dne 24. avgusta 1945 zaplenila celotno premoženje, ker naj bi bil oseba nemške narodnosti, navaja:

Jaz nisem niti po svojih prednikih nemške narodnosti, niti se nisem čutil nikoli nemškega pokolenja ali mišljenja. Moj oče Leopold Weinberger je bil češki Žid iz Jičine na Češkem in moja mati Matilda roj. Munk pa češka Židinja iz Boskovic na Moravskem. Rojen sem bil 7. 9. 1888 na Dunaju in glasom priloženega rodnega lista dušobrižnika jevrejske bogoštovne občine na Dunaju z dne 28. 5. 1894 vpisan z imenom Henrik v protokol jevrejske bogoštovne občine na Dunaju. Na podlagi te listine je tedaj ugotovljeno, da sem Žid. Radi sklenitve zakonske zveze s Francozinjo Berto roj. Van-Steenkiste sem formalno prestopil v protestantovsko vero. S tem pa nisem izgubil židovske narodnosti, še manj pa pridobil nemško narodnost /.../.

Henrik Weinberger je že pred nemškim vkorakanjem v Celje aprila 1941 zbežal iz mesta. Po osvoboditvi, v začetku junija 1945, se je vrnil. Po zaplembi premoženja so se začela dolgotrajna dopisovanja in dokazovanja, na koncu je bila zaplemba Weinbergerjevega premoženja razveljavljena. Vendar je ostareli lastnik očitno imel že vsega dovolj, zato je premoženje z darilno pogodbo v začetku leta 1946 izročil jugoslovanski Partiji.¹⁴

13 ARS, AS 1199, KUNI, še ni popisa, gradivo še neurejeno.

14 ZAC, Okrajno sodišče Celje, Zaplembeni spisi (Zp); MLO Celje, fasc. 130, zaplembni dosje Henrika Weinbergerja.

Nekaj primerov povojnih montiranih procesov proti judovskim podjetnikom

Proces proti lastniku podjetja Jugosvila Marku Rosnerju

Že v prvih mesecih po vojni, t. j. poleti 1945, se je komunistična oblast na razne načine skušala polastiti premoženja raznih podjetnikov, pri čemer tudi podjetniki judovskega porekla niso bili izjema. Pri tem je šlo tedanji oblasti na roko tudi dejstvo, da so imeli Judje nemško zveneče priimke in so jih zato lahko razlastili kar na osnovi avnojskih odlokov. Značilen za tedanji čas je bil proces proti lastnikoma mariborskih tovarn Jugotekstil, Jugosvila in Roteks Marku Rosnerju, ki je bil Jud, in Wernerju Baderju, poročenem z Judinjo. Proces je vodilo Vojaško sodišče Mariborskega vojnega območja v Mariboru. Zelo zanimive so izjave prič, nekdanjih delavcev v Rosnerjevi tovarni, pred tem sodiščem. Poglavitni cilj zaslišanj, ki so potekala avgusta 1945, je bil dokazati, da je bil Rosner kljub svojemu judovskemu izvoru naklonjen Nemcem in nacizmu, pri čemer je prišlo ponekod tudi do očitnih verbalnih izbruhov antisemitizma. Obtožili so ga celo simpatiziranja z nacisti. Tako je ena od prič izjavila dobesedno naslednje:

Rosner Marko je umazan žid, asocijalen in nemške narodnosti. Protežiral je v tovarni inozemske in tuzemske Nemce, dasi je vedel, da so zagrizeni kulturbundovci in hitlerjanci.... Ko sem se 14 dni po nemški okupaciji Maribora vrnil v tovarno, sem dobil Baderja in Roterja v SA uniformi, ki sta stavljala avtomobile na razpolago okupatorju in kulturbundovcem. Stavila sta se tudi iz lastne iniciative v službo Kulturbunda in okupatorja. Ugotovil sem, da so vse tri tovarne med okupacijo delale za nemško vojsko. Formalno so sicer dobile nalog od nemške oblasti, vendar po mojem so se sami lastniki tovarne odnosno voditelji poto govali pri nemški oblasti za to, da so dobili tak nalog.¹⁵

Tudi sama obtožnica z dne 16. avgusta 1945, ki je v obrazložitvi vsebovala kar nekaj elementov antisemitizma, je Marka Rosnerja skupaj z več soobtoženimi bremenila, da je v svojih tovarnah v letih 1934 do 1941 namenoma dopustil, da se je širila nacistična propaganda, s tem pripomogli k izvrševanju načrta NSDAP, ki je meril na to, da se v Mariboru ustvari peta kolona in Spodnja Štajerska priključi k Veliki Nemčiji.

Prav tako naj bi bil v navedenih tovarnah proti obstoječim zakonom prodajali blago s 150- do 200-odstotnim dobičkom ter s tem izkoriščal stisko slovenskih potrošnikov. V času okupacije naj bi podjetja, v katerih je bil večinski lastnik, brez prisile, na »njegovo iniciativo« izdelovala predmete za nemško vojsko. Rosner je bil obtožen, da je pred koncem vojne ukazal precejšen del izdelkov prepeljati v Reich. Mestni odbor OF je avgusta 1945 izdal potrdilo, da je Marko Rosner državljan nemškega Reicha. Poslovodje ali upravniki ter svetniki v njegovih podjetjih, skupaj sedem po številu, so bili obtoženi, da so v času okupacije vodili proizvodnjo po okupatorjevih navodilih, ustvarjali dobiček, odpuščali in »denuciirali« Slovence, konec vojne pa odpeljali znatne zaloge končnih izdelkov v Avstrijo. V obrazložitvi obtožnice pa

15 PAM, Vojaško sodišče Maribor, Kazenski spis, št. 923/45.

že takoj na začetku piše, da je »obtoženi Rosner Marko tipičen asocijalen žid, ki je povsod zasledoval samo svoje osebne koristi.«

V sodbi, ki je bila izdana 23. avgusta 1945, je prej omenjeno vojaško sodišče Marka Rosnerja obsodilo na kazen odvzema svobode s prisilnim delom za dobo 15 let in na zaplembo celotnega premoženja in nepremičnega imetja. Ker pa se je obtoženi mudil v tujini, sodbe seveda niso mogli v celoti izvršiti, ampak so mu lahko »zgolj« zaplenili premoženje. V zvezi s tem je Mestna zaplembena komisija v Mariboru izdala 25. oktobra 1945 tudi odločbo »o razlastitvi tekstilne tvornice z obrtnimi lokali z vso opremo, orodjem, zalogami ter vse premočnine in pravice, predvsem deleža na tovarni Jugosvila in Roteks.« Marko Rosner, takrat že državljan Izraela, se je leta 1954 na sodbo vojaškega sodišča pritožil in argumentirano zavrnil vse navedbe sodišča in izjave zaslišanih prič ter predlagal zaslišanje drugih prič, ki bi lahko potrdile njegove navedbe. Seveda so bila njegova prizadevanja neuspešna.

Primer Franc Mautner

V ohranjenih arhivskih dokumentih je najti tudi zelo zanimive zgodbe o drugih judovskih podjetnikih, zlasti o primerih, v katerih je bodisi sodišče bodisi zaplembena komisija ugotavljala obseg premoženja teh posameznikov, in kakšno usodo so lastniki in njihovo premoženje doživljali v času nemške okupacije. Tako je v zvezi z ugotavljanjem premoženja lastnikov oz. delničarjev Mariborske tekstilne tvornice razvidno, da naj bi bil prvi od solastnikov, Fritz Deutsch, že leta 1937 postal državljan Liechtensteina, da naj bi od takrat živel v Švici in se malo pred začetkom vojne umaknil v Ameriko. Nemška oblast mu je že 16. maja 1940 kot Judu zaplenila vse premoženje na ozemlju tedanjega rajha. Septembra 1940 naj bi svoj delež pri Mariborski tekstilni tvornici v Mariboru odstopil družbi AG für Handel mit Rohprodukten iz Švice. Delež Franca Mautnerja pa je zaplenila nemška oblast po okupaciji Jugoslavije in ga prenesla na Urad za utrjevanja nemštva v Mariboru (*Amt für die Festigung Deutschen Volkstums*), ki se je takoj začel pogajati o ureditvi lastništva s prej omenjeno švicarsko družbo. Pogajanja so se končala z dogovorom, na podlagi katerega sta postala Urad za utrjevanje nemštva pri Mariborski tekstilni tkalnici z vlogo 408.000 RM 51-odstotna in švicarska družba s 392.000 RM 49-odstotna lastnika te družbe. Povojni preiskovalni sodnik pri mariborskem vojaškem sodišču je v poročilu, ki je bilo na omenjenem sodišču prejeto 1. avgusta 1945, med drugim ugotavljal tudi,

da so Mautner Franc in brata Deutsch pred vojno preko Mariborske tekstilne tvornice nakupili delnice naslednjih tovarn: Mava d.d. v Beogradu, Nepokretnost d.d. v Beogradu in Varda d.d. v Sarajevu; nato so vse to svoje premoženje skrili v razne družbe in bančne hiše v Švici, sami pa so pobegnili v Ameriko.¹⁶

V zvezi s povojnim odvzemom premoženja pravkar omenjenega mariborskega Juda Franca Mautnerja pa je zanimiv postopek zaplembe njegovega podjetja v Sv. Pavlu pri Preboldu in vzrok zanjo. Ker je iz postopka kristalno jasno, kako nesmiselne in

naravnost smešne obtožbe si je izmišljala tedanja komunistična oblast proti številnim podjetnikom z namenom, da se polasti njihovega premoženja, je prav, da se ta primer nekoliko podrobneje predstavi.

Vojaško sodišče mariborskega vojaškega področja, senat v Celju, je namreč v prvi točki obtožnice zoper 18 članov predvojnega upravnega odbora *Jugoslovanskih tekstilnih tovarn Mautner d.d. Ljubljana*, ki so bile med vojno preimenovane v Litijsko-Preboldske tekstilne tovarne d.d. Maribor, kot predstavnike dunajske banke *Kreditanstalt Bankverein* kot 100-odstotne lastnice predvojne družbe obtožil, da so stavili navedeno podjetje na razpolago in v gospodarsko izkoriščanje nemškemu okupatorju s tem, da so upravičevali okupacijo in dne 20. 5. 1941 odstopili kot upravni svetniki, s tem pa povzročili, da je isto podjetje med vojno spremenjeno v Litijsko preboldske tekstilne tovarne d.d. v Mariboru, zadobilo popolnoma rajhovski upravni svet ... ter hitlerjanskega ravnatelja obtoženca K. E.

V drugi točki so nato obtožili štiri medvojne predstavnike navedenega podjetja, ker naj bi med okupacijo to podjetje dali na razpolago in v gospodarsko izkoriščanje okupatorjem tako, da so jim dobavljali celotno produkcijo tovarne, deloma za vojaške potrebe, deloma za potrebe rajhovskega prebivalstva. Na koncu sodišče ugotavlja, da so »s tem zakrivali kaznivo dejanje po čl. 14 UVS.« Vendar takoj nato sledi dokaj nelogični dodatek in še bolj absurdno nadaljevanje. Piše namreč, da se »obtoženi oproščajo kazni. Ker pa so kazniva dejanja izvršili s pomočjo Preboldske tekstilne tovarne d.d. Maribor, se izreče zaplemba te tovarne.«¹⁷

Ob branju sodbe se že vsakemu laiku porodijo dvomi o pravni korektnosti in upravičenosti obsodbe. Najprej zbode v oči dejstvo, da so na isti obtožnici imena tako povsem legitimno in na osnovi gospodarskih interesov imenovanih članov predvojnega upravnega odbora, kot tudi po političnem diktatu nacističnih okupatorskih oblasti postavljenih medvojnih članov uprave. Nadalje se zdi sporno, da niso preverili pravega vzroka odstopa predvojnih članov odbora, ki je bil gotovo posledica okupacije in pritiska okupatorskih oblasti, pač pa so jih enostavno obtožili, da so s svojim odstopom povzročili, da je tovarna prešla v okupatorjeve roke, česar gotovo ni bilo mogoče preprečiti. Tega so se seveda zavedali tudi na sodišču, zato so vse obtožene oprostili kazni, a so v isti sapi razkrili, kaj je bil namen montirane sodbe: zaplemba tovarne. Ta zgodba pa je le kapljica v morju montiranih sodb, ki jih je izrekalo takratno revolucionarno sodstvo.

Primer Josip Kirbiš

Mnogo bolj tragična pa je bila zgodba celjskega podjetnika Josipa Kirbiša (Josef Kürbisch). Bil je premožen celjski meščan, slovenskega prepričanja. V svoji prošnji za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo leta 1941 je označil svoj materni jezik kot slovenski. Ker sta se tudi njegovi hčerki opredelili za Slovenki, je postal nanj pozoren okupator, ki ga je osumil še judovskega izvora. Bil je določen za preselitev v Nemčijo

17 ZAC, Okrajno sodišče Celje, Zp. spis št. 203/45 – 17.

s posledico, da mora okupatorju prodati vse tukajšnje premoženje za diktirano ceno. Premoženje bi moral prodati Uradu za utrjevanje nemštva. Kirbiša pa je ta pritisk, tudi zaradi grožnje s taboriščem, tako prizadel, da je 15. aprila 1942 nenadoma umrl. Po njegovi smrti se je nadaljeval pritisk na njegovo hčer Elzo Zupančič, ki pa tudi po nasvetu nemškega odvetnika Schleya iz Celja ni hotela podpisati prodaje zapustnikovih nepremičnin. Zato so se Nemci oz. Urad za utrjevanje nemštva kar z odlokom polastili Kirbiševega premoženja, seveda brez vsakršne odškodnine oz. odkupnine njegovima dedinjama. Po vojni je celjsko okrajno sodišče Državni upravi narodne imovine (KUNI) naročilo, da se v smislu zakona lastnina, ki so jo lastniki med okupacijo morali zapustiti, in imovina, ki so jim jo odvzeli okupator in njegovi pomočniki, takoj po predložitvi te odločbe izroči v upravo Elzi Zupančič, roj. Kirbiš, iz Celja, in Vilmi Potokar, roj. Kirbiš, iz Ljubljane.¹⁸ Tudi kasneje tega premoženja oblast ni odvzela, je pa res, da so bila podjetja v Kirbiševi lasti zelo majhna in po vojni sploh niso začela ponovno obratovati.

Primer zakoncev Falter

Zelo nazoren je tudi primer judovskih zakoncev Falter iz Jurkloštra, lastnikov Lesnega podjetja Jurkološter. Mož Henrik Falter je bil rojen v Gorlicah na Poljskem, žena Irena Falter, roj. Neuberger, pa v Budimpešti. Dne 5. oktobra 1945 jima je Okrajna zaplembena komisija v Celju kot osebama nemške narodnosti zaplenila njuno imetje. Takrat sta bila že kanadska državljana. Pri vsem je najbolj zanimivo dejstvo, da ju je takratna oblast imela za osebi, naklonjeni okupatorju, in ni hotela razveljaviti odločbe o zaplembi imetja, čeprav sta uspela dokazati, da sta bila v času okupacije na strani partizanov. Tako jima je celo Krajevni odbor OF v Jurkloštru dne 19. oktobra 1946 na podlagi dobljenih informacij in osebnega poznanstva družinskih razmer izdal potrdilo, da sta judovske narodnosti. Ves čas bivanja v Jurkloštru naj bi bila delovala v protifašističnem duhu, ter da sta zaradi protifašističnega delovanja pobegnili pred okupatorjem v tujino. Pred letom 1941 naj bi tudi izdatno podpirala judovske emigrante. Okrajno sodišče v Celju je 29. julija 1948 dokončno odločilo, da ni razlogov za razveljavitev odločbe o zaplembi.¹⁹

Po koncu druge svetovne vojne se je judovska skupnost na Slovenskem znašla na robu obstoja. Zaradi holokavsta je bila že tako precej majhna judovska skupnost zelo prizadeta. Hkrati je preostalo premožnejše judovsko prebivalstvo zaradi podržavljanja premoženja izgubilo interes za vrnitev in dolgotrajno naselitev. Preživeli Judje so med vojno utrpeli veliko duševno in materialno škodo. Nemirni povojni časi pa so preostale Jude pri nas le še dodatno spodbujali k izselitvi.

* * *

18 ZAC, Okrajno sodišče Celje, Spis Zp. 390/45.

19 ZAC, Okrajno sodišče Celje, Zp. 146/45/4.

POST-WAR CONFISCATIONS OF JEWISH PROPERTIES

Renato Podbersič, Damjan Hančič

Summary: The authors begin with the lists of the prominent Holocaust victims and survivors, dealing with contemporary ideological trickery that made possible the post WWII personal and proprietary defamation and destruction of the survivors, often in absentia, in montaged juridical processes, and by other ideologically driven means. They present the sketches of post-WWII legal procedures of pre-War prominent industrialists and estate owners who drove the national economy, and the ways they were not only disowned, but politically and legally defamed. They also present in some detail how the possessions of the Jews were appropriated for the social and power advancement of the post-revolutionary regime dignitaries. The mechanism of the revolution is here revealed as a retribution process of class-based revenge.

Ključne besede: proces nacionalizacije v Sloveniji po 2. svetovni vojni; judovske žrtve komunističnega režima; revolucionarno pravo; zaplembe premoženja; revolucionarna oblast

Keywords: process of nationalisation in Slovenia post-WWII; Jewish victims of the Communist regime; revolutionary law; confiscations of property; revolutionary authority

Boj za povrnitev lastnine: zgodba Yoela Shacharja¹

Hannah Starman

Yoel Shachar je bil rojen kot Tomislav² Berthold Schwarz 7. julija 1931 v Dolnji Lendavi. Zakonca Schwarz, Josip³ in Rozalija rojena Stein, sta imela poleg Tomislava še hčerko Vero. Družina je stanovala na Glavni ulici⁴ v Lendavi. Tomislavov stari oče, Adolf Arnold Schwarz, je dne 14. oktobra 1901⁵ kupil zemljišče v Dolgi vasi, na katerem je kasneje zgradil mlin in opekarno. Dejavnost je začel opravljati po prvi svetovni vojni oziroma po priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji leta 1919. Mlin in opekarno sta po očetovi smrti prevzela sinova Josip in Andrej Schwarz. Njuna sestra, Šarlota Ingus rojena Schwarz, je bila poročena z mlinarjem v Nagybaracski na Madžarskem. V mlinu v Dolgi vasi je bilo zaposlenih pet mlinarjev in v opekarni okoli deset delavk. Dohodek je družini omogočal udobno in mirno življenje. Tomislavova mati Rozalija je bila dejavna članica *Židovskega ženskega društva* v Lendavi.

April 1944 – maj 1945: Deportacija in usmrnitev družine v Auschwitzu

Nemci so Prekmurje zasedli 6. aprila 1941 in ga 16. aprila 1941 predali Madžarom. Po kapitulaciji Jugoslavije 17. aprila 1941 so si okupatorji njeno ozemlje razdelili. V krajih, ki so bili priključeni Madžarski, v Bački, Baranji, Međimurju in Prekmurju, so bili Židje podvrženi protijudovskim zakonom profašističnega režima admirala Hortya. Madžarska je sprejela tri protijudovske zakone, in sicer leta 1938, 1939 in 1941. Prvi zakon je uvedel 20-odstotni *numerus clausus* za Jude v industrijskih in trgovskih podjetjih, bankah in nekaterih poklicih (pravo, medicina, novinarstvo in strojništvo). Z drugim zakonom se je *numerus clausus* znižal z dvajset na šest odstotkov: Judom je bilo odtlej prepovedano opravljanje poklicev kot so poučevanje na srednjih šolah in univerzah, v upravi, itd. Prav tako Judje niso več smeli kupovati ali prodajati zemlje. Tretji zakon je prepovedal mešane zakone med Judi in Nejudi in opredelil za Juda osebo, ki ima dva stara starša Juda.⁶ Zakon 15 iz leta 1942 je

1 Ta članek je nastal kot rezultat raziskovalnega dela, ki ga je omogočila štipendija Sklada Diane in Howarda Wohla (*Diane and Howard Wohl Fellowship*) v Centru za napredno raziskovanje Holokavsta, Spominski muzej holokavsta Združenih držav (*Centre for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum*).

2 Tudi Tamas Schwarz ali Tamas Švarc. V nadaljevanju Tomislav Schwarz oziroma po letu 1950 Yoel Shachar.

3 Tudi Jozsef Schwarz, Josip Švarc, Josip Schwarc ali Jožef Švarc. V nadaljevanju uporabljam vse različice tako, kot jih prinašajo predstavljeni dokumenti, v prostem besedilu pa kot Josip Schwarz. Josip Schwarz, sin Arnolda Schwarzarja, je bil rojen 7. septembra 1902. Bil je industrialec in jugoslovanski državljani.

4 Kasneje Partizanska ulica. Točen naslov Schwarzovih je bil Partizanska ulica 50.

5 Upravna enota Lendava, Zapisnik o ustni obravnavi, številka 301-12/93-0305 z dne 14. septembra 2004. Prisotna Franc Sočič in Boris Štefanec.

6 Katzburg, Nathaniel. *Hungary and the Jews: policy and legislation, 1920-1943*. Ramat Gan: Bar Ilan University Press. 1981.

Judom prepovedal nakup kmetijskih zemljišč in uvedel obvezni prenos lastnine zemljišč v lasti Judov. Odškodnina za zaplenjeno premoženje je bila izplačana v obliki obveznic s 3,5-odstotnim donosom, izplačljivih 30 let kasneje. Judje, ki so bili oficirji in podoficirji jugoslovanske kraljeve vojske, so bili tudi iz Lendave odpeljani v vojno ujetništvo že aprila 1941 in tam vojno večinoma preživeli.⁷ Mlajše Jude v Prekmurju so Madžari mobilizirali od oktobra 1942 do januarja 1943 in jih odpeljali v delovne bataljone.⁸ Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so Madžari močno zaostrili ukrepe v Prekmurju. Poleg tega je jeseni 1943 v Prekmurju nastopila močna gospodarska kriza. Kljub protijudovskim ukrepom in antisemitizmu pa Judje na Madžarskem do leta 1944 niso bili neposredno ogroženi. Admiral Horty namreč ni dopuščal, da bi se Nemci vmešavali v notranje zadeve Madžarske. Razmere so se spremenile, ko so nemške sile 19. marca okupirale Madžarsko. Aprila 1944 so izšli novi protijudovski zakoni. Judje so morali zapreti vse svoje obrate, niso več smeli zaposlovati krščanskih delavcev in služinčadi, niso smeli biti zaposleni v državnih službah in od 1. aprila 1944 dalje so morali nositi Davidovo zvezdo. 26. aprila 1944 je bil v Lendavi izdan nalog za takojšnje zbiranje Judov v sinagogi. Od tam so madžarski žandarji 57 judovskih družin s tovarnjaki odpeljali v Čakovec in jih tam predali gestapu. Iz Čakovca so jih Nemci v zaprtih vagoni prepeljali v Nagykanizso in od tam v Auschwitz.

Aprila 1944 je bil Tomislav star 12 let in pol, njegova sestra Vera pa pet let. Dne 26. aprila 1944 so v hišo Schwarzovih prišli madžarski žandarji in jim sporočili, da se morajo ob določeni uri zbrati v sinagogi in da lahko s seboj vzamejo le ročno prtljago. Zlatnino, denar, dokumente in celo zbirke znamk so morali pustiti doma, na kuhinjski mizi:

Spominjam se, da sem takrat že zbiral znamke, imel sem majhno zbirko znamk iz Jugoslavije, NDH in še neke druge znamke. Šel sem v svojo sobo, prinesel svoje albume znamk in jih položil na mizo.⁹

Tomislavov oče Josip Schwarz je prosil kočijaža, naj jih pelje do lendavske sinagoge, kjer so bili preostali lendavski Judje že zbrani. Noč so prebili v sinagogi. Naslednji dan so jih odpeljali v Čakovec in od tam v Nagykanizso na Madžarskem. Tam so Nemci zbrali za delo sposobne moške, med njimi tudi Josipa Schwarza, in jih odpeljali v Auschwitz. Večino ljudi s tega prvega transporta je bilo takoj ubitih. Tomislav, njegova sestra Vera, mama Rozalija, babica Rozsi Wortmann in drugi lendavski Judje so ostali v šolski zgradbi v Nagykanizi do srede maja, ko so jih v živinskih vagonih odpeljali v Auschwitz.

Ob prihodu v Birkenau je nek poljski ujetnik Tomislavovi materi Rozaliji svetoval,

7 Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije. 1980. Glej tudi pričevanje Ludvika Blaua, Visual History Achieve, USC Shoah Foundation for Visual History and Education, št. 16668.

8 Med njimi Ladislava Vajsa, Alfreda Teichmana, Karla Schöna, Bena Teichmana in Laszla Kovacs. Prim. Gašpar Mirjana in Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, Pokrajinski muzej Murska Sobota 1997, str. 82.

9 Intervju z Yoelom Shacharjem z dne 10. marca 2005 v Herzliyi, Izrael, Hannah Starman in Irena Šumi.

naj dvanajstletnega sina pošlje naprej in mu zabiča, naj reče, da je star šestnajst let. Ko ga je dr. Mengele¹⁰ pri selekciji vprašal, koliko je star, je odgovoril: 'Šestnajst let.' Tako je bil izbran za delo.

Ko sem pogledal nazaj, sem videl svojo mamo, ki je bila takrat stara dvaintrideset let in lahko bi bila razvrščena med delavce, vendar se ni hotela ločiti od moje sestre. Vedela je, da bo umrla skupaj z njo.¹¹

Poleg petletne sestre Vere (r. 1939) in mame Rozalije (r. Stein, 1912), so bili 21. maja 1944 v Auschwitzu usmrčene še Tomislavova stara mama Roza (r. Wortman, 1885), sestrična Nada (r. 1941) in teta Sara (r. 1918).¹²

Pred nekaj leti sem iz Lendave prejel pismo sošolke iz vrtca.¹³ Poslala mi je dve fotografiji. Na eni je bila skupina otrok v vrtcu in mi je napisala: 'V zgornji vrsti, v sredini, otrok, ki se opira na roke, to si ti, v tretji vrsti, peta z leve, sem jaz. To sliko ti pošiljam v spomin.' Priložila pa je še eno fotografijo, in sicer moje sestre. Napisala je: 'Leta 1944, po tem ko si bil deportiran, sem našla to fotografijo v smeteh.' Po petdesetih letih mi jo je poslala.¹⁴

Zaradi množičnih usmrtitev Judov z njegovega transporta, ki so se zgodile na ta dan, je bil tudi sam razglašen za mrtvega in njegova smrt je bila vpisana v matično knjigo umrlih v Lendavi. Vendar so Tomislava skupaj s skupino moških, med katerimi je bil najmlajši, odpeljali v Birkenau, odkoder so bili po dezinfekciji in tetoviranju odvedeni v približno dvajset kilometrov oddaljeno taborišče Jawizowice blizu Auschwitza. Tam je Tomislav več mesecev v neznosnih razmerah delal v rudniku premoga. Na tekočem traku je prebiral premog. Tam je spoznal dva cionista, s katerima je bil skupaj do osvoboditve v Buchenwaldu. "Bar *micvo* sem imel v Auschwitzu," se spominja Yoel Shachar.

Delal sem v premogovniku in vsi odrasli Judje so delali v neprezračenih, nizkih, zaprašenih podzemnih rovih. Sam sem bil v skupini otrok, ki so, skupaj s Poljakinjami, prebiral premog na površju [...] Po delu, ko

10 Brez izjeme preživeli transporta iz Prekmurja pričajo o tem, da je bil pri selekciji prisoten dr. Mengele osebno. Glej npr. pričevanje Lize Berger, št. 19562 z dne 10. septembra 1996 v Jeruzalemu, Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education.

11 Intervju z Yoelom Shacharjem z dne 10. marca 2005 v Herzliyi, Izrael, Hannah Starman in Irena Šumi.

12 V odločbi Okrajnega ljudskega odbora Dolnja Lendava, v kateri je zapisano, da je bila izdana na prošnjo Švarc Andreja z dne 3. oktobra 1946, in potrdila krajevnega ljudskega odbora v Dolnji Lendavi številka 1254 z dne 30. septembra je odločeno, da se v mrliško matično knjigo kraja Dolnja Lendava izvršijo sledeči izredni vpisi: Schwarz Rozalija, r. Wortman, rojena dne 5. junija 1884 v Dolnji Lendavi; Schwarz Josip, rojen dne 7. septembra 1902 v Dolnji Lendavi; Schwarz Rozalija, r. Stein, rojena dne 20. avgusta 1912 v Bacalmas na Madžarskem; Schwarz Tomislav, rojen dne 7. julija 1931 v Dolnji Lendavi; Schwarz Verona, rojena dne 11. julija 1938 v Dolnji Lendavi.

Vzrok smrti: množična usmrtitev v taborišču Oswiecim na Poljskem. Odločba v obrazložitvi navaja tudi izjave prič Deutsch Elizabete in Moschancker Lenke iz Dolnje Lendave. - Sestrična Nada je bila hči Andreja Schwarza, teta Sara pa njegova soproga, Šarlota Schwarz r. Ber.

13 Magda Jaklovič, priča pri identifikacijskem postopku pred Okrajnim sodiščem v Lendavi, kjer je bila fotografija uporabljena.

14 Intervju z Yoelom Shacharjem z dne 10. marca 2005 v Herzliyi, Izrael, Hannah Starman in Irena Šumi.

sem bil že umit, me je Schreiber, ki je nosil rumeni trikotnik, se pravi, da je bil nemški zločinec, vprašal, kako mi je ime in koliko sem star. Rekel sem: 'Prav danes sem star trinajst let.' 'Počakaj,' mi je rekel in odšel. Vrnil se je s tri milimetre debelim kosom črnega, trdega kruha, kocko sladkorja in listom mlade čebule. Ta zgodba je postala družinska legenda."¹⁵

V premogovniku je Tomislav delal približno šest mesecev. V tem času je delil lesen pograd z omenjenima ruskima cionistoma, ki sta mu pomagala preživeti pohod smrti do Buchenwalda, in mu pripovedovala o *Erec* Izraelu. "Povedala sta mi, da je daleč na vzhodu dežela, v kateri živijo samo Judje in kamor lahko gremo po vojni."¹⁶

Dne 17. januarja 1945 so zaradi približevanja sovjetske Rdeče armade taborišče Jawiszowice izpraznili. Vsak ujetnik je dobil tri črtaste obleke in polovice hlebov kruha, potem pa so krenili na večdneven pohod do šestdeset kilometrov oddaljene železniške postaje v Gleiwitzu (Gliwice), od koder so bili v odprtih vagonih odpeljani v Buchenwald. Yoel opisuje pohod smrti:

Zima je bila zelo, zelo huda. S sabo smo morali vzeti vse, kolikor se spominjam sta bili to dve črtasti obleki, vsak je dobil kos starega kruha in v tistih lesenih coklah smo začeli hoditi, noč in dan, dan za dnevem. Ljudje so padali kot muhe in ti so bili takoj ustreljeni. Neko noč, proti koncu poti, so Nemci nagnali vse ujetnike na čistino sredi gozda in nam ukazali, naj se uležemo. Vojaki so se postavili v polkrogu okoli nas. Bilo nas je okoli petsto, morda tisoč, in popolnoma sem bil prepričan, da nas bodo ustrelili [...] V tistem trenutku je pridrvel motorist, dal častniku list papirja in ta je takoj začel kričati: 'Vs! na cesto!' in ponovno smo začeli hoditi."¹⁷

Gleiwitz je bila zelo velika zbirna železniška postaja, od koder so jetnike iz poljskih taborišč evakuirali v Nemčijo. "Nekdo mi je povedal, da je tudi moj oče prešel to postajo, ampak ga je pred vrati oziroma vagonom vlaka za Nemčijo nek vojak ustrelil, ker je skušal jesti sneg, da bi potešil žejo."¹⁸

Ko so prispeli v Buchenwald, so judovske jetnike namestili v karanteno na rob taborišča, od koder trupel umrlih niso več sproti sežigali.

Vsako jutro sem videl esesovca, ki je s kosom lesa odrival trupla ljudi, ki so umrli ponoči. Nato sta prišla dva jetnika z vozičkom, na katerega sta cel dan nalagala ljudi, nekateri so bili še napol živi. Tam je bilo nemogoče preživeti.

Nekega popoldneva je Tomislav srečal veliko bolje oblečenega visokega moškega z rdečim trikotnikom, kar je pomenilo, da je jugoslovanski politični zapornik. "Ni

15 *Ibid.*

16 *Ibid.*

17 *Ibid.*

18 *Ibid.* - Prim. sestavek Borisa Hajdinjaka, v tem zvezku.

mogel verjeti, da sliši hrvaščino sredi vseh teh napol mrtvih Judov!"¹⁹ Novi znanec je Tomislava pretihotapil v precej boljše oskrbljeno barako št. 8, v osrednjem delu taborišča, kjer so bili skupaj z drugimi političnimi jetniki nastanjeni jugoslovanski oziroma slovenski partizani. Tam so imeli boljše oblačila in hrano, pa tudi predavanja o partizanskem boju, ideologiji in pionirjih. Tomislav je postal pionir in eden od urednikov stenskega časopisa, za kar je dobil Titovo fotografijo, ki jo še danes hrani. Osvoboditev Buchenwalda 11. aprila 1945 je Tomislav dočkal v družbi mladih jugoslovanskih komunistov.

Maj 1945 - maj 1950: Osvoboditev, povratek v Jugoslavijo in imigracija

Tomislav Schwarz je v Buchenwaldu preživel nekaj tednov, dokler ni ameriška vojska 10. in 11. aprila jetnikov osvobodila. S tam izdano osebno izkaznico je 25. julija 1945 prispel v Jugoslavijo. V sprejemnem centru v Subotici je dobil potovalni *Objava štaba državne komisije za repatriacijo pri Ministrstvu za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije št. 66708 z dne 21. julija 1945*. Napoten je bil v Lendavo z vlakom preko južne Madžarske. Tam naj bi se zglasil pri Krajevnem ljudskem odboru.²⁰ Med postankom na postaji v Baji na Madžarskem je Tomislav poiskal svoje sorodnike po materini strani. Ti so mu povedali, da je edini preživel član družine in ga prepričali, naj ne nadaljuje poti v Doljno Lendavo. Tako je ostal v Baji pri materini sestri, Terezi Révész r. Stein,²¹ ki je bila poročena s tamkajšnjim mlinarjem, Emilom Révészom. Imela sta hčer Mariko in sina Emila. Družina Révész je bila deportirana v Auschwitz, kjer je bil enajstletni sin Emil usmrčen. Soprog Emil je bil osvobojen v taborišču Bergen-Belsen, Tereza in Marika pa v enem od taborišč za ženske v Nemčiji. Leta 1956 je družina emigrirala v Izrael.²² V Baji je Tomislav dve leti obiskoval gimnazijo (od l. 1945 do 1947), nato pa se je preselil v Budimpešto k svoji teti po očetovi strani, Šarloti Ingus r. Schwarz.

Šarlota Ingus je bila poročena z mlinarjem Sanodrijem Ingusom²³ v Nagybaracski, vasi v bližini Baje. Med vojno je bila deportirana v delovno taborišče v Lesendorfu v bližini Dunaja. Njen soprog je bil odveden neznano kam v skupini štirinajstih ljudi že zelo zgodaj. Ker se nihče od njih ni vrnil, ni znano, kje so bili usmrčeni.²⁴ Po vojni se je kot vdova s hčerama preselila v Budimpešto. Tam je Tomislav v letih 1947

19 *Ibid.*

20 Izpisek iz matične knjige umrlih številka 770/1995, izdan dne 29. septembra 1995 v Lendavi.

21 Njegova mati, Roza Schwarz r. Stein je bila rojena 19. januarja 1906 v vasi Bacsalmas na jugu Madžarske. Imela je tri brate Lipota, Ferenca in Ernesta in sestro Terezo. Lipot Stein je preživel in s soprogo Marto in hčerama Agnes in Vero leta 1956 migriral v Izrael, kjer je tudi umrl. Ferenc Stein je prav tako preživel in s soprogo Susano, hčero Ester in sinom Paulom istega leta migriral v Izrael, kjer je umrl. Ernest Stein je umrl na Madžarskem. Terezo se je poročila z Emilom Révészom. Umrla je 14. julija 1990 v Izraelu. Njena hči Marika (por. Lichter) je bila rojena leta 1927 v Baji in umrla je 24. marca 1989 v Izraelu. Soprog Emil Révész, rojen 1896, je prav tako umrl v Izraelu, leta 1970. Marikin soprog, Bela Lichter, je bil rojen leta 1922 v Baji in umrl leta 1977 v Izraelu.

22 Elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 14. in 23. aprila 2011.

23 Sandor Ingus je bil rojen 16. septembra 1897 v Nagybaracski na Madžarskem. Yad Vashem, The Central Database of Shoah Victims' Names. Nevek - Victims of Hungarian Labour Battalions, The Beate Klarsfeld Foundation and Yad Vashem, 1992.

24 Elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 23. aprila 2011.

do 1949 obiskoval tehnično šolo in aktivno sodeloval v mladinskem cionističnem gibanju *Hašomer Haca'ir*, kjer je spoznal tudi svojo soprogo Rachel (r. Berger).

Leta 1949 je Tomislav odpotoval v Avstrijo, nato pa ga je aprila leta 1949 evropsko vodstvo *Hašomer Haca'ir* s sedežem v Parizu poslalo v Francijo. Grad Les Choux v Loiretu je bil takoj po vojni preurejen v namestitveni center za judovske otroke in mladostnike (Maison d'Enfants), zlasti iz Severne Afrike, Češke in Madžarske. Med njimi je bilo tudi veliko sirot. Tomislav je v Maison d'Enfants delal kot *madrih* do konca aprila 1950, ko je z ladjo "Negbah" odplul v Izrael. Prispel je 1. maja 1950. Po prihodu v Izrael je spremenil ime v Yoel Shachar. Leta 1951 je bil je eden od 63 ustanoviteljev kibuca Dvir v puščavi Negev. Njegova hči Dorit je bila med prvimi petimi otroci, rojenimi v kibucu.²⁵

Yoelov stric Andrej Schwarz (r. 9. oktobra 1907), brat Josipa Schwarzja in Šarlote Ingus r. Schwarz in solastnik podjetja *Schwarz Josip, mlín v Dolgi vasi* ni bil deportiran, temveč je pobegnil iz Lendave in se pridružil uporniškemu gibanju.²⁶ Njegova žena, Sara Šarlota Schwarz r. Ber (v Sarajevu, 1918) in hčerka Nada (r. 1941) sta bili deportirani v Auschwitz in tam usmrčeni. Po osvoboditvi se je Andrej Schwarz za nekaj časa vrnil v Lendavo. Yoel Shachar se spominja, da je od bivše gospodinje pri Schwarzovih zanj pobral nekaj posteljnine in oblek, in pa šest srebrnih kozarčkov za liker.²⁷ To skromno zapuščino je nato pretihotapil na Madžarsko in jo pustil pri lastniku krčme v Lentiju in bivšemu sosedu Schwarzovih v Lendavi. Leta 1945 je Tomislav te predmete v nahrbtniku odnesel v Bajo, kjer je takrat živel pri teti Šarloti Ingus. Andrej Schwarz je nato 13. februarja 1947 pobegnil na Madžarsko in nekaj časa prebival v Budimpešti pri svoji sestri Šarloti Ingus. Nato je leta 1948 odpotoval v Pariz, kjer je z Ladislavom Wortmanom iz Lendave odprl trgovino z vezeninami. Ko je Andrej Schwarz iz Pariza odpotoval v Avstralijo, se je Ladislav Wortman preselil v London in naprej delal z Fredijem Strasserjem, prav tako iz Lendave. Medtem ko je Tomislav Schwarz delal kot *madrih* v otroškem zbirnem centru v Franciji, mu je teta Šarlota iz Budimpešte sporočila Andrejev naslov v Parizu. Tomislav ga je tam obiskal leta 1949. Spominja se, da je stric stanoval v majhni hotelski sobi in da ga ni povabil na kosilo, kar je Tomislava, ki je imel denar samo za pot, ne pa tudi za hrano, takrat še posebej razočaralo. Andrej Schwarz se je v Sydneyju ponovno poročil, vendar z drugo ženo ni imel otrok. Spremenil je tudi ime, in sicer v Andrew Simon. Umril je 13. novembra 1964 v Avstraliji.²⁸ Njegova sestra Šarlota Ingus je z bratovo pomočjo leta 1960 tudi emigrirala v Avstralijo. Umrila je v Sydneyju 15. septembra 1994.²⁹

25 Elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 8. april 2011.

26 Elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 11. april 2011.

27 Ob odprtju stalne razstave *Zgodovina dolnjelendavskih Židov* v prenovljeni sinagogi v Lendavi je Yoel Shachar šest kozarčkov za liker daroval Sinagogi Lendava.

28 Njegov zadnji naslov je bil 15 Gladswood Gardens, Double Bay, Sydney, N.S.W, Avstralija.

29 Elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 11. in 14. april 2011.

Marec 1947 – maj 1962: Zaplembeni postopek proti Andreju Schwarzu in nacionalizacija

Na podlagi poročila Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 13. marca 1947 je Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi z odločbo Zp 2/47 z dne 17. marca skenilo, da se skladno z Zakonom o zaplembi in upravljanju zaplemb izreče zaplemba celokupne premične in nepremične imovine Andreja Schwarza, mlinarja iz Dolnje Lendave. Glede nepremičnin je sodišče v zemljiški knjigi odredilo izbris zaznambe sekvestracije in vpis zaznambe uvedbe zaplembenega postopka.

Predlog za zaplembo je sprva podalo Javno tožilstvo okraj Dolnja Lendava (civilni oddelek), in sicer 20. februarja 1947, vendar je Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi ugotovilo, da je za vložitev predloga pristojen lokalni ljudski odbor, zato je zadevo odstopilo v reševanje OLO Lendava. Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi je 23. februarja 1947 izdalo sekvestracijsko odločbo in po izdaji odločbe o zaplembi podjetje 21. marca 1947 prevzelo pod svojo upravo.

V poročilu OLO Lendava št. 1045/1-47 z dne 13. marca 1947 je zapisano, da je Schwarz Andrej, lastnik paromlina in opekarne v Dolnji Lendavi, državljani FLRJ, ki je dne 13. februarja pobegnil iz države na Madžarsko. OLO Lendava "na podlagi poizvedb" ugotavlja,

da je bil imenovani Schwarz Andrej izraziti sovražnik naroda, ki mu je bila zlasti sovražna sedanja demokratična ureditev naše države. Ljudska oblast mu je bila trn v peti, vsled česar je s svojim protiljudskim delovanjem imel za namen pomagati zrušitev ljudske oblasti in v zvezi s tem spraviti v nevarnost obstoječo državno ureditev. On, ki je v bivši Jugoslaviji izrabljaval delavstvo, da bi z žulji le-teh dalje bogatil, se je vrnil po osvoboditvi z namenom nadaljevati s staro prakso. Ker je uvidel, da za izrabljanje delovnega ljudstva in raznih preje navajanih ter plodonosnih spekulacij ni več mesta v naši državi, je vse sile napel ter iskal zveze z elementi, ki jim je bil zastavljeni cilj zrušiti obstoječo državno ureditev, tedaj temeljne demokratske, politične, narodne in gospodarske pridobitve osvobodilne vojne. Po osvoboditvi je koncem leta 1945 najel večje posojilo pri Denarnem zavodu Slovenije, toda to posojilo, najeto izrecno za investicijske namene, v glavnem ni uporabil za obnovo svojega mlina in opekarne, ker bi sicer na ta način delal v korist ljudstva, marveč je ta znesek uporabil v spekulativne namene, slednjič pa skoraj s celim posojilom pobegnil, tedaj z denarjem delovnega ljudstva. Tudi s tem dejanjem je jasno in nedvomno dokazal, da ni hotel sodelovati pri obnovi, tedaj v splošno korist ljudstva, marveč je sabotiral, kjer je le mogel. Vsled navedenih in ugotovljenih dejstev povsem utemeljeno sklepamo, da bo imenovani tudi v inozemstvu navezal stike s tamkajšnjo reakcionarno kliko s ciljem, kakor preje opisane. Utemeljeno sklepamo dalje, da bo tamkaj izdajal razne, v naši državi zbrane podatke, kar utegne škoditi državi od zunaj.

V zaključku OLO predlaga ne le zaplembo vsega imetja, temveč tudi kaznovanje imenovanega z izgubo državljanstva, "kar že samo po sebi reziltira [sic!] z zaplembo imetja."³⁰ - V pravno močni odločbi o zaplembi premoženja Andreju Schwarzu z dne 17. marca 1947 je podana naslednja utemeljitev:

Pobegli Schwarz Andrej je bil lastnik paromlina in opekarne v Dolnji Lendavi. Takoj po osvoboditvi, ko se je vrnil, je mislil z izrabljanjem delavstva nadaljevati staro prakso ter z žulji teh bogateti. Delal je proti obstoječi državni ureditvi, ko je uvidel da ne bo uspel, je pobegnil in odnesel s sabo večjo količino denarja. Ker je okrajni ljudski odbor na podlagi teh dejstev predlagal, da se uvede zaplembeno postopanje proti njemu, je s tem odločba utemeljena po zakonu.³¹

Sodišče je torej Andreja Schwarza v odsotnosti kazensko sankcioniralo z zaplembo celotnega premoženja, ne da bi ga hkrati obsodilo na kakršnokoli kaznivo dejanje. Na podlagi odločbe o zaplembi sta bila s sklepom Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 1. aprila 1947³² odrejena popis in cenitev imovine Andreja Schwarza. Izvršena sta bila dne 8. aprila 1947 med 8. in 19. uro. Pri popisu in cenitvi so bili navzoči Aleksander Šimonka, pisarniški uradnik, kot sodni odposlanec, cenilca Anton Ritlop, posestnik, in Štefan Fric, mehanik, ter sedem drugih strank.³³ V zapisniku so popisane nepremičnine, pritikline in premičnine v Dolgi vasi in v Dolnji Lendavi. Za nepremičnine v Dolgi vasi (mlin in opekarna) je komisija ugotovila,

da tvorijo vse tu popisane parcele v naravi eno enoto in se ne more ugotoviti do kje meje parcele, kakor tudi ne površino onih parcel, katere nimajo v zk označeno površino. Vse parcele tvorijo skupno gospodarsko celoto, ker celo površino zavzemajo poslopja, kakor parni oziroma motorni mlin, stanovanjska hiša, opekarna, strojarna, prostor za žganje in sušenje opeke, prostor za ilovico in nekaj malo njive ter gošče.³⁴

Nepremičnine³⁵ v Dolgi vasi v lasti Andreja Schwarza so bile ocenjene na 109.090 Din, pritikline in premičnine³⁶ pa na 121.428,50 Din. Nepremičnino v Dolnji Lendavi

30 Predlog za zaplembo imetja Schwarz Andreja, Okrajni ljudski odbor Lendava Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi, 13. marec 1947, štev. 1045/1-47. Podpisana Tajnik Čiček Štefan in predsednik Litrop Ignac.

31 Odločba Okrajnega sodišča Dolnja Lendava z dne 17. marca 1947, op. št. Zp 2/47-8.

32 Op. št. Zp 2/47-10.

33 Vohar Štefan, uradnik KLO Dolnja Lendava, začasni upravitelj; Kranjec Ivan, zastopnik OLO, gradbeni odsek; Cer Viktor, upravnik Okrajnega gradbenega podjetja v Dolnji Lendavi; Kosi Josip, poslovodja mlina; Trajber Franc, poljedelec; Trajber Janez, poljedelec; Horvat Rozalija, vdova Trajber.

34 Popis in cenitev imovine pobeglega Švarc Andreja z dne 8. aprila 1947. Zp 2/47-12. Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi na uradnem poslovanju v Dolgi vasi. - Ugotovitev, da se mlina in opekarne v naravi ne da ločiti, je pomembna za kasneje, ko je bilo odločeno, da je mlin potrebno nacionalizirati, ker pa se gospodarske enote ni dalo ločiti, so preprosto nacionalizirani tudi opekarno.

35 Nepremičnine v Dolgi vasi so bile zgrajene za popisanih parcelah: vl. št. 431 k.o. Dolga vas pod B 19 (parc. štev. 21/c, parc. št. 1282/18); vl. štev. 432 k.o. Dolga vas pod B 8 (parc. štev. 21/b in parc. štev. 21/a/2); vl. štev. 1013 k.o. Dolga vas pod B 5 (parc. štev. 632/a, parc. štev. 1280/18/b in parc. štev. 19/a/2).

36 Pritikline in premičnine vključujejo med drugim dva stroja za čiščenje žita, stroj za sejanje

300

predstavljajo enonadstropna stanovanjska hiša, dvorišče in vrt na Partizanski ulici³⁷ s štirimi sobami, kuhinjo, shrambo in kopalnico v pritličju ter tremi sobami, predsobo, kuhinjo in kopalnico v prvem nadstropju. Sobe v pritličju so bile visoke 4 metre, v prvem nadstropju 3.80 metra, in v vseh sobah je bil parket.

Na dvorišču je bil hlev z remizo za vozove, pralnica, drvarnica, svinjak, skladišče in klet. Stanovanjska hiša je bila opisana kot "v srednjedobrem stanju, dočim so ostali popisani prostori v slabem, večjega popravila potrebnem stanju."³⁸ Vse zgradbe s stavbiščem vred so bile ocenjene na 250.000 Din, od tega je polovični delež Andreja Schwarz predstavljal 125.000 Din. Premičnine v stanovanjski hiši so bile opisane kot običajno pohištvo meščanske enodružinske hiše. Njihova vrednost je bila ocenjena na 25.572,40 Din. K temu je komisija prištela še gotovinski znesek 5.859 Din, najden v stanovanju Andreja Schwarz, in pa 50 delnic Tovarne dežnikov d.d. v Dolnji Lendavi v nominalni skupni vrednosti 5.000 Din. Glede vknjiženih in nevknjiženih terjatev je komisija ugotovila, da se ob odsotnosti točnih podatkov ne da ustanoviti čiste vrednosti zaplenjenega imetja, in prav tako ni mogoče ugotoviti, ali je bil Andrej Švarc lastnik do celote, ali pa le do deleža popisanih premičnin in pritliklin v Dolnji Lendavi.

Komisija je v zapisniku pripomnila tudi, da je pod številko Z 1722/46 uveden tudi zapuščinski postopek po pokojnem Jožefu Švarcu, kjer bi prišel Švarc Andrej v poštrev kot dedič bratovega solastniškega deleža vseh popisanih in ocenjenih nepremičnin. Komisija ob tej priliki pripominja tudi, da ni mogoče ugotoviti, ali morda še živi vdova Arnolda Schwarz, očeta Jožefa, Andreja in Elizabete, Rozalija Švarc roj. Vortman iz Dolnje Lendave, ki ima na popisanih nepremičninah na osnovi listine opr. št. 0406/1936/4 vknjiženo služnostno "pravico hasovanja za čas vdovstva."³⁹

Z odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 2. junija 1947 je bilo celotno premoženje Andreja Schwarz prenešeno v last in posest splošnega ljudskega premoženja.⁴⁰ Z odločbo z dne 12. julija 1947⁴¹ je OLO Lendava predal del zaplenjenega imetja Schwarz Andreja, in sicer nepremičnine, pritlikline in premičnine v k.o. Dolga vas ter zaloge žita in moke v upravljanje Okrajnemu podjetju (opekarna in mlin) v Dolnji Lendavi.⁴² Dotlej je namreč celotno imetje Andreja Schwarz upravljaval Krajevni ljudski odbor mesta Dolnja Lendava.

in sortiranje žita, stroj za čiščenje zdroba, stroj za mešanje moke, valjarji, elevatorji, tehtnice, stroj za izdelovanje zidne opeke, motor z generatorji, stroj za izdelovanje strešne opeke, zaloge pšenice, rži, koruze, prosene kaše, ržene moke, pšenične moke, koruzne moke, itd.

37 VI. št. 19, k.o. Dolnja Lendava pod B 14, parc. št. 25/b.

38 Popis in cenitev imovine pobeglega Švarc Andreja z dne 8. aprila 1947. Zp 2/47-12. Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi na uradnem poslovanju v Dolgi vasi.

39 Popis in cenitev imovine pobeglega Švarc Andreja z dne 8. aprila 1947. Zp 2/47-12. Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi na uradnem poslovanju v Dolgi vasi.

40 Odločba Okrajnega sodišča Dolnja Lendava z dne 2. junija 1947, opravilna številka Zp 2/47-48.

41 Odločba Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 3055/11-47 z dne 12. julija 1947.

42 Odločba Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 12. julija 1947.

Dne 8. oktobra 1947 je bil izvršen popis zapuščine po pokojnem Švarc Jožefu. Aktiva je sestavljala nepremičnine in premičnine, in sicer: parc. št. 25/b vpisana pod štev. 19 k.o. Lendava hiša, dvorišče in vrt v celotni izmeri 353 kv. sežnjev. Na tej parceli je stala stanovanjska enonadstropna hiše, zgrajena iz opeke in krita z opeko. V pritličju je imela hiša štiri sobe, kuhinjo, shrambo in kopalnico. Na dvorišču se je nahajala še ena zgradba z dvema sobama, živinskim hlevom in shrambo za vozove, drvarnico, svinjakom, lesenim skladiščem in vzdano kletjo. Pod štev. 431 k.o. Dolga Vas so bile vpisane naslednje parcele: 21/c, stavbeni prostor brez površinske mere; parc. štev. 1282/18, stavbeni prostor in vrt v celotni izmeri 300 kv. sež.; pod štev. 432 k.o. Dolga vas sta bili vpisani parceli šte. 21/b, stavbeni prostor brez površinske mere, in parc. št. 21/a/2, stavbeni prostor, dvor in vrt v celotni izmeri 200 kv. sež. Pod štev. 1013 k.o. Dolga Vas so bile vpisane parcele št. 632/a, gošča v celotni izmeri 1114 kv. sež.; parc. št. 1280/18/b, vrt v celotni izmeri 38 kv. sež.; parc. št. 19/a/2, vrt in njiva v celotni izmeri 780 kv. sežnjev. K temu so cenilci prišteli še polovico urbarjalne pravice v urb. skupnosti Dolga vas, ter zemljišče v izmeri 1800 kv. sež., ki ga je zapustnik pridobil z zamenjavo s sosedi Trajberjevimi.

Skupna vrednost nepremičnin z zgradbami, premičnin in prituklin je bila ocenjena na 452.433,50 Din,⁴³ kar predstavlja polovico, ki pripada zapustniku (druga polovica je pripadala Andreju Schwarzu). Cenitvena komisija je glede pasive ugotovila, da so na nepremičninah vknjiženi dolgovi, vendar se na podlagi obstoječih podatkov ni dalo ugotoviti, če ti dolgovi še obstajajo.

Po Josipu Schwarzu je bila dne 10. januarja 1948 pred Okrajnim sodiščem v Dolnji Lendavi opravljena zapuščinska obravnava. Sodišče je uvodoma ugotovilo, da pokojni ni napravil oporoke in da nastopi dedovanje po zakonu. Po izjavi dedinje in zastopnikov OLO se je nato sporazumno ugotovilo, da je zapustnik "umrl istočasno s svojo ženo Švarc Rozalijo, roj. Štein in svojima otrokoma Jožefom [sic] in Vero [...]".⁴⁴ Tako sta kot dediča prišla v poštev sestra in brat pokojnega, Šarlota Ingus r. Schwarz, gospodinja iz Nagybaracske⁴⁵ na Madžarskem, in "pobegli" Andrej Schwarz. Šarloto Ingus je zastopal dr. Stjepan Wolf iz Čakovca, vendar se je ugotovilo, da ni imel pooblastila za zadevni zapuščinski postopek, pač pa je imel pooblastilo za zapuščinsko razpravo po Moricu Schwarzu.⁴⁶ Glede na to, da je Andrej Schwarz

43 Cenitev nepremičnin temelji na cenah iz leta 1939, k čemur so prišteli 30% in odšteli amortizacijo.

44 Zapuščinska razprava po pokojnem Švarc Josipu, Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi, 10. januarja 1948. Navzoči: sodnik Dr. Tassotti Karel, zapisnikar Flisar Matilda, Dr. Wolf Stjepan v imenu Ingus Šarlote, predsednik OLO Litrop Ignac in pravni referent Pojbič Karel. - Sin Josipa in Rozalije Schwarz seveda ni bil Jožef, temveč Tomislav.

45 Vas v bližini Baje na Madžarskem.

46 Moric Schwarz je bil bratranec Tomislavovega deda, Arnolda Schwarzarja (ki je umrl l. 1936). Rojen bil leta 1876 v Dolnji Lendavi in usmrčen v Auschwitzu 21. maja 1944. Pred vojno je imel podjetje *Schwarz Moritz, trgovina z vinom na debelo ter prodaja delikatesnih stvari in vinotoč*. Po pričevanju Yoela Shacharja je bil "zelo prijeten gospod in najbogatejši Jud v Lendavi" (elektronska korespondenca avtorice z Yoelom Shacharjem, 11. april 2011). Potem ko je Moric Schwarz 30. decembra 1936 Sreskemu načelstvu v Lendavi naznanil prenehanje izvrševanja obrtne dejavnosti, je bilo podjetje z odločbo

“sodno znano pobegnil in je bilo njegovo premoženje zaplenjeno v korist ljudskega premoženja,” sta ga zastopala zastopnika OLO “iz naslova zakona.” Sodišče je sklenilo, da se dedni prijavi sprejmeta in da zapuščino tvorijo nepremičnine in premičnine, ki so bile popisane in ocenjene v zaplembenem postopku proti Andreju Schwarzu dne 8. aprila 1947.⁴⁷

Z odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 12. januarja 1948⁴⁸ je bila zapuščina Josipa Schwarza prisojena do polovice pobeglemu bratu Andreju Schwarzu. Ta del zapuščine je bil z odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 4. septembra 1948⁴⁹ prav tako zaplenjen in 25. septembra 1948 je bila Andrejeva dediščina po umrlem bratu v zemljiško knjigo vpisana kot splošno ljudsko premoženje. Drugo polovico, se pravi, četrtno celotnega premoženja bratov Schwarz, pa je podedovala njuna sestra Šarlota Elizabeta Ingus (roj. Schwarz).

Zapuščinski postopek po Ev genu Beru in Šarloti Schwarz r. Ber

OLO Lendava v dopisu Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi z dne 21. januarja 1948 slednjemu sporoča, da je Andrej Schwarz po zaključku zaplembenega postopka podedoval še razno imetje, za katerega predlaga, da se “v smislu predpisov zakona o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe [...] uvede zaplembeno postopanje.”⁵⁰ Šlo je za imetja, ki jih je Andrej Schwarz podedoval po pokojnem tastu Ev genu Beru iz Sarajeva,⁵¹ po pokojni soprogi Sari Šarloti (r. Ber) iz Dolnje Lendave⁵² in po pokojnem bratu Josipu Schwarzu, vsakič do polovice, ter na 14 delnic *Dolnjelendavske branilnice d.d.*, ki jih je Andrej Schwarz podedoval po pokojnem očetu Arnoldu.⁵³

Dodatni zaplembeni postopek proti Andreju Schwarzu

V dodatnem zapuščinskem sklepu z dne 10. maja 1962⁵⁴ je Okrajno sodišče v Lendavi sklenilo, da tvori zapuščino pokojnega Jožefa Schwarza še nepremičnina,

9757/1-1936 izbrisano iz obrtnega registra. Na njegovo prošnjo, naslovljeno na Okrožno sodišče v Mariboru 19. maja 1938, je bilo podjetje 27. maja 1938 izbrisano tudi iz trgovskega registra, kamor je bilo podjetje vpisano od 31. maja 1929. Podjetje je bilo od 12. septembra 1915 vpisano v register za posamezne firme okrožnega in trgovskega sodišča v Zalaegerszegu pod tekočo številko 386/1.

47 Zapuščinska razprava po pokojnem Švarc Josipu, Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi, 10. januarja 1948. Navzoči: sodnik Dr. Tassotti Karel, zapisnikar Flisar Matilda, Dr. Wolf Stjepan v imenu Ingus Šarlote, predsednik OLO Litrop Ignac in pravni referent Pojbič Karel.

48 Op. št. O 4/48.

49 Odločba Okrajnega sodišča Dolnja Lendava, op. št. Zp 2/47-73.

50 Dopis OLO Lendava Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi z dne 21. januarja 1948, Zp 2/47-59.

51 Op. št. O 404/47, referenca je v dopisu OLO Lendava Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi z dne 21. januarja 1948, Zp 2/47-59. Drugo polovico premoženja po Ber Ev genu je dedovala sestrična Neufeld Jelena, gosposinja iz Čakovca. Ber Ev gen je umrl leta 1941 v taborišču Jasenovac.

52 Op. št. O 367/47, referenca je v dopisu OLO Lendava Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi z dne 21. januarja 1948, Zp 2/47-59.

53 Op. št. O 4/48, referenca je v dopisu OLO Lendava Okrajnemu sodišču v Dolnji Lendavi z dne 21. januarja 1948, Zp 2/47-59.

54 Sklep je postal pravnomočen 25. maja 1962.

ki jo predstavlja polovica vl. št. 2025 pod B1/a k.o. Lendava, parc. šte. 559/123 njiva 127,24 arov in parc. šte. 559/210 njiva 2,16 arov, in da ta pripada zakonskima dedičema Andreju Schwarzu in Šarloti Ingus, vsakemu do polovice. V istem sklepu je Okrajno sodišče v Lendavi ugotovilo tudi, da tvori zapuščino Evgena Bera še celotni vl. št. 2015 k.o. Lendava, parcela šte. 559/41, in pašnik 60,55 arov. Od tega po zakonu prav tako polovica pripada Andreju Schwarzu, druga polovica pa sestrični Jeleni Neufeld, gospodinja iz Čakovca.⁵⁵ Vse imetje, ki ga je Andrej Schwarz podedoval, se po sklepu sodišča prenese v družbeno lastnino, skladno s pravnomočnim zaplembenim sklepom z dne 17. marca 1947, zemljiški knjigi pa se nalaga, da vknjiži lastninsko pravico do četrtnine Šarloti Inguš, roj. Schwarz, za preostale tri četrtnine pa se vknjiži lastninsko pravico na družbeno lastnino.⁵⁶

Nacionalizacija premoženja Šarlote Elizabete Ingus r. Schwarz

Potem ko so bile zaplenjene tri četrtnine premoženja bratov Schwarz zaradi razglasitve Andreja Schwarza za narodnega sovražnika, smrti Josipa Schwarza v internaciji in posledičnega Andrejeva dedovanja po umrlem bratu, so oblasti preostalo četrtnino, ki je pripadala dedinji Šarloti Elizabeti Ingus, nacionalizirale. Na podlagi Zakona o dopolnitvah in spremembah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij z dne 28. aprila 1948 in Ukaza Prezidija Ljudske skupščine LRS z dne 28. aprila 1948⁵⁷ oziroma Ukaza z dne 30. aprila 1948 je podjetje Josipa in Andreja Schwarza prešlo v splošno ljudsko premoženje kot podjetje splošnega pomena za zvezno ali republiško gospodarstvo.

Po zapisniku, ki so ga 28. aprila 1948 sestavili Viktor Novosel, začasni upravitelj, Aleksander Kiralj, upravnik okrajnih podjetij, Josip Kosi, poslovodja mlina in Ivan Trebižan, poslovodja opekarne, nacionalizirano premoženje v naravi predstavlja gospodarsko celoto, ki ga sestavljajo motorni mlin, v katerem se lahko dnevno melje 100 kg žita, s pripadajočo opremo, dve zgradbi za izdelovanje zidne in strešne opeke, zgradba za motor in kotel, v katerem se nahaja tudi mehanična delavnica, strojnica in rezervoarji za vodo, dve stanovanjski hiši za delavce (skupaj devet sob, štiri kuhinje in tri shrambe), drvarnica, živinski hlev za 40 glav živine, lesen svinjak, opekarna za žganje 100.000 kosov strešne oziroma 40.000 kosov zidne opeke, sušilnica za opeko, vodnjak, prostor za ilovico "in nekaj malo njive ter gošče."⁵⁸ Nepremičninsko premoženje v lasti Elizabete Ingus r. Švarc v Dolgi vasi je bilo

55 Pri nepremičnini vl. št. 2015, ki predstavlja zapuščino po Evgeni Beru, je bila vknjižena lastninska pravica, kot sledi: "Neufeld Jelena, gospodinja, Novakova 8, Čakovec, do ¼; Hamori Filip, Nevtelen utca 3, Vač na Madžarskem do ¼; družbena lastnina do ½ [v korist upravnega organa Občina Lendava]." - Zapustnikov bratranec, Filip Hamori, se je odpovedal dediščini v korist zapustnikove sestrične, Jelene Neufeld.

56 Sklep Okrajnega sodišča Lendava (nosi žig "Odločba je pravnomočna," datirano 25. maj 1962) z dne 10. maja 1962, 0 4/48-13, 0 404/47-41, Zp 2/47-102, podpisana Francič Ana, vodja pisarne pri oddelku, sodnik: Mehle Anton.

57 Uradni list LRS z dne 28. aprila 1948, št. 115-18/48.

58 Zapisnik, sestavljen v Dolnji Lendavi 28. aprila 1948, str. 1 (neoznačena). Tedanje zemljiškoknjizne oznake za nacionalizirano premoženje so: 1. parcela št. 21/c; 2. VI. št. 432 k.o. Dolga vas pod B8 do četrtnike: a/ parc. št. 21/b, b/parc. št. 21/a/2; 3. VI. št. 1013 k.o. Dolga vas pod B5 do četrtnine: a/parc. šte. 632/a, b/parc. šte. 1280/18/b, parc. šte. 19/a/2. Spis R 216/48.

ocenjeno na skupno 54.545 Din.⁵⁹ Z odločbo vlade LRS z dne 19. maja 1948 št. S-zak. 316 je bilo nacionalizirano podjetje črtano iz seznama podjetij republiškega pomena in predano v pristojnost OLO Lendava.⁶⁰ Na odločbo o nacionalizaciji pritožba ni bila vložena.⁶¹

Popis in ocenitev vrednosti nacionaliziranega premoženja

OLO Dolnja Lendava je dne 11. novembra 1948 Okrožnemu sodišču v Mariboru podalo predlog za izvedbo cenitve v smisu 3. člena Uredbe o postopku za ocenitev vrednosti in o ugotavljanju odškodnine za nacionalizirano premoženje z dne 17. novembra 1947. OLO je istočasno prosil, naj sodišče vloži zahtevo, da se v zadevnem javnem registru z vpisom ugotovi, da je predmetno podjetje nacionalizirano in da je prenehalo obstajati.⁶²

Okrožno sodišče v Mariboru je 2. avgusta 1949 odločilo, da se uvede postopek za popis in ocenitev vrednosti ter ugotovitve odškodnine za nacionalizirano premoženje *Švarc Andrej, mlin v Dolgi Vasi* v smislu Uredbe o postopku za ocenitev vrednosti in ugotavljanje odškodnine za nacionalizirano premoženje.⁶³ Za pripravo gradiv za odločbo o določitvi odškodnine za nacionalizirano podjetje je bila v smislu 2. člena citirane uredbe določena strokovna komisija v sestavi: dr. Ivo Dougan, sodnik Okrožnega sodišča Maribor in predsednik strokovne komisije, Stojan Tomelj, upravnik okrajnih mlinskih obratov Dolnja Lendava, in Jože Brumen, obratovodja in strokovnjak-cenilec. Narok za popis in cenitev premoženja je bil določen na dan 10. avgusta 1949. Vabljen je bila tudi bivša solastnica Šarlota Elizabeta Inguš roj. Švarc iz Nagzbararske, ki jo zastopal dr. Stjepan Wolf (v predmetnem dokumentu označen kot Štefan Wolf), pravni referent KNO Čakovec. Popis in cenitev nepremičnin sta bila izvedena dne 10. avgusta 1949 med 11. in 19. uro. Bivša solastnica Šarlota Inguš se naroka ni udeležila in tudi njen zastopnik ni bil prisoten.

V zapisniku cenitvena komisija uvodoma ugotavlja, da je OLO pod številko 6966 z dne 11. novembra 1948 predlagal uvedbo cenilnega postopka v zadevi nacionaliziranega mlina "Švarc Andrej v Dolgi vasi" (R 216/48). Prav tako je OLO na isti dan pod številko 6965 predlagal uvedbo cenilnega postopka glede nacionalizirane opekarne "Švarca Josipa v Dolgi vasi" (R 217/48). Po pregledu spisa, ogledu na licu mesta in pojasnilih prisotnih je komisija ugotovila, da sta bili podjetji *Švarc Andrej, mlin v Dolgi vasi* in *Švarc Josip, opekarna v Dolgi vasi*

59 Od tega: zgradbe 46.670 Din, zemljišče 4.550 Din, delež v Urbarjalni skupnosti 325 Din in zemljišče, pridobljeno z zamenjavo s Trajberjivimi, 3.000 Din.

60 Dopis tajništva Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 11. november 1948, št. 6966/1-48, naslovljen na Okrožno sodišče v Mariboru. Predmet: Schwarz Andrej, mlin Dolga vas, nacionalizacija.

61 Okrajni ljudski odbor Lendava Tajništvo Okrožnemu sodišču Maribor, 11. November 1948, R 215/48.

62 Okrajni ljudski odbor Lendava Tajništvo Okrožnemu sodišču Maribor, 11. November 1948, R 215/48. - Pod številko 6966 je OLO predlagal uvedbo cenitvenega postopka za v zadevi nacionaliziranega mlina Švarc Andrej v Dolgi vasi, in pod številko 6965 uvedbo cenitvenega postopka za v zadevi nacionalizirane opekarne Švarc Andrej v Dolgi vasi /R 216/48.

63 Uradni list FLRJ št. 98/47.

v rokah istih lastnikov in [...] prostorsko in gospodarsko medsebojno tako tesno povezani, da cenitve ni mogoče izvesti ločeno. Imeli sta skupno vodstvo, skupno pisarniško poslovanje, skupno pogonsko napravo, itd., na drugi strani pa so bile tudi terjatve in obveznosti skupnega značaja, tako da ločeno obravnavanje danes ne bi bilo smotno, niti praktično izvedljivo.”⁶⁴

Zato je komisija sklenila, da se obe zadevi združita v enoten cenilni postopek pod opravilno številko R 216/48. V nadaljevanju komisija ugotavlja, da je odločba o nacionalizaciji glede obeh podjetij pravnomočna in pripominja, da se Ukaz Prezidija ljudske skupščine LRS z dne 28. aprila 1948 sicer nanaša samo na mlin, ne pa tudi na opekarno, ”vendar je spričo že opisane povezanosti obeh podjetij izven vsakega dvoma, da je bila skupno z mlinom nameravana in mišljena tudi nacionalizacija opekarne.”⁶⁵ Sledi kratek povzetek dotedanjega postopka: podjetje se je do nacionalizacije vodilo pod imenom Švarc Josip, mlin/opekarna v Dolgi vasi. Lastnika sta bila Andrej in Josip Švarc, vsak do polovice. Andrej Švarc je 13. februarja 1947 pobegnil na Madžarsko in njegovo celotno premoženje je bilo zaplenjeno z odločbo Zp 2/47-8 z dne 17. marca 1947. Solastnik druge polovice je med vojno umrl v internaciji in njegova zapuščina je bila z odločbo št. 0 4/48 z dne 12. januarja 1948 prisojena bratu, Andreju Švarcu ter sestri Elizabeti Ingus, vsakemu do polovice. Andreju Švarcu pripadli zapuščinski delež je bil z odločbo št. Zp 2/47-73 z dne 4. septembra 1948 zaplenjen v korist države FLRJ.

Ker so bile tako tri četrtine premoženja lastnikov Andreja in Josipa Schwarzza dediču Andreju že zaplenjene v korist države FLRJ, komisija ugotavlja, da je predmet cenitve zgolj ena četrtina celokupnega nacionaliziranega premoženja, ki je bila last Šarlote Elizabete Ingus. V smislu 9. člena Zakona o nacionalizaciji gospodarskih podjetij z dne 5. decembra 1946 je treba ugotoviti vrednost nacionaliziranega premoženja na dan 21. marca 1947, ko je OLO Dolnja Lendava na podlagi sekvestracijske odločbe Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi št. Zp 2/47-3 z dne 23. februarja 1947 prevzel podjetja pod svojo upravo. V zapisniku strokovna komisija ugotavlja, da se mlin in opekarna nahajata v Dolgi vasi pri Dolnji Lendavi, na istem zemljišču in da so bili objekti v času sekvestracije “v slabem, zanemarjenem stanju, tako da je morala državna uprava izvršiti zlasti na objektih opekarne razne [...] adaptacije in prizidave.”⁶⁶ Strokovna komisija je aktivo mlina in opekarne ocenila na 221.800 Din za zgradbe in zemljišča in 102.232 Din za strojno opremo, inventar in zaloge, skupaj 324.032 Din, ob tem pa izrecno opozarja, da pride za priznanje odškodnine v pošteev samo ena četrtina navedenih imovinskih vrednosti, se pravi, delež Elizabete Ingus. Komisija prav tako ugotavlja, da ob odsotnosti točnega seznama terjatev in obveznosti ni mogoče ugotoviti vrednosti solastninskega deleža Elizabete Ingus, “ki

64 Zapisnik Strokovne komisije za ocenitev podjetja *Švarc Josip, mlin in opekarna v Dolgi vasi* z dne 10. avgusta 1948. R 216/48-8, str. 21 v spisu.

65 Zapisnik Strokovne komisije za ocenitev podjetja *Švarc Josip, mlin in opekarna v Dolgi vasi* z dne 10. avgusta 1948. R 216/48-8, str. 21 v spisu.

66 Zapisnik Strokovne komisije za ocenitev podjetja *Švarc Josip, mlin in opekarna v Dolgi vasi* z dne 10. avgusta 1948. R 216/48-8, str. 21-22 v spisu.

je predmet današnje ceditve.”⁶⁷ Zato se je narok preložil za nedoločen čas, dokler se ne oceni obveznosti do upnikov in terjatev.

Iz dopisa z dne 19. septembra 1949, naslovljenega na Okrožno sodišče Maribor izhaja, da “so vse terjatve oziroma dolgovi Švarc Andreja z zaplembenim postopkom poravnani.”⁶⁸ Te namreč niso bile povezane z nacionalizacijo deležev Jožefa Švarc oziroma njegove dedinje Šarlote Ingus, ker je okrajno sodišče v Dolnji Lendavi v zaplembenem postopku izvedlo popis terjatev ter o tem izdalo odločbo, na podlagi katere so bile terjatve poravnane in tudi zemljiškoknjižno izvedene. Nasproti zapuščini po Jožefu Švarcu je obstajala le terjatev v korist *Fekete testverek* v Budimpešti v znesku 1.020 Din,⁶⁹ ki je bremenila tudi dediča Andreja Švarca in Šarloto Ingus. Iz zapisnika naroka z dne 12. oktobra 1949⁷⁰ je razvidno, da podjetje Švarc, mlin in opekarna, na dan nacionalizacije ni imelo nobenih terjatev, pač pa je imelo obveznosti do upnikov v znesku 172.988,60 Din,⁷¹ in zaostanek plačila prometnega davka v znesku 15.766,70 Din.⁷² Predvojne hipotekarne terjatve Dolnjelendavske hranilnice v zneskih 200.000 Din, 276.000 Din in 1.116 Din so bile že pred nacionalizacijo v celoti poravnane.⁷³

Na podlagi teh podatkov strokovna komisija za ocenitev nacionaliziranega podjetja Švarc, mlin in opekarna v Dolgi vasi ugotavlja, da po odbitku pasive od aktive celotna vrednost mlina in opekarne Švarc znaša 135.276,70 Din⁷⁴ ter da za priznanje odškodnine prihaja v poštev samo imovinski delež Elizabete Ingus, t.j. ena četrtnina tega zneska, 33.819 Din.

67 Zapisnik Strokovne komisije za ocenitev podjetja Švarc Josip, mlin in opekarna v Dolgi vasi z dne 10. avgusta 1948. R 216/48-8, str. 22 v spisu. Komisija ugotavlja, da so nekatere terjatve sporne in zgolj delno priznane in predlaga, da se narok za nedoločen čas odloži.

68 Dopis Evgena Požgaja, knjigovodje Uprave okrajnih opekarin Dolnja Lendava Okrožnemu sodišču Maribor z dne 19. september 1949, R216/48-10 str. 26 v spisu.

69 Znesek predstavlja glavnico, ki ji je prišteto še: 5% obresti od 2. avgusta 1935, pravdni stroški, odvetniški stroški, borzna taksa in drugi stroški. Skupni končni znesek terjatve znaša 1.573 Din.

70 Komisijo so sestavljali: Dr. Ivan Dougan, sodnik Okrožnega sodišča v Mariboru kot predsednik komisije; Jožef Brumen, mlinski obratovodja v Mariboru, kot strokovnjak cenilec; Rudolf Senšek, ravnatelj ljutomerskih opekarin kot strokovnjak cenilec, in Stojan Tomelj, upravnik okrajnih mlinov Dolnja Lendava, kot predstavnik UOV.

71 Upniki: Državna zakladnica Kraljevine Jugoslavije, vknjižen davčni zaostanek (36.359,17 Din iz leta 1926 in 5000 Din iz leta 1935); Državna zakladnica FLRJ, vknjižen davčni zaostanek (19.450,00 Din), Bratje Fekete Budimpešta, vknjižen predvojni dolg (1.020 madžarskih zlatih pengoejev, narasel na 1.573,93); Narodna banka Dolnja Lendava, preostanek kreditnega dolga (90.988,00 Din); DZSZ, prispevek za socialno zavarovanje opekarne za leto 1946/47 (19.528.50 Din); naročnina za Vestnik (89 Din), skupaj 172.988,60 Din.

72 Zapisnik napotuje na poročilo Poverjenišstva za finance Dolnja Lendava št. 1031 z dne 12. oktobra 1949.

73 Dopis Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 16. decembra 1948 Okrožnemu sodišču Maribor potrjuje, da na dan nacionalizacije podjetja zemljiškoknjižno zavarovane kreditne terjatve Dolnjelendavske hranilnice niso več obstajale, spis R215/48-5, str. 16 v spisu; gl. tudi zemljiškoknjižni izpisek z dne 13. julija 1948, sezn. št. 440/48, spis R215/48-1, str. 6 v spisu.

74 Aktiva: zgradbe in zemljišča 221.800 in strojna oprema, inventar in zaloge 102,232, skupaj 324.032 Din. Od tega se odšteje pasiva 172.988,60 terjatev upnikov in 15.766,70 davčnih zaostankov, skupaj 188.755,30.

Denacionalizacijski postopek: 1993 -

Predhodni postopek: Identifikacija in državljanstvo vlagatelja zahtevka

Dne 6. decembra 1993 je Yoel Shachar po pooblaščenim odvetnici Mariji Zag-Gyöfi iz Lendave kot pravni naslednik pvega dednega reda po očetu vložil denacionalizacijski zahtevek. Preden je lahko uveljavljal svoje pravice kot denacionalizacijski upravičenec, je moral Yoel Shachar najprej doseči razveljavitev vpisa v matično knjigo umrlih in dokazati, da je Tomislav Schwarz. Postopek denacionalizacije je bil prekinjen do rešitve predhodnih vprašanj, se pravi identifikacije vlagatelja zahtevka in državljanstva upravičenca. Kljub temu, da je Tomislav Schwarz internacijo preživel, je bil na po odločbi Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 4. novembra 1946⁷⁵ razglašen za mrtvega z dnem 21. maja 1944 in njegova smrt je bila vpisana v matično knjigo umrlih pri Matičnem uradu Lendava pod zaporedno številko 52 za leto 1946.⁷⁶ Kot predlagatelj Tomislavovega vpisa v matično knjigo umrlih je z dnem 3. oktobra 1946 naveden Andrej Schwarz, vendar za to navedbo obstaja sum, da je bil "le sredstvo oblasti, da pridejo do Jožefovega [Schwarz] premoženja."⁷⁷

Na zahtevo vlagatelja Yoela Shacharja in po izvedbi dokazov je Okrajno sodišče v Lendavi 21. novembra 2002 vpis v matično knjigo umrlih razveljavilo in ugotovilo, da sta Tomislav Schwarz in Yoel Shachar ena in ista oseba. Sodišče je za identifikacijo izvedlo naslednje dokaze: vpogled v izpisek iz rojstne matične knjige iz arhiva Zalske županije na Madžarskem, zaporedna stran 73 za leto 1931; v izpisek iz matične knjige umrlih Upravne enote Lendava z dne 29. septembra 1995;⁷⁸ odločbo Okrajnega ljudskega odbora št. 4840/46 z dne 4. novembra 1946;⁷⁹ začasno identifikacijsko karto za civilne internirance Buchenwalda z dne 6. maja 1945;⁸⁰ Objavo štaba državne komisije za repatriacijo pri Ministrstvu za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije št. 66708 z dne 21. julija 1945; potrdilo o spremembi imena Ministrstva za notranje zadeve države Izrael, Urada za registracijo z dne 1. novembra 1953; potni list predlagatelja, izdanega v državi Izrael, št. 7264561, ter zaslišanje predlagatelja in prič Magde Jaklovič in Jožefa Hajduka.

Tomislav Schwarz je že v času bivanja na Madžarskem spremenil ime Tomislav v hebrejsko Yoel, kot je bilo to v navadi v cionistični mladinski organizaciji *Hašomer Hacair*; vendar tega ni storil uradno. Priimek Schwarz je obdržal do leta 1953, ko se

75 Odločba Okrajnega ljudskega odbora Dolnja Lendava številka 4840/46 z dne 4. novembra 1946.

76 Izpisek iz matične knjige umrlih številka 770/1995, izdan dne 29. septembra 1995 v Lendavi.

77 Elektronska korespondenca avtorice z odvetnikom Yoela Schacharja, Juretom Debevecem, 21. marca 2011.

78 Izpisek iz matične knjige umrlih številka 770/1995, izdan dne 29. septembra 1995 v Lendavi.

79 Odločba Okrajnega ljudskega odbora Dolnja Lendava številka 4840/46 z dne 4. novembra 1946.

80 Ausweis – Certification. Herr Švarc Tomislav geb. am 7.7.1931 in Dolnja Lendava wurde vom 27.4.1944 bis – in nationalsozialistischen Konzentrationslagern gefangen gehalten und vom Konzentrationslager Buchenwald bei Weimar in Freiheit gesetzt. Datum: 6. maj 1945. - Dokument navaja zaporedno številko 12731 in številko jetnika 119187, datum in kraj rojstva, državljanstvo (jugoslovansko), prstni odtis in podpis.

jima je z ženo Rachel rodila hčerka Dorit. Takrat sta se odločila za spremembo priimka v Shachar, kar v hebrejščini pomeni zarja. Nista namreč želela nositi priimka, ki ju je spominjal na prestale grozote. Yoel Shachar se je prvič po vojni vrnil v Lendavo leta 1967. Tako domačini kot tudi delavci opekarne v Dolgi vasi so ga prepoznali.⁸¹ Priči Magda Jaklovič in Jožef Hajduk sta izpovedali, da sta z Yoelom skupaj hodili v vrtec in v šolo, in pričevanju priložila tudi fotografijo iz vrtca, na kateri so vsi trije kot otroci. Jožef Hajduk je navedel še, da sta se z Yoelom Shacharjem videla leta 1998, ko je bil slednji v Sloveniji na predstavitvi knjige *Židje v Lendavi*.

Denacionalizacijski zahtevek

1993-1995

Prva pooblaščenka vlagatelja, odvetnica Marija Zag-Gyöfi, je v denacionalizacijskem zahtevku z dne 6. decembra 1993 ugotovila, da je bil pokojni Schwarz Jožef, industrijalec iz Lendave, Partizanska 50, lastnik nacionaliziranega premoženja podjetja mlin, opekarne v Dolgi vasi in nepremičnin v Lendavi do ene polovice. Kot dokaz je pooblaščenka navedla tri dokumente: popis zapuščine z dne 8. oktobra 1947, zapuščinski sklep z dne 10. januarja 1948 in zapuščinski sklep z dne 10. maja 1962. Ker se je v času zapuščinskega postopka po Jožefu Schwarzu predpostavljalo, da so z njim v taborišču Auschwitz umrli tudi njegovi dediči, sta njegovo imetje po zakonu podedovala sorojenca Šarlota Ingus r. Schwarz in Andrej Schwarz iz Lendave, vsak do polovice. Dedičema je bilo po vojni vse podedovano premoženje podržavljeno. Četudi je bil Yoel Shachar ob času vložitve denacionalizacijskega zahtevka edini preživeli član družine Schwarz iz Lendave in tako edini dedič, je bil zahtevek vložen le za polovico premoženja, ki je pripadala Josipu Schwarzu, ne pa tudi za deleže, ki so bili zaplenjeni njegovemu stricu Andreju in podržavljeni njegovi teti Šarloti Elizabeti.

Predmet denacionalizacijskega zahtevka je bila nepremičnina vl. št. 19 k.o. Dolnja Lendava, parcela št. 25/b - hiša, dvorišče in vrt v izmeri 353 kv. sežnjev do ene polovice. Na tej parceli stoji stanovanjska hiša s štirimi sobami, kuhinjo, shrambo in kopalnico v pritličju ter tremi sobami, predsobo, kuhinjo in kopalnico v prvem nadstropju. Na dvorišču se nahaja še zgradba z dvema sobama, živinski hlev in shramba za vozove.

Iz identifikacijskega potrdila št. 45-12/33-95 z dne 17. novembra 1995 je razvidno, da stara parcela št. 25/b2 danes predstavlja novi parceli: št. 4093 dvorišče v izmeri 365 kv. metrov, stavba v izmeri 358 kv. metrov, ter parcela št. 4094 gozd v izmeri 458 kv. metrov. Navedeni parceli sta po zemljiškoknjžnem izpisku št. 5470/2004 z dne 26. julija 2004 v lasti Občine Lendava. Poleg te parcele je zahtevek zajemal še naslednje: vl. št. 2025 pod B1/a k.o. Lendava, parc. št. 559/123 - njiva 127, 24 arov, in parc. št. 559/210 – njiva 2, 16 arov; vl. št. 431 k.o. Dolga vas, parc. št. 1282/18 –

81 Zahteva za denacionalizacijo Yoela Shacharja z dne 3. decembra 1993, naslovljena na Občino Lendava, Sekretariat za gospodarstvo in družbene dejavnosti, po pooblaščenici odvetnici Mariji Zag Gyöfi iz Lendave.

stavbeni prostor in vrt ter vl. št. 432 k.o. Dolga vas, parc. št. 21/b – stavbeni prostor, parc. št. 1282/18 – stavbeni prostor in vrt; ter vl. št. 1013 k.o. Dolga vas, parc. št. 632/a, parc. št. 1280/18/b – vrt in parc. št. 19 – vrt in njive.

Zgoraj navedene parcele so tvorile skupno gospodarsko celoto, in sicer: motorni mlin, zgradba za izdelovanje zidne in strešne opeke, stanovanjska hiša za delavce s šestimi manjšimi sobami, tremi kuhinjami in tremi shrambami, ter opekarna za žganje opeke s pripadajočo sušilnico. Pokojni Jožef Schwarz je imel poleg navedenih nepremičnin “še nekaj delnic pri tovarni dežnikov d.d. v Dolnji Lendavi ter v Dolnjelendavski hranilnici d.d.”⁸²

V dopisu z dne 8. avgusta 1994 je Občina Lendava, Sekretariat za gospodarstvo in družbene dejavnosti ugotovila, da je vloga za denacionalizacijo nepopolna, in pozvala pooblaščenko, da vlogo dopolni z naslednjimi dokumenti: listino o poddržavljenju; potrdilom o vpisu upravičenca v državljanstvo knjigo; zemljiškoknjižnim izpiskom z vsemi vpisi in izbrisi v zemljiškoknjižnih vložkih od 15. maja 1945 dalje; zemljiškokatastrskimi podatki o legi, površini in vrsti rabe parcel po stanju v času poddržavljenja.⁸³

V odgovor na zaprosilo številka ST 12/95 z dne 27. oktobra 1995 UE Lendava v dopisu z dne 17. november 1995 Okrožnemu sodišču v Murski Soboti sporoča, da je postopek denacionalizacije prekinjen do rešitve predhodnih vprašanj (identifikacija vlagatelja zahtevka, državljanstvo upravičenca), da trenutni obseg premoženja ni bil ugotovljen, da je opekarna Dolga vas ob uveljavitvi zakona opravljala isto dejavnost kot poddržavljeno podjetje, da se zahtevek nanaša na celotno opekarno, in da zavarovanje zahtevka za denacionalizacijo ni bilo odrejeno, ker vlagatelj tega ni zahteval.⁸⁴

1995 - 2003

V dopisu z dne 8. decembra 1995, je novi pooblaščenec Lojze Horvat UE Lendava sporočil, da je Yoel Shachar pooblaščenki Mariji Zag-Gyöfi preklical pooblastilo in Upravno enoto obvestil, da je v smislu sklepa UE Lendava z dne 6. oktobra 1994 o napotitvi pri pristojnem sodišču tudi vložil ustrezne tožbe oziroma sprožil postopek za identifikacijo denacionalizacijskega upravičenca ter razveljavitev odločbe OLO, ki ugotavlja upravičenčevo smrt.⁸⁵

82 Zahteva za denacionalizacijo Yoela Shacharja z dne 3. decembra 1993, naslovljen na Občino Lendava, Sekretariat za gospodarstvo in družbene dejavnosti po pooblaščenim odvetnici Mariji Zag Gyöfi iz Lendave.

83 Dopis številka 30100-0012/93/SF z dne 8. avgusta 1994 naslovljen na odvetnico Marijo Zag Gyöfi, Partizanska 13, Lendava. Pošiljatelj je Republika Slovenija Občina Lendava, Sekretariat za gospodarstvo in družbene dejavnosti. Predmet: Denacionalizacija – dopolnitev zahtevka. Podpisana sekretarka Helena Kramar, postopek vodil Franc Sočič.

84 RS Upravna enota Lendava Okrožnemu sodišču v Murski Soboti, okrožnemu sodniku g. Deziderju Novaku, številka 30100-0012/93/SF, datum 17. november 1995. Podpisan načelnik UE Lendava Štefan Gjerkeš, postopek vodil Franc Sočič.

85 Dopis odvetnika Lojzeta Horvata Upravni enoti Lendava, Sekretariatu za gospodarstvo in družbene dejavnosti z dne 8. decembra 1995.

V dopisu z dne 29. septembra 2003 je pooblaščenec Dejan Rituper Upravni enoti Lendava sporočil, da je predhodni postopek s sklepom Okrajnega sodišča v Lendavi opr. št. N35/95 z dne 21. decembra 2002 zaključen in predlaga, da se postopek čimprej nadaljuje. Prav tako predlaga, da se upravičencu Yoelu Shacharju podržavljeno premoženje vrne v naravi, da se mu plača odškodnina zaradi nižje vrednosti premoženja ob vrnitvi, podrejeno pa predlaga, da se mu plača odškodnina v obveznicah. Pooblaščenec je prav tako navedel, da iz potrdila o identifikaciji podržavljenih parcel in zemljiške knjige izhaja, da so sedanji lastniki teh parcel navedeni zavezanci za vrnitev podržavljenega premoženja, in sicer Republika Slovenija, Slovenski odškodninski sklad; Občina Lendava; Opekarna Lendava; Slovenske železnice d.d.; Lek d.d.; Kmetijska zadruga in Sklad kmetijskih zemljišč in gozdov RS.⁸⁶

Dne 13. oktobra 2003 je Upravna enota Lendava takratnemu pooblaščenecu odvetniku Dejanu Rituperju poslala obvestilo, da so prejeli nekatere listine, ki dopolnjujejo zahtevek za denacionalizacijo, vendar ugotavlja, da se zahtevka še vedno ne more obravnavati, ker je potrebno vlogi priložiti potrdilo o vpisu upravičenca v evidenco o državljanstvu, zemljiškoknjižni izpisek z vsemi vpisi in izbrisi v vložkih s historičnim izpiskom C lista, v katerem so bile vpisane podržavljene nepremičnine, ter tudi vse druge dokumente in dokaze, potrebne za ugotavljanje upravičenosti zahteve, predvsem listine, sestavljene ob podržavljenju podjetij mlina in opekarne.⁸⁷

Dne 13. novembra 2003 je odvetnik Rituper UE Lendava posredoval še dodatno zahtevano dokumentacijo: zemljiškoknjižne izpiske s historičnim izpisom C lista, iz katerih je razvidno, da je bil lastnik zadevnih nepremičnin oče upravičenca, in da je bilo premoženje podržavljeno leta 1948. Pripravljalnemu spisu je bil priložen še sklep Okrajnega sodišča Lendava z dne 10. maja 1962, odločba OLO z dne 12. avgusta 1947, popis premoženja z dne 8. oktobra 1947, sklep Dn 314/63 z dne 1. aprila 1963 ter izpisek iz matične knjige umrlih za očeta upravičenca z dne 3. decembra 1946.⁸⁸ Dne 12. decembra 2003 je odvetnik Rituper UE Lendava v okviru pripravljalnega spisa posredoval še dodatne listine, in sicer odločbo Okrajnega sodišča v Lendavi Zp 2/47 z dne 17. marca 1947, sklep Zp 2/47 z dne 2. junija 1947, dopis OLO z dne 21. januarja 1948, sklep Okrajnega sodišča Lendava Zp 2/47-102 z dne 10. maja 1962, in odločbo Zp 2/47 z dne 21. januarja 1948, kakor tudi cenitvena spisa R 215/48 in R 216/48.⁸⁹

86 Pripravljalni spis upravičenca za denacionalizacijo, odvetnik Dejan Rituper Upravni enoti Lendava, št. 30100-0012/93/SF, datum 29. september 2003.

87 Dopis številka 301-12/93-0305 z dne 13. oktobra 2003 naslovljen na odvetnika Dejana Rituperja, Ul. Staneta Rozmana 16, Murska Sobota. Pošiljatelj je RS UE Lendava, postopek je vodil Franc Sočič, podpisan tudi načelnik UE, Štefan Gjerkeš.

88 Pripravljalni spis upravičenca za denacionalizacijo, odvetnik Dejan Rituper Upravni enoti Lendava, št. 30100-0012/93/SF, datum 13. november 2003.

89 Pripravljalni spis upravičenca za denacionalizacijo, odvetnik Dejan Rituper Upravni enoti Lendava, št. 30100-0012/93-0305, datum 12. december 2003.

Dne 12. novembra 2003 je novi pooblaščenec Yoela Shacharja, odvetnik Boris Štefanec iz Murske Sobote, na Ministrstvo za pravosodje naslovil zaprosilo za izdajo kopije vseh dokumentov, ki se nahajajo v njihovem arhivu v zvezi s cenitvijo in nacionalizacijo premoženja Švarc Jožefa iz Dolnje Lendave.⁹⁰ Istega dne je pooblaščenec Štefanec na UE Lendava, Oddelek za upravne in notranje zadeve, naslovil prošnjo za izdajo potrdila o državljanstvu oz. za izdajo negativnega potrdila v primeru, da vlagatelj ni vpisan v ustrezne evidence kot državljan.⁹¹ Dne 17. novembra 2003 je Upravna enota Lendava izdala potrdilo o tem, da “Schachar Yoel (prej Schwarz Tomislav), roj. 07.07.1931 v Lendavi, občina Lendava, ni vpisan v evidenco o državljanstvu.”⁹² Dne 2. decembra 2003 je odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava poslal dodatno dokumentacijo, in sicer izpiske iz zemljiške knjige k.o. Lendava vl. št. 19, 1243 in 2025, k.o. Dolga vas vl. št. 431, 432 in 1013; identifikacijsko potrdilo o zemljiškokatastrskih podatkih za parcele št. 1282/19, 21/a/2, 1280/18/b; potrdilo UE Lendava z dne 17. novembra 2003, da Yoel Shachar ni vpisan v evidenco o državljanstvu, in dokumente o nacionalizaciji premoženja Švarc Jožefa.⁹³

Dne 16. decembra 2003 je Oddelek za upravne notranje zadeve UE Lendava na odvetnika Štefanca naslovil dopis, v katerem je ugotovil, da Tomislav Schwarz “ni vpisan v rojstne knjige pri nas ker so se v času njegovega rojstva matične knjige židovske narodnosti vodile na Madžarskem”⁹⁴ in pooblaščenca naprosil, naj dostavi izpisek iz rojstne matične knjige ter dokument, ki dokazuje, da je imenovani spremenil ime iz Schwarz Tomislav v Shachar Yoel. Zahtevano dokumentacijo je odvetnik Štefanec UE Lendava posredoval 4. januarja 2004.⁹⁵ Istega dne je odvetnik Štefanec spremenil zahtevek za vračilo tako, da se v naravi zahteva nepremično premoženje pod točko I. zahtevka, za premoženje pod točkami II. do V. pa se zahteva odškodnina v obveznicah Odškodninske družbe.⁹⁶

Odvetnik Štefanec je 29. marca 2004 Upravni enoti posredoval izvirno potrdilo o izraelskem državljanstvu Yoela Shacharja,⁹⁷ na podlagi katerega je UE 5. aprila posredovala svoje ugotovitve⁹⁸ in 16. aprila 2004 izdala odločbo. V odgovoru na ugotovitve UE je odvetnik Štefanec zatrdil, da ja za postopek denacionalizacije

90 Dopis z dne 12. novembra 2003. Pošiljatelj Odvetnik Boris Štefanec, Lendavska 33, Murska Sobota. Naslovnik Ministrstvo za pravosodje.

91 Dopis z dne 12. novembra 2003. Pošiljatelj Odvetnik Boris Štefanec, Lendavska 33, Murska Sobota. Naslovnik Upravna enota Lendava, Oddelek za upravne in notranje zadeve, Matični oddelek.

92 Potrdilo, ki ga je izdala UE Lendava, Oddelek za upravne notranje zadeve, Matični urad Lendava, št. 891/2003, datum 17. november 2003.

93 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava, št. U 18/2003-10, datum 2. december 2003, zadeva: Yoel Shachar – denacionalizacija – vaša št. 301-12/93-0305.

94 UE Lendava Oddelek za upravne in notranje zadeve odvetniku Borisu Štefancu (v vednost odvetniku Dejanu Rituperju) z dne 16. decembra 2003, št. 201-44/2003-0101.

95 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava, št. U 18/2003-11, datum 4. januar 2003, zadeva: Schwarz Tomislav – Shachar Yoel – državljanstvo – vaša št. 201-44/2003-0101.

96 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava, št. U 18/2003-10, datum 4. januar 2003, zadeva: Yoel Shachar – denacionalizacija – vaša št. 301-12/93-0305

97 State of Israel, Ministry of the Interior, Certificate attesting Israeli Citizenship. Izdan 16 marca 2004, Office of the Population Administration, Herzliya.

98 UE Lendava odvetniku Borisu Štefancu, dopis št. 201-44/2003-0101 z dne 5. aprila 2004.

odločilno dejstvo, da je bil upravičenec v trenutku nacionalizacije premoženja državljani FLRJ in LRS. Glede na to, da je so nacionalizacije prišlo leta 1948, medtem ko se priznava, da je bil Tomislav Schwarc državljani FLRJ in LRS od 28. avgusta 1945 do 1. maja 1950, je odvetnik Štefanec menil, da “postopki, ki so se v zvezi z državljanstvom dogajali pozneje, [...] na postopek denacionalizacije [...] nimajo nobenega vpliva.”⁹⁹

Oddelek za upravne in notranje zadeve UE Lendava je namreč 16. aprila 2004 izdal odločbo 201-44/2003-0101, ki je postala pravnomočna 6. maja 2004, v kateri ugotavlja naslednje; V tej odločbi Oddelek za upravne in notranje zadeve ugotavlja naslednje:

Swarc [sic] Tomislav (sedaj Shachar Yoel) roj. 7.7.1931 v Lendavi sin Schwarc [sic] Jožefa roj. 07.09.1902 v Lendavi in Rozalije roj. Štein roj. 20.08.1912 v Bacsalmas, Madžarska, je bil državljani **FLRJ** in **LRS**, od **28. 08. 1945** pa do **01. 05. 1950**, ko mu je to državljanstvo prenehalo po samem zakonu.”¹⁰⁰

Oddelek UNZ to odločbo utemeljuje na podlagi Zakona o državljanstvu Demokratične federativne republike Jugoslavije, ki je stopil v veljavo 28. avgusta 1945 in se pozneje preimenoval v Zakon o državljanstvu Federativne ljudske republike Jugoslavije.¹⁰¹ V prvem členu tega zakona je določeno, da imajo državljani FLRJ tako zvezno kot republiško državljanstvo. Dvojno državljanstvo se je pridobilo hkrati, in sicer z dnem uveljavitve tega zakona 28. avgusta 1945. Vse osebe, ki so bile po tedaj veljavnih predpisih na ta dan državljani FLRJ, so po prvem odstavku 37. člena istega zakona pridobile državljanstvo tiste republike, v kateri so imele domovinsko pravico na dan 6. april 1941.¹⁰² Tomislavova starša sta imela stalno prebivališče v Lendavi in s tem domovinstvo v takratni občini Lendava. Tomislav je tako na dan 28. avgusta 1945 postal državljani FLRJ in Ljudske republike Slovenije. Obe državljanstvi pa sta mu prenehali dne 1. maja 1950, ko je pridobil izraelsko državljanstvo, to pa po Zakonu o jugoslovanskem državljanstvu,¹⁰³ ki je stopil v veljavo 1. januarja 1965. Zakon o jugoslovanskem državljanstvu z leta 1965 je namreč v svojem 23. členu določil naslednje:

Jugoslovanski državljani, ki se je pred uveljavitvijo tega zakona izselil iz Jugoslavije, živi v tujini in je pridobil državljanstvo države, katere narodnosti pripada, preneha jugoslovansko državljanstvo z dnem, ko je pridobil tuje državljanstvo, če ni v mednarodni pogodbi drugače določeno.¹⁰⁴

Na tej zakonski osnovi je Oddelek za upravne in notranje zadeve UE Lendava

99 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava, št. U 18/2003-15, datum 7. april 2004.

100 Odločba UE Lendava, Oddelke za upravne in notranje zadeve št. 201-44/2003-0101 z dne 16. aprila 2004.

101 Uradni list FLRJ, št. 54/46.

102 Domovinstvo se je določalo po predpisih stare Jugoslavije, kjer je imel vsak občan domovinstvo v tisti občini, katere član je bil, mladoletni otroci pa so imeli domovinstvo po starših.

103 Uradni list SFRJ, št. 38/64.

104 Zakon o jugoslovanskem državljanstvu, Uradni list SFRJ, št. 38/64, člen 23.

zapisal:

Za ugotavljanje državljanstva Tomislava Schwarca je torej odločilno bilo prej navedeno določilo zakona, saj je ob uveljavitvi tega zakona bil izseljen v tujino in je že pridobil državljanstvo države, katere narodnosti je pripadal, torej Izraela.¹⁰⁵

V odgovoru na poizvedbo glede obstoja vzajemnosti z državo Izrael, ki jo je UE Lendava 3. maja 2004 naslovila na Ministrstvo za pravosodje, je takratni državni sekretar Marko Starman odgovoril, da pride vzajemnost iz 3. odstavka 9. člena¹⁰⁶ Zakona o denacionalizaciji, na katerega se sklicuje UE Lendava, v poštev samo za tuje državljane iz držav, ki niso uvedle denacionalizacije oziroma so jo uvedle samo v določenem obsegu (bivše jugoslovanske republike in vzhodnoevropske države):

Če gre, kot v konkretnem primeru, za izraelskega državljana, omejitev iz 3. odstavka 9. člena ne pride v poštev, tako da je lahko takšna oseba upravičenec po ZDen.¹⁰⁷

Dne 26. maja 2004 je UE Lendava Slovenski odškodninski družbi poslala del zahtevka za upravičenca Yoela Shacharja, ki se nanaša na podržavljena kmetijska zemljišča, takrat vpisana v vlož. št. 2025 parc. št. 559/123 njiva v izmeri 1 ha 27 ar 24 m², in parc. št. 559/210 njiva v izmeri 2 ar 16 m², na lastnika Schwarz Josipa do ene polovice. UE Lendava je po odloku o načinu določanja vrednosti kmetijskih zemljišč v postopku denacionalizacije¹⁰⁸ vrednost zemljišč deleža Josipa Schwarza ocenila na 11.529,80 DEM.¹⁰⁹ V dopisu z dne 1. junija 2004 je UE Lendava odvetniku Štefancu posredovala še izračun denarne vrednosti podržavljenih podjetij za upravičenca Yoela Shachar: valorizirana vrednost podjetij bi upravičevala odškodnino v višini 12.717,00 USD.¹¹⁰ V odgovoru z dne 6. junija 2004 odvetnik Boris Štefanec UE Lendava sporoča, da njegova stranka ne soglaša z ugotovljeno vrednostjo premoženja, ki je predmet denacionalizacije, in predlaga, da se določi izvedenec, ki bo po metodi neto aktive ugotovil vrednost premoženja.¹¹¹

Slovenska odškodninska družba se je na zahtevo za denacionalizacijo premoženja Josipa Schwarza, ki ji jo je posredovala UE Lendava, odzvala 23. julija 2004. Uvodoma je SOD ugotovila, da je zahtevo za denacionalizacijo vložil Shachar Yoel (prej Tomislav Schwarz),

105 Odločba UE Lendava, Oddelke za upravne in notranje zadeve št. 201-44/2003-0101 z dne 16. aprila 2004.

106 Člen 9, odstavek 3 ZDen: Če je imela fizična oseba iz 3., 4. in 5. člena tega zakona na dan 9. 5. 1945 jugoslovansko državljanstvo, je tuj državljan upravičenec do denacionalizacije le, če je taka pravica priznana tudi slovenskim državljanom v državi, katere državljan je upravičenec.

107 Dopis Ministrstva za pravosodje, Urada za evropske zadeve in denacionalizacijo, UE Lendava z dne 13. maja 2004, številka 782-22/2004. Podpisan: Marko Starman, državni sekretar.

108 Uradni list RS, št. 16/92 in 21/92.

109 UE Lendava Slovenski odškodninski družbi. Številka: 301-12/93-0305, datum 26. maj 2004, zadeva: Dostava dela zahtevka za upravičenca Shachar Yoela, 3 Hanadiv st. IL – 46485 Herzliya – Israel.

110 UE Lendava odvetniku Borisu Štefancu. Št. 301-12/93-0305, datum 1. junij 2004, zadeva: Izračun denarne vrednosti podržavljenih podjetij za upravičenca Shachar Yoela.

111 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava. Št. U 18/2003-16 z dne 6. junija 2004.

ki naj bi umrl istočasno kot njegov oče (upravičenec) 2. decembra 1946 v taborišču, vendar je bilo s sklepom z dne 21. novembra 2002 pravnomočno ugotovljeno, da sta Shachar Yoel in Schwarz Tomislav ena in ista oseba ter da ni umrl skupaj z očetom temveč je pobegnil v Izrael.

V nadaljevanju je SOD glede na opisana dejstva, se pravi, dedovanje Josipovega premoženja in razdelitve med brata Andreja in sestro Šarlotu, zaplemba Andrejeve polovice in nacionalizacija Šarlotinega deleža, izrazila dvom glede ustreznosti obravnavanja predmetne zadeve kot podržavljenja. Po mnenju SOD-a naj bi predmetno premoženje še pred uveljavitvijo Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij prešlo na podlagi dedovanja v last Andreja Schwarz in Šarlotte Ingus, nato pa naj bilo podržavljeno njima. V zvezi s tem je SOD upravni organ prosil za pojasnilo, ali je bila vložena zahteva za denacionalizacijo premoženja, ki je bilo podržavljeno Schwarz Andreju in Šarloti Ingus. SOD je prosila še za dodatne dokumente,¹¹² opozorila, da je imelo podjetje opekarna in mlin Schwarz dolgove, ki jih je treba upoštevati, in v primeru, da so izpolnjeni vsi pogoji, izrazila strinjanje z izračunom vrednosti zadevnih parcel v višini 11.529,80 DEM.

Dne 27. julija 2004 je UE Lendava podala ugotovitev vrednosti podržavljenega premoženja podjetij mlina in opekarne za upravičenca Yoela Shacharja. Upravni organ se je skladno z določbami ZDen odločil za sodelovanje in pomoč Skupne strokovne komisije za denacionalizacijo, ker so vsi izvedenci ustrezne stroke odklonili izvedensko delo, vlagatelj zahtevka, ki se ni strinjal z ugotovljenimi vrednostmi, pa tudi ni predlagal nobenega izvedenca. Zaradi ugovaranja vlagatelja zahtevka ugotovljenim vrednostim je upravni organ ugotovil, da je treba vsako vrsto premoženja oceniti posebej, in sicer vrednost stanovanjskih zgradb skladno z 2. odstavkom 44. člena ZDen,¹¹³ vrednost industrijskih objektov pa na način, določen v Navodilu za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin, podjetij oziroma premoženja.¹¹⁴ V ugotovitvi vrednosti je upravni organ povzel vrste, opise in dimenzije objektov, zemljišč in strojne opreme iz zapisnikov ob podržavljenju. Objekti, zemljišča in oprema so bili po tej metodologiji ocenjeni na 380.221,45 DEM in 27 USD.¹¹⁵

112 Potrdilo, da je bil Josip Schwarz v času podržavljanja jugoslovanski državljan; odločbe z dne 4. septembra 1948, 12. januarja 1948 ter 8. oktobra 1956, ki so bile podlaga vpisov družbene lastnine v zemljiško knjigo, identifikacijska potrdila za še neidentificirane parcele ter zemljiškoknjižne izpiske, kjer so danes vpisane nepremičnine, ki so nastala iz podržavljenih.

113 Člen 44, 2. odstavek ZDen: Vrednost stanovanja, stanovanjske hiše oziroma poslovnega prostora ali poslovne stavbe se ugotovi na način, ki je predpisan s pravilnikom o merilih in načinu za ugotavljanje vrednosti stanovanj in stanovanjskih hiš ter sistem točkovanja (Ur. l. SRS, št. 25/81).

114 Uradni list RS, št. 23/92.

115 Ugotovljene vrednosti posameznih objektov so bile: stavba mlina – 90.036,00 DEM; zgradba za izdelovanje zidne in strešne opeke – 15.701,40 DEM; prizidek k mlinu – 5.445,00 DEM; strojnica – 19.542,60 DEM; rezervoarji za vodo – 594,00 DEM; stanovanjska hiša za delavce – 47.017,15 DEM; rezervoar za vodo pri pogonskem stroju – 356,40 DEM; drvarnica – 1.971,00 DEM; druga stanovanjska hiša za delavce – 119.631,60 DEM; živinski hlev – 1.944,00; opekarna za žganje opeke – 35.704,80 DEM; objekt sušilnice za opeko – 32.004,00 DEM; dimnik – 4.320,00 DEM; sušilnica za opeko – 5.953,50 DEM ter lesen svinjak – 27 USD.

Stavbna zemljišča v skupni izmeri 2051,62 m² oz. 50 odstotkov tlorisne površine stavbnih zemljišč, ki v skladu z 12. členom Navodila za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin, podjetij oziroma premoženja¹¹⁶ šteje za stavbno zemljišče, so bila ocenjena na 68.708,75 DEM. Parcela št. 21/b je bila ovrednotena kot kmetijsko zemljišče, in sicer vrt v vasi srednje kvalitete III. bonitetnega razreda, na 1.365,40 DEM. Na 2.051 m² parcele št. 632/a¹¹⁷ so stali sušilnica, peči, delavnica in strojnica, medtem ko je bil preostanek zemljišča do 17.211 m² poraščen z mešanim gozdom, ki je IV. bonitetnega razreda. Celotna vrednost parcele je bila ocenjena na 4.865,70 DEM. Za parcelo št. 21/c upravna enota ugotavlja, da je na njej stala zgradba mlina in je zemljišče že tako ovrednoteno. Skupna vrednost strojev je bila ovrednotena na 7.608,50 USD in ostale aktive na 2.644,40 USD. Terjatve Josipa Schwarza pa so znašale 141,80 USD. UE je v zaključku ugotovila, da upravičencu glede na solastninski delež Josipa Schwarza pripada polovica vrednosti aktive in da bo vrednost odškodnine določena po opravljeni ustni obravnavi.

Cenitveno poročilo, ki ga je za potrebe denacionalizacijskega postopka izdelal Franc Sočič iz Upravne enote Lendava, pregledal pa Jorg Bleiweis Trsteniški, inženir gradbeništva, cenilec nepremičnin Agencije Republike Slovenije in cenilec za potrebe bank in drugih finančnih organizacij C.E.E.P.N., ter zapriseženi sodni izvedenec in cenilec gradbene stroke. Poročilo o pregledu cenitvenega poročila je podal 15. avgusta 2004. Med splošnimi ugotovitvami in pripombami je Bleiweis Trsteniški zapisal, da je bilo cenitveno poročilo opravljeno na podlagi zapisnika nacionalizacijske komisije v času podržavljenja, navedb razlastitvenih upravičencev in zemljiškoknjižne dokumentacije. Pripomnil je, da letnica izgradnje nepremičnine v spisu ni dokumentirana, vendar je iz historičnega zemljiškoknjižnega izpiska razvidno, da je sta bili parceli št. 21/c in 21/b kot stavbni parceli vpisani v vložka že leta 1876.

Izvedenec je podal tri pripombe, in sicer, da ocenjevalec za stanovanjske objekte ni priložil točkovalnih zapisnikov, zato pravilnosti točkovanja ni bilo mogoče preveriti; da je ocenjevalec pri cenitvi poslopij upošteval maksimalne faktorje, predvidene v Navodilih o merilih za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin podjetij oziroma premoženja, in pri tem ni upošteval odstopanja kvalitete ocenjevanih objektov od vzorčnih; pri izračunu površin ni razvidno, kateri del parcel je bil upoštevan v vrednosti objektov, oz. katera zemljišča je treba oceniti kot kmetijska. Izvedenec je ugotovil, da je skladno s cenitvenim poročilom zahtevana vrednost upravičenca za objekte in stavbna zemljišča 448.920 DEM, od tega polovica (224.460 DEM) pripada upravičencu, in zaključil, da "zaradi pomanjkanja podatkov izračun vrednosti odškodnine, do katere je upravičen razlastitveni upravičenec ni možen."¹¹⁸

Na ustni obravnavi 17. avgusta 2004 so bili prisotni Miloš Radonjica, vodja

116 Uradni list RS št. 23/92, 26/00, 42/93 in 65/93.

117 Parceli št. 1282/18 in 21/a/2 sta bili po podržavljenju združeni s parcelo št. 632/a zato je njuna vrednost vključena v postavko parcele št. 632/a.

118 Poročilo o pregledu cenitvenega poročila za spis Slovenske odškodninske družbe d.d. št. DE/04-15235. Izdelal Jorg Bleiweis, Ljubljana, 15. avgust 2004.

postopka, Terezija Biro, predstavnica občine Lendava, in odvetnik Boris Štefanec, pooblaščenec vlagatelja zahtevka. Po pregledu zahtevka je upravni organ ugotovil, da iz zemljiškoknjžnega izpiska št. 5470/2044 z dne 26. julija 2004 izhaja, da sta parceli št. 4093 in 4094¹¹⁹ prip. k vl. št. 2466 k.o. Lendava v lasti Občine Lendava. Na vprašanje: "Ali lahko navedete morebitne zadržke, da se navedeni parceli št. 4093 in 4094 ne bi vrnilo upravičencu nazaj v naravi," je predstavnica Občine Lendava odgovorila: "Ne, v navedeni zgradbi se ne odvija nobena dejavnost, ki bi po samem zakonu predstavljala oviro za vrnitev nazaj upravičencu v naravi. Zgradba je danes prazna."¹²⁰ Boris Štefanec je še dodal, da vlagatelj zahteva poleg vrnitve zadevne nepremičnine v naravi tudi odškodnino, ki predstavlja razliko vrednosti objekta ob podržavljenju in ob vrnitvi, ter da si pridržuje pravico vložiti zahtevek za plačilo odškodnine zaradi nezmožnosti uporabe nepremičnine, skladno z 2. odstavkom 72. člena¹²¹ ZDen.

V odgovoru na cenitev UE Lendava se je Slovenska odškodninska družba dne 19. avgusta 2004 opredelila v smislu svojega odgovora z dne 23. julija 2004, se pravi, da upravni organ ni pojasnil, na kateri podlagi šteje vlagatelja Yoela Shacharja za upravičenca. Prav tako je SOD ugotovila, da izračun vrednosti nepremičnin, ki sestavljajo podjetje opekarno in mlin Schwarz, "glede na poslano dokumentacijo ni možen zaradi pomanjkanja podatkov." SOD je ugotovila tudi, da ni razvidno, iz katere listine izhaja navedba, da je bil dolg podjetja opekarna in mlin Schwarz 1.575,95 Din, kajti iz zapisnika z dne 12. oktobra 1949 naj bi bilo namreč razvidno, da je bila pasiva podjetja 188.755,30 Din.

Dne 14. septembra 2004 je na Upravni enoti Lendava potekala ustna obravnava denacionalizacijskega zahtevka vrnitve premoženja, podržavljenega Josipu Schwarzu. Prisotna sta bila Franc Sočič, uradna oseba, ki vodi postopek, in zapisnikar ter Boris Štefanec, pooblaščenec vlagatelja zahtevka. Slovenska odškodninska družba je 9. septembra 2004 pisno opravičila izostanek. Predmet ugotovitvenega postopka je bilo ugotavljanje pravice do denacionalizacije in določitev odškodnine. Jožef Schwarz je umrl v koncentracijskem taborišču Auschwitzu in je bil na dan 2. decembra 1946 vpisan v matično knjigo umrlih. Dne 10. januarja 1948 je bila opravljena zapuščinska obravnava, na kateri sta bila kot dediča prijavljena brat in sestra pokojnega, Andrej Schwarz in Šarlota Ingus. Dedovanje v zemljiški knjigi ni bilo knjiženo in šele vpisi podržavljenega premoženja se sklicujejo na zapuščinsko obravnavo. Ker se v času podržavljenja zemljiškoknjžna last ni prenesla na dediče,

se ne glede na kasnejše vpise zaključijo da je bilo premoženje podržavljeno zemljiškoknjžnemu lastniku Schwarz Jozsefu, kot se tudi glasi Ukaz Prezidija Ljudske skupščine LRS z dne 28. 4.1948. Schwarz Jozsef je

119 Iz identifikacijskega potrdila št. 45-12/33-95 z dne 17. novembra 1995 je razvidno, da stara parcela št. 25/b/2 predstavlja novi parceli št. 4093, dvorišče v izmeri 365 m² in stavbo v izmeri 358 m². Parcela št. 4094 pa je gozd v izmeri 458 m².

120 Upravna enota Lendava, Zapisnik o opravljeni ustni obravnavi v zadevi denacionalizacije po upravičencu Jožefu Schwarzu št. 35202-1/2004-020 z dne 17. avgusta 2004.

121 Besedilo 72. člena 2. odstavka ZDen se glasi: "Odškodninski zahtevki iz naslova nemožnosti uporabe oziroma upravljanja premoženja ter iz naslova vzdrževanja nepremičnin v času od podržavljenja do dneva uveljavitve tega zakona, se ne priznavajo."

umrl pred 28.8.1945, zato je potrebno šteti, v skladu z določbo 11. člena ZDen, da je bilo premoženje podržavljeno njegovim pravnim naslednikom. [...] V postopku denacionalizacije se po navedenem šteje za upravičenca Schwarz Jozsef [...], za edinega pravnega naslednika I. dednega reda pa se ugotavlja Schwarz Tomislava.

Yoel Shachar je bil s tem razpoznan kot upravičen vložiti zahtevek za očetovo premoženje. Prav tako je upravni organ ugotovil, da vlagatelj izpolnjuje vse pogoje, da se mu to premoženje vrne, in da je bil zahtevek vložen samo za solastniški delež Jozsefa Schwarza, ne pa za delež Andreja Schwarza. Potem ko je upravni organ ugotovil, da je zahtevek “vložila upravičena oseba in je tudi po obliki denacionalizacije v skladu z zakonom,”¹²² je sklenil, da se opravi obravnava za vsako vrsto premoženja.

Za kmetijska zemljišča, ob nacionalizaciji vpisana v vlož. 2025 parc. št. 559/123, njiva v izmeri 1ha 27ar in 24m², in parc. št. 559/210 njiva v izmeri 2ar in 16m² na Josipa in Andreja Schwarza do polovice, je upravni organ ugotovil, da je bil zapustnik dejanski lastnik in posestnik navedenih zemljišč še pred svojo smrtjo, čeprav se zemljiškoknjižno stanje ureja šele naknadno ter je tako bila formalno knjižena družbena lastnina šele 2.4.1963.¹²³

Upravni organ je glede teh zemljišč zaključil, da se upravičeno zahteva odškodnina, in jo za delež Josipa Schwarza ocenil na 11.529,80 DEM.

Za podjetje mlin in opekarna je upravni organ uvodoma ugotovil, da predmeta denacionalizacije ni mogoče vrniti v naravi, ker so stavbe porušene in ne obstajajo več, enako velja tudi za stroje in opreme, ki jih ni več. Izračun vrednosti za vsak podržavljen objekt je povzet po izračunu vrednosti z dne 27. julija 2004, in sicer na osnovi opisa objektov v zapisnikih ob podržavljenju, po metodi neto aktive ob pomoči Skupne komisije za denacionalizacijo. Aktiva je bila tako ocenjena kot sledi: objekti – 380.221,45 DEM in 27 USD, kmetijska zemljišča – 6.056,20 DEM, stavbna zemljišča – 68.708,75 DEM, stroji in oprema 7.608,50 USD, zaloga žitaric 2.644,40 USD. Pasiva je znašala 141,80 USD.

Upravni organ je za določitev odškodnine upošteval polovico vrednosti aktive, se pravi 227.493,20 DEM in 5.008,15 USD po odbitku pasive in odločil, da bo odškodnino Slovenska odškodninska družba izplačala v obliki obveznic. V Poročilu o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve z dne 19. oktobra 2004 je UE Lendava določila končni znesek v DEM po tečaju na dan 18.

122 Upravna enota Lendava, Zapisnik o ustni obravnavi, številka 301-12/93-0305 z dne 14. septembra 2004. Prisotna Franc Sočič in Boris Štefanec.

123 Upravna enota Lendava, Zapisnik o ustni obravnavi, številka 301-12/93-0305 z dne 14. septembra 2004. Prisotna Franc Sočič in Boris Štefanec. - Upravni organ to utemeljuje z dejstvom, da je bila zaradi nedelovanja in neažurnosti zemljiške knjige med vojno in po njej lastninska pravica vpisana v vlož. št. 2025 šele 3. marca 1955, kar pomeni, da Josip Schwarz v času smrti ni bil zemljiškoknjižni lastnik zemljišč. V tem primeru je bila lastninska pravica pridobljena na podlagi odločbe Komisarja za agrarne operacije II v Ljubljani, št. RU 180/28-375 z dne 18. aprila 1940 in predložena zemljiški knjigi, ki vpisa ni opravila vse do leta 1955.

oktobra 2004 na 246.856,10 DEM v tolarški protivrednosti na dan izdaje odločbe.¹²⁴ Pooblaščenec vlagatelja zahtevka je sicer ugotovil, da je vrednost opreme podjetij mlina in opekarne ocenjena prenizko, vendar je kljub temu izrazil pripravljenost te vrednosti sprejeti “zaradi ažurnosti postopka in njegovega dokončanja,”¹²⁵ če bo ugotovljene vrednosti sprejela tudi nasprotna stranka.

V odgovoru na navedeno poročilo, ki povzema zapisnik ustne obravnave z dne 14. septembra 2004, je Slovenska odškodninska družba podala odgovore. Uvodoma SOD navaja, da poddržavljanje navedenega premoženja neposredno Josipu Schwarzu ni izkazano, temveč je bilo njegovo premoženje v postopku dedovanja razdeljeno med njegovega brata in sestro ter izrecno poddržavljeno njima. SOD prav tako izpodbija uporabo 11. člena ZDen¹²⁶ in trdi, da se 11. člen lahko uporablja le v primeru, če je oseba, kateri je bilo premoženje poddržavljeno, umrla pred 28. avgustom 1945 oziroma 15. septembrom 1947, njeno premoženje pa je bilo poddržavljeno po smrti. V tem primeru se šteje, da je bilo premoženje poddržavljeno pravnim naslednikom, če jim je bilo po 9. maju 1945 priznано jugoslovansko državljanstvo. SOD upravni organ ponovno prosi za pojasnilo, ali je bila vložena zahteva za denacionalizacijo premoženja, ki je bilo poddržavljeno Andreju Schwarzu in Šarloti Ingus, ter za pojasnilo, za katero premoženje gre, in če je bilo to že denacionalizirano.

V nadaljevanju SOD ugotavlja, da iz listin ni razvidno, da je Josip Schwarz umrl pred 28. avgustom 1945, in prosi upravni organ za listino, ki bi to izkazovala. Nato ugotavlja, da ni prejela potrdila o zemljiškokatastrskih podatkih parcel iz časa poddržavljenja, in prosi upravni organ za zemljiškoknjižne izpiske, kjer so danes vpisane parcele, ki so nastale iz poddržavljenih kmetijskih zemljišč part. št. 559/123 in 559/210 k.o. Lendava. Pod pogojem, da bi šlo za poddržavljenje kmetijskih zemljišč in ob predpostavki, da so izpolnjeni vsi drugi pogoji, SOD izraža strinjanje z načinom izračuna vrednosti deleža Josipa Schwarza, se pravi 11.529,80 DEM. Prav tako se strinja z vrednostima za strojno opremo in za žitarice, t.j. 3.804,25 USD za strojno opremo in 1.322,20 USD za žitarice. Glede vrednotenja objektov, ki so spadali v sklop podjetja, SOD vztraja pri svojem odgovoru z dne 19. avgusta 2004 ter pri izvedeniškem mnenju strokovnega pomočnika Jorga Bleiweisa. Prosi upravni organ, naj ji posreduje točkvalne zapisnike za stavbi in pojasni, zakaj je upoštevala maksimalne faktorje, ki jih predvidevajo Navodila. Prav tako upravni organ naproša, naj ji posreduje odločbe z dne 4. septembra 1948, 12. januarja 1948 in 8. oktobra 1956 in potrdilo o zemljiškokatastrskih podatkih parcel iz časa poddržavljenja. SOD se ne strinja s pasivo v višini 141,80 USD, temveč ugotavlja, da so iz zemljiškoknjižnih izpiskov vl. št. 431, vl. št. 432 in vl. št. 1013, vse k.o. Dolga vas razvidni dolgovi

124 Upravna enota Lendava, Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve za: Yoel Shachar, Hanadiv str. IL 46485 Herzliya, Israel, številka 301-12/93-0305 z dne 19. oktobra 2004. Podpisana predsednica komisije Zdenka Tadini.

125 Upravna enota Lendava, Zapisnik o ustni obravnavi, številka 301-12/93-0305 z dne 14. septembra 2004. Prisotna Franc Sočič in Boris Štefanec.

126 11. člen ZDen: Če je oseba umrla pred 28.8.1945. leta oziroma 15.9.1947. leta, njeno premoženje pa je bilo poddržavljeno po njeni smrti, se šteje, da je bilo poddržavljeno njenim pravnim naslednikom, ne glede na koga se je glasil akt o poddržavljenju, če je bilo tem pravnim naslednikom po 9.5.1945. leta priznано jugoslovansko državljanstvo z zakonom ali mednarodno pogodbo.

v višini 36.359,00 Din iz leta 1926, 5.000 Din iz leta 1933, 1.020 Din iz leta 1942, 300.000,00 Din iz leta 1947 in 19.450,00 Din iz leta 1947. K temu SOD navaja še dolg iz sklepa z dne 2. junija 1947 v višini 1.183,50 Din, iz zapisnika z dne 12. oktobra 1949 dolg v višini 188.455,10 Din, ter iz listine z dne 12. oktobra 1949 dolg v višini 15.766,00 Din.

V dopisu z dne 10. novembra 2004, ki ga je UE Lendava poslala odvetniku Štefancu, je slednjega seznanila s spremembo ugotovitev v zvezi s pripombo SOD, ki se nanaša na pasivo podjetja. Na naroku dne 12. oktobra 1949¹²⁷ je Okrožno sodišče v Mariboru ugotovilo vrednosti premoženja ob podržavljenju. Na dan nacionalizacije oziroma sekvestracije so obveznosti do upnikov in davčni zaostanki skupaj znašali 188.755,30 Din. Ker se je pasiva iz poročila nanašala na osebne dolgove solastnikov in ne podjetja, upravna enota ugotavlja, da je treba vrednost pasive podjetja, ki se nanaša na delež Jozsefa Schwarzarja, obračunati na polovico, se pravi 94.377,65 Din, kar na dan 18. oktobra 2004 predstavlja 2.958,60 DEM.

Dne 23. novembra 2004 je UE Lendava izdala dve delni odločbi. V prvi je upravni organ sklenil, da upravičencu Yoelu Shacharju za kmetijska zemljišča do polovice v parc. št. 559/123 njiva v izmeri 12.724 m² in parc. št. 559/210 travnik v izmeri 216 m² vpisanih v vlož. št. 2025 k.o. Lendava pripada odškodnina v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe v znesku 11.529,80 DEM, ki jih je zavezanka dolžna upravičencu izročiti v roku treh mesecev po pravnomočnosti odločbe. V drugi delni odločbi je UE Lendava sklenila, da upravičencu Yoelu Shacharju za podjetji mlin in opekarna v Dolgi vasi do polovice pripada odškodnina v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe v znesku 232.589,60 DEM, ki jih je zavezanka dolžna upravičencu izročiti v roku treh mesecev po pravnomočnosti odločbe.¹²⁸

Po pregledu spisa Slovenske odškodninske družbe d.d. št. DE/04-15235, ki ga je strokovni izvedenec Bleiweis Trsteniški prejel 29. novembra 2004, je 1. decembra 2004 izdal novo poročilo o pregledu cenitvenega poročila. V pripombah na cenitveno poročilo je Bleiweis zapisal, da je iz točkovalnikov razvidno, da je izvedenec pri obeh objektih točkoval instalacije za ogrevanje (15 točk), čeprav iz cenitvenega poročila ni razvidno, kakšno ogrevanje sta imela objekta ob podržavljenju. Glede cenitve poslopij po volumenski metodi, pri kateri so upoštevani maksimalni možni faktorji, predvideni z Navodili o merilih za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin, podjetij, oziroma premoženja, niso pa upoštevana odstopanja kvalitete ocenjevanih objektov od vzorčnih, je strokovni izvedenec Bleiweis ugotovil, da izvedenec na njegove prejšnje pripombe ni podal odgovora, upravni organ pa je pavšalno podal odgovor o višini korekcijskega faktorja F_k, s katerim se ne strinja.

127 Komisijo so sestavljali: Dr. Ivan Dougan, sodnik Okrožnega sodišča v Mariboru kot predsednik komisije; Jožef Brumen, mlinski obratovodja v Mariboru, kot strokovnjak cenilec; Rudolf Senšek, ravnatelj ljutomerskih opekarn kot strokovnjak cenilec, in Stojan Tomelj, upravnik okrajnih mlinov Dolnja Lendava, kot predstavnik UOV.

128 Obe odločbi imata identični oznaki: Upravna enota Lendava, Delna odločba, številka 301-12/93-305 z dne 23. novembra 2004. Podpisana sta Franc Sočič, viš. ref. II (postopek vodil) in Štefan Gjerkeš (načelnik UE Lendava). Odločba o kmetijskih zemljiščih (11.529,80 DEM) ima 4 strani, odločba o mlinu in opekarni (232.589,60 DEM) pa 13.

V zadnji pripombi avtor poročila ugotavlja, da na pripombo glede razmerja med zemljišči, ki so upoštevana pri objektih in kmetijskimi zemljišči, izvedenec ni podal odgovora in Slovenski odškodninski družbi predlaga, naj zahteva obrazložitev navedenih pripomb oziroma korekcijo cenitvenega poročila. V sklepu ponovno ugotavlja, da zaradi pomanjkanja podatkov izračun vrednosti odškodnine ni mogoč.¹²⁹

Dne 7. decembra 2004 se je Slovenska odškodninska družba pritožila na obe delni odločbi. V prvi, ki se nanaša na kmetijska zemljišča¹³⁰ parc. št. 559/123 in 559/210, k.o. Lendava, je SOD uveljavljala stališče, da ta zemljišča niso bila podržavljena v sklopu podjetja Schwarz mlin in opekarna, temveč sta tvorili zapuščino Jožefa Schwarza, ki sta jo po zakonu dedovala sorojenca Andrej Schwarz in Šarlota Ingus, kar izhaja iz dodatnega zapuščinskega sklepa Okrajnega sodišča v Lendavi z dne 10. maja 1962. Iz istega sklepa po mnenju SOD izhaja tudi, da se skladno s sklepom z dne 17. marca 1947 premoženje, ki ga je podedoval Andrej Schwarz, prenese v splošno ljudsko premoženje. SOD je na podlagi zaplembene odločbe z dne 17. marca 1947 in obrazložitve dodatnega zapuščinskega sklepa z dne 10. maja 1962 zaključila, da je bilo premoženje dejansko zaplenjeno Andreju Schwarzu, ne Schwarzu. Po takratnem pravu se je namreč štelo, da je Andrej Schwarz nepremično premoženje pridobil že s smrtjo zapustnika Jožefa Schwarza, torej pred 17. marcem 1947. Tako je sodišče ugotovilo, da je bil v času zaplembe Andrej že dejanski lastnik tega premoženja, ter mu naknadno zaplenilo še dodatno podedovani del nepremičnin. Poleg tega je SOD dodala, da je bila podržavljena le polovica dodatno podedovanega premoženja, kajti polovica, ki jo je leta 1962 dedovala Šarlota Ingus, ni bila podržavljena. Zato naj bi bil pravilen znesek odškodnine kvečjemu 5.764,90DEM oz. polovica zneska 11.529,80 DEM, ob pogoju, da bi se izkazalo, da je bilo premoženje res zaplenjeno Jožefu Schwarzu in ne Andreju.

V drugi pritožbi,¹³¹ s katero izpodbija odločbo UE Lendava glede odškodnine za podržavljeni podjetji mlin in opekarna, SOD prav tako zagovarja stališče, da iz razpoložljivih dokumentov¹³² ni razvidno, koga je treba šteti za upravičenca, kajti v predmetni zadevi se je [...] pojavljal dvom, ali ni bilo premoženje dejansko podržavljeno bratu in sestri Josipa, to je Schwarz Andreju in Šarloti, ki sta njegovo premoženje podedovala še pred uveljavitvijo zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij.¹³³

129 Poročilo o pregledu cenitvenega poročila za spis Slovenske odškodninske družbe d.d. Št. DE/04-15235. Izdelal Jorg Bleiweis, Ljubljana, 1. december 2004.

130 Pritožba Slovenske odškodninske družbe Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano RS zoper odločbo Upravne enote Lendava št. 301-12/93-305 z dne 23. novembra 2004. Številka: DE/04-15235-11/R1-6/KK. Datum: 7. december 2004.

131 Pritožba Slovenske odškodninske družbe Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano RS zoper odločbo Upravne enote Lendava št. 301-12/93-305 z dne 23. novembra 2004. Številka: DE/04-15235-09/R1-4/KK, DE/04-15235-10/R1-4/KK. Datum: 7. december 2004.

132 Slovenska odškodninska družba se sklicuje na dejstvo, da manjkajo odločbe z dne 4. septembra 1948 opr. št. Zp 2/47-73, zapuščinska odločba z dne 12. januarja 1938, št. O 4/48-4 in odločba državnega sekretariata za finance LRS v Ljubljani z dne 8. oktobra 1956, št. nac. 77/56-1.

133 Pritožba Slovenske odškodninske družbe Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano RS zoper odločbo Upravne enote Lendava št. 301-12/93-305 z dne 23. novembra 2004. Številka:

Poleg stališča, da vprašanje, kdo je upravičenec, ostaja nepopolno ugotovljeno, je SOD prav tako izrazila mnenje, da je upravni organ izpodbijano odločbo izdal preuranjeno. Po mnenju SOD je bila cenitev objektov med strankama sporna in pritožnica ni imela priložnosti pred izdajo odločbe podati pripomb, oblikovanih na podlagi poročila cenilca Jorga Bleiweisa. Ta je svoje poročilo izdelal 1. decembra 2004, medtem ko je upravni organ odločbo izdal že 23. novembra 2004. Na koncu je SOD ugotovila še, da je upravni organ napačno valoriziral vrednost pasive v znesku 94.377,65 Din, kajti na leto 1948 naj bi ta znesek znašal 8.493,98 USD oz. po tečaju valut na dan izdaje odločbe 23. novembra 2004, 12.746,67 DEM, ne pa 2.958,60 kot je to izračunal prvostopenjski organ. SOD je prav tako trdila, da so bili napačno valorizirani zneski strojev, opreme in zalog žitaric, kajti "sicer pravilne zneske premičnin v dolarjih je potrebno spremeniti v DEM po srednjem tečaju Banke Slovenije na dan izdaje odločbe, torej na dan 23.11.2004, ne pa na dan 18.10.2004."¹³⁴

Kljub temu, da predstavnica občine Lendava, Terezija Biro, ni nasprotovala vrnitvi v naravi ene polovice nacionalizirane nepremičnine, je upravni organ po pregledu listin ugotovil, da upravičenec Yoel Shachar kot državljani Izraela po členu 68. Ustave RS, ki ureja lastninske pravice tujcev, ne more pridobiti lastninske pravice na nepremičnini v Sloveniji. Oddelek za upravne notranje zadeve je namreč 16. aprila 2004 ugotovil, da je bil Yoel Shachar sicer od 28. avgusta 1945 do 1. maja 1950 državljani FLRJ in LRS, vendar pa mu je državljanstvo skladu z zakonom o jugoslovanskem državljanstvu prenehalo, ko je pridobil državljanstvo Izraela. Zato je pooblaščenec upravičenca, Boris Štefanec, 20. decembra 2004 posredoval spremembo zahtevka tako, da se namesto vračila v naravi zahteva izplačilo odškodnine v obliki obveznic SOD. Pooblaščenec v svojem dopisu UE Lendava ugotavlja tudi, da je glede na spremembo zahtevka potrebno nepremičnino oceniti.¹³⁵

Upravna enota Lendava je 30. marca 2005 sprejela sklep, da je "Schwarz Jožef [sic!], Hanadiv str. IL-46485 Herzliya- Israel" v zvezi z zahtevo za določitev odškodnine za stanovanjsko zgradbo na parc. št. 4093 in 4094, vpisani v vl. št. 2466 k.o. Lendava, dolžan plačati znesek 99.000 SIT kot polog za pokritje predvidenih stroškov postopka za izvedbo dokaza z izvedencem. Upravni organ je stranko tudi obvestil, da je že pridobil ponudbo izvedenca in cenilca, mag. Milana Šadla iz Murske Sobote.¹³⁶

Upravna enota Lendava je 9. avgusta 2005 izdala Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve št. 35202-1/2004-020. V kratkem pregledu stanja Upravna enota ugotavlja, da je zahtevo za denacionalizacijo premoženja, katerega solastnik do polovice je bil Jozsef Schwarz iz Lendave, vložil

DE/04-15235-09/R1-4/KK, DE/04-15235-10/R1-4/KK. Datum: 7. december 2004, str. 2.

134 Pritožba Slovenske odškodninske družbe Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano RS zoper odločbo Upravne enote Lendava št. 301-12/93-305 z dne 23. novembra 2004. Številka: DE/04-15235-09/R1-4/KK, DE/04-15235-10/R1-4/KK. Datum: 7. december 2004, str. 3.

135 Odvetnik Boris Štefanec Upravni enoti Lendava, št. U 18/2003-30 z dne 20. decembra 2004. Zadeva: sprememba denacionalizacijskega zahtevka – št. 35202-1/2004-020.

136 Sklep UE Lendava številka 35202-1/2004-0202 z dne 30. marca 2005. Postopek vodil: Miloš Radonjić, po pooblastilu načelnika UE Lendava Zdenka Tadina, vodje Oddelka za okolje in prostor. - Jožef Schwarz je napaka v originalu, pravilno je Yoel Shachar.

sin Yoel Schachar 6. decembra 1993. Dne 20. maja 2005 je Oddelek za kmetijstvo, gospodarstvo in razvoj UE Lendava Oddelku za okolje in prostor iste UE odstopil del zahtevka, ki se nanaša na denacionalizacijo objekta na stari parceli št. 25/b, pripadajočo k historičnemu zemljiškoknjižnemu vložku št. 19 k.o. Dolnja Lendava. Iz identifikacijskega potrdila z dne 17. novembra 1995¹³⁷ je razvidno, da stara parcela 25/b2 danes predstavlja novi parceli št. 4093 in 4094, hiša, dvorišče in vrt, ki sta v lasti Občine Lendava. Yoel Shachar je sprva zahteval vračilo v naravi in predstavnica Občine Lendava, Terezija Biro, na ustni obravnavi z dne 17. avgusta 2004 temu sicer ni nasprotovala, vendar je po pregledu listin upravni organ ugotovil, da je Yoel Schachar izraelski državljan in kot tak v skladu z 68. členom Ustave RS ne more pridobiti lastninske pravice na nepremičnem premoženju. Dne 23. decembra 2004 je tako pooblaščenec upravičenca, odvetnik Boris Štefanec posredoval spremembo denacionalizacijskega zahtevka tako, da se zahteva plačilo odškodnine v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe. 12. aprila 2005 je upravni organ prejel Poročilo o izvršeni cenitvi cenilca mag. Milana Šadla, ki je nepremičnino parc. št. 4093 in 4094 ocenil na 175.689,97 DEM (89,828.36 EUR). Upravni organ je na podlagi cenitvenega poročila za 26. maja 2005 razpisal ustno obravnavo, za katero sta se obe stranki opravičili¹³⁸ in navedli, naj se obravnava opravi brez njune prisotnosti. Slovenska odškodninska družba je upravnemu organu 23. maja 2005 posredovala Izvedeniško mnenje izvedenca Draga Čepona o pregledu cenitvenega poročila št. DE/05-15.603, v katerem je ocenjena vrednost popravljena na 174.008,28 DEM (88,968.88 EUR). Slovenska odškodninska družba je v odgovoru na vabilo na ustno obravnavo navedla, da iz vpisov pod zaporednimi številkami 13, 14, 15 in 16 B lista vl. št. 19 k.o. Dolnja Lendava izhaja, da je bil vlagatelj upravičen samo do ene četrtnine nepremičnine parc. 25/b, saj ni zahteval tudi denacionalizacije zemljiškoknjižne polovice zadevne parcele, ki je bila podržavljena stricu Andreju Schwarzu. SOD je ponovno predlagala, da naj upravni organ v razjasnitev zadeve pridobi odločbe okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 2. junija 1947,¹³⁹ z dne 4. septembra 1948¹⁴⁰ in z dne 12. januarja 1948¹⁴¹ in preveri, ali je imel upravičenec možnost zahtevati in dobiti odškodnino od tuje države v smislu določbe 10. člena 2. odstavka ZDen.¹⁴² Pridobi naj tudi potrdilo o zemljiškoknjižnih podatkih parcel v času podržavljenja ter izpisek iz rojstne matične knjige za Yoela Schacharja. Na koncu je SOD ugotovila, da gozda 3 v izmeri 458m² ni mogoče upoštevati pri izračunu odškodnine, saj gozd predstavlja že sedanje stanje parcele, in opozorila, da se cenitev nanaša na celotno staro parcelo št. 25/b, čeprav je predmet postopka le polovica te nepremičnine. Upravni organ v poročilu navaja, da je Yoel Shachar kot pravni naslednik prvega dednega reda po očetu Jozsefu Schwarzu vložil zahtevek za premoženje, katerega

137 Identifikacijsko potrdilo št. 45-12/33-95 z dne 17. novembra 1995.

138 Slovenska odškodninska družba se je opravičila po faksu dne 23. maja 2005, pooblaščenec vlagatelja Boris Štefanec pa se je opravičil 20. maja 2005 po telefonu.

139 Opravilna številka Zp 2/47-48.

140 Opravilna številka Zp 2/47-73.

141 Opravilna številka O 4/48-4.

142 10. člen 2 odstavek ZDen: Niso pa upravičenci v smislu tega zakona tiste osebe, ki so dobile ali imele pravico dobiti odškodnino za odvzeto premoženje od tuje države. Ali je oseba imela pravico dobiti odškodnino od tuje države, ugotavlja pristojni organ po uradni dolžnosti na podlagi sklenjenih mirovnih pogodb in mednarodnih sporazumov.

solastnik je bil njegov oče do polovice. Za premoženje ali solastniški delež Andreja Schwarzza ni bil vložen zahtevek za denacionalizacijo. V nadaljevanju upravni organ povzema dotedanji postopek in ugotavlja, da se ne glede na dedovanje po Josipu Schwarzzu upošteva, da je bilo premoženje na dan podržavljenja, se pravi 28. aprila 1948, v lasti Josipa Schwarzza, in torej podržavljeno njegovim pravnim naslednikom. Edini preživeli po Josipu Schwarzzu, sin Tomislav Schwarz (oziroma Yoel Shachar), se torej v postopku šteje za osebo, ki ji je bilo po 11. členu ZDen premoženje podržavljeno, in

na podlagi navedenega ni nobenega dvoma, da je potrebno v tem postopku Shachar Yoelu priznati status denacionalizacijskega upravičenca.¹⁴³

Upravni organ je v poročilu zavrzel ugovore SOD in odločil, da je upravičenec upravičen do odškodnine v višini polovice vrednosti nepremičnine stare parcele št. 25/b hiša, dvorišče in vrt, ter da je zavezanka SOD upravičencu dolžna izplačati odškodnino v znesku 87.004 DEM oz. 44.484 EUR.

Slovenska odškodninska družba je na Poročilo o ugotovljenem dejanskem in pravnem stanju zadeve št. 35202-1/2004-020 odgovorila v dopisu z dne 22. avgusta 2005. Zavezanka za izplačilo odškodnine je ponovno ugovarjala navedbi v poročilu, da je bilo zadevno premoženje podržavljeno Jožefu Schwarzzu, in izrazila nestrinjanje z navedbo, da je temelj podržavljenja Ukaz prezidija Ljudske skupščine LRS z dne 28. aprila 1948 oziroma Zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. SOD je v svojem odgovoru zagovarjala stališče, da parcela št. 25/b ni bila nacionalizirana v sklopu podjetja Schwarz Josip, mlin in opekarna v Dolgi vasi, temveč, da je bila podržavljena na podlagi Zakona o zaplembi in izvrševanju zaplembe. V nadaljevanju SOD trdi, da je bila predmetna parcela na temelju odločbe okrožnega sodišča v Dolnji Lendavi z dne 2. junija 1947 Andreju Schwarzzu podržavljena njegova polovica, medtem ko je bila na podlagi odločbe istega sodišča z dne 4. septembra 1948 v zvezi z odločbo o zapuščini z dne 12. januarja 1948 Jožefu Schwarzzu podržavljena polovica njegove polovice, se pravi četrtnina, ki jo je po Jožefu podedoval brat Andrej. Preostalo četrtnino naj bi sicer podedovala Šarlota Ingus, vendar SOD ugotavlja, da iz zemljiške knjige ne izhaja, da naj bi bila podržavljena tudi polovica zemljiškoknjizne polovice Šarlote Ingus. Iz vsega navedenega in ob upoštevanju dejstva, da vlagatelj ni zahteval denacionalizacije premoženja Andreja Schwarzza, "Slovenska odškodninska družba meni, da je zahtevek v celoti zavrniti kot neutemeljen."¹⁴⁴

Dne 12. decembra 2005 je Upravna enota Lendava izdala odločbo, po kateri upravičencu za denacionalizacijo, Tomislavu Schwarzzu oziroma Yoelu Shacharju, pripada odškodnina v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe v višini 87.004

143 Upravna enota Lendava. Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve št. 35202-1/2004-020 z dne 9. avgusta 2005. Podpisana predsednica skupne strokovne skupine za denacionalizacijo pri Upravni enoti Lendava, Zdenka Tadin.

144 Slovenska odškodninska družba, Odgovor na Poročilo o ugotovljenem dejanskem in pravnem stanju zadeve vaš spis št. 35202-1/2004-020. Številka: DE/05-15603-04/R1-2/KK, DE/05-15603-05/R1-2/KK. Datum: 22. avgust 2005. Podpisani: Po pooblastilu direktorja Vodja oddelka za denacionalizacijo Metka Učak in namestnica direktorja Kaja Špiler.

DEM oz. 44.484,44 EUR kot odškodnina za polovico vrednosti nepremičnine stare parcele št. 25/b hiša, dvorišče in vrt v izmeri 353 kv. sežnjev, ki danes predstavlja novi parceli št. 4093 dvorišče v izmeri 365 m² in stavba v izmeri 358 m², in parcela št. 4094 gozd 3 v izmeri 458 m². Zavezanka za plačilo odškodnine, Slovenska odškodninska družba d.d., je dolžna obveznice izročiti pooblaščenцу vlagatelja v roku treh mesecev po pravnomočnosti odločbe.

V obrazložitvi odločbe je upravni organ odgovoril na ugovore Slovenske odškodninske družbe z dne 22. avgusta 2005. Glede neutemeljenosti zahtevka upravni organ odgovarja, da dedovanje po Josipu Schwarzu v zemljiški knjigi ni bilo knjiženo, in da se šele vpisi podržavljenja premoženja z dne 25. septembra 1948 sklicujejo na zapuščinsko obravnavo z dne 10. januarja 1948. V času podržavljenja, to je 28. aprila 1948, zemljiškoknjižna last še ni bila prenesena na dediča Andreja Schwarza in Šarloto Ingus, zato se ne glede na kasnejše vpise šteje, da je bilo premoženje podržavljeno zemljiškoknjižnemu lastniku Jožefu Schwarzu. Ker je ta umrl pred 28. avgustom 1945, je treba v skladu z določbo 11. člena ZDen šteti, da je bilo premoženje zaplenjeno njegovim pravnim naslednikom, t.j. edinemu preživelemu dediču prvega dednega reda, sinu Tomislavu Schwarzu. Upravni organ svojo odločitev utemeljuje tudi s prepričanjem, da je

...sodišče v postopku dedovanja dne 12. januarja 1948 po pokojnem Schwarz Jožefu odločilo glede dedičev tako kot je (dedovala sta njegov brat in sestra), saj ni bilo nikomur znano, da je kdorkoli od družine pokojnega preživel morijo koncentracijskega taborišča.¹⁴⁵

Po pritožbi na odločbo z dne 12. decembra 2005, ki jo je vložila zavezanka SOD, je drugostopenjski organ, Ministrstvo za okolje in prostor, izdalo odločbo št. 4902-1/2006 z dne 26. aprila 2006, ki jo je zavezanka zatem izpodbijala v upravnem sporu. SOD je ugovarjala pravilnosti uporabe 11. člena ZDen pri določitvi upravičenca za denacionalizacijo. Ker je Jožef Schwarz umrl pred 28. avgustom 1945, sta prvi in drugostopenjski organ menila, da je pri denacionalizaciji njegovega premoženja pravilna pravna podlaga 11. člen ZDen, čemur je zavezanka ugovarjala. Upravno sodišče je v sodbi št. U 1395/2006-8 z dne 6. februarja 2007 zapisalo, da se 11. člen ZDen uporablja, če je bilo premoženje podržavljeno osebi, ki je umrla pred 28. avgustom 1945, vendar pa je bila v zadevnem primeru situacija drugačna, saj je bilo po Jožefu Schwarzu že izvedeno dedovanje, podržavljeno pa je bilo premoženje, ki je že prešlo na dediče, se pravi na Andreja Schwarza in Šarloto Ingus. Zaradi nepravilne uporabe člena 11 ZDen je bila po sodbi Upravnega sodišča nepravilna tako ugotovitev upravičenca kot obseg podržavljenja. Listine namreč izkazujejo, da je bilo premoženje podržavljeno Andreju Schwarzu, in sicer najprej njemu lastna polovica, nato pa še polovica, podedovana po Jožefu Schwarzu. Glede obsega podržavljenja oz. odškodnine pa Upravno sodišče ugotavlja, da podržavljenje deleža Šarlote Ingus ni razvidno iz listin.

Odločba Ministrstva za okolje in prostor z dne 26. aprila 2006 je bila v upravnem

145 Odločba Upravne enote Lendava, številka: 35202-1/2004-020, datum 12. december 2005. Postopek vodil Miloš Radonjič, po pooblastilu načelnika UE Lendava podpisana Zdenka Tadin.

sporu odpravljena in zadeva vrnjena v nov postopek na drugostopenjski organ z navodilom, da je potrebno upoštevati stališča sodišča glede pravilne uporabe 11. člena, preveriti upravičenje vlagatelja za denacionalizacijo po Andreju Schwarzu in morebiti po Šarloti Ingus, če bi se izkazalo, da je bil podržavljen tudi njen delež. Pooblaščenec Yoela Shacharja je drugostopenjski upravni organ pozval, da zadevo vrne v ponovni postopek za odločanje prvostopenjskemu organu, saj se bodo le tako stranke lahko izrekle o vseh dejanskih in materialnopravnih vprašanjih v rednem postopku. Drugostopenjski organ je v ponovljenem pritožbenem postopku v odločbi št. 4902-1/2006 z dne 8. maja 2008 glede prvostopenjske odločbe z dne 12. decembra 2005 odločil, da se ta odpravi, in zadevo vrnil prvostopenjskemu organu v ponovni postopek.

V ponovnem postopku je prvostopenjski organ, skladno z navodili Upravnega sodišča iz sodbe št. U 1395/2006-8 z dne 6. februarja 2007, opustil uporabo 11. člena ZDen in Yoela Shacharja prenehal šteti za upravičenca. Ker spisna dokumentacija ne izkazuje, da je bilo premoženje podržavljeno Jožefu, temveč Andreju Schwarzu, se kot upravičenca šteje Andreja Schwarza. Andreju Schwarzu, rojenemu 9. oktobra 1907, umrlemu 13. novembra 1964 v Sydneyju, Avstraliji, je bila na podlagi Zakona o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe¹⁴⁶ z odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi št. Zp 2/47-8 z dne 17. marca 1947 izrečena zaplemba premoženja in uvedeno zaplembeno postopanje. Z odločbo istega sodišča, št. Zp 2/47-48 z dne 2. junija 1947, so bile v last FLRJ prenešene nepremičnine v parc. št. 21/c, 1282/18, vpisani v vl. št. 431 k.o. Dolga Vas do polovice, parcela št. 21/b, 21/a/2, vpisani v vl. št. 432 k.o. Dolga vas do polovice, parc. št. 632/a, 1280/18/b, 19/a/2, vpisane v vl. št. 1013 k.o. Dolga vas do polovice. Z odločbo istega sodišča, št. Zp 2/47-73 z dne 4. septembra 1948, so bile z dodatno zaplembo, ki je sledila dedovanju po Jožefu Schwarzu, prenešene v last splošnega ljudskega premoženja iste nepremičnine še do ene četrtnine (drugo četrtnino je podedovala Šarlota Ingus), skupaj do treh četrтин. Z odločbo z dne 17. marca 1947 je bilo torej zaplenjeno vse premoženje Andreja Schwarza. Vse ugotovljeno in ocenjeno premično in nepremično premoženje je bilo z odločbo z dne 2. junija 1947 prenešeno v last splošnega ljudskega premoženja. Naknadno je Andrej Schwarz po Jožefu Schwarzu podedoval polovico njegovih deležev in ti so bili zaplenjeni z odločbo z dne 4. septembra 1948. Andrej Schwarz je bil državljani FLRJ in LRS od 28. avgusta 1945 do 13. novembra 1964, ko mu je državljanstvo prenehalo zaradi smrti.¹⁴⁷

V dopisu z dne 23. aprila 2008, naslovljenem na Ministrstvo za okolje in prostor je pooblaščenec vlagatelja pojasnil, da je Yoel Shachar že v osnovni zahtevi za denacionalizacijo z dne 3. decembra 1993 navedel, da zahtevo vlaga kot edini preživeli član in dedič družine Schwarz, in da je v isti vlogi zahteval vračilo premoženja Jožefa in Andreja Schwarza ter Šarlote Ingus, kar pomeni, da bi moral upravni organ odločiti o vračanju celotne nepremičnine s parc. št. 25/b k.o. Dolnja Lendava.

146 Uradni list FLRJ, št. 61/46, 74/46.

147 Upravna enota Lendava je v odločbi št. 213-18/2008-9 (0111) z dne 24. marca 2009 odločila, da je bil Andrej Schwarz državljani FLRJ in LRS od 28. avgusta 1945 pa do 13. novembra 1964, ko mu je državljanstvo prenehalo zaradi smrti.

Upravni organ je zahtevek presodil po vsebini in ugotovil, da je Yoel Shachar kot edini pravni naslednik vložil zahtevek za denacionalizacijo premoženja upravičenca Andreja Schwarzza in skladno s stališči upravnega sodišča ugotovil, da je treba ta zahtevek obravnavati kot zahtevek pravnega naslednika po 15. členu ZDen,¹⁴⁸ s tem da mora biti pravno nasledstvo verjetno izkazano. V konkretnem primeru je iz spisne dokumentacije razvidno, da je vlagatelj zahtevka nečak upravičenca.

2009 -

Dne 7. januarja 2010¹⁴⁹ je Upravna enota Lendava izdala Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve za *Andrej Schwarz, mlin in opekarna*. Upravni organ je v poročilu povzel naslednja dejstva: UE Lendava je 23. novembra 2004 izdala delno odločbo, v kateri je odločila, da upravičencu Yoelu Shacharju za podjetji mlin in opekarna v Dolgi vasi pripada za to podržavljeno premoženje odškodnina do polovice v obliki obveznic SOD v znesku 232.589,60 DEM. Slovenska odškodninska družba se je zoper to odločbo pritožila. V pritožbenem postopku je pristojno Ministrstvo z odločbo št. 490-32/2006-P/DG z dne 4. maja 2007 pritožbi ugodilo in delno odločbo prvostopenjskega organa z dne 23. novembra 2004 v celoti odpravilo ter zavrnilo zahtevo za denacionalizacijo polovice premoženja podjetij mlina in opekarne. Po zapisniku o ustni obravnavi z dne 30. junija 2009¹⁵⁰ je Ministrstvo v odločbi ugotovilo, da premoženje ni bilo podržavljeno Jožefu Schwarzzu, se pravi očetu vlagatelja, kajti po njem je že leta 1947 tekel zapuščinski postopek, v katerem je bila zapuščina prisojena njegovi sestri in bratu, Šarloti Ingus in Andreju Schwarzu. Ob izpolnjevanju vseh zakonskih pogojev za denacionalizacijo bi bil upravičenec Andrej Schwarz, vendar vlagatelj zanj ni vložil zahtevka. Zahteval je namreč le vrnitev premoženja, podržavljenega Jožefu Schwarzzu.

Yoel Shachar je zoper to odločbo vložil tožbo; Upravno sodišče je s sodbo op. št. U 965/2007 z dne 19. oktobra 2007 tožbo zavrnilo. Zoper to sodbo je Yoel Shachar vložil revizijo; Vrhovno sodišče je s sklepom opr. št. X Ips 884/2007 z dne 10. julija 2008 njegovi reviziji ugodilo, razveljavilo izpodbijano sodbo in zadevo vrnilo prvostopenjskemu sodišču v novo sojenje. Na podlagi sklepa Vrhovnega sodišča je Upravno sodišče s sodbo št. U 1690/2008-21 z dne 21. oktobra 2008 tožbi vlagatelja ugodilo in odpravilo odločbi prvo- in drugostopenjskega organa ter zadevo vrnilo prvostopenjskemu organu v ponovni postopek. Skladno z napotili iz sklepa

148 Besedilo člena 15 ZDen se glasi: "Če so upravičenci do denacionalizacije iz 3., 4. in 5. člena tega zakona mrtvi ali so razglašeni za mrtve, so upravičeni za uveljavljanje pravic iz tega zakona njihovi pravni nasledniki."

149 Datum na dokumentu je 7. januar 2009, vendar gre za napako, na katero je opozorila tudi SOD v svojem dopisu z dne 28. januarja 2010. Pravilni datum je 7. januar 2010, ki ga bom uporabljala v nadaljevanju.

150 Upravna enota Lendava, Zapisnik o ustni obravnavi, sestavljen pri Upravni enoti Lendava, dne 30. junija 2009 ob 11.00 uri, v zadevi denacionalizacije premoženja (podjetje mlin-opekarna v Dolgi vasi), začeti na predlog Yoela Schacharja. Številka: 301-12/93-70 (0302). Datum: 30. junij 2009. Prisotni: Lidija Pamič – uradna oseba, Slovenska odškodninska družba – Jan Tomše, in Jure Debevec za odvetnika Marjana Sušnika, pooblaščenca vlagatelja denacionalizacijskega zahtevka.

Vrhovnega sodišča RS je upravno sodišče ugotovilo, da je drugostopenjski organ (Ministrstvo za gospodarstvo) napačno odločil, ko je zavrnil zahtevo vlagatelja za premoženje, poddržavljeno pokojnemu Andreju Schwarzu in Šarloti Ingus z razlago, da za to premoženje zahteva ni bila vložena.

Ker sta prvostopenjski in drugostopenjski organ zmotno ugotovila dejansko stanje in napačno uporabila materialno pravo (11. člen ZDen), sta bila akta obeh organov odpravljena in zadeva vrnjena prvostopenjskemu organu v ponovni postopek. V ponovnem postopku je prvostopenjski organ pozval vlagatelja, da izkaže pravno nasledstvo po pokojnem Andreju Schwarzu in po pokojni Šarloti Ingus, kakor tudi vse ostale pogoje za denacionalizacijo premoženja Andreja Schwarza in Šarlote Ingus.

Na ustni obravnavi dne 30. junija 2009 je pooblaščenec vlagatelja, Jure Debevec, izjavil naslednje:

Vlagatelj zahtevka vztraja, da se zahteva za denacionalizacijo nanaša na vse poddržavljeno premoženje in ne le na solastninski delež do polovice. Iz vloge z dne 3. decembra 1993 izhaja, da je vlagatelj zahtevka v zahtevku navedel naj se vrne vse poddržavljeno premoženje, da je premoženje poddržavljeno Ingus Šarloti in Schwarz Andreju in da je edini preživeli član družine Schwarz.¹⁵¹

Pooblaščenec je povedal tudi to, da bo vlagatelj denacionalizacijskega zahtevka zaradi pomanjkanja listinskih dokazil začel nepravdni postopek za razglasitev smrti za Šarloto Ingus, in nato postopek za ugotovitev državljanstva. Glede njene poddržavljene četrtine premoženja, predhodno podedovanega po Jožefu Schwarzu, je pooblaščenec predlagal prekinitev postopka do dokončanja obeh postopkov.

UE Lendava je s sklepom št. 301-12/93-73 (0302) z dne 27. avgusta 2009 postopek denacionalizacije premoženja mlina in opekarne v Dolgi vasi v delu, ki se nanaša na poddržavljen delež Šarlote Ingus, prekinila do pravnomočne rešitve nepravdnega postopka ugotovitve smrti in upravnega postopka ugotovitve državljanstva Šarlote Ingus.¹⁵²

Na ustni obravnavi dne 30. junija 2009 je pooblaščenec Jure Debevec predlagal, naj upravni organ

v zvezi z denacionalizacijo podjetja najprej izda delno odločbo, s katero naj odloči o nesporni četrtini, ki je bila poddržavljena Andreju Schwarzu, nato po njeni pravnomočnosti pa odloči še o preostalo sporni polovici poddržavljeni Andreju Schwarzu.

151 Upravna enota Lendava. Zapisnik o ustni obravnavi, sestavljen pri Upravni enoti Lendava, dne 30. junija 2009 ob 11.00 uri, v zadevi denacionalizacije premoženja (podjetje mlin-opekarna v Dolgi vasi), začeti na predlog Yoela Schacharja. Številka: 301-12/93-70 (0302). Datum: 30. junij 2009. Prisotni: Lidija Pamič – uradna oseba, Slovenska odškodninska družba – Jan Tomše, in Jure Debevec za odvetnika Marjana Sušnika, pooblaščenca vlagatelja denacionalizacijskega zahtevka.

152 Upravna enota Lendava. Sklep z dne 27. avgusta 2009. Št. 301-12/93-73 (0302). Postopek vodi Lidija Pamič, podpisana tudi načelnik UE Lendava, Štefan Gjerkeš.

Slovenska odškodninska družba se je strinjala, da je treba šteti za upravičenca Andreja Schwarza do ene četrtine, in da se nesporni delež obravnava prednostno, vendar za polovico premoženja, ki je prvotno pripadala Andreju Schwarzu, zavezanka meni, da za ta del zahteva ni bila vložena.¹⁵³ Pooblaščenec vlagatelja je na isti obravnavi predlagal sklenitev poravnave, na podlagi katere Občina Lendava na denacionalizacijskega upravičenca prenese lastninsko pravico na stanovanjski stavbi, istočasno pa upravičenec odstopa od odškodninskega zahtevka iz naslova nezmožnosti uporabe oziroma upravljanja premoženja.

Dne 19. oktobra 2009 je Upravna enota Lendava izdala delno odločbo številka 32502-1/2004-78 (0512),¹⁵⁴ s katero je zavrnila zahtevo vlagatelja Yoela Shacharja, da se mu vrne nepremičnina v stari parceli št. 25/b, vpisana v vl. št. 19 k.o. Dolnja Lendava. Vlagatelj Yoel Shachar, ki je izkazal pravno nasledstvo po Andreju Schwarzu, in Občina Lendava, ki jo je po pooblastilu zastopala Terezija Biro, sta 14. oktobra 2009 pred prvostopenjskim upravnim organom, UE Lendava, sklenila poravnavo. V poravnavi stranki uvodoma ugotavljata, da je nesporno, da je bila upravičencu Andreju Schwarzu z odločbo sodišča v Dolnji Lendavi št. Zp 2/47-8 z dne 17. marca 1947 izrečena zaplemba premoženja in uvedeno zaplembeno postopanje in z odločbo istega sodišča, št. Zp 2/47-48 z dne 2. junija 1947, prenešana v last FLRJ med drugim tudi nepremičnina v parc. št. 25/b hiša, dvorišče in vrt, vpisana v vl. št. 19 k.o. Dolnja Lendava do polovice, ter z odločbo istega sodišča št. Zp 2/47-73 z dne 4. septembra 1948, prenešana v last FLRJ še četrtina iste nepremičnine, skupaj torej tri četrtine. Prav tako stranki ugotavljata, da je nesporno, da za navedeno nepremičnino obstaja obveznost vrnitve upravičencu in da je vlagatelj zahtevka zahteval vrnitev v naravi, ter da za navedeno nepremičnino ni podanih ovir za vračilo v naravi. Stranki sta se poravnali tako, da se je pri parcelah št. 4093 in 4094, obe vpisani v vl. št. 2466 k.o. Lendava na Občino Lendava, Glavna ulica 20, 9220 Lendava, vzpostavila solastninska pravica do treh četrtin v korist Andreja Schwarza, vlagatelj zahtevka Yoel Shachar pa se je odpovedal odškodninskemu zahtevku iz naslova nezmožnosti uporabe oziroma upravljanja premoženja.¹⁵⁵ Upravna enota

153 Upravna enota Lendava. Zapisnik o ustni obravnavi, sestavljen pri Upravni enoti Lendava, dne 30. junija 2009 ob 11.00 uri, v zadevi denacionalizacije premoženja (podjetje mlin-opekarna v Dolgi vasi), začeti na predlog Yoela Schacharja. Številka: 301-12/93-70 (0302). Datum: 30. junij 2009. Prisotni: Lidija Pamič – uradna oseba, Slovenska odškodninska družba – Jan Tomše in Jure Debevec za odvetnika Marjana Sušnika, pooblaščenca vlagatelja denacionalizacijskega zahtevka.

154 Upravna enota Lendava. Delna odločba št. 32502-1/2004-78 (0512) z dne 19. oktobra 2009. Postopek vodila Lidija Pamič, podpisana tudi načelnik UE Lendava, Štefan Gjerkeš. - Na zahtevo stranke Yoela Shacharja je UE Lendava na dan 9. novembra 2009 izdala potrdilo št. 021-1/2009-157 (0512), da je delna odločba št. 32502-1/2004-78 (0512) z dne 19. oktobra 2009 postala pravnomočna v 1., 3., 4. točki izreka dne 6. novembra 2009, ter v 2. točki izreka 21. oktobra 2009. Podpisana Lidija Pamič.

155 To je plačilo tiste koristi, ki bi jo imel sam denacionalizacijski upravičenec, če bi imel po uveljavitvi Zakona o denacionalizaciji nepremičnino v uporabi oziroma upravljanju, za obdobje od uveljavitve Zakona o denacionalizaciji (7. decembra 1991) do vrnitve podržavljenega premoženja. Pravna podlaga za obravnavo tovrstnih zahtevkov je 72. člen ZDen, ki pravi: "Odškodnine, dane na podlagi predpisov iz 3. in 4. člena tega zakona, ter odškodnine, dane za premoženje, ki je bilo podržavljeno na način, določen v 5. členu tega zakona, se pri odločanju o denacionalizaciji po tem zakonu ne upoštevajo, razen če so presegle 30 odstotkov vrednosti podržavljenega premoženja.

Lendava je Yoela Shacharja postavila za skrbnika za poseben primer po pokojnem upravičencu Andreju Schwarzu, in za začasnega upravitelja denacionaliziranega premoženja do pravnomočnosti sklepa o dedovanju. Dne 4. novembra 2009 je zastopnik Občine Lendava zastopniku skrbnika denacionalizirane stavbe Yoela Shacharja, pooblaščenca Juretu Debevcu, predal ključne stanovanjske hiše na Glavni ulici 68 v Lendavi (parc. št. 4093 k.o. Lendava).¹⁵⁶

V nadaljevanju poročila z dne 7. januarja 2010 upravni organ povzema popis in cenitev podržavljenih nepremičnin do ene četrtiline, ob upoštevanju pripomb vlagatelja z dne 14. avgusta 2009¹⁵⁷ in 15. oktobra 2009. V pripombah na izračune z dne 14. avgusta 2009 je pooblaščenec vlagatelja izrazil nestrinjanje z vrednotenjem nepremičnega premoženja podjetja. Upravni organ naj bi namreč pri vrednotenju objektov upošteval napačne vrednosti korekcijskega faktorja glede na starost objekta od leta izgradnje do podržavljenja, in sicer naj bi pri vseh objektih kot Fs¹⁵⁸ upošteval vrednost 0,20, ki je po tabeli v prilogi št. 2 k Navodilu predvidena za tiste objekte, ki so že ob podržavljenju dosegli ali presegli svojo verjetno dobo trajanja, kar pa za gospodarski kompleks mlin in opekarna ne drži, kajti objekti so bili zgrajeni približno 30 let pred podržavljenjem. V nadaljevanju pooblaščenec ugotavlja, da pri vrednotenju nekaterih objektov niso bili upoštevani nekateri podatki, zaradi česar so bili nekateri objekti ocenjeni pod dejansko vrednostjo.

Ob upoštevanju novih vrednosti korekcijskega faktorja Fs je pooblaščenec vlagatelja ugotovil, da je vrednost podržavljenih objektov bistveno višja od tiste, ki jo je izračunal upravni organ. Mlin, na primer, je bil ovrednoten na 90.036,00 DEM z uporabo Fs 0,20, medtem pravilen korekcijski faktor 0,82 pokaže, da je dejanska vrednost objekta 378.151,20 DEM. Peč za žganje opeke je bila ocenjena na 35.704,80 DEM z uporabo Fs 0,20 namesto dejanske vrednosti 149.960,16 DEM ob uporabi pravilnega korekcijskega faktorja 0,84. Pooblaščenec je v svojih pripombah izpostavil skoraj trikratno razliko v celotni vrednosti objektov. Upravni organ je objekte ovrednotil na 380.263,65 DEM, pooblaščenec vlagatelja pa na 1.134.676,41.¹⁵⁹

Odškodninski zahtevki iz naslova nemožnosti uporabe oziroma upravljanja premoženja ter iz naslova vzdrževanja nepremičnin v času od podržavljenja do dneva uveljavitve tega zakona, se ne priznavajo."

156 Občina Lendava, Oddelek za pravne, upravne in premoženjske zadeve. Št. 352-0010/2009. Datum: 4. november 2009. Zadeva: predaja ključev stanovanjske hiše na Glavni ulici 68 v Lendavi (parc. št. 4093 k.o. Lendava). Pripravila: Biro Terezija. Prevzel: Jure Debevec.

157 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 14. avgust 2009. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

158 V skladu z Navodilom o merilih za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin, podjetij oziroma premoženja (Uradni list RS 23/92) se vrednost objektov ugotovi po formuli $VR = Vx PC x Fk x Fs$. Pri tem postavka Fs predstavlja korekcijski faktor glede na starost objekta (n) od leta izgradnje do podržavljenja (21. člen Navodil). Vrednost tega faktorja pa se ugotavlja iz priloge št. 2 k Navodilom (drugi odstavek 25. člena). Vrednost Fs je odvisna od razmerja med starostjo objekta v času podržavljenja (n) in verjetno dobo trajanja objektov (N). Verjetna doba trajanja objektov (N) pa je opredeljena v prilogi št. 1 k Navodilom in je odvisna od namena, pomembnosti in kategorije objektov.

159 Pooblaščenec je v dodatnih pripombah z dne 15. oktobra 2009 popravil vrednosti objektov stanovanjska hiša za delavce, in sicer s prej ocenjene vrednosti 47.017,15 DEM na 58.168,66 DEM, ter druga stanovanjska hiša za delavce, prej ocenjena na 119.631,60 DEM, popravljeno na pravilno vrednost 147.470,40 DEM. - Gl. Dopis Odvetnika Marjana Sušnika na Upravno enoto Lendava z dne

Vlagatelj se prav tako ni strinjal z vrednotenjem zemljišč, ki so bila podržavljena v okviru podjetja. Glede zemljišč pooblaščenec ugotavlja, da je upravni organ v odločbi z dne 23. novembra 2004 vrednosti fundusov vrednotil v nasprotju z Navodilom, saj je kot stavbno zemljišče upošteval le 50% tlorisne površine objektov. Prva alineja 12. člena¹⁶⁰ Navodila določa, da se za funkcionalno zemljišče stanovanjskih stavb šteje še dvakratna površina fundusa. Po tretjem odstavku 16. člena¹⁶¹ Navodila je vrednost fundusa in funkcionalnega zemljišča že upoštevana v vrednosti objekta, če je bil vrednoten po 44. členu ZDen.¹⁶² Po 17. členu Navodila¹⁶³ se pri glavnih objektih fundus ne vrednoti ločeno in še šteje, da je vsebovan v ceni objekta, vendar je treba pri teh objektih posebej ovrednotiti funkcionalno zemljišče po kriterijih iz 12. člena Navodila, in sicer kot stavbno zazidano zemljišče. Za take objekte skladno z drugo alinejo prvega odstavka 12. člena znaša funkcionalno zemljišče še eno površino fundusa. Na isti pravni podlagi se pri pomožnih objektih posebej vrednotita fundus in funkcionalno zemljišče, pri čemer se v skladu s tretjo alinejo prvega odstavka 12. člena Navodila šteje, da slednje znaša 50%. Po enačbi iz 13. člena Navodila¹⁶⁴ znaša vrednost stavbnega zazidanega zemljišča, kakor se vrednotijo fundusi in

15. oktobra 2009 v zadevi: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

160 Člen 12 Navodila: "Če velikosti stavbišča in funkcionalnega zemljišča (zazidano stavbno zemljišče) ni mogoče ugotoviti, oziroma funkcionalno zemljišče k objektu ni bilo določeno, se šteje za funkcionalno zemljišče k objektu: – največ še dvakratna površina stavbišča za stanovanjske objekte; – največ še 50 odstotkov površine stavbišča objektov iz 17. člena tega navodila. - Stavbno zemljišče, ki je večje od površine po prejšnjem odstavku, se vrednoti po 14. oziroma 15. členu tega navodila, odvisno od komunalne opremljenosti tega zemljišča v smislu 2. točke tretjega odstavka prejšnjega člena."

161 Člen 16 Navodila: "Vrednost stanovanjske hiše, stanovanja, poslovne stavbe in poslovnega prostora se ugotovi na podlagi predpisa iz drugega odstavka 44. člena zakona. Na podlagi predpisa iz prejšnjega odstavka se ugotovi tudi vrednost kmetijskih stanovanjskih objektov, večjih bivalnih domov, licejev ter poslovnih prostorov, ki so v stanovanjskih objektih. Pri objektih iz prvega in drugega odstavka tega člena, vsebuje vrednost točke iz 93. člena zakona, tudi vrednost stavbnega zemljišča v ustreznem deležu, ki pripada delu ali celoti objekta."

162 Člen 44 ZDen: "Vrednost podržavljenega premoženja se določi po stanju premoženja v času podržavljenja in ob upoštevanju njegove sedanje vrednosti. Vrednost stanovanja, stanovanjske hiše oziroma poslovnega prostora ali poslovne stavbe se ugotovi na način, ki je predpisan s pravilnikom o merilih in načinu za ugotavljanje vrednosti stanovanj in stanovanjskih hiš ter sistem točkovanja (Ur. l. SRS, št. 25/81). Vrednost kmetijskih zemljišč, gozdov in zemljišč, uporabljenih za gradnjo, se določi glede na katastrsko kulturo, katastrski razred in katastrski okraj na podlagi predpisa Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije. Vrednost stvari, ki so kulturni spomenik ali naravna znamenitost, se ugotavlja po metodologiji za ocenjevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti. Ob podržavljenju ugotovljene denarne vrednosti podržavljenih podjetij se valorizirajo z upoštevanjem paritete dinarja do ZDA dolarja v času podržavljenja premoženja in paritete tolarja do ZDA dolarja na dan izdaje odločbe ob upoštevanju povprečnega povečanja dolarških cen tega premoženja, ki ga določi minister za finance. Če sedanje vrednosti premoženja iz prejšnjih odstavkov ni mogoče ugotoviti, se ta oceni po merilih, določenih s predpisom iz prvega odstavka 85. člena tega zakona, če ta zakon ne določa drugače. Za čas od pravnomočnosti odločbe o odškodnini do pričetka obrestovanja obveznic oziroma, kadar odločba tako določa, do plačila odškodnine v gotovini, pripadajo upravičencu obresti, ki veljajo za vloge na vpogled, glavnica pa se valorizira."

163 Člen 17 Navodila: "Pri ugotavljanju vrednosti drugih objektov se upošteva njihova namembnost, način izgradnje in vrsta finalne obdelave ter pomembnost."

164 Vrednost zazidanega stavbnega zemljišča se ugotovi po enačbi: v (vrednost) = c (cena) \times p (površina). Cena zazidanega stavbnega zemljišča se ugotovi tako, da se izhodiščna vrednost kmetijskega zemljišča, določena s predpisom, izdanim na podlagi tretjega odstavka 44. člena zakona, pomnoži s faktorjem 17.

funkcionalna zemljišča, na 66.98 DEM/m². Končni izračun vrednosti zemljišč na osnovi razločevanja med stanovanjskimi, glavnimi in pomožnimi objekti ter uporabo ustreznih vrednosti funkcionalnih zemljišč glavnih in pomožnih objektov, ki se vrednotijo posebej, je prav tako izkazal bistveno višje dejanske vrednosti, kot jih je ugotovila Upravna enota Lendava v odločbi z dne 23. novembra 2004, v kateri so bila stavbna zemljišča ocenjena na 68.708,75 DEM, kmetijska zemljišča pa na 3.027,80 DEM. S pravilno uporabo Navodila je pooblaščenec vlagatelja ocenil dodatno vrednost za glavne objekte v višini 132.608,34 DEM, in za pomožne objekte 16.256,05 DEM.

Tudi glede preostalih zemljišč, ki jih je upravni organ v odločbi z dne 23. novembra 2004 v celoti vrednotil kot kmetijska zemljišča, je pooblaščenec vlagatelja ugotovil, da vrednotenje ni bilo pravilno. Temeljno načelo ugotavljanja vrednosti premoženja v postopku denacionalizacije je, da se vrednost ugotavlja glede na dejansko stanje v času podržavljenja (44. člen ZDen ter 2. in 3. člen Navodila¹⁶⁵). Iz katastrskega načrta iz obdobja podržavljenja je razvidno, da so bili objekti raztreseni po celotni površini zemljiških parcel. Med seboj so bili nedvomno povezani z dostopnimi potmi in dvorišči, prav tako pa se je na teh območjih izvajala industrijska dejavnost. Zaključek, da naj bi bile te površine kmetijska zemljišča oziroma celo gozd, "ni logičen in je popolnoma nepravilen in protispisen."¹⁶⁶ Sledeč zapisniku OLO Lendava z dne 28. aprila 1948, kjer se kot vrsta rabe navajajo dvorišče, vrt z zelenjavo, nekaj njive, površina izkopane ilovice, je vlagatelj tako predlagal, da se preostala površina oceni kot navedene kulture, in sicer četrtno površine za vsako vrsto. Upravni organ je temu predlogu sledil z utemeljitvijo: "...ker površine za vsako vrsto rabe niso znane, se v izogib zavlačevanju postopka preostalo zemljišče ovrednoti po četrtnah, kot to predlaga vlagatelj."¹⁶⁷

Na podlagi popisa in cenitve in upoštevajoč pripombe pooblaščenca vlagatelja z dne 14. avgusta 2009 in 15. oktobra 2009 je upravni organ v poročilu z dne 7. januarja 2010 ugotovil, da je za določitev odškodnine za podjetji mlin in opekarna treba upoštevati neto aktivo v DEM, ki po odbitku pasive znaša 1.318.617,57 DEM. Delež v višini ene četrtnine znaša torej 329.654,39 DEM, znesek, za katerega je zavezanka Slovenska odškodninska družba.

Slovenska odškodninska družba se je na poročilo UE Lendava z dne 7. januarja 2010 odzvala 28. januarja 2010.¹⁶⁸ V odgovoru SOD najprej ugotavlja, da je novi

165 Člen 2 Navodila: "Vrednost podržavljenega premoženja se ugotovi po stanju premoženja v času podržavljenja in po vrednosti na dan izdaje odločbe o denacionalizaciji." Člen 3 Navodila: "Stanje ob podržavljenju se ugotavlja po aktih o podržavljenju oziroma po zapisnikih, sestavljenih ob odvzemu premoženja. Če stanja na način iz prejšnjega odstavka ni mogoče pravilno ugotoviti, se stanje ugotovi po drugih listinah oziroma dokazilih."

166 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 14. avgust 2009. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

167 Upravna enota Lendava. Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve za Andrej Schwarz, mlin in opekarna. Številka: 301-12/93-92(0302). Datum: 7. januar 2009. Postopek vodila Lidja Pamič, podpisan tudi načelnik UE Lendava, Štefan Gjerkeš, str. 11.

168 Slovenska odškodninska družba Upravni enoti Lendava. Št. DE/04-15235-29-30-31/R1-332

cenitvi nepremičnin podržavljenega podjetja, in sicer cenitev, ki jo je v vlogi z dne 14. avgusta 2009 povzel vlagatelj in cenitev v poročilu z dne 7. januarja 2010, prejela 14. januarja 2010. Ker SOD pred prejemom poročila ni imela možnosti podati svojih pripomb k cenitvi nepremičnin, in v luči dejstva, da je poročilo “neke vrste zaključek upravnega postopka in upravni organ na pripombe strank na poročilo ni vezan,” SOD ugotavlja, da “navedeno postopanje organa pomeni kršitev pravil postopka.”¹⁶⁹ SOD prav tako ugotavlja, da petnajstdnevni rok, določen za odgovor na poročilo, spričo kompleksnosti in obsežnosti spisa ne zadostuje in predlaga, da se rok podaljša do 5. februarja 2010.

Na poročilo UE Lendava se je 29. januarja 2010 odzval tudi pooblaščenec Yoela Shacharja, odvetnik Marjan Sušnik. V odgovoru na poročilo je pooblaščenec vlagatelja podal svoje pripombe glede zemljišč, strojne opreme in ostale aktive podjetja. Glede zemljišč, podržavljenih v okviru podjetja, pooblaščenec ugotavlja, da je bilo poleg upoštevanih in identificiranih zemljišč¹⁷⁰ podržavljena še dodatna zemljiška površina, ki je mejila na navedena zemljišča, in se je uporabljala za potrebe opekarne in mlina. Od skupne izmere 2.400 kv. sežnjev zemljišča, ki ni bilo opredeljeno z identifikacijskim znakom in vpisano v zemljiško knjigo, je 600 kv. sežnjev Andrej Schwarz pridobil na podlagi delitve urbarijalnega zemljišča, medtem ko je bilo preostalih 1.800 kv. sežnjev pridobljenih leta 1934 na podlagi menjave s Francem in Janezom Trajberjem in Rozalijo Horvat, vdovo Trajber. Družina Trajber je namreč z družino Schwarz svoje v naravi dodeljeno zemljišče, ki so ga pridobili z urbarijalno delitvijo, zamenjali s tistim, ki je bil dodeljen družini Schwarz. To in pa dejstvo, da je bilo v okviru podjetja zaplenjeno tudi navedeno zemljišče, izhaja iz zapisnika Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi opr. št. Zp 2/47-12 z dne 8. aprila 1947 in naknadne odločbe o izvršitvi zaplembe istega sodišča opr. št. Zp 2/47-48 z dne 2. junija 1947. Pooblaščenec vlagatelja tako predlaga, da se k ostalemu zemljišču prišteje še navedeno zemljiško površino v izmeri 2.400 kv. sežnjev. Glede strojne opreme vlagatelj pripominja, da bi bilo treba upoštevati zapisnik z dne 8. aprila 1947, in ne na tistega z dne 28. aprila 1948. Medtem ko je bil prvi zapisnik sestavljen mesec dni po izrečni kazni Andreju Schwarzu in dva meseca pred njeno izvršitvijo, je bil slednji sestavljen leto dni kasneje. V prvem zapisniku je bila strojna oprema ovrednotena na 242.857,00 Din s tem, da je bilo jermenje sicer popisano, ni ba bilo ocenjeno. Iz zapisnika z dne 8. aprila 1947 je razvidno tudi to, da je imelo podjetje mlin in opekarna terjatev do podjetja *Navod* in zaloge, ki bi jih bilo treba dodatno oceniti. Na podlagi svojih pripomb pooblaščenec Sušnik upravnemu organu predlaga, da izda delno odločbo za podržavljeno četrtino vrednosti podjetja z upoštevanjem nepremične aktive in celotne pasive podjetja, za strojno opremo in ostalo aktivo pa naj se kasneje izda posebna odločba.

Po naročilu Slovenske odškodninske družbe je 1. februarja 2010 izvedenec Bleiweis Trsteniški podal svoje pripombe na Poročilo o ugotovljenem pravnem in

05/TJ. Datum: 28. januar 2010. Po pooblastilu direktorja in namestnika direktorja podpisan Jan Tomše.

169 Slovenska odškodninska družba Upravni enoti Lendava. Št. DE/04-15235-29-30-31/R1-

05/TJ. Datum: 28. januar 2010. Po pooblastilu direktorja in namestnika direktorja podpisan Jan Tomše.

170 Gre za zemljišča, vpisana v zemljiško knjigo vl. št. 431, 432 in 1013 k.o. Dolnja Lendava.

dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve za *Andrej Schwarz, mlin in opekarna* z dne 7. januarja 2010. Izvedenec je oporekal izračunu vrednosti stanovanjske hiše za delavce, rezervoarja za vodo pri pogonskem stroju in druge stanovanjske hiše za delavce. Glede rezervoarjev za vodo je izvedenec Bleiweis ugotovil, da je ocenjevalec objekt napačno opredelil kot industrijski pomožni objekt namesto kot energetski in specialni objekt. Glede stanovanjskih hiš za delavce pa je izvedenec ugotovil, da je ocenjevalec upošteval bruto površino kot neto površino objekta, kar ni v skladu z določili Pravilnika. Če se izhaja iz bruto površine, bi bilo namreč glede na debelino zidov potrebno vrednotiti s korekcijskim faktorjem 0,70 za prvo, oziroma 0,60 za drugo stanovanjsko hišo za delavce. Ocenjevalec je po mnenju izvedenca Bleiweisa nepravilno upošteval točke za vodovodno napeljavo in centralno kurjavo na objektih, čeprav iz zapisnika ob podržavljenju izhaja, da kompleks ni bil opremljen z javnim vodovodom oziroma s centralno kurjavo. Izvedenec je v poročilu prav tako ugotovil, da površina celotnega zemljišča iz spisa ni definirana za vsa zemljišča, temveč samo za nekatere parcele. Skupna površina, ki jo je mogoče preveriti, je po mnenju izvedenca 2.787 kv. sežnjev oziroma 10.018,75 m².¹⁷¹ Na podlagi teh pripomb izvedenec namesto ocenjene vrednosti 1.256.478,66 DEM predlaga korigirano vrednost 1.162.571 DEM + vrednost preostalih zemljišč.

Dne 4. februarja 2010 je pooblaščenec vlagatelja predlagal, da upravni organ postavi izvedenca in cenilca strojne stroke za ugotovitev vrednosti premičnin, podržavljenih v okviru podjetja mlin in opekarne v Dolgi vasi, in sicer premičnin, popisanih v zapisniku Okrajnega sodišča v Dolnji Lendava št. Zp. 2/47-12 z dne 8. aprila 1947 pod naslovom *II. Pritikline in premičnine v Dolgi vasi*, vključno z neocenjenimi zalogami žitaric, terjatev do podjetja Navod in jermenjem. Vlagatelj je za izvedenca predlagal Andreja Kuharja iz Ljubljane in izrazil pripravljenost nositi stroške cenitve.

Dne 5. februarja 2010 je SOD svoj odgovor z dne 28. januarja 2010 na poročilo UE Lendava z dne 7. januarja 2010 dopolnila. Poleg tega, da je upravnemu organu predlagala, naj upošteva priloženo mnenje cenilca Bleiweisa, je pripomnila, da je potrebno natančno ugotoviti, kolikšna je bila skupna površina zemljišč, na katerih so stali objekti podjetja glede na to, da za parceli št. 21/c in 21/b podatki niso znani. Upravni organ je za skupno površino parcel štel 18.644 m², po odštetju že zajetih funkcionalnih zemljišč pa je kot površino za cenitev navedel 13.613,66 m². Po mnenju SOD "te površine zaradi pomanjkljivih podatkov o izmeri parcel ni mogoče preizkusiti."¹⁷²

Dne 23. februarja je UE Lendava odvetniku Marjanu Sušniku posredovala pripombe zavezanke za plačilo in sklep o postavitvi izvedenca za strojno opremo, Andreja Kuharja, univ. dipl. inž. strojnišva iz Ljubljane.¹⁷³ V obrazložitvi je upravni organ

171 1 seženj2 = 3,594816 m2.

172 Slovenska odškodninska družba Upravni enoti Lendava. Številka: DE/04-15235-27/R1-06/TJ. Datum: 5. februar 2010. Priloga: Poročilo o pregledu cenitvenega poročila z dne 1. februarja 2010 (cenilec Bleiweis). Po pooblastilu direktorja in namestnika direktorja podpisan Jan Tomše.

173 Sklep Upravne enote Lendava št. 301-12/93-98 (0302) z dne 23. februarja 2010. Postopek vodi Lidija Pamič, podpisan tudi načelnik UE Lendava Štefan Gjerkeš.

opredelil nalogo izvedenca. Ta naj v roku 45 dni od vročitve sklepa na podlagi spisne dokumentacije in ostalih verodostojnih listin izračuna vrednosti podržavljene strojne opreme mlina in opekarne v Dolgi vasi, zalog žitaric ter jermenja po stanju premoženja leta 1947 ter ob upoštevanju njegove sedanje vrednosti, skladno s predpisi 44. in 85. člena ZDen.¹⁷⁴

Andrej Kuhar, sodni izvedenec in cenilec za stroje in opremo, je marca 2010 izdelal cenitev strojne opreme in naprav, zalog pridelkov in opreme stanovanja.¹⁷⁵ Uvodoma je pojasnil, da je pri cenicvi uporabil Vestnik urada za cene pri vladi LRS, ki je izhajal od aprila 1946, in v katerem so bile objavljene cene za industrijske/obrtne izdelke, prehranske artikle, storitve, itd. Poleg tega vira je izvedenec uporabil tudi cenike uradno predpisanih cen v Uradnem listu, ki so izhajali do aprila 1946, ter *Službena saopštenja* zveznega zavoda za cene, ki jih je Vestnik povzegal. V teh virih najdemo cene domačih proizvodov, ne pa tudi tistih, ki so bili uvoženi iz tujine. Za slednje je bilo potrebno uporabiti Nomenklaturu osnovnih sredstev iz leta 1953 s korektnim preračunom cen iz 1953 na 1947. Leta 1952 je vlada namreč spremenila tečaj dolarja iz 1 USD = 50 Din na 1 USD = 300 Din. Pri preračunu cen¹⁷⁶ iz Nomenklature iz leta 1953 je bilo treba upoštevati oba tečaja dolarja, kakor tudi koeficiente, predpisane

174 Člen 44 ZDen: "Vrednost podržavljenega premoženja se določi po stanju premoženja v času podržavljenja in ob upoštevanju njegove sedanje vrednosti. - Vrednost stanovanja, stanovanjske hiše oziroma poslovnega prostora ali poslovne stavbe se ugotovi na način, ki je predpisan s pravilnikom o merilih in načinu za ugotavljanje vrednosti stanovanj in stanovanjskih hiš ter sistem točkovanja (Ur. l. SRS, št. 25/81). Vrednost kmetijskih zemljišč, gozdov in zemljišč, uporabljenih za gradnjo, se določi glede na katastrsko kulturo, katastrski razred in katastrski okraj na podlagi predpisa Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije. Vrednost stvari, ki so kulturni spomenik ali naravna znamenitost, se ugotavlja po metodologiji za ocenjevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti. Ob podržavljenju ugotovljene denarne vrednosti podržavljenih podjetij se valorizirajo z upoštevanjem paritete dinarja do ZDA dolarja v času podržavljenja premoženja in paritete tolarja do ZDA dolarja na dan izdaje odločbe ob upoštevanju povprečnega povečanja dolarskih cen tega premoženja, ki ga določi minister za finance. Če sedanje vrednosti premoženja iz prejšnjih odstavkov ni mogoče ugotoviti, se ta oceni po merilih, določenih s predpisom iz prvega odstavka 85. člena tega zakona, če ta zakon ne določa drugače. Za čas od pravnomočnosti odločbe o odškodnini do pričetka obrestovanja obveznic oziroma, kadar odločba tako določa, do plačila odškodnine v gotovini, pripadajo upravičencu obresti, kiveljajo za vloge na vpogled, glavnica pa se valorizira. - Člen 85 ZDen: Minister za industrijo in gradbeništvo izda v treh mesecih po uveljavitvi tega zakona v soglasju z ministrom za varstvo okolja in urejanje prostora in ministrom za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano navodilo o merilih oziroma o metodologiji za ocenjevanje vrednosti podržavljenih premičnin, nepremičnin, podjetij oziroma premoženja. Navodilo iz prejšnjega odstavka temelji na načelu, da se vrednost stvari ocenjuje po stanju na dan podržavljenja in po vrednosti na dan izdaje odločbe o denacionalizaciji. Vrednost sedanjih podjetij in drugih pravnih oseb se ocenjuje v skladu z določbami predpisa, ki ureja lastninsko preoblikovanje podjetij. Metodologijo iz četrtega odstavka 44. člena tega zakona predpiše s pravilnikom minister za kulturo v treh mesecih po uveljavitvi tega zakona. Minister za pravosodje in upravo lahko predpiše metodološko navodilo za poslovanje v zvezi z zahtevami za odškodnino. Minister za finance v treh mesecih po uveljavitvi tega zakona izda v soglasju z ministrom za pravosodje in upravo navodilo o vsebini in načinu vodenja evidenc iz 86. člena tega zakona."

175 Kuhar, Andrej. Denacionalizacija podržavljenega premoženja Švarc Andreja in Šarlote Ingus: Ugotovitev odškodninske vrednosti. Marec 2010.

176 Izvedenec Kuhar je obrazložitev prikazal s primerom: "1.000 Din iz leta 1953/300 = 3,33 USD iz leta 1953, to se korigira na 1947 s pomočjo koeficientov za leti 1953 in 1947: 3,33 x 4,8 = 2,983 USD iz leta 1947. Ta znesek ustreza dinarski vrednosti 2,983 x 50 = 149,30 Din iz leta 1947. 1000 Din iz leta 1953 = 149,30 Din iz leta 1947. "

v Odredbi o koeficientu.¹⁷⁷ Skupno vrednost strojev in naprav je izvedenec tako ocenil na 822.386 Din (oz. do polovice na 411.193 Din), pridelkov na 30.459 Din ter opreme stanovanja na 41.411 Din. Upoštevajoč vrednost strojev in naprav do ene polovice ter celotno vrednost za ostale premočnine je izvedenec ocenil skupno odškodninsko vrednost premoženja, podržavljenega Andreju Schwarzu in Šarloti Ingus leta 1947, na 46.374 USD.

Pooblaščenec vlagatelja je 1. marca 2010 v zvezi z dopisom UE z dne 23. februarja 2010 in pripombami Slovenske odškodninske družbe podal svoje pripombe. V izogib zavlačevanju postopka je vlagatelj uvodoma izjavil, da se

v pretežnem delu strinja s korigiranimi vrednostmi objektov in funkcionalnih zemljišč, podržavljenih v okviru podjetja mlina in opekarne, kot jih je podal strokovni pomočnik zavezane stranke, izvedenec Bleiweis.¹⁷⁸

Glede tega je pooblaščenec opozoril samo na to, da pri drugi stanovanjski stavbi za delavce ni osnove za uporabo koeficienta 0,60. Iz opisa tega objekta iz časa podržavljenja naj bi namreč izhajalo, da je bila stavba pritlična in ni imela skupnih prostorov; ob upoštevanju dejstva, da je bila zidana iz opeke standardne gradnje in da potrebe po debelih zidovih ni bilo, bi bil utemeljen zaključek, da so bili nosilni zidovi široki med 40 in 50 cm. Tako naj bi bil pravilni koeficient 0,70, kar pomeni korigirano vrednost 96.465,60 DEM namesto 83.520,00 DEM, kot je izračunal izvedenec Bleiweis. Pooblaščenec je opozoril tudi na očitno napako v poročilu izvedenca: pri povzetku vrednosti nestanovanjskih objektov naj bi izpustil objekt nadstrešnice, za katerega v poročilu z dne 1. februarja 2010 sicer ni imel pripomb.

Odvetnik Sušnik je na podlagi povedanega izrazil mnenje, da je pravilna skupna korigirana vrednost objektov 1.185.045,66 DEM.¹⁷⁹ Glede pripomb zavezanke na ocenjeno vrednost preostalih zemljišč pa je pooblaščenec vlagatelja izrazil mnenje, da so neutemeljene, kajti kljub pomanjkljivostim katastrskih in zemljiškoknjižnih podatkov iz časa podržavljenja, ki ne navajajo izmere vseh zadevnih parcel, "pa to ne pomeni, da so imele takšne zemljiške parcele površino 0m²."¹⁸⁰ Če so bile parcele evidentirane kot zemljiške v zemljiški knjigi, je po mnenju pooblaščenca nedvomno potrebno, da upravni organ njihovo površino ugotovi v okviru ugotovitvenega postopka. Poleg tega so bile izmere opravljene leta 1956, ko je prišlo do združitve nekaterih podržavljenih parcel, iz česar gre sklepati na obseg podržavljenega zemljišča. V nadaljevanju je pooblaščenec opozoril še na to, da je treba kot podržavljeno zemljišče upoštevati še v naravi odmerjen del nekdanjega zemljišča urbarijalne skupnosti, ki še ni imelo svojega katastrskega identifikatorja, pa je bilo ravno tako

177 Odredba o koeficientu povečanja dolarskih cen nacionaliziranega premoženja. Uradni list RS 24-1246/1992 z dne 22. maja 1992, stran 1849.

178 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 1. marec 2010. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

179 Stanovanjski stavbi 130.972,60 DEM in nestanovanjski objekti s funkcionalnim zemljiščem 1.054.073,06 DEM.

180 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 1. marec 2010. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

podržavljeno v okviru podjetja. Glede nasprotovanja zavezanke predlogu, da se preostalo podržavljeno zemljišče vrednoti po četrtino za vsako posamezno vrsto rabe, je pooblaščenec opozoril, da je treba vrednost podržavljenega premoženja ugotavljati glede na dejansko stanje, in da je iz zapisnika ob podržavljenju razvidno, da je pretežni del preostalih zemljišč predstavljal dvorišče, zelenjavni vrt, nekaj njive in že izkopano ilovico za opeko, ne navaja pa razmerij med površinami.

V dopisu, ki ga je Jure Debevec 1. marca 2010 po elektronski pošti poslal Metki Učak in Janu Tomšetu na Slovensko odškodninsko družbo,¹⁸¹ je naslovnika vprašal, če bi se SOD strinjal s tem, da bi upravna enota izdala delno odločbo o delnem plačilu odškodnine za podržavljeno četrtino podjetja, torej za nesporni del zahteve za denacionalizacijo, pri čemer bi se pri določitvi odškodnine upoštevale najmanjše možne vrednosti nepremičnin podjetja, se pravi 1.162.571 DEM, ter najvišja možnost pasive 16.987,97 USD, z drugimi besedami, ob predpostavki, da bi bile upoštevane vse pripombe zavezanke in zavržene vse pripombe vlagatelja. Predlagal je tudi, da bi upravni organ o zahtevku za presežno vrednost odločal v nadaljevanju postopka.

Dne 3. marca 2010 je SOD predlog za izdajo delne odločbe načelno sprejela,¹⁸² pri čemer pa je opozorila, da so lahko predmet določitve odškodnine le tiste nepremičnine, katerih vrednost je za obe stranki nesporna, in predlagala, da se vlagatelj konkretno opredeli glede vrednosti nepremičninskih postavk iz mnenja cenilca Bleiweisa z dne 5. februarja 2010. Zavezanica pa se ni strinjala s predlogom, da se odškodnina izplača v smislu akontacije v ugotovljeni višini z opcijo, da se lahko sporne vrednosti v nadaljevanju postopka še spreminjajo.

Na podlagi dogovora s Slovensko odškodninsko družbo je pooblaščenec vlagatelja Upravni enoti Lendava 4. marca 2010 posredoval predlog za izdajo delne odločbe¹⁸³ o odškodnini za četrtino podjetja, podržavljenega pokojnemu Andreju Schwarzu, in sicer za vse objekte s pripadajočimi funkcionalnimi zemljišči z izjemo dveh objektov, za katera med strankama stališče še ni usklajeno, t.j. druge hiše za delavce in objekt nadstrešnice, ki v poročilu izvedenca Bleiweisa ni popisan. Ob tem naj se upošteva korigirane vrednosti izvedenca Bleiweisa, t.j. skupaj ocenjeno vrednost 1.079.051,96 DEM, in nesporno vrednost pasive v znesku 16.987,97 USD.

Dne 12. marca 2010 je Upravna enota Lendava sprejela delno odločbo št. 301-12/93-106 (0302), v kateri je odločila, da upravičencu Andreju Schwarzu pripada odškodnina v obveznicah za nepremično premoženje podržavljenega podjetja mlina in opekarne v Dolgi vasi, in sicer:

- ”- manjša stanovanjska hiša za delavce (34.507,20 DEM),
- mlin s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (385.899,30 DEM),

181 Dopis Jureta Debevca Metki Učak in Janu Tomšetu, naslovnikoma poslan po elektronski pošti 1. marca 2010 ob 8:36.

182 Slovenska odškodninska družba Odvetniški pisarni Marjan Sušnik. Številka: DE/04-15235/R1-/TJ. Datum: 3. marec 2010. Po pooblastilu direktorja in namestnika direktorja podpisan Jan Tomše.

183 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 4. marec 2010. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

- zgradba opekarne s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (69.687,25 DEM),
- prizidek k mlinu s pripadajočim zemljiščem (24.166,45 DEM),
- strojnica s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (86.735,59 DEM),
- rezervoarji s pripadajočim fundusom in funkcionalnim zemljiščem (2.846,10 DEM),
- rezervoarji pri stroju s pripadajočim fundusom in funkcionalnim zemljiščem (2.913,30 DEM),
- drvarnica s pripadajočim fundusom in funkcionalnim zemljiščem (11.988,94 DEM),
- živinski hlev s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (64.596,00 DEM),
- lesen svinjak s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (3.164,28 DEM),
- opekarna s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (169.698,72 DEM),
- sušilnica s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (168.734,36 DEM),
- dimnik s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (19.751,12 DEM),
- sušilnica s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem (34.363,35 DEM)."

Predmet te delne odločbe je bila tako četrtnina premoženja, ki je bilo sprva last Jožefa Schwarzarja in ga je podedoval Andrej Schwarz, nato pa mu je bilo premoženje podržavljeno. Četrtnina premoženja v predmetni odločbi ne predstavlja vse neto aktive podjetja, temveč četrtnino na zgoraj naštetih nepremičninah, ter četrtnino pri pasivi podjetja. UE je prav tako odločila, da se Yoela Shacharja postavi za skrbnika in začasnega upravitelja za poseben primer po pokojnem Andreju Schwarzarju do pravnomočnosti sklepa o dedovanju. Zavezanka, Slovenska odškodninska družba, pa je po delni odločbi dolžna skrbniku za poseben primer izročiti obveznice Slovenske odškodninske družbe v skupni vrednosti 263.728,56 DEM.¹⁸⁴ Dne 21. aprila je UE Lendava izdala potrdilo, da je delna odločba št. 301-12/93-106 (0302) z dne 12. marca 2010 postala pravnomočna dne 2. aprila 2010.

Med strankama je glede premoženja, izvzetega iz delne odločbe z dne 12. marca 2010, potekala korespondenca in usklajevanje. Dne 13. maja 2010 sta se vlagatelj in zavezanka sestali na usklajevalnem sestanku in do konca maja 2010 dosegla soglasje o vrednosti dodatnega premoženja podržavljenega podjetja.¹⁸⁵ Tako je odvetnik Marjan Sušnik 31. maja 2010 na Upravno enoto Lendava naslovil dopis,¹⁸⁶ v katerem je upravni organ obvestil o tem, da sta vlagatelj in zavezanka dosegla soglasje o vrednosti sledečega premoženja: vrednost druge stanovanjske hiše s funkcionalnim zemljiščem, 96.465,60 DEM; vrednost nadstrešnice in funkcionalnega zemljišča, 9.528,30 DEM; ter vrednost strojev, premičnin in zalog, podržavljenih v okviru podjetja v letu 1948, 76.754,05 USD. Pooblaščenec je na podlagi navedenega upravnemu organu predlagal, naj čim prej izda delno odločbo o odškodnini za

184 Četrtnina vrednosti aktive 1.079.051,96 DEM, se pravi 269.762,99 DEM minus četrtnina pasive, ki znaša 6.034,43 DEM, skupaj 263.728,56 DEM.

185 Dopis odvetnika Marjana Sušnika Slovenski odškodninski družbi z dne 17. maja 2010; in elektronska korespondenca med Juretom Debevcom in Janom Tomšetom z dne 25. maja 2010.

186 Odvetnik Marjan Sušnik Upravni enoti Lendava. Datum: 31. maj 2010. Zadeva: Denacionalizacijski postopek, vlagatelj Yoel Shachar.

četrtno podjetja, ki ga je pokojni Andrej Schwarz podedoval po pokojnem Jožefu Schwarzu, in ki je bilo v letu 1948 zaplenjeno.

V dneh 8. in 11. junija je Upravna enota Lendava izdala dve poročili¹⁸⁷ glede ugotavljanja bistveno zmanjšane vrednosti stanovanjske stavbe in zemljišča v parc. št. 4093 in 4094 k.o. Lendava po 26. členu Zakona o denacionalizaciji.¹⁸⁸ Poročilo z dne 8. junija 2010 se nanaša na nesporno četrtno premoženja, podržavljenega Andreju Schwarzu, medtem ko se poročilo z dne 11. junija nanaša na sporno polovico, za katero zavezanka trdi, da ni bila zahtevana. V obeh poročilih gre za ista dejstva, zato bosta obravnavana skupaj. Za potrebe določb 26. člena ZDen je upravni organ za izračun vrednosti podržavljenega premoženja, nepremičnin vpisanih v parc. št. 4093 in 4094 k.o. Lendava, odredil dokazovanje z izvedencem gradbene stroke, Milanom Neffatom iz Ljubljane. Izvedenec je cenitveno poročilo pripravil 15. decembra 2009, po pripombah vlagatelja pa je izdelal še dopolnitev mnenja, ki ga je predložil 16. aprila 2010. Upravni organ je v poročilu prikazal cenitev, pri tem pa opisal nekatere popravke, ki jih je vedel sam oziroma ob upoštevanju pripomb vlagatelja.

Uvodoma je organ ugotovil, da je na podržavljenih parcelah stalo pet objektov: glavni stanovanjski objekt, zgradba na dvorišču s pisarno, sobo, živinskim hlevom z remizo za vozove in prostorom za tri konje, pralnica, drvarnica in svinjak, skladišče in klet, vzdana v hrib. V glavnem stanovanjskem objektu so bile elektroinstalacije, voda in ogrevanje z lončenimi pečmi. Pralnica in klet sta glavni stanovanjski hiši služila kot pomožna prostora in sta zato obravnavana v okviru vrednotenja glavnega objekta, ki je bilo ocenjeno na 256.019,79 DEM. Zgradba s pisarno je bila ocenjena na 29.484,00 DEM s funkcionalnim zemljiščem v vrednosti 5.358,40 DEM, skladišče na 945,00 DEM s funkcionalnim zemljiščem v vrednosti 3.014,10 DEM, ter nezazidano stavbno zemljišče na 11.649,16 DEM. Ob podržavljenju je bila tako skupna vrednost nepremičnine 306.470,45 DEM. Ob času denacionalizacije je stal samo še glavni stanovanjski objekt, ki je v času vračanja skupaj z zemljiščem ocenjen na 96.863,60 DEM. Razlika v vrednosti nepremičnine je torej 209.606,85 DEM, kar po 26. členu predstavlja bistveno zmanjšanje vrednosti (nad 30%).

V poročilu z dne 8. junija 2010 je upravni organ določil, da je Slovenska odškodninska družba zavezanka za četrtno nespornega deleža premoženja, podržavljenega Andreju

187 Upravna enota Lendava. Poročilo o ugotovljenem pravnem in dejanskem stanju denacionalizacijske zadeve za Andrej Schwarz stanovanjska stavba in zemljišče v parc. št. 4093, 4094 k.o. Lendava (ugotavljanje bistveno zmanjšane vrednosti po 26. členu Zakona o denacionalizaciji). Št. 35202-1/2004-116 (0512) z dne 8. junija 2010 in 11. junija 2010. Postopek vodila Lidija Pamič, podpisan tudi načelnik UE Lendava Štefan Gjerkeš.

188 Člen 26 ZDen: "Nepremičnina, katere vrednost se je po podržavljenju bistveno zmanjšala, se upravičencu vrne z doplačilom odškodnine do polne vrednosti ob podržavljenju. Upravičenec lahko namesto vračila zahteva polno odškodnino. - Za bistveno zmanjšanje vrednosti nepremičnine se po tem zakonu šteje zmanjšanje nad 30% vrednosti nepremičnine. Glede na določbe prejšnjih odstavkov lahko upravičenec zahteva od zavezanca iz naslova manjvrednosti vrnjene nepremičnine razliko v vrednosti, če ta presega eno polovico prvo objavljenega bruto domačega proizvoda na prebivalca Republike Slovenije v letu pred vložitvijo zahteve za denacionalizacijo. - Če se upravičenec in zavezanec iz prejšnjega odstavka ne sporazumeta glede razlike v vrednosti, odloči o zahtevku organ, ki vodi postopek, naknadno z dopolnilno odločbo."

Schwarzu, se pravi 52.401,71 DEM. V poročilu z dne 11. junija 2010 pa je upravni organ ugotovil, da čeprav polovični delež po mnenju zavezanke ne more biti zahtevan, je organ v delni odločbi št. 32502-1/2004-78(0512) z dne 19. oktobra 2009, s katero je v naravi vrnil tri četrtine premoženja, obrazložil, zakaj šteje, da je bil zahtevek vložen za celotno premoženje, zato s predmetnim poročilom določa odškodnino še za polovico premoženja v stari parceli št. 25/b, in sicer 104.803,42 DEM.

Dne 11. junija 2010 je Upravna enota Lendava sprejela delno odločbo št. 301-12/93-117 (0302), v kateri je sklenila, da upravičencu Andreju Schwarzu pripada odškodnina v obveznicah za premoženje podržavljenega podjetja mlina in opekarne v Dolgi vasi, in sicer večja stanovanjska hiša s funkcionalnim zemljiščem, nadstrežnica s pripadajočim funkcionalnim zemljiščem, stroji in naprave ter zaloge pridelkov v podjetju za delež v višini $\frac{1}{4}$. UE je prav tako odločila, da se Yoela Shacharja postavi za skrbnika in začasnega upravitelja za poseben primer po pokojnem Andreju Schwarzu do pravnomočnosti sklepa o dedovanju. Zavezanka Slovenska odškodninska družba pa je po delni odločbi dolžna skrbniku za poseben primer izročiti obveznice Slovenske odškodninske družbe v skupni vrednosti 57.446,31 DEM.¹⁸⁹

Sklepno dejanje: razveljavitev kazenske sodbe zoper Andreja Schwarza

Na seji Vrhovnega sodišča RS 28. oktobra 2010 je senat v sestavi predsednika vrhovnega sodnika Branka Masleša ter članov vrhovnih sodnic in sodnikov Marka Šorlija, Maje Tratnik, Barbare Zobec in Vesne Žalik v kazenski zadevi zoper obsojenega Andreja Schwarza zaradi zaplembe premoženja, o zahtevi za varstvo zakonitosti pooblaščenca Yoela Shacharja zoper odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi Zp 2/47 z dne 17. marca 1947 in zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora št. 1045/1-47 z dne 13. marca 1947 razsodilo, da se zahtevi za varstvo zakonitosti ugotovi in zgoraj navedeno odločbo in poročilo razveljavi.¹⁹⁰ V obrazložitvi je Vrhovno sodišče povzelo potek zaplembe premoženja Andreju Schwarzu in zahtevo za varstvo zakonitosti zaradi kršitve kazenskega zakona, ki jo je zoper zaplembeno odločbo vložil Yoel Shachar. Vrhovni državni tožilec Franc Mazi je v odgovoru z dne 16. decembra 2009 predlagal zavrženje zahteve,¹⁹¹ vendar je vlagatelj vztrajal pri svojem zahtevku. V izjavi na odgovor vrhovnega državnega tožilca je vlagatelj pooblaščenec podrejeno vložil še zahtevo za varstvo zakonitosti zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava z dne 13. marca 1947.

Vrhovno sodišče je najprej presodilo pravno podlago postopka zoper Andreja

189 Upravna enota Lendava. Delna odločba št. 301-12/93-117 (0302) z dne 11. junija 2010. Postopek vodila Lidija Pamič, podpisan tudi načelnik UE Lendava Štefan Gjerkeš.

190 Sodba Vrhovnega sodišča RS v kazenski zadevi zoper obsojenega Andrej Schwarz zaradi zaplembe premoženja, o zahtevi za varstvo zakonitosti pooblaščenca Yoela Shacharja, nečaka pokojnega Andreja Schwarza, Marjana Sušnika, odvetnika v Ljubljani, zoper odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi Zp 2/47 z dne 17. 3.1947 in zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 1045/1-47 z dne 13.3.1947 na seji 28. oktobra 2010. Št. I Ips 328/2009, Kr 299/2009.

191 Pri tem se je vrhovni državni tožilec skliceval na odločbo Ustavnega sodišča U-I-249/96 z dne 12. marca 1998.

Schwarza iz leta 1947. Čeprav se odločba z dne 17. marca 1947 sklicuje na Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe (ZZPIZ),¹⁹² je po presoji Vrhovnega sodišča postopek zoper Andreja Schwarza dejansko temeljil na 28. členu Zakona o konfiskaciji imovine in izvrševanju konfiskacije (ZKIK).¹⁹³ Prvi odstavek 28. člena ZKIK se je glasil:

Okrajni ljudski odbori so dolžni najpozneje v roku 90 dne po izidu tega zakona dostaviti narodnemu okrajnemu sodišču točen popis nepremične imovine tistih vojnih zločincev in narodnih sovražnikov, ki so bili v teku vojne ustreljeni, ubiti, ki so umrli ali zbežali, pa jim imovina ali sploh ni bila konfiscirana, ker je bila nedosegljiva, ali pa jim je bila konfiscirana samo premožna imovina ali samo del te imovine. V vseh takih primerih naj narodno okrajno sodišče brez ozira na to, ali razpolaga ali ne razpolaga z razsodbo, s katero so bile take osebe obsojene, smatra razsodbo za izvršilno v celoti, enako tudi izrek konfiskacije, ter naj formulira sklep in naj sklep do konca izvede ter izvrši prehod konfiscirane imovine v državno last in vpis državnih pravic na konfiscirano nepremično imovino.¹⁹⁴

Vrhovno sodišče je ugotovilo, da je bil postopek zoper Andreja Schwarza oziroma odločba z dne 17. marca 1947 izdana na podlagi 28. člena ZKIK, čeprav novih postopkov z novimi priglasi tvami okrajnih ljudskih odborov takrat ni bilo več mogoče začeti. Čeprav je predlog za zaplembo sprva (20. februarja 1947) podalo Javno tožilstvo – okraj Dolnja Lendava, je Okrajno sodišče v Dolnji Lendavi zadevo odstopilo Okrajnemu ljudskemu odboru Lendava, ki je nato v skladu z napotki sodišča 13. marca 1947 vložil predlog za zaplembo premoženja Andreja Schwarza.

V presoji ustavnosti 28. člena Zakona o konfiskaciji imovine in izvrševanju konfiskacije je Ustavno sodišče v odločbi U-I-249/96 z dne 12. marca 1998 presodilo, da ta določba ni bila v skladu s splošnimi pravnimi načeli niti s tedanjimi ustavnimi načeli, ker je omogočala, da so bili posamezniki na njeni podlagi brez pravnomočne kazenske sodbe proglašeni za vojne zločince ali narodne sovražnike. Sodiščem je bilo ob izrekanju konfiskacije prepovedano ugotavljati, ali je bil posameznik res ustreljen, ubit, umrl ali pa je pobegnil, ker je bilo tovrstno ugotavljanje po 2. odstavku 28. člena ZKIK v izključni pristojnosti okrajnih ljudskih odborov. Prav tako se sodišča niso smela ukvarjati z vprašanjem, ali je posameznik res zagrešil kako kaznivo dejanje, ki je predstavljalo vojni zločin, in ali je bila oseba obsojena v kazenskem postopku. Priglasitev okrajnega ljudskega odbora, ki je bila sicer formalnopravna upravna

192 Uradni list FLRJ, št. 61/64. ZZPIZ spreminja ZKIK tako, da v novem zakonu ni več določbe 28. člena ZKIK, pač pa je ZZPIZ v 31. členu določil, da morajo sodišča do 1. oktobra 1946 dokončati vse tiste primere, za katere so jim do dne uveljavitve zakona, se pravi do 6. avgusta 1946, okrajni ljudski odbori ter vojaška sodišča in poveljstva poslala podatke iz 28. člena ZKIK.

193 Uradni list DFJ, št. 40/45.

194 Sodba Vrhovnega sodišča RS v kazenski zadevi zoper obsojenega Andrej Schwarz zaradi zaplembe premoženja, o zahtevi za varstvo zakonitosti pooblaščenca Yoela Shacharja, nečaka pokojnega Andreja Schwarza, Marjana Sušnika, odvetnika v Ljubljani, zoper odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi Zp 2/47 z dne 17. 3.1947 in zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 1045/1-47 z dne 13.3.1947 na seji 28. oktobra 2010. Št. I Ips 328/2009, Kr 299/2009.

odločba, je tako v vseh primerih, ko ni temeljila na kazenski sodbi, po svoji vsebini nadomestila kazensko sodbo. Bistveni del priglasitve je bila ugotovitev, da je oseba vojni zločinec ali narodni sovražnik, ki je bil v vojnem času ustreljen, ubit, ki je umrl ali pobegnil. Sodišče je nato, ne da bi presojalo resničnost oziroma utemeljenost izvajanj okrajnega ljudskega odbora, z odločbo oziroma sklepom o konfiskaciji priglasitev izvršilo. "Na podlagi te določbe [28. člena ZKIK]," ugotavlja Ustavno sodišče RS, "je bilo torej dopustno zunaj kazenskega postopka in ne glede na vojno dejstvo odzvati človeku najprej življenje, zatem pa še premoženje."¹⁹⁵

Zoper Andreja Schwarzarja nikoli ni tekel sodni postopek, v katerem bi mu bila zagotovljena temeljna jamstva poštenega sojenja. Zgolj s priglasitvijo upravnega organa, se pravi okrajnega ljudskega odbora, je bil razglašen za narodnega sovražnika, "kar je v tedanji kazenskopravni terminologiji pomenilo osebo, ki je bila obsojena na vojne zločine,"¹⁹⁶ in kar je bilo že takrat v nasprotju s splošnimi pravnimi načeli, in je predstavljalo kršitev 1. odstavka 1. člena Zakonika o sodnem kazenskem postopanju za kraljevino Jugoslavijo,¹⁹⁷ ki se je uporabljal na podlagi 4. člena Zakona o razveljavljanju pravnih predpisov, izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražnikovo okupacijo.¹⁹⁸

Glede na navedeno je Vrhovno sodišče zahtevo za varstvo zakonitosti ugodilo in razveljavilo poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 1045/1-47 z dne 13. marca 1947. S tem je odpadel tudi pravni temelj za izdajo izpodbijane zapletbene odločbe, ki je predstavljala izrek kazenske sankcije zoper Andreja Schwarzarja. S to odločitvijo pa Vrhovno sodišče "ni poseglo v sicer ustaljeno prakso [...], da zahteva za varstvo zakonitosti, ki je bila vložena le zoper odločbo sodišča o zapletbi premoženja, ni dopustna."¹⁹⁹

* * *

195 Odločba Ustavnega sodišča RS, številka U-I-249/96, datum: 12.marec 1998. Sestava: Lovro Šturm, predsednik, in sodniki: dr. Peter Jambreč, dr. Tone Jerovšek, mag. Matevž Krivic, mag. Janez Snoj, Franc Testen, dr. Lojze Ude in dr. Boštjan M. Zupančič. Odločba je bila sprejeta s šestimi glasovi za proti dvema. Proti sta glasovala sodnika Ude in Zupančič, ki sta podala odklonilno ločeno mnenje. Pritrdilno ločeno mnenje so podali sodniki Jerovšek, Šturm in Testen.

196 Sodba Vrhovnega sodišča RS v kazenski zadevi zoper obsojenega Andreja Schwarzarja zaradi zapletbe premoženja, o zahtevi za varstvo zakonitosti pooblaščenca Yoela Shacharja, nečaka pokojnega Andreja Schwarzarja, Marjana Sušnika, odvetnika v Ljubljani, zoper odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi Zp 2/47 z dne 17. 3.1947 in zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 1045/1-47 z dne 13.3.1947 na seji 28. oktobra 2010. Št. I Ips 328/2009, Kr 299/2009.

197 Sl. N., št. 45/XX in Uradni list št. 432/109.

198 Uradni list FLRJ, št. 86/46.

199 Sodba Vrhovnega sodišča RS v kazenski zadevi zoper obsojenega Andreja Schwarzarja zaradi zapletbe premoženja, o zahtevi za varstvo zakonitosti pooblaščenca Yoela Shacharja, nečaka pokojnega Andreja Schwarzarja, Marjana Sušnika, odvetnika v Ljubljani, zoper odločbo Okrajnega sodišča v Dolnji Lendavi Zp 2/47 z dne 17. 3.1947 in zoper poročilo Okrajnega ljudskega odbora Lendava št. 1045/1-47 z dne 13.3.1947 na seji 28. oktobra 2010. Št. I Ips 328/2009, Kr 299/2009.

THE STRUGGLE FOR RETURN OF PROPERTIES: THE STORY OF YOEL SHACHAR

Hannah Starman

Summary: The author presents a consistently factual, dry account of the legal facts pertaining to the legal struggle of the last living survivor of the Holocaust in Lendava, Slovenia, who filed for inheritance after his family, murdered in Auschwitz in 1944, under the Law of Denationalisation in 1993. His improbable and painstaking battles with a legal regime that does not at all recognise his unique life trajectory and victimisation, and the nature of ownership rights strip-off of his deceased family, is a case in point of the claims for a systemic law for the restitution of civil and property rights of Slovenian Jews, few as they are, and their exemption from the severe, and legally and morally disputable, treatment in the Slovenian court system. The article presents just one straight line of the on-going, decade long legal battling, and does so devoid of any sentimentality, let alone ideology, but instead provides all pertinent historical evidence on file.

Ključne besede: nacionalizacija; denacionalizacija; judovske žrtve slovenskega socialističnega režima; slovenski pravosodni sistem; restitucija državljskih in premoženjskih pravic slovenskih Judov

Keywords: nationalisation; denationalisation; Jewish victims of Slovenian socialist regime; Slovenian judicial system; restitution of civil and property rights of Slovenian Jews

Socialni in kulturnoekonomski prostor pred in po holokavstu: zgodovina in projekcije za Prekmurje¹

Damir Josipovič, Irena Šumi

Uvodne opombe

Holokavst je devastacija, ki ima raznovrstne učinke in posledice. Najbolj razvidno jih je označevati glede na socialne akterje v prostoru, kjer se je holokavst dogodil, oz. prostoru, iz katerega so bile žrtve holokavsta nasilno odstranjene. Na ta način je mogoče posledice sistematizirati tako prostorsko kot tudi skozi čas. Najprej gre za neposredno izgubo življenj, za primarne žrtve. Drugič so to preživeli svojci, ki posledice holokavsta nosijo za vse življenje. Potem so potomci preživelih, ki so druga generacija travme, in sledeče generacije: vsaj epizode kolonialnega nasilja kažejo, da je medgeneracijski prenos travme skozi čas tako rekoč neskončen, časovno neomejen proces, ki ima daljnosežne formativne učinke na socialno organizacijo (Šumi in Janko-Spreizer, 2011), travma in spomin nanjo pa postaneta kulturotvorna (prim. npr. Starman, 2006). Četrtrič gre za učinek na širše socialno okolje, iz katerega so bile žrtve iztrgane in izgnane in njihov socialni spomin, ki ga prenašajo – ali zamolčujejo – sledečim generacijam. Petič je zgodovina genocida formativna za politično areno v vsaki nacionalni družbi, njeno razumevanje in interpretacije pa potencialno zelo razdiralni. Slednjič pa žrtve genocida učinkujejo na subsistenčne dejavnosti (ki so nerazločljiv del posameznikove in skupinske kulturne produkcije) v svoji lokaliteti in na širšem, nacionalnem planu: niso namreč odvedeni in pobiti samo ljudje, temveč so uničene njihove gospodarske stvaritve, in to nepovratno, saj ni potomstva, ki bi lahko njihovo kulturnoekonomsko življenje nadaljevalo. V Sloveniji je ta vidik zacementirala še revolucionarna povojna oblast, ki je nacionalizacijo vseh proizvodnih obratov izvajala kot neprizivni imperativ.

Obsežna literatura o holokavstu se osredotoča na potek holokavsta, njegove razsežnosti, njegovo intencionalnost, njegove podložene paradigme. Enako obsežna in naraščajoča literatura o travmi holokavsta v ogromni večini sledi družinam preživelih, učinkih travme na skupnosti preživelih v Izraelu, ZDA, Kanadi. Del te literature se nanaša tudi na skupnosti, ki so se v Evropi po vojni uspele revitalizirati, npr. v Franciji, in na tiste, ki so se revitalizirale po letu 1990 zaradi imigrantov iz bivše Sovjetske zveze (Nemčija, Avstrija). Malone povsem spregledano pa je vprašanje, kakšne posledice so zadele kraje, kjer so bili Judje pobiti, ali pa so bili iz njih odpeljani. Le peščica del na svojstvene načine načenja to vprašanje. Denimo knjiga Shimona Redlicha (2002), ki se ukvarja z zgodovino nekdanjega tipičnega poljsko-ukrajinskega *štetla* Brzežany med letoma 1919 in 1945. Kot ugotavlja

¹ Sestavek je nastal v okviru projekta Slovenski Judje na Štajerskem in v Prekmurju: preživetje, spomin in revitalizacija, 1. maj 2009 - 30. april 2012, ESM, vodja: Irena Šumi. Financer: ARRS.

recenzent knjige, Tim Snyder (2006), »mnogi Judje mislijo, da so taki kraji povsem izginili, in po svoje imajo prav.« Tovrstni *šetli* so povsem zamenjali prebivalstvo, z njimi etnične in jezikovne repertoarje ter kulturnoproizvodni značaj, neredko pa celo državo nahajanja. Redka dela so pregledovala tudi položaj peščic preostalih Judov po holokavstu v metropolitnih okoljih, npr. študija Carrolla in Grafa (1999) o Berlinu. V takih okoljih so posebno škodo utrpela intelektualna središča, univerze, kulturne ustanove, saj so z Judi izginile cele znanstvene discipline, umetniška in kulturna produkcija, tehnološki sektorji, z vsem pa tudi znatni deli nacionalnih zgodovin. Podobno je mogoče reči tudi za slovensko Štajersko in Prekmurje, kjer so Judje, čeprav primeroma maloštevilni, vendarle zasedali elitna mesta v sektorju industrije, obrtništva in trgovine.

Kot rečeno, sistematičnih raziskav o tem, kakšno in kako mnogovrstno škodo so socialna in kulturnoprodukcijska okolja širom Evrope utrpela zaradi holokavsta, nimamo, kaj šele sistematiziranega raziskovalnega polja; raziskovanje se v glavnem osredotoča na preživele, medgeneracijski prenos spomina in travme med njimi in njihovimi potomci, pa seveda z načini, kako je izkušnja holokavsta oblikovala javne politike v krajih imigracije preživelih, še posebej v ZDA in Izraelu, in kako je izkušnja oblikovala varnostno kulturo in zunanjo politiko Izraela. Genocidi, ki so sledili drugi svetovni vojni širom sveta, so, paradoksalno, izzvali največ politične, medijske in raziskovalske pozornosti prav glede posledic genocida *in situ*.

Pričujoči članek skuša to vrzel v preučevanju holokavsta nasploh, in na ozemlju Slovenije posebej, nagovoriti in vzpostaviti raziskovalsko relevantne parametre in postopke, s katerimi je bilo mogoče takšno multilateralno škodo oceniti. Nekateri vidiki tega oškodovanja so tako rekoč vidni s prostim očesom: Mauntnerjeve, Roznerjeve in Löblove tekstilne tovarne na mariborskem Lentu danes stojijo bodisi zapuščene, bodisi arhitekturno pohabljene ali zanemarjene, čeprav so med njimi biseri predvojne industrijske arhitekture. Duh nacionalizacije se je s koncem socializma in privatizacijo po letu 1990 izšel v devastacijo. Podobno osamela in zapuščena v znatnih kosih izgleda lendavska historična Glavna ulica, ki je Lendavi dajala podobo dokaj tipičnega judovskega *šetla*. Druge posledice so očem bolj skrite.

V nadaljevanju bova razgrnila te okolnosti zlasti v ključnem obdobju od začetka 20. stoletja pa do holokavsta, ki je Prekmurje zadel pozno, v letu 1944. Na podlagi statističnih podatkov, šolskih matic in zemljiškoknjižne evidence bova nato napravila projekcijo: kakšen bi bil populacijski in kulturnoekonomski razvoj Prekmurja, če se holokavst ne bi zgodil? Epistemski naivizem take projekcije je hkrati očiten in nameren: če ne bi bilo holokavsta, ne bi bilo 2. svetovne vojne, in obratno, ali pa bi bila vojna zelo drugačna, z drugačnimi instigacijami, potekom, trajanjem in posledicami. Če ne bi bilo 2. svetovne vojne, verjetno ne bi bilo niti povojnega jugoslovanskega socialističnega režima; morda tudi ne jugoslovanske in posledično slovenske države. Scenarij »če bi« (*if scenarios*) je torej v tem sestavku naslonjen na fikcijo, da se ne bi zgodile nobene dramatične, nasilne in revolucionarne politične, populacijske in kulturnoekonomske spremembe, temveč bi bil tek evropskega 20. stoletja čas neprekinjenih tovrstnih kontinuitet brez množičnega nasilja. Slednji

kriterij je pri tem za projekcijo bistven.

V tem smislu najina projekcija postavlja na glavo privajeni linearizem historiografskega veriženja domnevnih vzrokov in posledic, ki se retrospektivno vedno zdijo zdravorazumsko logične, večinoma pa niso mogle biti del interpretacije realnosti akterjev, v katere jih za nazaj investiramo, in ki so to realnost dejansko živeli in soustvarjali. Tu predstavljena projekcija torej predstavlja hipotetično alternativno zgodovino, ki se ni dogodila, tako, da seštevek travm 20. stoletja meri na absoluten način v razmerju med fikcijo kontinuitete in realnostjo diskontinuitet, množičnega nasilja in travme. Smisel tega početja pač ni moralističen (ki je del »kot da bi,« *as if* hipotetičnih scenarijev in spekulacij) ali samozadosten, temveč očrtuje konture možne dodatne analitske metode preiskovanja historičnih dejstev, in s tem stremi k poglobitvi razumevanja akterjev in silnic, ki so bile v tem času na delu.

Judovska populacija Avstro-Ogrske od sredine 19. stoletja dalje

Z vidika uradnih statističnih virov ločimo tri obdobja demografskega razvoja judovskega prebivalstva v Prekmurju in okolici: predvojno ogrsko (do 1914), medvojno jugoslovansko (1918-1941) in povojno jugoslovansko (po letu 1945). Te statistične vire sva dopolnila s podatki iz šolskih arhivov in zemljiške knjige. Viri beleženja učencev s strani šolske statistike so poleg uradnih statističnih virov ključni dopolnilni vir za realnejše ocenjevanje številčnega obsega judovskega prebivalstva. Pri analizi teh statistik in podatkov si lahko pomagamo z gornjo arbitrarno časovno periodizacijo. Pri tem naj poudarimo, da je potrebno dodati še četrto obdobje podatkovnega beleženja, in sicer med 2. svetovno vojno, ko so Prekmurje okupirale madžarske sile in vsilile svoj upravni aparat in šolstvo. To je bilo obdobje stigmatizacije in socialnega omejevanja življenja judovskemu prebivalstvu, zaradi katerih je še pred holokavstom leta 1944 prišlo do znatnega znižanja števila judovskega prebivalstva zaradi emigracije in konvertiranja, večinoma v katoliško veroizpoved.

Demografska »eksplozija« judovskega prebivalstva, 1850–1914

Avstrijske in ogrske statistike so v habsburški maniri status Juda opredeljevale v skladu s tedanjo percepcijo etnične in verske pripadnosti. Čeprav so verjeli, da lahko Judje govorijo le enega od takrat razpoznanih jezikov brez hebrejščine in jidiša, so habsburški statistiki judovsko prebivalstvo razvrščali zlasti po pripadnosti veroizpovedi. Veroizpoved so popisanim osebam pogosto kar pripisali, saj so za prebivalce večjega števila hiš in strnjenih stanovanj zlasti v mestih veljali sistemi »naznanjanja« oziroma t.i. sistemi »naznanilnic« (prim. Studen, 2010). Nekateri avtorji so pokazali, da je na ozemlju Avstro-Ogrske veljal tudi sistem »zapisnic,« ki se je razlikoval tako od »popisnic« kot od »naznanilnic« (npr. Pletikosić, 2011), in ki so ga med drugim uporabljali v nekaterih obalnih mestih, npr. v Piranu. Ne glede na to lahko utemeljeno trdimo, da je avstrijska cesarska statistična metodologija, ki jo je v veliki meri povzemala tudi ogrska kraljevska statistika,² zelo natančno obdelovala

2 Avstrijska statistika od začetka modernih štetij vse do danes vztraja na principu »občevalnega« jezika (Umgangssprache), medtem ko je madžarska statistika ta koncept zavrnila in »najpogostejši

346

vse zbrane podatke in jih redno objavljala v svojih statističnih publikacijah, kot so repertoriji, pregledi, analitski bilteni ipd.

Pri preštevanju Judov oz. »izraelitov«, kakor so jih poimenovala tedanje popisne rubrike, lahko kot pomanjkljivost štejemo dejstvo, da državna statistika Judom ni omogočala samodefinicije govornega jezika kot samostojne kategorije, pač pa je vztrajala na t.i. jezikovni asimilaciji, saj so Judje običajno govorili več jezikov. V procesu »narodogradnje« v 19. stoletju je bil za odlikujoč se znak etnične pripadnosti določen (materni) jezik, ki je nominalno prevzemal razlikovalno vlogo kakega od poprej obstoječih regionalnih oznak prebivalstva (npr. Hrvati, Kranjci, Galicijani, Čehi, Moravani, Ruteni ipd.): Nekaj kasneje se uveljavijo »posploševalna« imena multi-regionalnih etnij, npr. Slovenci, Slovaki itd., tako, da so močno različne jezikovne in kulturne prakse, pa tudi zgodovine takega prebivalstva prepoznali kot »v bistvu« slovensko ali slovaško. Glede vsega tega so bili Judje izjema. Zanje je statistika namreč za edini določujoč etnični atribut štela pripisano veroizpoved; kulturne in jezikovne pripadnosti in samopripi so jim bili odrečeni, s čimer so bili efektivno vstavljeni v nespremenljivo kategorijo večnega tujstva ne glede na zgodovino in dolžino bivanja v določenem kraju, državljanstvo itd. Ker ateizem, agnosticizem in podobne »neopredelitive« niso bile običajne, se v konfesionalno zacementirano kategorijo zajeto prebivalstvo v statističnem smislu ni moglo »zatekati« v druge religiozne ali zunajkonfesionalne kategorije, s tem pa je postalo »razvrstljivo« in dodatno izpostavljeno nadzoru. Šele proti koncu 19. stoletja (1899) se pojavi kategorija »brez veroizpovedi« (*Confessionslos*), vendar je beležena zgolj v demografskih statistikah poročnosti.³

Avstrijska statistika je vodila tudi evidenco s konfesionalnega vidika »mešanih« porok (*Gemischte Eben*). V letu 1899 je tako npr. naštetih 213.751 porok, od tega 204.876 (95,8 odstotkov) porok partnerjev iste veroizpovedi, in sicer 161.259 rimokatoliških, 28.617 grkokatoliških, 6.451 izraelitskih, 5.224 pravoslavnih in 3.325 evangeličanskih.⁴ Po statistiki porok so Judje prispevali 3,15 odstotka vseh porok med partnerji iste veroizpovedi, kar je bilo v primerjavi z njihovim 4,78 odstotnim deležem v avstrijskem delu monarhije leta 1890⁵ manj, kot bi pričakovali. To velja vsaj v primerjavi s prevladujočim katolištvom. Če primerjamo delež (rimo- in grko-) katoliških isto-religioznih porok (92,68 odstotkov), je ta znatno višji od njihovega deleža v skupnem prebivalstvu avstrijske polovice Monarhije (90,9 odstotkov). Možne razloge za nižji delež judovskih porok gre najprej iskati v javnem neizpovedovanju vere, v samoopredeljevanju kot oseb brez konfesije, predvsem pa v vsaj navideznem konvertiranju v katolicizem. Delež »mešanih« porok je namreč izredno nizek (0,72 odstotkov znotraj vseh porok Judov), kar ne ustreza pričakovanjem, po katerih so se Judje izrazito poročali s pripadniki drugih veroizpovedi, kakor je to veljalo v primeru Prekmurja in Štajerske. Dodaten pomemben razlog gre, poleg imigracij, iskati predvsem v visoki rodnosti med Judi, saj so številčnost in delež v

uporabljeni« jezik imenovala kar »materni jezik« (anyanyelv).

3 Österreichische Statistik (ÖS), 1902, 10–11.

4 *Ibid.*

5 ÖS, 1892, Tabela XVII.

prebivalstvu samo med leti 1869 (822.220) in 1880 (1,005.394) ter 1890 (1,143.305) v avstrijski polovici povečali za 39,1 odstotka. Takratno avstrijsko prebivalstvo pa je napredovalo z 20,394.980 na 23,895.413 prebivalcev, oz. za 17,2 odstotka.⁶ Če pogledamo bolj specifično-regionalno, so Judje v Bukovini samo med letoma 1869 in 1880 zabeležili kar 41,3 odstotno prebivalstveno rast. Ta se je v naslednjem desetletju znižala na še vedno zelo visokih 22,7 odstotka. Ker je bila Bukovina z okrog 800.000 prebivalci izrazito ruralna pokrajina, čeprav z za tiste čase močnim urbanim središčem Černovci⁷, lahko štejemo tako demografsko rast za klasičen primer prve faze demografskega prehoda, ko se je smrtnost že zniževala, rodnost pa je ostala na visokih predtranzicijskih vrednostih, kar je prineslo izjemno visok prirastek prebivalstva. Pomembna pa je še ena podrobnost. Izredno visok naravni prirastek v obdobju 1869–1880 in prepolovljen v naslednjem desetletju (1880–1890) kaže na prav tako izjemno stopnjo razseljevanja Bukovinskih Judov znotraj Cesarstva. To potrjujejo tudi številni bukovinski toponimi, ki jih najdemo zlasti po Panonski nižini⁸. Za primerjavo povejmo, da je po regionalni strukturi podobna Galicija imela v teh dveh obdobjih 19,2 (1869–1880) in 12,5 (1880–1890) odstotno rast, vendar je kot dežela, ki je imela v absolutnem smislu največ judovskega prebivalstva, prispevala tudi daleč največje število Judov: leta 1890 je v Galiciji živelo 772.213 Judov ali več kot dve tretjini (68 odstotkov) vseh Judov avstrijskega dela monarhije, v Bukovini pa skoraj desetkrat manj (82.717).

Poglejmo zato še podatke o starostni in spolni strukturi ter rodnost te populacije. Da gre za izrazito mlado populacijo, je razvidno iz Slike 1. Mlajši od 10 let predstavljajo 320.000 ljudi ali tretjino vsega judovskega prebivalstva. Tudi spolna struktura kaže odstopanja od teoretične. Namreč v skupini mlajših od 50 let proti pričakovanjem številčno prevladujejo ženske (zlasti v starostni skupini 11–20 let), v skupini starejših od 50 let pa je ponovno proti pričakovanjem več moških. Iz popisnih podatkov iz leta 1890 je mogoče izdelati tudi demografske preračune, s katerimi lahko rekonstruiramo značilnosti rodnosti prebivalstva. Preračuni podatkov iz leta 1890 pokažejo, da je aproksimativna celotna rodnost⁹ pri Judih znašala kar 3,5 otroka na žensko v rodni dobi. Taka stopnja rodnosti je generacije podvajala približno v 25

6 *Ibid.*

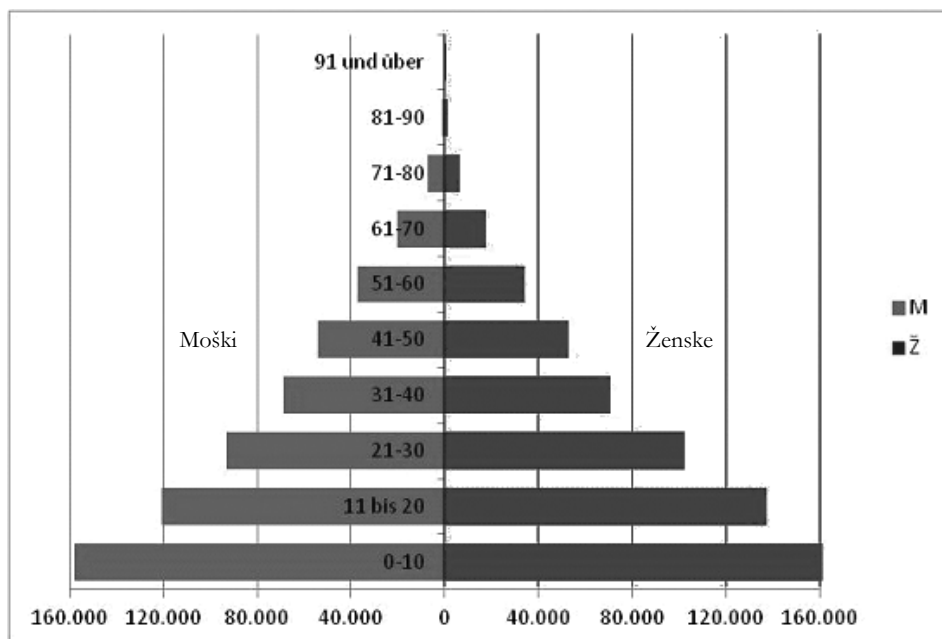
7 Černovci (jidiš: Czernowitz) so imeli kljub svoji velikosti (87.140 prebivalcev leta 1910) relativno večino judovskega prebivalstva (28.613 ali 32,8 odstotka). Relativno večino so po popisnih kategorijah obdržali vse do II. svetovne vojne, do znanih brutalnih dogodkov, ki so sledili. Od skupno 102.919 Judov leta 1910 v Bukovini, jih je v tem mestu živelo 28.613 ali 27,8 odstotkov vseh bukovinskih Judov (Avstrijski popis 1910, ÖS 1918).

8 Tak primer je denimo Vukovina (naglašeno Vukovina) Turopoljska pri Veliki Gorici pod Zagrebom. Gre za nižinsko in močvirno območje, torej toponim ne govori o lastnostih območja (npr. bukov gozd), pač pa o območju priseljevanja. Bukovina se na nekaterih, zlasti nemških, zemljevidih pojavlja z oznako Wukowina. Če je domneva pravilna, lahko toponime Vukovina, ki jih nahajamo po Panonski nižini, štejemo za območja preselitve Bukovincev znotraj Avstro-Ogrske. Podoben primer je toponim Samušani (izg. Samušani), ki ga najdemo v severni Bukovini in na Ptujskem polju (Zamušani). V preteklosti je bil zapisovan kot Samušani in Zamušani (vir: npr. Ptujski list, št. 17, 27.7.1919). Tudi Črenšovci (narečno: Čerensovci) imajo v Bukovini svojega korenskega dvojnika (Ceremuš, izg. Čeremuš), prav tako Čermožiše ali Črmošnjice, itd.

9 Za metodologijo izračunov iz omejenih virov podatkov glej Josipovič, 2004 in 2006.

letih¹⁰. O tem se lahko prepričamo tudi iz oblike spolno-starostne piramide (Slika 1).

Slika 1: Starostno-spolna piramida Judov leta 1890¹¹

Poglejmo še nekaj vitalnih statistik za potrditev teze o visoki rodnosti judovskega prebivalstva. V letu tik pred popisom 1900 (1899) so bili zbrani zelo detajlni podatki o rodnosti prebivalstva po veroizpovedi in zakonskem stanu za avstrijsko polovico monarhije.¹² Tega leta je bilo v avstrijski polovici monarhije skupno 960.205 živorojenih otrok. Upoštevajoč mrtvorojene otroke (približno 28.500) je bilo skupno rojenih skoraj milijon (990.000) otrok letno. To pomeni, da je bila splošna stopnja natalitete skoraj 40 odstotna, kar je izjemno visoko in označuje predtranzicijsko fazo rodnosti in tranzicijsko fazo smrtnosti. K temu spada tudi z današnjega vidika gledano visoka umrljivost novorojenčkov (29,7 na 1000 živorojenih),¹³ ki pa je bila v tistem času pravzaprav ena od najnižjih v Evropi.

Delež, ki so ga Judje dosegali med živorojenimi leta 1899, je bil 4,4 odstotkov. Glede na celotno prebivalstvo avstrijskega dela Monarhije so Judje svoj delež do razpada

10 Začetna teoretična populacija 100.000 po tej stopnji v času življenjske dobe posameznika (npr. 75 let) naraste na 800.000.

11 Vir: Avstrijski popis 1890, ÖS 1893, Tabela X.

12 ÖS, 1902, 68–9.

13 Za lažjo predstavo povejmo, da je današnja umrljivost novorojenčkov v Sloveniji le 2,3 mrtvorojenih otrok na 1000 živorojenih, kar Slovenijo uvršča v sam svetovni vrh. Slovenija zaostaja le za žepnimi državami San Marino, Lichtenstein in Luxemburg ter za Islandijo. Uvrščena pa je pred Singapur, Švedsko, Japonsko, Finsko in Češko (vir: WDI, 2011). Okrog 30 mrtvorojenih na 1000 živorojenih pa imajo danes npr. Azerbajdžan, Indonezija, Alžirija. Iz tega izhaja, da je že pred dobrimi sto leti v Avstro-Ogrski veljala relativno dobra domača obporodna in poporodna oskrba, saj se je institucionalizacija rojstev masovno odvila šele v 1950. letih (prim. Rožman, 2004).

Avstro-Ogrske, torej ob zadnjem avstrijskem popisu iz leta 1910, še povečali, na 4,8 odstotkov. Rodnostno obnašanje judovskega prebivalstva pa se je poleg tega še v nečem razlikovalo od ostalega prebivalstva, namreč v deležu izvenzakonske rodnosti (Tabela 1).

Tabela 1: Živorojeni otroci staršev judovske in katoliške veroizpovedi po zakonskem stanu staršev leta 1899¹⁴

	SKUPAJ	DELEŽ	KATOLIKI	KATOLIKI	IZRAELITI	IZRAELITI
	ŽIVOROJENI	JUDOV	ZAKONSKI%	NEZAKONSKI%	ZAKONSKI%	NEZAKONSKI%
Mesto Dunaj	51.993	6,0%	66,7%	33,3%	87,7%	12,3%
Dolnja Avstrija	45.033	0,6%	84,8%	15,2%	95,0%	5,0%
<i>Dolnja Avstrija z Dunajem</i>	<i>97.023</i>	<i>3,5%</i>	<i>75,4%</i>	<i>24,6%</i>	<i>88,3%</i>	<i>11,7%</i>
Gornja Avstrija	25.691	0,1%	81,3%	18,7%	100,0%	0,0%
Solnograško	5.989	0,2%	75,0%	25,0%	77,8%	22,2%
Štajerska	41.097	0,1%	76,9%	23,1%	92,9%	7,1%
Koroška	11.491	0,1%	58,8%	41,2%	88,9%	11,1%
Kranjska	18.120	0,0%	93,2%	6,8%	100,0%	0,0%
Trst z okolico	5.386	1,4%	81,7%	18,3%	94,6%	5,4%
Gorica in Gradiška	7.930	0,1%	97,0%	3,0%	75,0%	25,0%
Istra	12.880	0,0%	96,0%	4,0%	ni pojava	ni pojava
Primorje	26.196	0,3%	93,4%	6,6%	92,7%	7,3%
Tirolska	25.059	0,1%	92,8%	7,2%	92,3%	7,7%
Predarlberško	3.746	0,1%	94,5%	5,5%	100,0%	0,0%
<i>Tirolska s Predarlberško</i>	<i>28.805</i>	<i>0,1%</i>	<i>93,0%</i>	<i>7,0%</i>	<i>93,8%</i>	<i>6,3%</i>
Bohemija	215.419	0,8%	88,5%	13,5%	97,8%	2,2%
Moravska	87.792	1,0%	90,0%	10,0%	96,8%	3,2%
Šlezija	26.536	1,4%	90,0%	10,0%	90,4%	9,6%
Galicija	324.125	10,0%	95,1%	4,9%	24,2%	75,8%
Bukovina	29.862	9,9%	90,6%	9,4%	38,6%	61,4%
Dalmacija	22.056	0,0%	96,6%	3,4%	100,0%	0,0%
CISLITVANJA	960.205	4,4%	88,4%	11,6%	36,0%	64,0%

Podatek, ki v Tabeli 1 najbolj izstopa, je izjemna izvenzakonska rodnost judovskega prebivalstva, ki v avstrijskem delu monarhije dosega dve tretjini (64 odstotkov) celotne rodnosti Judov. Največ, kar tri četrtine Judov je izven zakonske zveze rojenih v Galiciji (75,8 odstotkov), s tremi petinami pa sledi Bukovina (61,4 odstotka). Ti dve regiji sta tudi sicer območje največje judovske zgoščitve v Monarhiji (skupno 74,8 odstotka vseh Judov). Kar je navidezno paradoksalno, je statistično dejstvo, da glede na izvenzakonsko rodnost Judje veljajo sicer za vzor v primerjavi z ostalimi deželami, saj jih npr. rimo- in grko-katoliki v tem sistematično prekašajo. Ravno obratno pa je bilo v primeru Bukovine in Galicije. Delež Judov na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem je ob tem komajda zaznaven.

Visoko rodnost Judov potrjuje tudi razmerje živorojenih po spolu. Za družbe/dežele s kontrolo rojstev je ta delež precej nagnjen na moško stran. Današnja Slovenija kot država izrazite kontrole rojstev ima npr. v zadnjih desetletjih v povprečju 107 rojenih dečkov na 100 deklic (prim. npr. Josipovič, 2004; 2006). Avstrijski del Monarhije pa je imel okrog leta 1900 med poročenimi rimokatoliki to razmerje pri 105,2 dečka na 100 deklic, med poročenimi Judi pa 104,7, s tem, da so nekatere druge skupine prebivalstva dosegale višje vrednosti.¹⁵ Podatki razkrivajo pomemben paradoks zlasti, ko gre za otroke, rojene izven zakonskih zvez. Sistematično visok delež izvenzakonskih rojstev pri npr. rimokatolikih rezultira v visoko doseženo rodnost

14 Vir: ÖS, 1902, 68–9.

15 ÖS, 1902, 68–9; lastni izračuni.

neporočenih parov/mater (Tabela 1). Tako se razmerje po spolu pri nezakonskih otrocih rimokatolikov spusti vse do 104,0, pri otrocih grkokatolikov pa celo do 101,5 dečkov na 100 deklic. Paradoks se skriva v podatku, da je razmerje po spolu med nezakonskimi otroci pri Judih kar 119,2 dečka na 100 deklic. Ta paradoks bi bilo mogoče razvozlati v primeru, da delež vseh izvenzakonskih rojstev pri Judih ne bi bil tako visok. Ker pa je dvotretjinski, gre očitno za nek sistematičen pojav večje verjetnosti administrativnega prisojanja judovske »etničnosti« nezakonskim otrokom Judinj, oz. za sistematično administrativno stigmatizacijo judovskih mater z nezakonskimi otroci.

Kratek pogled v dogajanje na področju smrtnosti v avstrijskem delu Monarhije nam znova potrjuje visok naravni prirastek pri judovskem prebivalstvu, kar potrjuje teze o visoki nataliteti Judov. Tudi naravni prirastek Monarhije je bil v tistem času visok. V avstrijskem delu je leta 1899 število prebivalcev naraslo za 300.000(!).

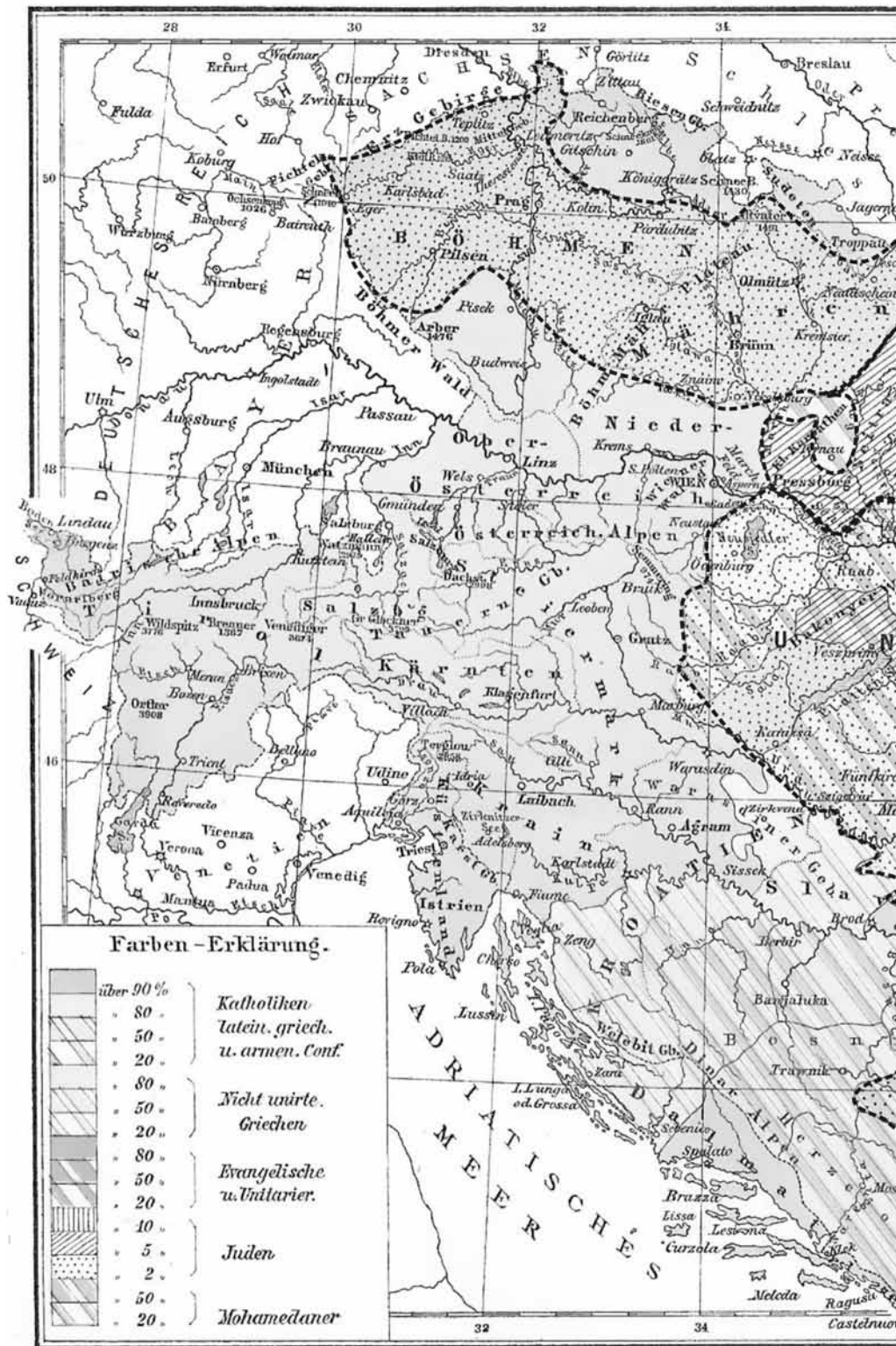
Tabela 2: Umrli prebivalci judovske veroizpovedi in naravni prirastek Judov leta 1899¹⁶

	SKUPAJ UMRLI	DELEŽ JUDOV	NARAVNI PRIRASTEK
Mesto Dunaj	33.892	5,7%	1170
Dolnja Avstrija	34.489	0,6%	71
<i>Dolnja Avstrija z Dunajem</i>	68.391	3,1%	1241
Gornja Avstrija	20.260	0,0%	14
Solnograško	4.841	0,1%	6
Štajerska	31.817	0,2%	-6
Koroška	9.398	0,0%	5
Kranjska	12.872	0,0%	3
Trst z okolico	4.634	1,4%	7
Gorica in Gradiška	5.609	0,1%	3
Istra	8.616	0,0%	0
Primorje	18.859	0,4%	10
Tirolska	19.656	0,2%	-26
Predarlberško	2.457	0,4%	-8
<i>Tirolska s Predarlberško</i>	22.103	0,2%	-34
Bohemija	157.155	0,9%	303
Moravska	60.506	1,2%	200
Šlezija	18.953	0,8%	209
Galicija	200.759	8,3%	15800
Bukovina	18.707	8,2%	1436
Dalmacija	13.648	0,0%	3
CISLITVANIJA	658.269	3,5%	19190

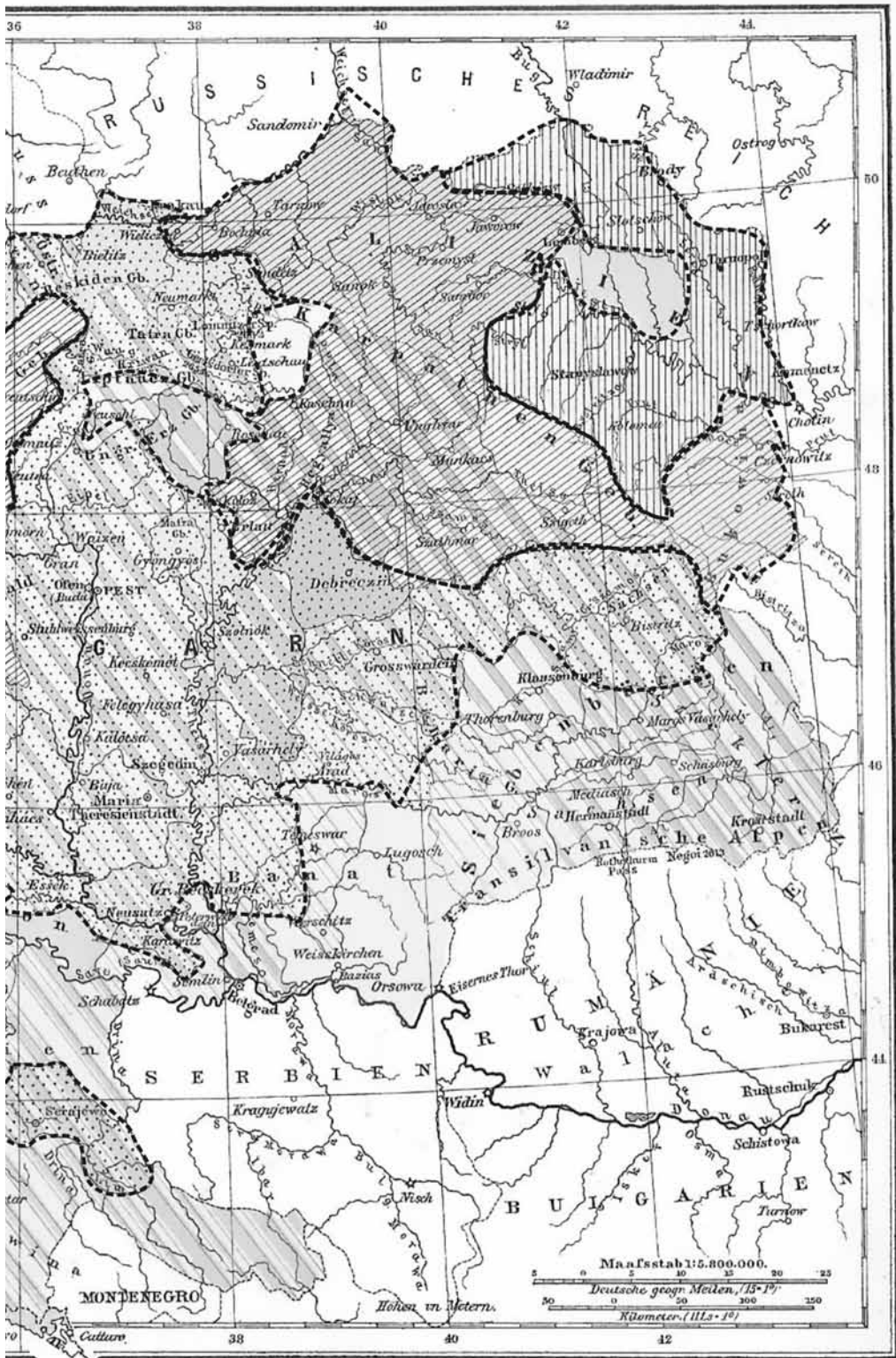
Prostorska razporeditev Judov v avstro-ogrski monarhiji

Judovsko prebivalstvo je bilo znotraj Avstro-Ogrske zelo neenakomerno poseljeno. Najvišji delež in tudi število je judovsko prebivalstvo dosegalo v Galiciji in Bukovini, torej na skrajnem severovzhodu Monarhije. Poleg tega so bili relativno gostejše poseljeni predeli okrog Blatnega jezera in osrednjih Tater na tedanjem Ogrskem.

Za ogrski del je bilo sploh značilno, da so Judje v večjem ali manjšem obsegu

Slika 2: Karta prostorske rasporeditve prebivalstva Avstro-Ogrske po veroizpovedi, popis prebivalstva 1880 (vir: Andrees Allgemeine Handatlas, 1902)

Opomba: Pikčasta (2-5%), diagonalna (v smeri od spodaj levo proti zgoraj desno; 5-10%) in navpična (nad 10%) šrafura ponazarjajo regionalne deleže judovskega prebivalstva.

poseljevali takorekoč vso deželno, medtem ko v avstrijski polovici Jude najdemo skoncentrirane na severnem obrobju od Češke do Bukovine (Slika 2). Ni naključje, da na izrazito nemško govorečih območjih zlasti notranje-avstrijskih dežel in Sudetov Jude komajda zaznamo. Čeprav niti na Ogrskem, kjer so splošno prisotni, na županijski ravni¹⁷ nikjer ne presegajo desetodstotnega deleža prebivalstva, skoraj nikjer ne zavzemajo manj od dveh odstotkov skupnega prebivalstva posamezne županije (izjemi sta le vzhodni Banat in južna Transilvanija).

Avstrijski del kaže »brezjudovsko« podobo v osrednjih notranje-avstrijskih deželah in velike zgoščitve na severovzhodu, kjer so zlasti v Galiciji Judje presegali 10 odstotkov celotnega prebivalstva province. Obe polovici monarhije sta kljub temu izkazovali zelo podoben skupni delež judovskega prebivalstva, ki je znašal 4,8 v avstrijskem delu in 4,9 odstotka v ogrskem delu. Ne smemo pozabiti niti na Bosno in Hercegovino, ki je bila v tedanji monarhiji kondominij obeh kronskih polovic, med celotnim bosensko-hercegovskim prebivalstvom pa je prebivalo okrog 0,6 odstotka Judov. Upoštevajoč tudi ta delež, je bil skupni delež v Dvojni monarhiji nekoliko nižji – leta 1910 je znašal okrog 4,4 odstotni delež Judov v celotnem prebivalstvu.¹⁸

Razmere so se pričele nekoliko spreminjati šele tekom 19. stoletja, ko se je povečala notranja migracijska mobilnost prebivalstva. Takrat se je tudi pričelo obsežnejše prerazporejanje prebivalstva Monarhije. Število Judov je pričelo naraščati tako zaradi zelo ugodnega demografskega razvoja kot tudi zaradi povečane migratornosti v tistem času, zlasti pa ob koncu 19. stoletja. O migracijah Judov lahko sklepamo tudi iz podatkov po jeziku in veroizpovedi prebivalstva glede na regijo (deželo; območje) prebivanja oz. prisotnosti. Tako je denimo leta 1900 na Štajerskem živelo 2.283 Judov, med katerimi slovenščina ni bila materni jezik nikogar, nemščino jih je navedla približno tretjina (820 ali 35,9 odstotka), medtem ko jih skoraj dve tretjini najdemo v rubriki »tujci« (1.459 Judov), kar je največkrat pomenilo priseljence z ogrskega (vključno s Hrvaško in Transilvanijo) dela Dvojne monarhije.¹⁹ Primerjalno je bilo na Kranjskem od 145 Judov leta 1900 v rubriko tujcev uvrščenih 85 Judov. Od »domačih« Judov je slovenski občevalni jezik navedel le en (1), nemščino 45, druge jezike pa še dodatnih 14 (9,7 odstotka). Slednji delež je v primerjavi s Štajersko (4 osebe ali 0,2 odstotka) izjemno visok. Mogoče bi bilo sklepati celo, da je neka manjša skupina Judov vztrajala na jidišu kot občevalnem jeziku in je zato popisovalci niso uvrstili k nemško govorečim.

Vidimo torej, da je bil pri izbiri občevalnega jezika na popisu prebivalstva odločujočega pomena dominantni družbeni status, ki ga je takrat ne glede na prisotnost slovenščine zagotavljala nemščina v cislitvanskem in madžarščina v translitvanskem delu monarhije. Pri tem je zanimivo, da občevalni jezik ni predstavljal tako zaželene kategorije statističnega ugotavljanja kot prav veroizpoved, ki so jo preverjali pri vseh »tujcih.« Po eni strani je to sicer logično, saj razen v Nemčiji ni bilo mogoče

17 Županije ali komitati so bili osnovna regionalna upravna enota na območju Transilvanije (Translajtanije).

18 ÖS 1918.

19 ÖS, 1903, 176.

pričakovati visokega deleža oseb z nemškim občevalnim jezikom med »tujci,« ker se je predpostavljala raba lokalnega občevalnega jezika na območju odselitve. Hkrati je tak nabor kategorij impliciral nadaljnjo migracijsko mobilnost.

Pomembno je razumeti, da popisna kategorija »občevalnega jezika« ni zajemala celotnega jezikovnega repertoarja in kompetenc popisanih oseb, iz česar sklepamo, da so popisani kot občevalni jezik navajali bodisi jezikovni kod v družini, bodisi materni jezik, pri čemer prvi in drugi nista bila za vsako osebo nujno isti jezik. Prav tako iz popisnih podatkov ni mogoče sklepati o tem, da Judje v slovenskih deželah lokalnih variant ali pisne slovenščine niso obvladali. Nasprotno: naša terenska raziskava in raziskovanje med preživeli ter njihovimi potomci je pokazala, da so se zelo hitro privadili slovenščini, in da celo po vojni rojeni potomci preživelih slovenščino praviloma vključujejo v svoj jezikovni repertoar vsaj rudimentarno. Preživeli, ki so Slovenijo zapustili kot majhni otroci ali najstniki, večinoma slovensko še danes govorijo. Pregovorne visoke stopnje večjezičnosti med Judi tega časa ter jezikovne prilagodljivosti tako ne gre pripisovati kakšni posebni nadarjenosti, temveč kulturnoekonomski agilnosti in visoki delovni etiki, ki so jo kot večni migrantje in politično ogrožena skupina za svoje preživetje morali dosegati.

Judje v avstrijskih deželah

Zaradi specifične upravne razdelitve Avstro-Ogrske in zaradi ločenih državnih statistik lahko natančnejše zbirne podatke o judovskem prebivalstvu predstavljamo le za avstrijske dežele. V nadaljevanju bomo prikazali spremembe prisotnosti Judov na območjih, kjer so bivali le posamično ali disperzno, kar je pravzaprav značilno za avstrijski del Monarhije.

Tabela 3: Število Judov po avstrijskem štetju 1890²⁰

DEŽELE	ŠTEVILO JUDOV 1890	
Dolnja Avstrija	128.729	
Gornja Avstrija	1.078	
Solnograško	157	
Štajerska	1.979	
Koroška	164	
Kranjska	89	
Trst in okolica	4.708	
Gorica in Gradiška	331	
Istra	229	
<i>Primorje</i>		5268
Tirolska	601	
Predarlberško	136	
<i>Tirolska in Predarlberško</i>		737
Bohemija/Češko	94.479	
Moravsko	45.324	
Šlezija	10.042	
Galicija	772.213	
Bukovina	82.717	
Dalmacija	329	
<i>Cislitvanija</i>	1.143.305	

Iz Tabele 1 je razvidno, da razen v vzhodnih provincah Cislitvanije v obseženem času obstajata še dve regionalni koncentraciji Judov. Prvo najdemo v deželah današnje Češke, ki vključujejo dežele Bohemijo, Moravsko in Šlezijo. Skupno je bilo leta 1890 tod statistično zabeleženih 149.845 Judov. Neposredno na češke dežele in na Ogrsko navezujoča se Dolnja Avstrija z glavnim cesarskim mestom Dunajem pa je štela okrog 130.000 Judov (Tabela 3). Zunaj teh območij zgoščitve so vse ostale dežele vključno z notranjeavstrijskimi »slovenskimi« deželami. Med njimi Kranjska negativno prednjači s pičlimi 89 dušami. Izpostaviti vendarle velja Svobodno luko Trst s približno 4.700 Judi in Štajersko z nekaj manj kot 2.000 Judi. V primeru Štajerske moramo takoj poudariti, da gre predvsem za zgošitev v glavnem deželnem mestu Gradec.²¹

Iz Tabele 1 je razvidno, da notranjeavstrijske dežele, in znotraj njih »slovenski« okraji, za Jude niso bili dovolj zanimivi. Zlasti Judom neprijazna je bila Kranjska. Obstajala je le ena manjša judovska skupnost, in sicer v mestu Ljubljani (po popisu 76 pripadnikov). Nadaljnjih sedem Judov je bilo zabeleženih v ljubljanski okolici, preostalih šest pa je bilo raztresenih v Kočevju (3), Novem mestu (1), Mokronogu (1) in Kamniku (1).

Štajerska ima v primerjavi s Kranjsko bistveno višje število Judov (1.979). Četudi jih na mesto Gradec odpade dve tretjini (1.255 ali 63,4 odstotkov), imajo njeni slovenski okraji skoraj trikrat višje število Judov (246). Tabela 4 prikazuje detajlno razdelitev Štajerske po tedaj (leta 1890) veljavnih območjih mest z lastnim statutom, okrajnih glavarstvih in sodnih okrajih.

21 ÖS, 1892, 56-7.

Tabela 4: »Slovenski« okraji dežele Štajerske²²

	OBMOČJE	Število Judov 1890
Mesto	Celje	6
Okrajno glavarstvo	Celje okolica	2
Sodni okraj	Celje	1
	Vransko	0
	Konjice	0
	Šmarje	1
	Gornji Grad	0
	Laško	0
	SAVINJSKO	8
Okrajno glavarstvo	Brežice	5
Sodni okraj	Brestanica	1
	Sevnica	1
	Brežice	3
	POSAVSKO	5
Mesto	Maribor	64
Okrajno glavarstvo	Maribor okolica	15
Sodni okraj	Lenart	0
	Maribor - levi breg	0
	Maribor - desni breg	3
	Slovenska Bistrica	12
	PODRAVSKO	79
Mesto	Ptuj	54
Okrajno glavarstvo	Ptuj okolica	38
Sodni okraj	Ptuj	14
	Ormož	6
	Rogatec	18
	SPODNJEPODRAVSKO-PRLEŠKO	92
Okrajno glavarstvo	Radgona	54
Sodni okraj	Cmurek	3
	Radgona	51
	POMURSKO-PRLEŠKO (AUT)	54
Okrajno glavarstvo	Ljutomer	8
Sodni okraj	Ljutomer	8
	Gornja Radgona	0
	POMURSKO-PRLEŠKO (SLO)	8
Okrajno glavarstvo	Slovenj Gradec	0
Sodni okraj	Radlje	0
	Šoštanj	0
	Slovenj Gradec	0
	KOROŠKO-PODRAVSKO	0
	Štajerska (slovenski okraji)	246
	<i>Od tega Podravsko-pomurski del</i>	233

Iz Tabele 2 je razvidno, da večina Judov prebiva v mestih ob Dravi in Muri, s tem pa se populacijsko-geografsko naslanja na prekmurski prostor. Kljub temu, da za Prekmurjem daleč zaostaja, lahko opazimo prostorsko gradacijo upadanja proti notranjosti oziroma proti osrednji Kranjski. Že Savinjsko območje beleži komaj osem Judov, Posavsko le še pet. Po drugi strani prehodno območje proti Koroški statistično Judov sploh ne beleži. Zato pa se prisotnost Judov prične krepiti od Slovenske Bistrice (12) proti Ptujju (54) in Mariboru (64). V tem kontekstu je zanimivo relativno visoko število Judov v Rogatcu (18) ob Sotli, ki je bil takrat kot Rohitsch sedež okraja. Položaj ob meji s Hrvaško oz. Ogrsko je očiten tudi v primeru Ljutomera (osem Judov), ne pa tudi Ormoža in Gornje Radgone. Vendar postane v primeru Radgone, ki je skupaj z Gornjo Radgono tvorila skupno urbano

celoto, kmalu jasno, da tudi tod najdemo številčno judovsko skupnost (51 oseb). Če povzamemo: tudi v primeru slovenske Štajerske lahko ugotovimo bistveno vlogo obmejnega in peripanonskega položaja vseh večjih zgostitev judovskega prebivalstva.

Judje v ogrskih deželah

Kot sva že poudarila, se metodologije popisov, izvedenih na tleh nekdanje Avstro-Ogrske, razlikujejo glede na regijo, kjer so bili izvedeni. Cislitvanski (avstrijski) del je bil obdelan po regijah, ki so bile primeroma veliko manjše od ogrskih. Regije (dežele) na translitvanski strani pa niso bile le mnogo večje, temveč so bile praktično le tri, Ogrska, Hrvaška in Transilvanija, ob tem pa je bila Transilvanija v večini statističnih delitev neposredno vključena v Ogrsko.

Ko govorimo o Judih v Prekmurju, je zelo pomembno izpostaviti, da so bila današnja prekmurska naselja v celoti del dveh županij oz. Komitatov,²³ Železne in Zalske županije, s pomembno izjemo: k nekdanjim ogrskim deželam ni pripadalo le celotno današnje Prekmurje, temveč tudi območje današnje občine Razkrižje²⁴ in naselje Globoka, ki je danes del občine Ljutomer. Pri tem je treba opozoriti, da so trije današnji deli naselja Dolnja Bistrica v Prekmurju spadala k Razkrižju (zaselek Bednjaj) in h Gibini (zaselek Laze) ter k danes hrvaški katastrski občini Čestijanec (zaselek Vučko). Spremenila pa se je tudi katastrska meja, ki je te tri zaselke še po koncu prve svetovne na levem bregu Mure ločevala od bližnjega naselja Dolnja Bistrica, s katerim so bili organsko in funkcionalno povezani. To je pomembno zlasti z vidika upravne razdelitve Ogrske in spremljanja popisnih statistik, saj je v krajšem obdobju druge polovice 19. stoletja Medjimurje, vključno z območjem Razkrižja, spadalo pod Hrvaško. To pa pomeni, da bi danes katastrska meja med Slovenijo in Hrvaško potekala po murskem rokavu Berek neposredno skozi naselje Dolnja Bistrica na prekmurski strani Mure, če bi v medvojnem času ne prišlo do korekcij katastrskih območij in če bi v povojnem obdobju ne prišlo do vključitve območja Razkrižja v Slovenijo.

Po ogrskem popisu prebivalstva iz leta 1870 je bil tisti del Prekmurja, ki je bil vključen v Zalsko županijo, t.j. širše območje Dolnje Lendave skupaj z Medjimurjem, upravno združen v upravno enoto Muraköz járás.²⁵ Ta okraj je imel leta 1870 skupno 65.145 prebivalcev, med njimi je bilo popisanih 909 Judov. Glede na to, da na medjimurski strani Mure ni bilo toliko Judov kot na prekmurski, lahko sklepamo, da je več kot dve tretjini Judov (okrog 700 ljudi) živelo na območju Dolnje Lendave, torej na območju Vzhodnega oz. Dolnjega Prekmurja. Na drugi strani je Železna županija (Vas megye) današnje prekmursko ozemlje upravljala preko štirih okrajev: Murska Sobota (386 Judov), Petanjci (32 Judov) in Gornja Lendava (66 Judov) v celoti, ter južni del

23 Gl. tudi opombo 17.

24 Občina Razkrižje poleg istoimenskega danes obsega še naselja Šafarsko, Gibina, Veščica, Šprinc in Kopriva.

25 Muraköz se je kot upravno ime za Medjimurje obdržalo še pol stoletja za tem, vse do propada Avstro-Ogrske. Madžarsko *járás* pomeni upravno območje druge stopnje, neposredno podrejeno županijam.

okraja Monošter (140 Judov). Skupno je bilo na tem območju leta 1870 popisanih 624 Judov.²⁶ Če odštejemo pretežno urbano judovsko populacijo Monoštra, lahko tudi na tem območju ugotovimo okrog 600 Judov. Skupno bi to pomenilo, da je leta 1870 na današnjem območju Prekmurja živelo okrog 1.300 Judov, leta pospešene imigracije Judov pa so šele prihajala.

Dvajseto stoletje

Leto 1900 je bilo v marsičem prelomno. To je bilo zadnje popisno leto, ko se Judje kot populacije še niso srečevali s povečanim sistemskim antisemitizmom. Kot leto prehoda iz 19. v 20. stoletje je to leto tudi referenčna točka za »stoletne« primerjave s popisom iz leta 2002 v Sloveniji. Tega leta pa smo lahko tudi zelo natančno opazovali, kaj se je v statističnem smislu skozi 20. stoletje dogajalo na vseh ravneh vse do osnovnih prostorskih enot – naselij.

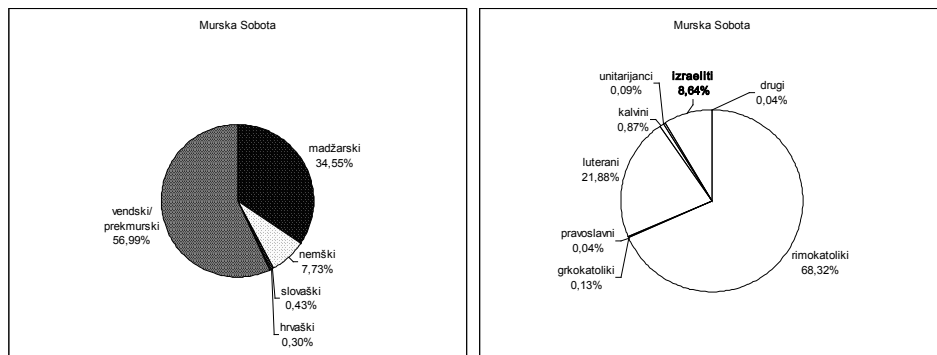
Judje so bili prostorsko zelo razpršeni. Samo na območju okraja Murska Sobota je 430 statistično zabeleženih Judov živelo v kar 40 naseljih, v povprečju torej 11 oseb na naselje. Treba je dodati, da so bila leta 1919 z izjemo treh naselij – Giderovci (Gödörháza), Mala Sobota (Szombatfa) in Velemir (Velemér) – vsa ostala vključena v Kraljevino SHS in so tako ostala v današnjem območju Prekmurja.

Primerjalno gledano je bilo tudi območje sosednjega okraja Monošter (Szentgotthárd) zelo podobno razpršeno poseljeno z judovskim prebivalstvom. V 42 naseljih je bilo statistično zabeleženih 494 Judov.²⁷ Podobno kot v murskosoboškem okraju je bila glavnina Judov tudi v Monoštru skoncentriranih v glavnem mestu okraja. Murska Sobota je imela med 2.304 prebivalci skupno 199 Judov (8,64 odstotka). Judje so v mestu številčno presegali Slovake, Hrvate in celo Nemce. Več je bilo le Madžarov in Slovencev. Razmerje med Judi in Madžari je bilo 1:4, med Judi in Slovenci pa 1:6. To pomeni, da je v Murski Soboti na 100 Madžarov živelo 25 Judov, na 100 Slovencev pa 15 Judov.

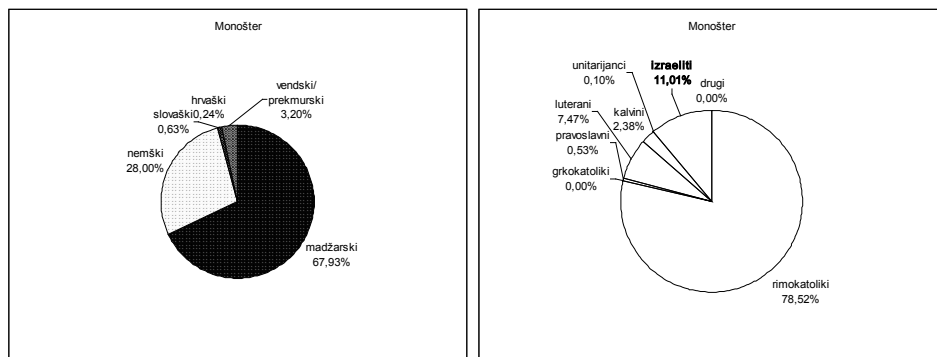
26 Magyar Statisztika (MKO), 1873.

27 MKO, 1902.

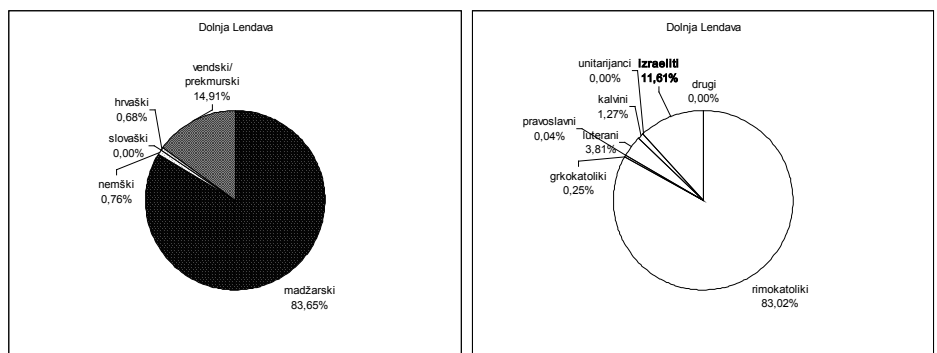
Slika 3: Mesto Murska Sobota, prebivalstvo po maternem jeziku (levi graf) in po veroizpovedi (desni graf), Popis 1900.²⁸

Slika 4: Mesto Monošter, prebivalstvo po maternem jeziku (levi graf) in po veroizpovedi (desni graf), Popis 1900.²⁹

Slika 5: Mesto Dolnja Lendava, prebivalstvo po maternem jeziku (levi graf) in po veroizpovedi (desni graf), Popis 1900.³⁰

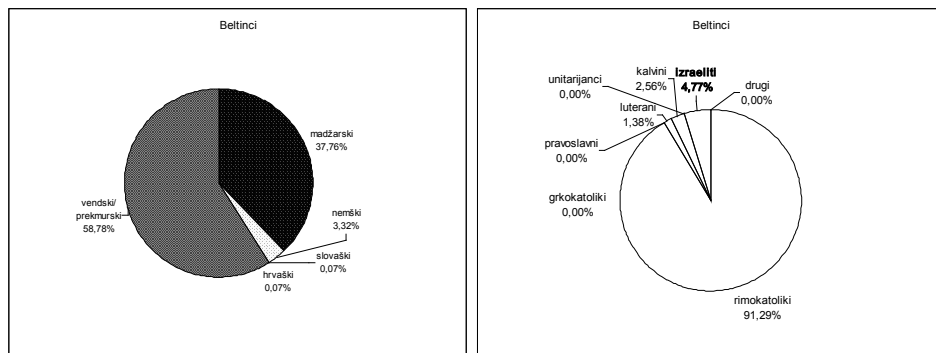

28 Vir: MKO 1902.

29 Vir: *Ibid.*

30 Vir: *Ibid.*

Slika 6: Mesto Beltinci, prebivalstvo po maternem jeziku (levi graf) in po veroizpovedi (desni graf), Popis 1900³¹

Med 49 naselij, ki so bila iz dolnjelendavskega okraja Zalske županije vključena v Prekmurje po letu 1919 in dokončno po letu 1922³² je bilo kar 21 naselij, ki so leta 1900 statistično izpričevala prisotnost Judov. Od skupno 176 prekmurskih naselij jih je bilo še 37 iz murskosoboškega okraja in 4 naselja iz monoštrskega okraja, kjer so statistično zabeleženi Judje. Skupno gre torej kar za 62 naselij, v katerih so živeli Judje (Tabela 5).

Deleži Judov v posameznih naseljih so sila različni. Na eni strani imamo mesta (nad 1.400 prebivalcev) in trge (1.000 do 1.400 prebivalcev), kjer so prisotni v večjem absolutnem in relativnem številu, na drugi strani pa imamo zlasti tako večje kot manjše vasi, kjer je prisotnih le nekaj posameznikov ali družin (Tabela 5, Slika 7).

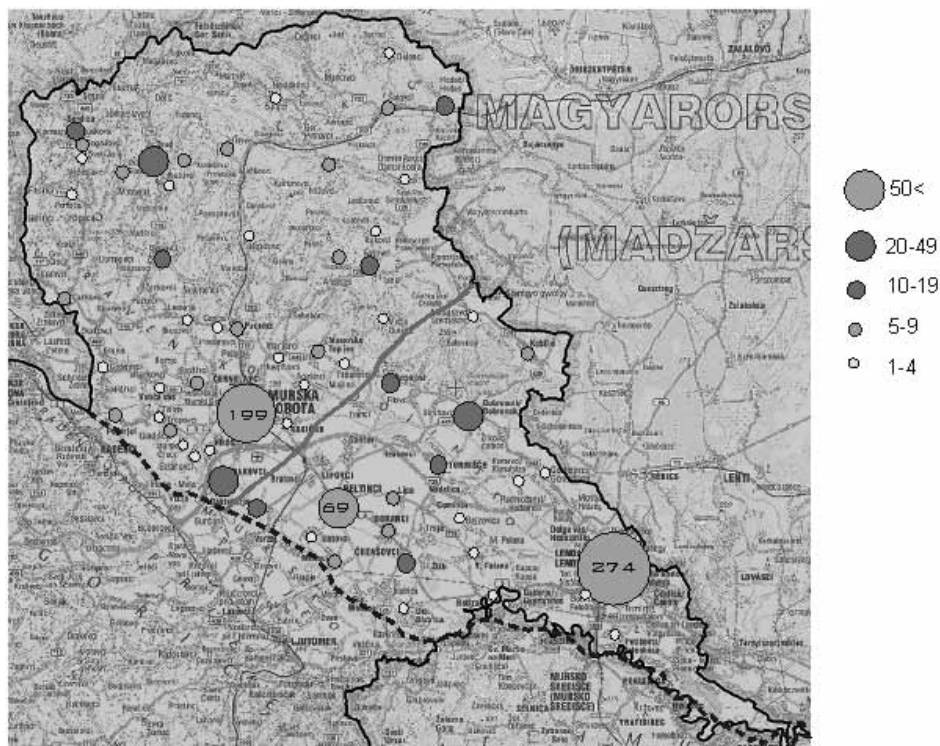
31 Vir: *Ibid.*

32 Med letoma 1919 in 1922 je bilo tudi naselje Jošavci (Jósecz) del Kraljevine SHS, a je bilo kasneje ob mejnih korekturah priključeno Madžarski, ker naj bi tedaj v naselju ne bilo več dovolj Slovencev.

Tabela 5: Naselja Prekmurja s statistično prisotnim judovskim prebivalstvom po ogrskem popisu prebivalstva iz leta 1900³³

NASELJE	POPIS 1900	Število Judov	Delež(%) Judov	STATUS NASELJA	ŽUPANIJA	OKRAJ
Bakovci	987	21	2,13	trg	Železna županija	Murskosoboški
Beltinci	1446	69	4,77	mesto	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Bodonci	917	10	1,09	trg	Železna županija	Murskosoboški
Bogojina	847	10	1,18	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Brezovci	371	4	1,08	vas	Železna županija	Murskosoboški
Brezovica	416	1	0,24	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Cankova	522	8	1,53	vas	Železna županija	Murskosoboški
Črenšovci	1069	11	1,03	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dobrovnik	1416	42	2,97	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dokležovje	668	10	1,50	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dolnja Bistrica	1015	4	0,39	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dolnja Lendava	2361	274	11,61	mesto	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dolnji Lakoš	558	2	0,36	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Dolnji Slaveči	737	7	0,95	vas	Železna županija	Murskosoboški
Domanjševci	688	4	0,58	vas	Železna županija	Monoštrski
Fokovci	504	10	1,98	vas	Železna županija	Murskosoboški
Gederovci	168	2	1,19	vas	Železna županija	Murskosoboški
Genterovci	367	3	0,82	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Gorica	393	4	1,02	vas	Železna županija	Murskosoboški
Grad	962	20	2,08	trg	Železna županija	Murskosoboški
Hodoš	482	10	2,07	vas	Železna županija	Monoštrski
Hotiza	720	2	0,28	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Ivanovci	333	5	1,50	vas	Železna županija	Murskosoboški
Ižakovci	689	4	0,58	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Kobilje	1045	6	0,57	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Kovačovci	227	5	2,20	vas	Železna županija	Murskosoboški
Križevci	1216	6	0,49	trg	Železna županija	Murskosoboški
Krog	832	3	0,36	trg	Železna županija	Murskosoboški
Lipa	817	8	0,98	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Martjanci	462	2	0,43	vas	Železna županija	Murskosoboški
Melinci	882	9	1,02	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Moravci	758	9	1,19	trg	Železna županija	Murskosoboški
Moščanci	361	3	0,83	vas	Železna županija	Murskosoboški
Motvarjevci	464	3	0,65	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Murska Sobota	2304	199	8,64	mesto	Železna županija	Murskosoboški
Murski Črnci	263	3	1,14	vas	Železna županija	Murskosoboški
Noršinci	292	2	0,68	vas	Železna županija	Murskosoboški
Odranci	1451	5	0,34	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Otovci	475	6	1,26	vas	Železna županija	Murskosoboški
Pertoča	600	4	0,67	vas	Železna županija	Murskosoboški
Petanjci	545	7	1,28	vas	Železna županija	Murskosoboški
Petišovci	875	3	0,34	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Puconci	457	6	1,31	vas	Železna županija	Murskosoboški
Radmožanci	610	2	0,33	vas	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Radovci	462	3	0,65	vas	Železna županija	Murskosoboški
Rakičan	624	4	0,64	vas	Železna županija	Murskosoboški
Ratkovci	213	1	0,47	vas	Železna županija	Murskosoboški
Rogašovci	447	9	2,01	vas	Železna županija	Murskosoboški
Satahovci	294	3	1,02	vas	Železna županija	Murskosoboški
Serdica	765	14	1,83	trg	Železna županija	Murskosoboški
Sveti Jurij	601	4	0,67	vas	Železna županija	Murskosoboški
Šalovci	1000	5	0,50	trg	Železna županija	Monoštrski
Šulinci	521	3	0,58	vas	Železna županija	Murskosoboški
Tešanovci	896	3	0,33	trg	Železna županija	Murskosoboški
Tišina	332	4	1,20	vas	Železna županija	Murskosoboški
Tropovci	316	5	1,58	vas	Železna županija	Murskosoboški
Turnišče	1229	12	0,98	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Vanča ves	282	2	0,71	vas	Železna županija	Murskosoboški
Velika Polana	1149	3	0,26	trg	Zalska županija	Dolnjelendavsk
Veliki Dolenci	418	2	0,48	vas	Železna županija	Monoštrski
Veščica	280	7	2,50	vas	Železna županija	Murskosoboški
Vučja Gomila	751	4	0,53	vas	Železna županija	Murskosoboški
PREKMURJE	44152	916	2,07			

Slika 7: Karta judovskih naselij Prekmurja z vrisano razmejitvijo med Železno in Zalsko županijo

Delna interpretacija take prostorske razpršenosti judovskega prebivalstva z majhnimi koncentracijami v mestih in trgih najprej sugerira, da so imeli Judje znatno nepremično premoženje, in da so se prostorsko razprševali predvsem zaradi trgovske in gostilniške dejavnosti, sledeč potrebam prebivalstva in gospodarskim nišam. Preden te domneve preveriva z zemljiškoknjižno situacijo tega časa, je potrebno na kratko predstaviti evidenco šolskih matric.

Šolske matice kot nov vir podatkov pri preučevanju judovskega prebivalstva pred holokavstom (1898–1944)

Šolski arhivi so se pri demografski analizi in projekcijah judovskega prebivalstva v Prekmurju izkazali za izjemen in doslej neizkoriščen vir podatkov. Prav šolske matice, vpisni listi in redovalnice ter šolski dnevniki ponujajo nabor podatkov neprecenljive vrednosti, iz katerih je mogoče sklepati o obsegu in številčnem nihanju populacije na Soboškem območju za obdobje od 1898 do 1944. Ta arhiv je analitsko še dodatno dragocen, saj ga je mogoče z implementacijo analitsko-demografskih in statističnih metod uporabiti za izračun obsega tako populacije, takrat razpoznane kot judovske, kakor tudi številčnosti populacije tega območja, če se 2. svetovna vojna in z njo holokavst ne bi zgodila.

Preliminarne analize so zgoraj postavljeno domnevo potrdile. Mogoče je namreč upravičeno reči, da je bilo obdobje gospodarskega razcveta Prekmurja med koncem

19. in sredo 20. stoletja tudi obdobje socialnega in kulturnoekonomskega razcveta judovskega prebivalstva, ki ga ne moremo v celoti utemeljevati z imigracijo – gre tudi za t.i. notranje-demografske resurse, ki so številčno bogatili populacijo, ki jo je okolje takrat dojemalo kot judovsko.

Nadalje je na podlagi arhivskih podatkov šolske statistike mogoče z veliko zanesljivostjo povezovati postopno številčno upadanje judovskega prebivalstva z izseljevanjem, ki poteka hkrati z opisanim razcvetom, kar je le navidezno paradoksalno. Ne le izseljevanje, tudi sekularizacija in izrecni izstopi iz judovstva sta procesa, ki sta morala imeti paradoksalne učinke: vprašanje je, če je npr. izrecno izjavljen sekulariziran ali pokristjanjen Jud v dojemanju svoje socialne okolice dejansko prenehal biti Jud, in če je prenehal biti Jud v dojemanju drugih Judov.

Skozi evidenco šolskih arhivov je mogoče opazovati tudi strukturo judovskih družin in primerjati njihovo demografijo s tisto pri Nejudih. Razbirati je mogoče tudi mehanizme, s katerimi je država preko šolskega sistema udeležala diskriminatorno antisemitsko zakonodajo, pa tudi obče protijudovske sentimente. Preko sproti beleženih deskriptivnih »opazk« o učencih in učenkah Judih je mogoče razbirati tedanjo strukturo predsodkov, dojemanja tujosti in našosti, strukturo in videnje slojnih in razrednih delitev, ki so se zrcalile skozi kategorije veroizpovedi in »narodnosti«.

Pregled vsebinskih opazk za učence in učenke, ki so bili zaznamovani z npr. »Jud«, »Žid«, »Židovka«, »starši židovskega porekla«, »izraelit« in podobno, kaže, da je njihovo judovstvo igralo nemajhno vlogo pri označevanju njihovih značajskih lastnosti, akademskih sposobnosti, primerne vedenja in drugih vzgojno in izobraževalno relevantnih okolnosti. Tako lahko opazimo naraščanje vsebinskih opazk proti koncu tridesetih let 20. stoletja: bolj ko se je bližal holokavst, bolj intenzivno so judovske otroke ocenjevali z vidika zgoraj omenjenih »lastnosti«. Neki deklici je razredničarka med »opazke« napisala: »izredno miren in plah otrok, a ne ravno bistra«. Medtem ko je pri deklicah zaznati »mylejša opažanja«, je pri dečkih obratno: »rad razgraja in je nemiren, kar pa ni čudno, saj je doma prisoten alkohol«.

Kažejo se tudi razlike v tipih opazk posameznih razredničark oziroma razrednikov. Medtem ko so nekateri judovskim otrokom naklonjeni: »vzoren učenec dobrih duševnih zmožnosti«, ali »dobre duševne zmožnosti«, »je reden učenec, dobro razvit, dobre duševne zmožnosti« itd., so drugi najmanj sporni, ali pa namerno neprizanesljivi, tendenciozni in celo izrazito sovražni.

Proti koncu tridesetih let (npr. leta 1939) postanejo čedalje pogostejše psihosomatske opazke in ugotavljanje »občutljivosti« prav pri judovskih otrocih: »zelo dobro razvit, je reden in je pridno pohajal v šolo, lepega vedenja, odkritosrčen in zanesljiv; je *srednje nadarjen*; je *občutljiv*; doma je dobra vzgoja«. Ta komentar je zaspisal razrednik kljub temu, da je imel učenec vse ocene bodisi 'odlično' bodisi 'prav dobro'!

Istovrstna je tudi naslednja opazka o nekem judovskem dečku: »primerno razvit;

težko govori; hodi rad in zelo redno v šolo; odkritosrčen; nadarjen; *občutljiv*, dobro vzgojen«. V pravo nasprotje pa se zaplete neka razredničarka, ko komentira svojo judovsko učenko: »komodna in nekoliko sebična; redna in skrbna; si zna pomagati, logično misli; ponosna in *zelo občutljiva*«. K tem besedam pa je razredničarka vendarle dodala še opazko o socialno-ekonomskih razmerah v družini deklice: »ugodne, meščanske razmere, zelo skrbna vzgoja«. Judje so torej po eni strani »izjemno občutljivi«, po drugi pa so zagledani kot preračunljivi, ki skrbno pretehtajo, kako in v kaj bodo vzgajali otroke.

Očitno je tudi, da so nekaterim učencem menjali razrednike. Tako v nekem primeru judovskega učenca zasledimo dve povsem različni opazki razrednikov: (1) »odkritosrčen in zanesljiv, učitelju vdan in zanesljiv, starši žive v dobrih razmerah in vzgajajo otroka dobro«; in (2): »primerno razvit, nagiblje se k površnosti«.

Pripombe o fizičnih zmogljivostih so bile ob večjem prav tako pogoste: »starosti primerno razvit, premalo varuje šolske potrebščine, zelo klepetav, nemiren in neubogljiv«. Ista opazka se nadaljuje nepričakovano: »nadarjen, napram kaznim indiferenten, starši žive v dobrih razmerah, vzgajajo otroka dobro, izgleda, da so napram otroku preveč popustljivi«.

V letih 1940 in 1941 se med opazkami pojavlja čedalje več podatkov o razmerah v družini z vidika starosti in zaposlitve staršev, števila družinskih članov ter otroških boleznih: »oče 31 let, zasebnik, mati 32 let, gospodinja; en otrok, dva odrasla roditeljska člana, v sobi ima svojo posteljo, prvi otrok, prebolel ošpice in oslovski kašelj«. Posebno pozornost so namenjali tudi nezakonskim otrokom, katerim so pridajali niz opazk.

Od leta 1945 dalje judovski otroci (kar jih je ostalo) niso več eksplicitno omenjani, se pa zato pojavlja ob otrocih, ki so bili v šolo vpisani tik pred vojno, s pridevnikov "jud" večje število opazk kot pri drugih otrocih. Tokrat se te beležke vrtijo, pač v skladu z novo zapovedano družbeno etiko, okrog vrednot delavnosti, tovariškosti, kolektivnega čuta. Ostajajo pa psihološke opazke kot »živčen«. Pri neki prav dobri učenki tako razredničarka zapiše naslednje:

...primerno razvita; neredna; ima bujno fantazijo, oče je ... trgovec, stanuje v zidani hiši, tri sobe, kuhinja, kopalnica, je prvorojenka in spi v lastni postelji, šest mesecev se je dojila, nato kravje mleko, po drugem letu mešana hrana, shodila pri enajstih mesecih, govorila pri enem letu, prebolela ošpice, cepljena zoper črne koze in davico.

V tem primeru je šlo za deklico, katere starši so se tik pred vojno priselili v Maribor še pred rojstvom učenke. Očitno so konvertirali v rimskokatolištvo, kar je bilo pripisano učenki, na ta način pa so bili tudi v Mariboru varnejši, nato pa so se po koncu madžarske okupacije takoj vrnili v Mursko Soboto.

Pri interpretaciji podatkov matic sva preizkušala ne le možnosti in meje raznovrstnih statistično-demografskih ekstrapolacij, temveč tudi spekter relevantnosti za osvetlitev

socioloških kontekstov. Tabela 6 tako prinaša seznam v šolskih maticah zabeleženih priimkov Judov, pri katerih so učitelji in šolsko osebje dodajali vsebinske opombe, ki eksplicirajo judovstvo teh učencev in učenk: npr. »Jud«, »Žid«, »Židovka«, »starši židovskega porekla«, »izraelit«.

Tabela 6: Seznam priimkov otrok, zaznamovanih kot Judje, v šolskih maticah 1898–1944³⁴

1 Bader	17 Heimer	32 Morgenstein	47 Sonnenschein
2 Bandy	18 Herczog	33 Polak	48 Stern
3 Berényi	19 Herzog	34 Pollak	49 Šarközi
4 Berger	20 Hirschl	35 Porgesz	50 Šimon
5 Boroš	21 Hiršl	36 Preis	51 Šmidlehner
6 Ebenspanger	22 Hochstädter	37 Preiss	52 Štern
7 Ebenspanger	23 Hoffmann	38 Rajh	53 Švarc
8 Ehrenstein	24 Kardoš	39 Reich	54 Trautman
9 Eppinger	25 Kaufman	40 Ritscher	55 Trautmann
10 Fischer	26 Kemény	41 Rosenfeld	56 Vajs
11 Fürst	27 Király	42 Scheier	57 Veisz
12 Geiger	28 Kis	43 Schöck	58 Weiner
13 Gosztl	29 Kiss	44 Schöntag	59 Weiss
14 Hahn	30 Kluger	45 Schwartz	60 Weisz
15 Halmoš	31 Kohn	46 Schwarz	61 Wolf
16 Han			

Iz šolskih matic sva tako lahko izluščila precej judovskih družin, ki so obetale, da jih bo mogoče v disproporcionalno visokih številih najti med največjimi lastniki nepremičnin, in to sploh ne zgolj ali prvenstveno v mestih: ekstrapolacija evidence iz šolskih gradiv naju je usmerila k zemljiškoknjižnim pregledom posesti določenih družin. Pravzaprav se je zdelo najbolj presenetljivo, kako so v primerjavi s podatki Zemljiške knjige skoraj vse družine imele relativno veliko nepremične posesti, ki so bile prostorsko zelo na daleč razpršene. Sama na sebi se vsiljuje teza, da je šlo za nekakšno dogovorno ekonomijo, usmerjeno v zagotavljanje resursov nadaljnega prostorskega razvoja: z drugimi besedami, premožne judovske družine so očitno aktivno iskale priložnosti za ugodne nakupe nepremičnin, od stavb in hiš pa do njiv in gozdov, v skladu z razvojnimi predvidevanji in načrti, ki se retrospektivno kaže kot racionalno in načrtno, čeprav je bilo v bistvu skoraj gotovo prvenstveno špekulativno. Nenazadnje pa je šlo za nujo: če tezo podložimo z dokazi visoke rodnosti judovskega prebivalstva v Prekmurju, potem postane pridobivanje nepremičnin v disperznem vzorcu še bolj razumljivo. Vendar je aktivno pridobivanje nepremičnin z gospodarskim potencialom hkrati tudi dokaz, da je bilo, glede na maloštevilnost Judov, disproporcionalno mnogo judovskih družin članic visokoslojne gospodarske elite Prekmurja, ki je zagotavljala kulturnogospodarsko iniciativo in razvojno imaginacijo.

34 Vir: šolske matice, Pokrajinski arhiv Maribor (PAMB).

Zemljiška knjiga kot nadgradnja virov številčnega in posestnega razvoja judovskega prebivalstva v Prekmurju

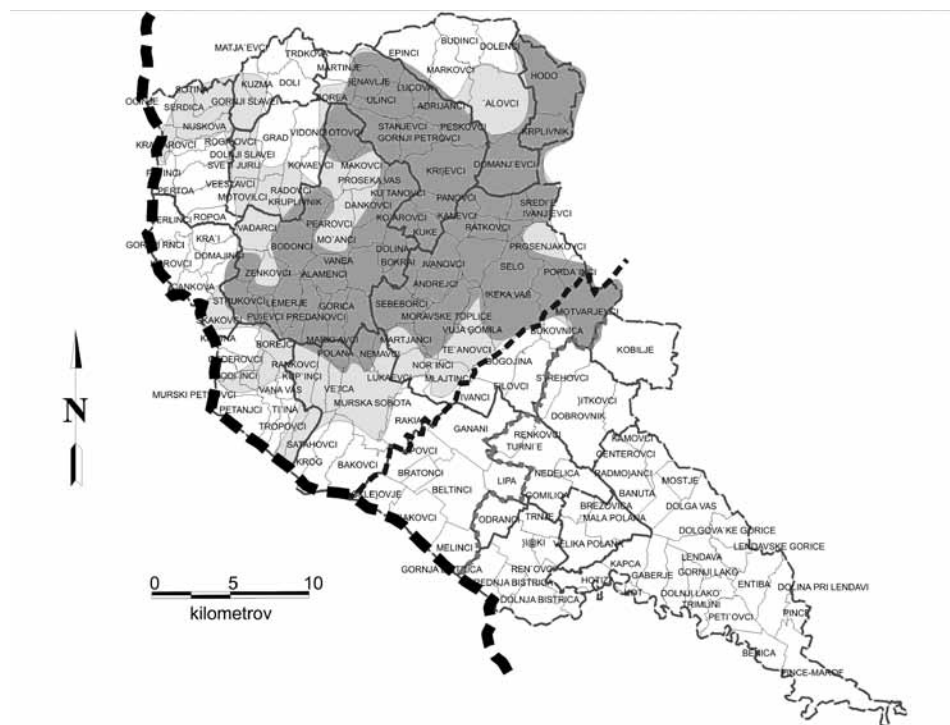
Ne glede na tovrstne strategije nabavljanja zemljiške lastnine imajo vzorci lastniške strukture določene skupne poteze, ki so se oblikovale v odvisnosti od mikrolokacije. Tako so nepremičnine v lasti Judov poudarjeno številčnejše in razpršene v Železni županiji, torej na širšem območju Murske Sobote, ki je imela še v začetku 19. stoletja večino protestantskega prebivalstva (Slika 8). Tudi kasnejši popisi prebivalstva kažejo, da je v samem mestu npr. leta 1900 bilo okrog 35 odstotkov protestantov. V odnosu do kulturnogospodarskih vodil in vizij so si bili Judje in protestanti torej bistveno bolj kongenialni kot npr. Judje in pretežno katoliško prebivalstvo.

Stara županijska meja med Železno in Zalsko županijo je potekala prav med Motvarjevci in Pordašinci na severovzhodu in Tešanovci in Bogojino vse do Dokležovja, ki je že pripadalo Zalski županiji. Podobno kot je bila, z izjemo Motvarjevec, županijska meja ključna pri distribuciji in razmejitvi protestantskega oz. katoliškega prebivalstva, je bila taista meja pomembna tudi pri poseljenosti Judov sredi 19. stoletja. Na eni strani imamo relativno disperzno judovsko prebivalstvo in zemljiško lastnino širše okolice Murske Sobote, na drugi pa dosti bolj strnjeno koncentracijo judovskega prebivalstva v mestih Lendava in Beltinci. Šele sekundarno se judovsko prebivalstvo prične poselitveno in lastniško širiti iz teh dveh centrov tudi v okoliške vasi in trge. Tako dosežejo Judje npr. Bogojino, kjer jih popis iz leta 1900 zabeleži kar deset (Tabela 5, Slika 7).

Opomnimo, da je Bogojina mejno naselje ob županijski meji. Sosednji Tešanovci so denimo že v Železni županiji, kjer je ta čas značilna izjemno razdrobljena posest z mnogoštevilnimi lastniki. Primerjalno ima Bogojina manj nepremičninskih lastnikov, značilno pa je tudi to, da je bila še okoli leta 1870 brez judovskega prebivalstva, medtem ko so Judje v Tešanovci tedaj bivali že dolgo. Nekakšna sekundarna disperzija Judov se je ob začetku 20. stoletja zgodila prav na tem območju, ko je kot nov subcenter zacvetel Dobrovnik z močno judovsko skupnostjo (42 oseb). Učinek »notranje« županijske meje je bil torej vsaj dvoplasten. V prvi vrsti gre za specifično notranjo ureditev Železne županije, ki je omogočila regeneracijo protestantskega prebivalstva, slednja pa je nato podredno omogočila koncentracijo judovskega prebivalstva, ki se ekonomsko precej okrepi in prične s prekomejno penetracijo z Ravenskega in Goričkega v naselja na Dolinsko Prekmurje³⁵ (Slika 8).

35 Prekmurje se notranje deli na tri mezoregije: Goričko, Ravensko in Dolinsko. Slednje razpada v štiri submezoregije: Markovsko, Lendavsko, Dobrovniško in Kobiljansko Dolinsko. Tej regionalizaciji ustrezajo tudi lokalni govori prekmurskega jezika.

Slika 8: Karta politične ureditve današnjega ozemlja Prekmurja z vrisanimi historičnimi mejami* in prisotnostjo protestantov (temno=večinska; svetlo=manjšinska)³⁶

* (črtkana – »Litvanska« meja med Avstrijo in Ogrsko; drobna črtkana – meja med Železno in Zalsko županijo na Ogrskem; pikasto črtkana – občinska meja med Mursko Soboto in Lendavo po letu 1963, ko je bila ukinjena občina Beltinci; poudarjene sklenjene črte – meja med občinami po letu 1998; tanke sive črte – meje katastrov naselij)

Opazen je difuzijski učinek prostorskega razprševanja judovskih prebivalcev skozi čas, ki se je širil s protestantskih, severnih in zahodnih predelov Prekmurja, v katoliške južne in vzhodne. Očitno se je katoliško prebivalstvo šele po akomodaciji judovskega prebivalstva v Prekmurju lažje odločalo za prodajo posesti kakemu Judu ali neredko tudi Judinji, ki so si tako osnovali družine tudi v katoliških naseljih. Kulturnogospodarski pomen Judov se je tako še širil in večal, saj so naselja z judovskim prebivalstvom rasla tako v demografskem kot ekonomskem smislu. Judje so bili pogosto ustanovitelji lokalnih mestnih, trških ali vaških gostiln, trgovinic in obrtnih storitvenih in proizvodnih obratov. Večino naselij na Ravenskem in Goričkem je zaznamovala vgrajena protestantsko-katoliška dvojnost prebivalstva; Judje so se v teh razmerah izjemno dobro znašli in očitno uspešno našli svoje preživetvene niše: razen v Čakovcu, Nedelišču, Murskem Središču in ostalih večjih centrih se v Medjimurju kot izrazito katoliški ogrski deželi niso uspeli primerljivo dobro vključiti. Kakor v Prekiji v avstrijskem delu Monarhije je tudi tod za Jude tok reke Mure kot

36 Vir: Josipovič, 2004:89.

ločnica in meja naseljevanja in kulturnogospodarskih dejavnosti.

Dodajava tudi, da urejenost zemljiških knjig močno niha od občine do občine. Na Dolinskem, torej v Zalskem delu Prekmurja, je denimo za Bogojino in Filovce zelo urejena. Med zemljiškimi lastniki tega časa najdemo zelo malo judovskih priimkov, veliko več jih je v sosednjih sosednjih Tešanovcih in Vučji Gomili³⁷ (Tabela 5; Slika 7). Filovci in Bogojina imata primerjalno več parcel, a bistveno nižjo pestrost priimkov lastnikov; nekaj priimkov se zelo pogosto ponavlja. Drobitev zemlje je povzročala izseljevanje lokalnega prebivalstva, kar se je pogosteje dogajalo na Goričkem in v protestantskih območjih Prekmurja (Josipovič, 2011). Bogojina je sploh znana po tem, da je imelo nekaj lokalnih družin ob veliko zemlje tudi veliko gozda, sploh npr. družina Ošlaj³⁸.

Judje v Sloveniji po vojni in projekcija razvoja judovskega prebivalstva pod pogoji predvojnega demografskega procesa

Po koncu druge svetovne vojne je na območju, ki ga je teritorialno pokrivala državna osnovna šola v Murski Soboti, ostalo vsega pet družin ali posameznikov, ki so bili zabeleženi kot potomci prebivalstva, zavedenega kot Judje v šolskih maticah (statistikah). Od tega so bile le tri osebe rojene po vojni, in sicer v obdobju med 1948 in 1952.

Popisi v socialistični Jugoslaviji so za območje Slovenije Jude še vedno navajali kot versko ali narodnostno oznako, podrobnejših podatkov pa niso prinašali. Razlog za to verjetno ni številčna neznatnost judovske populacije, temveč prej politična in ideološka ozadja. Obstaja namreč več manjših populacij (npr. Vlahi, Turki), ki so bili podrobneje analizirani po statusu aktivnosti, poklicu in izobrazbi. Tako tudi prvi povojni socialistični popis iz leta 1948 Jude podrobneje prikazuje zgolj po pismenosti, strukturi po spolu in petletnih starostnih skupinah.³⁹ V prvem desetletju po vojni se je namreč večina preživelih prekmurskih Judov izselila iz Slovenije in Jugoslavije, mestoma tudi pod izrecnimi političnimi pritiski in izsiljevanji, potekali so nacionalizacijski procesi, razprodaje občinske lastnine, uničevanje judovskih pokopališč, in montirani procesi proti preživelim velikim judovskim trgovcem, obrtnikom in industrialcem ter zemljiškim lastnikom, ki so jih obsojali veleizdaje, sovražnega odnosa do delovnega ljudstva itd. Mogoče je sklepati, da je oblast, in z njo državna statistika, Jude štela za prebivalstvo, ki bo dokončno izginilo.

Skupno je po statističnih podatkih za leto 1948 na območju SRS živel 25 Judov, zabeleženih kot »Jevreji« vsled srbskega uradnega jezika v tedanji FLRJ, od tega 13 moških in 12 žensk zelo različnih starosti.⁴⁰ Omeniti velja, da razen ene osebe v starosti 15 do 19 let ni niti enega otroka. V starosti 40–59 let ni niti enega preživelega moškega, ki bi se opredelil kot Jud, niti nobene osebe, starejše od 80 let (Tabela

37 Madžarsko ime za Vučjo Gomilo je Zsidahegy, kar bi pomenilo »Judovski breg«.

38 Zemljiška knjiga (ZK), 1912.

39 Popis prebivalstva 1948, Statistični urad Republike Slovenije.

40 Vir: Popis 1948, Knjiga V, 26–29.

7). Že v naslednjih petih letih število Judov statistično upade na vsega 15 oseb.⁴¹ Kako kontroverzni so lahko statistični podatki, nam pove denimo že podatek, da je bil leta 1953 en judovski deček star 6 let, leta 1948, torej pet let prej, pa ni bilo niti enega v starosti 0–4 let (ibid.). Da je bila fluktuacija v opredelitvah velika, potrjujejo podatki popisa iz leta 1953, ki izjemoma, podobno kot le še podatki popisa leta 1991, beležijo veroizpoved prebivalstva. Tokrat se judovska veroizpoved pojavi kot »mojsijeva«.⁴² Skupno je bilo »mojsijevcev« v Sloveniji 68, v etničnem smislu pa so se na popisu opredeljevali kot Slovenci (47 oseb), Hrvati (4), Srbi (2), Nemci (1) in druge narodnosti (14 oseb). Med slednjimi so bile tri osebe razvrščene kot »ostali Sloveni«, 11 oseb pa kot »ostali nesloveni«. Tu je šlo gotovo pretežno za Jude, v oči pa bode dejstvo, da ni zajetih vseh 15 oseb, ki so v etničnih statistikah opredeljeni kot Judi, saj štiri (4) osebe manjkajo!

Tabela 7: Starostna struktura Judov v Sloveniji v letih 1948 in 1953 (vir: Popisa 1948 in 1953, SURS)

	Skupaj	M 1948	Ž 1948	Skupaj	M 1953	Ž 1953
0 do 4	0			2		2
5 do 9	0			1	1	
10 do 14	0			0		
15-19	1	1		1		1
20-24	2	1	1	1		1
25-29	3	2	1	0		
30-34	3	2	1	1	1	
35-39	2	1	1	2	1	1
40-44	1		1	2	1	1
45-49	2		2	2		2
50-54	1		1	1	1	
55-59	0			0		
60-64	3	1	2	0		
65-69	3	3		1		1
70-74	2	1	1	0		
75-79	2	1	1	0		
80-84	0			1	1	
85+	0			0		
Skupaj	25	13	12	15	6	9

Leta 1961 je bilo v Sloveniji popisanih 21 oseb z »judovsko narodnostjo«.⁴³ Že leta 1971 pa število naraste na 72, od tega jih je v Prekmurju 6, in sicer vsi v občini Lendava. V občini Maribor jih je bilo prav tako 6, v Ljubljani pa 16.⁴⁴ Leta 1981 število Judov statistično upade na vsega 9, in sicer najdemo po tri (3) v Ljubljani in v Škofji Loki, po enega (1) pa v Mariboru, Slovenj Gradcu in Mozirju.⁴⁵ Popis 1991

41 Vir: Popis 1953, Knjiga II, tabela 3.

42 Vir: Popis 1953, Knjiga VI, tabela 11.

43 Vir: Popis 1961, knjiga VII, 16–7.

44 Vir: Popis 1971, Knjiga II/I, 16–7.

45 Vir: Popis 1981, knjiga I-I-III, 26–31.

je bil zadnji vsejugoslovanski popis, ki je temeljil na bolj ali manj enaki metodologiji v vseh republikah bivše SFRJ. V Sloveniji je ta popis »nameril« 37 Judov, od katerih jih je največ živel v občini Lendava (10 ali 27 odstotkov vseh v Sloveniji statistično zabeleženih Judov. Sledijo ljubljanske občine s skupno 13 Judi, največ v Šiški (6) in Centru (4), sledijo Nova Gorica s tremi opredeljenimi kot Judi, s po dvema Murska Sobota in Novo mesto, štirje so živeli na Štajerskem (po en v Mariboru, Ormožu, Celju in Šmarju pri Jelšah), še trije pa na Primorskem, po en v Kopru, Piranu in Sežani.⁴⁶ Kaže se torej nihajoča redistribucija judovskega prebivalstva, saj v Prekmurju znova najdemo 12 oseb ali tretjino (32,4 odstotka) slovenskih Judov, ena tretjina jih živi na širšem območju Ljubljane (13 ali 35,1 odstotka), v primorskih mestih ob meji z Italijo pa opažamo novo »zgodstitev« s 16 odstotki slovenskih Judov. Popis prebivalstva iz leta 2002 je zabeležil le 28 Judov, medtem ko jih je bilo za judovsko veroizpoved opredeljenih 99.⁴⁷

Zanimivo je, da je bilo še leta 1991 zabeleženih 199 oseb oziroma 201 oseba judovske⁴⁸ veroizpovedi. Tu je geografska distribucija še bolj zanimiva. Kar 51 (25 odstotkov) oseb judovske veroizpovedi je živel v ljubljanskih občinah, 18 v Celju, 17 v Mariboru, 14 (7 odstotkov) v Prekmurju, od tega 8 v Lendavi in 6 v Murski Soboti, itd.⁴⁹

Zadnji popis iz leta 2011 je hkrati prvi registrski popis prebivalstva. To pomeni, da se je klasična metoda popisovanja prebivalstva »od vrat do vrat« umaknila kompilacijam podatkov, zbranih iz drugih virov. Ker različni viri ne vsebujejo podatka o etnični in verski pripadnosti za vse prebivalstvo, se ta podatek ne izkazuje več. Na ta način je Slovenija prevzela varianto francoskega modela statistično dostopnega opisa prebivalstva, pri katerem razlikuje le med državljani in tujci, ki prebivajo v Sloveniji.

Statistično urejeni nabori podatkov, kakršen je ljudsko štetje, skozi vso svojo zgodovino, ki je nerazdružen del zgodovine nacionalnega projekta države in naroda, izkazujejo mnogovrstne limitacije doktrin in ideologij pripadništva, od katerih retrospektivno mnoge razpoznavamo in jih lahko prepričljivo kontekstualiziramo.⁵⁰ V času po drugi svetovni vojni in holokavstu je najbolj prepričljiva domneva, da je samoizjavljanje prebivalcev Slovenije nihalo v skladu z občimi percepcijami relativne varnosti takega samooznačevanja; zaskrbljujoče pa je dejstvo, da so tovrstna nihanja očitno vztrajala tudi v deklarativno demokratični Sloveniji po njeni državni osamosvojitvi, kot kaže diskrepanca v podatkih o samoizjavljenih Judih v ljudskih štetjih 1991 in 2002.

Upoštevaajoč te dejavnike in dispozicije, projekcije prebivalstva kažejo, da bi danes

46 Vir: Popis 1991, RR 617/1994, 116–7.

47 Vir: Popis 2002, SURS.

48 Razlika za dve (2) osebi izhaja iz metodološkega usklajevanja s popisom iz leta 2002. Če uporabimo metodologijo popisa 2002 tudi za leto 1991, bi bilo število opredeljenih za judovsko veroizpoved 199 namesto 201, saj sta bili dve osebi začasno odsotni iz Slovenije (vir: SURS).

49 Vir: Popis 1991, RR 617, 1994, 118–9.

50 Posebej za problematiko štetja Judov skozi zgodovino na slovenskem ozemlju gl. tudi delo Andreja Pančurja, 2011.

(2012) na območju Prekmurja pod demografskimi pogoji, veljavnimi v desetletjih pred II. svetovno vojno, in ob politični kontinuiteti brez epizod masovnega nasilja in holokavsta, živelo med 5.000 (nizka varianta) do 7.000 (srednja varianta) oz. nekaj nad 8.000 ljudi, potomcev zunanje razpoznanih in samoizjavljenih Judov pred letom 1941 (natančneje 8.051 po visoki varianti). V tej projekciji prvi in drugi demografski prehod štejeva za variabli, ki bi imela drugačne instigacije, čase nastopa in možne izhode od tistih, ki so stvar interpretacije linearne zgodovine. Druga svetovna vojna je namreč z demografskega vidika dogajanje, ki z vsemi svojimi posledicami še vedno odločilno oblikuje vse parametre življenja v Evropi. Hkrati sva postavila, da bi usvojeni hipotetični scenarij zelo podprl procese sekularizacije, kar bi omejilo prokreacijo zgolj med pripadniki zaznanih versko/etnično opredeljenih skupin. Prav visoka rodnost, kulturnoekonomska inventivnost in iniciativa, pospešena sekularizacija in rodnost zunaj formalnih zakonskih vezi so trendi z začetka 20. stoletja med prekmurskimi Judi, za katere sva modelno postavila, da bi se krepili in izkazovali koherentno kontinuiteto.

Sklepne opombe

Temeljne ugotovitve analize predstavljenih podatkov so, da je bila judovska populacija do 2. svetovne vojne konstitutivni in močno integrirani del populacijskega pejzaža Prekmurja in sosednjih dežel, da je prisotnost Judov v urbanih središčih mestoma presegala devetino celotnega prebivalstva, po neuradnih podatkih pa še celo precej več. S pomočjo podatkov šolskega arhiva smo ugotovili, da je bil realni obseg judovskega prebivalstva v Murski Soboti in okolici znatno podcenjen, in da je potrebno korigirati ocenjeno število Judov v času pred prvo in pred drugo svetovno vojno. Jugoslovansko obdobje med obema svetovnjima vojnama pokaže na povečano migracijo iz Prekmurja zlasti v mesta na Štajerskem (Maribor, Gradec, Ptuj), vendar to gibanje ni številčno oslabilo judovske skupnosti v Prekmurju. Nasprotno, zaradi relativno višje rodnosti judovskega prebivalstva tako v mestih kot na podeželju se je realni delež judovskega prebivalstva vseskozi povečeval. Najprej se je v drugi polovici 19. stoletja povečevanje ob višji rodnosti odvijalo tudi ob pospešenih imigracijskih tokovih, v prvi polovici 20. stoletja pa se je judovsko prebivalstvo Prekmurja povečevalo najbolj na račun višje rodnosti. Ob povojnem nadaljevanju razvoja judovskega prebivalstva v Prekmurju v predvojnem številčnem obsegu bi smeli danes pričakovati 5.000–8.000 ljudi, potomcev predvojnih prekmurskih Judov, ki bi predstavljali 6–10 odstotkov skupnega prebivalstva Prekmurja.

Projekcijo hkrati podpira tudi organizacija perspektive vzdolž linearne zgodovine. Ker so bili prekmurski Judje poseljeni takorekoč po celotnem Prekmurju po sistemu ena judovska družina v vsako večjo vas, in so večinsko prebivali v treh mestih (Murska Sobota, Lendava in Beltinci), ne zgrešimo v napovedih, če vzamemo za osnovo visoko varianto projekcij (približno 8.000 ljudi). Primerjalne analize so namreč pokazale, da je bilo mestno prebivalstvo v Prekmurju v zadnjih 50 letih izrazito stabilno in ga migracijski tokovi v primerjavi s podeželskim zaledjem, od koder se ljudje izseljujejo, niso zelo prizadevali. Ob kontinuitetnem procesu bi bila stabilizacija gotovo konstanta in bi zajela tudi ruralno prebivalstvo; postuliramo lahko

samo bistveno večjo imigracijo v pokrajino, kar bi demografske procese količinsko še pospeševalo.

Najina tukaj izbrana tehnologija preiskovanja podatkov, ki modelno zgodovine ne pregleduje v smeri od prej do sedaj, temveč obratno, v smeri od sedaj proti prej, po najinem mnenju izkazuje analitsko obetavne rezultate: če namreč zgodovino presojamo v obrnjenem smislu dejanskega poteka, ne moremo nasadati na retrospektivne racionalizacije vzročno-posledičnih verig, temveč se abruptna nihanja in diskontinuitete pokažejo v novi luči, v luči ekstrapolacije stanja, ki je generiralo linearno posledico, pri čemer sta funkciji vzroka in posledice preobrnjeni in razrešeni prisilnega retrospektivnega, to pomeni, nujno apologetskega, ideološko informiranega in teleološkega predteoriziranja. Z drugimi besedami, na ta način je posledica razrešena svojega zdravorazumsko dojetega edinega možnega izteka, ki je v tej optiki hkrati aksiomatično izenačen z domnevnim dejanskim, realitetnim, resničnim iztekom. Linearna optika retrospektivne generalizacije enači z dejanskimi generativnimi plastmi posledic; najin pogled pa pregledovanje zgodovine spremeni v identifikacije prelomov, ki imajo v trenutku učinkovanja vse poti do možnih posledic odprte.

V tej izbrani optiki dejstva, ki sva jih pridobila v arhivih, ekstrapolirala iz statistiki naklonjenih naborov podatkov... interpretativno nič več ne vodijo v edini nujni iztek, ki je retrospektivno interpretacijsko nujno izkrivljen in razrešen pogleda dejanskih akterjev, in sama na sebi nikoli ne pomenijo nujno enega in edinega vzročno-posledičnega izteka. Bolj poetično rečeno: dejstvo, da so se mnogi Judje, čeprav številčno v celoti tako rekoč zanemarljiv delež prebivalstva, uveljavili kot člani kulturnoekonomske elite, izpostavlja njihovo skupinskost, ki je bila očitno veliko bolj individualizirana in atomizirana, kot to lahko retrospektivno dojame in predstavi linearna zgodovina, ki jih retrospektivno uvršča v enoten populacijski konglomerat celo tako, da jim pripisuje aktivno, zavestno skupinskost, in njihovo kulturnoekonomsko vizijo in delovni slog, ki sta kratek čas diktirala razvoj kompleksnosti življenja v Prekmurju, in ki ju ni mogoče generalizirati v njihovo domnevno elitistično, asocialno, protoneoliberalno držo, kar vse je v bistvu za nazaj racionalizacija in apologija antisemitizma in bridke slojne in razredne sovražnosti. Vprašanje je namreč, ali vrhunec slednjih dveh v Sloveniji predstavlja holokavst, ali pa povojno režimsko ravnanje.

* * *

DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES AND PROJECTIONS POST-GENOCIDE: THESES

Damir Josipovič, Irena Šumi

Summary: The article addresses a point of theoretical interest that has been hitherto, in the vast literature on the Holocaust and its consequences, seemingly neglected. The proposition is that aside to the consequences suffered by the survivors, a vast scale depletion of human, economic and cultural resources also occurs in the spaces where the Holocaust, or any genocide victims, were uprooted from, and destroyed. The authors analyse the situation of the real estate property relationships and distribution before WWII in Prekmurje, and inspect the school records on Jewish pupils and students before and after the war, evidence to contrast against very volatile official statistics and census data of the period. The authors propose that this reverse methodology of inspection of data reveals, on the one hand, the flaws in the generalised perspectives on the circumstances of the Holocaust, as well as allowing for methodologically correct, statistical “if scenarios” speculations of population and social trends were there no genocide interfering. This retrospective exercise illuminates certain social agencies that the interpretations *ex post facto* obviously neglect, or miss upon.

Ključne besede: demografija Prekmurja; učinek holokavsta na populacijo; splošne posledice genocida; populacijske projekcije; Judje v Prekmurju

Keywords: demographics in Prekmurje; population impact of the Holocaust; general localized consequences of genocide; population projections; Jews in Prekmurje

Podatki o avtorjih

BORIS HAJDINJAK, zgodovinar in geograf, zaposlen na I. Gimnaziji Maribor. Ukvarja se s srednjeveško zgodovino slovenske Štajerske in predvsem Ptuja. Z zgodovino Judov in judovstva v Sloveniji se ukvarja od leta 2004 dalje.

DAMJAN HANČIČ, zgodovinar, zaposlen v Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani. V okviru Ministrstva za pravosodje je pred leti raziskoval po drugi svetovni vojni zaplenjeno premoženje Judov v Sloveniji. Med njegove osnovne raziskovalne interese spada raziskovanje totalitarnih režimov na Slovenskem v 20. stoletju, zlasti revolucionarnega nasilja med drugo svetovno vojno.

KLEMEN JELINČIČ BOETA, antropolog in zgodovinar, samostojni ustvarjalec. Ukvarja se z Judi na Slovenskem, še posebej srednjeveško zgodovino Judov slovenskih dežel. Med njegove druge interese spadata antropološka in sociološka analiza razrednega vprašanja na Slovenskem ter ustvarjalna literatura.

DAMIR JOSIPOVIČ, geograf in demograf, je zaposlen na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Ukvarja se s problematiko prvega in drugega demografskega prehoda, z migranti v Sloveniji in Jugoslaviji, ter vprašanji rodnosti. Posebej je specializiran za demografske projekcije.

OTO LUTHAR, zgodovinar, sodelavec Sekcij za interdisciplinarne raziskave ZRC SAZU in predavatelj na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Ob zgodovini zgodovinopisja in zgodovini idej se ukvarja tudi z usodo judovske skupnosti v Prekmurju.

ANDREJ PANČUR, zgodovinar, zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ukvarja se z gospodarsko in socialno zgodovino na Slovenskem v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. V zadnjem času se je ukvarjal predvsem z zgodovino Judov na ozemlju današnje Slovenije do konca druge svetovne vojne, v novejši raziskavah pa se posveča zgodovini različnih marginalnih skupin (režeži, berači, potepuhi, Romi).

RENATO PODBERSIČ, zgodovinar, zaposlen v Študijskem centru za narodno spravo, Ljubljana. V okviru proučevanja totalitarizmov 20. stoletja na Slovenskem raziskuje tudi holokavst na mejnem področju Slovenije in Italije, posebej pa se posveča zgodovini Judov na Goriškem. Med njegove druge interese spada raziskovanje medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja na Primorskem.

HANNAH STARMAN, politologinja mednarodnih odnosov, je v letih 2011/12 gostujoča raziskovalka Spominskega muzeja holokavsta Združenih držav kot štipendistka sklada Diane in Howarda Wohla. Ukvarja se z varnostno problematiko Izraela ter zgodovino in sodobnostjo slovenskih Judov.

IRENA ŠUMI, antropologinja, zaposlena v Inštitutu za medkulturne in judovske študije, Evropski center Maribor. Ukvarja se z zgodovino in antropologijo holokavsta v Sloveniji in vprašanjem restitucije državljskih in premoženjskih pravic slovenskih Judov. Med njene druge raziskovalne interese spada antropologija etničnosti, nacionalizma in mejnosti, rasizmi in antisemitizem ter študije postsocializmov in postkolonij.

MAJA TOŠ, zgodovinarica, študentka podiplomskega študija zgodovine na Univerzi na Dunaju. Ukvarja se predvsem z zgodovino plemstva, z geografskim prostorom nekdanje Habsburške monarhije v obdobju med 15. in 17. stoletjem ter z aspekti zgodovine vsakdana, verske in socialne zgodovine. V tem kontekstu je njen raziskovalni interes tudi preučevanje judovstva na Štajerskem v srednjem veku s poudarkom na Judih in njihovi gospodarski in socialno-družbeni vlogi v štajerskih mestih ter pri njihovem navezovanju na širši srednjeevropski prostor.

MARJAN TOŠ, zgodovinar in zgodovinski antropolog, zaposlen v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Raziskovalno se ukvarja z zgodovino štajerskih in prekmurskih Judov in zgodovino holokavsta in posledic na Štajerskem in v Prekmurju. Kot kustos se ukvarja z vizuelno in dokumentacijsko prezentacijo historičnih gradiv.

MARKO ZAJC, zgodovinar, zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Raziskoval je reprezentacijo Judov v avstrijski statistiki, prisotnost judovskih beguncev v Jugoslaviji pred in med drugo svetovno vojno ter antisemitizem v slovenski javnosti pred letom 1918. Ukvarja se z zgodovino mejnosti, nacionalizmov, jugoslovanstva in habsburške monarhije.

Bibliografija

- Ackerl, Isabella. "Schatzhäuser Österreich" - Das Österreichische Staatsarchiv, Österreich Dokumentation. Wien: Bundespressdienst. 1996.
- Adler, Hans G. *Theresienstadt 1941 – 1945: das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie*. Tübingen: Mohr. 1960.
- Alexander, Jeffrey C. *Remembering the Holocaust. A debate*. Oxford: Oxford Univ. Press. 2009.
- Alič, Janez et al. (ur.). *Buchenwald: zbornik*. Ljubljana: Borec. 1983.
- Altieri, Orietta. "La comunità ebraica di Gorizia e le leggi razziali." *Qualestoria*. 17. Trieste. (1989): 85-90
- Anaf, David. *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia (Summary) / Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: D. Vasović. 2005.
- Anderl, Gabriele in Manoschek, Walter. *Neuspelo bešstvo: jevrejski "Kladovo-transport" na putu za Palestinu 1939-1942*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej. 2004.
- Anders, Majda. "Zgodovina gimnazije v Murski Soboti. Devetdeset let, vgrajenih v spreminjajočo se podobo Prekmurja." Jakoša, Suzana (ur.). *Devetdeset let gimnazije v Murski Soboti: [zbornik ob devetdesetletnici gimnazije v Murski Soboti]*. Murska Sobota: Gimnazija. 2009: 9-24.
- Anderson, Benedict. *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis. 2007.
- Arčon, Katjuša. "Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi": Nasprotja med slovenskimi goriškimi časopisi glede judovstva." *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*. 15:1 (2008): 107-119.
- Arendt, Hannah. *Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books. 1951.
- Arnon, Aleksander. "Rad na pomaganju emigranata." Levi-Dale, David (ur.). *Spomenica: 1919-1969*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije. 1969: 73-80.
- Arrigo Carnier Pier. *Lo sterminio mancato - La dominazione nazista del Veneto-orientale 1943-45*. Milano: Mursia. 1982.
- Babšek, Andreja et al., *Zvezdna proga: razstava o holokavstu: Mariborska knjižnica, Sinagoga Maribor, april – junij 2011*. Maribor: Mariborska knjižnica – Sinagoga. 2011.
- Bajzik, Zsolt in László Mayer (ur.). *Dokumentumok a zsidóság üldözötésének történetéhez. Iratok a Vas megyei levéltárból*. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ. 1994.
- Bar Shaked, Gavriel (ur.). *Nevek a Zala megyéből kizott zsidok nevei = Shemot ha-Megorshim mi-meboz Zaalah = Names of the Deported Jews from Zala County*. New York: Beate Klarsfeld Foundation in Jerusalem: Yad Vashem. 2002.
- Baumgartner, Egon. "Najdbe novcev v Mariboru." *Kronika slovenskih mest 1*. 1934: 298-300.
- Baumgartner, Egon. "Numizmatična najdba v Mariboru 1938." *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Maribor: Obzorja. 34 (1939): 97-100.

- Baumgartner, Egon. "Važna numizmatična najdba v Mariboru." *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Maribor: Obzorja. 27 (1932): 33-37.
- Bedrač, Marjetka. *Sinagoga Maribor: ob desetletnici delovanja = Maribor Synagogue: celebrating the first decennial*. Maribor: Sinagoga, center judovske kulturne dediščine. 2011.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941-1944 1.-2.* Biblioteka Stradanja i otpori 6-7. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 1989.
- Beljanski, Miljenko. "Somborski Jevreji (1735-1970)." *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*. 4. (1979): 1-54.
- Berend, Nora. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary, c. 1000 - c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press. 2001.
- Bergmann, Werner et al. "Introduction." Bergmann, Werner et al. (ur.). *Exclusionary Violence: Antisemitic Riots in Modern German History*. Ann Arbor: University of Michigan Press. 2002: 8-11.
- Beutl, Berndt. "Antisemitismus und Judenverfolgung in Graz. Die Zerstörung der Israelitischen Kultusgemeinde 1938-1940." Karner, Stefan Karner (ur.). *Graz in der NS-Zeit 1938-1945*. Graz, Wien, Klagenfurt: Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen. 1999: 25-39.
- Bezwińska, Jadwiga in Danuta Czech (ur.). *Auschwitz in den Augen der SS. Rudolf Höß, Perry Broad, Johann Paul Kremer*. Oświęcim: Staatliches Museum Auschwitz-Birkenau. 2008.
- Bigsby, Christopher. *Remembering and Imagining the Holocaust: The Chain of Memory*. Cambridge: Cambridge Univ. Press. 2006.
- Bihl, Wolfdieter. "Die Juden." Wandruszka, Adam in Peter Urbanitsch (ur.). *Die Habsburgermonarchie, 3. knjiga: Die Völker des Reiches, 2. del*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1980.
- Biro, Zolta. "Jevrejski lekari u borskom logoru." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2001: 236-238.
- Blau, Boris. *Studenti Židovi Medicinske fakulteta u Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb. 2006.
- Blodig, Vojtěch. *Terezín in the »Final solution of the Jewish question« 1941-1945. Guide to the Permanent Exhibition of the Ghetto Museum in Terezín*. Prague: Oswald, 2003.
- Bocchini Camaiani, Bruna. "Chiesa cattolica italiana e leggi razziali." *Qualestoria*. 17. Trieste. (1989): 43-66.
- Boeckh, Katrin. "Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. Godine." *Časopis za suvremenu povijest*. 27: 1. (1995): 33-53.
- Bolaffio, Giuseppe. "Gli ebrei a Gorizia. Scomparsa di una gloriosa Comunità." *Iniziativa Isontina*. 13. (1971).
- Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008.
- Botsch, Gideon. "An der Konferenz beteiligte Behörden." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen*

- Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 84-97.
- Bračič, Vladimir. "Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja." Bračić, Vladimir (ur.). *Poetovio-Ptuj 69-1969: Zbornik razprav ob tisočdevetst letnici*. Maribor: Založba Obzorja. 1969.
- Braham, Randolph L. *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account 1.-2.* New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews. 1963.
- Braham, Randolph L. *The Politics of Genocide: the Holocaust in Hungary. Revised and Enlarged Edition 1.-2.* East European monographs CCCL. New York, Boulder: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies/The City University of New York - Social Science Monographs. 1994.
- Braham, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary. Condensed Edition.* Detroit: Wayne State University Press. 2000.
- Brandt, Kersten et al. (ur.). *Before They Perished... Photographs Found in Auschwitz*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2006.
- Brenner, Hans. "Der 'Arbeitseinsatz' der KZ-Häftlinge in den Außenlagern des Konzentrationslagers Flossenbürg – ein Überblick." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 682-706
- Brenner, Michael. "Zwischen Revolution und rechtlicher Gleichstellung" Brenner, Michael et al. (ur.). *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band 2, 1780-1871.* München: Verlag C. H. Beck. 2000.
- Browning, Christopher. *The Origins Of The Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy September 1939-March 1942.* London: Arrow Books. 2005.
- Bruger Eveline et al. *Geschichte der Juden in Österreich.* Wien: Verlag Carl Ueberreuther. 2006.
- Brugger, Eveline in Birgit Wiedl. *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 1: Von den Anfängen bis 1338,* Innsbruck - Wien – Bozen: Institut für Geschichte der Juden in Österreich. StudienVerlag. 2005.
- Brugger, Eveline in Birgit Wiedl. *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 2: 1339-1365,* Innsbruck, Wien, Bozen: Institut für Geschichte der Juden in Österreich. StudienVerlag, 2010.
- Brugger, Eveline. "Von den Ansiedlung bis zur Vertreibung – Juden in Österreich im Mittelalter." Brugger, Eveline et al. *Geschichte der Juden in Österreich.* Wolfram, Herwig. Österreichische Geschichte. Wien: Ueberreuter. 2006: 123-227.
- Brumen, Borut. *Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941.* Murska Sobota: Pomurska založba. 1995.
- Bruner, Vera. "U ćeliji 33, u Terezinu." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 3.* Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2005: 91-96.
- Brunner, Walter. "Geschichte der Juden auf dem Gebiet des heutigen Steiermark im Mittelalter." *Časopis za zgodovino in narodopisje.* Maribor: Obzorja. 71 (2000) 1-2: 71-94.
- Brunner, Walter. "Juden in Graz von deren Verbreitung 1496/1497 bis zur

Gegenwart.” Brunner, Meinhard et al. *Geschichte der Stadt Graz, Bd. 1: Lebensraum - Stadt – Verwaltung*. Graz: Kulturamt der Stadt Graz: im Eigenverlag der Stadt Graz. 2003: 335-350.

Brvar, Klemen. “Dobro nam došli, bračo Slovenci!” *Izgnanci iz Maribora med drugo svetovno vojno kot del nemške raznarodovalne politike*. [diplomsko delo]. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete. Univerza v Ljubljani. 2007.

Brvar, Klemen. “Tlakovci spomina.” Babšek, Andreja et al. *Zvezdna progla: razstava o holokaustu: Mariborska knjižnica, Sinagoga Maribor, april - junij 2011*. Maribor: Mariborska knjižnica – Sinagoga. 2011: 21-22.

Burian, Michal et al. *Assassination: operation Anthropoid 1941-1942*. Prague: Ministry of Defence of the Czech Republic – AVIS. 2002.

Butler, Rupert, Ferenc, Tone. *Ilustrirana zgodovina gestapa. Gestapo v Sloveniji*, Radenci: Style maxima. 1998.

Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. III, Provincia di Gorizia, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione. Udine. 1990.

Caffaz, Ugo. “Le leggi razziali – Consenso/dissenso.” *Qualestoria*. 17. Trieste. (1989): 23-32.

Cankar, Tadej. *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma*. [diplomsko delo]. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. 2003.

Cassedy, Ellen. *We are here. Memories of the Lithuanian Holocaust*. Lincoln & London: Univ. of Nebraska Press. 2012.

Cedarmas Adonella. *La comunità israelitica di Gorizia 1900-1945*. Pasian di Prato: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione. 1999.

Cenić, Suzana. “Blizanci i vivo eksperimenti.” Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 2*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2003: 127-136.

Cesarani, David. *Eichmann: His Life and Crimes*. London: Vintage 2005.

Chmel, Joseph. *Geschichte Kaiser Friedrich IV. und seines Sobnes Maximilian 1. Geschichte K. Friedrichs IV. vor seiner Königswahl*. Hamburg: Friedrich Perthes. 1840.

Curk, Jože. “Urbana podoba Ptuja v 14. Stoletju.” Masten, Marija Hernja (ur.). *Mestni statut 1376: Mednarodni simpozij Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru, Ptuj 17. in 18. oktober 1996*, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Gradivo in razprave 1. Ptuj: Zgodovinski arhiv. 1997: 27-37.

Cvirn, Janez. *Aufbiks!: Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. in 20. stoletja*. Celje: Visual Production. 2006.

Czech, Danuta. *Kalendarium. Gli avvenimenti nel campo di concentramento di Auschwitz-Birkenau*, ANED – Associazione nazionale ex deportati politici nei campi nazisti. 2002.

Čaćinovič, Rudi. *Zgodbe minulega sveta*. Murska Sobota: samozaložba. 1999.

Čeh, Majda. “Vinogradništvo v Halozah.” *Ptujski zbornik IV*. Maribor: Založba Obzorja. 1975.

Čeh, Suzana (ur.). *Okrajna komisija za vojno škodo Maribor: 1945-1946*. Inventarji 6. Maribor: Pokrajinski arhiv. 1996.

- Černy, Dragica. "Rast prebivalstva v Prekmurju." *Kronika*. 1: 2. 1953.
- Ćorović, Miloš. *Admiral na belom konju: mađarske ratne godine*. Beograd: Narodna knjiga. 1981.
- De Felice, Renzo. *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi. 1961.
- Despot, Miroslava. "Protizidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883." *Jevrejski almanah: Savez jevrejskih opština Jugoslavije*. 1957-1958.
- Dierl, Florian. "Krieg und Volker mord im östlichen und südöstlichen Europa." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 54-65.
- Dobrovšak, Ljiljana. "Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903 -1904." *Časopis za suvremenu povijest*. 37: 3. (2005): 635-652
- Dolar, Jaro. *Spomini: v predzverju literature*. Maribor: Obzorja. 1995.
- Dopsch, Alfons in Anton Mell. *Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. Österreichische Urbare I/2. Wien in Leipzig: Braumüller. 1910.
- Dopsch, Heinz. "Salzburg im 15. Jahrhundert." Heinz Dopsch, Hans Spatzenegger (ur.). *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1*. Salzburg: Anton Pustet. 1983: 487-593.
- Dopsch, Heinz. "Die Salzburger Juden im Mittelalter bis zum ihrer Ausweisung 1498 / Salzburg Jewry in the Middle Ages up to Their Expulsion in 1498." Embacher, Helga (ur.). *Juden in Salzburg: History, Cultures, Fates: [zur gleichnamigen Ausstellung im Salzburger Museum Carolino Augusteum, Ausstellungszeitraum: 26. Juli 2002 bis 12. Januar 2003]*. Salzburg: Anton Pustet. 2002: 23-37.
- Drndić, Daša. *Sonnenschein: dokumentarni roman*. Ljubljana: Modrijan. 2009.
- Dunin-Waśowicz, Krzysztof. "Żydowscy więźniowie KL Stutthof." *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 63. VII-IX. (1967): 3-37.
- Erich Trinks (ur.). *Urkundenbuch des Landes ob der Enns XI. (1391-1396)*. Linz: Oberösterreichisches Landesarchiv in Linz. 1941-1956.
- Fabréguet, Michel. "Entwicklung und Veränderung der Funktionen des Konzentrationslagers Mauthausen 1938-1945." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002: 193-214.
- Fajdiga, Mirko in Vodeb, Dušan. *Športnikom žrtvam za svobodo: 1941-1945*, Maribor: Mariborsko športno društvo Branik. 1983.
- Fedorovič, Tomáš. "Der Theresienstädter Lagerkommandant Siegfried Seidl." *Theresienstädter Studien und Dokumente 2003*. Prag: Sefer-Verlag. 2003: 162-209.
- Ferenc, Tone. "'To ni lepo delo!': okupatorjev dokument o zločinih v Srbiji jeseni 1941." *Borec* 29: 5. (1977): 601-605.
- Ferenc, Tone. "Eichmannovi zločini v Sloveniji." *Borec*. 12: 9. (1960): 370-371.
- Ferenc, Tone. "Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941." *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 15/16: 1-2. (1975/1976): 97-119.
- Ferenc, Tone. "Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941 leta." Mihelič, Darja (ur.). *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: ZRC-SAZU. 1999.

- Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Knjižnica NOV in POS 35. Maribor: Obzorja. 1968.
- Ferenc, Tone. *Satan, njegovo delo in smrt*. Ljubljana: Borec, 1979.
- Filipčič, Milan in Stojan Trošt (ur.). *Dora: KL Mittelbau: zbornik*. Ljubljana: Borec. 1989.
- Filipič, France. *Slovenci v Mauthausnu*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 1998.
- Fischer, Jasna. "Razvoj obrti, industrije in trgovine." Fischer, Jasna (ur.). *Slovenska novejša zgodovina I*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, Ljubljana. 2005: 77-83.
- Fischer, Rolf. *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939: Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München: R. Oldenbourg Verlag. 1988.
- Fišer, Đorđe. "Marš smrti od Bora do Crvenke i dalje ..." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 2*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2003: 281-291.
- Fölkel, Ferruccio. *La risiera di San Sabba*. Milano: Mondadori. 1979.
- Fölkel, Feruccio. *Rižarna: vrata v smrt: nacistično taborišče pri Trstu*. Trst: Založništvo tržaškega tiska. 1990.
- Frankl, Viktor E. "Psiholog doživi taborišče smrti." Frankl, Viktor E. *Kljub vsemu rečem življenju da*. Znanstvena knjižnica. Nova serija 23, Celje: Mohorjeva družba, 1993: 5-73.
- Freudiger, Fülöp. "Five Months." Randolph L. Braham (ur.). *The tragedy of hungarian Jewery: essays, documents, dispositions*. Boulder: Social sciences monographs. New York: Institute for Holocaust studies of the City University of New York. 1986: 237-287.
- Freund, Florian in Perz, Bertrand. "Zwangsarbeit von zivilen Ausländerinnen, Kriegsgefangenen, KZ-Häftlingen und ungarischen Juden in Österreich." Tálos, Emmerich et al. (ur.). *NS-Herrschaft in Österreich: ein Handbuch*. Wien: öbv & htp. 2000: 644-695.
- Freund, Florian in Safrian, Hans. "Die Verfolgung der österreichischen Juden 1938-1945. Vertreibung und Deportation." Tálos, Emmerich et al. (ur.). *NS-Herrschaft in Österreich: ein Handbuch*. Wien: öbv & htp. 2000: 767-794.
- Freund, Florian. "Häftlingskategorien und Sterblichkeit in einem Außenlager des KZ Mauthausen." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 874-886.
- Friedlander, Henry. "Die Entwicklung der Mordertechnik. Von der 'Euthanasie' zu Vernichtungslagern der 'Endlösung'" Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 493-507.
- Frojimovics, Kinga, Nagykanizsa. Miron, Guy in Shlomit Shulhani (ur.). *Ghettos: The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust Vol. 2*. Jerusalem: Yad Vashem. 2009.
- Fuks, Evi (ur.). *Minbag Styria. Jüdisches Leben in der Steiermark*. Graz: Israelitische Kultusgemeinde. 2005.
- Gantar Godina, Irena. "On the attitude of Slovene Intellectuals in Bohemia and Croatia to Jews." *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*. 24 (2006): 133-143.

- Gašpar, Mirjana in Beata Lazar. *Židje v Lendavi*. Lendava: Lindplast, Pince. 1997.
- Gellner, Ernest. *Nationalism*. London: Phoenix. 1997.
- Genée, Pierre. *Synagogen in Österreich*. Wien: Löcker. 1992.
- Gerlach, Christian in Aly, Götz. *Das letzte Kapitel: der Mord an den ungarischen Juden 1944-1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2004.
- Gerwarth, Robert. *Reinhard Heydrich. Biographie*. München: Siedler. 2011.
- Glajar, Valentina in Jeanine Teodorescu (ur.). *Local history, transnational memory and the Romanian Holocaust*. London: Palgrave MacMillan. 2011.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 2011.
- Godina, Ferdo. *Prekmurje 1941 - 1945. Prispevek k zgodovini NOB*. Murska Sobota: Prekmurska založba. 1967.
- Goldstein, Ivo in Slavko Goldstein. *Holokaust u Zagrebu*. Historiae 3. Zagreb: Novi liber - Židovska općina. 2001.
- Goldstein, Ivo. "Kontakti zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933-1945 = International contacts of the Zagreb Jewish Community 1933-1945." Mitrović, Andrej in Milica Mihailović (ur.). *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = The Kladovo transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2006*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Srbije. 2006: 23-49 in 383-410.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Historiae 6, Zagreb: Novi liber, 2004.
- Goldstein, Slavko. "Konačno rješenje' jevrejskog pitanja u jugoslovenskim zemljama." Goldstein, Slavko (ur.). *Židovi na tlu Jugoslavije: [izložba], Muzejski prostor, Zagreb, 14. IV. - 12. VI. 1988*. Zagreb: MTM. 1988: 180-191 in 317-323.
- Goldstein, Slavko. "Rasizam kao uvod u genocid." Goldstein, Slavko (ur.). *Židovi na tlu Jugoslavije: [izložba], Muzejski prostor, Zagreb, 14. IV. - 12. VI. 1988*. Zagreb: MTM. 1988.
- Gottas, Friedrich. *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus: Studien zur Tisza-Ära (1875-1890)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1976.
- Gräfe, Thomas. *Antisemitismus in Deutschland 1815-1918: Rezensionen – Forschungsüberblick – Bibliographie*. Norderstedt: Books on Demand GmbH. 2007
- Grdina, Igor. "Podoba Žida v slovenski literaturi." *Kronika*. 37:3. (1989): 267-277.
- Green, Gerald. *Holokaust: rodomor*, Murska Sobota: Pomurska založba – Pomurski tisk. 1979.
- Greif, Gideon. "Die moralische Problematik der 'Sonderkommando'-Häftlinge." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 1023-1045.
- Grobman, Alex. *Rekindling the flame - American Jewish Chaplains and the Survivors of European Jewry, 1944-1948*. Michigan: Wayne State University Press. 1993.
- Gruber, Ruth Ellen in Samuel D. Gruber. "Jewish Monuments in Slovenia." *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Maribor: Obzorja. 71 (2000) 1-2: 135-157.
- Grün, Herbert. *Proces v Jeruzalemu 1961*. Žepna knjiga Školjka. Ljubljana: Mladinska knjiga. 1961.
- Grünfelder, Anna Maria. "Mađarski-jugoslavenski Židovi na prisilnom radu na

‘Jugoistočnom bedemu’ (‘Südstwall’).” *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja - Beograd 9*. 2009: 127-184.

Grünfelder, Anna Maria. “U radni stroj Velikoga Njemačkoga Reicha.” *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Zagreb: Srednja Europa. 2007.

Grünwald, Tibor. “Povjest i propast Jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec.” Etz-Hayyim, Moshe (=Grünwald, Tibor). *Megilat hashoa shel kehilat kodesh Cakovec*. Tel Aviv. 1977.

Grünwald, Tibor. “The Scroll of the Shoa for the Holy Community of Cakovec.” Etz-Hayyim, Moshe (=Grünwald, Tibor). *Megilat hashoa shel kehilat kodesh Cakovec*. Tel Aviv. 1977: 138-144.

Grusovin, Marco (ur.). *Cultura ebraica nel Goriziano*. Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa. 2007.

Gryglewski, Marcus. “Deportationen.” Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*, Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 122-137.

Gumkowski, Janusz (ur.). “Koncentracijsko taborišče ‘Kombinat smrti’ v Oswiecimu.” Veble-Hodnikova, Jožica. *Preživel sem taborišče smrti*, Ljubljana: Borec. 1960: 81-128.

Gutman, Israel in Bella Gutterman (ur.). *The Auschwitz Album: The Story of a Transport*. Jerusalem: Yad Vashem - Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2002.

Gutterman, Bella in Avner Shalev (ur.). *To Bear Witness: Holocaust Remembrance at Yad Vashem*. Jerusalem: Yad Vashem. 2008.

Haas, Theodor. “Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 und die jüdische Bevölkerung in Österreich.” *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*. 1912. št. 10.

Hajdinjak, Boris in Polona Vidmar. *Gospodje Ptujski. Srednjeveški vitezi, graditelji in meceni*. Ptuj: Pokrajinski muzej. 2008.

Hajdinjak, Boris. “Mesto Ptuj in njegove elite od 12. do 15. stoletja.” Mlinar, Janez in Bojan Balkovec (ur.), *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino = Urban elites in the Middle Ages and the early modern times between the Alps, the Adriatic and the Pannonian plain*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 2011: 264-307.

Hajdinjak, Boris. “Maribor in mariborski Judje 1938 - 1941.” Referat na simpoziju *Šoa - spominjajmo se*, Maribor, 26. 1. 2011.

Hajdinjak, Boris. “Sergej Vrišer kot gimnazijec.” Boris Hajdinjak et al. (ur.). *Sergej Vrišer: spominsko srečanje ob devetdesetletnici rojstva dr. Sergeja Vrišerja*. Maribor: Pokrajinski muzej – Prva gimnazija. 2010: 1-4.

Hajdinjak, Boris. “Šo’ah – Spominjajmo se!” *Zgodovina v šoli*. 19: 1-2 (2010): 90-94.

Hajdinjak, Boris. “Yad Vashem – Spominska ustanova mučencev in herojev holokavsta.” *Zgodovina v šoli*. 19: 3-4. (2010): 77-86.

Hanisch, Ernst. *Der Lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien: Carl Ueberreuter. 1994.

Hartewig, Karin. “Wolf unter Wölfen? Die prekäre Macht der kommunistischen Kapos im Konzentrationslager Buchenwald.” Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die*

- nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 939-958.
- Haumer, Alexandra. *Musik von und für Kinder im Konzentrationslager Theresienstadt*. Institut für Musikwissenschaft der Universität Wien. [diplomsko delo]. Wien: [Alexandra Haumer]. 2009.
- Hauthaler, Willibald in Franz Martin (ur.). *Salzburger Urkundenbuch IV*. Salzburg: Gesellschaft für Landeskunde. 1933.
- Herzog, David, Jüdische Grabsteine und Urkunden aus der Steiermark II. *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 80 (1936): 58-79 in 118-121.
- Herzog, David. "Jüdische Grabsteine und Urkunden aus der Steiermark I." *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 75 (1931): 30-47.
- Herzog, David. (ur.). *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Juden in der Steiermark (1475–1585)*. Graz: Israelitische Kultusgemeinde. 1934.
- Hilberg, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden Bd. 1-3*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2007.
- Hilberg, Raul. *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. London: Harper. 1993.
- Hilberg, Raul. *Sonderzüge nach Auschwitz*. Dokumente zur Eisenbahngeschichte 18. Mainz: Dumjahn. 1981.
- Hoffmann, János. *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940-1944*. Szombathely: Szombathelyi Önkormányzati Hivatal. 2001.
- Horvat, Mojca. "Klara Kukovec (1883-1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru." Šter, Katarina in Mojca Žagar Karer (ur.). *Historični seminar 9*. Ljubljana: ZRC SAZU. 2011: 31-53.
- Höß, Rudolf. *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. 2009.
- Hribernik, Božidar. *Prvi Rotary klub na Slovenskem: slike in dokumenti Rotary kluba Maribor iz obdobja 1930-1941*, Maribor: SPEM Komunikacijska skupina, 2006.
- Hubbard, William H. *Auf dem Weg zur Großstadt: Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914*. München: R. Oldenbourg Verlag. 1984.
- Huppert, Jehuda in Hana Drori. *Theresienstadt. Ein Wegweiser*. Praha: Vitalis, 2005.
- Hutinec, Goran. "Kotarska oblast Čakovec - Prelog 1941-1945." *Međimurje u drugom svjetskom ratu, zbornik radova*. Čakovec: Povijesno društvo međimurske županije, 2007: 101-138.
- Hutinec, Goran. "List Muraköz - Megyimurje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimurju (1941-1943)." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. 37: 1. (2005): 283-310.
- Itai, Josef. "Djeca bježe." *Jevrejski almanah 1963-1964*. 1965: 129-136.
- Iwazsko, Tadeusz. "Contact with the Outside World." Iwazsko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 419-428.
- Iwazsko, Tadeusz. "Reasons for Confinement in the Camp and Categories of Prisoners." Iwazsko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of*

the Camp II: The Prisoners – their Life and Work. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 11-43.

Jacobs, Benjamin. *The Dentist of Auschwitz: a memoir*. Lexington: The University Press of Kentucky. 1995.

Jančar, Drago. *Severni sij*. Murska Sobota: Pomurska založba. 1984.

Janež, Jože et al. (ur). *Umirali so v boju za svobodo*. Murska Sobota in Lendava: Svet za razvijanje tradicij NOB pri občinskih odborih ZZB NOV. 1968.

Jansen, Christian in Henning Borggräfe. *Nation, Nationalität, Nationalismus*. Frankfurt am Main: Campus Historische Einführungen. 2007.

Jelinčič Boeta, Klemen. "Jews of Medieval "Slovenia" until the expulsions of 1496–1515." *Zgodovinski časopis*. 63 (2009) 3-4: 288-317.

Jelinčič Boeta, Klemen. "Social Stratification within the Medieval Jewish Communities of Southeastern Alps." *Mestne elite v srednjem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižjino. Mednarodni simpozij, Zbornik razprav*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 2011.

Jelinčič Boeta, Klemen. *Judje na Slovenskem v srednjem veku: Judje na Koroškem, Štajerskem, Goriškem, v Trstu in Istri v srednjem veku do izгона v letih 1496-1515*. Ljubljana: Slovenska matica. 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen. *Kratka zgodovina Judov*. Celovec: Mohorjeva družba. 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen. "Poreklo in kulturna pripadnost slovenskih Judov – obdobja obravnave in pozni srednji vek." Štih, Peter in Bojan Balkovec (ur.). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 2010: 616-633.

Joseph Seemüller (ur.). "Dunajski anali = Wiener Annalen." *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Deutsche Chroniken VI. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1906 in 1909: 231-242.

Josipovič, Damir, 2006: Učinki priseljevanja v Slovenijo po II. svetovni vojni. Migracije 10, Ljubljana: Založba ZRC. 2006.

Josipovič, Damir, 2011: Migracije Prekmurcev iz Prekmurja v notranjost Slovenije. V: Slavinec, Mitja, (ur.): *Inovativni ukrepi pri upravljanju Pomurske krajine / 8. znanstvena konferenca PAZU*, Murska Sobota: Pomurska akademsko znanstvena unija, 2010: 37–41.

Josipovič, Damir. "Migracije Prekmurcev iz Prekmurja v notranjost Slovenije." Slavinec, Mitja, (ur.). *Inovativni ukrepi pri upravljanju Pomurske krajine / 8. znanstvena konferenca PAZU – Pomurska akademsko znanstvena unija*, Murska Sobota, 3. in 4. december 2010. 2011: 37–41.

Josipovič, Damir. Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji. Geografija Slovenije 9, Ljubljana: Založba ZRC. 2004.

Josipovič, Damir. *Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC. 2004.

Josipovič, Damir. *Učinki priseljevanja v Slovenijo po II. svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 2006.

Kacer, Kathy. *Die Kinder aus Theresienstadt*. Ravensburg: Ravensburger Buchverlag, 2003.

Kalšan, Vladimir. *Medimurska povijest*. Čakovec: Vladimir Kalšan. 2006.

- Kalšan, Vladimir. *Židovi u Međimurju*. Čakovec: Muzej Međimurja. 2006.
- Kamenec, Ivan. *On the Trail of Tragedy: the Holocaust in Slovakia*. Bratislava: Hajko & Hajková. 2007.
- Kampe, Norbert. "Konferenzteilnehmer und Protokoll nach 1945." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 120-121.
- Kampe, Norbert. "Die Wannsee-Konferenz." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 98-119.
- Kapun, Vladimir in Đorđe Pal. "Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu in Međimurju." Kraus, Ognjen (ur.). *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Biblioteka Studia Iudaico-Croatica 3. Zagreb: Židovska općina Zagreb. 1998: 335-357.
- Kárný, Miroslav. "*Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*." Praha: Academia. 1991.
- Kárný, Miroslav. "The Genocide of the Czech Jews." Kárný, Miroslav (ur.). *Terežín memorial book: Jewish victims of Nazi deportations from Bohemia and Moravia 1941-1945: a guide to the Czech original with a glossary of Czech terms used in the lists*. Praha: Nadace Terežínská iniciativa – Melantrich. 1996.
- Katz, Jacob. *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft: jüdische Emanzipation 1770–1870*. Frankfurt am Main: Athenäum. 1988.
- Katzburg, Nathaniel. *Hungary and the Jews: policy and legislation, 1920-1943*. Ramat Gan: Bar Ilan University Press. 1981.
- Keil, Martha. "Alltag und Repräsentation bei Juden und Christen im Spätmittelalter." *Aschkenas: Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 14 (2004): 51-81.
- Keil, Martha. "Gemeinde und Kultur - Die mittelalterlichen Grundlagen jüdisches Lebens in Österreich." Brugger, Eveline et al. *Geschichte der Juden in Österreich*. Wolfram, Herwig. Österreichische Geschichte 16. Wien: Ueberreuter. 2006: 15-122.
- Kerec, Darja. "Judje v Murski Soboti v letih 1934-1954." *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 71(36): 4. (2000): 591-613.
- Keršovan, Ferid G. "Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju." *Kronika*. 12: 3. (1964): 169-184.
- Kielar, Wieslaw. *Anus mundi. Spomini iz Auschwitza*. Ljubljana: Borec. 1982.
- Klein, Peter. "Der Weg zum Massenmord an der Juden Europas." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 72-83.
- Klein, Peter. "Die Ghettos." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 138-147.
- Klementová, Táňa. *Poslední nástupiště. Brněnské transporty židů v letech 1941-1945*. [magistrsko delo]. Brno. Masarykova universita, Filozofická fakulta. 2010.

Knežević, Snješka in Aleksander Laslo. *Židovski Zagreb: kulturno-povijesni vodič*. Zagreb: Predstavnik židovske nacionalne manjine grada Zagreba - Židovska općina Zagreb - Zagrebački holding, Podružnica AGM. 2011.

Kočić, Dragoljub M. *Jugoslaveni u koncentracionom logoru Bubensvald 1941-1945*. Biblioteka Stradanja i otpori 5. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 1989.

Kohn, Renate. *Die Inschriften des Bundeslandes Niederösterreich, Teil 2: Die Inschriften der Stadt Wiener Neustadt*, Die Deutschen Inschriften 48. Band, Wiener Reihe 3. Band, Teil 2, Wien 1998.

Kolarić, Juraj. "Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941-1945)." Bunjac, Branimir et al. (ur.). *Međimurje u drugom svjetskom ratu, zbornik radova*, Čakovec: Povijesno društvo međimurske županije. 2007: 23-100.

Koljanin, Milan. "Poslednje putovanje kladovskog transporta = The last voyage of the Kladovo transport." Mitrović Andrej in Milica Mihailović (ur.). *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = The Kladovo transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2006*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Srbije. 2006: 65-101 in 428-466.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Biblioteka Stradanja i otpori 7. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 1992.

Koller, Fritz. *Registrum Eberhardi. Das Register Erzbischof Eberhards III. von Salzburg (1403-1427)*. Staatsprüfungsarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung, Salzburg. 1974.

Konieczny, Alfred. "Das KZ Groß-Rosen in Niederschlesien." Herber, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 309-326.

Kontler, László. *Mađarska zgodovina: tisočletje v Srednji Evropi*. Zgodovina držav in narodov 2. Ljubljana: Slovenska matica. 2005.

Koropec, Jože. "Srednjeveška Dobrna." *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Maribor: Obzorja. 9 (44). (1973): 215-224.

Korošak, Vida (ur.). *Petdeset let gimnazije v Murski Soboti*. Murska Sobota: Skupščina. 1970.

Kos, Dušan. "Statut mesta Ptuj 1376. Prepis in prevod." Masten, Marija Hernja (ur.). *Statut mesta Ptuj 1376: študijska izdaja*. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri 2, Maribor: Umetniški kabinet "Primož Premzl." 1998: 103-212.

Kos, Dušan. *Blesk zlate krone: gospodje Svibenski - kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 1. Ljubljana: ZRC SAZU. 2003.

Koš, Erih. *Pokol v Novem Sadu*. Ljubljana: Borec. 1970.

Kos, Milko. *Urbarji salzburške nadškofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I (= Viri za zgodovino Slovencev 1). Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti. 1939.

Kosch, Friedrich Wilhelm. "Zur Geschichte der Grazer Juden 1848-1914." *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* LIX (1968): 33-44.

Kosi, Miha. "Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (Civitas Pettovia, Carnium/Creina in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku) (I. del)." *Zgodovinski časopis* 59:3-4 (2005): 269-331.

- Kosi, Miha. *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. Stoletja*. Thesaurus memoriae. Opuscula 1. Ljubljana: Založba ZRC. 2009.
- Kovač Zupančič, Marija in Linka Ksela (ur.). *Auschwitz – Birkenau = (Oswiecim – Brzezinka): KL, koncentracijsko taborišče: zbornik*. Maribor: Obzorja in Ljubljana: Borec. 1982.
- Kovács, Zoltán András in Norbert Számvéber. *A Waffen-SS Magyarországon*. Hardtörténelmi levéltári kiadványok. Budapest: Paktum Nyomdaipari Társaság. 2001.
- Kramberger, Taja. "Zapletena razmerja: spomin, memorija, pozaba, zgodovina." *Emzin*, Ljubljana, dec. 2009, 19, -3/4. 55-57.
- Kraus, Ota in Erich Kulka. *Die Todesfabrik*. Berlin: Kongress-Verlag. 1958.
- Krawarik, Hans. Die "Judendörfer" Österreichs. *Carinthia I*. 194 (2004): 411-444.
- Kreft, Lev. "Šoah." Benz, Wolfgang. *Holokavst*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo. 2000.
- Kresal, France. "Mariborska tekstilna industrija 1922-1992 - vzpon in zaton." Oset, et al. (ur.). *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve. 2010: 257-287.
- Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec. 1976.
- Kržičnik, Ermin. *Gospodarski razvoj Maribora: gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora*. Maribor: Obzorja. 1956.
- Kubica, Helena. "Children and Adolescents in Auschwitz." Iwaszko, Tadeusz et al., *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 201-290.
- Kuhne, Thomas in Tom Lawson (ur.). *The Holocaust and Local History: Proceedings of the First International Graduate Students' Conference on Holocaust and Genocide Studies*. Portland: Vallentine Michell. 2011.
- Kurahs, Hermann. "Zur Geschichte der Juden in Radkersburg." Lamprecht, Gerald (ur.). *Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung - Auslöschung - Annäherung*. Innsbruck: Studien Verlag. 2004: 59-91.
- Küzmič, Franc. "Judje v Prekmurju." *Signal. Letni zbornik Pavlove biše, zima 2004/2005*, Potrna 2005.
- Küzmič, Franc. "Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva." *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*, Ljubljana 2003.
- Küzmič, Franc. "... da so morali tako žalostno končati ...". Toš, Marjan in Franc Küzmič. *Holokavst 1933-1945: Pogum, da se spominjamo: [Kulturni center Sinagoga, 24. 11.-31. 12. 2004]*. Maribor: Pokrajinski muzej, Sinagoga. 2004: 2-3.
- Küzmič, Franc. "Podjetnost prekmurskih Židov." *Znamenje: revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*. 19: 2. (1989): 172-178.
- Kuznecov, Anatolij. *Babji Jar: roman-dokument*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 1973.
- Lackner, Christian in Claudia Feller (ur.). *Regesta Habsburgica. Abt. 5: Die Regesten der Herzöge von Österreich von 1365-1395, Teilbd. 1.: 1365-1370*, Wien in München: Böhlau. 2007.

Lackner, Christian. *Hof und Herrschaft: Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzöge (1365-1406)*. MIOG Ergänzungsband 41. Wien in München: Oldenburg. 2002.

Lamprecht, Gerald. "Das Werden der Gemeinde: Von ersten jüdischen Händlern in der Steiermark bis zur Gründung der Israelitischen Kultusgemeinde Graz 1869."

Lamprecht, Gerald (ur.). *Jüdisches Leben in der Steiermark*. Innsbruck, Wien, München in Bozen: Studien Verlag. 2004.

Lamprecht, Gerald. *Fremd in der eigenen Stadt: Die moderne jüdische Gemeinde von Graz vor dem Ersten Weltkrieg*. Innsbruck: Studien Verlag, 2007.

Lamprecht, Gerald. *Fremd in der eigenen Stadt. Entstehung und Entwicklung der modernen jüdischen Gemeinde von Graz bis zum Ersten Weltkrieg*. Graz: Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität. 2005.

Lang, Alois in Gustav Adolf von Metnitz. *Die Salzburger Leben in Kärnten bis 1520*, Fontes rerum Austriacarum II/79. Wien: Hermann Böhlau Nachf. 1971.

Lang, Alois. *Die Salzburger Leben in Steiermark bis 1520 II*. Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission. 1939.

Lappin, Eleonore. "Die Rolle der Waffen-SS beim Zwangsarbeitseinsatz ungarischer Juden im Gau Steiermark und bei den Todesmärschen ins KZ Mauthausen (1944/45)." *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes - Jahrbuch 2004. Schwerpunkt Mauthausen*. Münster: Lit Verlag. 2004: 77-112.

Lappin, Eleonore. "The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945." *Yad Vashem Studies* 28 (2000): 203-242.

Laric, Paul. *Maribor Remembered*. Great Neck, New York: Todd & Honeywell. 1989.

Lasik, Aleksander. "Organizational Structure of Auschwitz Concentration Camp." Lasik, Aleksander et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp I: The establishment and organisation of the Camp*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 145-279.

Laux, Stephan. "Dem König eine 'ergetzlichkeit': die Vertreibung der Juden aus der Steiermark (1496/1497)." Lamprecht, Gerald (ur.). *Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung - Auslöschung - Annäherung*. Innsbruck: Studien Verlag. 2004: 33-57.

Lavrič, Jože et al. (ur.). *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej. 1939.

Lazarević, Žarko in Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino. 2009: 249-296.

Le-Zikkaron - In memoria. Monfalcone: Istituto per gli studi Ebraici della Mitteleuropa in Associazione amici di Israele. Edizioni della Laguna. 1994.

Lebl, Ženi (=Löbl Jennie). "Tragedija transporta Kladovo - Šabac. Odbor za pomoć emigrantima = Tragedy of the Kladovo - Šabac transport. Refugee relief board."

Mitrović, Andrej in Milica Mihailović (ur.). *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = The Kladovo transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2006*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Srbije. 2006: 102-163 in 467-531.

Leitner, Friedrich Wilhelm (ur.). *Die Inschriften des Bundeslandes Kärnten, Teil 2: Die*

Inschriften des politischen Bezirks St. Veit an der Glan, Die Deutschen Inschriften 65. Band, Wiener Reihe 2. Band, Teil 2. Wien. 2008.

Leitner, Friedrich Wilhelm. "Genealogische Anmerkungen zur Familie der 'von Neuhaus zu Greifenfels' im Zusammenhang mit der 'Ankaufspolitik' des Landesmuseums für Kärnten." *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten* 1999. 2000: 91-109.

Lendvai, Paul. *Antisemitismus ohne Juden. Entwicklungen und Tendenzen in Osteuropa*. Wien: Europaverlag. 1972.

Lengel Krizman, Narcisa in Mihael Sobolevski. "Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu u svibnju 1941. godine." *Novi omanut*. 31 (1998): 6-9.

Lengel Krizman, Narcisa. "Logori za Židove u NDH." Goldstein, Ivo et al. (ur.). *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*. Studia Iudaico-Croatica 1. Zagreb: Židovska općina. 1996: 90-102.

Leskovec, Antoša. "Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941." Curk, Jože et al. (ur.). *Maribor skozi stoletja. Razprave 1*. Maribor: Obzorja. 1991: 313-414.

Levi-Dale, David. "Od prvog redovnog kongresa 1921. do okupacije 1941." Levi-Dale, David (ur.). *Spomenica: 1919-1969*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije. 1969: 39-73 in 81-82.

Levi, Judita. "Sećanje na dane užasa." Gaon, Aleksandar (ur.) *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2001: 107-116.

Levi, Primo. *Ali je to čovek; Premirje*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 2004.

Levi, Primo. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis. 2003.

Lhotsky, Alphons. *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19. Graz in Köln: Böhlau. 1963.

Limor, Ora. "Das verworfene Volk." De Lange, Nicholas (ur.). *Illustrierte Geschichte des Judentums*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag. 1997.

Lindemann, Albert S. *Esau's Tears: Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*. New York: Cambridge University Press. 2000.

Lipstadt, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Plume (Penguin). 1994.

Lohrmann, Klaus. *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich. Wien: In Kommission bei Böhlau Verlag* 1990.

Loker, Zvi. "Saradnja tri strane u progonu u ubijanju Jevreja = Tripartite cooperation in persuiing and killing Jews." Mitrović, Andrej in Milica Mihailović (ur.). *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = The Kladovo transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2002*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Srbije. 2006: 164-169 in 532-538.

Lončarić, Magdalena. *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu: [Gradski muzej Varaždin, Stari grad, 2. 4. - 4. 5. 2003] = Tracing Jewish history and culture in Varaždin*. Varaždin: TIVA: Gradski muzej. 2003.

Loserth, Johann. *Das Archiv des Hauses Stubenberg. Supplement 2: Archivregister von*

Wurmberg (1498 und 1543) nebst einen Wurmberger Schloßinventar (1525), VHLSt 28, Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1911: 1-58 = BKStGQ 37/BESTG 5. 1914: 71-126.

Luthar, Oto, Hannah Starman in Irena Šumi. "Der israelisch-palästinensische Konflikt im Spiegel der Printmedien: Slowenien." *Ost-West Gegeninf.*, Graz, 17/3:25-30, 2005.

Luthar, Oto in Irena Šumi. "Living in metaphor: Jews and anti-Semitism in Slovenia." V: Moskovich, Wolf, Oto Luthar, Irena Šumi (ur.): *Jews and anti-Semitism in the Balkans*, (Jews and Slavs, vol. 12). Ljubljana: ZRC SAZU; Jerusalem: Hebrew University. 2004.

Mally, Eva. "Judovski klavci umorili krščansko dekle Estero Sollymossy." *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*. 16: 2. 2009.

Manoschek, Walter. "Serbien ist judenfrei": *militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Beiträge zur Militärgeschichte 38. München: Oldenbourg. 1993.

Margry, Karel. "Das Konzentrationslager als Idylle: Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet." Fritz Bauer Institut. *Auschwitz: Geschichte, Rezeption und Wirkung. Jahrbuch 1996 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust*. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1996: 319-352.

Marjetka, Bedrač. *Sinagoga Maribor: ob desetletnici delovanja = Maribor Synagogue: celebrating the first decennial*. Maribor: Sinagoga, center judovske kulturne dediščine. 2011.

Marsálek, Hans. *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation*. Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen. 1974.

Matalon Lagnado, Lucette in Sheila Cohn Dekel. *Children of the Flames: Dr. Josef Mengele and the Untold Story of the Twins of Auschwitz*. New York etc: Penguin, 1992.

Matjaž Bizjak in Miha Preinfalk, *Turjaška knjiga listin 2. Dokumenti 15. stoletja*. Thesaurus memoriae. Fontes 8, Ljubljana: Založba ZRC. 2009.

McBroom, William. *Explaining the Holocaust: Behavior of Perpetrators, Victims and Bystanders*. Palo Alto: Academica Press. 2002.

Melik, Vasilij. "Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878 na Slovenskem." Melik, Vasilij in Viktor Vrbnjak (ur.). *Slovenci 1848-1918*, Razprave in članki. Maribor: Založba Litera. 2002: 513-520.

Melik, Vasilij. "Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno." *Ekonomska revija*. 1956.

Melik, Vasilij. "Slovenci in avstrijska država 1848-1918." Melik, Vasilij in Viktor Vrbnjak (ur.). *Slovenci 1848-1918*, Razprave in članki. Maribor: Založba Litera. 2002.

Melik, Vasilij. "Slovenska politika v Taaffejevi dobi." Melik, Vasilij in Viktor Vrbnjak (ur.). *Slovenci 1848-1918*, Razprave in članki. Maribor: Založba Litera. 2002.

Mell, Richard. "Abhandlungen zur Geschichte der Landstände im Erzbistume Salzburg." *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*. 43 (1903): 92-178 in 347-363.

Mell, Richard. "Abhandlungen zur Geschichte der Landstände im Erzbistume Salzburg." *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*. 44 (1904): 139-255.

Metka Fujs. "Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni." *Kronika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998.

Meyer, Michael A. "Deutsch werden, jüdisch bleiben." Brenner, Michael et al. (ur.). 392

Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band 2, 1780-1871. München: Verlag C. H. Beck. 2000: 209-259.

Michael, John. "Die jüdische Bevölkerung in Wirtschaft und Gesellschaft Altösterreichs (1867–1918). Bestandaufnahme, Überblick und Thesen unter besonderer Berücksichtigung der Süd-Osteregion." Kropf, Rudolf (ur.). *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart.* Eisenstadt: Das Landesmuseum. 1993: 197–244.

Miha Preinfalk in Matjaž Bizjak. *Turjaška knjiga listin 1. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaškib (Auerspergov) (1218-1400).* Thesaurus memoriae. Fontes 6, Ljubljana: Založba ZRC. 2008.

Mikola, Milko. *Zaplembe premoženja v Sloveniji.* Celje: Zgodovinski arhiv Celje. 1999.

Mikuž, Janez. "Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru." *Časopis za zgodovino in narodopisje.* Maribor: Obzorja. 71 (2000) 1-2: 159–171.

Milić, Miodrag. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen.* Biblioteka Stradanja i otpori 9. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 1992.

Milošič, Mitja. *Madžarska med drugo svetovno vojno v luči časnikov Slovenec in Jutro.* [diplomsko delo]. Maribor. 2010.

Mirnik, Roman. "Prva gimnazija v Mariboru med vojnama [in med okupacijo]." Emeršič, Darja in Zlata Pastar (ur.). *Zbornik Prve gimnazije Maribor: 150 let Prve gimnazije.* Maribor: Prva gimnazija. 2000: 58-107.

Mlinar, Janez. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih,* Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 11, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 2005.

Mlinarič, Jože. "Dokumenti iz zgodovine ptujskih minoritov." *Pretiosa sacra et documenta historica.* Ptuj: Pokrajinski muzej. 1989: 5-12.

Mlinarič, Jože. "Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496." *Časopis za zgodovino in narodopisje.* Maribor: Obzorja. 71 (2000) 1-2: 49–70.

Mlinarič, Jože. *Kartuziji Žiže in Jurkloster.* Maribor: Obzorja. 1991.

Mlinarič, Jože. *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi.* Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor. 1996.

Mlinarič, Lučka (ur.). *Viri za gradbeno zgodovino Maribora po 1850 16. Tabor: ulice z začetcami S-Ž.* Zvezek 16. Maribor: Pokrajinski arhiv. 2004.

Morpurgo, Marcello. *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia,* Udine: Del Bianco. 1986.

Mouzelis, Nicos. "Nationalism, Restructing Gellner's Theory." Malešević, Siniša in Mark Haugard (ur.). *Ernest Gellner and Contemporary Social Thought.* Cambridge: Cambridge University Press 2007: 125-131.

Muchar, Albert von. *Geschichte des Herzogtums Steiermark VII: Geschichte der Steiermark unter vom Lander Oesterreich getrennter Beherrschung von. H. Leopold dem Frommen (Probus) 1373 bis zur Wiedervereinigung mit Oesterreich 1457 - unter K. Friedrich IV.* Grätz: Leuschner & Lubensky. 1864.

Mužić, Ivan. *Masonstvo u Hrvata.* Split: Laus 2000.

- Naday, Josip. "Auschwitz IV. – Buna." Kovač Zupančič, Marija in Linka Ksela (ur.). *Auschwitz - Birkenau = (Osviećim - Brzeźinka): KL, koncentracijsko taborišče: zbornik*. Maribor: Obzorja in Ljubljana: Borec. 1982: 393-398.
- Nedomaćki, Vidosava in Slavko Goldstein. "Savez jevrejskih opština Jugoslavije." Goldstein, Slavko (ur.). *Židovi na tlu Jugoslavije: [izložba], Muzejski prostor, Zagreb, 14. IV. - 12. VI. 1988*. Zagreb: MTM. 1988: 143-145 in 282-283.
- Nemes, Robert. "Hungary's Antisemitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s." *Slavic Review*. 66:1 (2007): 22-44.
- Németh, Lászlo in Zoltán Paksy. *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945*. Zalai Gyűjtemény 58. Zalaegerszeg: Zala Megyei levéltar. 2004.
- Niklas, Martin. "... die schönste Stadt der Welt". *Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt*. Schriftenreihe des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes zur Geschichte der NS-Gewaltbrechen. Wien: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 2009.
- Nyiszli, Miklós. *U službi doktora Mengelea*. Zagreb: VPA. 1981.
- O'Leary, Brendan. "On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism." *British Journal of Political Science*. 27: 2. (1997): 191:222.
- Obradović, Vera. "Od Sombora do Upsale." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 2*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2003: 118-126.
- Ogrizek, Emica. *Sodni register Okrožnega sodišča Maribor 1898-1941 2. del: Trgovski register, Inventarji 12/2*. Maribor: Pokrajinski arhiv. 2006.
- Opll, Ferdinand. *Nachrichten aus dem mittelalterlichen Wien: Zeitgenossen berichten*, Wien, Köln in Weimar: Böhlau. 1995.
- Orski, Marek. "Organisation und Ordnungsprinzipien des Lagers Stutthof." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 285-308.
- Ostrovška, Milica. *Kljub vsemu odpor, Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja 3: [od junaškega boja na Studencih dne 15. julija 1944 do osvoboditve]*. Maribor: Obzorja. 1981.
- Otorepec, Božo in Josip Žontar. "Božja sodba (ordal) sveče v Kamniku leta 1398." *Zgodovinski časopis*. 27:3-4 (1973): 321-328.
- Pajić, Tomislav. *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika: 1941-1944*. Biblioteka Stradanja i otpori 2, Beograd: Institut za savremenu istoriju. 1989.
- Pančur, Andrej (ur.). *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. Stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. 2008.
- Pančur, Andrej. "Celjani v krstnih knjigah od 1773 do 1857." Počivavšek, Marija (ur.). *Iz zgodovine Celja 1780-1848*. Celje: Muzej novejše zgodovine. 1996.
- Pančur, Andrej. "Črni petek na dunajski borzi." *Slovenska kronika XIX. stoletja II*. Ljubljana: Nova revija, 2003: 261-262.
- Pančur, Andrej. "Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi." Troha, Nevenka et al. (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 35. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 2008: 367-381.

- Pančur, Andrej. "Na poti k modernemu nedeljskemu počitku." *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*. 5:2. (1998): 17-40.
- Pančur, Andrej. "Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja." *Zgodovinski časopis*. 53:1. (1999): 33-55.
- Pančur, Andrej. "Teritorialni obseg judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije pred drugo svetovno vojno." *Prispevki za novejšo zgodovino*. 48:1. 2008.
- Pančur, Andrej. *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokausta*, Celje: Zgodovinsko društvo. 2011.
- Pavličević, Dragutin. *Narodni pokret 1883 u Hrvatskoj*. Zagreb: Liber. 1980.
- Pčel'nikov, Andrej (ur.). *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti: leto 1935*. Maribor: Tiskovna založba. 1935.
- Pelikan, Egon. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja. 1997.
- Perera, David. "Godine katastrofe 1941-1945." Levi-Dale, David (ur.). *Spomenica: 1919-1969*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije. 1969: 83-114.
- Perz, Bertrand. "Der Arbeitseinsatz im KZ Mauthausen." Herbert, Ulrich et al. (ur.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 533-557.
- Pezzetti, Marcello. "Holokavst, Auschwitz in Sonderkommando." Venezia, Shlomo. *Sonderkommando: v peklu plinskih celic*. Ljubljana: Modrijan. 2010: 163-185.
- Pfajfar, Vanja. *Slovenci v Flossenbürgu. Statistična analiza*. [diplomsko delo]. Ljubljana. 2008.
- Piccinini, Ombretta in Klaus Voigt. *I ragazzi ebrei di Villa Emma a Nonantola: Fotografie di una mostra = Die jüdischen Kinder der Villa Emma in Nonantola: Photographien einer Ausstellung*. Nonantola: Comune di Nonantola - Archivio Storico. 2002.
- Picciotto Fargion, Liliana. "Le deportazioni di Ebrei partite da Trieste." *Qualestoria*. 17. Trieste. (1989): 121-128
- Piper, Franciszek. "Die Rolle des Lagers Auschwitz bei der Verwirklichung der nationalsozialistischen Ausrottungspolitik. Die Doppelte Funktion von Auschwitz als Konzentrationslager und als Zentrum der Judenvernichtung." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 390-414.
- Piper, Franciszek. "The Exploitation of Prisoner Labor." Iwaszko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 71-136.
- Pirchegger, Hans. "Die ersten Türkeneinfälle (1396, 1415, 1418)." *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. 18 (1922): 67-73.
- Pirchegger, Hans. *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10. München: R. Oldenburg. 1962.
- Plaschka, Richard Georg, Haselsteiner, Horst in Arnold Suppan. *Innere Front, Militärassistenzen, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, 1. knjiga: Zwischen Streik und Meuterei*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik. 1974.

- Pohl, Dieter. "Die großen Zwangsarbeitslager des SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 415-438.
- Poprzeczny, Joseph. *Odilo Globocnik – Hitler's Man in the East*. London: McFarland & Company. 2004.
- Prinčič, Nataša. *Židje v Gorici med drugo svetovno vojno*. [diplomska naloga]. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. 2001.
- Pucher, Siegfried J., "... in der Bewegung führend tätig": *Odilo Globocnik - Kämpfer für den »Anschluss«, Vollstrecker des Holocaust*, Dissertationen und Abhandlungen / Disertacije in razprave 41, Klagenfurt / Celovec: Drava - Slowenisches Institut zur Alpen-Adria-Forschung / Slovenski znanstveni inštitut za preučevanje prostora Alpe-Jadran. 1997.
- Pulzer, Peter. "Gleichstellung und öffentliches Leben." *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871-1918, Umstrittene Integration*. München: Verlag C. H. Beck. 2000.
- Pulzer, Peter. Die Wiederkehr des alten Hasses. Lowenstein, Steven M. et al. (ur.). *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871-1918, Umstrittene Integration*. München: Verlag C. H. Beck 2000.
- Radnóti, Miklós. *Razglednice: izbrane pesmi*. Murska Sobota: Pomurska založba in Ljubljana: Državna založba Slovenije. 1984.
- Rafaelis, Franjo (ur.). *Adresar Dravske banovine: 1934/35: register industrije, obrta in trgovine. Bankarstvo. Zadrugištvo. Privredne ustanove. Turizem: letovišča in združitvišča. Hotelirstvo*. Ljubljana: Jugoslovenski industrijsko-privredni kompas. 1935.
- Rashke, Richard. *Pobeg iz Sobibora*. Ljubljana: Borec. 1987.
- Rees, Laurence. *Auschwitz: The Nazis & The "Final Solution"*. BBC Books. London: Random House Group. 2005.
- Reisman, Srečko. *Razvoj tovarne lepenke Ceršak v letih 1888-1986*. [diplomska naloga]. Maribor: S. Reisman. 1986.
- Richarz, Monica. "Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung." Lowenstein, Steven M. et al. (ur.). *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871-1918, Umstrittene Integration*. München: Verlag C. H. Beck 2000.
- Rink, Thomas. "Rassistische Politik und Judenverfolgung in Deutschland 1933-1938." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 38-53.
- Ristović, Milan. "Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938-1941 = Tourists under suspicion. On the policy of the Kingdom of Yugoslavia toward the Jewish refugees 1938-1941." Mitrović, Andrej in Milica Mihailović (ur.). *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = The Kladovo transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2002*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Srbije. 2006: 170-189 in 539-558.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej. 1980.
- Rosenberg, Arthur. *Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark. Quellen und Forschungen*

zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich. Wien in Leipzig: W. Braumüller. 1914.

Rotar, Drago Braco. *Odbiranje iz preteklosti: okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju.* Koper: Annales, 2007.

Rotar, Drago B. "Kdo bo dajal naloge znanosti?" V: Bourdieu, Pierre. *Znanost o znanosti in refleksivnost.* Ljubljana: Liberalna akademija. 2004.

Rotbart, Vladislav. *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945.* Biblioteka Stradanja i otpori 1, Beograd: Institut za savremenu istoriju. Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine in "Dnevnik." 1988.

Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization.* Stanford: Stanford Univ. Press. 2009

Rožman, Irena. *Peč se je podrla! – kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju.* Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. 2004.

Rumpler, Helmut. *Österreichische Geschichte 1804 – 1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie.* Wien: Verlag Carl Ueberreuter. 1997.

Safrian, Hans. *Eichmann's Men.* Cambridge: Cambridge University Press. 2010.

Sakmyster, Thomas. *Miklós Horthy: Ungarn 1918-1944.* Wien: Steinbauer. 2006., 9.

Salzer-Eibenstein, Gerhard W. "Die Geschichte des Judentums in Südostösterreich von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert." *Geschichte der Juden in Südost-Österreich.* Graz: Israelitische Kulturgemeinde. 1988: 27-149.

Schikorra, Christa. "Konzentrations- und Todeslager." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung.* Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 148-161.

Schikorra, Christa. "Zwangsarbeit und Tod im KZ." Botsch, Gideon et al. *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung.* Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, Gedenk- und Bildungsstätte. 2008: 162-175.

Schlussinger, Hinko. "O religioznom i kulturnom životu Jevreja u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj god. 1371-1496. s osobitim obzirom na ondašnje prilike u području današnje Slovenije III-IV." *Jevrejski almanah za godinu 5690 (V – 1929-1930).* Vršac: Savez rabina Jugoslavije. 1929: 87-110.

Schöggel-Ernst, Elisabeth. "Die Vertreibung der Juden aus Steiermark, Kärnten und Krain am Ende des Mittelalters. Quellen und Geschichte." *Časopis za zgodovino in narodopisje.* Maribor: Obzorja. 71 (2000) 1-2: 299–314.

Schubert, Kurt. *Jüdische Geschichte.* München: Beck. 1995.

Setkiewicz, Piotr. "Häftlingsarbeit im KZ Auschwitz III-Monowitz. Die Frage nach der Wirtschaftlichkeit der Arbeit." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2,* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 584-605.

Shapiro, James. *Contested Will: Who Wrote Shakespeare?* London: Simon and Schuster. 2010.

Shermer, Michael in Alex Grobman. *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Berkeley: Univ. of California Press. 2009.

- Smith, Anthony D.: *Nacionalizem, teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krt. 2005.
- Smith, Helmut Walser. *The continuities of German history: nation, religion, and race across the long nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press. 2008.
- Spitzer, Shlomo. *Bne chet: die österreichischen Juden im Mittelalter; eine Sozial- und Kulturgeschichte*. Wien, Köln in Weimar: Böhlau. 1997.
- Sprenger, Isabell. "Das KZ Groß-Rosen in der letzten Kriegsphase." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 1113-1127.
- Starman, Hannah. "Generations of trauma: victimhood and the perpetuation of abuse in holocaust survivors." *History of anthropology*, 4/17 (2006). Str. 327-338.
- Starman, Hannah in Irena Šumi. *Restitution of civil and proprietary rights of Slovenian Jewry after WWII*. Final report. Study commissioned by the World Jewish Restitution Organization (WJRO). Ljubljana (rokopis). 2008.
- Stein, Harry. "Funktionswandel der Konzentrationslagers Buchenwald im Spiegel der Lagerstatistiken." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 167-192.
- Steiner Aviezer, Miriam. "Pravičniki med narodi Slovenci." *Zgodovina v šoli* 19:1-2. 2010: 5-15.
- Steiner, Jean-François. *Treblinka*. Ljubljana: Borec. 1972.
- Stemberger, Günther. *Jüdische Religion*. München: Beck. 1995.
- Strzelecka, Irena in Piotr Setkiewicz. "The Construction, Expansion and Development of the Camp and its Branches." Lasik, Aleksander et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp I: The establishment and organisation of the Camp*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 63-138.
- Strzelecka, Irena. "Experiments." Iwaszko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000: 347-369.
- Strzelecka, Irena. "The Hospitals at Auschwitz Concentration Camp." Iwaszko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 291-346.
- Strzelecka, Irena. *Medical Crimes. The Experiments in Auschwitz*. Voices of Memory 2. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2008.
- Strzelecki, Andrzej. "Plundering the Victims' Property." Iwaszko, Tadeusz et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp II: The Prisoners – their Life and Work*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 137-170.
- Strzelecki, Andrzej. "The Liquidation of the Camp." Czech, Danuta et al. *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp V: Epilogue*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum. 2000: 9-85.
- Strzelecki, Andrzej. "Der Todesmarsch der Häftlinge aus dem KL Auschwitz." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 1093-1112.

- Studen, Andrej. "Tudi če so trezni, niso angeli, pijani pa so zverine: Problem alkoholizma in recepcija teorije progresivne degeneracije na Slovenskem konec 19. in na začetku 20. stoletja." *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*. 15:2 (2008): 90-108.
- Studen, Andrej. Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857-1910. V: *Ob stoletnici zadnjega državnega ljudskega štetja v avstrijskem Primorju 1910 – jezik, narodnost, meja: znanstvena konferenca: povzetki referatov*. Gorica: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2010: 5.
- Szabolcs, Szita. *Trading in Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944-1945*. Budapest: Central Europe University Press. 2005.
- Szabolcs, Szita. *Ungarn in Mauthausen. Ungarische Häftlinge in SS-Lagern auf dem Territorium Österreichs*, Mauthausen-Studien 4. Wien: Bundesministerium für Inneres, Abt. IV/7. 2006.
- Szabolcs, Szita. *Verschleppt, verhungert, vernichtet: die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Österreich 1944-1945*. Wien: Eichbauer. 1999.
- Šepetavc, Anton. "Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen Slovenstva." *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*. 2:1. (1995): 18-36.
- Šosberger, Pavle. "Kažnjavanja uz ropski rad." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2001: 225-235.
- Šosberger, Pavle. *Novosadski Jevreji: iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. 1988.
- Štepec, Marko. "Antisemitizem, Evropa in Slovenci." Vodopivec, Peter (ur.), *Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete. 2002.
- Štepec, Marko. "Srečanja z Judi." *Borec: revija za zgodovino, kulturo in antropologijo*. 47: 542-543. (1995): 811-827.
- Štepec, Marko. "Strah pred židovskim naseljevanjem, Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja." *Prispevki za novejšo zgodovino*. 34:2. (1994): 149-162.
- Štepec, Marko. *Slovenski antisemitizem 1861-1895*. [magistrsko delo]. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. 1994.
- Šturm, Lovro. "Upravni posegi države v zasebno lastnino." *Upravni zbornik*. (1996): 273-284.
- Šumi, Irena. "Znanost v Butalah." Kolšek, Katja in Tomaž Gregorc (ur.): *Pribodnost znanosti: neoliberalizem, univerza in politika sodobnega znanstvenega raziskovanja*. Novo Mesto: Goga. (v tisku).
- Šumi, Irena in Alenka Janko Spreizer. "That which soils the nation's body: discriminatory discourse of Slovenian academics on the Romany, foreigners and women." *Anthropological notebooks*, 17/3: 101-121. 2011.
- Šumi, Irena. "Etnično razlikovanje v Sloveniji: izbrane problematizacije." *Razprave in gradivo*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 45: 14-47, 2004.
- Šumi, Irena. *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC. 2000.

- Švob, Melita. *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*. 1. knjiga. Zagreb: Izvori. 2004.
- Świebocki, Henryk. "Spontane und organisierte Formen des Widerstandes in Konzentrationslager am Beispiel des KL Auschwitz." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 959-982.
- Täubrich, Hans-Christian (ur.). *Das Gleis. Die Logistik des Rassenwahns. Begleitpublikation zur Ausstellung*. Nürnberg: Museen der Stadt Nürnberg - Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände Nürnberg. 2010.
- Timar, Eva. "Iz anektirane Mađarske u nemački logor." Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2001: 79-88.
- Toš, Marjan. "Achtjähriges, erfolgreiches Bestehen der Synagoge Maribor / Mariborska sinagoga zaključila osemletko." *Signal. Jahresschrift des Pavelhauses / Letni zbornik Pavlove biše*. (zima 2009/2010): 297-313.
- Toš, Marjan. "Die Juden von Prekmurje (Übermurgebiet) zwischen 1848 und 1914." *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*. Kaposvár: Somogy Megyei Közgyűlés. 2009.
- Toš, Marjan. *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana. ZRC-SAZU. 2012.
- Tovšak, Slavica (ur.). *Viri za gradbeno zgodovino Maribora po 1850 5. [MA Raški dol-Tyrševa]*, Viri 2/5. Maribor: Pokrajinski arhiv. 1995.
- Tovšak, Slavica (ur.). *Viri za gradbeno zgodovino Maribora po 1850 6. [MA Ulica Berte Bukšek-Žnidaričeva]*. Viri 2/6. Maribor: Pokrajinski arhiv. 1995.
- Tovšak, Slavica in Mlinarič, Lučka (ur.). *Viri za gradbeno zgodovino Maribora po 1850 11. Pobrežje: ulice z začeticami L-R*. Viri 2/11. Maribor: Pokrajinski arhiv. 1999.
- Travner, Vladimir. "Mariborski ghetto." *Kronika slovenskih mest*. II / 2 (1935): 154-159.
- Trdina, Janez. *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879*, 1. knjiga: "... pohujšljive za vsakega...". Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS. 1987.
- Trinks, Erich, Sturmberger, Hans in Othmar Hageneder (ur.). *Urkundenbuch des Landes ob der Enns VIII. (1361-1375)*, Wien: Verwaltungs-Ausschuß des Museum Francisco-Carolinum zu Linz. 1883.
- Trstenjak, Anton. *Slovenci na Ogrskem: narodopisna in književna Črtica: objava arhivskih virov*. Maribor: Pokrajinski arhiv. 2006.
- Valenčič, Vlado. *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Park. 1992.
- Velušek, Simona (ur.). *Okrajna komisija za vojno škodo 1945-1946: Gornja Radgona, Murska Sobota, Slovenj Gradec*. Inventarji 7. Maribor: Pokrajinski arhiv. 1996.
- Verginella, Marta. "Judovski troti in slovenske čebelice." Rajšp, Vincenc et. al. (ur.), *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosede*. Ljubljana: ZRC-SAZU. 2001: 667-674.
- Verginella, Marta. "Zgodovina žrtev in krvnikov." Benz, Wolfgang. *Holokaust*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo. 2000.
- Vesel, Josif. "Aušvic - Buhenvald – Terezin." Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 2*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. 2003: 137-143.

- Vestermanis, Margers. "Die nationalsozialistischen Haftstätten und Todeslager in okkupierten Lettland 1941-1945." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 1.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 472-492.
- Vilfan, Sergij. "O Ptujskem statutu iz leta 1376." *600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuj.* Katalog 1. Ptuj: Zgodovinski arhiv na Ptuj. 1979: 7-11.
- Vilfan, Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana: Slovenska matica. 1961.
- Vital, David. *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe 1789-1939.* New York: Oxford University Press. 2001.
- Vivian, Angelo. "Le iscrizioni Ebraiche di Ptuj e Maribor." *Egitto e Vicino Oriente IV*, 1981: 249-268.
- Vodopivec, Peter. "Južna železnica in industrializacija." Lazarevič, Žarko in Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije.* Zbirka Raspoznavanja. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. 2009: 57-78.
- Vodopivec, Peter. *Od Pobljnovne slovnice do samostojne države, Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan. 2006.
- Vodopivec, Peter. Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci. *Prispevki za novejšo zgodovino.* 39: 2. (1999): 25-38.
- Voigt, Klaus. *Joskos Kinder - Flucht und Alija durch Europa, 1940-1943. Josef Indigs Bericht.* Berlin: Das Arsenal. 2006.
- Vojska, Vera. "Pogum in človečnost." *Slamnik.* 42: 7 (2003).
- Volarić, Svetlana. *Številka 82083.* Ljubljana: Partizanska knjiga. 1976.
- Völkl, Katrin. "Die jüdische Gemeinde von Zagreb. Sozialarbeit und gesellschaftliche Einrichtungen in der Zwischenkriegszeit." *Münchener Zeitschrift für Balkankunde.* 9. (1993): 105-154.
- Vošnjak, Josip. "Socialni problem in kmetski stan." *Letopis matice slovenske.* Ljubljana: Slovenska matica. 1885.
- Vrbnjak, Viktor. "Anton Trstenjak med Ogrskimi Slovenci." Trstenjak, Anton. *Slovenci na Ogrskem: narodopisna in književna Črtica: objava arhivskih virov.* Maribor: Pokrajinski arhiv. 2006.
- Wacquant, Loïc. "For An Analytic of Racial Domination." *Political Power and Social Theory* 11: 221-234. 1997.
- Wadl, Wilhelm. *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867.* Studien zur geschichtlichen Landeskunde Kärntens 9. Klagenfurt: Das Kärntner Landesarchiv. 1992.
- Wagner, Hans in Herbert Klein. Salzburger Domherren von 1300 bis 1514. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde.* 92 (1952): 1-81.
- Wagner, Jens-Christian. "Das Außenlagersystem des KL Mittelbau-Dora." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 2002: 707-729.
- Weiss, Norbert, *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende*

Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 46. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark. 2002.

Weiss, Norbert. *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 46, Graz: Historische Landeskommission für Steiermark. 2002.

Weiss, Robert R. *Josko's Children*. Boynton Beach: Robert Weiss Collection. 1998.

Wenninger, Markus J. "Die Bedeutung jüdischer Financiers für die Grafen von Cilli und vice versa." Fugger, Rolanda (ur.). *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja / Sammelband des internationalen Symposiums Die Grafen von Cilli, altes Thema - neue Erkenntnisse. Celje, 27.–29. maj 1988*. Celje: Pokrajinski muzej. 1999: 143-162.

Wenninger, Markus J. "Pettau." Maimon, Arye et al. (ur.). *Germania Judaica 3. 1350-1519 2. Teilband: Ortschaftsartikel Mährisch-Budwitz – Zwolle*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). 1995: 1096-1100.

Wenninger, Markus J. "Salzburg." Maimon, Arye et al. (ur.). *Germania Judaica 3. 1350-1519 2. Teilband: Ortschaftsartikel Mährisch-Budwitz – Zwolle*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). 1995: 1288-1295.

Wenninger, Markus J., IX. 2. "Zur Geschichte der Juden in Salzburg." Dopsch, Heinz in Hans Spatzenegger (ur.). *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/2*. Salzburg: Anton Pustet. 1983: 747-756.

Wiesel, Elie. *Noč*. Radovljica: Didakta. 2007.

Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg. "Die Austreibung der Juden aus der Steiermark unter Maximilian I." Kropf, Rudolf (ur.). *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Eisenstadt: Das Landesmuseum. 1993: 47–64.

Witte, Peter in Stephen Tyas. "A New Document on the Deportation and Murder of Jews during 'Einsatz Reinhard' 1942." *Holocaust and Genocide Studies*. 15: 3 (2001): 468-486.

World Development Indicators 2009, New York: World Bank. 2011.

Wretschko, Alfred von. "Zur Frage der Besetzung des erzbischöflichen Stuhles in Salzburg im Mittelalter." *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*. 47. (1907): 189-302.

Zadravec, Bojan. "Židje v Beltincih." *Beltinci*. 7. (2001): 24-26.

Zajc, Marko. "Jugoslovanstvo pri Slovencih v 19. stoletju v kontekstu sosednjih 'združevalnih' nacionalnih ideologij." Troha, Nevenka et al. (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zgodovinskih društev Slovenije. 2008: 103-114.

Zajc, Marko. *Kje se slovensko neba in brvaško začne: Slovensko-brvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan. 2006.

Zdovc, Vinko. "Tovarna usnja v Konjicah." *Zbornik Konjice z okolico 2* (2000): 93-106.

Zibelnik, Luka. *Antisemitizem Ivana Cankarja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (diplomsko delo). 2007.

Zimmermann, Michael. "Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung, das System der Konzentrationslager und das Zigoneurlager in Auschwitz-Birkenau." Herbert, Ulrich et al. (ur.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur Bd. 2*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002: 887-910.

Zöllner, Erich. *Geschichte Österreichs: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990.

Zweig, Stefan. *Včerajšnji svet: spomini Evropejca*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.

Zuccotti, Susan. *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue and Survival*. New York: Basic Books, 1987.

Žerjavić, Vladimir. "Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH." Goldstein, Ivo et al. (ur.). *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*. Studia Iudaico-Croatica 1. Zagreb: Židovska općina, 1996: 133-138.

Žnidarič, Marjan. *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

Žugić, Tomislav in Miodrag Milić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*. Biblioteka Stradanja i otpori 4, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

* * *

Алмули, Јаша. *Страдање и спасавање српских Јевреја*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*. Београд: Српска школска књига, 2004.

Милентијевић, Зоран. *Јевреји заточеници логора Црвени крст*. Ниш: Народни музеј, 1978.

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

ISBN 978-961-93361-0-6

9 789619 336106